סקירת
מלחמת ששת הימים

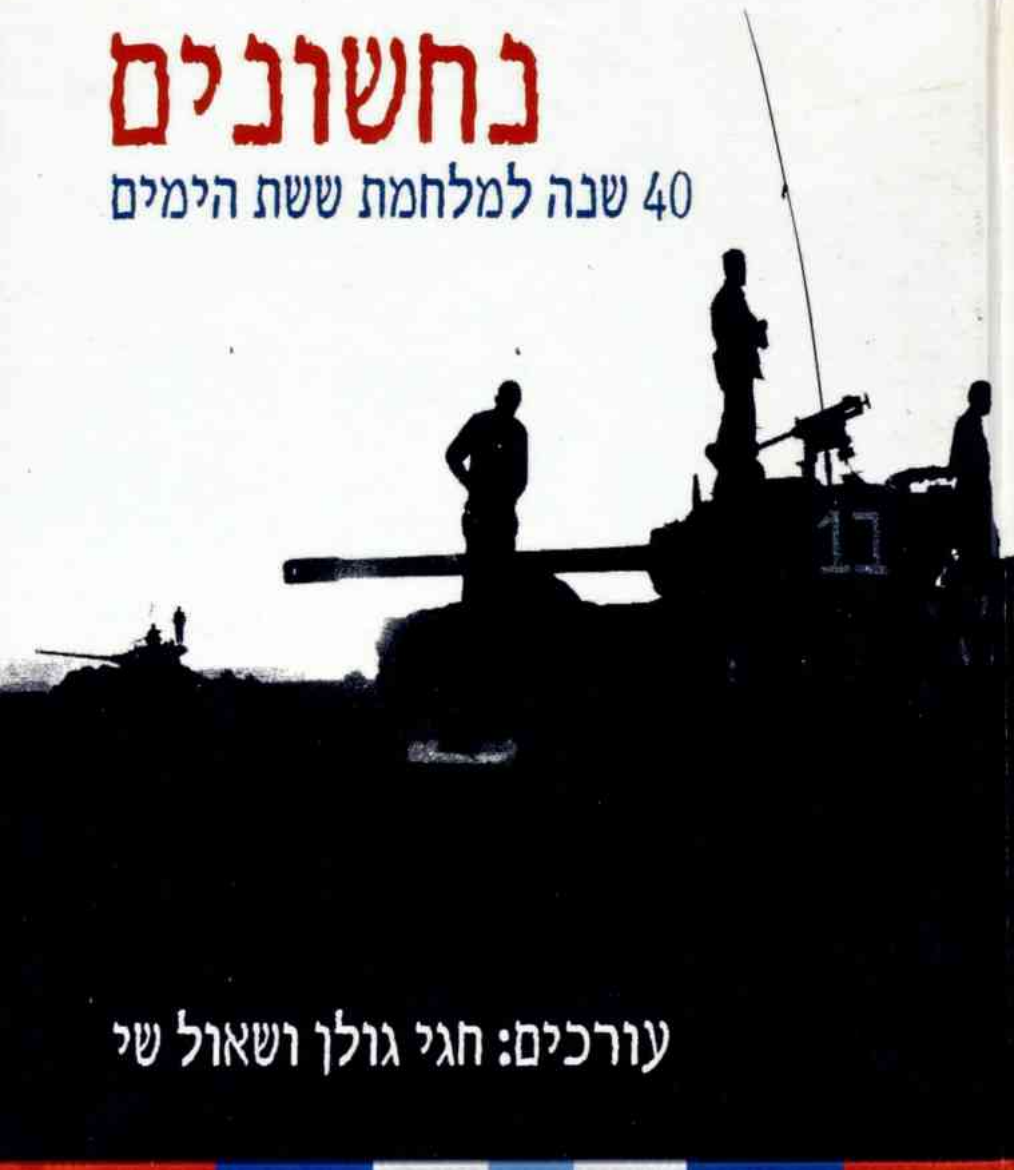
מטרות, שלבים, מערכות ותוצאות

המחלקה להיסטוריה | צבא ההגנה לישראל

נחשונים

40 שנה למלחמת ששת הימים

עורכים: חגי גולן ושאול שי

נחשונים

40 שנה למלחמת ששת הימים

עורכים:
חגי גולן ושאול שי

צה"ל — הוצאת "מערכות" / משרד הביטחון — ההוצאה לאור

Nachshonim
40th Anniversary to the Six Days War

Editors: Haggai Golan, Shaul Shay

הבהרה
מסכמים של צה"ל, שעליהם מסתמכים מקצת המאמרים,
הם מסמכים פנימיים, ואינם פתוחים בהכרח לעיון הציבור הרחב

עריכה: ענבל סגל־גרין
עטיפה: תמר ורסאנו

נדפס בישראל, הוצאת "מערכות", תל אביב, 2007
סדר ועימוד: ע.נ.ע. בע"מ
לוחות והדפסה: דפוס קל בע"מ

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום,
הקלטה, אינטרנט ודואר אלקטרוני),
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

מסת"ב: ISBN: 965-05-1372-8

כל הזכויות שמורות למדינת ישראל — משרד הביטחון

תוכן העניינים

הקדמה 7

מאמרים

מלחמת ששת הימים — רקע ומהלכים / מתי גרינברג 11
דוב מנייר: המעורבות הסובייטית במלחמת ששת הימים / יאיר אבן 27
מלחמת ששת הימים בראי המחקר ההיסטורי והפרסומים
הסובייטיים והרוסיים / לב ניב 61
בניית הכוח המשוריין 1956–1967 / עמיעד ברזנר 77
גיוס המילואים במהלך "תקופת ההמתנה" — ההשלכות על
המלחמה והלחימה / דב תמרי 105
ההונאה במלחמת ששת הימים / עמירה שחר 121
שיתוף הפעולה בין טייסות המסוקים וכוחות היבשה במלחמת ששת
הימים בראי התפתחותה של תורת הלחימה המשולבת / גיא אביעד 139
חיל הים במלחמת ששת הימים / אלי אורן 181
לירושלים — קבלת ההחלטות במטכ"ל לגבי כיבוש
מזרח ירושלים / שמעון גולן 207
בין גבולות במציאות משתנה — משמר הגבול לקראת מלחמת
ששת הימים ובמהלכה / טל משגב 237
השתלבות ירדן במערכה / זכי שלום 255
מצרים לקראת מלחמת ששת הימים / יהלי עמית 293
מִצָּפוֹן תִּפָּתַח הָרָעָה... / מתי גרינברג 313
המעורבות העיראקית במלחמת ששת הימים / שאול שי 353
נעליים בחולות — דמות האויב הערבי באלבומי הניצחון של
מלחמת ששת הימים / ישראל בן דור 363
המאבק על האבהות — דימוי המנהיגים של מלחמת ששת הימים
באלבומי הניצחון / בעז זלמנוביץ 389
"בכייה לדורות" — תוצאות מלחמת ששת הימים בגזרה המזרחית:
ניצחון צבאי וכישלון מדיני / זאב דרורי 425

מסמכים

מסמכי צה"ל

פקודת "מוקד" לתקיפת שדות התעופה של צבאות ערב 463
פקודת המתקפה של פיקוד דרום "נחשונים" 467
פקודת המתקפה של פיקוד צפון בגיזרת ירדן 469
פקודת המטכ"ל "נחשונים 2" 471
פקודת המטכ"ל לכיבוש העיר העתיקה של ירושלים 473
פקודת המטכ"ל למתקפה בדרום רמת הגולן 474
פקודת פיקוד הצפון למתקפה בצפון רמת הגולן 475
הנחיות המטכ"ל לשמירה על המקומות הקדושים בירושלים 477
הנחיות המטכ"ל להתנהגות עם האוכלוסיה האזרחית בשטחים שנכבשו 478
פקודת ארגון הממשל הצבאי בעזה ובצפון סיני 479
פקודת המטכ"ל להתארגנות בשטחים שנכבשו 482
דיווחי המבצע לחבלה בנמל אלכסנדריה 486
דיווחי לחימה 488
"דפים קרביים" של הפיקודים 492
כרזות הסברה של הג"א 498

מסמכי שלל

מכתב שר ההגנה הסורי המשבח חייל שפתח באש ללא רשות 500
הנחיה סורית להסתרת אמל"ח מפני מפקחי האו"ם 501
פקודת מבצע ירדנית לכיבוש אזור מודיעין 502
תוכנית ההגנה הירדנית בגיזרת לטרון-רמאללה 505
פקודת המבצע של חיל האוויר הסורי לתקיפת שדות תעופה בישראל 509
איגרת עאמר לחיילים המצרים עם ההכרזה על הכנסת כוחות לסיני 511
איגרת עאמר לכוחות המצריים מראשית חודש יוני 67' 513
קטעים מפקודת מבצע של דיוויזיה סורית לכיבוש הגליל 515
תוכנית ההתקפה הסורית — 4 ביוני 67' 519
מדיווחי כלי התקשורת הערביים במהלך המלחמה 524
שער חוברת של צבא סוריה להוראת הקריאה והכתיבה 525
דף מספר לימוד קריאה של צבא סוריה 526

על המחברים 527

הקדמה

מלחמת ששת הימים שהתחוללה לפני ארבעים שנה מהווה ציון דרך בולט בהיסטוריה של עם ישראל ומדינת ישראל. ניצחונה של מדינת ישראל במלחמה זו הביא לשינויים מרחיקי לכת בחברה הישראלית, במערכת הפוליטית שלה, ושינה את פני ההיסטוריה של המזרח התיכון.

ברטרוספקטיבה אפשר לומר כי מלחמת ששת הימים הייתה פועל יוצא ממשבר אזורי שיצא מכלל שליטה והידרדר ככדור שלג למלחמה כוללת, אשר לפחות מלכתחילה, אף לא אחד מהצדדים התכוון שתפרוץ.

בשנים 1957–1967, בעקבות מלחמת סיני ותוצאותיה, נשמרה רגיעה יחסית בגבול ישראל-מצרים ורגיעה דומה שררה גם בגבולות עם ירדן ולבנון. לב לבה של המתיחות העיקרית בתקופה זו היה בגבול עם סוריה. מתיחות זו נסובה סביב ארבעה מוקדי חיכוך עיקריים:

- הפעילות ב"אזורים המפורזים".
- חופש השיט והדיג בכנרת.
- "המלחמה על המים" — במוקדה עמד מפעל המוביל הארצי הישראלי ופרויקט הטיית מקורות הירדן שיזם הצד הערבי במטרה לטרפד את המפעל הישראלי.
- פעילות טרור של הפתח שהחלה בחסות סוריה בינואר 1965.

בראשית שנת 1967 העריך אמ"ן כי במהלך השנה הקרובה לא צפויה מלחמה כוללת עם מדינות ערב אם כי סייג זאת באפשרות של הידרדרות והסלמה כתוצאה מהחיכוכים עם סוריה. ואמנם, השתלשלות האירועים בהמשך הובילה בסופו של דבר לפרוץ המלחמה.

אפשר להצביע על כמה אירועים בולטים שתרמו לעליית המתח הביטחוני באזור ולתהליך ההסלמה שסופו במלחמת ששת הימים:

- ב־6 בנובמבר 1966 נחתם חוזה הגנה בין מצרים לסוריה.

- ב־13 בנובמבר 1966, בגבור פעילות הטרור של הפתח מירדן, יצא צה"ל לפעולת גמול נגד הכפר סמוע בירדן.
- ב־7 אפריל 1967, במהלך תקרית אש סורית יזומה, הפיל חיל האוויר הישראלי שישה מטוסי קרב סוריים.

במחצית חודש מאי 1967 העבירה ברית־המועצות לסוריה ומצרים מידע (חסר כל בסיס עובדתי) על כך שישראל מרכזת כוחות על מנת לתקוף את סוריה. מידע זה הניע את "כדור השלג" שהוביל לפרוץ מלחמת ששת הימים. בעקבות מידע זה פנתה סוריה למצרים, ומתוקף הסכם ההגנה ביניהן דרשה ממנה לפעול לסיכול המהלך הישראלי. נאצר נענה לפנייה וב־15 במאי 1967 החל לתגבר את הכוחות המצריים בסיני.

שני מהלכים נוספים של נאצר הוליכו את המשבר אל "נקודת האל־חזור". היו אלה סילוק כוח משקיפי האו"ם מהגבול הישראלי-מצרי בסיני (16–18 במאי 1967) וסגירת מצרי טיראן לשיט ישראלי (20–22 במאי 1967).

בהמשך הוביל נאצר מהלך לכינון קואליציה צבאית ערבית עם ירדן ועיראק והידק סביב מדינת ישראל "טבעת חנק" שיצרה בישראל תחושה של איום קיומי. ממשלת ישראל עשתה את כל שלאל ידה על מנת להביא לפתרון המשבר בדרכים מדיניות, אולם משנכשלו מאמצים אלה פתחה במלחמת ששת הימים.

התקופה שקדמה למלחמה, "תקופת ההמתנה", אפשרה לצה"ל לעדכן את התכניות האופרטיביות ולהכין את הכוחות למערכה הצפויה.

בבוקר ה־5 ביוני 1967 הנחית חיל האוויר הישראלי מהלומה על חיל האוויר המצרי והשמיד את רובו על הקרקע (מבצע "מוקד"). בהמשך, השמיד גם את עיקר כוחם של חיל האוויר הסורי והירדני. במקביל תקפו כוחות היבשה של צה"ל את המערכים המצריים בסיני ובתוך ארבעה ימים הכריעו את הצבא המצרי והתייצבו על גדות תעלת סואץ.

החלטתו של המלך חוסיין להצטרף למלחמה אילצה את צה"ל להפעיל את כוחותיו גם בזירה הירדנית, במקביל ללחימה בחזית המצרית. כוחות צה"ל הכריעו את הצבא הירדני, שחררו את מזרח ירושלים, כבשו את כל שטחי יהודה ושומרון והתייצבו על נהר הירדן.

סוריה, אשר חוללה את המשבר שהוביל למלחמה, נותרה עד 8 ביוני מחוץ למעגל הלחימה. בליל 8–9 ביוני, על־פי אישור מוקדם שניתן לו מהממשלה, החליט שר הביטחון משה דיין להורות לצה"ל לתקוף את סוריה. למחרת תקף צה"ל את הכוחות הסוריים ועד ל־11 ביוני 1967 השלים את כיבוש רמת הגולן.

במלחמת ששת הימים הפגין צה"ל כושר לחימה ותעוזה יוצאי דופן שהובילו לאחד הניצחונות הבולטים בהיסטוריה הצבאית המודרנית. ואולם, למרות הניצחון הצבאי המזהיר, לא הצליחה ישראל בנסיבות המדיניות ששררו באותה עת לתרגם ניצחון זה להסכמי שלום עם שכנותיה; אלה הגיבו להצעותיה להיכנס למשא ומתן בהצהרת "שלושת הלאווים" של ועידת ח'רטום.

מלחמת "ששת הימים" זכתה לעיסוק מחקרי נרחב בארץ ובעולם ומהלכיה ותוצאותיה נלמדים באקדמיות צבאיות ובקורסים ברבים מצבאות העולם.

קריסתה של ברית־המועצות ופירוק הגוש הסובייטי מאפשרים לבחון את מלחמת ששת הימים מנקודות מבט חדשות, לפי מקורות שלא עמדו לרשות החוקרים קודם לכן. בחלוף הזמן נחשפו מסמכים גם בארכיונים בבריטניה ובארצות־הברית שתרמו להבנה טובה יותר של נקודת המבט "המערבית" על המהלכים שקדמו למלחמה ולתוצאותיה.

אף כי במדינת ישראל אי־אפשר לחשוף את מלוא המסמכים העוסקים במלחמה זו, הותרו לפרסום מסמכים רבים. את חלקם יפגוש הציבור הרחב לראשונה בספר זה.

לפיכך, במלאות ארבעים שנה למלחמה, התאפשר לאגד בספר מאמרים ומסמכים אשר יעשירו את הידע על מלחמת ששת הימים ויתרמו להבנת קורותיה ותוצאותיה.

המאמרים בספר דנים במגוון נושאים — החל מההכנות למלחמה, דרך מהלכיה וכלה בתוצאותיה, וזאת מזוויות התבוננות שונות (נקודת המבט של הצד הישראלי, הצד הערבי והמעצמות).

המסמכים שקובצו לספר נחלקים לשני סוגים עיקריים:

- מסמכים של צה"ל ובהם התכניות והפקודות שהוכנו לפני המלחמה, מברקים ודיווחים חשובים במהלכה, פקודות יום ומסמכים שיצאו בסיומה.
- מסמכי שלל ובהם תכניות אופרטיביות, פקודות ודיווחים של צבאות ערב.

לסיכום, ספר זה נועד להעשיר את הידע בצה"ל ומחוצה לו בנושא מלחמת ששת הימים ולהוות בסיס למחקרים נוספים בנושא.

המסמכים המופיעים בספר נאספו על־ידי הגברת שושי לויוס וסא"ל יהלי עמית ממחלקת היסטוריה של צה"ל.

אל"ם (מיל') ד"ר שאול שי
רמ"ח היסטוריה

מלחמת ששת הימים – רקע ומהלכים

מתי גרינברג

רגיעה בגבולות

לאחר מלחמת סיני, משהובטח לה כי יישמר חופש השיט במְצרי טיראן ויישמר שקט בגבול הרצועה, נסוגה ישראל מסיני ומרצועת עזה. כוח החירום של האו"ם נפרס בצדו המצרי של הגבול ושלוש המעצמות (ארצות־הברית, צרפת ובריטניה) הצהירו כי תתמוכנה בישראל אם זו תפעיל את זכותה להגנה עצמית נגד חידוש ההסגר או חידוש הטרור מרצועת עזה.

כתוצאה מכך נשמר השקט בגבול מצרים עד 1967, למעט חדירות מסתננים למטרות גֶנֶבה ומספר חדירות לצורכי מודיעין. אירוע יוצא דופן התרחש בפברואר 1960: בעקבות המתיחות בגבול ישראל־סוריה העבירה מצרים כוחות צבא לסיני, וישראל, מצדה, ריכזה כוחות בגבול המצרי (מבצע "רותם"). המתיחות נמשכה כשבועיים, אז פונו הכוחות בהדרגה, והשקט חזר לגבול.

רגיעה דומה הייתה גם בגבולות ירדן ולבנון, למעט מספר תקריות בגבול ירדן. רגיעה יחסית זו נשמרה עד 1965, עת החלה פעילותו של ארגון הפתח והזרוע הצבאית שלו – אלעאצפה. מחבלים חברי ארגון זה חדרו לישראל מתחומי ירדן ולבנון למטרות חבלה בישראל, בעידודה ובתמיכתה של סוריה. ישראל הגיבה על פעילות זו בפשיטות על יעדים בתחומי לבנון וירדן.

מוקד הבעיה – גבול סוריה

מוקד בעיות הביטחון השוטף היה בגבול עם סוריה, הקיצונית בשכנותיה של ישראל והתוקפנית שבהן. במהלך התקופה שלפני מלחמת ששת הימים הלכו והחריפו תקריות הגבול מבחינת ההיקף והאמצעים שהופעלו בהן – ארטילריה, טנקים ומטוסים. מוקדי החיכוך היו ארבעה:

העיבוד החקלאי באזורים המפורזים – האזורים המפורזים שלאורך הגבול היו בתחומי ישראל, ולפי תפיסתה היו שטח ריבוני ישראלי, למעט המגבלה של כניסת

כוחות צבא אליהם. סוריה טענה לאינטרסים באזורים אלה, השתלטה על חלקם וניסתה למנוע עיבוד חקלאי ישראלי בחלקם האחר ביזמה פעולות כגון חדירת עדרים, הצתת יבולים ופתיחה באש. ישראל, למרות הפעילות הסורית, המשיכה בהרחבת העיבוד החקלאי, הגיבה באש, הפעילה ארטילריה ומטוסים, ולראשונה מאז פעולות הגמול שלפני מלחמת סיני (מבצע "חרגול", ינואר 1960), אף ערכה פעולת גמול נגד הכפר תאופיק. התקרית החמורה ביותר על רקע זה התרחשה באפריל 1967 (תקרית האון) שבמהלכה הופלו שישה מטוסים סוריים.

חופש השיט וחדיג בכנרת – הכנרת כולה ורצועה ברוחב של עשרה מטרים בחופה הצפון־מזרחי היו בתחום ישראל, אך הדבר לא מנע מהסורים להשתלט על חופה הצפון־מזרחי של הכנרת עד נוקיב, להקים שרשרת מוצבים, לדוג באגם, למנוע דיג ישראלי באזור זה ולפתוח באש לעבר סירות דיג וספינות משמר. בגבור ההתנכלויות פשט כוח צה"ל על מוצב נוקיב והכפר נוקיב הסמוך לו (מבצע "סנונית", מרס 1962). גם לאחר פעולה זו נמשכו התקריות. החמורה שבהן התרחשה באוגוסט 1966, עת עלתה סירת משמר על שרטון בחוף המזרחי של האגם והותקפה במטוסים סוריים. בתגובה, הפילו מטוסינו אחד מהם.

"המלחמה על המים" – ביוני 1964 השלימה ישראל את מפעל מוביל המים הארצי. סוריה, בהתאם לקו הקיצוני שדבקה בו, פעלה לסיכול המפעל הישראלי. למטרה זו התכנסה בקהיר, ב־14 בינואר 1964, ועידת הפסגה הערבית הראשונה שהחליטה על הטיית מקורות הירדן, הבניאס והחצבני שבתחומי סוריה ולבנון. תשעה חודשים לאחר מכן, בוועידת הפסגה השנייה, אושרה תכנית ההטיה הערבית ונקבע כי ביצועה יחל בנובמבר 1964. במועד זה החלו הסורים והלבנונים להכשיר את תוואי ההטיה באזור הבניאס והחצבני.

ישראל לא יכלה להשלים עם תכנית ההטיה הערבית שביצועה היה פוגע קשות בכמות המים שתזרום במוביל המים הארצי, וניצבה בפני השאלה כיצד לפעול בלי לדרדר את האזור למלחמה. הפתרון נמצא בירי מדויק של תותחי טנקים שפגעו בציוד ההנדסי הסורי שלוש פעמים, בטווחים רחוקים. בפעם הרביעית פגעו מטוסי חיל האוויר בציוד הסורי. הסורים המשיכו אמנם בעבודה בקטעים שונים, אך זו התנהלה באטיות ונראה שנעשתה מטעמי יוקרה. הלבנונים הפסיקו לחלוטין את העבודות עוד קודם לכן.

פעילות הפתח – בינואר 1965 החל ארגון הפתח לבצע פיגועים בישראל. משיקולים פנים־ערביים ומתוך רצון לפגוע בישראל, החלה סוריה לתמוך בארגון. במחצית שנת 1965 עברה הנהגת הפתח לדמשק; שלטונות סוריה סייעו לה בגיוס ובאימון מתנדבים וכן באמצעי לחימה, וזאת בתנאי שלא יבצעו פיגועים מתחומה.

ישראל הגיבה בהתאם לתפיסתה שכל מדינה שכנה אחראית לפעילות העוינת המבוצעת משטחה, וצה"ל ביצע מספר פעולות גמול ואזהרה בתחומי לבנון וירדן. הנרחבת שבהן הייתה פעולת סמוע (מבצע "מגרסה", נובמבר 1966). כתוצאה מכך הגבירו שלטונות לבנון וירדן את מאמציהם לבלימת פעילות הטרור. בנסיבות אלה התירה סוריה למחבלים לפעול מתחומה — אם כי קיימה בקרה על פעילותם — ובשנה ומחצה שלפני מלחמת ששת הימים בוצעו כשליש מפעולות החבלה מתחום סוריה.

לקראת מלחמה

ב־23 בפברואר 1966 אירעה בסוריה הפיכה נוספת (ה־13 במספר בתוך 17 שנה), והפעם תפס את השלטון פלג קיצוני של הבעת'. כנשיא מונה נור א־דין אלאתאסי, אך "האנשים החזקים" היו צאלח ג'דיד וח'אפז אלאסד. השלטון החדש היה נתון בסכסוכים פנימיים ובמאבקים בין־ערביים ונקט בקו תוקפני נגד ישראל.

בסוף שנת 1966 גברה המתיחות בין ישראל וסוריה. פעולות צה"ל נגד עבודות הטיית מקורות הירדן הבהירו לסורים כי לא יוכלו להשלים מפעל זה. באוגוסט אותה שנה אירעה תקרית ספינת המשמר בכנרת שבה הפעילו הסורים מטוסים. בספטמבר התפרסם בגיליון ערב ראש השנה של **במחנה** ריאיון עם הרמטכ"ל, רא"ל יצחק רבין, שבו התייחס, בין השאר, למצב בגבול ישראל־סוריה. בדמשק ובמוסקווה התפרש הריאיון כאילו ישראל מתכוונת להפיל את המשטר בסוריה. בחודשים הבאים ביצעו אנשי פתח, בהשראה סורית, מספר פיגועים מתחום ירדן. ישראל הגיבה בפעולת גמול נגד הכפר סמוע.

המשטר הסורי חש מאוים וחיפש סיוע. לאחר מגעים נחתם, ב־2 בנובמבר 1966, הסכם הגנה הדדי בין סוריה למצרים. השושבינה להסכם זה הייתה ברית־המועצות שתמכה בסוריה ולחצה על מצרים בכיוון זה. על־פי ההסכם התחייבו הצדדים להושיט עזרה זה לזה בשעת הצורך ולראות התקפה על אחד מהם כהתקפה על שניהם.

המתיחות בגבול סוריה נמשכה, וב־7 באפריל 1967 התחוללה בדרום הכנרת תקרית על רקע עיבוד חקלאי שבמהלכה הפעילו הסורים מטוסים. מטוסי חיל האוויר הפילו שישה מהם. הפגיעה ביוקרה הסורית הייתה קשה ואף התעורר חשש לגורל המשטר. המתיחות בגבול סוריה נמשכה, אולם ישראל לא תגברה את כוחותיה בגבול ולא היו כל כוונות לפעולה יזומה כנגד סוריה. בשלב זה נכנסה ברית־המועצות לתמונה והעבירה למצרים ולסוריה מידע כי ישראל מרכזת כוחות בגבול סוריה (דיבר על 11–13 חטיבות) במגמה לתקוף אותה. המידע היה מופרך מיסודו; לא חל כל שינוי משמעותי בהיערכות הישראלית השגרתית בגבול, ובוודאי שלא בסדר

גודל הניתן להסתרה. אילו היה ריכוז כוחות כזה, משקיפי האו"ם היו מדווחים עליו. מכל מקום, מידע זה החל לגלגל את כדור השלג שהוביל למשבר ולמלחמה.

משמעות המידע הייתה ברורה, ונשיא מצרים, עבד א־נאצר, לא יכול היה לעמוד מנגד ולהתכחש לחוזה ההגנה עם סוריה. ב־14 במאי 1967 הועמד הצבא המצרי בכוננות ובשעות הערב החלו כוחות לנוע לסיני, אגב כיסוי מלא של התקשורת. בשלב זה לא התכוון הנשיא המצרי לצאת למלחמה; נראה כי כוונתו הייתה לאלץ את ישראל לרכז כוחות בגבול מצרים ובכך להסיר את האיום מעל סוריה, בנוסח המהלך שעשה בפברואר 1960. בצעד זה רצה להפגין את אמינות ההרתעה המצרית ואת נכונותה להיחלץ לעזרת בעלת בריתה. קרוב לוודאי שהיה כאן גם שיקול נוסף – לחלץ, בתירוץ מכובד, את הצבא המצרי שהסתבך בתימן. למנהיגות הישראלית נודע על הצעד המצרי בעת מצעד יום העצמאות בירושלים. התגובה הייתה מאופקת וכללה העמדת כוחות שריון בכוננות בבסיסיהם, ריכוז כוח מצומצם בפיקוד הדרום וכוננות לגיוס מילואים מוגבל.

ב־16 במאי דרשה מצרים מכוח האו"ם לעזוב את עמדותיו ולהתרכז במחנות. מזכ"ל האו"ם, או תאנט, סירב לדרישה המצרית וטען שהכוח יישאר בעמדותיו או יתפנה. מצרים דרשה את פינוי כוח החירום, וזה החל להתפנות ב־19 במאי. סילוק כוח החירום של האו"ם יצר מצב חדש: כעת לא היה גורם בין־לאומי שיבטיח את חופש השיט ויחצוץ בין שני הצבאות. בנסיבות אלה חל גם שינוי בהערכת המודיעין של צה"ל והיא הביאה בחשבון אפשרות של תקיפה מצרית מוגבלת, קרקעית או אווירית. ההערכה התבססה על ריכוזי הכוחות המצריים, על פריסת מפציצים בשדות התעופה הקדמיים בסיני ועל טיסת הסיור של מטוסים מצריים מעל הכור בדימונה שנערכה ב־17 במאי. גם בשלב זה הייתה התגובה הישראלית מאופקת יחסית וכללה היערכות למגננה, צעדי כוננות ואישור לגיוס מילואים נרחב.

בימים הבאים נמשך תגבור הצבא המצרי בסיני, ובהתאם לכך גם תגבור כוחות צה"ל בפיקוד הדרום לסדר הכוחות המלא הדרוש להיערכות למגננה (בשלב זה גייס צה"ל כ־60 אלף אנשי מילואים). אפשרות של פרוץ פעולות איבה בהיקף כזה או אחר נראתה ראלית יותר ובצה"ל נעשה רענון של תכנונים אופרטיביים התקפיים, כולל מכה אווירית על חיל האוויר המצרי.

הסלמה במשבר המתפתח חלה עם הכרזת נשיא מצרים, בליל 23/22 במאי, על סגירת מצרי טיראן. הודעה זו באה בעת שמזכ"ל האו"ם היה בדרכו לקהיר, ונראה היה כי מסתמנת אפשרות של מהלכים מדיניים. צעד זה היה התגרות ישירה בישראל, ומבחינתה הייתה זו "עילת מלחמה". בציבור בישראל נתפסה חסימת המצרים כהכרזת מלחמה.

הידיעה על סגירת המִצרים נמסרה לפנות בוקר ה־23 במאי לרמטכ"ל ולראש הממשלה ושר הביטחון, לוי אשכול. הרמטכ"ל כינס מיד דיון כדי לדון בהתפתחות החדשה ומאוחר יותר הצטרף גם ראש הממשלה. הדעה שהובעה בדיון הייתה כי אם ישראל לא תגיב על הצעד המצרי, משמעות הדבר אובדן כושר ההרתעה שלה. חוסר התגובה יתפרש בעולם הערבי כסימן של חולשה ועלול להגביר את פעולות הטרור. המסקנה שעלתה הייתה שיש להגיב בהקדם, צה"ל מוכן לכך והזמן אינו פועל לטובתה של ישראל. אשכול הסתייג והבהיר שההסגר לא הועמד במבחן, כי מכלית המובילה נפט לאילת תגיע רק בעוד שבוע וכי יש לנצל זמן זה לפעילות מדינית, במיוחד בהתחשב בפנייתו של נשיא ארצות־הברית שדרש "פסק זמן" לפתרון מדיני.

בשעת בוקר מוקדמת באותו יום התכנסה ועדת השרים לענייני ביטחון לדון במשבר. הדעות באשר להנחתת מכה צבאית על מצרים היו חלוקות ולא היה רוב לצעד כזה. הצעד המצרי הוגדר כמעשה תוקפנות, אך ההחלטה הייתה לפעול בערוץ המדיני ולשגר את שר החוץ, אבא אבן, אל ראשי מעצמות המערב על מנת לגייס את תמיכתם. השר יצא לשליחותו בו ביום. בנאומו בכנסת הגדיר ראש הממשלה את חסימת המִצרים כמעשה תוקפנות וקרא למעצמות לפעול לפתרון המשבר.

תחנתו הראשונה של אבן הייתה בפריז. הנשיא דה גול הבהיר שאל לישראל לנקוט יוזמה צבאית וכי הצד שיפתח ראשון באש יאבד את תמיכתה של צרפת. בלונדון מצא שר החוץ אהדה מסוימת, אך לא תמיכה ממשית. ברור היה ששתי מעצמות אלה נסוגו מהערבות שנתנו אחרי מלחמת סיני בדבר חופש השיט במִצרי טיראן. אבן שם פעמיו לוושינגטון.

בשעה ששר החוץ המשיך בשליחותו התגבשה בצה"ל ההערכה כי מצרים אינה חוששת ממלחמה וכל השהיה בפעולה ישראלית מאפשרת למִצרים לחזק את היערכותם בסיני ואף ליזום מהלך התקפי. עם כל החומרה שבחסימת המִצרים, הסכנה הממשית לישראל, לתפיסת הצבא, טמונה הייתה בהיערכות המצרית בסיני. צה"ל השלים את הכנותיו והיה מוכן לבצע מתקפת מנע נגד ריכוזי הצבא המצרי בסיני בטרם ישלים זה את היערכותו. זו הייתה המלצת הצבא לממשלה, ומבחינה זו נתפסה שליחות שר החוץ ככובלת את ידיה של ישראל.

ישיבת הממשלה ב־26 במאי הסתיימה ללא הכרעה בשאלה אם לצאת למלחמה, אך הסמיכה את שר הביטחון והרמטכ"ל לפעול במקרה של התקפה יזומה על ישראל. בישיבה זו הועלה הרעיון לכונן ממשלת אחדות לאומית והתקבלה ההצעה לצרף את נציגי מפלגות האופוזיציה, רפ"י וגח"ל, לוועדת השרים לענייני ביטחון.

באותו יום, מצדו השני של המתרס, נאם נשיא מצרים בפני הפדרציה של האיגודים המקצועיים בקהיר ובין השאר אמר: "העולם הערבי היום שונה מהעולם הערבי

גודל הניתן להסתרה. אילו היה ריכוז כוחות כזה, משקיפי האו"ם היו מדווחים עליו. מכל מקום, מידע זה החל לגלגל את כדור השלג שהוביל למשבר ולמלחמה.

משמעות המידע הייתה ברורה, ונשיא מצרים, עבד א־נאצר, לא יכול היה לעמוד מנגד ולהתכחש לחוזה ההגנה עם סוריה. ב־14 במאי 1967 הועמד הצבא המצרי בכוננות ובשעות הערב החלו כוחות לנוע לסיני, אגב כיסוי מלא של התקשורת. בשלב זה לא התכוון הנשיא המצרי לצאת למלחמה; נראה כי כוונתו הייתה לאלץ את ישראל לרכז כוחות בגבול מצרים ובכך להסיר את האיום מעל סוריה, בנוסח המהלך שעשה בפברואר 1960. בצעד זה רצה להפגין את אמינות ההרתעה המצרית ואת נכונותה להיחלץ לעזרת בעלת בריתה. קרוב לוודאי שהיה כאן גם שיקול נוסף – לחלץ, בתירוץ מכובד, את הצבא המצרי שהסתבך בתימן. למנהיגות הישראלית נודע על הצעד המצרי בעת מצעד יום העצמאות בירושלים. התגובה הייתה מאופקת וכללה העמדת כוחות שריון בכוננות בבסיסיהם, ריכוז כוח מצומצם בפיקוד הדרום וכוננות לגיוס מילואים מוגבל.

ב־16 במאי דרשה מצרים מכוח האו"ם לעזוב את עמדותיו ולהתרכז במחנות. מזכ"ל האו"ם, או תאנט, סירב לדרישה המצרית וטען שהכוח יישאר בעמדותיו או יתפנה. מצרים דרשה את פינוי כוח החירום, וזה החל להתפנות ב־19 במאי. סילוק כוח החירום של האו"ם יצר מצב חדש: כעת לא היה גורם בין־לאומי שיבטיח את חופש השיט ויחצוץ בין שני הצבאות. בנסיבות אלה חל גם שינוי בהערכת המודיעין של צה"ל והיא הביאה בחשבון אפשרות של תקיפה מצרית מוגבלת, קרקעית או אווירית. ההערכה התבססה על ריכוזי הכוחות המצריים, על פריסת מפציצים בשדות התעופה הקדמיים בסיני ועל טיסת הסיור של מטוסים מצריים מעל הכור בדימונה שנערכה ב־17 במאי. גם בשלב זה הייתה התגובה הישראלית מאופקת יחסית וכללה היערכות למגננה, צעדי כוננות ואישור לגיוס מילואים נרחב.

בימים הבאים נמשך תגבור הצבא המצרי בסיני, ובהתאם לכך גם תגבור כוחות צה"ל בפיקוד הדרום לסדר הכוחות המלא הדרוש להיערכות למגננה (בשלב זה גייס צה"ל כ־60 אלף אנשי מילואים). אפשרות של פריץ פעולות איבה בהיקף כזה או אחר נראתה ראלית יותר ובצה"ל נעשה רענון של תכנונים אופרטיביים התקפיים, כולל מכה אווירית על חיל האוויר המצרי.

הסלמה במשבר המתפתח חלה עם הכרזת נשיא מצרים, בליל 23/22 במאי, על סגירת מְצרי טיראן. הודעה זו באה בעת שמזכ"ל האו"ם היה בדרכו לקהיר, ונראה היה כי מסתמנת אפשרות של מהלכים מדיניים. צעד זה היה התגרות ישירה בישראל, ומבחינתה הייתה זו "עילת מלחמה". בציבור בישראל נתפסה חסימת המְצרים כהכרזת מלחמה.

הידיעה על סגירת המִצרים נמסרה לפנות בוקר ה־23 במאי לרמטכ"ל ולראש הממשלה ושר הביטחון, לוי אשכול. הרמטכ"ל כינס מיד דיון כדי לדון בהתפתחות החדשה ומאוחר יותר הצטרף גם ראש הממשלה. הדעה שהובעה ברִיון הייתה כי אם ישראל לא תגיב על הצעד המצרי, משמעות הדבר אובדן כושר ההרתעה שלה. חוסר התגובה יתפרש בעולם הערבי כסימן של חולשה ועלול להגביר את פעולות הטרור. המסקנה שעלתה הייתה שיש להגיב בהקדם, צה"ל מוכן לכך והזמן אינו פועל לטובתה של ישראל. אשכול הסתייג והבהיר שההסגר לא הועמד במבחן, כי מכלית המובילה נפט לאילת תגיע רק בעוד שבוע וכי יש לנצל זמן זה לפעילות מדינית, במיוחד בהתחשב בפנייתו של נשיא ארצות־הברית שדרש "פסק זמן" לפתרון מדיני.

בשעת בוקר מוקדמת באותו יום התכנסה ועדת השרים לענייני ביטחון לדון במשבר. הדעות באשר להנחתת מכה צבאית על מצרים היו חלוקות ולא היה רוב לצעד כזה. הצעד המצרי הוגדר כמעשה תוקפנות, אך ההחלטה הייתה לפעול בערוץ המדיני ולשגר את שר החוץ, אבא אבן, אל ראשי מעצמות המערב על מנת לגייס את תמיכתם. השר יצא לשליחותו בו ביום. בנאומו בכנסת הגדיר ראש הממשלה את חסימת המִצרים כמעשה תוקפנות וקרא למעצמות לפעול לפתרון המשבר.

תחנתו הראשונה של אבן הייתה בפריז. הנשיא דה גול הבהיר שאל לישראל לנקוט יוזמה צבאית וכי הצד שיפתח ראשון באש יאבד את תמיכתה של צרפת. בלונדון מצא שר החוץ אהדה מסוימת, אך לא תמיכה ממשית. ברור היה ששתי מעצמות אלה נסוגו מהערבות שנתנו אחרי מלחמת סיני בדבר חופש השיט במִצרי טיראן. אבן שם פעמיו לוושינגטון.

בשעה ששר החוץ המשיך בשליחותו התגבשה בצה"ל ההערכה כי מצרים אינה חוששת ממלחמה וכל השהיה בפעולה ישראלית מאפשרת למִצרים לחזק את היערכותם בסיני ואף ליזום מהלך התקפי. עם כל החומרה שבחסימת המִצרים, הסכנה הממשית לישראל, לתפיסת הצבא, טמונה הייתה בהיערכות המצרית בסיני. צה"ל השלים את הכנותיו והיה מוכן לבצע מתקפת מנע נגד ריכוזי הצבא המצרי בסיני בטרם ישלים זה את היערכותו. זו הייתה המלצת הצבא לממשלה, ומבחינה זו נתפסה שליחות שר החוץ ככובלת את ידיה של ישראל.

ישיבת הממשלה ב־26 במאי הסתיימה ללא הכרעה בשאלה אם לצאת למלחמה, אך הסמיכה את שר הביטחון והרמטכ"ל לפעול במקרה של התקפה יזומה על ישראל. בישיבה זו הועלה הרעיון לכונן ממשלת אחדות לאומית והתקבלה ההצעה לצרף את נציגי מפלגות האופוזיציה, רפ"י וגח"ל, לוועדת השרים לענייני ביטחון.

באותו יום, מצדו השני של המתרס, נאם נשיא מצרים בפני הפרלמנט של האיגודים המקצועיים בקהיר ובין השאר אמר: "העולם הערבי היום שונה מהעולם הערבי

לפני עשרה ימים, וכך גם ישראל ... אנו בטוחים בניצחון על ישראל ... אם נותקף, זו תהיה מלחמה ומטרתנו היסודית תהיה השמדת ישראל."

בינתיים נפגש שר החוץ עם נשיא ארצות־הברית, לינדון ג'ונסון. הנשיא הביע תמיכה בישראל אך דרש ממנה להתאפק ולמצות את ההליך המדיני. הוא הצהיר כי הוא יוזם גיוס כוח ימי בין־לאומי לפריצת ההסגר, אך לכך דרוש זמן. עוד הדגיש הנשיא כי "ישראל לא תהיה לבדה אלא אם תחליט ללכת לבדה."

במוצאי־שבת, 27 במאי, התכנסה הממשלה ושר החוץ הגיע לישיבה היישר אחרי נחיתתו בארץ. בדיון הדגיש הרמטכ"ל את "עניבת החנק" שמתהדקת על צווארה של ישראל והסביר כי ככל שעובר הזמן גוברת הסכנה ויקשה על צה"ל לשבור את האויב. שר החוץ הבהיר את עמדתה של ארצות־הברית וציין כי לנשיא דרוש זמן כדי למצות את ההליך המדיני. שרים אחרים העלו את שאלת ההשלכות של החזקת מערך המילואים המגויס, את הלכי הרוח בציבור ואת החשש מהפצצת ערי ישראל. אחרים הדגישו כי ישראל לא יצאה לבדה למלחמת סיני אלא עם בני ברית וזאת נגד מצרים לבדה, ואילו כעת צפויה התערבות גם של סוריה. הישיבה נמשכה עד לפנות בוקר ה־28 במאי ואז הוחלט על הפסקה והתכנסות בשעה 15:00 באותו יום.

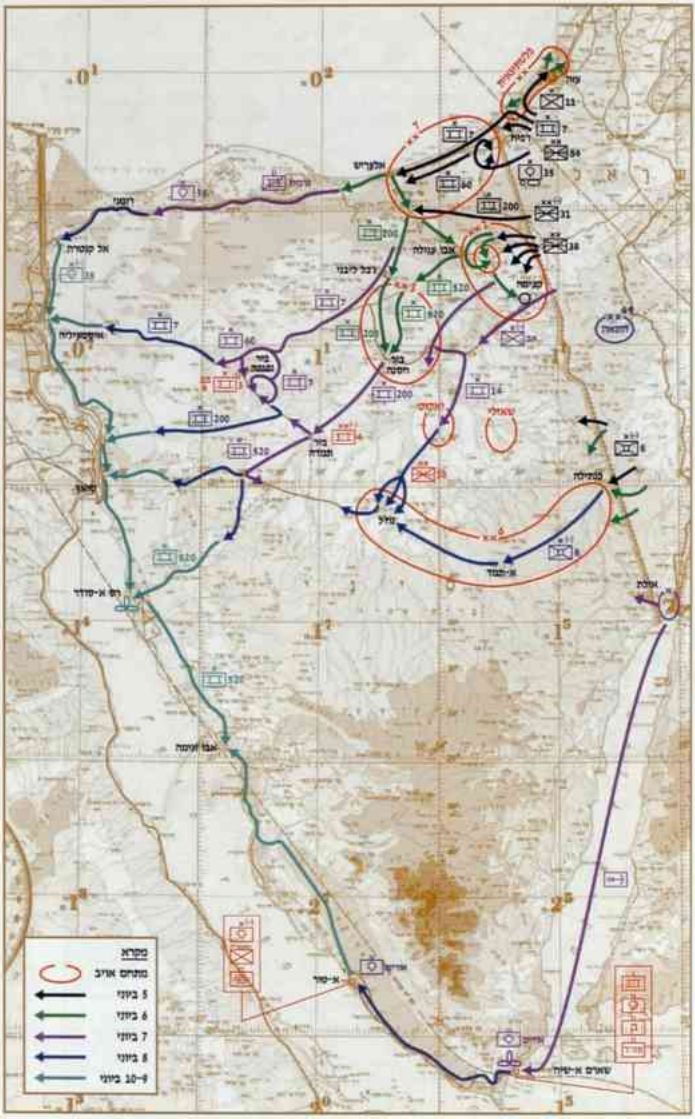
בעת ההפסקה הגיע לראש הממשלה שדר נוסף מהנשיא ג'ונסון ובו דרישה כי ישראל תגלה איפוק ותאפשר לארצות־הברית למצות את האפשרויות המדיניות ולהכין את הצי לפריצת המְצרים.

עת התכנסה הממשלה שנית הובא השדר לידיעת השרים ונראה שהכריע את הכף. הממשלה החליטה כי לנוכח הסיכוי שארצות־הברית תפעל לפתיחת המְצרים תימנע ישראל מפעולה צבאית יזומה עד החלטה חדשה, בתוך שלושה שבועות. כמו כן הוחלט להשאיר את מערך המילואים מגויס.

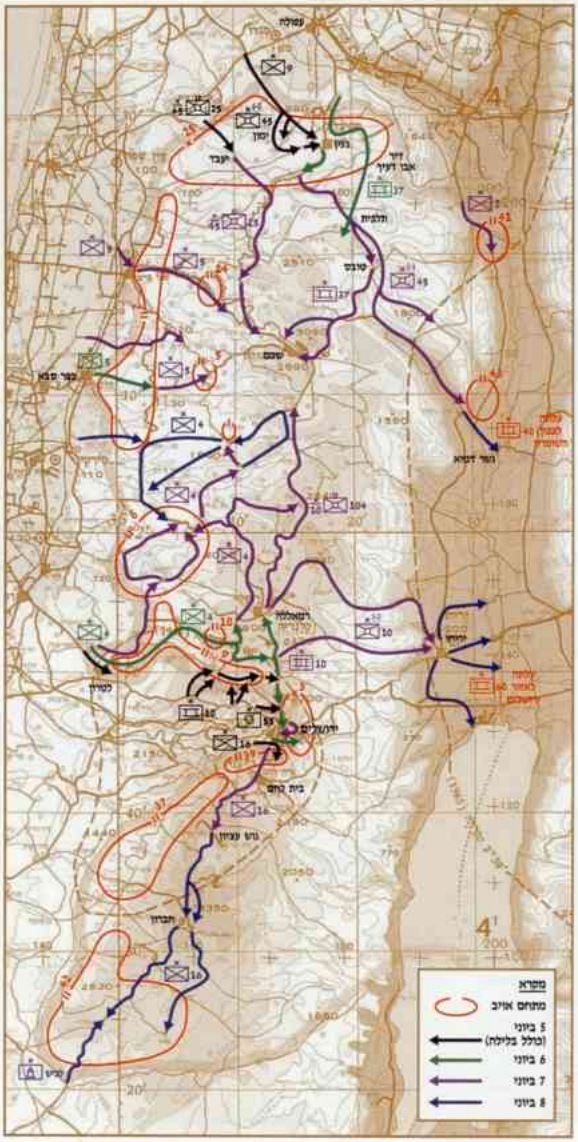
הציבור בישראל לא ידע על השיקולים המדיניים, ראה ושמע את המתרחש במדינות ערב, את ההתגרות בישראל ואת חוסר התגובה מצדה. הרושם שנוצר היה של ממשלה נבוכה שאינה מסוגלת להחליט, ומשליכה יהבה על התערבות המעצמות. על רקע זה נשמעה הדרישה לשינויים בממשלה ובמיוחד למינוי שר ביטחון במשרה מלאה שיקדיש את מאמציו לנושא.

התחושה הקשה בציבור גברה באותו ערב. לוי אשכול נשא נאום לאומה בשידור ישיר ברדיו שבו ביקש להבהיר את עמדת הממשלה באשר להמתנה ולפעילות המדינית. בנוסח שהיה בידי ראש הממשלה הוכנסו תיקונים ומחיקות של הרגע האחרון, הוא התקשה לקרוא את הכתוב ונשמע נבוך ומהוסס. הרושם היה קשה, השרה אווירת נכאים ועורר תגובות חריפות בעיתוני יום המחרת.

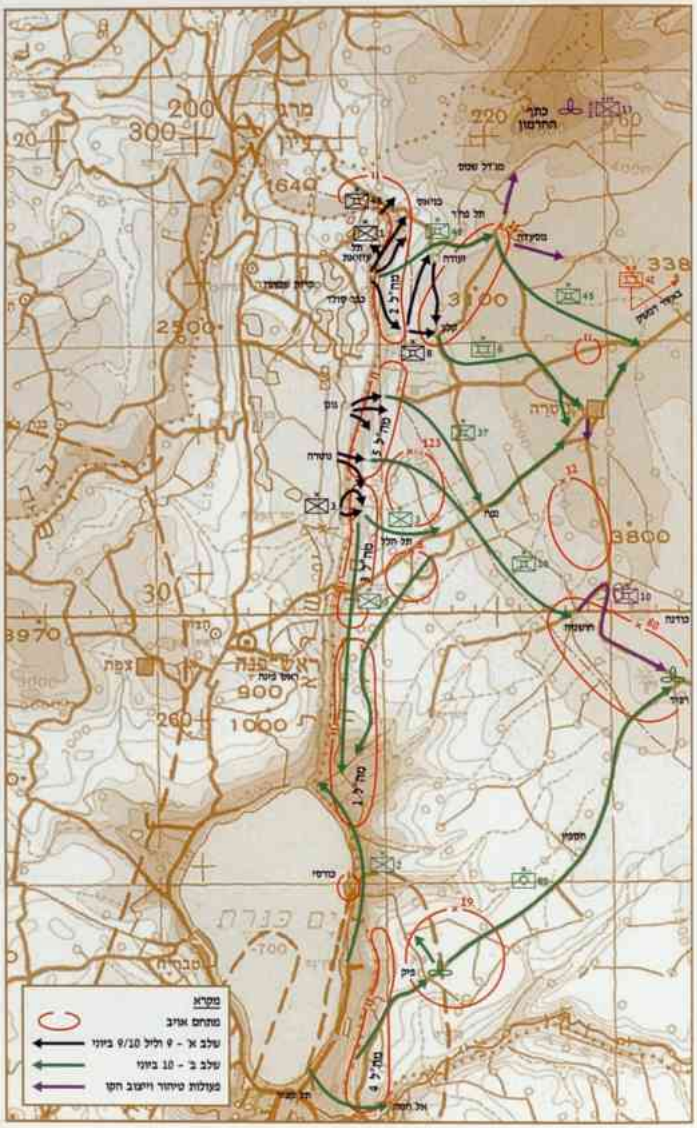
הלחימה בזירה המצרית

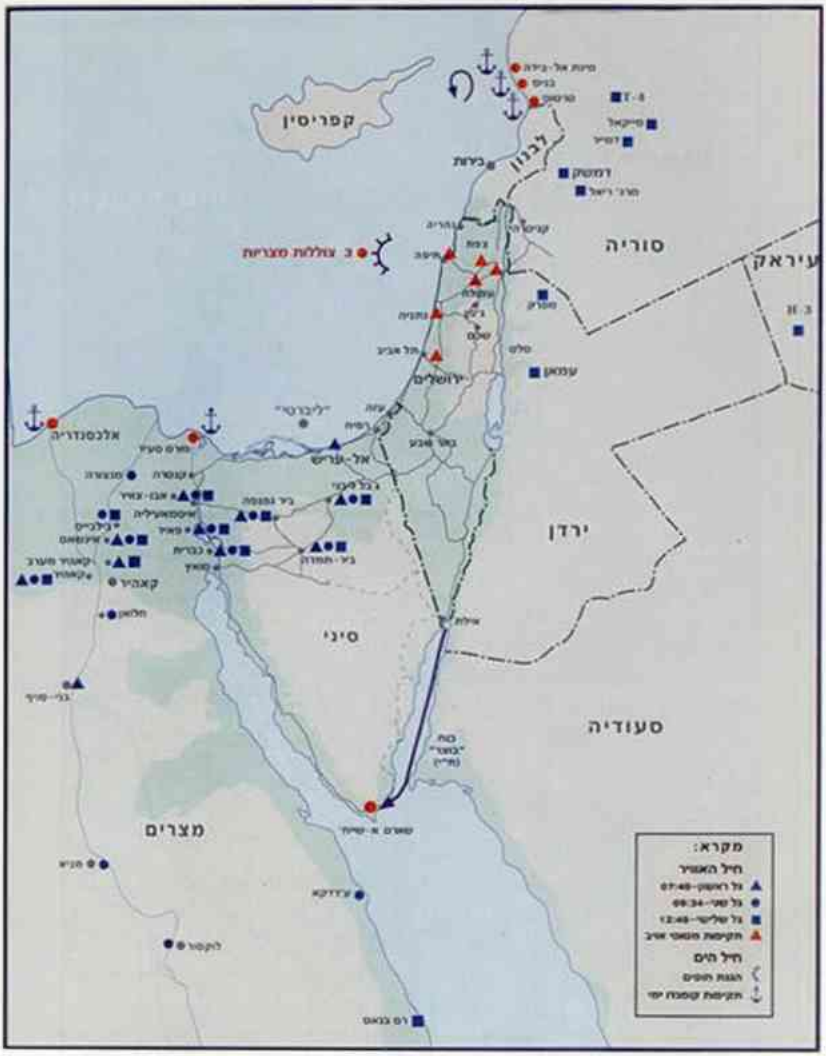
הלחימה בזירה הירדנית

הלחימה בזירה הסורית

מבצע "מוקד" של חיל האוויר ומבצעי חיל הים

לאחר השידור יצא ראש הממשלה לפגישה עם מטכ"ל צה"ל ב"בור", מלווה בשר אלון. האלופים הדגישו את האיום המצרי, את משמעות חוסר התגובה של ישראל, והעריכו כי בסופו של דבר תצטרך ישראל להתמודד לבדה עם האיום והדבר יהיה קשה יותר ככל שעובר הזמן. ראש הממשלה הדגיש את הצורך בתמיכת ארצות־הברית ובמיצוי התהליך המדיני. שני הצדדים נותרו בעמדותיהם בלי שיצליחו לשכנע את עמיתיהם. האווירה הייתה קשה ונוצר הרושם שהקצינים מבקרים את הממשלה.

ההחלטה על "ההמתנה" נותרה בעינה. בפני צה"ל עמדה הבעיה של שמירת המתח והמורל של הכוחות המגויסים וגובשה תכנית אימונים למערך המילואים, רענון תרגולות ולימוד התכניות המבצעיות.

ב־30 במאי חלה התפתחות נוספת – חוסיין מלך ירדן טס לקהיר, הצטרף להסכם ההגנה עם מצרים והעמיד את צבאו תחת פיקוד מצרי. כן נודע על תנועת כוחות צבא עיראק לעבר ירדן. המערך המצרי בסיני היה מאיים, אך רחוק מריכוזי האוכלוסייה בישראל; הסורים שלטו ממרומי רמת הגולן על יישובי עמק הירדן ועמק החולה, אך מדובר היה במספר קטן יחסית של יישובים ובמספר מוגבל של תושבים. הגבול עם ירדן היה הארוך בגבולותיה של ישראל וקרוב למרכזי האוכלוסייה שלה. הצטרפות ירדן לעגלתו של נשיא מצרים המחישה יותר מכול את "עניבת החנק" המתהדקת.

המהלך הירדני טרף את הקלפים ועורר את הצורך לבחון מחדש את מהלכיה של ישראל. כדי לבחון את עמדתה של ארצות־הברית נשלח לוושינגטון ראש "המוסד", מאיר עמית.

הלחץ הציבורי עשה את שלו וב־1 ביוני הוקמה ממשלת ליכוד לאומי – מנחם בגין ויוסף ספיר הצטרפו כשרים בלי תיק לממשלה ומשה דיין קיבל את תיק הביטחון מידי ראש הממשלה.

ב־2 ביוני התקיימה פגישה של ועדת השרים לענייני ביטחון עם פורום המטכ"ל. בדיון זה הסתמן מפנה בעמדת השרים – פתרון מדיני לא נראה באופק, הסכנה שבהתקפה ערבית יזומה הייתה ברורה, והתגבשה ההכרה כי אין מנוס מנקיטת יוזמה. למחרת חזר עמית משליחותו והערכתו הייתה כי לא יקום כוח ימי בין־לאומי לפריצת המצרים וארצות־הברית לא תתנגד למהלך צבאי ישראלי, אם יהיה מהיר וישיג הכרעה.

ב־4 ביוני בבוקר התכנסה ועדת השרים לענייני ביטחון ושר הביטחון הציג בפניה את הצורך לנקוט יוזמה. לאחר מכן התכנסה מליאת הממשלה וקיבלה את ההחלטה לנקוט פעולה צבאית שתביא לשחרור טבעת החנק. הממשלה הסמיכה את ראש הממשלה ואת שר הביטחון לאשר לצה"ל את מועד הפעולה. למחרת, יצא צה"ל לסכל את האיום על ישראל.

ערב המלחמה מנה הכוח המצרי בסיני שבע דיוויזיות, שתיים מהן משוריינות. עיקר הכוח שעמד תחת פיקודו של אלוף פיקוד הדרום, האלוף ישעיהו גביש, מנה שלוש אוגדות — אוגדה 84 בפיקודו של האלוף ישראל טל, אוגדה 38 בפיקוד האלוף אריאל שרון ואוגדה 31 בפיקוד האלוף אברהם יפה. כן הייתה חטיבה מוגברת מול רצועת עזה וכוחות פיקודיים נוספים.

מהלך המלחמה

הלחימה בזירה המצרית

המאמץ העיקרי של צה"ל כוון לזירה המצרית, ובשאר החזיתות נותרו כוחות קטנים יחסית, לצורכי בלימה. המלחמה החלה עם בוקר בהתקפה של חיל האוויר על שדות התעופה המצריים במבצע מתוכנן ומתוזמן היטב (מבצע "מוקד"). בתוך שלוש שעות הושמד עיקר כוחו של חיל האוויר המצרי והושגה עליונות אווירית בזירה. בהמשך פעלו מטוסי חיל האוויר גם נגד שדות תעופה בסוריה, ירדן ועיראק, לאחר שמטוסיהן פעלו נגד ישראל.

המהלך הקרקעי החל בהבקעה של שלוש אוגדות לתוך סיני. אוגדה 84 הבקיעה את מערכי פתחת רפיח בתנועת מלקחיים — דרך ח'אן יונס ובאיגוף מדרום; בהמשך כבשה את שיח' זויד, הבקיעה את מערך הג'יראדי ועם ערב התייצבה במבואות אלעריש. בזכות התקדמותה המהירה של האוגדה לא היה צורך במהלך המתוכנן של הצנחת חטיבת צנחנים והנחתת כוח שריון מהים באזור אלעריש.

אוגדה 31 (בשלב זה חטיבת שריון אחת) נעה בציר התנועה הקשה בוואדי חרידין והתייצבה בצומת ביר לחפן, במטרה לבלום כוחות אויב שינסו לנוע לעבר שתי האוגדות האחרות. במשך הלילה השמידה האוגדה כוחות שריון מצריים שנעו אל הצומת.

אוגדה 38 הבקיעה את מערך אום כתף בקרב משולב של כוחות שריון, ארטילריה, הנדסה וחי"ר. במשך היום נכבשו מוצבי החוץ של המתחם בחזיתו ובאגפו הצפוני, הארטילריה קודמה לטווח שכיסה את המתחם ביעילות והטנקים החלו לפצח עמדות במתחם. עם לילה הנחיתו מסוקים כוח צנחנים מחטיבה 80 בעורף המתחם והכוח פשט על הארטילריה המצרית. חטיבת חי"ר נעה באיגוף מצפון ותקפה מהאגף את שלוש התעלות העיקריות. בה בעת, החל כוח הנדסה לפעול לפתיחת הציר. עם בוקר הושלם כיבוש המתחם; עוד הקרב בעיצומו, עברה דרך המתחם, בציר שנפתח, חטיבת השריון השנייה של אוגדה 31.

חטיבת חי"ר 11 שתוגברה בגדוד צנחנים ובכוח השריון שתוכנן לנחות באלעריש,

נכנסה לרצועת עזה בעקבות אוגדה 84, כבשה את חלקה, אך נתקלה בהתנגדות קשה. חטיבה 35 שהשלימה את חלקה בכיבוש פתחת רפיח, הופנתה לסייע לה. כוחות מרחב אילת וחטיבה 8 ריתקו את הכוחות המצריים שמולם.

ב־6 ביוני כבשה אוגדה 84 את ביר לחפן והתקדמה עם עיקר כוחה לעבר ג'בל ליבני. כוחות חרמ"ש טיהרו את אלעריש וביר לחפן, וכוח משנה, "כוח גרנית", החל להתקדם בציר הצפוני לעבר קנטרה. אוגדה 31 התקדמה לעבר ג'בל ליבני, ניהלה קרב מול השריון המצרי וכבשה את המחנות. אוגדה 38 השלימה את טיהור אום כתף ונעה לעבר קצימה. חטיבות 11 ו־35 השלימו את כיבוש רצועת עזה, למעט ח'אן יונס.

ב־7 בחודש התקדמה אוגדה 84 מערבה, כבשה את ביר חמה, השמידה שריון מצרי בוואדי מליז והשתלטה על צומת ביר גפגפה. בלילה בלם כוח קדמי של האוגדה התקפת אויב ממערב לצומת. "כוח גרנית" המשיך להתקדם לאורך ציר החוף. אוגדה 38 התקדמה דרומה, כבשה את קצימה ואת ג'בל חרים ונעה לעבר נח'ל. אוגדה 31 כבשה את ביר חסנה ואת ביר תמדה ולקראת ערב הגיעה כוח שהציב חסימה במתלה והשמיד כוחות אויב נסוגים. ביום זה הושלם כיבוש רצועת עזה, חטיבה 11 החלה להשליט ממשל צבאי וחטיבה 35 החלה להתארגן מדרום לח'אן יונס.

טרפדות של חיל הים הגיעו לפני הצהרים לשארם א־שיח', מצאו את המקום נטוש והניפו את דגל ישראל במקום. זמן קצר אחריהם הגיע הכוח המוטס שנועד לכבוש את המקום, אך זה נתפס, כאמור, ללא קרב. כוחותינו השתלטו גם על האי טיראן ושבו מחלקת קומנדו מצרית שהחזיקה באי.

ב־8 ביוני התקדם "כוח גרנית" עד רומאני אך נתקל ממערב לה בכוח אויב ומטוסים מצריים תקפו אותו. הפיקוד הורה לחטיבה 35 לנוע ולחבור ל"כוח גרנית". עם הגעתה התגבר הכוח על האויב והמשיך לקנטרה וממנה דרומה לגשר פירדאן. הכוח העיקרי של אוגדה 84 המשיך מערבה בציר המרכזי אגב השמדת כוחות אויב, ולקראת חצות הגיע לתעלה. אוגדה 31 התקדמה בצירי הגידי והמתלה וכוח נוסף נע בציר הג'ונדי לעבר ראס סודר. אוגדה 38 הגיעה לנח'ל, שם הציבה מארב לכוחות אויב נסוגים והשמידה אותם.

בבוקר ה־9 בחודש הונחת כוח מוסק בראס סודר, השתלט על המקום, ובהמשך חברו אליו כוחות מאוגדה 31. כוח מאוגדה 31 המשיך דרומה, טיהר את חוף המפרץ וחבר עם הכוח שטיהר את החוף מכיוון שארם א־שיח'. כוחות אוגדה 84 חברו באזור אסמעיליה. בכך הושלמה ההשתלטות על חצי האי סיני.

הלחימה בזירה הירדנית

כאמור, המאמץ של צה"ל רוכז בזירה המצרית ולא היו כל כוונות לתקוף בזירה הירדנית. מסר ברוח זו הועבר למלך ירדן, אך השליטה על הצבא כבר לא הייתה בידיו. ב־1 ביוני הגיע לירדן ראש מטה "המפקדה הערבית המאוחדת", הגנרל המצרי ריאד, וקיבל את הפיקוד על הזירה הירדנית. ריאד הוא שנתן את ההוראה לצבא הירדני לפתוח באש. מטוסים ירדניים תקפו בשטחנו וחיל האוויר תקף והשמיד את חיל האוויר הירדני. האש הירדנית גברה והתפשטה לאורך כל הקו. כוחותינו, שתחילה נמנעו מירי, השיבו אש, אך המטכ"ל בלם את לחצו של אלוף פיקוד המרכז, האלוף עוזי נרקיס, לתקוף. בהמשך היום, כאשר תנועות הירדנים והאש הארטילרית הפכו למסוכנות יותר, הוחלט להגיב.

בחזית הירדנית פעלו שלושת הפיקודים: פיקוד המרכז באזור יהודה ושומרון; פיקוד הצפון באזור צפון השומרון ופיקוד הדרום באזור דרום הר חברון. בניגוד לזירה המצרית, שם פעלו כוחותינו לפי תכנית כללית לכיבוש סיני, היו היעדים בזירת ירדן מוגבלים תחילה ונקבעו בהמשך לפי התפתחות המלחמה.

לקראת צהרי ה־5 ביוני נודע כי הירדנים השתלטו על ארמון הנציב, משכן מטה משקיפי האו"ם. חטיבה 16 (ירושלים) קיבלה אישור לתקוף נגד וכבשה את המקום מידי הירדנים. הכוח ניצל את ההצלחה, המשיך וכבש את מוצב "הנקניק", את צור באחר ואת מוצב "הפעמון" שמול רמת רחל, ובכך ניתק את ירושלים המזרחית מדרום.

בגזרת ירושלים היה הר הצופים מקור לדאגה. ההר היה מובלעת בשטח הירדני והחזיק בו כוח קטן והיה חשש כי לא יעמוד בהתקפה ירדנית רצינית, במיוחד לנוכח הידיעות על תנועת חטיבה 60 הירדנית לאזור (החטיבה הותקפה על־ידי חיל האוויר, נפגעה קשות ולא הגיעה למרחב ירושלים). בנסיבות אלה התקבלה החלטה לחבור אל הר הצופים ולשם כך הופעלו חטיבה 10 ("הראל") וחטיבת הצנחנים במילואים 55 שמשימת הצניחה שלה באלעריש בוטלה.

חטיבה 10 הבקיעה אל רכס נבי צמוּיל שמצפון ל"פרוזדור" לירושלים בארבעה צירים ועם בוקר המחרת התייצבה על גב ההר מצפון לירושלים. חטיבה 55 הבקיעה, אחר חצות, באזור בית הספר לשוטרים והשכונה האמריקאית ופרצה לירושלים המזרחית.

בלילה פעלה גם חטיבה 4 וכבשה את לטרון, ללא התנגדות ממשית.

בצפון השומרון פעלה אוגדה 36, בפיקודו של האלוף אלעד פלר; בשלב זה הייתה תחת פיקודה רק חטיבה 45. החטיבה פרצה לעבר עמק דותן בשני מאמצים כדי להשתלט על המרחב הארטילרי הירדני שהירי ממנו סיכן את עמק יזרעאל ואת

שדה התעופה ברמת דוד. עד בוקר המחרת הגיע המאמץ העיקרי לצפונו של עמק דותן ולרכס החולש על ג'נין, אך המאמץ המשני התעכב בכיבוש יעבד.

ב־6 ביוני עם שחר, לאחר קרב עז, השלימה חטיבה 55 את כיבוש גבעת התחמושת. בהמשך, לאחר קרבות קשים בשטח בנוי, השתלטה על ירושלים המזרחית עד חומת העיר העתיקה. בשלב זה נוצרה חבירה יבשתית עם הר הצופים. בערב נעשה ניסיון לכבוש את מתחם אוגוסטה ויקטוריה, אך הכוח סטה מהנתיב המתוכנן, נלכד באש אויב על גשר הקדרון וחולץ לאחר קרב. חטיבה 10 התייצבה על גב ההר באזור שועפט, בלמה כוחות ירדניים שעלו ממזרח, כבשה את המוצבים שמצפון לירושלים — גבעת המבתר והגבעה הצרפתית — וחברה עם הצנחנים. לאחר מכן פנתה החטיבה צפונה וכבשה את רמאללה.

בדרום העיר כבשה חטיבה 16 את שכונת אבו טור. במערב התקדמה חטיבה 4 בציר מעלה בית חורון.

בצפון השומרון פרצה חטיבה 45 לג'נין, אך לפני שהשלימה את כיבושה נתקלו כוחותיה בכוחות חטיבה 40 הירדנית שהתייצבו בצמתי קבטיה וערֶבּה. החטיבה יצאה במהירות מג'נין ובמשך היום ניהלה קרבות עם השריון הירדני בעמק דותן. המאמץ המשני כבש את יעבד. מפקד האוגדה הפעיל את חטיבה 9 לכיבוש ג'נין, ומאוחר יותר את חטיבה 37 כדי לתקוף את הכוחות הירדניים שעלו לשומרון. החטיבה פרצה בציר דיר אבו דעיף, התקדמה דרומה והפתיעה את האויב בהתקפת לילה בבקעת זבבידה.

באותו יום התקדמה חטיבה 5, כבשה את קלקיליה והגיעה לעזון.

ב־7 ביוני כבשו הצנחנים את רכס אוגוסטה ויקטוריה, את רכס א־טור, פרצו לעיר העתיקה ממזרח דרך שער האריות והגיעו להר הבית ולכותל המערבי. כוח מחטיבה 16 נכנס לעיר העתיקה מדרום, דרך שער האשפות. כוחות נוספים של החטיבה נעו דרומה, כבשו את בית לחם והגיעו עד אזור גוש עציון.

חטיבה 10 ירדה לבקעת הירדן והשתלטה על אזור יריחו.

בצפון השומרון השתלטה חטיבה 45 על עמק דותן והצמתים שבדרומו ומשם ירדה לעבר בקעת הירדן בציר הג'יפתליק. כוח המשנה של החטיבה יצא מיעבד ונע לעבר שכם, ממערב. חטיבה 37 כבשה את טובאס ופרצה לשכם ממזרח, והשתלטה עליה לאחר קרב בעיר וקרב מול שריון ירדני במבואותיה המערביים. כוחות חטיבה 5 הגיעו לאזור שכם ממערב.

במשך ה־8 ביוני הושלמה ההשתלטות על הגדה המערבית. חטיבת "ירושלים" כבשה את חברון, נעה דרומה וחברה עם כוחות פיקוד הדרום בדרום הר חברון. חטיבות 45 ו־10 השלימו את ההשתלטות על בקעת הירדן ופוצצו את גשרי הירדן.

כוח שיצא מאזור בית שאן תפס את "מוצבי הברך" והשתלט על חלקה הצפוני של בקעת הירדן. חטיבות 4 ו־5 השלימו את ההשתלטות על חלקה המערבי של הגדה.

עיראק שיגרה כוח משלוח לירדן בעוצמה של דיוויזיה, אך רק כוח החלוץ שלה, חטיבה ממוכנת 8, נכנס לירדן. החטיבה חצתה את הגבול בשחר ה־4 ביוני ולמחרת, ולקראת חצות, הגיעה לצומת אלמצרי בבקעת הירדן. החטיבה לא נטלה חלק בלחימה. הכוח העיראקי היחיד שפעל נגד ישראל היה חיל האוויר.

הלחימה בזירה הסורית

ב־5 ביוני הייתה הזירה הסורית רגועה יחסית לזירות האחרות. הסורים אמנם ירו אש ארטילרית ואף שיגרו מטוסים לתקוף בשטחנו, אך הנזק היה מועט. כוחותינו השיבו באש וחיל האוויר הופנה לזירה זו והשמיד חלק מחיל האוויר הסורי. אף כי צבא סוריה היה ערוך למתקפה לעבר ישראל, ביכרו הסורים להמתין עד שיתברר המצב בחזיתות האחרות ולא מיהרו להיענות ללחצי מצרים ולתקוף. למחרת ביצעו הסורים חלק קטן מתכנית המתקפה שלהם, בהתקיפם את אשמורה, את קיבוץ דן ואת תל דן. התקפות אלה נהדפו באבדות ניכרות לסורים.

ב־6 וב־7 ביוני התנהלו חילופי אש ארטילרית ומטוסי חיל האוויר פעלו לשיתוק הארטילריה הסורית. שני הצדדים לא ביצעו כל מהלך קרקעי. אלוף פיקוד הצפון, האלוף דוד (דדו) אלעזר, ביקש לתקוף, אך שר הביטחון לא אישר זאת. הסורים ויתרו בשלב זה על כוונות לתקוף, ובליל 7/6 החלו לשנות את היערכותם ממערך התקפי למערך הגנתי.

ב־8 בחודש תקף חיל האוויר, שהתפנה ממשימות בזירות האחרות, את המערך הסורי ברמת הגולן באופן מרוכז. הפיקוד נערך למתקפה, אך לא קיבל את האישור לכך. למרות זאת שמר הפיקוד על מוכנות לתקוף למקרה שיהיה שינוי בהוראות. המטכ"ל אף הוציא פקודות להניע כוחות שהשלימו את משימותיהם בזירות האחרות למרחב פיקוד הצפון.

ב־8 ביוני בערב נערכה ישיבת ממשלה שדנה באפשרות פעולה נגד הסורים. שר הביטחון התנגד לתקיפה בזירה זו בנימוק שאין לפתוח חזית נוספת כל עוד אין הפסקת אש בזירות אחרות, ובשל החשש מהתערבות סובייטית. הממשלה החליטה שלא לתקוף בשלב זה, אך הסמיכה את ראש הממשלה ואת שר הביטחון לקבל החלטה אחרת, אם יהיה שינוי בנסיבות. לקראת בוקר ה־9 בחודש, לאחר שנודע כי מצרים הסכימה להפסקת אש, שינה שר הביטחון את דעתו והורה לפיקוד הצפון לתקוף.

פיקוד הצפון היה מוכן לכך ופעל מיד. תחילה הופעלו החטיבות המרחביות

שהיו בקו. חטמ"ר 3 תקפה באזור גונן וכבשה את מוצבי דרדרה ותל הלל. חטמ"ר 2 תקפה לעבר תאופיק, אך ההתקפה שובשה בגלל הפגזה סורית כבדה, ובוטלה.

בינתיים נערכו להבקעה כוחות המאמץ העיקרי – חטיבה 8 שעלתה מסיני וחטיבה 1 ("גולני"). חטיבה 8 פרצה מ"גבעת האם" שליד כפר סולד ובהתאם לתכנית היה עליה לעלות על דרך המוצבים הסורית, לרדת בה דרומה, לפנות לכיוון צפון־מזרח לעבר זעורה וממנה לרדת, על הרכס, לעבר קלע. גדוד הטנקים הוביל את החטיבה. במהלך התנועה לא אותר נתיב הפנייה לעבר זעורה והגדוד המשיך דרומה עד ל"דרך הנפט" והסתער על המוצב הסורי במקום. בקרב נפצע המג"ד, מחליפו נפל לאחר מכן, והמ"פ, שקיבל את הפיקוד, המשיך להוביל את הגדוד לעבר קלע, בסברו שזו זעורה. הגדוד הצליח להתגבר על קשיי השטח ועל ההתנגדות הסורית, אך בסוף הקרב הגיעו רק שני טנקים כשירים לקלע. המח"ט הבין את הטעות והפנה את שאר החטיבה צפונה ב"דרך הנפט" לעבר זעורה. מתחם זה נכבש בידי כוחות החרמ"ש ולאחר מכן חברו כוחות החטיבה אל הטנקים בקלע.

חטיבה 1, עם שני גדודים והפלס"ר על גבי זחל"מים, נעה בעקבות חטיבה 8 ופנתה צפונה; גדוד אחד יועד לכיבוש תל פאח'ר והשני לכיבוש תל עזזיאת. בהתאם לתכנית, אמור היה הגדוד הראשון לאגף מימין ולתקוף את תל פאח'ר מעורפו, אולם לא נמצא נתיב שהזחל"מים יוכלו לנוע בו והמג"ד החליט להמשיך בדרך תוואי ההטיה הסורי ולתקוף מהחזית. לאחר קרב קשה נכבש תל פאח'ר. תל עזזיאת נכבש כמתוכנן. כוחות החטיבה השתלטו על מוצבים סוריים נוספים באזור ובלילה נעו לאזור הבניאס והשתלטו עליו לקראת בוקר ה־10 ביוני.

במהלך היום הגיעו לפיקוד כוחות נוספים מהזירה הירדנית. חטיבה 37 עלתה לרמה באזור גונן, לאחר שהמוצבים הסורים הקדמיים בגזרה זו נכבשו קודם לכן. חטיבה 45 כבשה בלילה את תל חמרה.

ב־10 ביוני נמשכה ההתקדמות לעומק רמת הגולן, בתחושה ש"שעון החול" המדיני אוזל והולך והפסקת האש קרבה. חטיבה 45 נעה לעבר צפון הרמה וכבשה את אזור מסעדה. חטיבה 8 התקדמה וכבשה את קוניטרה, העיר המרכזית ברמה ומקום מושב מפקדת הגזרה הסורית. חטיבה 37 התקדמה לנפח, צומת הדרכים המרכזי בגולן.

בדרום רמת הגולן פעלה אוגדה 36. כוח מחטיבת הצנחנים 80 כבש את תאופיק וכוחות נוספים מהחטיבה הוגחתו במסוקים בעומק השטח והגיעו עד צומת בוטמיה ולמורד לכיוון אלחמה. החטיבות המרחביות השתלטו על המוצבים הסוריים לאורך הכנרת ועד גשר בנות יעקב. בשעות אחר־הצהריים עלתה לרמה חטיבה 10 והתקדמה בלילה עד חושניה. ב־10 ביוני, בשעה 18:30, נכנסה לתוקפה הפסקת האש.

ב־11 ביוני נמשכו פעולות טיהור וייצוב הקו. חטיבה 10 נעה דרומה מחושניה

לצומת בוטמיה; נערכו פעולות טיהור באזור קוניטרה ובצפון הרמה; בדרום השתלטו כוחותינו על אזור אלחמה.

ב־12 בחודש השתלט כוח מוטס מחטיבת "גולני" על כתף החרמון.

פעילות חיל האוויר

חיל האוויר פתח את המלחמה בזירת הדרום בביצוע תכנית "מוקד" — התקפה מתוכננת ומתוזמנת היטב, בשלושה גלים, במהלכה הושמד למעשה חיל האוויר המצרי. החיל זכה לעליונות אווירית בזירה ולכך הייתה השפעה חשובה על פעולות כוחות היבשה שלא הותקפו מהאוויר על־ידי האויב וקיבלו סיוע אווירי ממטוסינו.

בהמשך היום הופנה החיל לתקיפת חילות האוויר של ירדן, סוריה ועיראק.

בזירה הירדנית ביצע החיל פעולות אמנעה, כמו השמדת חטיבה 60 הירדנית בדרכה לירושלים, וכן הושיט סיוע אווירי לכוחות הקרקע.

בזירה הסורית שמר החיל על עליונות אווירית, ובימים הראשונים תקף את עמדות הארטילריה הסורית. ב־8 ביוני ריכז החיל את המאמץ בתקיפה מרוכזת על המוצבים הסוריים במרחב רמת הגולן. במהלך המתקפה הושיט החיל סיוע לכוחות התוקפים.

כוח המסוקים של החיל סייע ללחימה בהנחתת כוחות בעומק שטח האויב ובפינוי נפגעים. מטוסי התובלה היו מוכנים למבצע הצנחה ביום הראשון ובהמשך ביצעו משימות תובלה ופינוי נפגעים.

פעילות חיל הים

חיל הים פעל באבטחת חופי המדינה ונתיבי השיט אליה. ספינות החיל הטילו סגר על נמלי האויב ומנעו פעילות ציי האויב. לוחמי הקומנדו הימי חדרו לנמל אלכסנדריה ופגעו בכלי שיט בנמל. טרפדות חיל הים הגיעו ראשונות לשארם א־שיח' ותפסו את המקום.

ב־8 ביוני הוזנקה פלגת טרפדות לעבר מטרה באזור אלעריש שנחשדה כספינת אויב ותקפה אותה. לאחר מכן התברר כי הייתה זו ספינת ביון אמריקנית, ה"ליברטי".

סיכום

במשך שישה ימי לחימה התמודד צה"ל בשלוש זירות נגד שלושה צבאות ערביים, הנחיל להם תבוסה וכבש שטחים רחבי ידיים. למלחמה היו תוצאות בכמה מישורים:

1. במישור הצבאי — ישראל פרצה את טבעת הכיתור שאיימה על קיומה ונחלה ניצחון מוחץ על החזית המאוחדת שקמה נגדה. כתוצאה מהמלחמה שוקם כושר ההרתעה של ישראל והוכח כי בשעת הצורך יש בידיה כוח הכרעה.

2. במישור המדיני — "תקופת ההמתנה" והכשרת הרקע המדיני נתנו את פרותיהם. ישראל עשתה כל שלאל ידה למצות את האפשרויות המדיניות לפתרון המשבר, אך ללא הצלחה. גם המעצמות והאו"ם נכשלו בגיבוש פתרון שיתקבל על הצדדים. כתוצאה מכך הוכרה מלחמתה של ישראל כצודקת ולא הופעל עליה לחץ מדיני להסיג את כוחותיה מהשטחים שכבשה.
3. תוצאות המלחמה נתנו בידי ישראל את קווי ההגנה הטובים ביותר שידעה מעודה. הם קיצרו את הגבול היבשתי, הרחיקו אותו ממרכזי האוכלוסייה והעניקו לישראל עומק אסטרטגי ומרחב התרעה שלא היו לה קודם.
4. השטחים שנכבשו היו קלפי מיקוח וישראל יכלה להציע שטחים תמורת שלום.
5. במישור הפנימי והלאומי גיבשה "תקופת ההמתנה" והחרדה שלפני המלחמה את החברה הישראלית וחיזקה את תחושת שותפות הגורל בין ישראל ויהדות התפוצות. הניצחון המוחץ העניק תחושת גאווה לישראלים וליהודים בכל העולם.

בישראל הייתה התחושה שמלחמה זו הבהירה את חוסר התועלת שבמלחמה וכי תוצאותיה חייבות לשכנע את העולם הערבי להגיע להסדר עם ישראל. אולם לא כך היה. כבר ב־1 בספטמבר 1967, בוועידת הפסגה בח'רטום, הכריזו מדינות ערב על שלושת הלאווים שלהן: "לא שלום עם ישראל, לא הכרה בה, לא משא ומתן עמה ואי־ויתור על זכויות הפלסטינים."

עמדה זו הביאה לתקופת לחימה נוספת — מלחמת ההתשה בזירה המצרית, תקופות של לחימה בזירות האחרות ומלחמת יום הכיפורים בזירות מצרים וסוריה. דווקא לאחר אותה מלחמה חלה התזוזה — ב־26 במרץ 1979 נחתם הסכם השלום עם מצרים וב־26 באוקטובר 1994 הסכם השלום עם ירדן. במהלך ועידת מדריד (אוקטובר 1991) החלו מגעים מדיניים עם סוריה והם נמשכו, בהפסקות, בשנים הבאות, אך לא הניבו הסכם. ב־13 בספטמבר 1993 נחתם "הסכם אוסלו" עם הפלסטינים, ישראל ואש"ף הכירו זו בזו וכוננה הרשות הפלסטינית. המגעים נמשכו ונחתמו הסכמים נוספים עם הרשות, אך הבעיה הפלסטינית עדיין רחוקה מפתרון.

דוב מְנייר: המעורבות הסובייטית במלחמת ששת הימים[1]

יאיר אבן

מעמדה ודימויה של ברית־המועצות במזרח התיכון ערב מלחמת סיני ובמהלכה[2]

כאשר פרצה מלחמת סיני בשלהי אוקטובר 1956 הייתה המדיניות הסובייטית במזרח התיכון באחת משעותיה היפות, אולי היפה שבהן. מוסקווה נתונה הייתה במה שנראה באותה עת כראשיתה של מתקפה רבתי: שנה קודם לכן הדהים הקרמלין את בירות המערב בעסקת נשק עצומת ממדים עם מצרים אשר נודעה בשם "העסקה הצ'כית". ברקע, הלכה מוסקווה ורקמה קשרים דומים גם עם סוריה, והחלה להגות בפיתוח יחסיה עם מדיניות ערביות נוספות ובהן תימן, ערב הסעודית ואפילו ירדן.

דימויה בעיני מעצמות המערב וישראל היה מאיים, אפוף הילה ומסתורין. בקרב מדינות ערביות רבות נהנתה מוסקווה מתדמית נקייה, שלא דבק בה רבב מחטא הקולוניאליזם שהכתים את לונדון ופריז ושגם וושינגטון הייתה חשודה בו. מוסקווה ידעה להציג עצמה כהיפוכן הגמור, אם כי מדינות האזור הקפידו להישמר מפניה בשל רתיעתן מהאידאולוגיה שייצגה ומפני נטייתה להרעיף חיבוק דוב.

אולם מעמדו זה של הדוב הרוסי, חסר תקדים ומאיים ככל שהיה, לא היה חף מחולשות. הוא היה שברירי ואף לא חווה מבחן אמיתי או טבילת אש מחשלת. גם יחסה של קהיר למוסקווה היה ביסודו יחס מהוסס ואינסטרומנטלי. במוסקווה, ולמעשה גם בוושינגטון, כלל לא היה ברור אם נאצר נחוש בדעתו לנטוש את ארצות־הברית ולבסס את מעמדה של קהיר על מוסקווה לבדה. נאצר הרי לא נועץ בקרמלין בטרם החליט להלאים את תעלת סואץ (26.7.1956), ובשעת הצרה הגדולה שנתרגשה עליו בעת מלחמת סיני — שפריצתה באה לקרמלין בהפתעה — הוא לא פנה לעזרת מוסקווה בלבד אלא גם אל וושינגטון, שעמה ניהל דיאלוג רצוף באמצעות שגרירה בקהיר. נאצר הבטיח לשגריר בטון שלֵו כי אין בדעתו לפנות אל הקרמלין לעזרה וכי האחרון לא יתערב במלחמה. גם כאשר תמה המלחמה הכיר נאצר בפומבי תודה

לאייזנהאואר, ולא לחרושצ'וב, על שפעל במרץ להביא לסיומה ולהשבת סיני למצרים.[3]

ברם, צלה המאיים של מוסקווה הילך אימים על וושינגטון וגם על לונדון ופריז. בירושלים קיננו חששות כבדים מפני הסובייטים עד כדי חשש אמיתי מפני מהלומת בזק אווירית של הצבא האדום על ערים בישראל.[4] בוושינגטון היה החשש העמוק מפני ברית־המועצות לגורם המרכזי, אם לא המכריע, שעיצב ותזמן את מדיניותה מיד מרגע שהופתעה לדעת על פרוץ הקרבות ועד לשעת סיומם. בשל העובדה שמעצמות המערב תקפו את מצרים, הייתה וושינגטון מלאת חשש פן מוסקווה תשכיל לחזק את מעמדה באזור במידה ניכרת.[5]

ככל שנקפו ימי המערכה גברה בלונדון, בפריז ובישראל החרדה מפני כוונותיה של ברית־המועצות ולכך התלוו שמועות, בעיקר בארצות־הברית, כי מוסקווה מוכנה לשגר למצרים רבע מיליון מתנדבים; שהיא ביקשה מהערבים להחזיק מעמד שכן יש בדעתה לנקוט מהלך כלשהו בהקדם, או שמטוסים סובייטיים כבר עושים את דרכם לסוריה. החששות מפני הסובייטים הגיעו אולי לשיאם ב־1.11.1956, עת אייזנהאואר לא היסס לשאול את יועציו אם ייתכן שברית־המועצות "הגניבה" למצרים חצי תריסר פצצות אטום. ראש המטות המשולבים, אדמירל ארתור רדפורד, השיב לו כי הוא מטיל ספק בדבר, בייחוד לנוכח הכישלון הברור של המצרים לעשות שימוש מועיל בנשק שהרוסים כבר סיפקו להם.[6]

כשהטיל הקרמלין לפתחם של מנהיגי בריטניה, צרפת וישראל את איגרותיו המאיימות של ראש הממשלה ניקולאי בולגאנין שכמותן לא נודעו עד אותה עת, התגבר עוד החשש מפני ברית־המועצות. אנתוני אידן, ראש ממשלת בריטניה, נדרך וביקש למהר אל וושינגטון כדי לדעת מה חושב הבית הלבן על כוונותיו של "הדוב" ומה יש בדעתו של אייזנהאואר לעשות בנדון.[7] בפריז נמלאו מנהיגיה חשש ומירושלים נחפזה להגיע שרת החוץ, גולדה מאיר. גולדה ביקשה לדון עם הצרפתים על מגמת פניה של מוסקווה ולהיוועץ בהם בשאלה אם קיימת ברית חשאית בין וושינגטון לבין מוסקווה, כפי שגרס קנצלר גרמניה המערבית, קונרד אדנאואר. אך יותר מכול ביקשה לדעת השרה מאיר, כמו מארחיה, מה יעלה בגורל המלחמה.[8]

הצל הגדול והמאיים שהטילה מוסקווה על וושינגטון, ובעיקר על הנשיא אייזנהאואר, שריו ויועציו הקרובים — בין היתר בשל האופן הברוטלי שבו דיכאה את ההתקוממות בבודפשט — כיסה לבסוף גם את לונדון, פריז וירושלים. זאת, על אף שמוסקווה לא נקטה אף צעד צבאי מעשי משמעותי במהלך המלחמה ולמעשה לא הייתה לה כוונה, וקרוב לוודאי גם לא יכולת, לנהוג כך. דימויה, יותר מאשר

מעשיה, יכולותיה או כוונותיה, היו לה לנכס הגדול ביותר במהלך מלחמה זו. נכס זה הוא שאפשר לה להעניק לערבים סיוע ממשי רב לסיום המלחמה ולמניעת השגת מטרותיהם של מחולליה, לשמור על משטרו של נאצר ולהשיב במהרה את סיני למצרים.[9]

על הישגים אלה לא תהיה מסוגלת לחזור במלחמת ששת הימים.

אלמלא החשש הכבד מפני הקרמלין באותה עת ואלמלא נשלחו איגרותיו המאיימות של בולגאנין, ייתכן בהחלט כי מלחמת סיני לא הייתה מסתיימת כפי שאכן הסתיימה ואם כך, פני המזרח התיכון עשויים היו להיראות שונים בתכלית.[10]

ברית־המועצות ומלחמת ששת הימים: הגרסה הסובייטית הרשמית

כמעט אחת־עשרה שנים חלפו מתום מלחמת סיני ועד פרוץ מלחמת ששת הימים. במהלך אותן שנים ידעו יחסיה של מוסקווה עם קהיר ודמשק עליות ומורדות, אולם עקרונות היסוד של המדיניות הסובייטית במזרח התיכון נותרו על כנם. בראשם ניצב העיקרון שלפיו מוסקווה לא דרבנה את הערבים לצאת למלחמה נגד ישראל אלא להפך — הזהירה אותם במפורש כי עליהם להימנע מלדרדר את המצב לכדי מלחמה.

כך, למשל, בהערכתו מ־24 במאי 1967 הדגיש ראש המודיעין הצבאי הסובייטי, גנרל פיוטר איוואנובין/ איוואשוטין, את יתרונה הצבאי של ישראל על־פני כל מדינה ערבית בנפרד, כולל מצרים וסוריה, כפי שהתברר לסובייטים בין היתר מניתוח התקרית שהתחוללה בין ישראל לסוריה ב־7 באפריל 1967. באירוע זה, העריכו הסובייטים, הפעילה ישראל כ־50 טנקים ומספר דומה של מטוסים אשר מילאו את משימתם בלי לספוג אבדות משמעותיות, וזאת בשעה שחולשתו של חיל האוויר הסורי בלטה במיוחד. איוואשוטין הוסיף כי לפי הערכות מצריות רחשה בקרב הפיקוד הסורי הבכיר טינה, ורוב הקצינים נעדרו ניסיון קרבי בהפעלת כוחות.

לפיכך, העריך איוואשוטין, אם תחל פעילות מלחמתית בין ישראל לסוריה, תתקוף ישראל את היחידות הסוריות החזקות יותר בחזית הדרום־מערבית של סוריה (חטיבת חי"ר 8 במרכז, חטיבת חי"ר 11 בצפון, חטיבת חי"ר 25 באזור דמשק, ובדרום: חטיבות חי"ר 19 ו־80 וחטיבה ממוכנת 17) כדי להשתלט על אזור הגבעות השולטות הנמצאות ממזרח ומצפון־מזרח לאגם הכנרת. נוסף על כך, קבע, אפשר להניח שיעדי המתקפה העיקריים של ישראל יהיו בצירים צפת-קוניטרה וצמח-רפיד. בחזית הדרום, שיערו הסובייטים, אם תפרוץ מתקפה יפעלו כוחות צה"ל באופן העשוי לכלול הצנחת כוחות באזור תעלת סואץ. איוואשוטין אף ציין כי

מדינות ערב עצמן מאמינות שהן סובלות מנחיתות צבאית מול ישראל ובמקרה של עימות הן מודעות לכך שידה של ישראל עשויה להיות, פעם נוספת, על העליונה.[11]

אם כן, ברית־המועצות לא רצתה במלחמה בין ידידיה הערבים לבין ישראל, לא בשנת 1956 ואף לא בשנת 1967, והיא גם חששה שידה של ישראל תהיה על העליונה. אולם המתיחות בין ירושלים לדמשק אשר הלכה והחריפה במהלך חודשי האביב של שנת 1967 ושראשיתה, לכל המאוחר, בחודשי הסתיו של שנת 1966, גרמה למוסקווה להסיק כי פניה של ישראל לתקוף את סוריה בתוך זמן קצר וכי על מוסקווה לפעול למניעת מתקפה זו. לכן העבירה במחצית מאי 1967 מסרים זהים למצרים ולסוריה שבהם טענה כי ישראל ריכזה כוחות רבים בגבולה עם סוריה וכי היא תתקוף את האחרונה בין ה־17 ל־22 במאי. הייתה זו ראשיתו של כדור השלג הרוסי אשר החל להתגלגל במזרח התיכון בראשית הקיץ היוקד. במקום שיימס בחום הלוהט, הלך הכדור וצבר תאוצה רבה, בניגוד לרצונה של מוסקווה, עד שהיה לכדור שלג חם שהתלקח בבוקר ה־5 ביוני בקול נפץ עז.

ב־20 ביוני, עשרה ימים לאחר שתמה מלחמת ששת הימים, התייצב המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, ליאוניד ברז'נייב, בפני מליאת הוועד המרכזי של המפלגה. הוא ביקש לגולל בפני חברי הפורום את הגרסה הסובייטית הרשמית על אודות מלחמת ששת הימים, גרסה שקובצה בדין־וחשבון שנשא את הכותרת: "על המדיניות הסובייטית בעקבות התוקפנות הישראלית במזרח התיכון".[12] מטרתו הייתה להסיר מעל ברית־המועצות את האחריות לתבוסת בני חסותה ולהצדיק את מדיניותה ערב המלחמה ובמהלכה.

כבר בראשית דבריו קבע כי "ניתן להסיק רק מסקנה אחת מכל הערכה כוללת של המאורעות האחרונים." מסקנה זו יצק ברז'נייב מיסודות אידאולוגיים. כמו ניקיטה חרושצ'וב, קודמו בתפקיד בעת משבר סואץ בשנת 1956, כך קבע גם ברז'נייב כי המלחמה הייתה "ניסיון של האימפריאליזם המערבי, המונהג על־ידי ארצות־הברית, לדכא את המשטרים הערביים המתקדמים אשר בחרו בנתיב של שינוי כלכלי־פוליטי." זאת למרות ההבדל התהומי בין שתי המלחמות: בראשונה לחמו בריטניה וצרפת נגד מצרים בלבד, ואילו באחרונה לחמה ישראל לבדה בשלוש חזיתות לפחות.

ברז'נייב המשיך את נימוקיו האידאולוגיים: הוא ביטל את ההסברים שלפיהם פרצה המלחמה בשל הסכסוך הערבי־ישראלי וקבע כי זהו "סילוף גס" שנועד לבטל את יסודותיו של מאבק המעמדות בסכסוך הערבי־ישראלי ולהסוות את העובדה שהסכסוך מתחולל בין הכוחות האימפריאליים המדכאים לבין כוחות השחרור הלאומי, הדמוקרטיה והקדמה החברתית.

לפני שהחל בסקירה כרונולוגית הבחיש ברז'נייב את האשמותיהן של ישראל

ומעצמות המערב כאילו עודדה ברית־המועצות את "לקוחותיה הערבים" לאיים על ישראל במעשה תוקפנות. "תמכנו בערבים," כך הבהיר מפורשות, "לא מפני שאנו שותפים לדעתם כי יש להשמיד את ישראל, אלא מפני שמשטרים מתקדמים אלה זקוקים לעזרתנו כדי להגן על עצמם מפני התוקפנות האימפריאליסטית." בד בבד לא פסח על אחד מעקרונותיה החשובים של המדיניות הסובייטית באותן שנים — אולי החשוב בהם — לפיו עליה למנוע את הידרדרות הסכסוך במזרח התיכון לכדי מלחמה כוללת בין המעצמות. זאת ללמדך כי לברית־המועצות לא הייתה כל כוונה ליטול חלק בקרבות שכן בכך הייתה נוטלת על עצמה סיכון שמא התערבותה תוביל, בניגוד לרצונה, להתלקחות בינה לבין ארצות־הברית.

ברז'נייב הרחיב סוגיה זו וטען כי בחודשים שקדמו למלחמה עקב הקרמלין בתשומת לב מיוחדת אחר האירועים במזרח התיכון. סימנים רבים שהיו ברשותו הביאוהו למסקנה שמשבר בין־לאומי רציני הולך ומתהווה, ושישראל, יחד עם מעצמות המערב, השלימה את הכנותיה למעשה תוקפנות.[13] כך, באמצע מאי, הדגיש ברז'נייב, הצטבר במוסקווה מידע שלפיו ישראל מתכננת מתקפה צבאית נגד סוריה ומדינות ערביות נוספות. לפיכך החליט הפוליטביורו להזהיר את ממשלות מצרים וסוריה אשר השיבו למוסקווה שהן נוקטות בצעדים הנחוצים וכי צבאותיהן הועמדו בכוננות מלאה.

אולם, ציין ברז'נייב, "חובה עליי לומר לכם כי ממשלת מצרים נקטה כמה מהלכים בלתי רצויים." ב־18 במאי תבעה הנהגת מצרים באופן מפתיע את הוצאתו של כוח שמירת השלום של האו"ם מקו הפסקת האש (הוצאת הכוחות החלה ב־19 במאי). סגן נשיא מצרים, המרשל עאמר, הסביר לסובייטים כי הזזת הצבא המצרי לגבול עם ישראל נועדה להרתיע את ישראל מלתקוף את סוריה.

יתרה מכך, ב־22 במאי הודיע נשיא מצרים, גמאל עבד א־נאצר, לשגריר ברית־המועצות בקהיר, דמיטרי פוז'ידייב, כי המצב במזרח התיכון משתפר בהדרגה הודות לצעדים הנחרצים שבהם נקט. נאצר הביע את נחישותו לסייע לסוריה אם תותקף בידי ישראל ואף הודיע לפוז'ידייב כי מצרים חסמה את מִצרי עקבה למעבר אניות ישראליות ואחרות הנושאות מוצרים אסטרטגיים לישראל. "למרבה הצער," ציין ברז'נייב, "ברית־המועצות לא עודכנה מראש בצעד זה שהיה בעל השלכות רציניות." ואמנם, כפי שנראה בהמשך, נאצר אכן יידע את השגריר פוז'ידייב, כמעט כבדרך אגב, בהחלטתה זו של מצרים. בעיני ישראל הייתה החלטה זו בבחינת "קאזוס בלי" שמעצמות העל לא השכילו ליישב.

בשלב זה, כך טען ברז'נייב, היה ברור כי המצב הולך ומסתבך. בנסיבות אלה היה נתיב הפעולה היחיד שעמד לנגד עיני הקרמלין לנסות ולסכל את "תכניותיה

התוקפניות" של ישראל. ברם, לשם כך הכרחי היה להאיץ במצרים ובסוריה כאחת לנהוג זהירות ולהימנע מ"פרובוקציות נוספות" העלולות רק לדרבן את ישראל לצאת למלחמה. ברז'נייב אף טען כי מוסקווה הזהירה את הערבים פן הרטוריקה התוקפנית שלהם וקריאותיהם להשמדת ישראל עלולים להצית אש ברחבי המזרח התיכון כולו. באיגרת ששלחה לנאצר ב־26 במאי המליצה לו ממשלת ברית־המועצות לעשות את המרב על מנת למנוע עימות צבאי עם ישראל. לאחר שקרא את האיגרת אמר נאצר לשגריר פוז'ידאייב כי הוא שותף לחלוטין לדעתה של מוסקווה, ואף הבטיח שמצרים לא תהיה הראשונה לפתוח במלחמה. גם שר המלחמה המצרי, שמס א־דין בדראן, הבטיח בעת ביקורו במוסקווה כי מצרים אינה שוקלת מלחמה נגד ישראל ושלא תהיה הראשונה שתפנה לאחוז בנשק. הוא אף רמז כי מצרים תהיה מוכנה ללכת לקראת ישראל בעניין חופש השיט במפרץ עקבה. חברי הוועד המרכזי ביקשו מנשיא סוריה, נור א־דין אלאתאסי, אשר הגיע ב־29 במאי לביקור במוסקווה, להיות דרוך יותר לקראת המזימות האימפריאליסטיות, ובמקביל — להימנע מצעדים העשויים לשמש אמתלה למלחמה בקרב "החוגים המיליטריסטיים הפרו־אימפריאליסטיים בישראל." ברז'נייב אמר במפורש כי לאתאסי נאמר שכל עימות צבאי עלול להזיק למדינות ערב בטווח הרחוק.

בנקודה זו עבר ברז'נייב ליום פרוץ הקרבות וטען כי ב־5 ביוני פתחה ישראל בהתקפת פתע נגד מצרים, סוריה וירדן. בכך נראה שרמז כי גם הקרמלין הופתע מפרוץ המלחמה שעליה החליטה ממשלת ישראל בישיבתה יממה קודם לכן. ברז'נייב הסביר בקצרה כי התבוסה הערבית נבעה מתקיפת חיל האוויר הישראלי את חילות האוויר של מצרים, סוריה וירדן, השמדת 270 מטוסי קרב והשגת עליונות אווירית ישראלית שאפשרה את הניצחון המהיר בתוך שישה ימים.

הוא תיאר את עיקרי המדיניות הסובייטית ערב המלחמה בתחום אספקת הנשק למדינות ערב ואמר כי צבאות מצרים, סוריה, אלג'יריה ועיראק היו מצוידים כמעט לחלוטין בנשק סובייטי מתקדם וכי הודות לסיוע הנדיב של הגוש הסובייטי נהנו מדינות ערב מעליונות בלתי מעורערת, בוודאי בכמות, שהייתה גדולה בשליש מזו של ישראל. אולם היומיים הראשונים של הקרבות הוכיחו, לדבריו, כי יכולת הלחימה והמורל בצבאות ערב היו נמוכים מאוד. בכך התנער למעשה מאחריות לגורלם וקבע כי ברית־המועצות לא יכולה הייתה להושיע את מי שלא מסוגל היה ללחום בכוחות עצמו.

ברז'נייב אף הוסיף כי גם המידע שסיפקו להם המצרים לא היה מדויק, בייחוד בשלבים הקריטיים של המערכה, אז קהיר כלל לא ביקשה סיוע ממוסקווה. הוא סיפר כי בבוקר ה־6 ביוני בשעה שמונה בבוקר פנה שגריר ברית־המועצות במצרים

אל נאצר, אך האחרון נשמע אופטימי למדי. ברז'נייב ציטט את נאצר כי "המצב בחזית אינו נראה כה רע עבור מצרים, כפי שניסתה לתאר התעמולה המערבית." נאצר הוסיף כי מצרים תילחם עד לסילוק החייל הישראלי האחרון מאדמתה וביקש להעביר מסר לקרמלין שלפיו הערבים מחזיקים מעמד וכי מצרים, והוא אישית, לא יחסכו מאמץ לגייס את העולם הערבי כולו נגד ארצות־הברית אם זו תחליט להתערב באופן פעיל במלחמה.

אולם בחלוף עשר שעות, בשעה שש בערב, כך טען ברז'נייב, העביר המרשל עאמר לממשלת ברית־המועצות מסר בהול מנאצר שלפיו "המצב הפך קריטי ומסוכן מאוד והוא אף יוסיף להידרדר במהלך הלילה." בשעת חצות נפגש עאמר בשנית ביוזמת נאצר עם השגריר הסובייטי, וביקש ממנו את סיועה של מוסקווה להשגת הפסקת אש בתוך חמש שעות. לפיכך התכנסו חברי הפוליטבירו בשעה אחת אחר חצות כדי לדון בדרכים לסייע למצרים. חברי הפורום היו בדעה, כך התוודה ברז'נייב, כי יהיה זה בלתי אפשרי לשלוח בהתראה כה קצרה כמות משמעותית של טנקים ומטוסים כדי להשיב את כושר הלחימה של הצבא המצרי מול צה"ל; זה כבר עשה את דרכו לעבר תעלת סואץ ועלול היה לתקוף מהאוויר את קהיר ועריים נוספות. לכך הוסיף ברז'נייב את העובדה שההנהגה המצרית כבר לא שלטה על כל הצבא המצרי, וחמור מכך, שדות התעופה שבהם אמורים היו המטוסים הסובייטים לנחות, הושמדו על־ידי ישראל. בנסיבות אלה, כך קבע ברז'נייב, הדרך היחידה לסייע למצרים בהצלת צבאה מהרס מוחלט הייתה באמצעים מדיניים ודיפלומטיים.

ואכן, בשעה שתיים אחר חצות, אור ליום ה־7 ביוני, אימצה מועצת הביטחון של האו"ם הצעת החלטה הקוראת להפסקת אש בתור צעד ראשון להסדרת העימות. ברית־המועצות, כך המשיך ברז'נייב בדבריו, נחושה הייתה למנוע את כיבושן של קהיר ודמשק על־ידי ישראל, בעיקר כדי למנוע את נפילת "המשטר הפרוגרסיבי" של נאצר, דבר שעלול היה להביא לתגובת שרשרת בעולם הערבי. לאחר שישראל התעלמה מהחלטת האו"ם, יזמה מוסקווה באותו יום (ה־7 ביוני) החלטה נוספת שקראה להפסקת אש, החלטה שמועצת הביטחון אימצה פה אחד. במקביל שיגרה מוסקווה אזהרה חריפה לישראל שבה דרשה את הפסקתה המיידית של מתקפתה וְלֹא, תשקול מוסקווה את יחסיה הדיפלומטיים עמה ואולי אף תשקול את השימוש באמצעים הכרחיים אחרים כנגדה.

ברז'נייב לא חסך שבט ביקורתו ממצרים על שלא סייעה, לטענתו, בידה של ברית־המועצות להשיג את הפסקת אש המיוחלת. כך, מחד גיסא, האיצו המצרים בברית־המועצות להשיג הפסקת אש ללא דיחוי, אולם מאידך גיסא לא מיהרו להצהיר בפומבי על רצונם בה. רק ביום החמישי למערכה, ה־9 ביוני בשעה 13:00, הצהיר

לטענת ברז'נייב השגריר המצרי באו"ם על נכונות ארצו לסיים את הקרבות בתנאי שהצד השני יסכים לכך אף הוא. באותו לילה נהגה כך גם סוריה אולם ישראל המשיכה בלחימה כך שסוריה הפכה, לדברי ברז'נייב, למטרתה העיקרית של ישראל. הוא הוסיף כי לברית־המועצות התברר שמטרתה של ישראל "והחוגים האימפריאליסטיים שתמכו בה" הייתה לחסל את כל המשטרים הערביים המהפכניים. לכן, מטרתה העיקרית של מוסקווה הייתה לאלץ את התוקפן לציית להחלטות מועצת הביטחון ולמנוע תבוסה מוחלטת של מדינות ערב.

וכך, בבוקר ה־8 ביוני הנחתה מוסקווה את נציגה באו"ם, ניקולאי פדורנקו, להציע החלטה נוספת במועצת הביטחון שתקרא להפסקת אש מיידית ולנסיגת ישראל לקווי הפסקת האש משנת 1949. אחר הצהריים העביר נאצר למוסקווה בקשה דומה. למחרת, המשיך ברז'נייב בתיאורו, התכנסו במוסקווה ראשי ממשלות מדינות מזרח־אירופה ומנהיגי המפלגות הקומוניסטיות שבהן ופרסמו הצהרת תמיכה בערבים אגב הבעת התנגדות ל"תוקפנותה של ישראל". הם אף קראו להפסקת הפעילות הצבאית הישראלית ללא דיחוי ולנסיגתה לקווי שביתת הנשק משנת 1949.

ברז'נייב אמנם הזכיר כי מנהיגי רומניה לא חתמו על ההצהרה, אך שיבח את ההחלטה וטען כי היא השפיעה רבות על מהלך האירועים והוכיחה שכאשר המדינות הסוציאליסטיות מאוחדות, הן מגיעות להישגים. ברית־המועצות הוסיפה לפעול על־פי רוח ההודעה ובשעה שמונה בערב (9 ביוני) הונחה שגרירה באו"ם לדרוש כי יינקטו צעדים יעילים נוספים על מנת להבטיח שישראל תציית להחלטה הקוראת להפסיק את פעילותה הצבאית נגד סוריה. מועצת הביטחון אכן אימצה החלטה זו אולם ישראל התעלמה ממנה והמשיכה במתקפתה בגזרה זו. ברז'נייב הודה בפני מאזיניו כי אמנם "התקבלה החלטה שלישית אך לשווא."

בצהרי יום ה־10 ביוני, המשיך ברז'נייב לתאר את קורות המלחמה, כבשה ישראל את העיר קוניטרה, "המוצב הצבאי הסורי המרכזי על אם הדרך לדמשק." בשעה אחת־עשרה וחצי לפני הצהריים הודיע שר החוץ הסורי למוסקווה כי כוחות שריון ישראליים בחיפוי מטוסים נעים לעבר דמשק. ברז'נייב סיפר כי השר הסורי האיץ בסובייטים לנקוט בכל הצעדים האפשריים על מנת לעצור את ההתקפה הישראלית. "נקטנו מיד בצעדים חדשים," אישר ברז'נייב. "ספינות הטילים שלנו וכמה צוללות, שהיו חלק מהמערך בים־התיכון, נצטוו לשוט לחופי סוריה." למחרת בשעות אחר־הצהריים העבירה מוסקווה איגרת רשמית לממשלת ישראל שבה הודיעה על ניתוק היחסים בין שתי המדינות. "הזהרנו את ישראל כי היא תהיה אחראית להפרת החלטות מועצת הביטחון וכי היא צפויה לאיום של סנקציות מצד ברית־המועצות ומדינות שוחרות שלום נוספות אם לא תחדל מיד מהלחימה."

בה בעת העבירה מוסקווה מסר חריף לנשיא ארצות־הברית ג'ונסון הקורא לה לעצור מיידית את צבאה של ישראל.

כעבור שעה ורבע, כך סיפר ברז'נייב, הודיע הנשיא ג'ונסון לברית־המועצות כי מזכיר המדינה, דין ראסק, שלח מסר בהול לישראל שבו הדגיש עד כמה חשוב שישראל תוכיח במעשים כי הפקודות להפסקת הקרבות אכן מיושמות. לדברי ג'ונסון הביעה ישראל נכונות להפסקת אש אמיתית ו"לכן, חברים," כך סיים ברז'נייב את דבריו, "יהיה זה נכון לקבוע כי אזהרותינו לארצות־הברית ולישראל הביאו לתוצאה המיוחלת: מתקפתה של ישראל על סוריה נפסקה ב־10 ביוני בערב."

גרסתו של ברז'נייב בפני מנהיגי המפלגה הקומוניסטית של ברית־המועצות, שמלכתחילה נועדה להסיר מעליו אחריות לתבוסת מדינות ערב, חושפת רק באופן חלקי את מדיניותה של ברית־המועצות ערב המלחמה ובמהלכה. כך, למשל, ברז'נייב לא התעכב לפרט את איכות המידע שהיה בידי ברית־המועצות בדבר ריכוזי הכוחות הישראליים לכאורה בגבולה עם סוריה. הוא ציין את הדברים כעובדה שאין עליה עוררין ופסח על כל אותם ימים ארוכים מאז התקבל מידע זה ועד לפרוץ המלחמה, תקופה שבה אפשר היה לוודא את מהימנות המידע, בייחוד לנוכח העובדה שישראל הזמינה את השגריר צ'ובחין להיווכח במו עיניו כי היא לא ריכזה כוחות בגבול זה. יתרה מכך — ישראל גם לא תקפה את סוריה במועד שצוין במידע הסובייטי.

זאת ועוד, ברז'נייב בחר להתעלם מהערכות המודיעין הצבאי הסובייטי שלמעשה הזהיר כי כוחה הצבאי של ישראל גדול משל הערבים וכי היא צפויה לנצח בכל עימות שיתחולל בין הצדדים. ברז'נייב פטר את עצמו ואת ארצו מאחריות לפרוץ הקרבות בכך שלמעשה הודה כי ברית־המועצות לא הייתה מודעת למהלכיו של נשיא מצרים אשר פעל באורח נמהר ועצמאי ודרדר את המצב לנקודה שהייתה מעבר להישג ידה של מוסקווה.[14]

כפי שטען חרושצ'וב בשנת 1956 ביחס לאיגרות בולגאנין, טען כעת ברז'נייב כי האיום הסובייטי לעשות שימוש בכוח צבאי — במקרה זה נגד ישראל — הוא הגורם המרכזי שהביא להפסקת הלחימה. האיום הסובייטי נבע מהמשך לחימתה של ישראל בחזית הסורית שנתפסה והוצגה על־ידי הסורים — ואולי גם על־ידי הסובייטים — כמהלך העלול להביא את צה"ל לשערי דמשק ואולי למיטוט משטר הבעת' הפרו־סובייטי. אולם גם במקרה זה נראה כי האיום החמור של הקרמלין הופנה כאשר הסובייטים ידעו שבחזית המצרית וגם הירדנית פסקה, למעשה, הלחימה וישראל לא חתרה להפלת משטריהן. יעדו המרכזי של המסר היה הממשל האמריקני שממנו תבעו הסובייטים להורות לישראל לחדול מיד מהלחימה בטרם יקרוס המשטר הסורי.

"מוסקווה תעזור!": על המדיניות הסובייטית ערב המלחמה

על אף שמוסקווה העבירה לקהיר ולדמשק בערוצים רבים את המידע בדבר ריכוזי כוחות ישראלים בגבול הסורי, היא נמנעה מלומר לערבים כי תילחם לצדם אם ישראל אכן תתקוף אותן. למעשה, בקשות הערבים, בעיקר אלה של מצרים, הסתכמו בהקדמת שיגור הסיוע הצבאי — אם כי לא באופן בהול — וגם בהגדלתו. אולם העובדה החשובה יותר היא שכמו ערב מלחמת סיני גם כעת נמנעה מצרים מלעדכן את ברית־המועצות במהלכיה המשמעותיים; אלה גרמו לבסוף לכך שהמלחמה הפכה בלתי נמנעת וכל מאמציה המדיניים של ברית־המועצות למען הערבים, שבהם מיקדה את פועלה, עלו בתוהו.

כך, ב־16 במאי, שלושה ימים לאחר ביקורו במוסקווה של אנואר סאדאת, יושב־ראש הפרלמנט המצרי, נפגש השגריר הסובייטי בקהיר, דמיטרי פוז'ידאייב, עם שר המלחמה המצרי, שמס בדראן, לבקשתו של האחרון. לביקור התלווה הנספח הצבאי הסובייטי. את מרבית דבריו מיקד בדראן בניסיונות המערב, בהנהגת ארצות־הברית, לפעול נגד המשטרים הפרוגרסיביים בעולם הערבי ובייחוד נגד סוריה. הוא הדגיש כי זהו דבר שעמו לא תוכל מצרים להשלים ולכן ביקש מהשגריר פוז'ידאייב כי ברית־המועצות תספק למצרים ציוד צבאי נוסף ובכלל זה "כמה מטוסי מיג־21, סוחוי־7" ואמצעי לחימה נוספים. הוא הדגיש כי נשק זה דרוש למצרים כעת והוסיף כי מצרים תיחלץ לעזרת סוריה גם אם לא יעמוד לרשותה צי מטוסי קרב בעוצמה הנדרשת.[15]

בחלוף שלושה ימים, ב־19 במאי, הזמין סגן נשיא מצרים, עבד אלחכים עאמר, את השגריר הסובייטי לפגישה בביתו. במהלך השיחה ביקש עאמר להודיע למוסקווה כי ממשלת מצרים תהיה אסירת תודה לממשלת ברית־המועצות אם זו תמצא את האפשרות להאיץ את אספקת מטוסי המיג־21. הוא אמר כי בהתאם להסכם המיוחד צריכים היו להימסר למצרים 40 מטוסים מדגם זה בתחילת 1968. כעת מבקשת קהיר לקבלם עד לסוף שנת 1967.[16] עאמר אף ביקש כי יישלחו מומחים סובייטים להדרכה. לדבריו, בקשה זו התעוררה לאחר שסוריה איבדה מספר מטוסים בתקריות אווירויות עם ישראל וגם מצרים איבדה כמה מטוסים בתאונות אימונים. המרשל אף ציין כי מצרים נדרשת בראש ובראשונה להשקיע משאבים רבים בתימן, אך בכוונתה להראות כי תימן אינה מהווה מכשול בהגשת סיוע לסוריה.[17]

עאמר אף התלונן על דברים העשויים ללמד כי מצרים עדיין לא היה ערוכה למלחמה, בוודאי לא יזומה, ודיבר על כך שהצבא המצרי סובל ממחסור גדול בציוד המתאים לתנאים השוררים במדבר סיני. לכן ביקש כי ממשלת ברית־המועצות תספק בין 100 ל־150 נגמ"שים בהוסיפו כי ישראל קיבלה כמות גדולה של נשק זה מארצות־הברית ומצרפת.

פוז'ידאייב דיווח כי במהלך השיחה חש שעאמר שב פגוע מאד מביקורו במוסקווה בנובמבר 1966 אך הוא ביקש להרגיעו בהבטיחו לו שהוא זוכה להערכה רבה במוסקווה. לכך הגיב עאמר כי המילה "עלבון" אינה מתאימה בהקשר זה אך הוא היה "מאוכזב למדי" מתוצאות ביקורו במוסקווה, אם כי לאחר מכן חלפה תחושה זו משנוכח לדעת כי בקשותיו מולאו. כעת הוא מצפה לכך שמצב רוחו ישתפר עוד יותר, שכן הוא מייחל להיענותה של ממשלת ברית־המועצות לבקשתו האחרונה. פוז'ידאייב הבטיחו כי יעביר את תוכן דבריו למוסקווה כרוחם וכלשונם.

עאמר חזר לקראת סוף השיחה והביע את שביעות רצונו מכך שהדברים שסיכם בעת ביקורו במוסקווה מיושמים, אך פוז'ידאייב ניצל את חזרתו לנושא זה ואמר כי שם לב לכך שאספקת הכותנה ממצרים לברית־המועצות מתנהלת באטיות וכי רק 46 אלף טון מתוך 112 הועברו לברית־המועצות. הדבר גרם לקשיים בעבודתם של מפעלי עיבוד הכותנה בברית־המועצות, קבל פוז'ידאייב באוזני עאמר, שהבטיח ללמוד את הנושא ולהשיב לו במהרה. פוז'ידאייב סיים את דבריו במסירת הזמנותיהם של שר ההגנה הסובייטי גרצ'קו והרמטכ"ל זחארוב שעאמר יבוא עם רעייתו לנפוש בברית־המועצות עמם ועם רעיותיהם. עאמר הודה על ההזמנה והשיב כי נראה שיוכל להיענות לה במהלך השנה.[18] אם נרצה, הנה סימן נוסף לכך שלא תחושת בהילות מפני מלחמה עמדה לנגד עיני שני הצדדים אלא אפילו אפשרות לקיים, על מי מנוחות, נופש ברוסיה.

בינתיים המשיכה ברית־המועצות לְגבות את מצרים וסוריה בזירה הבין־לאומית. ערב כינוס מועצת הביטחון שנועד לדון במצב במזרח התיכון, הנחה בפירוט שר החוץ אנדריי גרומיקו את שגרירו באו"ם כי הכרחי שייצור קשר הדוק עם משלחות מצרים וסוריה ויתאם עמן את המהלכים הדרושים. גרומיקו הנחה באופן ברור כי אם יתנגדו נציגיהן של שתי מדינות אלה לבחינת המצב במזרח התיכון במועצת הביטחון "יהיה עליך לתמוך בהן תוך שימוש בטיעוניהן. במסגרת זו תדגיש, כי ישראל והעומדים מאחוריה צריכים להפסיק את פעילותם הפרובוקטיבית־תוקפנית נגד מדינות ערביות."

גרומיקו הוסיף כי יש למנוע גינוי לממשלות מצרים וסוריה, לגנות בתוקף את מדיניותה של ישראל ותומכיה ולתמוך בהוצאת כוח האו"ם ממצרים, בנימוק שלמצרים זכות בלתי מעורערת לכך מתוקף היותה מדינה עצמאית. אולם ביחס לזכות וטו סובייטית היה גרומיקו זהיר יותר; הנחייתו הייתה כי אם נציגי מצרים וסוריה יביעו רצון שברית־המועצות תעשה שימוש בזכות הווטו נגד החלטות נגדן, או כאלה השמות אותן ואת ישראל באותו המישור, "עליך לפעול כך שלא תתאפשר החלטה שתגנה את מדינות ערב."[19]

ב־22 במאי נפגש השגריר הסובייטי בקהיר עם הנשיא המצרי. נאצר פתח בהבעת תודתו לממשלת ברית־המועצות על עצותיה הערכיות למצרים על רקע המצב המתוח במזרח התיכון וכן הודה על המידע שמסרה לשר המלחמה בדראן. עוד הוסיף נאצר כי עד קבלת מידע זה הייתה מצרים נתונה בקשיים מפני שלא היה ברשותה מידע מספק בדבר היקף הכוחות של ישראל ומיקומם.

נאצר אף טען כי "בעקבות איומיהם של גורמים פוליטיים וצבאיים בתל־אביב ב־12 במאי שיכבשו את הגולן" נוצר הרושם שרק ישראל לבדה קיימת במזרח התיכון ושהיא יכולה לעשות בו ככל העולה על רוחה בלי להתחשב בשאר עמי האזור. זאת בחושבה, כך טען נאצר, כי מצרים שקועה בתימן ולפיכך אינה מסוגלת להגיש לסוריה סיוע משמעותי.

מצרים צריכה הייתה להוכיח, גרס נאצר, כי דעה זו משוללת כל יסוד. נאצר אף טען כי צעדיה של מצרים אכן הותירו רושם זה בישראל וכי בעקבותיהם החלו אשכול ומנהיגים ישראליים נוספים להתבטא בטון אחר, הקורא לשמירת השלום. לדברי נאצר, גם האמריקאים והבריטים, אשר דחפו את ישראל לפרובוקציות מול סוריה, נוהגים באופן דומה.

אולם, בשלב זה גילה לפתע נאצר לשגריר הסובייטי כי זמן קצר קודם לכן, כאשר נאם בפני חייליו בסיני, הוא הכריז על סגירת "מְצרי ערב" בפני ספינות השטות לישראל ובהן סחורות אסטרטגיות. "בכך ביקש להשיב על כנו את המצב ששרר עד לתוקפנות של שנת 1956," דיווח פוז'ידאייב והוסיף כי "לדעת נאצר היה רצוי שהודעתה של ברית־המועצות תהיה מופנית לא כל כך כלפי ישראל כשם שכלפי האמריקאים האימפריאליסטים המנסים לחזור על ההיסטוריה של שנת 1956 וליטול מהערבים את ריבונותם. ישראל, הוסיף נאצר, אינה אלא מריונטה בידי האימפריאליסטים האמריקאים" (יש לציין כי ההודעה הרשמית על סגירת מְצרי טיראן הייתה בליל 23/22 במאי).

נאצר הדגיש כי עמדה כזו מצדה של מוסקווה תשנה לחלוטין את מצב הדברים ויהיה בה למעשה כדי להזים את השמועות העקשניות שמפיצות מדינות המערב, ובהן ארצות־הברית, על הסכמה לכאורה בין ברית־המועצות לבין ארצות־הברית שמטרתה פעולה משותפת למען שמירת השלום במזרח התיכון. הוא הוסיף כי סוכנויות הידיעות המערביות, המסתמכות בעניין זה על איגרתו של ג'ונסון לגרומיקו, יוצרות חרושת שמועות שלהן מייחסת דעת הקהל במדינות ערב משמעות רבה, והן אף מנוצלות על־ידי הכוחות הריאקציוניים במדינות אלה.[20]

נאצר המשיך כי כעת אין המדובר עוד על איומיה של ישראל על סוריה, אשר היו במרכז תשומת הלב רק לפני ימים בודדים, אלא על האפשרות של התנגשות

צבאית בין ישראל למצרים ואפילו בין ישראל לשכנותיה. לפיכך, ציין, היה רוצה שברית־המועצות תכריז על תמיכתה במאבקם הצודק של כל עמי ערב. בסיום השיחה ביקש נאצר למסור להנהגת ברית־המועצות את בקשתו האישית כי תיענה בחיוב לכל הבקשות שהעלו המרשל עאמר ושר המלחמה בדראן בשיחותיהם עם פוז'ידאייב.[21]

מוסקווה השיבה לשגרירה בקהיר בחלוף שלושה ימים. שר החוץ גרומיקו הנחה את פוז'ידאייב לפנות ישירות אל נאצר, או בעקיפין אל שר החוץ ריאד, כדי שהלה יעדכן את נאצר בעיקרי מדיניותה של ממשלת ברית־המועצות "המודעת היטב" לדברים שאמרו נאצר וסגן שר החוץ פיקי לפוז'ידאייב. כן ציין גרומיקו את תמיכתה של ברית־המועצות במדיניות המצרית כלפי כוח האו"ם, ובנוסף, ביקש להרגיע את נאצר מפני השמועות כאילו קיימת הסכמה מרובעת בין המעצמות על חשבונה של מצרים, שתכליתה למנוע עימות צבאי במזרח התיכון. גרומיקו אף הוסיף כי השגריר הסובייטי בישראל נפגש עם שר החוץ אבן וכי הרושם שהתקבל משיחה זו הוא שגם "חוגי הימין בישראל החלו לתת לעצמם דין וחשבון על מדיניותם התוקפנית."[22]

אך המצב לא הפך רגוע יותר.

חלפו שלוש יממות נוספות וגרומיקו ביקש לעדכן את מנהיגי הגוש הקומוניסטי בתמונת המצב ובפועלה של מוסקווה למען קהיר ודמשק. הוא הנחה את שגרירו לומר לראשי המדינות שבהן הם מכהנים כי לברית־המועצות הגיע מידע "בערוצים חשאיים, כי ישראל מכינה פרובוקציה צבאית חדשה (הפעם) נגד מצרים (ולא נגד סוריה). לפיכך נשלחה אמש, ה־26 במאי איגרת מקוסיגין לאשכול, בה הופיעה אזהרה תקיפה ביחס להשלכות המסוכנות העלולות להיות לניסיון לפתוח בפעילות צבאית."[23]

ואכן ב־27 במאי, אור ליום שבת, מיהר השגריר הסובייטי בתל־אביב, דמיטרי צ'ובאחין, להגיש איגרת ללוי אשכול, אותו שאל ארבע פעמים, לפי עדותו של מנכ"ל משרד החוץ אריה לבבי, אם יוכל לדווח למוסקווה שישראל לא תפתח במלחמה. אולם ראש הממשלה אשכול התחמק מתשובה. סגנו של צ'ובאחין, הציר ביקוב, פנה ללבבי בנימה של השלמה ואמר: "אני רואה שהאיגרת הגיעה באיחור." אשכול לא נותר חייב: "הייתי חצוף לשאול אותו, אמנם אנחנו איננו מדינה מפותחת ובעלת זכויות היסטוריות כמו סוריה, אבל האם לא מגיע שישלחו שליח בכיר ללמוד את דעתנו, להבין אותנו, או אולי אפילו להזמין אותי לביקור ברוסיה?"[24]

ובירושלים, באותן שעות בדיוק, גבר החשש מפני מתקפה מיידית בכיוון הפוך. במהלך פגישתו של שר החוץ אבא אבן עם שר ההגנה האמריקאי רוברט מקנמרה בבוקר ה־26 במאי שעון וושינגטון, נקרא לפתע השגריר אברהם הרמן בדחיפות אל

הטלפון. משעשע לאחר מספר דקות מסר לאבן מסמך שקבע כי המודיעין הישראלי שב ומאשר את אזהרתו של אשכול מיום אתמול כי התקפתן של מצרים וסוריה היא "imminent". אבן הדגיש כי אין זו הערכת מודיעין אלא "information", מילה ששינה לאחר מכן ל"knowledge". מקנמרה הגיב כי המודיעין שבידי ארצות־הברית שונה בנוגע לכמה עובדות שעליהן הסתמך אשכול, אך חשוב מכך, הערכת המודיעין האמריקאית שונה: "אנו חושבים שהפריסה המצרית הגנתית באופייה והיא ממתינה למתקפה ישראלית אפשרית." ראש המטות המשולבים, ארל וילר, שאל את אבן אם העובדה שהשתמש במילה knowledge משמעותה כי ישראל יודעת בוודאות, באמצעות סוכן, ולא רק על־פי ניתוח פריסת הכוחות המצריים, על הכוונה המצרית לתקוף. אבן חזר על דבריו, כי המדובר ב־knowledge. גנרל וילר הגיב כי הוא מאמין שאם תפרוץ מלחמה תנצח ישראל אף כי אבדותיה תהיינה כבדות משהיו במלחמות שבשנים 1948 ו־1956. אבן השיב כי אזורים עירוניים רבים בישראל יהיו חשופים להרס ולכן הוסיף כי ראש הממשלה אשכול רוצה היה לדעת כיצד תסייע ארצות־הברית לישראל, שהרי אין לשער כי וושינגטון תיוותר בחזקת משקיף מן הצד. הוא הוסיף כי אם הצעתו של אשכול שארצות־הברית תצהיר כי "התקפה על ישראל כמוה כהתקפה על ארצות־הברית" לא תהיה מקובלת על ארצות־הברית, הרי שיש לחשוב על דרך אחרת שבה תפעל ארצות־הברית. ראש הממשלה רוצה לדעת, כך סיכם אבן את דבריו, מה ארצות־הברית מתכוונת לומר ומה היא מתכוונת לעשות.[25]

למחרת, ה־27 במאי, עדכן גרומיקו את השגרירים הסובייטיים במדינות הגוש הסובייטי בהחלטת הוועד המרכזי לשגר איגרת לנשיא ארצות־הברית. באיגרת זו הודגש כי בארצות־הברית ובעומד בראשה תלוי הדבר אם ישראל "תנקוט בצעד בלתי הגיוני של תוקפנות נגד מדינות ערב." עוד נכתב באיגרת כי ברית־המועצות תומכת בעמדת הערבים וכי אם תחל "הרפתקה צבאית וייעשה שימוש בנשק," מוסקווה "תגיש סיוע [לא נאמר איזה] למדינות שתותקפנה." איגרת סובייטית אחרת נשלחה לראש ממשלת בריטניה, הרולד וילסון, ומכתב חשאי נוסף לדה גול.

גרומיקו הוסיף כי מוסקווה עמדה בקשר עם מנהיגי עיראק, אלג'יר ותימן, וכי היא צעדה כברת דרך ארוכה במענה לבקשותיו של שר המלחמה המצרי, שמס בדראן, בכל הקשור למועדי אספקת הנשק לצבא המצרי. גרומיקו לא שכח לציין כי נאצר הודה לברית־המועצות על כך. בסיום מברקו התייחס לבקשת דמשק לקיים ביקור בהול של הנשיא אתאסי במוסקווה כדי לדון במצב (הביקור אכן החל למחרת, ה־29 במאי).[26]

כעבור יומיים, ב־29 במאי, הבריק השגריר הסובייטי באו"ם למוסקווה על שיחתו

עם מזכ"ל האו"ם או תאנט. פדורנקו דיווח כי שמע מתאנט שנאצר וריאד הבטיחו לו כי מצרים אינה מתכוונת לתקוף את ישראל אם ישראל לא תתגרה בה.[27] דברים זהים שמעו האמריקאים ממזכ"ל האו"ם. הם קיבלו אותם כפשוטם וראו בהם למעשה סימן נוסף, בנוסף למודיעין שהיה ברשותם, להיערך כוונה מצרית לתקוף את ישראל.[28]

ביומו הראשון של חודש יוני פנה שר החוץ גרומיקו לוועד המרכזי בבקשה שיתיר לו לזמן את שגריר ישראל כדי להזהירה פעם נוספת שלא תפתח במלחמה. ברית־המועצות ביקשה להיתלות בהצהרתו של שר החוץ אבא אבן מה־30 במאי כי אם המעצמות לא תוכלנה להסיר את המצור מעל ישראל הרי שישראל תיאלץ להסירו בכוחות עצמה. גרומיקו רצה שיאמר לישראל כי הצהרה זו הנה עדות להתחזקותם של החוגים ההרפתקניים בישראל הרוצים לגרור את ממשלת ישראל, מדינת ישראל ועם ישראל לנקוט בצעדים המהווים סכנה, בראש ובראשונה לישראל. עוד ביקש גרומיקו למסור לישראל במפורש כי דבריו של אבן אינם תואמים את הבטחתו של ראש הממשלה, לוי אשכול, במענה לאיגרתו (26 במאי) של קוסיגין אליו. יתרה מזאת, ממשלת ברית־המועצות מוכנה לאשר את דבריה הקודמים כי תהיה נכונה לעשות את כל הדרוש כדי למנוע התנגשות צבאית, אך אם ישראל בכל זאת תיטול על עצמה את האחריות לפרוץ עימות צבאי, הרי שיהא עליה לשלם תשלום מלא על השלכותיו של צעד זה.[29]

ואילו בקהיר, קיים באותן שעות השגריר הסובייטי פוז'ידאייב את פגישתו השנייה באותו יום עם נאצר, וסיפר לו כי הסורים ביקשו ממוסקווה שלא תארח את ראש ממשלת ישראל. לדעת הנשיא הסורי, הסביר פוז'ידאייב, יעורר הדבר חוסר אמון בקרב הערבים כלפי המדיניות הסובייטית. נאצר השיב כי על אף שאין הוא מסכים לקו תקיף זה של סוריה, הוא מסכים עמה שביקורו של אשכול במוסקווה יעורר גל של אכזבה במדינות ערב. אולם, הוא הוסיף, יש לבחון את הביקור על־פי שיקול צבאי, החשוב והקודם לשיפוט המוסרי. על־פי השיקול הצבאי נחוצים למצרים שלושה עד ארבעה ימים [להשלים את היערכותה — נאצר לא אמר אם זו היערכות מגננתית או התקפית — מול ישראל] וביקורו של ראש ממשלת ישראל במוסקווה יכול היה לספק ערובה שבמהלך ימי הביקור ישראל לא תתקוף. מכל מקום, סיכם נאצר, המצב הנוכחי אינו זהה עוד לזה ששרר ארבעה ימים קודם לכן ולפיכך ביקורו של אשכול במוסקווה אינו מעניק למצרים דבר. מוסקווה קיבלה לבסוף את עמדתה של דמשק, וביקורו של אשכול במוסקווה שאמור היה להתקיים ב־2 ביוני, לא יצא אל הפועל.

באותה פגישה ביקש פוז'ידאייב להבין מהו הפתרון שמציע הנשיא המצרי לבעיית

חסימת המצרים, כשכוונתו בפתרון הייתה למעשה מניעת מלחמה. נאצר חזר על העמדה המצרית שלפיה המצרים סגורים בפני אניות ישראליות או כאלה המעבירות לישראל מוצרים אסטרטגיים, כלומר נשק ונפט. נאצר אף הבהיר כי הנחה את צבאו שלא לפתוח באש ללא אישור מפורש ממנו על אניות אמריקניות או אנגליות, גם אם אלה תפתחנה באש על עמדות צבא מצרים.

בהמשך בחר לספר לפוז'ידאייב כי יום קודם לכן קיבל את שליחו האישי של נשיא ארצות־הברית (רוברט אנדרסון), שהציע כי עאמר יבוא לניו־יורק ובחסות זו ייפגש עם הנשיא ג'ונסון. נאצר השיב כי אינו יכול להרשות לעצמו לוותר על עאמר ולו לשעה אחת. עם זאת, אין הוא מתנגד לשלוח סגן נשיא אחר, את זכריא מוחי'י א־דין, אם כי לאחר שנועץ באותו בוקר עם חבריו להנהגה, הייתה דעתם כי ביקור של מוח'י א־דין בבירת ארצות־הברית צריך להיות רשמי ופומבי. רק ביום הקודם ביקר מוח'י א־דין בדמשק כדי לנסות ולחלץ את הכרתה בתבונת ההסכם שחתם נאצר עם חוסיין. אולם הסתבר, כך סיפר נאצר לשגריר הסובייטי, שהסורים עברו מהפך בעמדתם: אם ב־15 במאי התעוררה בדמשק בהלה מחשש שישראל עומדת לתקוף, הרי שב־31 במאי החלו הסורים לשכנע את זכריא מוח'י א־דין שלא תפרוץ מלחמה. נאצר קבע כי הסורים כבר לא חשו בסכנת מלחמה.[30]

אבל המלחמה פרצה בהפתעה גדולה, גם עבור מנהיגי הקרמלין, שכל התגייסותם לצד הערבים ומאמציהם המדיניים למונעה עלו בתוהו.

המדיניות הסובייטית עם פרוץ הקרבות

כפי שראינו, לאחר המלחמה התלונן ברז'נייב בפני מליאת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של בריית־המועצות כי המידע שסיפקו המצרים לסובייטים לאחר פרוץ הקרבות לא היה מדויק, בייחוד בשלבים הקריטיים של המערכה שבהם קהיר כלל לא ביקשה סיוע ממוסקווה. הוא טען כי למעשה רק בבוקר ה־6 ביוני פנה השגריר הסובייטי אל נאצר שנשמע אופטימי למדי ביחס למהלך הקרבות. ברז'נייב אף ציטט את נאצר שאמר "המצב בחזית אינו נראה כה רע עבור מצרים, כפי שניסתה לתאר התעמולה המערבית." נוסף על כך, נאצר ביקש להעביר לקרמלין מסר שלפיו הערבים מחזיקים מעמד וכי מצרים, והוא אישית, לא יחסכו מאמץ על מנת לגייס את העולם הערבי נגד ארצות־הברית אם זו תחליט להתערב באופן פעיל במלחמה.

אולם נראה כי ברז'נייב לא דייק לחלוטין בדברים שמסר לוועד המרכזי בכל הקשור למועד שבו פנה נאצר לעזרת מוסקווה, וכי נאצר כבר פנה למוסקווה יום קודם למועד שבו נקב ברז'נייב, כלומר כבר ביום פרוץ הקרבות. אמנם יממה זו לא יכולה הייתה לשנות את תוצאות המערכה שבמידה רבה נקבעו כבר ביום הקרבות

הראשון – בייחוד מול מצרים – אולם על אי־הדיוק ההיסטורי שבו לקה ברז'נייב ועל העובדה שברית־המועצות נתבקשה לסייע למצרים כבר ביומה הראשון של המלחמה, מן הראוי לנסות ולשמור.

אפשר להניח הנחה זו מדברים שאמר ברז'נייב חודש לאחר תום המלחמה למנהיגי הגוש הסובייטי – פרט לרומניה – אשר נועדו בבודפשט. ברז'נייב נשא לפניהם נאום מן הכתב שבו לא חזר עוד על דבריו לוועד המרכזי מה־20 ביוני, לפיהם רק בבוקר ה־6 ביוני התקשר השגריר הסובייטי אל נאצר אשר הביע אופטימיות ביחס למצב הקרבות. כעת שינה ברז'נייב את גרסתו וקבע כי היה זה נאצר שהזעיק את מנהיגי הקרמלין בשחר יום הקרבות השני, בשעה 03:00, ובפיו הקריאה: "יש להפסיק את האש מיד – וְלא, קהיר תיפול!" ברז'נייב אף נמנע מלהתייחס לתגובה הסובייטית לקריאתו הנואשת של נאצר, עובדה הבולטת לעין במיוחד על רקע העובדה שהקרבות בחזית המצרית נמשכו במלוא עוזם אך מוסקווה לא נחלצה לעזרת קהיר בהתאמה.[31]

אולם עוד קודם לכן, יומיים לאחר שתמה המלחמה, סיפר אברהם הרמן, שגריר ישראל בוושינגטון, ליוג'ין רוסטאו, סגן שר החוץ האמריקאי לנושאים פוליטיים, כי כבר ביומה השני של המלחמה, כלומר ב־6 ביוני, העבירה אלג'יריה אנייה עמוסה בטנקים סובייטיים למצרים. אם כך, אפשר להניח כי נאצר ביקש את עזרת מוסקווה קודם לכן, כלומר ביום פרוץ הקרבות, ומרווח זמן זה אפשר למוסקווה לפנות לאלג'יריה הסמוכה למצרים כדי שתספק לה ציוד צבאי ממחסניה.[32]

כך, בדומה לכללים שקבעה לעצמה במלחמת סיני, הסתפקה ברית־המועצות גם עתה בפעילות מדינית באו"ם להשגת הפסקת אש ובהזרמת סיוע צבאי למצרים. גם כעת לא הייתה לברית־המועצות כל כוונה ליטול חלק בקרבות אף כי תבוסת מצרים הייתה ידועה לה ב"זמן אמת". חוסר נכונותה ליטול חלק בקרבות התברר בין היתר אחרי המלחמה, ב־26 ביוני, כאשר ראש מחלקת המבצעים של מטה צי הים השחור והים הצפוני כתב דו"ח למטה הראשי של הצי הסובייטי שבו עסק בקביעת יעדי ציים אלה לאור לקחי השנתיים שחלפו (1965–1967).

מדו"ח זה מתברר כי המשימה העיקרית של הציים נותרה למעשה על כנה. תכליתה – לסכל או להחליש במידה ניכרת מתקפה גרעינית מהים וליצור את התנאים לביצוע יעדי הצי ומשימותיו בים התיכון בשלב הראשון של המלחמה. מנקודת מוצא זו נקבעו יעדים נוספים, והראשון בהם: סיוע מהיר להגנת האינטרסים של ברית־המועצות ומדיניות ידידותיות באגן הים התיכון, ועוד.[33]

למעלה מארבעה חודשים וחצי לאחר תום המלחמה חתם ראש מטה צי הים השחור, אדמירל מיזין, על דו"ח פעילות כוחות הצי הסובייטי לפני פרוץ המלחמה ובמהלכה. מדיווחו הקצר כלל לא נראה כי לצי הייתה כוונה ממשית ליטול חלק

פעיל בקרבות. עיקר משימתו היה לעקוב אחר ציי ארצות־הברית ובריטניה בים התיכון אגב שמירה, למעשה מובנת מאליה, על כוננות קרבית.[34]

אולם היו מי שמיהרו וביקשו להפיק לקח ברור בעקבות המלחמה ביחס למידת המעורבות הצבאית הסובייטית הרצויה לצד צבאות ערב. חודשיים לאחר סיום המלחמה, ב־10 באוגוסט, שלח כתב "פרבדה" במצרים, יבגני פרימאקוב, דיווח סודי לעורך היומון, מיכאיל זימיאנין. במהלך כתיבתו נדרש פרימאקוב לאפשרות שיפרוץ עימות נוסף בין ישראל למצרים שבמסגרתו עלולה ישראל לצלוח את תעלת סואץ ולתקוע יתד בגדתה המערבית, על כל המשתמע מכך, אולם בה בעת קבע כי "הגורם היחיד מפניו חוששת תל־אביב, המונע ממנה לבצע פעולה זו כעת, הוא חששה מתגובתנו."[35]

פרימאקוב אף הוסיף דברים שהיה בהם כדי לרמז על אפשרות שברית־המועצות עשויה להעמיק את מעורבותה הצבאית במצרים. הוא כתב כי ברית־המועצות יכולה לספק למצרים נשק בערוץ המסחרי, אך אם ברצונה להגיש לה סיוע צבאי משמעותי, עליה לשנות את מעמדם של מומחיה הצבאיים המוצבים בה. "הכרחי הדבר — למרות שבמצב הקריטי הנוכחי, נמצאים בגדה המערבית של התעלה מדריכים רבים שלנו, העשויים להשתתף באופן ישיר בניסיונות להדוף ניסיונות ישראליים חדשים — ללכד את כל הכוחות הבריאים בצבא המצרי."[36]

מדיניותה של ברית־המועצות במהלך המלחמה והעובדה שלא מנעה את תבוסתם הקשה של ידידיה הערבים, פגעה בדימויה בעיניהם ובעיני גורמים אחרים באזור ומחוצה לו. ברומה לגילויי העוינות שבהם נתקלו הסובייטים במהלך מלחמת סיני, גם לאחר מלחמת ששת הימים היו בקהיר גורמים בכירים שביקשו להטיל על מוסקווה את האשם בתבוסתם המרה. כך יכול היה פרימאקוב לדווח כי במהלך הניסיונות להשקיט את המתיחות הרבה שבין נאצר לעאמר, סיפר נאצר לשגריר הסובייטי שניסה פעמים מספר להגיע להסכמה על שיתוף פעולה עם עאמר בתנאים החדשים שנוצרו. פרימאקוב אמר כי קיים מידע מהימן שלפיו עאמר הציב לנאצר תנאים, שבאחד מהם קבע כי על נאצר להופיע בטלוויזיה ולמתוח ביקורת על "הרוסים הנושאים באחריות לתבוסתה הצבאית של מצרים."[37] נאצר, כך הוסיף פרימאקוב, היה מודע היטב להלכי הרוח האנטי־רוסיים בקרב הקצונה בצבאו. פרימאקוב אף שמע מהשר להכוונה לאומית כי "נאצר מודע לגישה האנטי־רוסית השורה על הפיקוד הבכיר אך לא היה ביכולתו לעשות דבר בנדון."[38]

לקראת סיום דבריו, ומשעבר לפרק ההמלצות, ציין פרימאקוב כי "אחת מתוצאות המלחמה היא העובדה שהתבוסה הצבאית המצרית סיפקה בסיס לקביעות במערב ובמדינות ערביות בדבר חוסר היעילות של הסיוע הצבאי הסובייטי שהעניקה ברית־

המועצות למצרים במשך תקופה ארוכה. סבורני," כך כתב, "כי אין אנו יכולים להסתכן עוד בעתיד ולהעמיד בסכנה את יוקרתנו."

בדיוק לחשש הסובייטי הזה ניסה לכוון ג'.פ. דאלס, מזכיר המדינה האמריקאי לאחר מלחמת סיני, שהטיבה באורח חסר תקדים את מעמדה של ברה"מ באזור. דאלס אולי נשמע אז, בשל הכשלון האמריקאי ביחסים עם נאצר, כמי שמנסה לשכנע בעיקר את עצמו ואולי את בן־שיחו, אולם נראה, כי דבריו למלך סעוד קיבלו לפתע משמעות בתום מלחמת ששת הימים: "קיימים כמה כוחות, החזקים לאין שיעור מכוחות צבאיים, והם המגנים על גבולותיה של מדינה. מצרים קיבלה כמות גדולה של נשק [מברה"מ] אך זו לא הגנה עליה. הגנתה האמיתית של מצרים באה ממנהיגותה של ארה"ב, שיצאה נגד התוקפנות. לכן, כוחה של ארה"ב היה יעיל יותר עבור מצרים מאשר הנשק שקיבלה מצרים מברה"מ."[39]

והרי בפעם זו, ביוני 1967, לא התייצבה ארצות־הברית לצדה של מצרים.

ומשחלפו עוד כמה שבועות ומלא חודש ימים לתום המלחמה, התכנסו בבודפשט מנהיגי הגוש הסובייטי, פרט לרומניה. ברז'נייב אמר להם כי התכוון לנאום בעל־פה, אך מאחר שהתעורר צורך לכלול בנאומו ציטוטים רבים, הפך הכרחי הדבר שיישא את נאומו מן הכתב. הוא פתח את דבריו בכך שמאז המפגש במוסקווה ב־9 ביוני לא היה כמעט יום, או לילה, שבו לא עסק הפוליטביורו במצב במזרח התיכון, ומתוך הרצון לסייע למצרים, אלג'יריה, סוריה ועיראק, נאלץ לדחות את הדיון בנושאים אחרים. הוא ציין כי הודות למאמצים המשותפים של "מפלגותינו וארצותינו עלה בידינו" להשיג את ההישגים הבאים: הראשון, "הרתעת התוקפן ועצירת הפעילות הצבאית." השני, "שמירה על המשטרים המתקדמים של נאצר וסוריה, אשר הפלתם הייתה המטרה העיקרית של התוקפנות. אלה הם הישגינו," ציין ברז'נייב והוסיף כי "פרט לכך לא הרשינו שארצותינו תהיינה מעורבות במעשי האיבה."

ברז'נייב אמנם הוסיף כי בהמשך להחלטתם המשותפת של מנהיגי הגוש הסובייטי במוסקווה החליט הוועד המרכזי לנקוט בכל האמצעים כדי לאלץ את ישראל לעצור את תוקפנותה ולהסיג את כוחותיה, אולם בשום מקום לא התייחס ברז'נייב באופן ברור לאפשרות שברית־המועצות שקלה פעולה צבאית. כך נהג גם כאשר חשף את פרטי הסיוע הצבאי שהעניקה ברית־המועצות למדינות ערב במהלך הקרבות, בלי שהתייחס — ולו ברמז — לאפשרות שברית־המועצות העלתה בדעתה להפעיל את צבאה במהלך המלחמה.[40]

ברם, בהמשך נאומו טען כי למפגש מוסקווה היה תפקיד חיובי מאוד ומשמעות בין־לאומית עצומה, אם כי הוא לא יכול היה לקבוע מה הייתה מידת השפעתו על השגת הפסקת האש: "האם הפסקת האש הייתה תלויה באופן בלעדי בהחלטתנו?"

שאל ברז'נייב והשיב: "אולי לא לחלוטין. אולם, לעמדתנו היה תפקיד מכריע בכך — זוהי עובדה. ארצות־הברית הביאה זאת בחשבון וגם עבור ישראל היה ניתוק היחסים הדיפלומטיים [צעד] בעל משמעות."[41]

והרי באופן דומה כל כך סיכם לעצמו חרושצ'וב את הישגי ארצו במלחמת סיני.

מוסקווה מאיימת

כבר בבוקר ה־5 ביוני, דקות ספורות לפני השעה שמונה שעון וושינגטון, טלפן מזכיר ההגנה, רוברט מקנמרה, לנשיא ג'ונסון, ואמר לו כי "הטלפון האדום" ממוסקווה צלצל ונראה כי מעברו השני של הקו ממתין ראש ממשלת ברית־המועצות. קוסיגין אמר כי לאור "המידע המתקבל במוסקווה על פעולות צבאיות בין ישראל למצרים, ממשלת ברית־המועצות משוכנעת כי אחריותן של כל המעצמות הגדולות מחייבת אותן לנסות ולסיים את העימות הצבאי לאלתר. ממשלת ברית־המועצות פעלה ואף תוסיף לפעול בכיוון זה והיא תקווה כי ממשלת ארצות־הברית תנהג כך גם היא ותפעיל את השפעתה על ממשלת ישראל במיוחד מפני שיש לה את כל האפשרויות לעשות זאת. דבר זה נדרש למען האינטרס העליון בשלום."

מסר סובייטי מידי וראשון זה היה זהה למעשה לפנייתו של חרושצ'וב אל אייזנהאואר בעת מלחמת סיני. המסר לא כלל איום, או רמז לאיום, בדבר פעולה סובייטית חד־צדדית, בוודאי לא כוחנית, והוא הסתיים בשאלה "האם אתה בחדר?" לג'ונסון נדרשו כעשר דקות על מנת להגיע למכשיר הטלפון ולהשיב לקוסיגין.[42] בתוך פחות ממחצית השעה שיגרה וושינגטון בשני ערוצים מענה למסר של קוסיגין. האחד אמור היה לעבור מראסק לגרומיקו באמצעות השגרירות האמריקאית במוסקווה, והשני בשיחה ב"טלפון האדום" בין ג'ונסון לקוסיגין. במסר האמריקאי הובעה הפתעתה וחרדתה של ארצות־הברית מהדיווחים הראשוניים על לחימה כבדה בין צבאות ישראל למצרים. ארצות־הברית הדגישה כי פעלה רבות למנוע מצב זה והיא אף ציפתה לביקורה של משלחת מצרית רמת דרג בתוך יומיים. יתרה מכך, במסר האמריקאי נאמר כי לארצות־הברית היו הבטחות מישראל כי לא תיזום פעולה צבאית אלא תמתין למיצוי המאמצים המדיניים. ארצות־הברית הדגישה את החשיבות שהיא מייחסת לפעילותה של מועצת הביטחון להביא להפסקת הקרבות מוקדם ככל האפשר.[43]

ארצות־הברית דיווחה לישראל על המסר הסובייטי שקיבלה באותו בוקר במברק ששיגר ראסק לשגרירות בישראל. בוושינגטון הגדירו את חילופי המסרים עם מוסקווה "דחופים ומועילים למדי." לישראל נאמר כי הסובייטים לא הטילו את האשם על פרוץ הלחימה בישראל, אלא האיצו בארצות־הברית לפעול מולה כדי להביא להפסקת

אש. עוד הוסיפו האמריקאים כי אמרו לסובייטים שלא ידעו מראש דבר על פרוץ האירועים וכי ארצות־הברית תפעל מהר ככל הניתן להשגת הפסקת אש. ישראל דיווחה לוושינגטון כי באותו בוקר נועד מנכ"ל משרד החוץ עם השגריר הסובייטי שנקט בקו הרגיל, וכי הפגישה לא הייתה סוערת.[44] ברם, המסר הסובייטי ששוגר לישראל מקוסיגין אל אשכול היה תקיף ונחרץ הרבה יותר ודמה ללשון שבה נקטה בעת מלחמת סיני.[45]

ביומה השלישי של המלחמה, ב־7 ביוני, התכנסה "המועצה לביטחון לאומי" של ארצות־הברית לישיבתה היומית. מזכיר המדינה, ראסק, פתח ואמר כי נאצר שגה בהערכת המצב הצבאי ובהערכת התמיכה הסובייטית בו. הסובייטים, כך הוסיף, נראים כמי שאשמים בכך שעודדו את נאצר ערב המלחמה, והערבים חשים כי ברית־המועצות אכזבה אותם. ראש ה־CIA, ריצ'ארד הלמס, אמר כי הרוסים טעו מאוד בשיקול הדעת, אפילו יותר מאשר טעו בעת משבר הטילים בקובה. הנשיא ג'ונסון אמר כי "אין הוא בטוח שתמו בעיותינו." אין הוא יכול לתאר מצב שבו ברית־המועצות אומרת כי היא אכן שגתה ולאחר מכן היא פשוט תסתלק. השגריר האמריקאי בברית־המועצות, תומפסון, אמר כי אין הוא יכול למצוא הסבר לשיפוט הסובייטי הלקוי שכן הרוסים צריכים היו לדעת מהן יכולות הערבים. תומפסון העריך כי פרט לאפשרות שיוטל איום ישיר על קהיר, הסובייטים צפויים להישאר מחוץ לקרבות. מזכיר המדינה ראסק חש כי במוסקווה עשויה לגבור ידם של אלה הקוראים לזהירות.[46]

אולם בבוקר ה־10 ביוני, לאחר שביום הקודם התלקחו הקרבות גם בגזרה הסורית, ומשהיה ברור לסובייטים כי ישראל אינה שועה להחלטות מועצת־הביטחון וארצות־הברית אינה מורה לה לחדול מהלחימה, שיגר קוסיגין איגרת נוספת לנשיא ארצות־הברית. באיגרת הדגיש כי "הגיע רגע מכריע מאוד המאלץ אותנו, אם הפעולות הצבאיות לא תסתיימנה, לאמץ בתוך שעות החלטה עצמאית ... [על] פעולות [ה]עלולות להביא אותנו לכדי עימות שיוביל לאסון נורא." קוסיגין הוסיף כי ברית־המועצות "מציעה להזהיר את ישראל, כי אם לא תחדל מלחימה בתוך שעות, תינקטנה נגדה פעולות הכרחיות ובכלל זה פעולות צבאיות."

בשטח עצמו לא נראתה תכונה סובייטית ממשית שיכולה הייתה להצביע על כוונתה המעשית של ברית־המועצות לממש איום זה. גם דבריו של ברז'נייב לוועד המרכזי לאחר המלחמה כי "ספינות הטילים שלנו וכמה צוללות שהיו חלק מהמערך בים התיכון נצטוו לשוט לחופי סוריה" אינם מלמדים על כוונה סובייטית להפעילם נגד ישראל, אלא אולי על כוונתה של מוסקווה להגן או לערוב לקיומו של המשטר הסורי.

יתרה מכך, ברז'נייב הודה למעשה בחוסר כוונתה של מוסקווה ליטול חלק פעיל

בקרבות, גם אם בדיעבד. חודש לאחר סיום המלחמה טען בפני מנהיגי ברית ורשה שהתכנסו בבודפשט כדי לדון בתוצאות המלחמה ובהשלכותיהן כי אלו הם "הערבים [ש]רוצים לגרור אותנו למלחמה. בווייטנאם אנו למעשה כבר מעורבים, אולם שם קיימת פלטפורמה פוליטית ואילו כאן איננו יכולים ללחום להשמדתה של ישראל. כמובן, אנו עשויים לעשות שימוש בטילים — גם אם לא גרעיניים — ולהשמיד את תל־אביב, אך פירושו של דבר מלחמה [עולמית]. והרי אנו רוצים למונעה בכל מחיר [מה עוד [ש]אנו כמעט בטוחים ש[גם] האמריקאים אינם רוצים מלחמה. הם רוצים מאתנו דבר־מה אחר, אך זהו עניין שונה. הם גם מודאגים ממאזן הכוחות הגרעיניים.]"[47]

ברם, בשעה שבה נמשכו הקרבות, מכונסים היו בוושינגטון הנשיא ג'ונסון ובכירי ממשלו בחדר המצב של הבית הלבן. שם, למקרא דברים אלה, וידא השגריר תומפסון כי המילה "צבאיות" אכן מופיעה במקור הרוסי במשפט "תינקטנה נגדה פעולות הכרחיות ובכלל זה פעולות צבאיות." את האווירה ששררה בחדר המצב תיאר לימים ריצ'ארד הלמס, ראש ה־CIA, כמתוחה, בייחוד בשעותיה הראשונות, אז התנהלו השיחות בקול שקט שהוא לא נתקל בשכמותו בדיונים דומים מסוג זה. ג'ונסון ושריו התמקדו בעיקר בניסיון להבין מהו המצב בסוריה. על הלמס הוטל לנסות ולדלות מידע בנדון ולברר אם ישראל אכן מתקדמת בסוריה באופן שתיארו הסובייטים.[48] תחושתם של הנוכחים הייתה כי תיאורם של הסובייטים משקף, ככל הנראה, את המצב בשטח.

רק לאחר מכן התקיים דיון סביב השאלה אם המסר הסובייטי פירושו כי הרוסים רוצים להיכנס לאזור בכוח. לכך נלוו חילופי דעות ביחס לרוח הדברים של המסר הסובייטי, והסכנה שמא הסובייטים מנסים להעמיד את ארצות־הברית במבחן. אך לבסוף החליט הנשיא ג'ונסון "שהיה יכול לחזור אל הרוסים עם איום נגדי" לשגר מסר "רגוע והגיוני."[49] למסר זה נלוותה החלטתו של ג'ונסון להפנות כוחות מהצי השישי אל מזרח הים התיכון בצירוף ההוראה שלא ליידע את התקשורת כי הסיבה לכך היא המסר הסובייטי בדבר שימוש אפשרי בכוח צבאי נגד ישראל.[50]

במקביל, בראשית דיון זה, עזב את החדר סגן מזכיר המדינה קצנבך כדי להיפגש עם שגריר ישראל, אברהם הרמן, "באמצעותו ילחץ על ממשלת ישראל להסכים להפסקת האש." קצנבך אמר להרמן "באמפתיה רבה, כי הפסקת אש ממשית בגזרה הסורית חייבת להיכנס לתוקף מיד." הוא הזכיר את איגרתו של מזכיר המדינה אל שר החוץ אבן בלילה הקודם ואף הביע את הבנתו לקשיים שישראל ניצבת בפניהם, אך הדגיש כי "יהיה זה חשוב ביותר שהאש תיפסק לפני שהמצב המדיני והדיפלומטי יידרדר." השגריר האמריקאי באו"ם, ארתור גולדברג, הוסיף כי הסובייטים היו עסוקים בצחצוח חרבותיהם. קצנבך אף ביקש לדעת אם נכון המידע שמסרה ארצות־הברית

לסובייטים קודם לכן, בהתבסס על דבריה של ישראל, כי האש בגזרה הסורית פסקה. הוא הוסיף כי רצוי מאוד שאכן אמת דיברו — וְלֹא — תאבד אמינותם בעיני הרוסים.[51]

ברית־המועצות לא שיגרה אפוא איום מרומז לשגר טילים גרעיניים כפי שעשתה במלחמת סיני, ועדיין לא ניתקה את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל. שבוע ימים לאחר תום המלחמה, ב־19 ביוני, נשלח מסמך מ"המועצה לביטחון לאומי" אל מקג'ורג' בנדי[52] שכותרתו: "הגורם הגרעיני במזרח התיכון". מחבריו קבעו כי "המאפיין המשמעותי ביותר של הגורם הגרעיני במהלך המלחמה היה היעדרה של השפעתו הישירה. בניגוד למצב ב־1956 הרי שהפעם ברית־המועצות לא השמיעה איומים גרעיניים ישירים והיא אף לא הייתה מעורבת ב־'סחיטה טילית'. במקום זאת נעשה שימוש ב'טלפון האדום', כדי לממש את השאיפה המשותפת לברית־המועצות ולארצות־הברית להימנע מכל מעורבות ישירה של מעצמות הגרעין בעימות." זאת בציון הקביעה כי לצדדים הלוחמים "אין כמובן נשק גרעיני."[53]

ומקץ שעות בודדות ב־10 ביוני, משהלך והתחוור למוסקווה ולוושינגטון כי האש דועכת, לא הזכירה עוד מוסקווה את איומיה אלא מיהרה לפנות אל העתיד. כך הפנה קוסיגין אל ג'ונסון איגרת נוספת בשעה 11:31 שבה ביקש לסמן את מטרתה הבאה של ברית־המועצות, מטרה שלמעשה לא הושגה במלואה עד עצם ימינו אלה. קוסיגין קבע כי "יהיה זה הכרחי להמשיך בצעד הבא [שהוא] פינוי השטח הכבוש על־ידי ישראל והחזרת הכוחות אל מעבר לקו הפסקת האש."

הוא סיים בהבעת תקווה, שאף היא עדיין לא נענתה, כי מוסקווה וושינגטון תשמורנה על קשר בעניין זה. ג'ונסון השיב לקוסיגין בתוך פחות ממחצית השעה, בקיצור נמרץ ובריחוק לא מוצנע, בהביעו את תקוותו כי שתי המעצמות תשקענה מאמצים משותפים להשגת שלום בר קיימא ברחבי העולם כולו.

סיכום

שתי מלחמות שונות בתכלית שהתחוללו במזרח התיכון בניגוד לרצונו של הקרמלין, ושאף באו עליו בהפתעה, איימו בתוך עשור על המשטר הערבי שהיה החשוב ביותר למוסקווה, גם אם לא הקרוב אליה ביותר. במלחמה הראשונה ניצבה מצרים נגד בריטניה, צרפת וישראל, שאיבדו את תמיכתה של ארצות־הברית בהן. ארצות־הברית הסירה את תמיכתה בן ומסרה אותה למצרים בשל חששה מפני הגברת מעורבותה של מוסקווה במזרח התיכון עקב המלחמה שניחתה על מצרים.

במלחמה השנייה פעלה ישראל לבדה בשלוש חזיתות, שרק אחת מהן — גם אם העיקרית — הייתה מצרים. זאת לאחר שהבינה, כי בפעם זו ארצות־הברית אינה מתנגדת ליציאתה של ישראל להגן על עצמה, אם היא בטוחה ביכולתה ובצדקת דרכה.[54]

למרות השוני ביניהן, נהגה ברית־המועצות בשתי מלחמות אלה באופן דומה, על־פי אותם עקרונות ואינטרסים ועל־פי אותה מדיניות. בשתי המלחמות הקפידה להימנע מהתערבות צבאית ותחמה את פעילותה המעשית למישור המדיני: זה התמקד בפעילות אינטנסיבית באו"ם אגב קיום דיאלוג עם וושינגטון שמטרתו העיקרית הייתה למנוע את נפילת המשטרים הערביים שהיו קרובים אליה.

את תבוסתם הצבאית ידעה שלא היה בכוחה למנוע.

במקביל, פיצתה ברית־המועצות ביד נדיבה שהושטה במהירות את צבאות ערב על אובדן ציודם הצבאי; במעשה זה ביקשה לשקם את יוקרתם הפגועה, כמו את יוקרתה.

במלחמת סיני הייתה מדיניותה של ברית־המועצות באזור מצויה בתנופה גדולה. דימויה היה מאיים, כמעט אימתני. שמועות רבות, חלקן פרי לוחמה פסיכולוגית סובייטית, מילאו חשש את ליבותיהם של מנהיגי ישראל, צרפת ובריטניה — וגם את לבם של מנהיגי ארצות־הברית. החשש היה מפני רבבות מתנדבים מוסלמים שיעשו דרכם מברית־המועצות אל צבא מצרים, ואולי אף מפני נשק גרעיני שייתכן שהפקיד הקרמלין בידי נאצר. הדיכוי האלים של ההתקוממות בבודפשט שמוסקווה נקטה בו, הטיל צל כבד ומעיק ועל כן גבר עוד יותר החשש מפניה הברוטליות שנחשפו לעיני כול.

במלחמת ששת הימים, למודי ניסיון העבר, היה חששן של וושינגטון וירושלים מפני ברית־המועצות קטן בהשוואה למלחמת סיני. אמנם בניגוד למלחמת סיני, כעת, ערב מלחמת ששת הימים, נתפסה ברית־המועצות כמי שחרחרה מלחמה זו — במקרה הרע — או כמי שטעתה טעות הרת גורל בשיקול דעתה — במקרה הטוב. ברם, חלקה של ברית־המועצות בשרשרת האירועים שהביאה לפרוץ מלחמת ששת הימים היה גדול ומשמעותי במידה כזו שייתכן כי אלמלא הייתה מעבירה לקהיר ולדמשק את המידע השגוי על ריכוזי כוחות ישראליים בחזית הסורית, המלחמה כלל לא הייתה פורצת בקיץ 1967 ולפיכך היו פני המזרח התיכון נראים שונים בתכלית.

בשתי המלחמות הייתה מוסקווה יכולה ללמד סנגוריה על עצמה ואולי למצוא מעט נחמה בהסתמכה על הטיעון, האמיתי, שהיא מודרה על־ידי נאצר ממהלכיו העיקריים והקריטיים. בשתי הסיטואציות גרמו מהלכיו להחרפת המתיחות עד כדי כך שהמלחמה הפכה למעשה לבלתי נמנעת.

בשתי המלחמות, אך אולי בעיקר במלחמת סיני, היה המהלך הסובייטי החשוב ביותר והדרמטי ביותר שיגור איומים שנוסחו בשפת אולטימטום בלתי שגרתית אל מעצמות המערב. במלחמת סיני הקפידה מוסקווה לפנות תחילה אל ארצות־הברית

באיגרת שכללה הצעה לשיתוף פעולה שנועד להביא לסיומה המהיר של המלחמה. "איגרות בולגאנין" שוגרו אל מנהיגי בריטניה, צרפת וישראל רק לאחר שכל מאמציה להשכין הפסקת אש במסגרת האו"ם עלו בתוהו ומשטרו של נאצר ניצב בפני סכנה מוחשית. איגרותיה המאיימות גרמו בשעתן לחששות כבדים בבירות המדינות שלחמו נגד מצרים ונראה היה כי הן תרמו תרומה רבה להסכמתן להפסקת אש ועוד יותר מכך להכרתן, כי מלחמתן בנאצר נדונה לכישלון. לפיכך, הצירוף של הלחץ האמריקאי על שלוש המדינות שלחמו במצרים (לחץ שמקורו העיקרי היה בחששו של ממשל אייזנהאואר מפני העמקת מעורבותה של בריית־המועצות במזרח התיכון), והחשש המערבי מ"איגרות בולגאנין", הוא שהביא את בריטניה, צרפת וישראל לקבל את הפסקת האש בניגוד לרצונן המקורי ובניגוד למטרות ששאפו להשיג במלחמה. המסר המאיים ששיגרו הסובייטים ב"איגרות בולגאנין" הפך את בריית־המועצות לגורם מכריע בהפסקת הקרבות ובאי־השגת מטרות המלחמה המקוריות.

כך אירע שדימויה של בריית־המועצות בעיני יריביה, יותר מאשר מעשיה, יכולותיה או כוונותיה, היה לנכס בעל הערך הרב ביותר שעמד לרשותה בעת המשבר וְשֶאַף תרם למעמדה באזור בשנים שבאו לאחר מכן. אלמלא החשש האמריקני העמוק מפני התערבותה המדינית או הצבאית ואלמלא נשלחו "איגרות בולגאנין", אפשר להניח כי מלחמת סיני לא הייתה מסתיימת כפי שאכן הסתיימה ואם כך, גם במקרה זה אפשר להניח כי פני המזרח התיכון היו נראים שונים בתכלית. בכך באו לידי ביטוי תרומתה הגדולה או סיועה של מוסקווה למצרים בעת מלחמת סיני.

במלחמת ששת הימים הבינה מוסקווה מיד כי צבאות ערב נחלו פגיעה אנושה כבר בשעותיה הראשונות של המערכה, וכי משטריהן ניצבים בפני תבוסה קשה. יחד עם זאת, גם במקרה זה היא הקפידה לפעול כשם שפעלה במלחמת סיני במסגרת האו"ם אגב קיום דיאלוג מתמיד עם וושינגטון באמצעות "הטלפון האדום". במקביל, החלה בריית־המועצות להעביר נשק למצרים, אם כי ידעה שזה לא יוכל לסייע לאחרונה לשנות את פני המערכה. גם כאשר החליטה לשגר בשלב מאוחר של המערכה, ב־10 ביוני, איום חד לעבר ישראל — שנתפסה על־ידה כמי שנעה לעבר דמשק — כי תעשה נגדה שימוש באמצעים צבאיים, היא עשתה כן בעיקר כדי להפציר בארצות־הברית ולהביאה לידי כך שתורה לישראל לחדול מיד מהלחימה. כמו במלחמת סיני גם בעת מלחמה זו לא הייתה לבריית־המועצות כל כוונה, וקרוב לוודאי שגם לא היכולת, לתקוף את ישראל, על כל ההשלכות המסוכנות שעלולות היו להיות לצעד כזה עליה ועל האזור.

ואולם הצעד היחיד שבו נקטה בריית־המועצות במלחמת ששת הימים — צעד שממנו נמנעה במלחמת סיני — היה ניתוק יחסיה המדיניים עם ישראל, וזאת כדי

להעניש על "תוקפנותה". אך גם על כך הכתה מוסקווה על חטא ככל שחלף הזמן ונקפו השנים בהכירה בכך שצעד זה לא הביא לה תועלת. יתרה מזאת, התנהגותה במהלך המלחמה ומדיניותה הכוללת לא חיזקו את מעמדה האזורי ולמעשה פגעו בדימויה בעיני הערבים, אם כי בשל תבוסתו הקשה של נאצר היא לא יצאה נפסדת: בשל גודל התבוסה, נכון היה נאצר להדק את יחסיו עמה במידה ניכרת, גדולה מבעבר.

ולבסוף, תבוסתם של צבאות ערב חיזקה מיד לאחר המלחמה באופן חד־משמעי את הכרתם של מנהיגי ברית־המועצות ומדינות הגוש הסובייטי בכך שעליהם לשכנע את נאצר וידידיו בעולם הערבי שלסכסוך שבינם לבין ישראל לא קיים פתרון צבאי וכי עליהם לחדול מלהגות באשליות על חיסולה של מדינת ישראל.

הערות

1. מאמר זה הוא גרסה מקוצרת למאמר שנכתב במקור לספר בעריכתו של פרופ' יעקב רואי: A Paper Bear: Similarities and Contrasts in the Soviet Involvement in the Wars of 1956 and 1967, in **The Soviet Union and the June 1967 Six-Day War**, edited by Yaacov Roi, forthcoming from Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C.

2. על המעורבות הסובייטית במשבר סואץ ובמלחמת סיני ועל השפעתה הרבה על עיצוב המדיניות האמריקנית במהלכם ראו בהרחבה: יאיר אבן, "צל ארוס: הקרמלין ומשבר סואץ", בתוך חגי גולן ושאול שי (עורכים), **בירעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, תל־אביב, מערכות [תשס"ן 2006 (להלן: אבן, צל ארוס), עמ' 51–117.

3. בירושלים, למשל, היו משוכנעים שמוסקווה הייתה בסוד ההלאמה וכי לא ייתכן שנאצר היה נוהג כך ללא ברכתה. בישיבת הממשלה הראשונה לאחר הלאמת התעלה אמרה שרת החוץ גולדה מאיר כי "עכשיו מתחילה להתברר המיסטריה של הספינקס: ברית המועצות בכל העסק הזה ... נדמה לי שאין ריזיקו של טעות גדולה, אם נגיד שזה נעשה בכל אופן בידיעתה של ברית המועצות. ברור שזה לא בניגור לדעתה, לגמרי ברור שזה לא נעשה באי ידיעתה, ודאי ידעה ושמחה לכך." "פרטי־כל ישיבה סד/שטז של הממשלה", 29 ביולי 1956, **תרשומת ישיבות הממשלה השביעית**, כרך ט"ו, עמ' 9–10, ארכיון המדינה. נאילו בקהיר, ארבעה ימים לאחר שהלאים את תעלת סואץ, זימן נאצר ברחיפות את השגריר האמריקאי, הנרי בירוד, שבדיוק שב מארצות־הברית. נאצר ביקש להבהיר לארצות הברית את מדיניותו, כדי שלא תתעודרנה בעתיד אי־הבנות בנוגע להלאמה ולמשמעויותיה. הוא התייחס לדיווחים בעיתונים מסוימים שלפיהם ההלאמה תואמה עם הרוסים, ואמר כי לא היה לסובייטים כל מידע מוקדם על כך. **Foreign Relations of the United States (henceforth FRUS)** 1955–1957, Vol. XVI, Suez Canal Crisis, July 27–December 31 1956, Washington D.C., 1990, pp. 55-57. אם בבירות המערב היו משוכנעים מעל לכל ספק כי נאצר נועץ במוסקווה במהלך הרה הגורל של הלאמת תעלת סואץ, הרי שלאמיתו של דבר הופתעה מוסקווה מצעד מרחיק לכת זה. סגן ראש תחנת הקג"ב בקהיר בשנים ההן, ואדים קירפיצ'נקו, הודה כי ברשות המודיעין הסובייטי "לא היה כל מידע ספציפי על כוונותיו של נאצר [להלאים את התעלה]". Кирпичченко, В.А, **Разведка: лица**

и личности, Москва, Гея, 1998. ואדים אלכסייבין' קירפיצ'נקו, **ריגול: סנים ודמויות**, מוסקווה, גיה, 1998 (להלן: קירפיצ'נקו), עמ' 55–56. יומיים לאחר החלטת המעבד לבטל את הסיוע הצפוי למצרים במימון בניית סכר אסואן נפגש עם נאצר במעונו השגריר הסובייטי בקהיר, יבגני קיסילב. "נאצר אמר בטון שלו," כך הבריק קיסילב למוסקווה, "כי מצרים התקיימה 5,000 שנים ללא סכר אסואן וכי היא תוסיף להתקיים 5,005 או 5,010 בלעדיו. רצינו להתחיל בבנייה בחודש יוני האחרון אך הוצבו בפנינו תנאים בלתי אפשריים," ציטט קיסילב את נאצר וחתם את מברקו, "נאצר לא הוסיף עוד הערות בנושא זה." Наумкин, В.В (Отв. Ред.), **Россия XX Век. Документы: Ближневосточный конфликт 1945-1956**, Москва, Материк, ст. 453-454 "פגישת נאצר עם שגריר ברית המועצות בקהיר, קיסילב", 21 ביולי 1956. נאומקין, ו"ו (עורך), **רוסיה במאה ה־20, מסמכים: הסכסוך במזרח התיכון 1945–1956**, מוסקווה, מאטריק, 2003 (להלן: נאומקין), מסמך מס' 263, עמ' 453–454. למחרת הלאמת התעלה נועד השגריר המצרי במוסקווה עם שר החוץ הסובייטי, דמיטרי שפילוב. שיחתם אף היא מעידה שקהיר לא נועצה במוסקווה בטרם החליטה להלאים את תעלת סואץ. "פגישת שר החוץ הסובייטי, שפילוב, עם שגריר מצרים במוסקווה, אל קוני", 27 ביולי 1956. נאומקין, מסמך מס' 266, עמ' 458–460. הקרמלין אף הופתע מפרוץ הקרבות. חרושצ'וב עצמו, כאשר שאל מפורשות בזיכרונותיו "האם היה לרוסים מידע מקדים" על פרוץ המלחמה? השיב תשובה שלילית ברורה וגלוית לב, ואף הודה כי כאשר פרצו הקרבות, "נבהלנו". Хрущев, Н.С., **Воспоминания: время, люди, власть**. том 3, Москва, Московские Новости, 1999, ст. 393. חרושצ'וב, ניקיטה סרגייביץ', **זכרונות: זמנים, אנשים, שלטון**, כרך 3, מוסקווה, מוסקובסקי נובוסטי, 1999 (להלן: חרושצ'וב), עמ' 393. גם קירפיצ'נקו, אשר בוודאי רוצה היה להציג את המודיעין הסובייטי באור חיובי, לא טען כי לקג"ב היה מידע מדויק על מועד פרוץ הקרבות ויעדם או על שיחות סוור שבהן החליטו לונדון, פריז וירושלים לצאת למלחמה בתוך ימים ספורים. יתרה מזאת, ראש לשכתו של נאצר, עלי צברי, אשר נועד רק שעות מעטות לפני פרוץ הקרבות עם השגריר הסובייטי בקהיר, הביע את ביטחונו כי "כעת, למרות כל הקולות וגיוס הכוחות [של צה"ל], ישראל אינה מוכנה למלחמה רצינית." צברי הוסיף כי הגיוס בישראל הוא "תמרון שגרתי ולא איום אמיתי. ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה לגייס מילואים לאורך זמן, מפני שהדבר משתק את כלכלתה וגורם לנזק כלכלי כבד. הימים הקרובים יראו האם ניתוחי זה היה נכון," סיים צברי את דבריו בנדון לשגריר הסובייטי, שמיהר לדווח עליהם למוסקווה. "מברק השגריר הסובייטי בקהיר למוסקווה", 29 באוקטובר 1956. נאומקין, מסמך מס' 310, עמ' 536.

4. לימים סיפר חיים ישראלי, מי שהיה עוזרו הקרוב של דוד בן־גוריון באותה עת, כי הרגע הקשה ביותר שנחרט בזיכרונו ממחצית המאה שבה עבר לצדם של 14 שרי ביטחון, היה במלחמת סיני. זאת כיוון ש"אנשי מזרח אירופה שישבו בקונסוליות בתל־אביב, אירגנו שיחת טלפון של דיסאינפורמציה, וסיפרו אחד לשני שבאותו לילה [לא ציין תאריך] עומדים הרוסים להפציץ את תל אביב." ישראלי אמנם מתייחס לשיחת טלפון זו כאל דיסאינפורמציה אבל הוסיף כי כאשר סיים את עבודתו ויצא לביתו "הסתכלתי סביבי והשבתי: יכול להיות שמחר הבניינים האלה לא יהיו. יכול להיות שמחר לא יהיה לי לאן לחזור." **ידיעות אחרונות**, מוסף השבת, 2.8.2002, עמ' 5.

5. "כנראה נפל עליהם פחד רוסיה," כתב ביומנו ב־8.11.56 ראש ממשלת ישראל, דוד בן־גוריון. "טלפן לי אבן מלא פחדים. גם מברקיו זורעים אימה ופחד. הובר [הרברט, תת שר החוץ האמריקני 1954–1957] הזהיר את שילוח [ראובן, סגנו של השגריר אבא אבן בוושינגטון] שינתקו כל קשרים אתנו, יפסיקו כל עזרה, ואולי גם יגרשו אותנו מארה"ב..." **מיומנו של בן־גוריון**: יום ה, 8.11.56, ד' בכסלו תשי"ז, עמ' 293–294. אלן דאלס, ראש ה־CIA ואחיו של מזכיר המדינה האמריקאי השמיע באותו יום הערכות קודרות ביחס לאיום הסובייטי הצפוי. "המשלחת הסובייטית באו"ם האיצה בערבים להחזיק מעמד עד הגעתם של מתנדבים סובייטים לסייע להם ... השפה שבה עשו הסובייטים שימוש בהצהרותיהם האחרונות היתה כזו שסללה את הדרך לפעולה סובייטית חד־צדדית, אם יחליטו לבצעה ... הסובייטים עלולים בהחלט לנסות ולהפחיד את השאה ולגרום דאגה למשטרו של נורי בעיראק." ראש המטות המשולבים, האדמירל דרפורד, הוסיף כי "הוא חש באופן אישי שהמצב במזרח התיכון גרוע עוד יותר מזה אותו תיאר אלן דאלס." לדעתו, "הסובייטים כבר נמצאים בסוריה והם נחושים לחלוטין לעכב או למנוע כל פתרון של המשבר במזרח התיכון." FRUS 1955–1957, Vol. XVI, pp. 1078–1079.

6. **Ibid**, Vol. XVI, Suez Canal Crisis, July 27–December 31, 1956, Washington D.C., 1990, p. 909.

7. לאחר שהושגה הפסקת אש כתב אידן לאייזנהאואר כי "כעת ייתכן שנושאים גדולים יותר עומדים על הפרק. אם הסובייטים מתכוונים לנצל את ההזדמנות ולהתערב באמצעות תמיכה משמעותית בנאצר הם עלולים ליצור מצב העלול להוביל למלחמת עולם. עד עתה לא חשבתי כי האפשרות שרוסיה תנקוט בצעד מסוכן שכזה היא סבירה. האמנתי שהיא חרדה מפניו ותפעל למנוע מלחמת עולם וכי למרות שהיא תפעל לגרום כל צרה אפשרית ושהיא תתמיד במדיניות של גרימת נזקים, הרי שהיא תמנע מלחמה. אולם יושבי הקרמלין החדשים מחשבים כנראה את הדברים באופן קר פחות מקודמיהם ואם כך הם עלולים להביא למצב חמור ביותר." ואילו אייזנהאואר פנה לעדכן בהתרחשויות דרמטיות אלה את מזכיר המדינה, ג'ייי דאלס, שהיה שרוי במיטת חוליו. **Ibid**, Vol. XVI, pp. 1061–1062, 1116.

8. אבן, צל ארזים, עמ' 71–82.

9. עשר שנים לאחר תום מלחמת סיני יכול היה חרושצ'וב לסכם לעצמו בזיכרונותיו את הישגה של ארצו בה: "העיקר הוא, שבחלוף 22 שעות מקבלת האזהרה שלנו, אזהרה רצינית, ולא של הסינים ... התוקפנות נפסקה ... זה היה ניצחון גדול לברית־המועצות, ניצחון לסמכותה, למעמדה וליכולתה ... מעמדו של אייזנהאואר התחזק מאוד בייחוד לאחר שגינה בהצהרה פומבית את התוקפים ותבע את הפסקתה המיידית של התוקפנות. [אולם] ההבדל היה בכך שכאשר אייזנהאואר גינה זאת, התוקפנות נמשכה ... אולם כאשר אנחנו יצאנו בהצהרתנו, הרי שזו כבר הייתה רצינית. ממשלות התוקפים הסיקו את המסקנה הנכונה." חרושצ'וב, כרך 3, עמ' 394–396. ברבות השנים הקנה בנו, סרגיי ניקיטוביץ', ערך נוסף לדברי אביו: "אבא היה גאה בהצלחתו. הוא אהב להיזכר בשיחותיו עם מנהיגי בריטניה וצרפת ... אשר הובילו לסיום המלחמה וליציאת הכוחות מאזור תעלת סואץ." בגרסה האנגלית של ספר זה מופיעה הארה מאת הערך, ויליאם טאובמן, שאינה מופיעה בגרסה הרוסית: "שתי הפסקאות האחרונות נוטות להפריז בכל הנראה בתפקידו של חרושצ'וב במשבר סואץ. מרבית ההיסטוריונים המערביים טוענים כי החלטתה של

וושינגטון שלא לתמוך בבעלות בריתה היא שהביאה לקץ הפלישה." על כך השיב חרושצ'וב הבן: "קשה לי להגיב על מאורעות אלה. כוונתי הייתה להציג את נקודת המבט של אבי. הוא ראה דברים כפי שאני תיארתי אותם ואני חושב שהיה לו בסיס לעשות כך. בלי לחץ מצד חרושצ'וב עמדתו של הנשיא אייזנהאואר עשויה הייתה להיות שונה. הבה ונהיה כנים: גם ההיסטוריוגרפיה המערבית רחוקה הייתה מלהיות אובייקטיבית." Khrushchev, Sergei, **Khrushchev on Khrushchev**, Boston, Little Brown and Company, 1990, p. 56. מי שיכול היה לדעת על כוונותיו הצבאיות של הקרמלין אישר, למעשה, כי לברית־המועצות לא הייתה כל כוונה להתערב באופן פעיל בקרבות. ואדים קירפיצ'נקו, סגן ראש תחנת הקג"ב בקהיר בזמן המלחמה, הודה בפשטות כי "חלפו הימים הראשונים ומצבנו הפך קשה. מצרים נרגשים, שנופפו באגרופיהם קראו בקול: 'רוסים, היכן מטוסיכם? היכן נשקכם? היכן חייליכם? מדוע רוסיה אינה מושיעה את מצרים?'. באותם ימים לא היו מובנות לי דרישות אלה, אך בעתיד, משחוויתי שתי מלחמות נוספות במצרים, כבר לא התפלאתי לשומען." קירפיצ'נקו כיהן בשנים 1970–1974 כראש תחנת הקג"ב במצרים. קירפיצ'נקו, עמ' 57. גם לשגריר ארצות־הברית במוסקווה, צ'ארלס בוהלן, נודע כי לברית־המועצות לא הייתה כל כוונה להצטרף לקרבות אולם הוא שמע כי כלפי ישראל הפגין חרושצ'וב זעם מושרש באומרו כי ברית־המועצות יכולה הייתה לטפל בה בטילים רגילים, ללא מטוסים או טילים אטומיים. Bohlen, Charles, E., **Witness to History 1929–1969**, New York, W.W Norton Company Inc., 1973, p. 434. חודש ימים לאחר מלחמת ששת הימים יאמר ברז'נייב למנהיגי ברית ורשה דברים דומים: "איננו יכולים ללחום להשמדתה של ישראל. כמובן, אנו עשויים לעשות שימוש בטילים – גם אם לא גרעיניים – ולהשמיד את תל אביב, אך פירושו של דבר מלחמה [עולמית]." מתוך סיכום הוועידה של מנהיגי ברית ורשה, בודפשט, 11–12 ביולי 1967, בתוך אתר האינטרנט:
http://wwics.si.edu/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=library.document&id=102097

10. רמטכ"ל צה"ל במהלך המלחמה, רא"ל משה דיין, כתב ביומן מערכת סיני: "מי יודע אם מערכת־סיני היתה מתגשמת לו נשלחו האיגרות הרוסיות לאנגליה, צרפת וישראל לפני העשרים ותשעה באוקטובר." משה דיין, **יומן מערכת סיני**, תל־אביב, עם־הספר, 1967, עמ' 166. תשע שנים לאחר פרוץ מלחמת סיני, באוקטובר 1965, התוודה אייזנהאואר באוזני מקס פישר, מהדמויות הבולטות בקרב יהודי ארצות־הברית, ואמר לו, "אתה יודע מקס, במבט לאחור על סואץ אני מתחרט על מה שעשיתי. לא הייתי צריך ללחוץ על ישראל להחזיר את סיני. אם היה לי יועץ יהודי, ספק אם הייתי נוהג כפי שנהגתי. לא הייתי מאלץ את ישראל לסגת." גם סגנו של אייזנהאואר, ריצ'ארד ניקסון, אמר כי שמע דברים דומים מפיו של אייזנהאואר. Golden, Peter, **Quiet Diplomat: a Biography of Max M. Fisher**, New York, Cornwall, 1992, p. xviii–xix.

11. דיווח סודי של פ' (פאבל) איוואשוטין למחלקה הבין־לאומית של הוועד המרכזי, 24.5.1967, מספר 134335, עמ' 9–14. P. Ivashutin to the CPSU Central Committee International Department, 24 May 1967; RGANI, f.5, op.59, d.400, ll.110–119.

12. CPSU Central Committee Plenum, Stenographic report, June 1967; RGANI, f.2, op.3, d.70, ll.9–11.

13. בשתי המלחמות גם יחד, הן ערב מלחמת סיני והן ערב מלחמת ששת הימים, לא היה בידי

הסובייטים מידע מוצק על המועד שבו תפרוץ המלחמה, אם כי באופן כללי הם העריכו שהמלחמה ממשמשת ובאה. גם סגן ראש תחנת הקג"ב בקהיר ערב מלחמת סיני, ואדים קירפיצ'נקו, העיד כי לא היה ברשות הארגון מידע ברור שהמלחמה תפרוץ במועד שבו אכן פרצה. קירפיצ'נקו התייחס למידע כללי בלבד שהיה בידי הקרמלין בספרו, שם כתב כי "הידיעות על ההכנות למלחמה התקבלו באופן שוטף, באיכות שונה, אך ראשי הביון במוסקווה ובקהיר היו משוכנעים כי המלחמה בלתי נמנעת מפני שהמערב ראה בהלאמה הפרה גסה של כל החוקים והסדר הבינ"ל." קירפיצ'נקו, עמ' 53.

14. אכן נראה כי העובדה שנאצר הפתיע את הסובייטים לא רק בהלאמת תעלת סואץ בשנת 1956 אלא גם בסגירת מצרי ים סוף הביכה את הסובייטים. כך, כאשר העלה שגריר ארצות־הברית במוסקווה בפני שר החוץ הסובייטי אנדריי גרומיקו את חסימת המְצרים, ב־23 במאי 1967, הוא הופתע מתגובתו של גרומיקו שהתעלם מהנושא, אמר כי אכן הגיעו בנדון כמה מברקים ומיהר לסיים את השיחה. ראו: FRUS 1964–1968, Arab–Israeli Crisis and War 1967, Vol. XIX, Doc. 41, וכן בעיקר את פגישת נאצר עם השגריר הסובייטי ב־22 במאי, בהמשך.

15. דיווח על פגישת פוז'ידאייב עם שמס בדראן, 16.5.1967. נאומקין, עמ' 554–555.

16. בישראל עקבו אחר אספקת המטוסים. סגן ראש הממשלה, יגאל אלון, שיער באופן כללי כי הסובייטים פועלים כדי "לחרוויח זמן בשביל המצרים." ראש אמ"ן הזכיר כי שר המלחמה המצרי מנהל במוסקווה משא ומתן לקבלת 40 מטוסי מיג נוספים, וייתכן שהכוונה היא להמתין להגעתם. עמי גלוסקא, **אשכול, תן פקודה**, תל־אביב, מערכות, 2005 (להלן: גלוסקא, אשכול, תן פקודה), עמ' 312–313.

17. פגישת שגריר ברית־המועצות במצרים עם סגן נשיא מצרים, עבד אלחכים עאמר, 19.5.1967. נאומקין, עמ' 558.

18. **שם**, עמ' 559.

19. מברק גרומיקו לשגריר ברית־המועצות באו"ם, 21.5.1967. **שם**, עמ' 560–561.

20. חשש דומה מפני הסכמה חשאית בין וושינגטון למוסקווה ריחף במזרח התיכון בעת מלחמת סיני. אז חששו מפניה רווקא מעצמות המערב וישראל, כפי שהעידה בישיבת הממשלה ב־8 בנובמבר 1956 שרת החוץ דאז, גולדה מאיר, לאחר ששבה מביקור בזק בפריז בעקבות שיגור "איגרות בולגאנין". ראו: אבן, צל אדום, עמ' 74–75.

21. פגישת שגריר ברית־המועצות במצרים עם נאצר, 22.5.67. נאומקין, עמ' 561–563.

22. מברק גרומיקו לפוז'ידאייב, 25.5.1967. **שם**, עמ' 566–568.

23. מברק גרומיקו מ־28 במאי 1967 לשגרירי ברית־המועצות בפולין, גרמניה המזרחית, צ'כוסלובקיה, בולגריה, רומניה, הונגריה, מונגוליה, צפון־קוריאה, צפון־וייטנאם, קובה. **שם**, עמ' 568–569.

24. גלוסקא, אשכול, תן פקודה, עמ' 311–312. ביקורו של אשכול במוסקווה יכול היה לצאת אל הפועל ב־2 ביוני. מוסקווה וקהיר לא התנגדו לכך, אך התנגדותה של דמשק לביקור מנעה את קיומו. ראה נאומקין, עמ' 572–574.

25. שר ההגנה רוברט מקנמרה סיכם את דבריו בפגישה זו בכך שאמר כי הוא חש שחילופי המודיעין בין שתי המדינות היו לקויים וכי הוא מקווה שהדבר יתוקן. הוא הוסיף כי כעת, בעקבות שיחה

זו, הוא מבין טוב יותר את בעיותיה של ישראל. FRUS 1964–1968, Vol. XIX, Doc. 69.

26. נאומקין, **שם**, עמ' 569–569.

27. מברק פדורנקו למשרד החוץ במוסקווה, 29.5.1967. נאומקין, עמ' 570.

28. דברים אלה אמר מזכיר המדינה האמריקאי, דין ראסק, לנשיא ג'ונסון בישיבה שקיימו ב־26 במאי, לאחר שיחת מקנמרה עם אבן. FRUS 1964–1968, Vol. XIX, Doc. 72.

29. מזכר של שר החוץ גרומיקו לוועד המרכזי, 1.6.1967, נאומקין, עמ' 571–572.

30. מברק פוד'ידאייב על שיחתו עם נאצר, 1.6.1967, **שם**, עמ' 572–574.

31. From the conference of the Communist and Workers' parties and chiefs of governments of the Socialist countries on the situation in the Middle East, Budapest, July 11–12 1967. מתוך סיכום הוועידה של מנהיגי ברית ורשה, בודפשט, 11–12 ביולי 1967. המסמך השלם נמצא בארכיונים הפולניים KC PZPR, XI A/13, AAN, Warsaw; document obtained by James G. Hershberg and Wanda Jarzabek; ומופיע באתר האינטרנט: http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=library.document&id=102097

32. הרמן הוסיף כי כעבור יומיים, ב־8 ביוני, אמורה הייתה להפליג מברית־המועצות אנייה נוספת כשבבטנה 70 טנקים, 37 תותחים וציוד צבאי נוסף. ב־9 ביוני, כשבישראל העריכו כי למצרים נותרו רק 50 מטוסי קרב, הגיע מאלג'יריה ציוד צבאי סובייטי נוסף שכלל 27 מטוסי מיג־17 ועוד 2–3 מטוסי מיג־21. ב־10 ביוני דנה ממשלת ערב־הסעודית עם ממשלת מצרים על הסידורים הדרושים להעברת מטוסי מיג־17 מתימן. באותו היום נחתו 15 מטוסי תובלה סובייטיים מדגם אנטונוב־12 בקהיר ובחלוף 48 שעות נחתו 20 מטוסים נוספים מדגם זה, כשבבטנם היו, ככל הנראה, מטוסי מיג־21. ב־11 ביוני כבר הייתה מצרים עסוקה בתהליך חתימתו של חוזה אספקת נשק חדש עם ברית־המועצות וגם עיראק ביקשה ציוד צבאי חריש ממוסקווה. FRUS, 1964–1968, Vol. XIX, Doc. 266. Telegram from the Department of State to the Embassy in Israel, June 16, 1967

33. "Planning and Application of War Goals of the Black Sea and North Sea Fleets in the Mediterranean Sea in View of the Experience of the Years 1965–1967, Report by Chief of Operations Department of the Black Sea Fleet K. Stepin at Soviet Naval Headquarters," June 26, 1967; TsVMA, f.2, op.307ss, d.137, ll.193–194 "תכנון ויישום מטרות המלחמה של צי הים השחור והצי הצפוני בים התיכון על־פי ניסיון השנים 1965–1967; דו"ח של ראש מחלקת מבצעים של צי הים השחור אל מטה הצי הסובייטי", 26.6.1967.

34. Report by Vice-Admiral L. Mizin, Chief of Staff of Black Sea Fleet, Oct. 28, 1967; TsVMA, f.2, op.307ss, d.139, ll.162–164. "על פעילות כוחות חיל הים לפני מלחמת ששת הימים ובמהלכה", דיווח מאת סגן אדמירל ל' מיזין, ראש מטה צי הים השחור, 28 באוקטובר 1967.

35. "Insights on the Situation in Egypt, Secret memorandum to M.V. Zimianin by E. Primakov", Aug. 10, 1967; RGANI, f.5, op.59, d.400, ll.110–119. "הארות על המצב במצרים, תזכיר סודי לחבר זימיאנין [מיכאיל וסיליביץ'] מ"ב מאת י' פרימאקוב, כתב פרבדה במצרים", 10.8.1967, עמ' 2.

36. **שם**, עמ' 9.

37. **שם**, עמ' 3. דברים דומים דיווח פואד נאצר, מנהיג המפלגה הקומוניסטית הירדנית, על סמך שיחותיו עם גודמים רבים במצרים. ראו: דו"ח של פואד נאצר לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברית־המועצות, 3.9.1967, עמ' 2. פואד נאצר טען כי עאמר תבע מנאצר לצד גינויה של ברית־המועצות גם התנערות מסוציאליזם, חזרה לפוליטיקה הרגילה של מצרים ומתן היתר לקיומן של מפלגות. Fuad Nasser, Report to CPSU Central Committee, Sept. 3, 1967; RGANI, f.55, op.59, d.403, ll.45–55.

38. פרימאקוב לזימיאנין, עמ' 4. בהמשך המליץ פרימאקוב להחליף את הקצונה הבכירה והמושחתת שאינה רוצה במעורבות סובייטית עמוקה בצבא פן זו תפגע בזכויות היתר שלה, בקצונה הצעירה שרוכה כבר השתלמה והתחנכה בברית־המועצות והייתה מוכנה לקבל מעורבות סובייטית עמוקה יותר בצבא המצרי.

39. ג'ון פוסטר דאלס למלך סעוד המבקר בוושינגטון, 31.1.1957, FRUS 1955–1957, Vol. XIII, pp. 434–435.

40. לעיל הערה 31. ברית־המועצות העבירה ל"מצרים, עיראק, סוריה ואלג'יריה 336 מטוסים על גבי מטוסי AN-12, (הם איבדו 269 מטוסים כך שסיפקנו להם יותר מטוסים מאלה שאבדו להם), 629 תותחים ומרגמות, 625 טנקים ותותחים משוריינים, 78 אלף רובים ואקדחים, 182 תותחים נגד מטוסים ו־300 מקלעים נגד מטוסים. כל הסיוע הזה הועבר בדרך האוויר באמצעות 544 טיסות מעל שמי יוגוסלביה. בנוסף לכך שלחה ברית־המועצות למצרים 334 יועצים צבאיים, 514 מומחים צבאיים להרכבת מטוסים, 302 מתורגמנים ובסה"כ 1,150 איש."

41. המנהיג הקומוניסטי היחיד שייחס במהלך הריון חשיבות למסרים הסובייטים בעקבות ועידת מוסקווה, היה מנהיג בולגריה, ז'יבקוב, שאמר משפט קצר בגדון: "אחרי הצהרת מוסקווה שאומצה בוועידתנו, אחרי הזהרתה של ברית־המועצות את ג'ונסון וישראל, המלחמה הופסקה." לעיל הערה 31.

42. FRUS, 1964–1968, Vol. XIX , Doc. No. 155, 156.

43. **Ibid** , Doc. No.157.

44. **Ibid**, Doc. No. 161.

45. נאומקין, עמ' 577-578. באיגרת הסובייטית לאשכול – שלא כמו במסר הסובייטי המאופק לוושינגטון – גינתה מוסקווה "נחרצות את התקפתה הבוגדנית של ישראל על מצרים" שבה ראתה "צעד הרפתקני המפר את עקרונות האו"ם" ועוד. היו אלה למעשה אותן המילים שבהן גינה הקרמלין את ישראל במלחמת סיני.

46. FRUS, 1964–1968, Vol. XIX, Doc. No. 194.

47. לעיל הערה 31.

48. הלמס ניסה לגבש תמונת מצב באמצעות מדינות ידידותיות לארצות־הברית שהיו להן נציגויות דיפלומטיות בדמשק.

49. FRUS, 1964–1968, Vol. XIX, Doc. No. 243.

50. **Ibid**, Doc. No. 253.

51. **Ibid**, Doc. No. 249.

52. Bundy, McGeorge, Executive Secretary of the Special Committee of the National Security Council, June 7–August 24, 1967; also Special Consultant to the President from June 7, 1967.

53. FRUS, 1964-1968, Vol. XIX, Doc. No. 305 בהמשך המסמך העריכו האמריקאים כי "ערב המלחמה הישראלים לא קיבלו החלטה לפתח נשק גרעיני, אם כי החליטו, קרוב לוודאי, לשמור אפשרות זו."

54. לאחר המלחמה אמר הנשיא ג'ונסון לאבא אבן, ב־24 באוקטובר 1967, כי "He would be less than candid if he failed to say he regretted that the advice he had given in his last meeting with the Foreign Minister [on May 26] had been ignored. While there may seem to be a victory now for the Israelis, in the long term he was not sure anyone had gained" – Memorandum of Conversation, Oct. 24, 1967; **ibid**, p. 946

מלחמת ששת הימים בראי המחקר ההיסטורי והפרסומים הסובייטיים והרוסיים

לב ניב

מאמר זה עוסק במעורבותה הצבאית של ברית־המועצות במלחמת ששת הימים כפי שמשתקפת במחקר ובפרסומים הסובייטיים והרוסיים.[1]

המאמר בנוי משלושה חלקים:

א. **מבוא** ובו תיאור הכתיבה ההיסטורית, המדינית והפובליציסטית הסובייטית והרוסית בנושא מלחמות ישראל־ערב בכלל.

ב. **סקירה ביבליוגרפית** (רשימת המקורות המלאה מובאת בסוף המאמר).

ג. **תיאורי מלחמת ששת הימים, סיבותיה ותוצאותיה** — בחלק זה נסקרת ההיסטוריוגרפיה הסובייטית והרוסית הספציפית על המלחמה; לאחר מכן ייבחנו הסיבות, הנסיבות, הצבאות, המהלכים, האבדות, התוצאות והסיכום.

מבוא

מאז מלחמת ששת הימים, ויחסית לתקופות קודמות, זכו מלחמות ישראל־ערב להתייחסויות רבות בפרסומים צבאיים סובייטיים — ובהמשך — הרוסיים. עובדה זו נעוצה במספר גורמים:

- בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה ולפני מלחמות המפרץ היו מלחמות ישראל־ערב המלחמות המודרניות הכמעט יחידות.
- במלחמות אלה נבחנו לראשונה בקנה מידה נרחב תו"ל ואמל"ח סובייטיים מול אלו המערביים. המלחמות גם שימשו שדה ניסויים ממשי להפקת לקחים מעשיים מביצועי האמל"ח הסובייטי, מהתו"ל הפרטני להפעלתו ומתו"ל כללי יותר, בעיקר ברמה הטקטית והאופרטיבית. הגם שאנשי צבא סובייטים לא השתתפו — ככל הידוע — בלחימה במלחמת ששת הימים, וככל הנראה גם לא נטלו חלק בתכנונים האופרטיביים, הרי שמדריכים, מומחים ויועצים סובייטים עסקו בהדרכתם של צבאות מצרים וסוריה וסייעו בקליטת האמל"ח מתוצרת ברית־המועצות שסופק להם.[2]

- המלחמות, והתהליכים המדיניים שהתלוו אליהן, השתלבו היטב במאבק שניהלה ברית־המועצות מול המערב במסגרת "המלחמה הקרה".

בהתייחס לסיבות אלה אפשר לחלק את הטיפול הסובייטי במלחמות ישראל־ערב כפי שמשתקף בכתובים לשני תחומים עיקריים: התחום התעמולתי־אידאולוגי־מדיני והתחום הצבאי־מקצועי. בשניהם גם יחד, נוטים הפרסומים במובהק לצד הערבי, מרבים לצטט את מקורותיהם של הערבים ואת גישתם ומתארים את מהלכי המלחמות, המבצעים וכדומה מנקודת ראותם. כישלונות הערבים זוכים לתירוצים שונים ומשונים ומוסברים בעיקר בתמיכה אמריקנית פעילה בישראל ובצה"ל; הכותבים מדגישים את הסיוע המדיני והמוסרי שהגישה ברית־המועצות למדינות ערב, אך מצניעים את הסיוע הצבאי הרחב שהעניקה להן. ואולם, כאשר נסקרות הצלחות ערביות (הפלות מטוסים, צליחת התעלה, ההבקעה ברמת הגולן) — הן מיוחסות באורח בולט לאמצעי הלחימה הסובייטים שסופקו לצבאות ערב.

כך או כך, גם בתקופה הסובייטית אפשר היה להבחין בניתוח מקצועי של היבטי הלחימה וביצועי האמל"ח.

עם תחילת ה"פרסטרויקה" וה"גלאסנוסט'" (1985) וביתר שאת עם פירוקה של ברית־המועצות (סוף 1991) והתהוותה של רוסיה כמדינה עצמאית וריבונית (אמנם "היורשת" של ברית־המועצות אך משוחררת מהכבלים האידאולוגיים), חל שינוי ניכר באופן כתיבת הפרסומים, שלא לומר מהפכה. לפחות חלק מן החוקרים, הפרשנים והכותבים זיהו באסלאם הקיצוני ובטרור אתגר או אף איום משותף לרוסיה ולישראל. הפתיחות וההגמשה שזימנו חופש ביטוי רב יותר וכן הופעתו של האינטרנט יצרו עידן חדש של כתיבה צבאית, היסטורית ופובליציסטית.

מאז פירוקה של ברית־המועצות התפרסמו ברוסיה חיבורים רבים בנושא הסכסוך הישראלי־ערבי, ובהם מאמרים וספרים רשמיים, מקצועיים, זיכרונות ותרגומים. בהיותה של התפיסה ההיסטוריוגרפית הסובייטית, וגם זו הרוסית, לוקה בגישה ערכית ובנקיטת צד, קשה להצביע על מגמה אחת בכתיבה בת זמננו בנושא. קיימים פרסומים שבהם מעלים על נס את צה"ל ולעומתם כאלה המביעים תמיכה בלתי מסויגת בצד הערבי. לצדם מצויים פרסומים המנסים לשבח או לגנות את שני הצדדים. ואולם בתחום אחד שוררת תמימות דעים: האמל"ח מתוצרת ברית־המועצות הניב ביצועים מעולים ומקצועיותם ומסירותם של אנשי צבא סובייטים לא תסולא בפז. אלה "מילאו את חובתם ('האינטרנציונליסטית')" על הצד הטוב ביותר בעת שפעלו במדינות ערב מול יחס בלתי אוהד — ואף עוין — מצד חלק מהמארחים וכן מול מדיניותה של ברית־המועצות (לדעת חלק מהכותבים — כושלת וטיפשית ולדעת אחרים — מוצדקת ונכונה). ומששבו למולדתם מהשליחות, מציינים הכותבים

השונים, זכו הקצינים והלוחמים ליחס גס ומתעלם מצד הפיקוד הצבאי הבכיר והשלטונות.

הכתיבה הרוסית והסובייטית על אודות מלחמות ישראל־ערב מתאפיינת, אם כן, בנקודות הבאות:

- גישה ערכית וניסיון "לחלק ציונים" ולהבחין בין "טוב" ל"רע".
- הישענות על בסיס נתונים בעייתי, לא שלם, ולעתים מבולבל וסותר.
- הגזמה ביחס לאבדות צה"ל.[3]
- הסתמכות יתר על פרסומים סובייטיים ישנים ומגמתיים ביותר, ולעתים אף הבאת ציטוטים ישירים או חזרה על התעמולה הערבית.
- נקיטה בגישה רוסו(סובייטו)צנטרית.
- העלאה על נס של ביצועי כלי נשק סובייטיים.
- הדגשת חלקם המשמעותי של היועצים, המדריכים והלוחמים הסובייטיים במלחמות השונות (ההתשה, יום הכיפורים, שלום הגליל).
- הבאת גילויים או "סקופים" שונים, בעיקר בזיכרונותיהם של אנשי צבא, מודיעין ומדינה שהיו מעורבים בצורה זו או אחרת במלחמות.

סקירת מקורות וביבליוגרפיה

מאמר זה מתבסס על מקורות גלויים בלבד או על כאלה שסיווגם ברוסיה הוסר, ואינו כולל חומר הקיים בצה"ל (מסמכי שלל ואחר). בחינת המקורות מתמקדת בשני היבטים עיקריים: כרונולוגיה ורמת הרשמיות הננקטת.

התקופה הסובייטית

הפרסומים בתקופה זו כוללים בעיקר מאמרים בכתבי עת צבאיים, אידאולוגיים, פוליטיים, היסטוריים וכדומה וכן חוברות, ספרים ופרסומי תעמולה.

מבחינה כרונולוגית, התקופה הסובייטית נחלקת לשלוש תקופות משנה עיקריות:

- עד 1977–1979 — תחילת תהליך השלום ישראל-מצרים וחתימת הסכם השלום. תקופה זו מאופיינת באהדה בלתי מסויגת למדינות ערב. במאמרים מורגש ניסיון ברור "להנמיך את קומתו" של צה"ל כצבא מנצח. במקום שבו אין הדבר אפשרי, מוסברות הצלחותיו של צה"ל בסיוע מערבי ובעיקר אמריקני באמל"ח, במודיעין ובלחימה בפועל וכן ב"בוגדנותם" של מהלכי צה"ל, דהיינו נקיטת צעדי הונאה ושקר מול שאיפות השלום של מדינות וצבאות ערב.
- 1977–1979 עד 1985 — עד תחילת ה"פרסטרויקה" ובהמשך עד 1989 — תחילת "תקופת הדמדומים" — שקיעתה של ברית־המועצות. תקופה זו מאופיינת בגישה

מסויגת עד עוינת כלפי מצרים ובהעלאתן על נס של סוריה ומדינות ערב "מתקדמות" אחרות. בתקופה זו ניכרת גם הירידה בהיקף הטיפול בישראל ורמתו (לכך תרמה, ככל הנראה, גם מלחמת אפגניסטן).

- 1989 עד 1991–1992 — "דמדומי" ברית־המועצות וכינון היחסים עם ישראל. תקופה זו דומה לקודמתה, אך כבר ניכרת בה נימה אידאולוגית עוינת פחות לישראל. **מבחינת רמת הרשמיות**, היו הפרסומים בתקופה זו רשמיים ביותר: כל אות כתובה עברה ביקורת "בשבע עיניים".

הפרסומים נחלקים לשתי קבוצות עיקריות:

- **צבאיים־מקצועיים** — על ההיבטים השונים של הפעלת הכוחות במלחמות ישראל־ערב וניתוח מגמות צבאיות כלליות על בסיס מלחמות מקומיות (קוריאה, וייטנאם, קרן אפריקה ועוד).
- **תעמולתיים** ובהם דברי גנאי כלפי ישראל ודברי שבח ביחס למדינות ערב. גם בפרסומים אלה אפשר למצוא מידע המצביע על הדרך (הגלויה) שבה תופס הממסד הצבאי הסובייטי את צה"ל.

התקופה הפוסט־סובייטית

מבחינה כרונולוגית, מדובר על פרסומים שיצאו לאור משנת 1992 ואילך.

תקופה זו מאופיינת בפתיחות רבה יותר, בהתפתחות האינטרנט ובהעלאת מידע רלוונטי רב באתריו וכן בריבוי פרסומים ברמות הזדהות שונות.[4] נוסף על כך, ניכרים ניסיונות לייצר מחקרים וסקירות ברמות מדעיות וברמות ביקורת שונות בכל האמור בהשתתפותה ובמעורבותה של ברית־המועצות בסכסוכים מזוינים ברחבי העולם וכן באשר לניהולם של הצדדים המעורבים את המלחמות והסכסוכים.

הפרסומים בתקופה הפוסט־סובייטית כוללים:

- פרסומים ממסדיים רשמיים — של מכוני מחקר והממסד הצבאי והפוליטי.
- פרסומים רשמיים למחצה, מאת גופים שונים (מחקריים, חברתיים ועוד) בהשתתפות גלויה או סמויה של גופים ממסדיים.
- פובליציסטיקה.
- פרסומים בלתי מזוהים של מחברים שרמתם, "מוצאם" המדעי, הרקע שלהם וכדומה אינם ברורים.
- ספרי זיכרונות ומאמרי זיכרונות של המשתתפים והמעורבים בסכסוך.
- "דפי מידע" אישיים — מאמרים וכתבות בכתבי עת, בעיתונים ובעיקר באינטרנט שלא תמיד ברור מי מחבריהם ומהו האינטרס שלהם (לא מן הנמנע כי חלק מהם נמנים עם קהילת העולים לישראל ששבו להתגורר בארצות מוצאם).

הכלים המדעיים בכתיבה ההיסטורית הסובייטית־רוסית

גם כאן אפשר להבחין במאפיינים כרונולוגיים: אם בתקופה הסובייטית "הקשה" (עד 1985) המקורות והביבליוגרפיה[5] הם בעיקר סובייטיים וערביים (או מחברים ישראליים מסוימים — קומוניסטים ו/או ערבים ששירתו באופן מובהק את התעמולה) ומכילים, באופן חלקי, גם כתבי עת מערביים,[6] הרי שבתקופה שלאחר 1985, וביתר שאת אחרי 1992, מובאות רשימות ביבליוגרפיות הכוללות פרסומים מערביים רבים יותר. על כל פנים, הכתיבה הסובייטית והרוסית, לפחות בנושא הסכסוך הערבי־ישראלי, מאופיינת בהסתמכות על מקורות מעטים יחסית ומזדמנים. להערכתי, הדבר נובע מסיבות של חוסר נגישות, אי־ידיעת השפות וגישה סלקטיבית.

הקו הבולט הוא היעדר כמעט מוחלט של הפניה למקורות ישראליים (בעברית ואפילו כאלה שתורגמו לרוסית); והיה וניתנה הפניה למקורות כאלה, ההסתמכות היא על מה שנכתב (ותורגם) לרוסית (בשנות התשעים-2000) או שיצא לאור באנגלית.

מלחמת ששת הימים

כללי

בתקופה הסובייטית זכתה מלחמת ששת הימים לשמות ולכינויים כגון "מלחמת (או "תוקפנות" — תלוי בחריפות הפרסום) יוני 1967 אולם, יחד עם מלחמת התעמולה והגינויים, הייתה זו המלחמה הישראלית-ערבית הראשונה אשר זכתה גם להתייחסות צבאית־מקצועית, בעיקר מהבחינות של הפתעה והונאה, מודיעין, הפעלת חיל האוויר ולוחמה אלקטרונית. נושא לוחמת היבשה (השריון), הגם שזכה להתייחסות מסוימת, לא הביא את הסובייטים ל"התפעלות" בלשון המעטה, לפחות לא ברמה האופרטיבית. בתקופה הפוסט־סובייטית קיבלו ניתוחי המלחמה ותיאוריה ממד נוסף — ביקורתי יותר — בכל הקשור במדיניותם של נאצר ויתר מנהיגי ערב, תפקודה של המערכת הערבית המדינית והצבאית וכן בכל הנוגע למדיניותה ולתפקידה של ברית־המועצות לקראת המשבר, במהלכו ולאחריו.

ההיסטוריוגרפיה הסובייטית והרוסית על השנים 1957–1967

ככלל, מיעטו הסובייטים להתייחס ולנתח את המצב במזרח התיכון בשנים הללו. היה ועשו זאת, בא הדבר לידי ביטוי בשני תחומים עיקריים: (א) בתגובה לאירועים קונקרטיים — מדיניים וצבאיים — כגון תקריות גבול, פעולות גמול של צה"ל וביקורי מנהיגים ומשלחות מדיניות של מדינות ערב (בעיקר מצרים וסוריה) בברית־המועצות ולהפך; (ב) בהקשר כולל יותר של "המלחמה הקרה" בזירת המזרח התיכון.

ההתייחסויות, הדיווחים, התיאורים והניתוחים היו תמיד בנימה חגיגית כשהאירועים הצדיקו זאת מבחינתם של הסובייטים, או שכללו דברי תעמולה וגינויים כלפי "הרעים" (ישראל, ארצות־הברית, המערב, הציונות, האימפריאליזם וכו') אגב מַחזור כל רוע אפשרי כלפיהם וכלפי מעשיהם.[7]

כך היה בתיאור אירועי שנת 1958 בלבנון ובירדן, וכן בדיווחים על תקריות גבול עם סוריה (שיזמו כמובן "הפרובוקטורים" — "הקלגסים הישראליים" בעידוד "אדוניהם האמריקאים", ואילו פעולות טרור משטחיהן של סוריה וירדן לא זכו לדיווח כלל).

רק בתקופה הפוסט־סובייטית, ועם חשיפת חלק מהמסמכים השונים, החלו החוקרים להתייחס לאירועים ולתהליכים במזרח התיכון בעשור שקדם למלחמת ששת הימים. ככל הידוע, חלון הכותבים היה המכון להיסטוריה צבאית של משרד ההגנה של רוסיה אשר הוציא לאור עבודת יסוד בשם "רוסיה (ברית־המועצות) במלחמות מקומיות ובעימותים צבאיים במחצית השנייה של המאה ה־20". המכון פרסם הערכות ונתונים מעניינים למדי על המלחמות במזרח התיכון על בסיס מסמכים שהיו ברשותו. הנתונים והמידע שהופיעו בעבודה זו מוחזרו בהמשך על־ידי מחברים, היסטוריונים ופובליציסטים אחרים. הגדילו לעשות בתחום זה א' סמירנוב ול' מלצ'ין אשר חשפו בספריהם מספר עובדות ונתונים שזכו להתפרסם לראשונה על־ידי מחברים רוסים.

להלן דוגמאות של פרטי מידע שפורסמו לראשונה בַּכְּתָבִים הרוסיים המתייחסים לנעשה במזרח התיכון:

- ברית־המועצות סיפקה למדינות ערב, ובעיקר למצרים ולסוריה, כמויות גדולות של אמל"ח וציוד צבאי; מאז שנת 1957 הדריכה את קציניהן ושיגרה יועצים ומומחים לצבא מצרים. אלה אף השתתפו במלחמת תימן יחד עם כוח המשלוח המצרי.[8]
- מבחינה מדינית הפכה ברית־המועצות למעין "כלי שרת" בידי סוריה ומצרים בהגישה להן סיוע מדיני כלתי מסויג במוסדות הבין־לאומיים ובמונעה את גינויה של סוריה במועצת הביטחון של האו"ם.[9]
- הסיבה המרכזית למדיניותה זו של ברית־המועצות היה רצונה לזכות ב"מאחז" במזרח התיכון במסגרת התחרות הבין־גושית על אזורי השפעה ועל עמדות אסטרטגיות וכן להוות משקל נגד לצי השישי האמריקאי בים התיכון שכלל צוללות נושאות טילים גרעיניים.
- ברית־המועצות ציננה בכוונה תחילה את יחסיה המסחריים עם ישראל ולא נענתה לניסיונותיה של זו לשפרם.[10]

- סוריה היא זו אשר יזמה תקריות גבול ועודדה פעילות טרוריסטית משטחה.[11] יחד עם זאת, קיימים עדיין מחברים רוסים הטוענים כי גם ישראל "אינה נקייה" מאשמה בפרוץ המשבר שהביא למלחמת ששת הימים.[12] לטענתם, ישראל התעצמה עד מאוד לקראת המלחמה והיוותה את "חוד החנית" האסטרטגי של ארצות־הברית במזרח התיכון. מאחר שישראל הייתה זו אשר "ירתה את היריה הראשונה" במלחמה, היא נחשבת לצד התוקפן. בהקשר זה נוהגים אותם מחברים לצטט מספרו של ההיסטוריון ל' מדבדקו, ששימש כשגריר ברית־המועצות בסוריה, את הטענות הבאות:

א. ראש הממשלה אשכול הודיע בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים שישראל מוכנה "להעניש את סוריה ולשם כך היא תקבע את הזמן והמקום המתאימים."

ב. הרמטכ"ל יצחק רבין דיבר באופן מפורש יותר באומרו שמטרתה של ישראל היא הפלת המשטר בדמשק.

ג. ב־9 במאי 1967 הסמיכה כנסת ישראל את הממשלה להחליט על נקיטת צעדים צבאיים.

ד. רבין איים לא רק על סוריה אלא גם על ירדן ועל לבנון.

ה. במצעד שנערך בירושלים המערבית (הישראלית) לא הוצג אמל"ח כבד (טנקים וארטילריה) שהעברתו לאזורי הגבול עם סוריה כבר החלה.[13]

לקראת המלחמה

כיום טוענים החוקרים הרוסים כי כבר בשנים 1965–1966, וביתר שאת מאז פעולת הגמול בסמוע שבירדן (נובמבר 1966), אפשר היה להבחין בהסלמה צבאית באזור. תקריות גבול באזור הכנרת ולכל אורך הגבול הסורי־ישראלי הלכו והתרבו, בתרחיש שחזר על עצמו: הסורים היו פותחים באש אל טרקטורים ישראליים העובדים בשטחים חקלאיים שבאזור המפורז, צה"ל השיב באש, הסורים הפגיזו את יישובי הגבול הישראליים אגב ניצול יתרונם הטופוגרפי וחזור חלילה.[14]

תיאורי המשבר הישיר שהביא למלחמת ששת הימים, קרי סקירת האירועים למן ה־7 באפריל 1967 (הפלת שישה מטוסי מיג־21 סוריים) ובעיקר ממחצית מאי (13 במאי – דיווח סובייטי למצרים על ריכוזי כוחות ישראליים בגבול עם סוריה, 15 במאי – תחילת כניסתו של צבא מצרים לסיני) תואמים את מהלך הדברים בפועל. בהקשר זה ראויות לציון מספר עובדות כפי שמביאים אותן ההיסטוריונים הרוסים:

- ב־13 במאי העבירו הסובייטים למצרים, בכמה צינורות, את המידע על ריכוז 10–12 חטיבות של צה"ל בגבול עם סוריה. המידע הועבר על־ידי נציג הקג"ב בקהיר למודיעין המצרי; על־ידי שגריר ברית־המועצות במצרים למשרד החוץ

המצרי ועל־ידי סגן שר החוץ הסובייטי סמיונוב ליו"ר הפרלמנט המצרי אנואר סאדאת בעת פרידתו ממנו בנמל התעופה של מוסקווה.[15]

עוד טוען מלצ'ין שלימים, סיפר ראש המנהל הראשון (מודיעין חוץ) של הקג"ב כי לארגונו היו ספקות באשר לאמיתותו ונכונותו של המידע, אך הוא ראה זאת כחובתו להעבירו למצרים.

החוקרים הרוסים שואלים את עצמם מה הניע את ממשל ברית־המועצות להעביר מידע שקרי למצרים, ואינם מוצאים לכך תשובה אמיתית וחד־משמעית. הם משערים כי הסובייטים רצו ליצור מתיחות כדי לאפשר לנאצר לזכות בניצחון מדיני, ולנכס לעצמם סיוע בהשגת ניצחון זה. באופן כזה, סבורים החוקרים, היה הממשל הסובייטי "זוכה בנקודות" נוספות בזירה הבין־לאומית — ובעיקר בזירה הערבית. בהקשר זה מעלים מלצ'ין, סמירנוב וחוקרי המכון להיסטוריה צבאית מספר טענות:

- אנשי ממשל ומומחים שלא היו מעורים בנושאי המזרח התיכון העריכו כי הערבים יוכו שוק על ירך.
- "העוסקים במלאכה" בנושאי המזרח התיכון העריכו כי הערבים יחזיקו מעמד ולא ינחלו מפלה הגם שאינם מסוגלים לנצח. בהקשר זה צוין כי ראש צוות היועצים הצבאיים הסובייטים במצרים העביר עוד בשנת 1965 דו"ח ובו הערכה בטוחה כי מצרים מסוגלת להדוף כל תוקפנות.
- רוב המומחים, ומקבלי ההחלטות בעקבותיהם, סברו כי בדומה לתקדים מערכת סואץ משנת 1956, הערבים תולים תקוותם בניצחון מדיני ולא צבאי, וכי יכולתם להדוף מתקפה ישראלית במקרה של מלחמה תיזקף לזכותו של הנשק והסיוע הסובייטיים.[16]

- בשעה שארצות־הברית נתנה לישראל "אור ירוק" לפעול, ניסו הסובייטים, בשיחותיהם עם שר החוץ המצרי בדראן בסוף מאי 1967 במוסקווה, להניא את מצרים מלפתוח במלחמה. ראש הממשלה הסובייטי דאז, אלכסיי קוסיגין, אמר לאורחו המצרי כי אם תתקוף מצרים ראשונה, תתקשה ברית־המועצות להעניק לה סיוע מדיני. לעומתו, אמר שר ההגנה הסובייטי החדש, אנדריי גרצ'קו, בהיפרדו מבדראן בשדה התעופה, כי "מול ארצות־הברית תהיה ברית־המועצות עמכם במאת האחוזים."[17]
- מלצ'ין ואף סמירנוב מזכירים הן את ניסיונותיה של ישראל לשכנע את הסובייטים בדבר אי־נכונות המידע על ריכוזי כוחות צה"ל מול סוריה (הצעת אשכול לשגריר ברית־המועצות בישראל צ'ובחין לסייר באזור הגליל והגבול) והן את סיורו של הרמטכ"ל המצרי פאוזי ברמת הגולן (שלא הבחין בריכוזי כוחות כלשהם). פאוזי

אף שמע מפי עמיתיו הסורים כי גם הם, בטיסות הסיור שלהם, לא הבחינו בכל ריכוזי כוחות.[18] כל אלה היו לשווא; אחרי הכנסת צבאו לסיני, גירוש משקיפי האו"ם וההודעה על סגירת מצרי טיראן, נאצר כבר לא יכול היה לסגת. לו היה עושה כן, היו מעמדו ויוקרתו בעולם הערבי נפגעים ללא תקנה.

יתר האירועים, לרבות אלה שהתרחשו בישראל, ידועים היטב, והמחברים הרוסים למעשה חוזרים עליהם ברגשים ובפירושים שונים. לדעת כולם, הכנסת הצבא המצרי לסיני, חתימת הברית הצבאית עם ירדן (30 במאי) ועל אחת כמה וכמה סגירת המצרים שבוע לפני כן — היוו "קאזוס בלי".[19]

הצבאות היריבים

צה"ל

דומה כי המחברים והכותבים השונים — הסובייטים והרוסים — מתייחסים ברשלנות למספרים או יוצרים בלבול מכוון בעת תיאור יחסי הכוחות בין צה"ל למצרים ובעיקר בחישובי עוצמה כוללים; המחברים מהתקופה הסובייטית נהגו להגזים בעוצמתו של צה"ל, בעיקר באוויר, ולהמעיט בזו של צבאות ערב. גם בתקופה הפוסט־סובייטית, כאשר היחס כלפי ישראל נעשה אובייקטיבי יותר, עדיין השתמשו הכותבים — לפחות בחלק מן המקרים — בנתונים מהתקופה הסובייטית. הדבר בולט במיוחד בתחום חיל האוויר: המספרים שהמחברים השונים מביאים נעים בין **300 מטוסי קרב** לצה"ל (לעומת 213 ועוד 44 "פוגות" שהיו בפועל) לבין 600 מטוסי צה"ל בסך הכול (לעומת 415 כלי טיס, כולל מסוקים), כשהמספר הנפוץ הוא **450 מטוסי קרב**.

אשר לשריון, מספר הטנקים של צה"ל המופיע במקורות השונים (1,100) קרוב לאמיתי (1,050). עם זאת, נהגו הסובייטים להדגיש את עדיפותו של צה"ל באשר ל"מודרניות" השריון אגב ציון העובדה שכשני שלישים מהטנקים של צה"ל (קרי כ־650–700) היו חדישים, כשהכוונה היא למספרים המוגזמים של טנקי M-48 Patton (250) ול־Centurion Mk 5/7 בעלי תותח 105 מילימטר (385).[20]

בדווחם על מספר החטיבות של צה"ל, מפריזים הסובייטים בפרסומיהם ונוקבים במספר הגבוה בכ־50% (!) ממספר החטיבות האמיתי (31 לעומת 21), הגם שמספר חטיבות הטנקים (6) קולע לאמת.

נתון מעניין נוסף שער השנים האחרונות לא צוין באף פרסום סובייטי או רוסי הוא קיום אוגדות בצה"ל; המחברים נוקטים במונח "איגוד כוחות" (מלשון Group) או "סתם" "כוחותיו של טל/יפה/שרון".

צבא מצרים

בתקופה הסובייטית נמנעו הכותבים מלפרט את הסד"כ של צבא מצרים, במיוחד בסיני, והסתפקו בנתונים כלליים יותר. בתקופה הפוסט־סובייטית נמשכה אי־בהירות מסוימת בכתיבה בנושא ובמיוחד באשר לחלוקת הסד"כ והעוצמה שבין סיני למצרים גופא. מכל מקום, התמונה המתקבלת כיום אינה שונה **מהותית** מזו האמיתית (הסטיות הן של כ־25% לכאן או לכאן).

צבאות אחרים – סוריה וירדן

באשר לסד"כ צבאות ירדן וסוריה, הנתונים הסובייטיים והרוסיים תואמים כמעט במלואם את נתוני האמת כפי שמופיעים בפרסומי צה"ל, למעט אי־ציונן של שתי מפקדות דיוויזיוניות סוריות. כמו כן קיימים נתוני חסר של מספר החטיבות בצבאות אלו – 7 חטיבות (לעומת 10) בירדן ו־9 (לעומת 11 בסוריה).

תכניות הצדדים

ישראל

לצה"ל הייתה תכנית מבצעית בשם "יונה" שיועדה לחזית המצרית (ובמסגרתה תכנית של מהלומה אווירית פותחת – "מהלומת ציון").[21] הכותבים הרוסים אינם מוסרים כל מידע לגבי התכניות ליתר החזיתות, אם כי מתיאור מהלכי המלחמה עולה שלצה"ל היו תכניות התקפיות והן אכן הוצאו אל הפועל.

צבאות ערב

הכותבים השונים אינם מדווחים על כל תכנית קונקרטית. מוזכרות "תכניות מלחמה" של צבא מצרים[22] ואף תכניותיו ההתקפיות.[23] באשר לתכנית המגננה של מצרים, צוין כי התכנית הייתה "רפה", לא מתורגלת, ללא תשתית קרקעית רצינית ולא מוכנה.

מהלכי המלחמה

גם בתחום זה בולט ההבדל בין הכתיבה הסובייטית לזו הרוסית.

הסובייטים נמנעו במכוון מלפרט את המהלכים, במיוחד את אלו הקרקעיים, והסתפקו בביטויי גינוי כלליים לתוקפנות ובהדגשת חלקו של ה־CIA "הכול יכול" בניצחונו של חיל האוויר הישראלי ובמהלכים הקרקעיים של צה"ל.

כלל, בתקופה הפוסט־סובייטית התמונה המתקבלת מהמקורות השונים תואמת

את המציאות, ובולטת בה התייחסות למערכות השונות במונחים תו"ליים מקצועיים כגון "מהלומה אווירית מסיבית" או "מתקפה אסטרטגית" (Strategic Offensive Operation) בסיני. כמו כן, רק בתקופה הפוסט־סובייטית זכו הקרבות לשחרור ירושלים ולכיבוש רמת הגולן להתייחסות בכלל ולנימה מקצועית בפרט, כגון בידודה של ירושלים מצפון ומדרום על־ידי שתי חטיבות; כיבוש העיר העתיקה על־ידי חטיבת צנחנים או הבקעת המרחב המבוצר ברמת הגולן על־ידי כוחות נחותים מספרית לעומת המגן ומול מה שתואר (בהגזמה, כמובן) כ"ביצורים שהיוו שיא החשיבה ההנדסית באותה תקופה."[24]

תוצאות המלחמה

כל הכותבים מציינים את הניצחון של צה"ל כמדהים. סמירנוב משווה את מפלתה של מצרים לזו של צרפת בידי גרמניה הנאצית בשנת 1940.[25]

כתוצאה מן המלחמה כבשה ישראל שטחים נרחבים – סיני ורצועת עזה, הגדה המערבית של הירדן ורמת הגולן.

אבדות הצדדים

כרגיל, בנושא האבדות קיימים אי־דיוקים מספריים לגבי שני הצדדים. באופן כללי אפשר לומר שלפחות בתקופה הפוסט־סובייטית, אי־הדיוקים אינם משמעותיים.

בטבלה שלהלן מופיעים נתוני האבדות כפי שמוזכרים במקורות השונים, מול נתוני אמת (בסוגריים).

	ישראל	הצד הערבי				ברית־המועצות
		עיראק	סוריה	ירדן	מצרים	סך הכול	
כוח אדם	כ־800 הרוגים כ־700 פצועים (764 הרוגים, 2,600 פצועים)	?	כמה מאות	כמה מאות	11,500 הרוגים 5,500 שבויים (15,000 הרוגים, 4,230 שבויים)	40,000 הרוגים, פצועים ושבויים (16,000)	35 הרוגים
מטוסים	35–46 מטוסים 24 טייסים (42 מטוסים, 24 טייסים)	20 (28)	50 (65)	+ 20 (30)	−270 290 (327)	360–400 (450)	
טנקים	100–200 (אין נתונים)		50 (118)	150 (179)	709 (590)	900 (910)	

האירועים המעניינים במהלך המלחמה

- הרוסים מתארים את פרשת תקיפתה של אניית הביון האמריקנית "ליברטי" (8 ביוני) וטוענים כי לא הייתה זו טעות בזיהויה אלא תקיפה מכוונת שנועדה למנוע משיחותי ההאזנה האמריקנים לגלות את דבר העברת כוחות צה"ל מסיני לחזית הסורית. החשש הישראלי, לפי גרסה זו, היה שאם האמריקאים יגלו זאת ויעבירו את המידע לוושינגטון, הסובייטים עלולים ליידע את המידע ולהעבירו לבעלי בריתם המצרים והסורים. בכך יאבד גורם ההפתעה ותיווצר הזדמנות למצרים להפעיל את עתודותיהם הנותרות נגד הכוחות המדוללים של צה"ל לאורך התעלה.
- כמעט כל המקורות מצטטים את התרשמותם של היועצים הצבאיים ושל שליחים סובייטים אחרים מהאווירה במצרים בעקבות המהלומה האווירית הישראלית והמצב בחזיתות וכן את דעתם השלילית על תפקוד המערכת הצבאית המצרית.
- מלצ'ין וסמירנוב מסבירים כי מאז 10 ביוני, בעיקר בשל חששם מהמשך המתקפה בכיוון דמשק, ניהלו הסובייטים פעילות דיפלומטית נמרצת בזירה הבין־לאומית ומול ארצות־הברית בדרישה להפסקת אש מיידית ולעצירת צה"ל. כמו כן, הם מציינים את תגובתה ההפגנתית של ארצות־הברית מול הסובייטים בהנעת הצי השישי קרוב יותר לחופי ישראל.

השתתפות סובייטית במלחמת ששת הימים

באופן רשמי מעולם לא הודו הסובייטים (והרוסים) בהשתתפותם בקרבות מלחמת ששת הימים. אף כי לפי הודאתם הרשמית ספגו 35 הרוגים, כולם בסוריה, מעולם לא דווח על נסיבות נפילתם של אנשיהם. צוין רק כי 30 איש (מהם 28 קצינים) נפלו כתוצאה מפעולות הלחימה וחמישה (קצינים בלבד) נפטרו שלא בקרב.[26]

יחד עם זאת, בשני העשורים האחרונים הופיעו מספר פרסומים שמהם עולה כי:

- ברית־המועצות הייתה ערוכה לתקוף את ישראל אפילו בנשק גרעיני (טיל או טילים מצוללת) ולהפציץ מהאוויר את הכור בדימונה.[27]
- היו ככל הנראה לפחות "גורמים" מדיוויזיה אווירית אשר "הושיטו סיוע למצרים ולסוריה בהדיפת התוקפנות."[28]

לקחים

אין ספק שבמסגרת ניתוח המלחמה הפיקו הסובייטים לקחים רבים שרק לחלקם נתנו ביטוי פומבי. הלקחים העיקריים היו מסווגים ושימשו לפיתוח ולבניין הכוח הסובייטי – ובעיקר לייעוץ ולהדרכת צבאות סוריה ומצרים בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים ולקראת ובמהלך מלחמת יום הכיפורים.

עיקרי הלקחים היו בתחומים הבאים:

- השגת מודיעין בכל הרמות, לרבות בתחום המטרות וניצול השטח הן מול מצרים והן מול סוריה. יודגש כי החוקרים הרוסים משוכנעים (או לפחות טוענים כך) כי צה"ל קיבל חלק גדול ממודיעין המטרות מהאמריקאים (תצלומי לוויין ברזולוציה גבוהה).
- יצירת הונאה והטעיה, לרבות כניסה לרשתות השליטה של האויב.
- לוחמה אלקטרונית.
- הכרה בחשיבותה העליונה והמכרעת של הטקטיקה והטכניקה של המהלומה האווירית כמהלך פתיחה.
- הפעלה מושכלת של צוותי קרב חטיבתיים בסיני.
- הפעלת כוחות יבילי מסוקים (אוגדת שרון במתחמי אבו עגילה-אום כתף).

סיכום

מלחמת ששת הימים הטביעה רושם עמוק על המומחים הצבאיים הסובייטים. מעבר להיבט התעמולתי והאידאולוגי שימשה המלחמה כמקור לא אכזב להפקת לקחים, לימוד תורות לחימה, ובהמשך — גיבוש והתאמת תשובות ומענים בעבור צבאות ערב מול יתרונותיו של צה"ל והאתגרים שהציב לאויביו.

אף כי מתיאוריהם של מחברים רוסים אפשר לבנות כיום תמונה מאוזנת למדי של המלחמה, גורמיה, סיבותיה, מהלכיה ותוצאותיה, ניכרים בכתיבה הסובייטית והרוסית שני מאפיינים בולטים:

- דומה, כי הרוסים וקודמיהם, אשר סופגים במלחמותיהם אבדות ניכרות לעצמם ואינם חוסכים בחיי אדם ובציוד, מתקשים לקבל ולהפנים את מיעוט האבדות (במושגים שלהם) של צה"ל.
- החוקרים הרוסים והסובייטים מסרבים להכיר בכך שצה"ל נלחם לבדו, ובכל הזדמנות הם מנסים להציג סיוע אמריקאי פעיל — בציוד ובאמל"ח, בהדרכה ובייעוץ, במודיעין וכמובן בתמיכה מדינית (בהמשך, בהתייחסויותיהם למלחמת ההתשה, אף הגדילו הסובייטים לעשות כשטענו כי מבין טייסי חיל האוויר היו טייסים אמריקנים רבים ממוצא יהודי בעלי ניסיון קרבי בווייטנאם ובקוריאה).

הערות

1. במאמר זה נעשה ניסיון להימנע ככל האפשר מתיאור **החיבט המדיני** של המדיניות הסובייטית והרוסית במזרח התיכון בכלל ובמהלכי המלחמה בפרט, אולם לעתים לא היה מנוס מלעמוד בחטף על היבטים אלה על מנת להבין ולהזכיר את הרקע לאירועים השונים ולהתייחסויות אליהם.

2. המעורבות הסובייטית הפעילה באה כידוע מאוחר יותר – אחרי מלחמת ששת הימים – ובמיוחד במלחמת ההתשה.
3. בהקשר זה נוקטים הסובייטים בגישת "הסוואה": למשל, ציון אבדות טנקים במלחמת יום הכיפורים מובא לעתים בצורה כוללת, בלשון "... המלחמה הצטיינה בשחיקת ציוד גבוהה ביותר בפרק זמן קצר – הצדדים איבדו כ־3,000 טנקים ואלפי כלי רק"ם אחרים", בלי לפרט.
4. הכתיבה ההיסטורית (כמו כל כתיבה אחרת בתחום מדעי החברה והרוח) הסובייטית והרוסית מאופיינת לרוב בגישה ערכית של המחבר ו/או מבטאת קו פוליטי מסוים.
5. הרשימה הביבליוגרפית המלאה מובאת בסוף הפרק.
6. כגון **Army International Defense Review, Jane's, Aviation Week** וכדומה.
7. ספרות רצינית יותר על המזרח התיכון ובעיותיו החלה להתפרסם בשנת 1967 ואילך אך גם היא הצטיינה בקו תעמולתי מובהק (אם כי לא הצטמצמה לקו זה). למשל, הספר **מלחמות מקומיות** מאת צוות חוקרים בהנחייתו של גנרל שאברוב, מביא נתונים וניתוחים מעניינים למדי.
8. זולוטוריוב, ו' (עורך), **ריסיה (בריית־המועצות) במלחמות מקומיות ובסכסוכים מזוינים במחצית השנייה של המאה ה־20**, עמ' 180; גברילוב, ר', סלינקין, מ', **תחילה בלתי מעוכמת: מהחיילים האינטרנציונליסטים ועד משברני השלום**, עמ' 153–154; ס' רוגוזה וג' אצ'קסוב, **מלחמות מסוגות 1950–2000**, עמ' 115–116.
9. ל' מלצ'ין, **יוסף סטאלין – מקים ישראל**, עמ' 399–408.
10. זולוטוריוב, ו', **ריסיה (בריית־המועצות) במלחמות מקומיות ובסכסוכים מזוינים במחצית השנייה של המאה ה־20**, עמ' 179–180.
11. גורדיאנקו, א', **מלחמות המחצית השנייה של המאה ה־20**, עמ' 187–188.
12. צ'רניאקביץ', י', צ'רניאקביץ' א', צ'רניאקביץ', י' (עורכים), **המערכות הגדולות של המאה ה־20**, עמ' 395–396.
13. א' סמירנוב, **מלחמות ישראל־ערב**, עמ' 224.
14. **שם**, עמ' 220; גורדיאנקו, א', **מלחמות המחצית השנייה של המאה ה־20**, עמ' 187; ל' מלצ'ין, **יוסף סטאלין – מקים ישראל**, עמ' 409. בהקשר זה מעניין לציין ש"המלחמה על המים" שהתנהלה עוד קודם לכן, זוכה לאזכור חטוף בלבד (**שם**).
15. **שם**, עמ' 412.
16. עדותו של מי שהיה ראש מחלקת מצרים במשרד החוץ הסובייטי בשנת 1967, א' סמירנוב, **מלחמות ישראל־ערב**, עמ' 224; ל' מלצ'ין, **יוסף סטאלין – מקים ישראל**, עמ' 410.
17. **שם**, עמ' 409–410.
18. א' סמירנוב, **מלחמות ישראל־ערב**, עמ' 222.
19. **שם**, עמ' 217–244; ל' מלצ'ין, **יוסף סטאלין – מקים ישראל**, עמ' 409–427.
20. בפועל, היו מספרי טנקים אלה צנועים בהרבה: 117 "פאטונים" ו־256 "סנטוריונים". יתרה מכך, קשה לכנות את ה"סנטוריון" (אשר דגמיו הראשונים הופיעו כבר בסוף מלחמת העולם השנייה), משופר ומשודרג ככל שיהיה, טנק מודרני (יחסית למשל ל־ט־54/5 שבידי מצרים).
21. א' סמירנוב, **מלחמות ישראל־ערב**, עמ' 244.
22. **שם**, עמ' 245.

23. **שם**, עמ' 240.
24. מ' קולומיטס, מ' בריאטינסקי, א' קושחבצב, "טנקים סובייטיים בבדים אחרי מלחמת העולם השנייה", **Bronekollektsiya** ("אוסופת שריון"), 3(6) (1996), עמ' 263.
25. ל' מלצ'ין, **יוסף סטאלין — מקם ישראל**, עמ' 251.
26. ראו: ג' קריבושב, גנרל־קולונל, מועמד למדעי צבא, פרופסור (עורך), "Grif Sekretnosti Sniat" ("סיווג הסודיות הוסר"), מחקר סטטיסטי על אבדות הכוחות המזוינים הסובייטיים במלחמות, פעולות לחימה ובסכסוכים מזוינים, הוצאה לאור של הצבא, מוסקווה, 1993, עמ' 396.
27. ראו: ו' רשטניקוב, **מה שחיה — חיה**, עמ' 460–461; צ'רקסין, נ', "הוא היה צריך להשמיד את ישראל", **ידיעות בנישא חיהודי** — פרסום שיצא לאור בשנות התשעים באוקראינה כמוסף תקופתי **להקול של אוקראינה**, ביטאון הפרלמנט האוקראיני, גיליון מס' 17–18 (1996).
28. המידע הופיע ברשימה באינטרנט בציון מספר הדיוויזיה המדוברת, שהיא כיום חלק מצבא בלרוס.

מקורות

בלבוחה, א', וולקובסקי, נ' ואחרים, הערות ותוספות לדופוי, א', דופוי טרוור נ', **The Harper Encyclopedia Of Military History**, Poligon, מוסקווה, Act, סנט פטרבורג, 1998.

גבריילוב, ו', סלינקין, מ', **תחילה בלתי משומשמת: מחיילים־אינטרנציונליסטים ועד משפיני השלום**, Zvonnitsa-MG, מוסקווה, 2004.

גורדיאנקו, א', **מלחמות המחצית השנייה של המאה ה־20**, Literatura, מינסק, 1992.

גרצ'קו, א', **כוחותיה המזוינים של המדינה הסובייטית**, Voyenizdat, מוסקווה, 1975.

דוצנקו, ר', **חילות ים בסכסוכים מקומיים במחצית השנייה של המאה ה־20**, Terra Fantastica, מוסקווה, Act, סנט פטרבורג, 2001.

זולוטריוב, ו' (עורך), **רוסיה (בריית־מועצות) במלחמות מקומיות ובסכסוכים מזוינים במחצית השנייה של המאה ה־20**, המכון להיסטוריה צבאית, Kuchkovo Pole, Poligrafresursy, מוסקווה, 2000.

זולוטריוב, ו' (עורך), **תולדות האסטרטגיה הצבאית של רוסיה**, המכון להיסטוריה צבאית, Kuchkovo Pole, Poligrafresursy, מוסקווה, 2004.

ז'ילין, פ' (עורך), **תולדות האמנות הצבאית**, ספר מסדרת "ספריית הקצין", Voyenizdat, מוסקווה, 1986.

ישמעילוב, ר', גונצ'רוב, ו', נספח 2 בתרגום לרוסית בספרו של לידל הארט, ב"ה, **האסטרטגיה של הגישה העקיפה**, Terra Fantastica, מוסקווה, 1999.

לוובסקי, ב', נספח 1 בתרגום לרוסית בספרו של הרצוג, חיים, **מלחמות ישראל־ערב: 1967־1973**, Act, סנט פטרבורג, Terra Fantastica, מוסקווה, 2004.

מילון אנציקלופדיי־צבאי, Onix, מוסקווה, 2002.

מלצ'ין, ל', **יוסף סטאלין — מקם ישראל** (סדרת "תיק מיוחד"), Exmo-Yauza, מוסקווה, 2006.

מלשנקו, י"א, **בזיכרון בשירותי הצבאי**, הוצאת מטכ"ל, מוסקווה, 2003.

מסנג'ר, צ', **The Century of Warfare**, Exmo-Yauza, מוסקווה, 2000.

סמירנוב, א', **מלחמות ישראל־ערב** (סדרת "הסודות הצבאיים של המאה ה־20"), Veche, מוסקווה, 2003.

פנוב, ב' ואחרים, **תולדות האמנות הצבאית**, ספר לימוד לחניכי האקדמיות הצבאיות, Voyenizdat, מוסקווה, 1984.

פרוקורמיאק, נ', **הצבא הישראלי: מבשיר התוקפנות האימפריאליסטית**, Voyenizdat, מוסקווה, 1977.

צ'רניאקביץ', א', צ'רניאקביץ', י', צ'רניאקביץ' י' (עורכים), **המערכות הגדולות של המאה ה־20**, Martin, מוסקווה, 2002.

קולומיטיס, מ', בריאטינסקי, מ', קושחבצב א', "טנקים סובייטים כבדים אחרי מלחמת העולם השנייה", **Bronekollektsiya** ("אוסף שריון"), 3(6) (1996).

קירפיצ'נקו, ו', **מארכיוני של איש מודיעין**, Mezhdunarodniye Otnoshenia, מוסקווה, 1993.

קרופצ'נקו, י' (ואחרים), **היסטוריה צבאית**, ספר לימוד למכללות צבאיות, Voyenizdat, מוסקווה, 1971.

קריווושייב, ג' (עורך), **רוסיה וברית־המועצות במלחמות המאה ה־20: אוסף סטטיסטי — אבדות הכוחות המזוינים**, Olma-Press, מוסקווה, 2001.

רוגוזה, ס', אצ'קסוב, נ', **מלחמות ממוגנות 1950־2000**, Poligon, מוסקווה וסנט פטרבורג, 2004.

רשטניקוב ו', **מה שחיה — חיה**, Exmo, מוסקווה, 2004.

שומילין, ס', קטע מתוך המונוגרפיה **טנק משרכה סובייטי עיקרי T-54/55**, באתר האינטרנט: www.otvaga2004.narod.ru.

בניית הכוח המשוריין 1956–1967

עמיעד ברזנר

בתקופה שלפני מלחמת סיני צפה משה דיין, אז הרמטכ"ל, כי החי"ר שגילה יכולת לחימה מרשימה בפעולות התגמול ימשיך ויהיה החיל שיישא בעול המלחמה העיקרי: "בשבילי חיל הרגלים היה 'מלכת הקרב', וכל השאר צריכים לסייע לה. ..."[1] כשפרצה מלחמת סיני נמצא שבניגוד להערכותיו של דיין, דווקא הפעולות המהירות והתכליתיות של כוחות השריון והיכולות שגילו הטנקים בכל גזרות הלחימה, הן שהביאו את ההישגים הגדולים ביותר. התייחסותו של דיין לעובדות שנתגלו הייתה מעשית והוא לא היסס לנטוש את הערכתו הקודמת, להודות בשגיאתו ולאמץ את השינוי שהתגלה בשדה הקרב. לסיכום, הוסיף דיין והשלים את המשפט שצוטט לעיל: "ומה שאני למדתי [ממלחמת סיני]? שהשריון הוא כוח עצמאי, וצריך במקום שהשריון יהיה כוח מסייע לרגלים, ליצור מצב הפוך."[2]

דבריו של דיין שיקפו את המהפכה המחשבתית שחלה בצה"ל בעקבות מלחמת סיני, מהפכה שהביאה לשינוי חד בתפיסת התפעול של צה"ל ולהכרה בשריון ככוח ההכרעה העיקרי בקרב היבשה.

מאמר זה עוסק בבניית הכוח המשוריין של צה"ל בתקופה שבין תום מלחמת סיני ועד מלחמת ששת הימים, בהתייחסות לשינויים ולתמורות שעבר השריון בתקופה זו.

השריון בסמוך לתום מלחמת סיני, סוף 1956–1957

מפקדת גייסות שריון ולקחי מלחמת סיני

מלחמת סיני הייתה ניסיון מעשי ומשכנע בהפעלה של כוחות שריון. בתקופה שלאחריה, היה השריון אמור להסיק את הלקחים, ללמוד אותם וליישמם. לרוע המזל, דווקא בתקופה כה קריטית סבל השריון מחילופי מפקדים תכופים והחיל פעל ללא מנהיגות קבועה שתוביל אותו בעקביות בדרך החדשה. ב־8 בנובמבר

1956 התמנה חיים לסקוב, מפקד גי"ש, לאלוף פיקוד הדרום במקומו של אסף שמחוני שנספה בתאונת מטוס. מאיר זורע החליף את לסקוב אך נקלע לעימות עם הרמטכ"ל וב־23 בדצמבר 1956 סיים את שירותו בצה"ל. החליף אותו אורי בן־ארי, אך בעקבות פרסום אירוע שבו העלים עין מפעולות בלתי חוקיות ביחידתו, הורה שר הביטחון בתחילת יולי 1957 על הפסקה מיידית של שירותו בצבא. רק עם מינויו של חיים בר־לב ב־21 ביולי 1957 למפקד גי"ש, נפתחה שרשרת של מינויים ארוכי טווח ומשמעותיים בפיקוד על גייסות השריון.

עיקרי לקחי מלחמת סיני כפי שגובשו במפקדת גי"ש היו כמפורט להלן:[3]

השריון מסוגל לבצע כל משימה, אך עיקר ייעודו הוא פריצה לעומק לצורך כיתור והשמדה ולצורך לוחמת שריון בשריון.

1. הטנק הוא שעומד במרכזו של כוח משוריין.
2. מניעת פיצול העוצבה ושאיפה לפעול במרוכז.
3. יש לתגבר את כוח האש המסייע ליחידות השריון ולשפר את ניידותו.

מהלקחים הופקו מספר שינויים מבניים ותפעוליים:

1. הגדלת מספר הטנקים במחלקה מארבעה לחמישה.
2. שאיפה שהיחס בין טנקים לחרמ"ש בעוצבה המשוריינת יהיה 1:1.
3. צמצום הצורך בציוותים בין היחידות בהוספת פלוגת חרמ"ש אורגנית בכל גדוד טנקים.
4. שיפור השליטה ואמצעי הקשר.

בתחילת מרס 1957 נדונו הלקחים התפעוליים של השריון באג"ם/מה"ד (הגורם המטכ"לי שהיה הדרג האחראי לריכוז כלל הלקחים ואשר פיקח על תיקונם) ורובם המכריע אושר. כתוצאה מכך חלו שינויים מבניים ואחרים ביחידות השריון, כמפורט להלן:

1. גדוד טנקים בינוניים (טנקי שרמן) — מספר הטנקים בגדוד עלה מ־44 ל־53 וחלוקתם הייתה: שני טנקי פיקוד במפקדת הגדוד ועוד שלוש פלוגות בנות 17 טנקים (שלוש מחלקות בנות חמישה טנקים בפלוגה ועוד שני טנקים במפקדת הפלוגה). לגדוד נוספה פלוגת חרמ"ש.
2. גדוד טנקים קלים — עקב מגבלות בכמות הכוללת של טנקי אמכ"ס־13, נשאר הגדוד ללא שינוי במספר הטנקים, 40 טנקים לגדוד. חלוקתם הייתה טנק אחד במפקדת הגדוד ועוד שלוש פלוגות בנות 13 טנקים. לגדוד נוספה פלוגת חרמ"ש.
3. גדודי החרמ"ש צומצמו מארבע פלוגות בגדוד לשלוש. לגדוד נוספה מחלקת מרגמות 120 מילימטר.

טנקים והכשרת צוותים

תוצאות מלחמת סיני שינו את סדר העדיפות של צה"ל וכעת ניצב השריון במקום השני אחרי חיל האוויר. אלא שלקידום בסדר העדיפות לא היה בשלב זה ביטוי מעשי, משתי סיבות עיקריות:

1. קיצון של עשרה אחוזים בתקציב הביטחון וקיצון עמוק יותר ברכש.[4]

2. ירידה בהיקף כוח האדם הסדיר המגויס לעומת גידול במשימות נוספות שנבעו מתוצאות המלחמה ומהרכש המוגבר שנעשה לפניה ואחריה.

יש לציין כי השפעתה של הירידה ברכש על השריון הייתה מועטה ביותר. ביולי 1956, לפני תחילת הגעת הטנקים שנרכשו מצרפת (מבצעי "גאות" ו"עזוז"), מנה כוחו של השריון כ־150 טנקים בלבד (76 טנקי שרמן אמ־3, 13 שרמן אמ־4 ו־60 טנקי אמכ"ס־13). מסוף יולי ועד נובמבר 1956 זכו צה"ל והשריון לקבל תוספת של 260 טנקים מצרפת (120 טנקי אמכ"ס־13, 40 טנקי סופרשרמן, 100 טנקי שרמן אמ־1) ועוד 25 טנקי שרמן אמ־50 שיצאו מהסבה. היו אלה היקפים שחרגו במידה עצומה מפעולות הרכש בעבר וכמעט שילשו את מספר הטנקים הקיים. והנה, אף כי חלק גדול מהטנקים הגיע לארץ לפני מלחמת סיני, הפעיל צה"ל במלחמה עצמה רק כ־180 טנקים מסוגים שונים; כ־40 טנקים נוספים שבגש"פים (גדודי שריון פיקודיים) היוו כוחות הגנה בפיקודים צפון ומרכז. הסיבה לאי־ניצולם במלחמה של כ־150 טנקים שהיו כבר בארץ (שכן 73 טנקים הגיעו רק לאחר שהמלחמה הסתיימה) נעוצה בחלקה בגורמים טכניים, אך בראש ובראשונה נבעה ממחסור בצוותים.

לנוכח תחזית הגידול בטנקי שרמן אמ־50 שהסבתם הלכה והתקדמה, והודות לקליטת טנקי שלל, עמד מספר הטנקים של צה"ל בסוף דצמבר 1956 על 530 (כשירים ובלתי כשירים) וב־7 בינואר 1958 עמד על 586 טנקים. במלחמת סיני מנה השריון כ־220 צוותים ולפיכך נקל לשער את גודל המשימה שעמדה לפניו בכל האמור בהכשרת צוותי טנקים (למעלה מ־300). ואולם, כפועל יוצא מהקיצון בתקציב הביטחון ומהירידה בהיקף גיוס החובה לצה"ל, לא זו בלבד שהקמת היחידות החדשות הוקפאה, אלא שאף הוחלט לקצין ביחידות הסדירות הקיימות.

צה"ל לא יכול היה להשאיר על כנו מצב בלתי נסבל מבחינתו, דהיינו, הימצאות אמצעי לחימה בעלי ערך קרבי מכריע ללא יכולת להפעיל אותם. הפתרון שנמצא לבעיה זו, בתנאי מחסור בכוח אדם, היה מתן עדיפות לפיתוח ולתגבור החלק הטנקאי של השריון על חשבון יסודות אחרים. התרגום המעשי לכך היה ביטול כמעט מלא של החרמ"ש והסיור הסדירים של השריון. גדוד 52 שבאוקטובר 1956 הוסב מחי"ר לחרמ"ש, הוסב בתחילת 1957 לגדוד טנקי שרמן (הוגדר כגדוד טנקים ארצי) ויחד עם גדוד 82, גדוד טנקי שרמן ותיק, החל לקלוט תגבורות שהוזרמו לשריון ולהכשיר

אותן כצוותי שרמן. היקף החרמ"ש הצטמצם אפוא מגדוד סדיר לפלוגה אחת, פלוגת הסיור הסדירה של חטיבה 7 בוטלה, ולא נשאר אף לא יסור סיור סדיר אחד בשריון. גדוד 9 — גדוד טנקי אמכ"ס־13 — אמנם הכשיר צוותי אמכ"ס־13, אך סבל ממחסור חמור בחלקי חילוף. לכך נמצא פתרון נוסף בדמות ניצול הקשרים הטובים עם צרפת: חלק מאימוני ההכשרה נערכו בצרפת על רק"ם של הצבא הצרפתי.

הפעולה הקדחתנית בהכשרת צוותים תוכננה להימשך מספר שנים ולצמצם אותה בהדרגה עד לשנת 1960. בכל האמור בהגדלת הסד"כ לא היה לה ביטוי בשלביה הראשונים, בעיקר בשל המגבלות התקציביות. סוכם שעד שנת 1960 לא יוקמו יחידות שריון נוספות (מלבד גש"פ), וכי הצוותים שהוכשרו יופנו ליחידות קיימות וישלימו אותן.

תורה ואימונים

הקיצון בתקציבים הביא גם לביטול של אימוני המסגרות היחידתיות והעוצבתיות, מה גם שהוערך שהן רכשו ניסיון מעשי במלחמה.

חטיבה 7, חטיבה משוריינת סדירה, נשארה בסיני מספר שבועות לאחר תום המלחמה. מאוחר יותר חזרו הגדודים 82 ו־9 לבסיסיהם ובסיני נשאר רק גדוד 52. מתחילת ינואר 1957 שימשה החטיבה בית ספר גדול להכשרת צוותים של שלושת גדודי הטנקים, גדוד 82 (שרמן), גדוד 52 (שהוסב מחרמ"ש לשרמן) וגדוד 9 (אמכ"ס־13). גדוד 62 מילואים, שהיה גדוד החרמ"ן של החטיבה, הוסב לגדוד חרמ"ש.

חטיבה 27, חטיבה משוריינת מילואים, סיימה את הקמתה לפני מלחמת סיני. לאחר המלחמה החלה החטיבה בהתארגנות והחזרה לכשירות של גדוד 79 (שרמן) וגדוד 279 (חרמ"ש) וכן התחילה למלא פערים בטנקים ובצוותים של גדוד 19 (טנקי אמכ"ס־13) שבמלחמה מנה פלוגה אחת בלבד.

חטיבה 37, חטיבה משוריינת מילואים, לקחה חלק במלחמת סיני לפני שהשלימה את הקמתה. סד"כ החטיבה כלל את הגדודים 377 (שרמן), 266 (אמכ"ס־13) ו־278 (חרמ"ש). לאחר המלחמה החלה החטיבה לעבור ממחנות בילו וקסטינה למחנה כורדני שבצפון. היא צפויה הייתה להשלים את הרכבה בקבלת טנקים ובהשלמת צוותים; אימון עוצבתי תוכנן להיערך רק בשנת 1958.

גש"פים — 181 בצפון, 182 במרכז. המגמה הייתה לחזקם כדי שיתנו מענה

ראשוני לצורכי הפיקוד בשריון וימנעו את פיצולן של עוצבות השריון והחלשתן. בשלב זה עדיין נשארו הגש"פים מצוידים בטנקי אמכ"ס-13 והוצאו מהם שריוניות הסטגהאונד. בעתיד, תוכנן שיצטיידו בטנקי שרמן אמ-1.

השריון עובר לקדמת הבמה — 1958–1961

לאחר מלחמת סיני פעל הרמטכ"ל דיין בהתאם לאילוצים התקציביים ולמחסור בכוח אדם והתמקד בניצול המצוי לקראת לחימה אפשרית בטווח הקצר. לסקוב התמנה לרמטכ"ל בתחילת 1958 עם התרתה, במידת מה, של הרצועה התקציבית, והחל לפעול להכנת צה"ל למלחמה בטווח ארוך. בהתאם לתפיסתו ולניסיונו כמפקד גיסות השריון, שם לסקוב דגש רב יותר על חלקו של השריון בלחימה העתידית.

סד"כ השריון

לסקוב ניסה לקדם את הרעיון של **הסבת חטיבות חי"ר** לממוכנות, רעיון שהגה עוד לפני מלחמת סיני – ארגון השריון באוגדה קבועה על מנת להקנות לו יכולת טובה יותר להתמודד מול התעצמות השריון של צבאות האויב. בצה"ל הגיבו בהתנגדות עזה לכך ולסקוב נסוג מיישומו. אך אחד היסודות של רעיון זה – ביסוס כוחה של האוגדה על יחס של 1:1 בין מספר גדודי הטנקים והחרמ"ש בציוותים אפשריים – נותר על כנו. נקבע שאיגוד כוחות אוגדתי אפשר שיכלול חטיבה משוריינת (שני גדודי טנקים וגדוד חרמ"ש) ומסגרת חדשה – חטיבה ממוכנת (גדוד טנקים ושני גדודי חרמ"ש).

יישום רעיון זה הביא במהלך השנים 1959-1960 להסבת שלוש חטיבות חי"ר – 10, 14 ו-45 – לחטיבות ממוכנות; בכל חטיבה הוסבו שני גדודי חי"ר לחרמ"ש והוקם או הוקצה בחירום גדוד טנקים שרמן. השריון הכפיל את מספר חטיבותיו משלוש לשש.

חטיבה 7

גדוד 82 – הגדוד החל בהסבה מטנקי שרמן לשוט (על קליטת טנקי השוט, ראו בהמשך).

גדוד 9 – כזכור, בשנת 1957 בוטל גדוד החרמ"ש הסדיר בשל הצורך לייצר צוותי טנקים רבים, וכתוצאה מכך נפגעו הפיתוח והעדכון של תורת החרמ"ש. שינוי בגישה זו חל לאחר שהשריון עתיד היה להסב שישה גדודי חי"ר לחרמ"ש. בסוף 1958 נקבע שגדוד 9 יחזור להיות גדוד חרמ"ש (כדי לעסוק בהסבות לחרמ"ש) כאשר בחירום ימשיך להיות גדוד טנקים אמכ"ס-13. ב-1960 נקבע גדוד 9 כגדוד החרמ"ש של חטיבה 7.

גדוד 52 — הגדוד המשיך בהכשרת צוותי שרמן. בחירום הוא נועד להיות גדוד טנקים של חטיבה ממוכנת 14.

גדוד טנקים מילואים 46 אמב"ס־13 — במקביל להפיכתו של גדוד 9 לחרמ"ש הוקם בשנת 1960 גדוד 46 כמסגרת לפלוגות המילואים. בחירום הוא עתיד היה לקבל את פלוגת טנקי האמכ"ס הסדירה שעדיין נשארה בשריון ושהשתייכה לגדוד 82.

חטיבה 27 — נותרה ללא שינוי.

חטיבה 37 — החטיבה השלימה את הקמתה בסוף שנת 1957.

חטיבה 200 — הוחל בהקמתה כחטיבה משוריינת עם טנקי שוט.

גש"ם 226 — הוחל בהקמתו כגש"פ פיקוד הדרום. הוקמו בו שתי פלוגות אמכ"ס־13 ופלוגת מט"נים אמ־10.

גש"פים 181 ו־182 — מכל גש"פ הוצאה פלוגת טנקי אמכ"ס־13 והועברה לגש"פ 226. הגש"פים החלו לקלוט טנקי שרמן אמ־1 וסופרשרמן.

שינויים במבנה יחידות השריון

מבנה הפלוגה ומחלקת הטנקים — ההחלטה המיידית שהתקבלה לאחר מלחמת סיני לעבור למבנה של חמישה טנקים בפלוגה עברה בהנחייתו של לסקוב הערכה מחדש. לסקוב סבר שהחשיבות שיוחסה לתפקוד העצמאי של גוף משנה מעין זה בלחימה שתיערך בין כוחות שריון גדולים, מופרזות. השריון סבר גם הוא שיש להקטין את המחלקה ולהעמידה על שלושה טנקים, ואילו לסקוב הציע ארבעה טנקים במחלקה וכך נקבע. שינוי מבנה המחלקה לא פגע במספר הטנקים בפלוגה (17) והפלוגה החדשה הורכבה מארבע מחלקות בנות ארבעה טנקים ועוד טנק פיקוד. מאוחר יותר חל שינוי נוסף ולפלוגת הטנקים ניתן גם טנק לסמ"פ כך שסך כל הטנקים לפלוגה עלה ל־18. מאז ספטמבר 1958 אורגנו והתאמנו הפלוגות בהתאם; הניסיון שהצטבר לימד שהמ"פים מתקשים בשליטה ובניהול הפלוגות הגדולות.

בשנת 1961 הוחלט על שינוי נוסף להקטנת המסגרות: הפלוגה הוקטנה ל־14 טנקים והורכבה מארבע מחלקות; כל מחלקה מנתה שלושה טנקים ועוד שני טנקים במפקדת הפלוגה.

מבנה ביתת החרמ"ש ומחלקת החרמ"ש — מאז תחילת שנות החמישים מנתה מחלקת החרמ"ש ארבעה זחל"מים. מחסור בזחל"מים וגידול בצרכים הניע את המטכ"ל להקטין את מחלקת החרמ"ש לשלושה זחל"מים. הרכב כוח האדם של המחלקה נשאר ללא שינוי, אך כתוצאה מכך הוגברה הצפיפות בתוך הרק"ם.

תורה ואימונים

משנת 1958 הוגדל תקציב האימונים של גי"ש ואפשר היה לערוך תרגילים יחידתיים ועוצבתיים. בשנים 1958–1961 עברה חטיבה 7 מדי שנה תרגיל אש ותרגיל עוצבתי עם גייסות. כל חטיבות המילואים שהוסבו לשריון וחטיבה 37 שהקמתה הושלמה, ערכו אף הן תרגילים עוצבתיים. גולת הכותרת הייתה תרגיל אוגדתי "ברד" שבו נטלו חלק גייסות בהרכב חטיבה משוריינת (7), חטיבה ממוכנת (10) וחטיבת צנחנים.

נושאי התרגילים העוצבתיים היו: תנועת לילה, לחימת שריון נגד שריון והתקפה על מערך חטיבתי חפוז. תרגיל "ברד" נועד לבחון את התפעול הטקטי והאופרטיבי של האוגדה אגב מתן פתרון לבעיות לחימה מגוונות. נושאי התרגיל היו: הבקעה, חדירת שריון ותקיפת מערך עומק, הדיפת התקפות נגד, פריצת קו שני ולחימה בכוח ההלם של האויב. ההערכה שהתקיימה לאחר ביצוע התרגיל קבעה שהתרגיל היה מוצלח ושסיפק את ההוכחה לכך שמבנה האוגדה הכולל את החטיבה הממוכנת יענה על האתגרים שיוצבו בשדה הקרב.

המצב הביטחוני ומבצע "רותם"

בפברואר 1958 הודיעו מצרים וסוריה על איחודן במסגרת מדינית אחת שכונתה קע"ם (קהילייה ערבית מאוחדת). על הגבולות של ישראל בצפון ובדרום הייתה מופקדת מפקדה ערבית אחת. מהפכת הקצינים בעיראק, שכוננה משטר רפובליקני במקום זה המלוכני, העמיקה את חדירת ברית־המועצות לאזור וזכתה בתמיכת מצרים. חדירה זו הגבירה את חששות העולם המערבי לגורלן של ירדן ושל לבנון הפרו־מערביות ורק התערבות של כוחות צבאיים, אמריקנים ובריטיים, השקיטה אותם. התקריות בגבול הסורי המשיכו להעסיק את צה"ל, אך ביתר גזרות הגבול שררה בדרך כלל רגיעה. מחשש להעצמת ביטחונם של הסורים לאחר האיחוד עם מצרים נקטה ישראל בפעולה חריפה יותר בסוף ינואר 1960 — הפשיטה על הכפר תאופיק א־תחתא (מבצע "חיטין" בשמו המקורי שלימים הוסב ל"חרגול").

מאז ה־18 בפברואר, בעקבות הפשיטה ובשל ידיעות על ריכוזי כוחות ישראליים בצפון, הזרימה מצרים כוחות ניכרים לתוך סיני — ובהם דיווזיה משוריינת 4 — ללא פרסום ובדממת אלחוט. הערכת המצרים הייתה שצה"ל עומד לפתוח בהתקפה על סוריה. הדבר נודע לישראל רק לאחר כמה ימים בעקבות גיחת צילום שגילתה כי 500 טנקים ומשחיתי טנקים פרוסים בסיני בהיערכות שהוגדרה הגנתית־התקפית.

התדהמה והחששות שאפפו את צה"ל היו חסרי תקדים. מדינת ישראל נקלעה למצב שבו היה גבולה הדרומי חשוף ללא הגנה מול כוחות שריון גדולים. באותו יום היו בפיקוד הדרום פחות מ־30 טנקים מאוישים. מיד הוחל בפעולה קדחתנית בריכוז

חטיבה 7 הסדירה ופריסתה בצירי התקפה אפשריים. גויסו גם כוחות מילואים קטנים. ב־29 בפברואר, לאחר כמה ימי שקט, הוחל בשחרור אנשי המילואים. ב־5 במרס הובילה טעות של המודיעין לגיוס בהול של חטיבת שריון מילואים 37 אשר הורדה מהצפון לסיני. ב־11 במרס שוב חלה רגיעה במצב והוחל בשחרור חיילי המילואים.

מאירועי "רותם" הסיק צה"ל שדרושה התראה תכופה יותר מהמקובל עד אז. כתוצאה מהקשיים בהובלת חטיבה 37 מהצפון לדרום נקבע שרק"ם לתעסוקה מבצעית באזור מוגדר יילקח מיחידות ומימ"חים קרובים. הצלחת הגיוס של חטיבה 37 היוותה הוכחה ליעילות של רשת גיוס חטיבתית ושיטה זו אמורה הייתה להיות מונהגת בכלל חטיבות השריון.

רק"ם

שרמן אמ־50 — התקנת תותח 75 מילימטר צרפתי בטנקי השרמן ארכה מספר שנים ו־25 הטנקים הראשונים שיצאו מההסבה לקחו חלק במלחמת סיני. עד מאי 1959 הסתיימה ההתקנה שתוכננה ב־175 טנקי שרמן. לא תוכנן להמשיך בכך משום שערכו של התותח שהועיל בימי מלחמת סיני הלך ופחת עם הצטיידות צבאות האויב ברק"ם בעל עובי שריון גדול יחסית (טי־54).

שרמן אמ־51 — הוחל בבחינת התקנה בטנקי שרמן של תותח 105 מילימטר צרפתי היורה פגזי חלול. תותח זה אפשר לטנקי השרמן להתמודד מול כל טנק בזירה. החודשים הראשונים של שנת 1961, הוקדשו אפוא לבחינת הדגם החדש.

צנטוריון — בריטניה נענתה לבקשת ישראל לרכוש טנקים והסכימה למכור לה טנקי צנטוריון שכונו "שוט". הסיבה לכך הייתה כפולה: שינוי בשלטון וטעמים כלכליים. היו אלה טנקים סימן 5, דהיינו חמושים בתותח 20 ליטראות (83.4 מילימטר), מצוידים במנוע בנזין, ומשך עבודתם הרצופה — חמש־שש שעות. בדצמבר 1958 נחתם הסכם על רכישת 60 טנקים. משלחת של קצינים וחוגרים מהשריון יצאה לבריטניה ללמוד את הטנק החדש. בחזרתם, הוקמה פלוגת שוט בגדוד 82 ומסוף 1959 החל הגדוד בהסבה משרמן לשוט.

מצבת הטנקים במחצית 1961

סוג הטנק	תחילת 1958	מחצית 1961	הפרש	הערות
שרמן אמ-3	36	36		
שרמן אמ-4	13	13		
שרמן אמ-50	110+66*	175		*לא ממותקנים
שרמן אמ-1	82	83		
סופר שרמן	97	97		
סך הכול שרמן	**110+294***	**404**		*כנ"ל
אמכ"ס-13	180	180		
שוט		50	50	
סך הכול טנקים	**110+474***	**634**	**50**	*כנ"ל
מט"ן אמ-10	51	101	50	

זחל"מים — תכנית פיתוח השריון שכללה תוספת גדולה של גדודי חרמ"ש הגדילה את הצורך בזחל"מים שמספרם עמד כעת על 1,200. בסוף 1957 עמד מספרם על 808 ולאחר פעולה נמרצת לרכישת זחל"מים הגיע מספרם בסוף 1959 ל־1,192.

פיתוח תורה ושיפורים טכניים — יוני 1961–אוקטובר 1964

ההערכה הרווחת בישראל בשנת 1961 הייתה כי בטווח של שתיים עד חמש השנים הקרובות אין סכנה שתפרוץ מלחמה. הערכה זו התחזקה לנוכח פירוק קע"מ והתערבות של כוח משלוח מצרי במלחמה בתימן. מחזורי גיוס החובה הלכו וגדלו ובדצמבר 1963 נקבע ששירות החובה יקוצר מ־30 חודש ל־26. בתכנית הרב־שנתית "חשמונאים" (1962–1965), נחזה שכמות הטנקים תגדל ותגיע ל־940 ותכלול טנק חדיש "אירופי". ביוני 1961 סיים חיים בר־לב את תפקידו כמפקד גיסות השריון ובמקומו מונה דוד אלעזר. עיקרי תכנית פעולתו היו: "המשך גידול הכוחות והעלאת רמתם, קליטת ציוד רב וחדיש ועדכון שיטות הלחימה".[5]

סכנת ההידרדרות הקרובה פחתה, אך האיומים הפוטנציאליים הלכו וגברו. הצבא המצרי, שהלך והתעצם ושילב טנקים בכל מרכיביו מרמת חטיבת החי"ר, החל להצטייד בטנקים סובייטים חדישים מסוג טי־54, וגם הצבא הסורי החל להצטייד בהם. הופעת הטי־54 בזירה הדאיגה את צה"ל ואת השריון משום שתותח ה־100 מילימטר שלו מסוגל היה לחדור כל טנק ישראלי בטווח של עד 2,000 מטר ואילו תותחי ה־75 מילימטר של טנקי השרמן אמ־50 והאמכ"ס־13 וכן תותח 76.2 מילימטר

של טנקי שרמן אמ־1 לא חדרו אותו מהחזית. תותחי טנקי השוט 20 ליטראות מסוגלים היו לחדור את הטי־54 בחזית רק בטווח קצר. הפתרונות לבעיה זו היו הצטיידות בתותחי 105 מילימטר צרפתיים, שדרוג תותחי טנקי השוט ל־105 מילימטר בריטי ועשיית מאמצים לרכישת טנקים מודרניים יותר.

סד"כ השריון

התעצמות — בתכנון הרב־שנתי "חשמונאים" תוכנן להשלים את הקמתה של חטיבה משוריינת שוט ולהתחיל בהקמת חטיבה משוריינת שוט חדשה. התכנון הסתמך על המשך הצטיידות בטנקי שוט וייצור מוגבר של צוותים בגדוד 82, אך העיכובים באספקת טנקים מנעו את השלמת התכנית כמפורט להלן:

חטיבה 200 — גדוד טנקים שוט ראשון הוקם עד פברואר 1963. כשלב ביניים קיבלה החטיבה גדוד טנקים אמכ"ס־13 שהוקם בשנת 1962 ושהתבסס על טנקים וצוותים מגש"פ 226 והשלמות נוספות.

חטיבה 520 — תחילת הקמתה בשנת 1963 ובמהלך השנה הוקם גדוד טנקים שוט ראשון שהשלמתו בטנקים בוצעה רק בסוף 1964. בשנת 1963, כאשר התברר שההצטיידות בטנקי שוט נעצרה, הוקם גדוד טנקים שני שהתבסס על טנקי שרמן אמ־51 שיצאו מהסבה ועל טנקי שרמן אמ־50. אימון הגדוד אמור היה להיערך בסוף 1964.

הסד"כ הקיים

חטיבה 7

גדוד 82 — המשיך בקליטת טנקי שוט ובהכשרת צוותים.

גדוד 52 — המשיך בהכשרת צוותי שרמן. ביוני 1961 הוסבה פלוגה ראשונה לטנק שרמן אמ־51. בהמשך הוציא הגדוד את טנקי השרמן אמ־1 והתבסס על טנקי שרמן אמ־50 ואמ־51.

גדוד 9 — ללא שינוי.

גדוד 46 — בשנת 1962 הפך להיות גדוד סדיר למחצה לאחר קליטת פלוגת האמכ"ס־13 הסדירה והקמת פלוגת סיור חטיבתית סדירה.

פלמ"ר 643 — פלוגת הסיור הסדירה של חטיבה 7 בוטלה בשנת 1957. חסרונה הורגש בכל האמור בהשלמת כוחה של החטיבה והקיום של יסוד סיור משוריין בסדיר. הפלוגה הוקמה בשנת 1962 במסגרת גדוד 46.

חטיבות משוריינות 37, 60 — ללא שינוי מהותי.

חטיבות ממוכנות 10, 14 ו־45 — ללא שינוי מהותי.

גש"סים — גש"פים 181 ו־182 תוגברו בטנקי שרמן אמ־1 ובמט"נים אמ־10. גש"פ 226 העביר את שתי פלוגות האמכ"ס־13 לחטיבה 200 וכלל טנקי שרמן אמ־50, שרמן אמ־1 ומט"נים אמ־10.

תורה ואימונים

צבאות מצרים וסוריה אימצו את דוקטרינת הלחימה הסובייטית. היערכותם להגנה קשיחה במערך קווי בעל עומק הכולל מיקוש, נשק נ"ט וכוח שריון להתקפות נגד, הפכו לאתגר ולנושא המרכזי שבו עסקו צה"ל והשריון. פותחו תרגולות להבקעה של מערך הגנה בשיטה הסובייטית בכוח משוריין ונושא זה היה לחלק מהתרגילים העוצבתיים מרמת החטיבה ועד האוגדה.

הגידול במספר חטיבות השריון גרם לצמצום תדירות האימון החטיבתי לחטיבות המילואים וזה תוכנן להיערך אחת לארבע שנים. חטיבה 7 הסדירה המשיכה לערוך בכל שנה אימון חטיבתי אחד עם גייסות, לבד מתרגילים שלדיים וקשר.

מתקני אימונים — בשנת 1962 הקימה מפקדת גי"ש מתקן אימונים בצאלים — מא"ח 500 — כמתקן אפסנאי המנפק רק"ם וציוד אחר ליחידות המתאמנות, וזאת על מנת להמעיט בשחיקת ציוד לחימה הנמצא בימ"חים. אחריות האימון הייתה של מפקדי היחידות. מתקני אימונים מרחביים הוקמו בפיקודים הצפון והמרכז ונועדו לרענון ולאימונים טכניים.

כוננות ומבצעים

בגבול עם סוריה נמשכו התקריות על רקע מחלוקות בעיבוד חלקות קרקע, חדירות רועים סוריים והתנכלות לדייגים בכנרת. טנקים שהוחזקו באזור בכוננות נלקחו מחטיבה 37 וגש"פ 181 והתערבו רק כאשר היה צורך בחילוץ כוחות.

רק"ם

השאיפה לשפר את איכות הטנקים אך גם לתת פתרון להימצאות טנקים חדישים בידי צבאות האויב תורגמה למספר מישורים מעשיים:

1. המשך רכישת טנקי שוט במגמה להרכיב בהם את התותח הבריטי החדיש 105 מילימטר L 74 I.
2. הצטיידות מרבית בתותחי 105 מילימטר צרפתיים עבור טנקי השרמן.
3. ניסיון לרכוש ולהצטייד בטנק אירופי חדיש.
4. תחילת מאמץ להצטיידות בטנקי פטון שכונו "מגח".

טנקי שרמן — בשנת 1962 הוחל בהחלפת מנועי הבנזין הכוכביים במנועי דיזל

קמינס. ההחלפה נעשתה בהדרגה ועד סוף 1963 הורכבו מנועי דיזל ב־182 טנקים. המנוע החדש הכפיל את מספר שעות העבודה הרצופות של הטנקים מ־8 ל־16. עד תחילת יוני 1962 הושלמה ההסבה של 90 טנקי שרמן לאמ־51; בשלב זה היו תותחי ה־105 מילימטר של טנקים אלה היחידים שהיו מסוגלים לחדור את טנקי הטי־54.

טנקי שוט — נמשכה רכישה והצטיידות של טנקי שוט ובשנת 1962 הגיעו לארץ עוד 90 טנקים. שיקום טנקים אלה, שלא כשיקום הטנקים הקודמים, נעשה בארץ. בשנת 1963 חל עיכוב באספקת טנקי שוט. הבריטים הסכימו למכור לישראל את התותח 105 מילימטר והרכבתם בטנקי השוט החלה בשנת 1963. באפריל 1964 הגיע מספרם ל־90.

טנקי מגח — במגעים עם האמריקנים שהתקיימו באפריל 1964 הועלה הצורך בשיפור צי הטנקים של ישראל, וארצות־הברית נדרשה לספק לישראל טנקים מסוג זה.

טנק אירופי — קשרים עם גרמניה הביאו להסכמה גרמנית לספק לצה"ל טנקי ליאופרד שגרמניה החלה לייצרם. שינויי שלטון בגרמניה הובילו לרחיית הביצוע ולבסוף לביטולו.

מצבות הטנקים במחצית 1961 ובראשית נובמבר 1964

סוג	מחצית 1961	ראשית נובמבר 1964	הפרש
שרמן אמ-3	36	23	-13
שרמן אמ-4	13		-13
שרמן אמ-50	175	186	11
שרמן אמ-51		90	90
שרמן אמ-1	83	153	70
סופרשרמן	97		-97
סך הכול שרמן	**404**	**452**	**48**
אמכ"ס-13	180	184	4
שוט	50	139	89
סך הכול טנקים	**634**	**775**	**141**
מט"ן אמ-10	91	101	10

התעצמות והתמקצעות — נובמבר 1964–מאי 1967

בראשית 1964 החל יצחק רבין לכהן כרמטכ"ל והתמקד בחיזוק כוחו ההתקפי של צה"ל. ההערכה הייתה שמספר הטנקים בצבא המצרי יגיע ל־2,000 בשנת 1968 ורבין ציפה שכוח השריון בתקופתו יגדל בעוד 250–300 טנקים מודרניים. תכנית הפיתוח התלת־שנתית של צה"ל "בני אור" שיישומה החל בשנת 1965 כללה רכישת 250 טנקי מגח מגרמניה ומארצות־הברית וכן נחתם חוזה עם בריטניה לאספקה של עוד 268 טנקי שוט עד תחילת 1969.

בראשית נובמבר 1964 התמנה ישראל טל למפקד גי"ש. הוא החל בבחינה שיטתית של שיטות הדרכה, תכני אימונים וארגון גיסות השריון. דגש רב הושם על העמקה והתמקצעות בכל הקשור בטכנולוגיות של הטנקים ותותחנות הטנקים.

מצרים, המדינה הערבית הגדולה באזור, הייתה שקועה במלחמה בתימן ושמרה על השקט בגבולה עם ישראל. בגבול עם סוריה, לעומת זאת, הידרדר מאוד המצב הביטחוני; סוריה המשיכה בנקיטת קו קיצוני שהתבטא בתקריות אש ובירי ארטילרי על יישובים יהודיים ועודדה פעולות עוינות גם בגזרות אחרות. מקור נוסף למתח הביטחוני היה השלמתו הצפויה של מפעל מוביל המים של ישראל בשנת 1964 והחלטתן של מדינות ערב למנוע מישראל שימוש במקורות מים הנמצאים בשטחי סוריה ולבנון.

סד"כ השריון

תקופה זו עמדה בסימה של תכנית רב־שנתית "חשמונאים" וראשיתה של תכנית רב־שנתית "בני אור" שעמדה בסימן של מתן עדיפות גבוהה יותר לפיתוח השריון. לרכש טנקי השוט נוסף רכש גם של טנקי פטון. התכנית העמידה את סד"כ השריון על שש חטיבות משוריינות (תוספת חטיבה אחת), חמש חטיבות ממוכנות (תוספת שתי חטיבות) וחמישה גש"פים (תוספת שני גש"פים). תוספת הטנקים אמורה הייתה לצייד את החטיבות המשוריינות בטנקים חדישים שבסופו של התהליך יחומשו בתותחי 105 מילימטר בריטיים. משמעות הדבר הייתה הוצאת טנקי השרמן והאמכ"ס־13 מהחטיבות המשוריינות והעברתם לחטיבות הממוכנות ולגש"פים.

התעצמות

חטיבה 8 — בשנים 1965–1966 הוסבה חטיבת החי"ר לחטיבה ממוכנת בהסבת שני גדודי חי"ר לחרמ"ש וקבלת גדוד טנקים שרמן מחטיבה 520.

חטיבה 9 — החלה בהסבתה מחי"ר לממוכנת. בשנת 1966 הוסבו שני גדודי

חי"ר לחרמ"ש. החטיבה עתידה הייתה לקבל גדוד טנקי שרמן מחטיבה 37 וטרם הצטיידה בזחל"מים.

חטיבה 401 — ב־1966 הוחל בהקמתה כחטיבה משוריינת מגח. גדוד 46 — גדוד מגח ראשון — התחיל לקלוט את צוותי המגח שסיימו את השירות הסדיר.

הסד"כ הקיים

חטיבה 7

גדוד 82 — הכשיר מספר גדול של צוותי שוט עקב הרכש המוגבר של טנקי שוט.

גדוד 79 — בסוף שנת 1964 נשלחה קבוצת מפקדי שריון לגרמניה ללמוד את טנק המגח. מסגרת הגדוד כגדוד מגח סדיר הוקמה בשנת 1965 על בסיס פלוגת המפקדה הסדירה מגדוד 46 ומגויסים שהחלו באימונים והכשרה באימון צוות, מחלקה ופלוגת מגח.

גדוד 9 — המשיך להכשיר תגבורות חרמ"ש.

גדוד 46 — המסגרת הגדודית פורקה, השלמות המילואים של הגדוד הועברו לחטיבה 401 ופלוגת טנקי האמכ"ס־13 הסדירה הועברה לגדוד 52.

גדוד 52 — הוכפף באופן מלא לחטיבה 14.

חטיבה 14 — הפכה להיות חטיבה סדירה בחלקה.

חטיבות משוריינות 37, 60 — ללא שינוי מהותי.

חטיבה 200 — הוקם גדוד שוט שני. גדוד טנקי האמכ"ס נשאר בחטיבה ונועד להיות גש"פ שני בפיקוד הדרום.

חטיבה 520 — הוקם גדוד שוט שני, גדוד השרמן הועבר לחטיבה 8.

גש"פים — צוידו בטנקי שרמן אמ־1.

תורה ואימונים

הונהגו מרווחים גדולים יותר במחזוריות האימונים של חטיבות המילואים וחטיבה אמורה הייתה לעבור אימון עוצבתי אחת לחמש שנים (במקום אחת לארבע שנים). נושאי האימון העוצבתי לא היו שונים בעיקרם מאלה של השנים הקודמות.

שלא כבתקופות הקודמות הושם דגש וניתנה תשומת לב מרובה לאימון המקצועי של מערך השריון ולהעמקתו אגב צמצום של נושאי ההתמחות וזניחה והוצאה מתכניות האימונים של נושאים שנמצאו כשוליים ובלתי הכרחיים. כל זאת, בד בבד עם שימוש ושיפור של מערכת ההדרכה הקיימת שהותאמה למגמה החדשה.

מא"ח 500 — הפך להיות גוף מקצועי האחראי לחלק הטכני־מקצועי של אימוני

היחידות שהעבירו מדריכים קבועים מקצועיים. באימונים אלה נלמדו החידושים והעדכונים המקצועיים שחלו בתורת השריון. המפקדים פיקדו על יחידותיהם בתרגילים, וצוות המדריכים הקבוע של המתקן פיקח עליהם.

מטווח חש"ן — בקרבת מא"ח 500 הוקם מטווח טנקים מאורגן שאפשר הדרכה, פיקוח ומעקב על ידי הטנקים. כל יחידות השריון חויבו לבצע מטווחים רק במטווח זה.

בית הספר לשריון — התמקד באימונים המקצועיים ובקורסי המפקדים רק בשני סוגי טנקים — השוט והמגח.

גדוד 52 — נקבע כעוסק היחיד בהכשרה ובאימון של טנקי השרמן והאמכ"ס־13.

המערכה (או לפי הכינוי הרווח — המלחמה) על המים

המערכה על המים הייתה דוגמה מאלפת לסיכול איום אסטרטגי של מניעת מים מישראל בשימוש מושכל בטכניקה קרבית. בשנת 1964 הלך וקרב מועד השלמתו והפעלתו של "מוביל המים הארצי" שנועד להוביל מים מצפון הארץ לדרומה. ראשי מדינות ערב הניחו בתכניותיהם שהיחלשותה הכלכלית של ישראל תוביל בהמשך לנחיתותה הצבאית. אי־לכך ראו בחיזוקה הכלכלי הצפוי פגיעה חמורה בתכניותיהם למלחמה בעתיד. בוועידה שהתכנסה בקהיר בינואר 1964 החליטו מדינות ערב להוציא לפועל תכנית הטיה ערבית שתמנע את יכולתה של ישראל לנצל מחצית מכמות המים שזרמה לכנרת וזאת בהטיית מקורות המים שנבעו ממקורות שנמצאו בשטחי סוריה ולבנון.

ממשלת ישראל נלכדה בין השאיפה שלא לדרדר את המצב הצבאי לבין הצורך הבלתי נמנע לנקוט בדרך צבאית כדי לסכל את התכנית הערבית. בישראל נשמעו יותר ויותר קולות שקראו להפעלת כוח צבאי שמשמעותו הייתה השתלטות על שטחים ערביים, ובמידה רבה של ודאות — הידרדרות למלחמה רחבת היקף. בשעה שהממשלה פסחה על הסעיפים הציע מפקד גיסות השריון בשיתוף עם הרמטכ"ל יצחק רבין לפגוע במפעל ההטיה הערבי בירי תותחים — ללא הפעלת כוח צבאי שיחצה את הגבול. ראש הממשלה, לוי אשכול, נתן את הסכמתו לאחר שנוכח בדיוק וביעילות של ירי הטנקים.

התכנית התבססה בעיקרה על ניצול תקריות שהתחוללו בגבול עם סוריה על רקע עיבוד חלקות שנויות במחלוקת אשר הביאו לחילופי אש בין הצדדים, לירי ולפגיעה בציוד ההטיה. מהלכיה של התכנית היו כמפורט להלן:

17 במרס 1965 — נוצל הנוהג הקבוע של הסורים לפתוח באש על סיור של

צה"ל שעבר מצפון לתל דן. מיד לאחר פתיחת האש הסורית פתחו טנקים שהיו מוצבים בתל דן באש לעבר טרקטורים, מדחסים וציוד אחר שעבדו בתוואי ההטיה למרגלות החרמון בטווח 2,400 מטר, והם הושמדו.

13 במאי 1965 — לאחר שהסורים העתיקו את העבודות על תוואי ההטיה לאזור בית המכס העליון, 5 קילומטרים מהגבול. בשריון נערכו הכנות ואימונים לירי בטווחים מעין אלה ולקראת הירי הוצבו מראש טנקים בעמדות מוסוות. כאשר נפתח ירי סורי על סיור של צה"ל באזור שמדרום לגדות, פתחו הטנקים הישראליים באש על טרקטורים שעבדו בתוואי ההטיה ושניים מתוך שלושה נפגעו.

12 באוגוסט 1965 — הסורים העתיקו את עבודות ההטיה לאזור שהיה מרוחק 10-11 קילומטר מהגבול. גם הפעם נערכו אימונים של טנקים לירי בטווחים הדומים לאזור הפעולה החדש וטנקים הוצבו שם בהסתר. טרקטור ישראלי החל לעבוד בשטח מריבה והסורים החלו בירי. הפעם לקחו בקרב חלק גם טנקים ומשחיתי טנקים סוריים. טנק ישראלי נפגע קלות ושני טנקי טי־34 סוריים הושמדו. הסורים הפסיקו את העבודה לכמה ימים וחידושה לאחר מכן היה בקצב אטי.

המשך עבודת ההטיה נעשה בעומק של 22 קילומטר מהגבול. ב־14 ביולי תקפו מטוסים ישראליים את הציוד והשמידו טרקטורים ומקדחים.

לקחי הערבים מהמערכה ובעיקר אלו של מצרים היו שהיות שאין הם ערוכים ומוכנים עדיין למלחמה בישראל, עליהם להימנע מלהיגרר לפעולה רבתי בגלל כמה טרקטורים סוריים. כך, למעשה, הופסק מפעל ההטיה. המערכה הייתה אבן פינה בגיבוש תורת התותחנות הטנקית ונודעה לה השפעה בטווח הארוך יותר משום שהוכח, שהקפדה על התורה מתורגמת להישגים מעשיים בשטח.

כוננות ומבצעים

המתחים בגבול הסורי נמשכו ביתר שאת, אך מאמצי סוריה ללבות את גחלת ההתנגדות לישראל נשאו פרי גם בגבול ירדן. במערכה על המים בתקריות שבצפון לקחו חלק גם טנקי שוט ומגח; חלקם הלך וגדל והגיע עד להיקף של למעלה מגדוד. בהתמודדות נגד טנקים סוריים ניכרה היטב עליונות תותחנות הטנקים הישראליים ובין ארבעה לחמישה טנקים סוריים הושמדו ללא אף אבדה לצד הישראלי. השריון הישראלי השתתף יותר ויותר גם בפעולות התגמול שבעבר היו מונופול של יחידות החי"ר ואשר חזרו לגבול הירדני כתגובה לפעילות חבלנית. במבצע "מגרסה" (סמוע) פעל כוח שריון עצמאי בציר נפרד, טנקים פגעו קשה בבניין משטרת רוג'ום אלמדפע וסייעו לכוחות הרגלים שנתקלו בכוח ירדני בלתי צפוי.

רק"ם

ההתמודדות נגד טנקי הטי־54 עמדה בראש דאגותיו של צה"ל והובילה אותו לרכז מאמצים בהצטיידות בטנקים מקו ראשון, קרי מהסוגים שוט ומגח, שהשאיפה הייתה שיהיו חמושים בתותח 105 מילימטר הבריטי. בטווח הארוך יותר צפוי היה שלקראת שנת 1970 תצייד ברית־המועצות את צבאות מצרים וסוריה בטנקי הטי־62, וההערכה הייתה שנחזין יהיה שדרוג גם של הטנקים הישראליים.

טנקי שוט — בסוף 1964 התחדש רכש טנקי השוט ובתכנית "בני אור" הונח שמספרם יגיע ל־407. לנוכח המחסור בתותחי 105 מילימטר הושג בספטמבר 1964 אישור לייצר אותם בארץ, והתקנתם בטנקי השוט התנהלה ללא עיכובים. נערכה פעולה לשדרג את הטנקים בהחלפת המנוע וההינע הסופי אך בשלב זה עוד נמשכו הבדיקות והניסויים.

טנקי צ'יפטיין (הכינוי הישראלי — אביר) — הודות ליחסים הקרובים עם בריטניה ושאיפתם של הבריטים למצוא מקורות לפיתוח הטנק החדש הוצע לישראל לקחת חלק בבחינת הטנק ולשקול את רכישתו. מבחינתה של ישראל הייתה זו הזדמנות ראשונה לרכוש טנקים שירדו מפס הייצור ולתת מענה לאתגר ההתמודדות נגד טנקי הטי־62 (הצ'יפטיין היה חמוש בתותח 120 מילימטר). לארץ הובאו שני טנקי צ'יפטיין לבחינה ולניסויים.

טנקי מגח — הסכם עקרוני שהושג עם ארצות־הברית על רכישת 250 טנקי מגח הניב פרי ראשון כשבסוף 1964 הגיעו לארץ מגרמניה 40 טנקי המגח הראשונים מסוג אמ־48 אי־1. מחשש לערעור היחסים עם ארצות ערב הפסיקו הגרמנים את אספקת הטנקים לישראל. ביוני 1965 נחתם הסכם עם האמריקאים על רכישת 110 טנקי מגח אמ־48 אי־2 סי (שהגיעו בסוף יוני 1966) ו־100 טנקים נוספים אמ־48 אי־1, שהגיעו בתחילת 1967. כל הטנקים היו בעלי תותח 90 מילימטר ומנועי בנזין ותוכנן להסב אותם לתותחי 105 מילימטר ולמנועי דיזל. הטנקים המוסבים כונו מגח אמ־48 אי־3. עד מלחמת ששת הימים הוסבו 15 טנקי מגח לאמ־48 אי־3.

טנקי שרמן — הושלמה ההסבה לטנקי אמ־51. במהלך התקופה הותקנו מנועי דיזל בכל טנקי השרמן אמ־50 ואמ־51.

שינויים במצבות הטנקים עד ראשית מאי 1967

סוג	ראשית נובמבר 1964	ראשית מאי 1967	הפרש	ביחידות שריון ובבסיסי הדרכה	הערות
שרמן אמ-3	23		-23		
שרמן אמ-50	186	185	-1	163	
שרמן אמ-51	90	178	88	155	
שרמן אמ-1	153	146	-8	145	
סך הכול שרמן	452	509	56	463	
אמכ"ט-13	184	184		162	
שוט 105 מילימטר	139	234	129	230	
שוט 20 ליטראות		34		25	
שוט לפני הסבה		90	90		
מגח אמ-48 אי-1		140	140		לא שמישים לקראת הסבה לאי-3
מגח אמ-48 אי-2		110	110	102	
סך הכול טנקים	775	1301	525	982	
מט"ן אמ-10	101		-101		

זחל"מים

הזחל"מים לסוגיהם המשיכו להיות הרק"ם היחיד של החרמ"ש. הכמות הכוללת של הזחל"מים הגיעה לכ־2,300 מכל הסוגים ואילו הצרכים עמדו על 2,600. לפיכך החלו להיכנס לשימוש סוגי זחל"מים שהגבירו את כושר הלחימה של יחידות החרמ"ש, כמפורט להלן:

1. תותח 90 מילימטר על זחל"ם – ארבעה זחל"מים מסוג זה נועדו למחלקת החבלה הגדודית.
2. תותח 20 מילימטר קדומני על זחל"ם – נועד להיות אחד משלושת הזחל"מים בכל מחלקת חרמ"ש.

השריון בהמתנה למלחמת ששת הימים

גיוס, היערכות ותכנונים מבצעיים

ב־15 במאי 1967, לאחר קבלת הידיעות על ריכוז עוצמה רבה של הצבא המצרי בסיני, הוחלט לתגבר את פיקוד הדרום. הכוחות כללו את מערך השריון הסדיר בהיקף של כ־200 טנקים ונוספה לו חטיבת שריון מילואים 520. פריסת הכוחות החלה בליל 17/16 במאי והייתה כמפורט להלן:

1. אוגדה 84 (מפקדת האוגדה נבנתה על מפקדת גי"ש) – עתודה פיקודית משוריינת להתקפות נגד במרחב פיקוד הדרום שכללה את חטיבה משוריינת 7, חטיבה משוריינת 520, גדוד טנקי מגח (על בסיס בית הספר לשריון וחטיבה 401) וכוחות סיוע.
2. חטיבה ממוכנת 14 – תפיסת מרחב מוגן באזור שבטה-קציעות, בהרכב גדוד 52, גדוד שוט 63 (הוקם על בסיס בית הספר לשריון), גדוד נח"ל 906 וכוחות סיוע.

ב־17–18 במאי התברר כי מצרים ממשיכה להזרים כוחות לסיני ומספר הטנקים שם הגיע ל־400. לפיכך הוכר בצורך להגביר את הכוחות בפיקוד הדרום וכן גויסו חטיבה משוריינת 200, גש"פ 226 והשלמות המילואים של חטיבה 14. המשימות של אוגדה 84 כללו עתה גם כוננות לפרוץ לתוך מרחב סיני, וחטיבה 200 נועדה להגן על היישובים היהודיים במערב הנגב או להשתתף בהתקפת נגד אם יתקוף הצבא המצרי בגזרה המרכזית.

ב־19 במאי התחיל כוח החירום של האו"ם לפנות את עמדותיו ואותר שהכוח המצרי בסיני כולל שלוש דיוויזיות חי"ר וכ־600 טנקים. כמו כן התגלתה התעוררות בארצות ערב השכנות וקידום של כוחות לעבר הגבול עם ישראל. הפיקודים צפון ומרכז החלו להיערך לפי תכנית "סדן" (היערכות הגנתית) חלקית ונערך גיוס של כוחות נוספים כמפורט להלן: מפקדות אוגדות 31 ו־38, חטיבות משוריינות 37 ו־60, גש"פים 86, 181 ו־182 ועוד חטיבות חי"ר, גדודי חת"ם ויחידות הנדסה.

מה־20 במאי נערכו הכוחות בפיקוד הדרום בהיערכות הגנתית כמפורט להלן:

1. אוגדה 31 שמשימתה – הגנה על המרחב שמול רצועת עזה. בהרכב: חטיבה 60, גש"פ 86 ועוד כוחות חי"ר וארטילריה.
2. אוגדה 38 שמשימתה – הגנה על מרחב שבטה-בארותיים-קציעות. בהרכב: חטיבה 14, גש"פ 226 ועוד כוחות חי"ר וארטילריה.
3. אוגדה 84 שמשימתה – התקפות נגד במרחב הפיקוד ובעומק שטח האויב. בהרכב: חטיבות 7, 200, 520, גדוד טנקי מגח 46 וארטילריה.

פיקוד הדרום החל לעסוק בתכנון פעולה התקפית בד בבד עם המשך ההיערכות

ההגנתית. בהתאם לתכנית "קרדום 1" נועדו שתי אוגדות לפעול להשמדת כוחות השריון העיקריים של האויב והוערך שהקרב יתחולל במרחב ג'בל ליבני-המליז. עיקרי התכנית היו: אוגדה 84 תחדור בציר הדרומי ואוגדה 31 בציר הצפוני. תכנית התקפית מצומצמת הייתה תכנית "עצמון", כיבוש הרצועה בלבד על־ידי אוגדה 84. מלבד ההיערכות ההגנתית עסקו גם הפיקודים האחרים בתכנון מחטפים שאמורים היו להיעשות בעיקר בידי כוחות משוריינים, אלא שהעדיפות ניתנה למבצעים בפיקוד הדרום.

ב־23 במאי הודיע נשיא מצרים על סגירת מְצָרֵי אילת והמצב המדיני והצבאי קיבל תפנית קיצונית. פעולה זו נתפסה בישראל כהופכת את המלחמה לבלתי נמנעת אם לא ייעצא פתרון אחר. המעשה הגביר את התסיסה בעולם הערבי; בירדן הורה המלך על כניסת הצבא הירדני למערך חירום ובתוך כך קידם את השריון הירדני לבקעת הירדן. באותו יום נודע שדיוויזיה משוריינת 4 — כוח השריון המצרי העיקרי — נמצאת בדרכה לסיני. התייצבות הדיוויזיה בסיני אמורה הייתה להגביר את כוח הטנקים המצרי ולהעמידו על כ־860 טנקים.

כתוצאה מהתפתחויות אלה הוחלט בצה"ל על גיוס כל מערך המילואים של צה"ל ובמסגרת השריון גויסו החטיבות הממוכנות 8, 19 ו־45.

ב־24 במאי פרסם פיקוד הדרום את פקודת "קרדום 2" שנועדה להשיג קלפי מיקוח במשא ומתן שיתנהל על פתיחת המְצרים. עיקריה היו:

1. אוגדה 84 — כיבוש רצועת עזה והתקדמות מהירה לעבר אלעריש. בהרכב: חטיבות 7 ו־60, גדוד 46 וגש"פ 86.
2. אוגדה 38 — ריתוק האויב והטעיה בגזרתה. בהרכב: חטיבה 14, גדוד 63 וגש"פ 226.
3. אוגדה 31 — איגוף עמוק של המערך המצרי העיקרי מדרום והשמדת כוחות אויב במרחב.
4. חטיבה 8 — פריצה בציר כנתילה.
5. חטיבת הצנחנים 35 תוכננה לפעול כשהיא מוצנחת ליד אלעריש או בצניחה ליד קנטרה.

ב־25 במאי, לנוכח החשש שהצבא המצרי ילך ויתבסס בסיני, עקב ידיעות על פריסת דיוויזיה 4 באזור המליז ובשל החשש מריבוי נפגעים אפשרי, פרסם פיקוד הדרום את פקודת "קרדום 3". בפקודה זו נקבעו שינויים מהותיים ביחס לפקודה הקודמת והוצבו משימות מוגבלות יותר. השינויים העיקריים היו: ביטול האיגוף העמוק של אוגדה 31 והיא הוגדרה כעתודה פיקודית; ביטול משימות ההצנחה של חטיבת הצנחנים והיא סופחה לאוגדה 84; אישור לאוגדה 38 לתכנן את כיבוש קצימה. על חטיבה 8 הוטל להגן בגזרת כנתילה מול ניסיון לנתק את אילת.

עד 29 במאי נערכו שינויים נוספים. כוח שאד'לי (כוח מאולתר שמנה כ־200 טנקים) שאיים על הנגב הצפוני, החל לעבור לאזור שמול מצפה רמון, ובצה"ל הרחיבה אוגדה 38 את תכונניה והגדירה את משימותיה ככיבוש מתחם אום כתף ואבו עגילה.

כל התכוננים ההתקפיים לא יצאו אל הפועל היות שהממשלה, מתוך תקווה שיימצא פתרון מדיני, החליטה להמתין ולא לפתוח במלחמה. ההחלטה על דחייה של פעולה צבאית ישראלית הגבירה את החששות של מפקדי צה"ל מפני הכבדת המלחמה בעתיד ומפני איבוד כוח ההרתעה של צה"ל. שינוי חד במצב זה חל ב־1 ביוני עם הקמת ממשלת ליכוד לאומי ומינויו של משה דיין לשר ביטחון. למחרת הציג הרמטכ"ל את תמונת המצב שהלך והחמיר — המשך התארגנות הצבא המצרי בסיני, הצטרפות ירדן למחנה המצרי וכניסת דיוויזיה עיראקית מתוגברת דרך ירדן לגדה המערבית. הנחיית שר הביטחון הייתה שעל צה"ל לשאוף לחדירה עמוקה יותר בסיני. כתוצאה מכך שוב שונו התכניות המבצעיות של פיקוד הדרום. פקודת "נחשונים" שפורסמה ב־3 ביוני הסתמכה על דילול כוחות האויב בציר הצפוני והתבססה על החדרת שתי אוגדות במרחב זה: אלעריש הייתה יעד מערכתי ראשוני והפתיחה המשוערת לקרבות שריון בשריון תתחיל מהקו שעבר בין אלעריש-ג'בל ליבני-ביר חסנה.

הרכבי הכוחות והמשימות היו כמפורט להלן:

1. אוגדה 84 — הבקעת מערך ח'אן יונס-רפיח, התקדמות בשני צירים לעבר אלעריש ובהמשך לביר לחפן. בהרכב: חטיבות שריון 7 ו־60, חטיבת צנחנים 35 ועוד גדוד מגח 46.

2. אוגדה 38 — הבקעה וכיבוש מתחם אום כתף, החדרת גדוד טנקים בציר עוקף והתייצבות בעורף מתחם אבו עגילה, ובהמשך — כיבוש אבו עגילה. בהרכב: חטיבת שריון 14, חטיבת חי"ר מוצנח 80, חטיבת חי"ר 99, גש"פ 226, גדוד טנקי שוט 63.

3. אוגדה 31 — פריצה בציר חרידין על־ידי חטיבה 200; חטיבה 520 תשמש עתודה פיקודית. בהמשך, סיוע לכיבוש אבו עגילה.

4. חטיבה 8 — ריתוק כוחות אויב בתמרון ושהייה בגזרת כנתילה-קורייה.

5. חטיבת חי"ר מוצנח 55 וכוח "אשכולות" (כוח בן שתי פלוגות טנקים אמכ"ס־13 שהוכשרו לנחיתה מהים) — הצנחה מהאוויר והנחתה מהים לכיבוש אלעריש.

"נחשונים" הייתה הפקודה שלפיה החלו כוחות פיקוד הדרום לפעול במלחמת ששת הימים. אולם עד לסיכום זה, הוצאו פקודות שונות בהתאם להערכות שונות ולהתפתחויות מדיניות. לשינויים בפקודות הייתה השפעה רבה על הנעשה בשטח; מפקדות אוגדות שינו את פריסתן בהתאם למשימות החדשות וחטיבות שריון נעו מגזרה לגזרה. התנועות הגדולות יותר היו:

חטיבה 7 פרסה בתחילה בציר המרכזי, אך לאחר המעבר לתכנית התקפית עברה

לאזור הנגב המערבי. לאחר מכן חזרה לציר המרכזי ובהתאם לתכנית "נחשונים" חזרה לנגב המערבי.

חטיבה 200 התפרסה באזור צאלים אך על סמך תכנית "קרדום 2" החלה בתנועה דרומה לאזור פארן ונעצרה קרוב לעבדת. לקראת "נחשונים" חזרה החטיבה לאזור רוחיבה.

חטיבה 520 נעה דרומה בהתאם לתכנית "קרדום 2" ותנועתה נעצרה. לקראת "נחשונים" הוחזרה החטיבה לאזור מא"ח 500 וח'רבת כסיף.

הנחיית המטכ"ל לפיקודים צפון ומרכז הייתה להתמקד בהגנה, כיוון שהמאמץ העיקרי של צה"ל יופעל בחזית עם מצרים. כוחות השריון בפיקודים אלה שימשו כוחות כוננות כנגד התקפה אפשרית. התכניות ההתקפיות לא נזנחו אך הוגבלו לריענון תכניות ביצוע מחטפים אם יאפשרו זאת התנאים.

תגבור מערך השריון בתקופת ההמתנה

קשנ"ר (מפקדת קצין שריון ראשי)

קשנ"ר החל לפעול ב־17 מאי לאחר שמפקדת גי"ש פוצלה למפקדת אוגדה 84 ולקשנ"ר. תפקידיה היו: נציגות וייעוץ בנושאי שריון במטכ"ל, הקמת יחידות שריון חדשות, השלמת עוצבות השריון והמשך האימונים ובמיוחד מילוי הצרכים של המערך הלוחם.

במהלך תקופת ההמתנה הקים קשנ"ר על בסיס בסיסי ההדרכה יחידת ניסויים חש"ן ותגבורות כוח אדם אחרות, את היחידות הבאות:

1. גדוד טנקי שוט 63 (הוקם בבית הספר לשריון), הועבר ת"פ חטיבה 14.
2. גדוד טנקי מגח 46 (בשיתוף עם חטיבה 401), הועבר ת"פ אוגדה 84.
3. פלוגת טנקי שוט 105 מילימטר, הועברה ת"פ חטיבה 10.
4. פלוגת טנקי שוט 20 ליטראות, הועברה ת"פ פיקוד המרכז.
5. שתי מחלקות שרמן אמ־50, הועברו ת"פ חטמ"ר 5.

שינויים במצבות הטנקים

בתקופת ההמתנה עבדו המש"אות והסדנאות במלוא הקיטור במאמץ לגמור תיקונים של טנקים מקולקלים, לזרז הסבת טנקי שוט 20 ליטראות משוקמים ולהתקין בהם תותחי 105 מילימטר. כן נערכה פעולה דחופה לסיום הסבת 15 טנקי מגח אמ־48 אי־1 לאי־3. מאמצים אלה נשאו פרי ולעומת מצבה של 954 טנקים שהייתה ביחידות השריון, הגיעה מצבתם לקראת 6 ביוני ל־1,093 טנקים. עיקר תוספות הטנקים הוזרמו לעוצבות השריון של פיקוד הדרום.

שינויים במצבות טנקים במיקוד הדרום

עוצבה יחידה	מועד	שוט		מגח		שרמן			אמכ"ס-13	סך הכול
		20 ליט'	105 מ"מ	אי-2	אי-3	אמ-50	אמ-51	אמ-1		
חטיבה 7	17 במאי		44	53						97
	5 ביוני		58	66		2*		5**		131
גדוד 46	17 במאי			47						47
	5 ביוני			36	15					51
חטיבה 200	17 במאי		71							71
	5 ביוני		77							77
חטיבה 520	17 במאי	11	51							62
	5 ביוני		79							79
חטיבה 14	17 במאי		37			18	28		20	103
	5 ביוני		38			18	28		20	104
חטיבה 60	17 במאי						59		47	106
	5 ביוני						52		35	87
גש"פ 226	17 במאי							44		44
	5 ביוני								28	28
חטיבה 8	17 במאי					28	14			42
	5 ביוני					33	28			61
גש"פ 86	17 במאי								47	47
	5 ביוני								36	36
אוגדת תונאה	17 במאי									
	5 ביוני		4							4
אילת	17 במאי								4	4
	5 ביוני								15	15
סך הכול פיקוד הדרום	17 במאי	11	203	100		46	101	44	118	623
	5 ביוני		256	102	15	53	108	49	134	717

* טנקי פיקוד. ** טנקי מפלצת.

שינויים במצבות טנקים בפיקוד המרכז

עתבה	מועד	שוט		מגח			שרמן			אמכ"ס-	סך הכול
יחידה		20 ליט'	105 מ"מ	אי-2	אי-3		אמ-50	אמ-51	אמ-1	13	
חטיבה 10	17 במאי						57				57
	5 ביוני		12				61				73
פלוגת מצגר	17 במאי										
	5 ביוני	10^{X}									10
נש"פ 182	17 במאי								57		57
	5 ביוני						5^{X}	8	58		71
סך הכול פיקוד מרכז	17 במאי						57				114
	5 ביוני	10	12				66	8	58		154

X התייצבו בפיקוד ב־6 ביוני.

שינויים במצבות טנקים בפיקוד הצפון

עתבה	מועד	שוט		מגח			שרמן			אמכ"ס-	סך הכול
יחידה		20 ליט'	105 מ"מ	אי-2	אי-3		אמ-50	אמ-51	אמ-1	13	
חטיבה 37	17 במאי						30	28		44	102
	5 ביוני		15				26	28		44	113
חטיבה 45	17 במאי						30	26			56
	5 ביוני						34	31			65
נש"פ 181	17 במאי								44		44
	5 ביוני								44		44
פלוגת תעסוקה	17 במאי		15								15
	5 ביוני										
סך הכול פיקוד צפון	17 במאי		15				60	54	44	44	217
	5 ביוני		15				60	59	44	44	222

אמצעי לחימה אחרים

תחמושת טנקים

הגידול המרשים בטנקים החמושים בתותח 105 מילימטר בתקופת ההמתנה הדגיש ביתר שאת את הצורך הדחוף בהשגת תחמושת לכיסוי הפערים שנוצרו בעבר ולמילוי הצרכים החדשים. עיקר הרכש הגיע מבריטניה.

השינויים ברמת מלאי התחמושת לטנקים העיקריים בתקופת ההמתנה

תותח	סוג תחמושת	מצאי ב-15 במאי	תוספת עד 4 ביוני	תוספת עד 11 ביוני	סך הכול	כמות הטנקים	מספר כדורים לקנה
105 מ"מ שריר	חי"ש/מגל	25,200		1,000 (בהטסה)	26,200	298	88
	חלול	16,500			16,500		55
	נפיץ מעיד	5,230	3,670 (בהטסה)	4,700	13,600		*45
	עשן	720			720		2.4
סך הכול		**47,650**	**3,670**	**5,700**	**57,020**		**191**
90 מ"מ	חי"ש מוגבר	2,630			2,630	102	26
	חלול	7,910			7,910		78
	נפיץ מעיד	6,870			6,870		67
	נפיץ	4,340			4,340		43
	עשן	2,400			2,400		24
סך הכול		**24,150**			**24,150**		**237**
105 מ"מ אמ-51	חלול	6,690	3,100		9,790	175	**56
	נפיץ	9,650			9,650		55
סך הכול		16,340			19,440		111

*ב־15 במאי היו 17.5 כדורים לקנה.

**ב־15 במאי היו 38 כדורים לקנה.

אמצעי ראיית לילה

במשך שנים נערכו ניסויים ובדיקות לשיפור ראיית הלילה של השריון באמצעות

מכשירי א"א (אינפרה אדום). בשל עיכובים בפיתוח ובהצטיידות, יצאו כוחות השריון למלחמה בלא שיהיו מצוידים באמצעים אלה. חלק מטנקי האויב (טי־55), לעומת זאת, היה מצויד בהם.

אמצעי פריצה

התקפה של כוח משוריין אגב פריצת שדות המוקשים המוגנים באש (לפי דוקטרינת ההגנה הסובייטית) לא מצאה את פתרונה המתאים. האמצעי היחיד שהיה בידי השריון היו שמונה טנקי שרמן המורג (תוצרת מלחמת העולם השנייה) שמגבלותיהם היו רבות.

סיכום

במהלך השנים שלאחר מלחמת סיני הלכו כוחות השריון והתחזקו לעומת חילות מסתערים אחרים. בשנת 1956 מנה כוחו של השריון קצת פחות משלוש חטיבות שריון ושני גש"פים, בשנת 1967 שולש היקף כוחו והוא עמד על תשע חטיבות (חמש משוריינות וארבע ממוכנות) ועוד ארבעה גש"פים ושני גדודי טנקים שתגברו את החטיבות.

השריון הוא חיל לוחם המבוסס על שני מרכיבים עיקריים. האחד, מסגרות הפעלה, מפקדים ולוחמים מאומנים. השני, הוא גם חיל טכני שאיכות הרק"ם העומדת לרשותו והיקפו קובעים במידה רבה את יכולתו בשדה הקרב. מלחמת סיני חוללה מהפכה במחשבה הצבאית של צה"ל לגבי יכולתו של השריון בשדה הקרב, אלא שהביטוי המעשי לשינוי זה סבל בתחילתו ממגבלות אובייקטיביות כמו מחסור בכוח אדם וקשיים תקציביים.

רק במהלך השנים, ובעיקר סמוך למלחמת ששת הימים, חלו בשני התחומים שיפורים משמעותיים. טנקי המערכה העיקריים שנטלו חלק במלחמת סיני הפכו להיות טנקי קו שני ואת מקומם תפסו טנקי השוט והמגח, חמושים בתותחים המסוגלים לחדור את כל סוגי הרק"ם של האויב. האיכות של הרק"ם המשולבת בהפעלה מקצועית וברוח לחימה התקפית היו הבסיס להישגים של כוחות השריון בלחימה כפי שאירע במלחמת ששת הימים. אבחנתו המאוחרת יותר של מי שהיה מפקד גי"ש תמצתה עניין זה: "החיל הגיע בימים ההם [בין מלחמת סיני למלחמת ששת הימים], לשלמות בתחומי הניידות, עוצמת האש ותורות הלחימה החיליות והרב־חיליות."[69]

על מידת תרומתו המכרעת של השריון (וחיל האוויר) במלחמת ששת הימים עמד גם דוד אלעזר, בזמנו מפקד גי"ש, באמרו: "אין לנו עומק אסטרטגי ואיננו

יכולים להרשות לעצמנו אף מפלה בקרב רציני — [לפני מלחמת ששת הימים] שמנו את הדגש בחיל האוויר ובשריון. הנחות אלה והצבת שני החילות בראש הסולם — הוכיחו את צדקתן במלואן במלחמת ששת הימים."[7]

אפשר לומר שההשקעה בשריון במהלך 11 השנים מאז מלחמת סיני, הניבה פרי הילולים.

הערות

1. יעקב ארז (עורך), **שיחות עם משה דיין**, מסדה, 1981, עמ' 42.
2. **שם**.
3. מסמך מפקדת גי"ש, "סיכום לקחי מבצע קדש", 25.2.1957, ארכיון צה"ל 218/61/28-216.
4. ראו: יצחק גרינברג, **חשבון ושיצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1967-1957**, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, 1997, עמ' 50-51, לוחות 6, 7, 9, 10. לפי דברי ראש אג"ם, מאיר עמית, שנאמרו בכנס ספ"כ שנערך ב-27 בפברואר 1957, היה היקיצון בהיקף 30%. ארכיון צה"ל 36/847/62.
5. מסמך מפקדת גי"ש/לשכת המפקד, "פקודת יום" 25.6.1961, ארכיון צה"ל 3/151/63.
6. אלוף (מיל') ישראל טל, "מלחמת ששת הימים היא המופת", **מערכות**, 325 (יוני-יולי 1992), עמ' 6.
7. חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, דביר, 1978, עמ' 105.

גיוס המילואים במהלך "תקופת ההמתנה" – ההשלכות על המלחמה והלחימה

דב תמרי

המשבר שהחל ב־14 במאי 1967 בריכוז כוחות הצבא המצרי ופריסת לוחמיו בקדמת סיני והסתיים במלחמת ששת הימים, העמיד למבחן סוגיות מרכזיות ועיקרים שליוו את צה"ל מאז שנות החמישים: דרכי חשיבתו, תפיסות הפעלת הכוח ובמיוחד תפיסת הפעלת המילואים ככוח הצבאי המרכזי שעמד לרשות מדינת ישראל.

את ההגיונות שעיצב צה"ל, אשר היו למערכת המושגים המפרשת שלו, אפשר לתמצת באופן הבא:

האיבה בין ישראל למדינות ערב עלולה להביא למלחמה גם אם ברגע נתון המלחמה אינה נראית כעומדת לפרוץ. מבנה צה"ל המותאם ליכולות הכלכליות והחברתיות של ישראל מושתת על צבא קבע קטן ועל צבא מילואים גדול מאוד ולכן הגיוס הכללי[1] והגיוס החלקי חייבים להתנהל בזמן הקצר ביותר האפשרי.

ההתרעה המודיעינית מפני מצב היכול להפוך במהירות למלחמה היא תנאי הכרחי, ומכאן שהיגיון מושג ההתרעה למלחמה, נועד כולו לגיוס מילואים. מותר להניח כי אם צה"ל היה צבא סדיר ברובו, שאינו מושתת על מילואים, ההתרעה כמושג הייתה זוכה למובנים אחרים.

עליונות אווירית כסטטוס קבוע היא המאפשרת לגייס את המילואים ולהוות הגנת קו ראשון מפני מתקפת פתע ערבית. מובנו המקובל של המושג האוניברסלי "עליונות אווירית" הוא "מידת השליטה באוויר, המונעת מן האויב כל אפשרות לקיים התנגדות יעילה לפעולות כוחותינו באוויר."[2] כבר בשנים הראשונות של חיל האוויר זכתה ההגדרה הפשטנית לפירוש מרחיב: "עליונות אווירית זהו מצב אותו צריכה מדינת ישראל לשאוף ולקיים דרך קבע, כשם שהמדינה מגדירה מצבים נוספים אותם היא שואפת לקיים ללא תלות בתנודות מדיניות או צבאיות."[3] פירוש הדבר הוא סטטוס קבוע של עליונות רכיב צבאי על־פני יריביו, רכיב שיש לפתח ולשמור מהיותו מכתיב את התנאים לכל קונפליקט אלים ומלחמה – גם אם אין מפעילים אותו.

לישראל, בתצורה הגאוגרפית של הסכמי שביתת הנשק, אין עומק אסטרטגי. לכן מגננה כמצב יסוד אסטרטגי המתנהלת גם בתוך המרחב הישראלי, אינה באה בחשבון. המתקפה היא מצב היסוד שעל צה"ל להוציא אל הפועל כאשר מתרחש משבר העלול להידרדר למלחמה. מגמת המתקפה תכוון אל מרחב המדינה הערבית שבה מתפתח האיום. בשאר הזירות תתנהל מגננה, זמנית, וכאשר יצטברו ויהיו די כוחות — תותקפנה גם מדינות ערביות נוספות, יושמדו כוחות צבא וייכבשו שטחים שיש בהם הבטחה לביטחון בעתיד ופוטנציאל כלכלי.

המושגים המעצבים את התודעה הצבאית היו "המלחמה היזומה", "מלחמת המנע" ו"המתקפה המקדימה". מושגים אלה גולמו בתצורה של מערכות מתקפתיות, ואילו המגננה, אף שלא נזנחה לחלוטין, הייתה נחותה תודעתית ומקצועית. חולשת יכולת עמידה במצבי מלחמה ממושכים של חברה מגויסת פוצתה בפיתוח יכולת המחץ והמלחמה הקצרה, אף־על־פי שיכולת המחץ עמדה במתח מתמיד עם היגיון, מבנה וארגון צבא מילואים.

שני עניינים שהיו לכאורה מקור לדאגה מתמדת במטות הכלליים זכו למענים בעייתיים:

המענה הראשון — הסיכוי של המערכת המודיעינית על כל רכיביה להתריע בעוד מועד על משבר מתהווה שיש בו פוטנציאל למלחמה. הצבא המצרי נחשב כצבא המאיים בגלל גודלו וחימושו המודרני. בין חניתו הקבועה לבין ישראל השתרע מרחב סיני שבו חנו כוחות מצריים לא גדולים בתצורה מגננתית. לפיכך לא פרס צה"ל כוחות מגנים בדרום הארץ אלא לביטחון שוטף בלבד. מרחב סיני המפורז דה פקטו אמור היה להעניק התרעה מספקת, אם וכאשר ינועו כוחות צבא מצריים ניכרים ממרחב תעלת סואץ אל קדמת סיני ומערכי איסוף הידיעות יבחינו בהם. מקרה "רותם" בפברואר ומרץ 1960 הראה כי מרחב סיני אינו מעניק ודאות התרעתית, מצד אחד, וכי משבר היזום על־ידי מצרים לא בהכרח מוביל למלחמה, מהצד האחר. מצב ביניים שבו צבא מצרי ניכר חונה בקדמת סיני ולא ברור לאן מועדות פני המשטר המצרי, עלול לגרור את צה"ל למהלכים תגובתיים שיש בהם פוטנציאל להידרדרות לא מבוקרת על־ידי הצדדים. המענה לשאלה זו היו תכניות מגננה באמצעות כוחות סדירים קטנים מאוד, וההגנה המרחבית. המגננה כמצב יסוד אסטרטגי וההגנה המרחבית לא היו מפותחים בהגות הצבאית האופרטיבית בצה"ל וגם לא מפותחים במשאבים.

המענה השני — אם בכל זאת יידרדר המשבר למלחמה וצה"ל יימצא במגננה בכל הזירות, הרי שהמערכה הראשונה תהיה מגננה מאולצת, ועור בטרם התבררו תוצאותיה, יש לעבור למתקפה להכרעת הצבא הערבי המהווה את האיום המרכזי.

הלהיטות המובנת לצאת למתקפה השאירה את שאלות ה"מתקפה מול מתקפה" ו"המתקפה כמערכה השנייה המתחילה עוד בטרם הובהר מצב המגננה" — לא ברורות תפיסתית.

המלחמה האחרונה קודם למאי 1967 הייתה המערכה בסיני בשנת 1956. מאז ועד מלחמת ששת הימים עסקו המטות הכלליים בתכנון אופרטיבי, אשר כמו בכל תכנון לעתיד הנעשה בעת רגיעה, סבל מהיעדר הֶקשר (context). בכך לא היה כל רע, אלא שהתכנונים האופרטיביים נתפסו יותר כתכניות מגרה לביצוע בשעת מבחן ולא כרפרנס ללמידה אופרטיבית, כמחסן תודעתי לזמן משבר. לא ניתנה תשומת לב במידה הראויה לכך שההקשר המתהווה עלול, קרוב לוודאי, להפוך את כל התכניות האופרטיביות על־פניהן. לקצונה הבכירה שעסקה בתכניות להיתכנות של מלחמה היה ברור ששום תכנית מגרה לא תבוצע בדיוק כפי שתוכננה, ושתידרשנה התאמות. במצב הידע הצבאי שהיה מקובל אז, לא היה ברור שהתכנונים האופרטיביים הם ביטוי לפרדיגמה העלולה לקרוס בשעת מבחן. ערכם של אותם תכנונים היה בהיותם רפרנס לשינוי, או במילים אחרות — בית ספר למחשבה אופרטיבית. ההמשגה המקובלת למהות התכנון האופרטיבי כתכניות מגרה או ככלי למידה של המטכ"ל, עברה משבר של ממש במאי 1967 ב"תקופת ההמתנה".

מקרה "רותם" הראה שישנם קשיים אינהרנטיים בסוגיית ההתרעה מול הצבא המצרי וכי נקיטת צעדי ביטחון כגיוס מילואים לאפשרות הידרדרות אינו עניין פשוט: אי־אפשר לגייס מילואים כל אימת שמתעורר חשש סביר. בין שנת 1960 לשנת 1967 ואחרי מאמצים גדולים נמצאו מענים סבירים מאוד לסוגיית ההתרעה — אבל רק בחלקה האיסופי, והיה ביטחון כי מקרה "רותם" לא יישנה. באשר למשבר המחייב גיוס מילואים נרחב, נראה היה למטות הכלליים כי על איום של ממש יש לצאת למתקפה מקדימה, לפי אותם תכנונים אופרטיביים שחסרו הקשר. את ההקשר החסר מילאו הנחות שתוקפן לעתיד היה בלתי ידוע בעליל.

נכון ל־14 במאי 1967, כשעוצבות הצבא המצרי החלו לנוע לקדמת סיני, היו לצה"ל תכניות מגננה בכל הזירות תחת הכינוי "סדן".[4] הזירה המצרית נחשבה לעיקרית בשל ההנחה שאף צבא ערבי אחר לא יפתח במלחמה ללא השתתפות מלאה של הצבא המצרי. לפי תכנית המגננה "סדן" הייתה הערכת מרחב ההתרעה למתקפה יזומה מצרית יומיים עד ארבעה ימים, בתנאי שעיקר הכוחות המצריים ערוכים באזור תעלת סואץ, וארבעה עד שישה ימים — אם יימצאו במרחב קהיר.[5] השוואת מרחב ההתרעה האמור ללוחות הזמנים המקובלים לגיוס מילואים מעלה את עומק הבעיה של מרחב הזמן להחלטה על גיוס מילואים נרחב — עניין לא פשוט משום שהזמן לגיוס, התנועות והפריסה, היו דומים לזמן ולמרחב ההתרעה המשוער.

מרגע שיובהר כי מתקפה ערבית בשער, וביותר מזירה אחת, ויוחלט להיערך למגננה ולגייס מילואים – בתוך 12 שעות ייפרסו אל מול צירי הפריצה של האויב הכוחות הסדירים, יחידות מילואים באימונים, משמר הגבול, יישובי ההגנה המרחבית וממקשי הגמ"ר.[6] בתוך 36 שעות יושלמו מערכי בלימת המתקפה על־ידי כל הסד"כ המגויס ובתוך 48 שעות ירוכזו הכוחות האוגדתיים למתקפת הנגד, שהיא גם המתקפה להכרעת המלחמה. המגננה בתנאים משוערים אלה הייתה חייבת להיות קשיחה; אין לאבד שטח כלשהו והיא חייבת לגרום לצבא האויב אבדות קשות. ניהול המגננה כלל התקפות נגד ומאחר ש"אין לאבד שעל", הרי שאלה יבוצעו בתוך השטח הקדמי של המדינה היריבה. כך גם התקפות הנגד שתפתחנה את האפשרות למתקפת ההכרעה. על חיל האוויר היה לספוג התקפה על שדות התעופה ולעבור במהירות למתקפה על שדות התעופה של האויב להשמדת חֵילות האוויר היריבים כדי להשיג עליונות אווירית. מגננה בתנאים כמתואר, שנשענה ברובה על כוחות המילואים, חייבה יכולות נדירות בסביבה האופרטיבית ובסביבה הטקטית שספק רב אם היו באותם ימים לצבא כלשהו בעולם, גם לא לצה"ל.

הזירה המצרית נחשבה תמיד לזירה העיקרית ולכן הכרעת המלחמה אמורה הייתה להתרחש בחצי האי סיני. התכנית האופרטיבית המתקפתית לזירה זו, "קלשון", קבעה את תעלת סואץ כיעד הסופי למתקפה בזמן הקצר ביותר ובמינימום אבדות. על מנת לעשות זאת נקבע כי יש להימנע מקרבות מכריעים בדרך אל היעדים העיקריים (סואץ), להימנע מתקיפת מערכי אויב מבוצרים שרצוי לאגפם, ולשם כך יש להסתייע בחילות האוויר והים.[7] מפרטי תכנון "קלשון" השתמע כי חיוני **לצאת למתקפה בטרם הצבא המצרי יישרך במלוא עוצמתו בסיני** ולתפוס אותו בטרם ישלים את היערכותו למגננה או למתקפה. בתכנון "קלשון" האמורה אין רמז למצב שבו יבחר צה"ל או ייאלץ להיערך למגננה מול הצבא המצרי – וממנה יעבור למתקפה.

למרות החמרת היחסים עם סוריה בשנות השישים לא זכתה הזירה הסורית לעדיפות שנייה לזירה המצרית אלא דווקא הזירה הירדנית. ההיגיון שהוביל נבע מהתצורה הגאוגרפית הצרה של ישראל בזירה זו, הקרבה למרכזי האוכלוסייה, מיקומה של ירושלים כקו מגע ואפילו קרבת בסיסים חיוניים של חיל האוויר לקו שביתת הנשק. לפיכך קבעו התכניות האופרטיביות לזירה זו 12 שעות להשגת הישגים ראשוניים, והשתלטות על כל הגדה המערבית תוך 72 שעות. הישגים אלה יושגו, כך תוכנן, עוד בטרם יכריע חיל האוויר את חיל האוויר המצרי, החזק שבין חיילות האוויר הערביים.

בחינת התכנונים האופרטיביים לזירה הסורית ("גרזן", "מלקחיים", "מרקחת")[8]

יוחסו להידרדרות ביחסים שבין שתי המדינות וביוזמה הסורית שבמרכזן עמדה סוגיית מי הירדן והריבונות עליהם. גם בזירה זו הייתה ההנחה כי התערבות המעצמות עלולה להפסיק את המערכה ולכן לזמן משקל מכריע. תכנון "גרזן" כלל את כיבוש דמשק, השמדת הצבא הסורי והיערכות להגנה על קו משוער מדרעא שבדרום־מערב סוריה — דמשק — ועד לכביש דמשק־ביירות. משך הזמן לתכנית שאפתנית זו היה ארבעה ימים (!). שאר תכניות המתקפה עסקו בכיבוש רמת הגולן, כולה או חלקה.

בחינת התכנונים האופרטיביים בשנים 1964–1967 מצביעה על מערכת מושגים לא מוסדרת, לכאורה. היסוד הישן היה עדיין "מקרה הכול" שבו כל המדינות השכנות וגם עיראק יתקפו את מדינת ישראל, במקביל או בדירוג, כמלחמה מתוכננת או כהידרדרות. צה"ל עלול למצוא עצמו במגננה אסטרטגית שממנה יֵצא מהר מאד למתקפה בזירה נבחרת, ישיג הכרעה, ועוד יהיה בידו לצאת למתקפה בזירה נוספת ואולי גם בזירה שלישית. לא עלה בידי למצוא מסמכים דוקטרינריים של צה"ל המבהירים את המעבר ממגננה למתקפה בזמנים בני ימים אחדים כפי שנקבע בתכנונים, מה גם שהמגננה כמו המתקפה התבססו על גיוס המילואים; נהפוך הוא, תכנון המתקפה בפיקוד הדרום כמערכה שנייה לא יכול היה לצאת מתוך המגננה, אלא באובדן זמן רב ובקשיים לוגיסטיים קשים אגב איבוד התנופה והישגי המגננה. נראה שלכל זירה תוכננה מערכה, או מערכות נפרדות, ללא סנכרון־על של המטה הכללי האמור להסדיר את זירת המלחמה כולה המסנכרנת בין ואת זירות המערכות.

פרשת מלחמת ששת הימים מצביעה על מציאות שונה לחלוטין שהתהוותה. גיוס המילואים הושלם לאטו ובצורה מסודרת ככל שניתן, רוב התכנונים האופרטיביים עברו רוויזיה לנוכח ההקשר שהתהווה, היה די זמן להשלים תכניות מבצע טקטיות, להתכונן ואפילו לערוך אימונים חלקיים. צה"ל הוא שפתח במלחמה, כיבוש סיני ארך ארבעה ימים וכן כיבוש הגדה המערבית. כיבוש הטריטוריה ברמת הגולן הסתיים בתוך שלושה ימים בלבד. השאלה היא — לָמה לייחס את ההצלחה במלחמת ששת הימים?

אין ספק שיכולת הלחימה של הפרט, של היחידה ושל העוצבה עלתה באופן משמעותי על זו שעמדה לצה"ל במבצע קדש, 11 שנים קודם לכן. השיפור לא פסח על המילואים שניזונו ממשוחררי חובה, ששירותם הכשירם ללחימה כהלכה ושגילם במילואים היה צעיר דיו שלא לשכוח את מקצועם הצבאי. דור הפיקוד הבכיר של צה"ל במלחמת ששת הימים היה בעל ניסיון של שתי מלחמות — מלחמת העצמאות ומבצע קדש. הרמטכ"ל עצמו היה שותף ותיק מאוד לתחום החשיבה האסטרטגית ולשיח עם ההנהגה הפוליטית, וחווה לא מעט משברים לפני כהונתו כרמטכ"ל ובמהלכה.

ההתקדמות בצה"ל או שמא הקפיצה הגדולה קדימה התרחשה בחיל האוויר מאז מבצע קדש ועד "מוקד". מותר לייחס את היכולת האווירית לקבוצה שהנהיגה את החיל מתחילת תקופת הסילון, מודרניזציה שחברו בה שלושה מרכיבים: היחסים המיוחדים עם צרפת, שהיו פרי אינטרסים משותפים כלכליים ומדיניים, וההבנה העמוקה לחיוניות הכוח האווירי של העומדים בראש משרד הביטחון — מהשר, המנכ"ל ואנשי התקציבים ועד לעוסקים ברכישה בפועל. מעל לכל אלה קידמה את חיל האוויר תפיסת ההפעלה של החיל שהייתה המתקדמת ביותר בצה"ל של אותם ימים, וממנה נגזרו מבנה הזרוע האווירית וארגונה. ראוי לציין שלא היה זה עניין פשוט משום שהמטות הכלליים היו יבשתיים בחינוכם ובתפיסת עולמם ותכלית המלחמה לדידם הייתה כיבוש שטחים והשמדת כוחות צבא — ואלה התרחשו על הקרקע. מעולם לא הייתה התעלמות ממרכזיותו של הכוח האווירי, אבל התקדמותו והתפתחותו נעשו אגב מאבקים לא קלים של אנשי חיל האוויר במטות הכלליים. ראוי לציין כי חיל האוויר שנולד במלחמת העצמאות, למרות מבצעי התובלה האווירית הלוגיסטית והקרבית המרשימים של אז, לא היה עדיין כוח בעל איכות ומשקל אסטרטגיים. במבצע קדש הוגבל מאוד חיל האוויר לנוכח היגיון ה־campaign המשותף לשלושה צבאות. ההופעה הראשונה של הכוח האווירי כמשתנה הכרעה הייתה ב־5 ביוני 1967, ונכון יהיה לשייך זאת לתפיסת ההפעלה של חיל האוויר. מעניין לציין שבשנים 1967-1973, אחרי אותה מערכה אווירית מזהירה, התחזק מאוד חיל האוויר בכל התחומים, אך איבד את יכולתו לשמש משתנה הכרעה; משקלו במלחמת יום הכיפורים, לפיכך, לא דמה לזה שבמלחמת ששת הימים, כנראה בגלל תפיסת הפעלה בלתי רלוונטית שלו עצמו ושל המטכ"ל, ולא בגלל יכולות לחימה ופעולה לקויות.

על כל אלה ומעבר לאלה, אפשר לייחס את הצלחות צה"ל במלחמת ששת הימים ל"תקופת ההמתנה" — היא שאפשרה לצה"ל כולו, למשק לשעת חירום, לממשלה ולחברה הישראלית להיערך למלחמה בצורה המיטבית, למרות הלחץ הנפשי על כל המערכות. השפעות ההמתנה על המילואים, על הפרט ועל העוצבה היו ברוכות בכל קנה מידה.

את תקופת ההמתנה והתהליכים שעיצבו אותה יש לייחס בראש ובראשונה לפיקוד העליון המצרי, בהנהגתם של נאצר ועאמר, שהבנתם הצבאית ויכולתם בכל הקשור לניהול משברים הייתה נמוכה ביותר. בראש הפיקוד העליון המצרי עמדו שני אנשים דומיננטיים לכאורה: הנשיא נאצר שהיה המפקד העליון, ועאמר שהיה המפקד הכללי של הכוחות המזוינים. באוקטובר 1956 קרס הפיקוד המצרי לחלוטין עוד ביממה הראשונה למלחמה משום ששני אלה, ובעיקר עאמר, לא מסוגלים היו להנהיג מלחמה,

במיוחד בתנאים שהלכו והחריפו עם כניסת כוחות בריטניה וצרפת למערכה. שני אישים מצרים שכיהנו בתפקידים ממלכתיים, עבד א־לטיף אלבוגדאדי וסייד מרעי, כתבו בזיכרונותיהם על חולשתם של ההנהגה הלאומית המצרית והפיקוד העליון במלחמה.[9] בוגדאדי היה טייס וקצין בחיל האוויר, פעיל ב"הפיכת הקצינים החופשיים" וחבר מועצת ההפיכה, שר ההגנה לתקופה קצרה, ונשא במספר תפקידים ממלכתיים. סייד מרעי מילא תפקידים בכירים רבים בממשל המצרי. שניהם כתבו על הנהגת המלחמה מעיני מי שהיו עדים לתפקודה באוקטובר ובנובמבר 1956. בוגדאדי כתב שהמרשל עאמר, לנוכח הנהגתו את המשבר, חסר היה יכולת אלמנטרית להנהיג פיקוד עליון במלחמה. לכן ראוי לציין שנאצר ועאמר נקלעו למצב דומה ביוני 1967 וגם הנהגתם במלחמה זו התפרקה ביממה הראשונה. בישראל עמדו מולם רמטכ"ל וצוות קצינים בכירים אשר למרות שפע של תקלות וקשיים, היו בעלי יכולת גבוהה לניהוג מערכה.

גיוס המילואים בתקופת ההמתנה

כאשר הגיעו ואומתו הידיעות על כניסת כוחות הצבא המצרי לסיני, החליט הרמטכ"ל רבין שלא לחכות להבהרת הכוונות, גם לא היכולות, ולתגבר במהירות את הזירה המצרית בכוחות סדירים.[10] היקף ריכוז הכוח בדרום, אליבא דרבין, אמור היה לתאום את היקף הצבא המצרי הזורם לסיני וכדבריו "בניית הכוח שלנו נעשתה בהתאם לבניין הכוח בצד השני." השאלה הייתה מה היקף הכוח הדרוש שימנע מצב בלתי נסבל, אם וכאשר ינקוט הצבא המצרי ביוזמה פעילה. מתחילת זרימת הכוחות המצריים היה ברור כי מגמת היערכותם הייתה קדמת סיני, אשר לפי הפירוש הצה"לי היה בה פוטנציאל התקפי מובהק.

ב־16 במאי החליט המטכ"ל לשלוח לדרום בחסות החשכה שלוש חטיבות שריון סדירות (מאולתרות). כמו כן החליט שלא להעלות את כוננות הכוחות הסדירים, אך להכין גיוס מילואים של שתי חטיבות חיל שריון, ארבעה גדודי ארטילריה, שני גדודי הנדסה ויחידות שירותים ומנהלה. כל אלה למגננה בלבד, ולכן פריסת הכוחות לא תהיה בסמוך לקו שביתת הנשק.[11] בשעות הערב של ה־16 במאי נפגש הרמטכ"ל עם ראש הממשלה, סקר את היערכות כוחות צה"ל בדרום וביקש את אישורו לגייס מיידית חטיבת שריון מילואים והשלמות שהיו נחוצות להמשך הגיוס, אם יהיה צורך. הרשות ניתנה; היה זה גיוס המילואים הראשון בתקופת ההמתנה והוא היה מינורי. השיקול של המטכ"ל היה להימנע מגיוס נרחב שיש לו אופי מסלים. מדיניות הרמטכ"ל גרסה כי תזוזות הצבא המצרי לסיני ואף פינוי כוח האו"ם ללא פעולות צבאיות נוספות, כמו חסימת מְצרי אילת, אינן מאפשרות ולא מחייבות מלחמה

יזומה ישראלית. מאחר שאי־אפשר היה להתעלם מהמהלכים המצריים, לא נותרה ברֵרה אלא להיערך למגננה מול מצרים. הייתה זו סטייה, או שמא זניחת רעיון מתקפת המנע המקדימה שטופח בצה"ל, שלאורו נֶהֱגוּ התכנונים האופרטיביים. הגיונם התבסס על מתקפה בטרם נערך הצבא המצרי, או כל צבא ערבי אחר, והתבסס כהלכה למגננה או נערך למתקפה.

גיוס חטיבת הטנקים מילואים הראשונה בליל 17/16 במאי לא היה מוצלח. התייצבו רק 60% מבין הנקראים, תופעה שחידדה את ערנות מערכת הגיוס. מיד לאחריה, בליל 18/17 במאי, גויסה חטיבת טנקים מילואים נוספת ושתי החטיבות ירדו דרומה בצורה מסודרת, ללא החיפזון שאפיין את פריסת עוצבות המילואים בשנת 1956 וב"רותם" בשנת 1960. ב־17 במאי קבע הרמטכ"ל כי יש להגיע ל־300 טנקים בזירה המצרית, שלפי הערכתו יספיקו למגננה. זאת, על סמך הידוע על היקף הכוחות המצריים בסיני — שתי דיוויזיות חי"ר מוגברות בטנקים ועוד דיוויזיית שריון. מפקד חיל האוויר ביקש ואושר לו לגייס למעלה מ־3,000 אנשי מילואים להעלאת כוננות ומוכנות חיל האוויר. בליל 18 במאי החל גיוס השלמות מילואים לחטיבות השריון הסדירות למחצה. ב־19 במאי היו בשירות כ־10,000 חיילי מילואים מגויסים, עוד 5,000 בתהליכי גיוס, ועלתה על הפרק אפשרות פירוק מערכת ההדרכה על מנת להשתמש בציודה. הרמטכ"ל ביקש מראש הממשלה/שר הביטחון לגייס חטיבת חי"ר מילואים, וזה לא אישר. ידיעות על הגעת דיוויזיות חי"ר מצרית נוספת לסיני, החזרת כוחות במטוסים מתימן למצרים ומידע על כך שהסוּרים מתגברים את כוחותיהם בקו הקדמי הביאו להגברת גיוס המילואים לחיל האוויר ולגיוס גדודי השריון הפיקודיים. הרמטכ"ל שדן עם ראש הממשלה במצב שהתהווה העריך כי המצרים ישאירו את כוחותיהם בסיני לתקופה ממושכת, וכלשונו, "זה מצב חדש אליו אין אנו מורגלים." בליל 19/18 במאי, יותר משבועיים בטרם פרצו הקרבות, הופעל מוצב הפיקוד העליון (מצפ"ע) דבר שהקל וייעל את גיוס המילואים, את תכנון הגיוסים הבאים ואת העבודה על תכנונים אופרטיביים ומבצעים.[12]

ב־19 בחודש הציג ראש אמ"ן בפני חברי המטכ"ל את הערכתו שלפיה למרות הבהירות של תנועות והימצאות הכוחות המצריים בסיני, לא ברור פני מצרים לאן — האם למגננה ששהות ממושכת בסיני בצדה, או ליזומה מתקפתית על ישראל — דבר שלדעתו לא נראה סביר בשלב זה. לדבריו, בסיני נמצאות שלוש דיוויזיות ועוד שתי חטיבות טנקים (כוחות שלא עלו בהיקפם על אלה שפרסו שם במקרה "רותם"). ראש אמ"ן הצביע על חולשות ההיערכות המצרית בסיני למגננה ולמתקפה: אגף דרומי חשוף ולא מוגן, חסר עומק, ועדיין אין לצבא המצרי בסיני די כוח למתקפה על ישראל.[13]

והנה, שבוע אחרי תחילת המשבר, תאם היטב המצב שתיאר ראש אמ"ן את

היגיון המתקפה המקדימה של צה"ל. התכנון האופרטיבי ההתקפי "קלשון" התאים מאוד לסיטואציה, אלא שהכוחות המתאימים היו הרחק משם, ערוכים למגננה, או שטרם גויסו, שכן הגיוס היה מבוקר ללא מגמה ברורה לאן פני המשבר ולאן פני ישראל. במצב עניינים זה הייתה המגננה – שצה"ל לא ראה בה מענה אופרטיבי למשבר – הדבר היחיד שבא בחשבון.

ב־19 במאי, לנוכח הַערכות המודיעין ולאור הבנותיו שלו, פירש הרמטכ"ל את המציאות ועיצב מגמה חדשה: לא יהיה פתרון חיצוני למשבר ולכן המגמה היא מלחמה, ככל הנראה כוללת. מצרים היא המדינה שצה"ל צריך לתקוף, את חיל האוויר שלה ואת כוחות השריון. בעוד יום יתקרב הגיוס ל־70,000 חיילי מילואים ובתוך יום נוסף אפשר להגיע עד 140,000. יש חשש למתקפה ערבית משולשת – מצרים, ירדן וסוריה. פעולות התקפיות ערביות מוגבלות בהיקפן אינן נוחות, אבל אינן סיכון גדול משום שרווקא הן תפתחנה את האפשרות למעבר מהיר למתקפה. על המפקדים להנחיל מהר לחיילים כי צה"ל עומד בפני מלחמה. יש לגייס את המשק לשעת חירום – דבר שכבר הוחל בו. שלוש אוגדות המילואים תגויסנה ותפרוסנה – שתיים בפיקוד הדרום, ואחת תישאר בינתיים במקומה. ולבסוף – המצב האסטרטגי הוא מגננה, "סדן" מלא בזירת מצרים, "סדן" חלקי בזירה הסורית ו"סדן" קטן בפיקוד מרכז.[14] במהלך היום הגיעו ידיעות שחיזקו את ההשערה שלצבא המצרי תכניות התקפיות, בעיקר מצד חיל האוויר שלו. לפיכך אפשר ראש הממשלה ושר הביטחון למצפ"ע לגייס מילואים לפי ראות עיניו. בדיעבד, אחרי המלחמה, התברר שלא היו בשלב זה תכניות התקפיות מפורשות בצבא המצרי.

נכון ל־19 במאי היה הפירוש של הנהגת צה"ל למצב שנוצר כי השלטון המצרי שינה את המגמה שאפיינה אותו לפני עשור – שלא להסתבך עם ישראל ולהימנע מלגרור אותה למלחמה – ואילו עתה מצרים מוכנה להתמודדות ישירה עמה. מהצד האחר, הממשלה וצה"ל אינם רוצים ליזום מלחמה, לכן הצבא נערך למגננה ופעולותיו תהיינה תגובתיות ליוזמות הצבאות הערביים. לא היה זה המצב שהמטות הכלליים שאפו אליו – בבחינת "שב ואל תעשה" – מצב שישראל לא יכולה לשאתו זמן רב. לכן, הוציא המצפ"ע פקודה כוללת למגננה בכל הזירות, כולל בזירה האווירית: והיה ותפרוצנה פעולות איבה, ישמיד צה"ל את עיקר הכוחות התוקפים ויעבור למתקפות נגד בזירות שתיקבענה.[15] בליל 20/19 במאי גויסו כ־50,000 חיילי מילואים, כל הגיוסים עד כה בגיוס סדור, חשאי ושקט וללא בהילות. אחוז המתייצבים היה גבוה. רק ב־20 במאי החל המצפ"ע לעבוד על תכניות מתקפה בזירה המצרית ובאותו יום הציג הרמטכ"ל את עמדתו לראש הממשלה כי הדבר הרצוי ביותר הוא לצאת למתקפה על הצבא המצרי בסיני בהקדם האפשרי.[16]

ב־21 במאי, שמונה ימים אחרי תחילת המשבר, אחרי סילוק כוח האו"ם שחצץ פוליטית בין ישראל למצרים וטרם סגירת מְצרי אילת לשיט ישראלי, וכשסדר הכוחות של צה"ל גויס בצורה אופטימלית ומסודרת ופרס בזירות, העריך הרמטכ"ל את המציאות החדשה: המצרים ערוכים למגננה, יש להם זמן והם יכולים להשאיר את צבאם בסיני ככל שירצו. לישראל ולצה"ל אין אפשרות כזו. לא מצרים ולא ישראל רוצות במלחמה, אבל על מנת למנוע אותה ולנוכח המצב שנוצר, ייאלץ כל צד להסכים לוויתורים שספק אם הוא יכול להרשות לעצמו. המבחן יהיה חסימת מְצרי אילת, שאם כך יקרה לא יהיה מנוס ממלחמה. מאחר שהזמן אינו דוחק למצרים וכן מעיק על ישראל, החליט הרמטכ"ל שלא להמשיך ולגייס עוד מילואים ולשקול שחרור מילואים להקטנת הנטל המגולם בכל גיוס מילואים נרחב. אורך הנשימה הישראלי החל לעמוד במבחן דבר שצה"ל, בתפיסת עולמו, תמיד רצה להימנע ממנו כיוון ששאף להישען על יכולת המחץ להכרעה מהירה.

כל אותו זמן המשיך הצבא המצרי להיערך בסיני בתצורה שפורשה באמ"ן כמגננתית וכמתקפתית כאחת, והיערכותו חייבה את צה"ל ואת פיקוד הדרום להיערך למגננה בתצורה שהרחיקה יותר ויותר את האפשרות לצאת למתקפה מקדימה לפי ההיגיון האופרטיבי של התכנונים הקיימים ("קלשון").

ב־23 במאי סגרו המצרים את מְצרי אילת, מעשה שנחשב במטכ"ל שאין ממנו דרך חזרה, המחייב, מחוסר ברֵרה, הליכה למלחמה. ראש אג"ם ויצמן טען כי יש לצאת למתקפה על חיל האוויר המצרי עוד באותו יום. הרמטכ"ל העריך כי המלחמה תתרחש בשתי זירות ואולי בשלוש, ולפיכך היה צורך בגל גיוס מילואים נוסף וגדול שיענה לא רק על המגננה, אלא גם על המתקפה. בלילה שבין 23 ל־24 במאי החל גיוס שתי חטיבות צנחנים, שתי חטיבות שריון, חטיבת חי"ר, שתי חטיבות מרחביות, כל גדודי הג"ט, כל המערך הלוגיסטי שבראשות אגף האפסנאות, גדודי הבטחת שדות התעופה ועוד יחידות משלימות.

שאלת אורך הנשימה של המשק והחברה עלתה שוב ב־28 במאי. היה זה אחרי שבלילה רנה הממשלה אם לצאת למלחמה או להמתין. תשעה שרים היו בעד יציאה למלחמה ותשעה היו נגד, וראש הממשלה לא רצה להיות הקול המכריע. לפיכך הוחלט להמתין כשבועיים. במטכ"ל נדונה ההמתנה הצפויה וראש אגף האפסנאות, האלוף מתי פלד, טען כי המשק לא יחזיק מעמד ומתבקש שחרור מילואים אשר יחשוף את ישראל למתקפת פתע מצרית. ראש אג"א גם טען כי מילואים המגויסים תקופה כה ממושכת חייבים להתאמן, ואולם המחיר יהיה שחיקת ציוד הלחימה והתחמושת, הדרושים למלחמה הצפויה. נשקלה האפשרות לשחרר שלוש חטיבות חי"ר וחטיבה מרחבית, אך השחרור לא בוצע. למרות זאת, ב־29 במאי הוצגה

לרמטכ"ל תכנית לשחרור מילואים חלקי שלא כלל שחרור יחידות שריון, חי"ר וחיל האוויר. הוחלט להקל על ההוראה שניתנה לבתי החולים לצמצם קבלת חולים אזרחיים על מנת להשאיר תפוסה מרבית לפצועי מלחמה. בליל 31/30 במאי החל צה"ל לשחרר מילואים בהיקף קטן. מערך הג"א (התגוננות אזרחית בעורף) שוחרר ברובו.

כאשר סוכם סופית על יציאה למלחמה במתקפה יזומה בזירה המצרית, החליט המטכ"ל שלא לגייס מילואים אלא לאחר שעת ה"ש", וזאת בגיוס פומבי. כל הגיוסים עד שעה זו היו גיוסים חשאיים.

ערכה של ההמתנה

"תקופת ההמתנה" בת שלושת השבועות שהפכה לסמל ולאבן דרך בתפיסת הביטחון של ישראל, הייתה רבת מתחים. הפרדיגמה שצה"ל החזיק בה באשר למשברים עם המדינות השכנות ודרכי התגובה – התמוטטה. החשיבה האופרטיבית שבוטאה בתכנונים התקפיים שלא היו מסונכרנים עם מצב היסוד האסטרטגי "מגננה" – התגלתה כבעייתית עד מאוד. השיח בין צה"ל, המטכ"ל והרמטכ"ל העומד בראשו לממשלה גם הוא התגלה כבעייתי. לא הייתה זו שאלה של הידברות; זו דווקא הייתה במיטבה. הבעיה הייתה נעוצה בכך שלצה"ל הייתה תפיסת עולם ברבר היציאה למלחמה והתנאים הרצויים שהממשלה, כגוף הביטחוני העליון, לא הייתה מודעת לה עד הסוף. מנגד, גם הפיקוד הגבוה של צה"ל לא היה מודע לקשיים של הממשלה להחליט לצאת למלחמה לפי התכנונים האופרטיביים של צה"ל. הקצונה הבכירה לא הייתה מודעת די הצורך לדרך שבה הבינו וראו האישים שהרכיבו את הממשלה את המגבלות של מלחמה יזומה, מלחמה מונעת ומתקפה מקדימה, שהיו למערכת המושגים שצה"ל נשען עליה. פער ההבנות שבין החיילים למדינאים נחשף בשני מפגשים בין המטה הכללי לראש הממשלה וחלק מהשרים, ב־28 במאי וב־2 ביוני. אפשר להשוות את מצב השיח ב"תקופת ההמתנה" לשנים שקדמו למבצע קדש. בן־גוריון כראש הממשלה ודיין כרמטכ"ל פיתחו שיח אינטנסיבי פורה, רצוף בחילוקי דעות, שהם תנאי חיוני לבירור סוגיות אסטרטגיות ואופרטיביות. בן־גוריון לא הרבה לשתף את שריו בשיח עם הצבא אלא כאשר חשב שאין לו ברירה ושעליו להעביר החלטה בממשלה. קבוצת השרים הבכירים בממשלתו בשנת 1956 היו ממילא תומכי מלחמה יזומה. לא כך היו הדברים בימי אשכול, גם לא היה לו המוניטין הביטחוני שהיה לקודמו. אשכול, חסיר הקונצנזוס, בניגוד לבן־גוריון, הרבה להתייעץ עם שריו ב"תקופת ההמתנה" ואלה הקשו את חייו. מבחינה זו ה"המתנה" נקבעה בזיכרון ההיסטורי כתקופה טראומטית קשה ומלאת ייסורים.

הקצונה הבכירה במטכ"ל ובפיקודים מצאה עצמה מופתעת ממה שכינתה "חוסר המעשה" של הממשלה מול איום חמור שלא היה דוגמתו מאז הימים הקשים של מלחמת העצמאות. סיפר תא"ל מרדכי ציפורי, מפקד חטיבה באוגדת שרון, כי הנ"ל היה חוזר מכל דיון במטכ"ל ואומר "אין לנו ממשלה." כאשר ביקר הרמטכ"ל רבין באוגדה פנה אליו ציפורי ושאל האם כך הם פני הדברים והרמטכ"ל השיב "בדיוק כך."[17] המטכ"ל והפיקודים הבינו עד מהרה כי תכניות המתקפה שהיו בהן רעיונות צבאיים מבריקים, לא היו מסונכרנים עם מצב של פתיחת משבר במגננה. הקביעה הראשונית של המטכ"ל כי צה"ל יתגייס, ייערך, יפרוס ויתכנן לאור צעדי הצבא המצרי בסיני, היה בה ויתור על היוזמה שצה"ל דגל בה, ולכן האילוץ לתכנונים ולמהלכים תגובתיים. כל אלה לא הקלו על הפיקוד הבכיר לעבור את "תקופת ההמתנה".

המצב שבו היה מרבית צה"ל מגויס ותצורת הפריסה מגננתית, והיה ברור כי המלחמה צפויה אך לא היה ברור מי יפתח בה ומתי, העלה אצל שני קצינים בכירים מחשבה שהייתה חדשה בחשיבה האסטרטגית והאופרטיבית בצה"ל. ראש אג"ם ויצמן, מפקד חיל האוויר לשעבר, ומפקד חיל האוויר הנוכחי מוטי הוד, הבינו את המשבר כבלתי פתיר בשלב זה, כל עוד הממשלה אינה עומדת להחליט על יציאה למלחמה; צבא העם מגויס, והתפיסה היחידה במטכ"ל היא יציאה למתקפה על הצבא המצרי בסיני שלנוכח ההתעצמות וההיערכות של הצבא המצרי בסיני אין יודע אם צה"ל לא איחר כבר לפתוח בה, והידיעות — או שמא הַהַערכות — על כוונות התקפיות שלו.

המערכה האווירית "מוקד" שחיל האוויר שקד עליה במשך שנים אחדות, הייתה תחת היד. שני אנשי אוויר אלה היו משוכנעים כי אם יפתח חיל האוויר ראשון במתקפה אווירית, תורגש התוצאה כבר בשעה הראשונה; חיל האוויר המצרי יושמד ביום אחד, הסבירו השניים למטכ"ל, ובכלל זה יכולת ההפצצה שלו על אוכלוסיית ישראל ומתקניה. כעבור זמן קצר התברר כי אף־על־פי שכל המערכות בכל הזירות הסתיימו בהצלחה, הרי ש"מוקד" הייתה המערכה המוצלחת מכולן והערכות מתכנניה התאמתו מעבר למצופה.[18] "מוקד" גם הייתה המערכה היחידה בתולדות צה"ל שהוצאה אל הפועל כרוחה וכלשונה, יוצא מהכלל המעלה מחשבות כיצד הבינו בצה"ל, ואפשר וגם היום, את המושג "תכנון אופרטיבי".

ב־27 במאי הציע ראש אג"ם ויצמן לרמטכ"ל, לראש אמ"ן ולאיש הקשר של משרד החוץ במטכ"ל שלמה ארגוב, ולא לראשונה, לפנות לראש הממשלה ולממשלה; אם אין נכונות למתקפה יזומה בהיקף מלא, הציע, על הממשלה לאשר ולצאת למבצע "מוקד" על חיל האוויר המצרי,[19] ולאחר המתקפה האווירית לא לצאת למתקפה על

הקרקע אלא לחכות לצעדי מצרים. הרמטכ"ל רבין העיד בספרו **פנקס שירות** כי ראה בהצעת ראש אג"ם ויצמן לא יותר מהרע במיעוטו.[20]

ההיגיון בהצעת ראש אג"ם ומפקד חיל האוויר נבע מהחשיבה כי לאחר שיושמד חיל האוויר המצרי, יהיו כוחות הקרקע המצריים בסיני חסרי ישע ולא יוכלו לצאת למתקפה; ה"הינטרלנד" המצרי יהיה חשוף לתקיפות מהאוויר; אף חייל, טנק וכוח ישראלי לא יחצה את הגבול ולא יישאר בטריטוריה שכנה; המצרים לא יוכלו למנוע שיט במצרי אילת ויש סבירות גבוהה שהמשבר יחלוף. הרעיון לא נפסל אולם גם לא נידון ולא היה לו המשך. לעומת זאת, כן נדונה במשך ימים אחדים הצעה למתקפה אווירית על חיל האוויר המצרי וכיבוש רצועת עזה במקביל.[21]

השאלה, היפותטית ככל שתהיה, היא מדוע בתנאים שהתהוו אז לא נשקלה הצעה זו ברצינות. במבט לאחור הייתה זו ההזדמנות היחידה והייחודית לישראל ולצה"ל לפתור משבר כה חמור באמצעות כוח אווירי בלבד, הזדמנות שצה"ל לא הצליח לחזור עליה מאז.[22] שתי תשובות אפשריות לפרשה זו: האחת – הקצונה הבכירה במטכ"ל ובפיקודים המרחביים לא פיתחה הבנה מערכתית מעמיקה על אודות מערכות אוויריות והשאירה את התחום התאורטי והפרקטי למפקדי חיל האוויר – תופעה תמוהה בצבא קטן יחסית שבו חיל האוויר כפוף כפיפות מלאה למטכ"ל ולעומד בראשו. למרות העדיפות הגבוהה שהמטכ"ל ושרי הביטחון העניקו לרכש אווירי, ייתכן שאפשר לייחס זאת לחיץ הלא־נראה שבין קציני היבשה לקציני האוויר, היעדר קציני חיל אוויר המשרתים ב"מטה היבשתי" והיעדר בית ספר גבוה למלחמה בצה"ל (עד היום הזה) שבו אפשר היה ללמוד עיצוב ותכנון מערכות.[23] התשובה האפשרית השנייה היא הפרדיגמה שבה החזיק צה"ל מאז תחילת שנות החמישים, הקובעת כי את הכרעת המלחמה חייבים להשיג על הקרקע בכיבוש שטחים והשמדת כוחות, וכי תכלית המלחמה, אם פרצה, היא להשיג ולהחזיק בטריטוריות חדשות – אם כקלפי מיקוח זמניים ואם כסידור קבוע. מטוס לא יכול להחזיק בטריטוריה הנתונה במחלוקת; טריטוריה היא גם נכס מיקוח פוליטי, לפי הדעה שרווחה במטכ"ל, אף כי תוצאות מבצע קדש לא אוששו השקפה כזו. קשה לתאר איך היה מתפתח המזרח התיכון לו היה הרעיון האמור על אודות מערכה אווירית סינגולרית מוצא אל הפועל.

סיכום

בזיכרון ההיסטורי נחרתה "תקופת ההמתנה" כטראומה ישראלית לאומית, והרבה מהתנהגות החברה, צה"ל, המפלגות הפוליטיות והממשלות מאז שנת 1967, יוחסו לטראומה בנוסח "לא עוד". מהצד האחר, מותר לייחס ל"תקופת ההמתנה" חלק ניכר מיכולות צה"ל על כל רכיביו וכוחותיו כפי שבאו לביטוי במערכות בשלוש

הזירות. גיוס המילואים, ההצטיידות, ההיסעים וההיערכות נעשו בתנאים אופטימליים. המשק כולו נערך למלחמה לאט וביסודיות. ציוד הלחימה טופל והוכשר לקרב, לרבות זה שבסדנאות, באימונים ובהסבות (ציוד זה היה חלק מתקני המלחמה). שיבוץ כוח האדם הקרבי במילואים שאף פעם אינו מושלם — טופל בעוד מועד. מפקדים שובצו מחדש במקום שהיה צורך, ובכלל אלה גם מפקדי חטיבות. המטה הכללי "שפשף" עצמו בתכנונים אופרטיביים וכמותו הפיקודים המרחביים והאוגדות. דווקא השינויים התכופים הועילו למפקדות הגבוהות והנמוכות להכין עצמן למלחמה ולקרב, ובמיוחד — כיצד לעבור מתנוחת המגננה הכפויה למתקפה מקדימה. חיל האוויר ש"מוקר" הייתה היצירה האופרטיבית הגדולה היחידה שלו מאז ועד היום, הגיע בשלושת השבועות לכשירות מרבית וליעיטוש התכניות עד לאחרון הטייסים. ככלל, שלושת השבועות הביאו גם למוכנות חברתית ונפשית למלחמה בקרב הגייסות, בניגוד אולי לאווירה בעורף. לכן מותר להסיק כי "תקופת ההמתנה" הביאה את צה"ל לשיאו, לנוכח היותו צבא מילואים, חברה מגויסת ומשק מגויס, אשר גם אם סברו שיש בהם היכולת לצאת למלחמה בזמן הנמדד בשעות, הרי שבפועל היו זקוקים כל אלה לזמן רב יותר מהמשוער ומהמתוכנן. רמטכ"ל מלחמת ששת הימים רבין כתב כי "ההמתנה אפשרה לכוחות המילואים שהיו מגויסים שלושה שבועות לפני המלחמה, להיכנס אליה כמעט בכשירות של צבא סדיר ..."[24] המעיין בהתבטאויות אלופי צה"ל מ"תקופת ההמתנה" ייווכח כי אלה ראו בהמתנה אסון העלול לסכן את הקיום הלאומי. המציאות הראתה כי שלושת השבועות של ההמתנה העניקו לצה"ל יכולות נוספות על אלה שהיו גלומות בו, ורק לטובה.

החשש רב־השנים ממתקפת פתע ערבית וללא התרעה מספקת, חשש אשר במציאות שעד אחרי מלחמת ששת הימים התברר בכל משבר מחדש כי ספק גדול אם היה כלל אפשרי, דחף את המטות הכלליים לקבוע לוחות זמנים לגיוס מילואים, מכניסטיים למדי, שאם היה צה"ל עומד בהם, הייתה התוצאה הטלת כוחות מילואים לקרבות בתנאים רעים עד נחותים. אם נשווה את הגיוס של צבא המושתת על מילואים במובנו הרחב, הרי שהגיוסים באוקטובר 1956 ובשנת 1973 היו בהם כל המתחים, הליקויים והחסרונות של צבא מילואים כתפיסה, אל מול הגיוס למלחמה בתקופת ההמתנה בשנת 1967.

עיצוב המערכה בסיני בשנת 1956, אז גויסו המילואים במהירות ובחוסר סדר — לעתים משווע — היה בעל תכונות ויכולות מערכתיות אשר למרות קשיי הגיוס הכללי יצר איזון, והמערכה הסתיימה בהישגים צבאיים חשובים. בספרו **ימן מערכת סיני** ציין דיין כי "ההחלטות להוציא את הצבא הישראלי למלחמה ללא הכנה מספקת — ובלבד שלא לאבד את גורם ההפתעה — וכן לנהל את המערכה בקצב מהיר, נתנו

את אותותיהן השליליים בקרבות."[25] בעבור הוויתור על "התכוננות כראוי" שילם צה"ל מחיר, אבל הרוויח בתמורה את הניצחון. דיין טען כי צה"ל השיג את מטרות המערכה לא למרות התקלות אלא הודות להן, משום שאלה היו חלק מתפיסת המערכה שלו ושל המטכ"ל. זו הונחה על הסתכנות, שיצרה את התנאים המדיניים והצבאיים, שאפשרו את ה־campaign המשולש. אם הייתה המערכה נדחית, ולו גם בימים מספר, היה עלול לחץ האו"ם, ברית־המועצות וארצות־הברית לסכלה.

בשונה עד מאוד מהמערכה בסיני בשנת 1956, באו לביטוי בשנת 1973 כל הקשיים והמתחים שהתקיימו במבנה צה"ל, בארגונו ובתפיסות הפעלתו מאז שנות החמישים. אלה היו גורם משמעותי בדרך שבה נפתחה המלחמה ונוהלה במערכות הראשונות שלה. אפשר לקבוע כי בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, יותר מאשר טעו המטכ"ל וכן הפיקודים המרחביים להעריך ולהבין את היגיון המדינות והצבאות השכנים, לא השכילו להבין את צה"ל עצמו, את יכולותיו ואת מגבלותיו, שהיו אינהרנטיות למבנהו, לארגונו ולאפשרויות הפעלתו. מעניין לציין שהתופעה הזו חזרה על עצמה גם 33 שנים מאוחר יותר, תופעה המעלה שאלות על אודות מצב הידע הצבאי של הקצונה הבכירה.

הערות

1. Levee en Masse — General Mobilization, מושג אוניברסלי שתחילתו במהפכה הצרפתית. הוראתו: גיוס כל משאבי המדינה למלחמה, האדם והחומר, אם שירותו בצבא ואם לא, אם התשתית הוכנה כשיטה מוקדמת לגיוס או שמא לא. גיוס כללי מחייב חקיקה, וברוב המדינות הוותיקות — נכלל בקונסטיטוציה.
2. צה"ל, **מילון למונחי תו"ל**, 1996.
3. עוזי רזין, (תא"ל אוויר), "הכוח האווירי במערכה", מלת"מ, 1996.
4. עמי גלוסקא, "צה"ל לנוכח בעיות הביטחון ומדיניות הביטחון", צה"ל, המחלקה להיסטוריה, 2004 (להלן: גלוסקא, צה"ל לנוכח בעיות הביטחון), עמ' 175. המחקר של גלוסקא פורסם בצה"ל כחיבור בלתי מסווג (בלמ"ס). באותה שנה יצא לאור ספרו **אשבול תן פקודה!** בהוצאת מערכות, שהוא מהדורה ספרותית יותר לשימושם של הקוראים. בהערות השוליים השתמשתי בשתי הגרסאות בציונן הנפרד.
5. פירוט תכנית "סדן" — גלוסקא, **אשבול תן פקודה!**, מערכות, תל־אביב, 2004, עמ' 258.
6. פריסה חפוזה של שדות מוקשים על־ידי אנשי מילואים של ההגנה המרחבית.
7. פירוט תכנית "קלשון", **שם**.
8. **שם**.
9. עבד אל־לטיף אל־בוגדאדי, "זיכרונות עבד אל לטיף אל בוגדאדי", בתוך משה שמש ואילן טרואן (עורכים), **מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: עיון מחדש**, המרכז למורשת בן־גוריון, שדה בוקר, 1994, עמ' 309.

10. גלוסקא, צה"ל לנוכח בעיות הביטחון, עמ' 153-154.
11. **שם**, עמ' 155.
12. **שם**, עמ' 162.
13. **שם**, עמ' 173.
14. **שם**, עמ' 175.
15. **שם**, עמ' 177.
16. **שם**, עמ' 353, הערה מס' 44.
17. ראו: בני מיכלסון (עורך), מלחמת ששת הימים, סיכום סמינר סוגיות בביטחון ישראל, 1996 (להלן: מיכלסון, 1996).
18. גלוסקא, צה"ל לנוכח בעיות הביטחון, עמ' 181.
19. יצחק רבין, **פנקס שירות**, חלק א', ספריית מעריב, תל-אביב, 1979 (להלן: רבין, 1979), עמ' 156, 168, וכן ראו: מיכלסון, 1996. וכן ראו: זאב לכיש, "חה"א במלחמה", בתוך מיכלסון, 1996, עמ' 78-86.
20. רבין, 1979, עמ' 168.
21. תכנית "עצמון" – כיבוש רצועת עזה כקלף מיקוח עבור חידוש חופש השיט במצרי אילת. גלוסקא, צה"ל לנוכח בעיות הביטחון, עמ' 180.
22. ראו: תכנית "מוקד" והערות השוליים הנלוות לה אצל גלוסקא, צה"ל לנוכח בעיות הביטחון, עמ' 181.
23. ראו גם: מח"א האלוף מוטי הוד, "מבצע מוקד – מדוע אין זה הימור?", בתוך מיכלסון, 1996.
24. יצחק רבין, "מדיניות הביטחון של ישראל לאחר מלחמת ששת הימים", סקירה חודשית מס' 3-4, 1987.
25. משה דיין, **יומן מערכת סיני**, עם הספר, תל-אביב, 1966, עמ' 178-181.

"כי בתחבלות תעשה לך מלחמה"
(משלי, כ"ד, 6)

ההונאה במלחמת ששת הימים

עמירה שחר

למלחמת ששת הימים שפרצה ב־5 ביוני 1967 קדמה תקופת הסלמה, "ההמתנה", שארכה כשלושה שבועות. כוחות צבאיים מצריים חצו את תעלת סואץ, נכנסו לסיני מה־14 במאי ואילך והחלו להיערך שם. על־פי דרישת נשיא מצרים, גמאל עבד א־נאצר, פונה ב־19 במאי כוח האו"ם שהיה ממוקם על הגבול הבין־לאומי. בליל 23/22 במאי הודה נאצר על סגירת מְצרי טיראן. סגירת המְצרים היוותה "קאזוס בלי" עבור ישראל. ההידרדרות האזורית הובילה ב־30 במאי לחתימת הסכם הגנה דו־צדדי בין מצרים וירדן ולהקמת חדר פיקוד קדמי בעמאן בראשות עבד אלמנעם ריאד המצרי. צבאות סוריה וירדן הכריזו על מצב כוננות ועיראק שלחה כוחות חי"ר ושריון לירדן.

ההתפתחויות הללו נבחנו בקרב הצמרת המדינית והביטחונית של ישראל. ממשלת ישראל העדיפה לתת הזדמנות למעצמות למצות מהלכים מדיניים מאשר להגיב במהלך צבאי. רק כעבור שלושה שבועות שכונו בישראל "תקופת ההמתנה", משהתברר שאין סיכוי למהלך מדיני של ממש ולנוכח ההערכה שארצות־הברית לא תפרוץ לישראל אם זו תנקוט במהלך צבאי – ואף ייתכן כי תסייע לה מדינית – הוחלט לצאת למלחמה.

ב"תקופת ההמתנה" נקטה ישראל במספר צעדי כוננות ובראשם גיוס מסיבי של אנשי מילואים. צה"ל בחן את תכניותיו האופרטיביות ובתוך כך בחן גם מגוון של מהלכי הונאה באשר לשיטת הפעולה באוויר, בים וביבשה, בעיקר באזור המתוכנן לפתיחת המתקפה בחזית המצרית.

תכנית "קרדום" בזירה המצרית

בבוקרו של ה־20 במאי הוצגה בפני הרמטכ"ל, יצחק רבין, התכנית הצבאית מול מצרים שכונתה "קרדום". הייתה זו תכנית מטכ"לית שמטרתה השמדת כוחות האויב בקדמת סיני. בתחום האווירי נועדה התכנית להשיג עליונות אווירית, וביבשה –

להשקיע מאמץ עיקרי בצירים הדרומיים בשלושה מאמצים אוגדתיים: האחד לכיוון ביר חסנה-ג'בל ליבני, לניתוק עיקר הכוח בקדמת סיני; השני בציר הצפוני לניתוק רצועת עזה מסיני והשלישי בציר ניצנה-אבו עגילה ובציר בארותיים-קצימה-אבו עגילה. התכנית נשענה על תמונת המצב של היערכות האויב באותו יום, שכללה ידיעות על השלמת היערכות מצרית בקו השני, ג'בל ליבני-ביר חסנה, על הימצאות שלוש דיוויזיות מצריות בסיני בקו הקדמי, כולל אלעריש, באזור ביר חסנה ובאזור ג'בל ליבני, ועל הימצאות חטיבת שריון עצמאית באזור תמד. הכוונה הייתה ליישם את התכנית קודם לכניסת הכוח המשוריין המצרי העיקרי, דיוויזיה משוריינת 4, לסיני. תכנית "קרדום" בגרסתה הראשונית כונתה "קרדום 1" והיא עברה שינויים בהתאם לשינויי ההיערכות המצריים.

תכנית "קרדום 1" כללה הפעלת מערך הונאה בעוצמה של אוגדה משוריינת נייחת – אוגדת ההונאה 49 – לריתוק כוחות אויב לאזור קצימה-אבו עגילה, וכן טיהור קדמת סיני וכוננות לתנועה לעבר תעלת סואץ על-פי פקודה. האוגדה נועדה להחליף בהיערכותה את אוגדה 84 (גיסות השריון) בפיקוד האלוף ישראל טל (טליק) באזור עסלוג'-צאלים. ב־22 במאי אישר הרמטכ"ל את תכנית "קרדום 1" ובערבו של אותו יום קיים פגישה עם רמ"ח מבצעים, אל"ם יצחק חופי (חקה), לסיכום ביצוע "קרדום" ובתוך כך – קיום מבצע ההונאה שכונה "לשון אדומה". בסיכומו של דבר לא בוצעה תכנית "קרדום 1" עקב כניסת דיוויזיה 4 לסיני ובמקומה נקבעה תכנית "קרדום 2" שעיקרה היה התרכזות בקדמת סיני והגעה לתעלת סואץ בציר הצפוני.[1]

ייזום מבצע ההונאה

ענף ביטחון שדה באגף המודיעין במטכ"ל, בראשות סא"ל אברהם אלזון, הוביל וניהל, יחד עם אג"ם/מבצעים, את תכנית ההונאה שנבנתה ערב המלחמה. ענף ביטחון שדה היה בנוי משלושה מדורים; אחד מהם היה מדור ההונאה שהוקם רק בסוף שנת 1955, עת שימש משה דיין כרמטכ"ל. המדור נועד לשמש "גוף מתכנן, מנחה, מכין ולעתים גם מבצע לגבי פרסומים ופעולות שמגמתם להטעות גורמי בינה יריבים לגבי צה"ל, מבנהו, אמצעיו, כוונותיו ופעולותיו."[2] ערב מלחמת ששת הימים עסק הענף בפעילות שגרתית, בבחינת עקרונות ההונאה ובהכנת תכנית הונאה בסיסית עבור צה"ל.

"תקופת ההמתנה" סיפקה די והותר זמן לגיבוש תכניות הונאה מול צבא מצרים. לדברי אלזון, רע"ן ביטחון שדה, הוא הוזמן בסביבות ה־22 במאי לפגישת עבודה אצל רמ"ח מבצעים במטכ"ל וזה סיפר לו על תכנית הפעולה הצה"לית לתקוף את

צבא מצרים בצפון סיני. תכנית הפעולה הצה"לית המתוכננת הולידה את רעיון ההונאה כפי שסיפר אלזון: "התחלנו לגלגל מחשבות – אם אנחנו לא הולכים על שארם א־שיח', כאשר אנחנו יודעים שיש בעיה של ריכוז כוח [מצרי] עצום בסביבות פתחת רפיח, היעדים הטקטיים שלנו הם דווקא להבקיע שם, אז בואו נגרום לדילול הכוח והורדתו לכיוון שארם א־שיח'."[3]

החלטה זו הייתה הבסיס לייזום מבצע הונאה שנועד להצביע על כוונת צה"ל לכבוש את שארם א־שיח'. התכנית נשענה, בין השאר, על הערכת המצב המצרית, כפי שבאה לידי ביטוי בדו"חות "צה"ל בעיני האויב" שהפיק ענף ביטחון שדה ובהערכת המצב שהפיק אמ"ן. הערכות אלה גרסו כי קיימת סבירות גבוהה, בעיני המצרים, למבצע צה"לי התקפי משולב לכיוון שארם א־שיח'. הערכת המצב המצרית קבעה כי צפויה פעולה ישראלית מוצנחת באזור שארם א־שיח'–ראס נצראני בסיוע מטוסי חיל האוויר, וכן ניסיון להעברת כלי שיט של חיל הים הישראלי בכוח במצרי טיראן, בסיוע ובחיפוי הצי השישי. כן הביאה בחשבון הערכת המצב המצרית נחיתה ימית באזורים אלה.[4]

ב־23 במאי העלה ענף ביטחון שדה על הכתב את רעיון ההונאה אשר הפך במהירות לתכנית פעולה שהוגשה לאישורו של ראש אמ"ן. ראש אמ"ן, האלוף אהרון יריב, אישר את התכנית והעבירה לאג"ם/מבצעים שהפך אותה לפקודה. הנחות העבודה הצה"ליות קבעו כי אין בכוונת צה"ל לכבוש בזמן הקרוב את שארם א־שיח' – אף כי הצעה לבצע מבצע משולב לכיבושה עלתה על הפרק – אך באותו שלב הוחלט שלא לפעול בכיוון זה. כן נקבע כי בתכנית ההונאה יושקעו כוחות ואמצעים מעטים ככל האפשר כדי לא לפגוע בתכניות מבצעיות אמיתיות. ההצעה שהוכנה בענף ביטחון שדה כללה גם את השיטה ואת פירוט צינורות ההדלפה לתכנית.

על מנת להעניק אמינות להונאה, אמר אלזון, יש לדמות אותה כאילו היא אמיתית, ולשם כך היה צורך בשיתוף פעולה של כוחות אמיתיים או מדומים, באחריות ובפיקוד אג"מי. לפיכך כללה התכנית הונאה חזותית ואלחוטית בביצוע צה"ל וכן הונאה בשיתוף פעולה עם "המוסד" בביום פעולות בפריפריה. על מנת לממש במהירות את התכנית, הוקמה מפקדה אג"מית לנושא ההונאה בראשות אל"ם אביב ברזילי, וכסגנו מונה אורי שילה שעסק בהפעלת ההונאה החזותית באזור אילת. המפקדה כללה צוות משולב של אנשי אג"ם, ביטחון שדה וקשר, שירדו לאילת על מנת לנהל משם את הפעולות האופרטיביות.[5]

תכנית ההונאה

רעיון ההונאה היה אסטרטגי ומערכתי ונועד להטעות את דרג הקברניטים בעולם

הערבי – בעיקר במצרים ובירדן – באשר למטרות הישראליות. מאחר שייעוד ההונאה היה לפעול נגד מצרים, נעשה גם שימוש בהונאה נגד הירדנים באזור אילת־עקבה בידיעה ברורה שכל המידע שיגיע לצד הירדני יועבר ישירות למצרים, בפרט לאחר חתימת הסכם ההגנה בין שתי המדינות. ההונאה הייתה מערכתית מול מצרים וכללה את שלוש הזירות: היבשתית, האווירית והימית. היבשתית שירתה את רעיון מיקום המתקפה, כאילו יופנה המאמץ העיקרי לכיבוש שארם א־שיח'; האווירית שירתה את המטרה של הרחקת המטוסים המצריים משדה המערכה המרכזי וכן שירתה את מטרות חיל האוויר להרחקת המטוסים לשדות תעופה מרוחקים, שם אפשר יהיה ביתר קלות לפגוע בהם. ההונאה הימית נועדה, מחד גיסא, לתמוך ברעיון כיבוש שארם א־שיח', ומאידך גיסא, להביא לדילול הסד"כ (סדר הכוחות) הימי המצרי בים התיכון ולהרחקתו לים סוף.

תכנית ההונאה פוצלה למספר מבצעים נפרדים שנועדו לשרת מטרה אחת: להפתיע את המצרים ביחס לגזרת המאמץ העיקרי של צה"ל – גזרת צפון סיני, ולהביאם לדבוק בהערכה כי צה"ל מתכוון לכבוש את שארם א־שיח'. על רקע זה, כך תוכנן, תופנה תשומת לבם של המצרים לגזרות מרכז הנגב, אילת וזירת ים סוף, וכתוצאה מכך ידוללו הכוחות המצריים בקדמת סיני, יורחקו מטוסיהם לאזור ע'רדקה וידולל הכוח המצרי הימי בים התיכון אגב העתקת חלק מכוחותיו הימיים לשארם א־שיח' ולע'רדקה. הסתרת עיתוי המתקפה הישראלית לא הייתה אחת ממטרות תכנית ההונאה הצה"לית, אלא בוצעה ביוזמות אישיות של הקברניטים כמו שר הביטחון משה דיין ופרסום החלטות ישיבת הממשלה ערב המלחמה כאילו עסקה בנושאים שוליים.

מן הראוי לציין כי תכניות ההונאה ערב מלחמת ששת הימים התמקדו אך ורק בגזרה המצרית ולא התבצעו כל מבצעי הונאה בחזית הצפונית או המזרחית. אמנם היו שתי תכניות למבצעי הונאה מול ירדן, אך בסופו של דבר הן לא התבצעו.

מבצעי ההונאה בחזית המצרית היו:

- מבצע "לשון אדומה" שנועד להטעות את המצרים לגבי ביצוע "קרדום", לגרום לדילול ריכוזי הכוחות המצריים בפתחת רפיח ולהעברת כוח אווירי וימי לבסיסים שלאורך ים סוף. זאת, ביצירת הרושם כי בכוונת צה"ל לפתוח במאמץ התקפה עיקרי לכיוון שארם א־שיח'. המבצע התבצע בעיקר באזור אילת.
- פעולות ההונאה במרכז הנגב של אוגדת ההונאה 49 ושל כוחות אמת, במסגרת מבצע "לשון אדומה". פעולות אלה נועדו להעצים את סד"כ צה"ל בעיני האויב ולהטעות את האויב באשר למיקום המתקפה.
- תכנית לשיגור אנית הספקה מנמל מסוע שבאתיופיה בעבור הכוח הישראלי,

שלכאורה יפעל לכיבוש שארם א־שיח'. תכנית זו נועדה לחזק את ההונאה באשר למקום מאמץ ההתקפה העיקרי, אך גם לדלל את מספר ספינות חיל הים המצרי בים התיכון ולהביא להעברתן לים סוף.

"לשון אדומה"

ב־22 במאי התקיים דיון באג"ם/מבצעים שעסק בנושא תכנית המתקפה "קרדום" ובה נכלל סעיף בדבר הפעלת הונאה. בדיון זה גובשו מטרת ההונאה, הדרך להשגתה, והוגדרו האמצעים הנדרשים. משימת מבצע "לשון אדומה" הוגדרה ב־23 במאי 1967 כך: מבצע מטכ"לי שמטרתו "להונות את האויב על־ידי יצירת רושם שצה"ל עומד לכבוש את שארם א־שיח' במבצע משולב."

בפועל נועדה תכנית ההונאה "למשוך כוחות יבשה ואוויר [מצריים] מגזרת צפון סיני לדרום סיני ולאזור המצרים." סיפור ההונאה נועד לחזק את ההערכה המצרית כי צה"ל עומד לפעול בשארם א־שיח' על מנת לפתוח את הסגר על מְצרי טיראן. הערכה מצרית זו התבססה בעיקרה על לקחי מלחמת סיני שלפיהם, סברו המצרים, תחזור ישראל על אותו דפוס פעולה כפי שנהגה אחת־עשרה שנים קודם לכן.

על מנת להצליח בתכנית ההונאה היה צורך בביצוע פעולות מודיעיניות ואג"מיות שנועדו להמחיש למצרים וליעדי ההונאה האחרים את מטרת ההונאה, בעיקר בצינורות דלף חזותיים ותקשורתיים. הבעיה במימוש התכנית הייתה כיצד לנהל את המבצע כמבצע אמת ולשוות סד"כ של אוגדה על כל האלמנטים שלה, כל זאת מול תצפיות קרובות של האויב.

פעילות ההונאה החזותית החלה ב־23 במאי וכללה ביום הכנסת כוחות לאזור אילת. בליל 25/24 במאי הופעלה רשת קשר של כוח מדומה ברמה על־עוצבתית, בוצע סיור אווירי לילי עם הנרה על שארם א־שיח' והופעלה רכבת אווירית של שני מטוסי נורד לשדה התעופה אילת במשך כשלוש שעות: המטוסים ביצעו סבבים קצרים מאוד והציגו דימוי של רכבת אווירית שוטפת. כל זאת נעשה תוך ביום הובלת חיילים מהמטוסים לרחבי אילת. שתי שיירות תובלה שעשו שימוש בעשרה אוטובוסים שהוקצו למבצע, ביימו נסיעות מרובות מכיוון באר שבע לאילת והוחל בהקמת מת"ק (מתקן תחזוקה קדמי) בנחל שיחור. בין שלוש לשמונה משאיות קבועות פעלו לביום הונאה לכיוונים שונים במרחב הפריסה האוגדתי ולהצגת הספקה שוטפת ליחידות האוגדה. מאז ועד ה־31 במאי ביומו פעולות נוספות שכללו הובלת מחלקת טנקים לנמל הצבאי באילת והעברת שני נמ"כים (נחתת/נושאת מכוניות) לאור יום מהכנרת למעגן הצבאי באילת, אף כי מפקד חיל הים באותה עת הסתייג מפעולה זו. בוצעו סיורי מפקדים בגזרת ראס א־נקב, בנמל ובשדה התעופה. אל העיר נשלחו

חיילים חובשי כומתות אדומות שהורו להם להסתובב בעיר במטרה להפגין נוכחות צבאית מסיבית. בוצעו פעולות של הכשרה הנדסית באמצעות צמ"ה (ציוד מכני הנדסי) והכשרת דרכים בציר ראס א־נקב. נערכו סיורי מפקדים באתרי פריצה, לפי מתכונת המבצע של חטיבה 9 במבצע קדש.

בתחום האווירי הוכשר שדה התעופה באילת לקליטת מטוסי תובלה גדולים. בתחום הימי, לבד משני הנמ"כים שהובאו מהכנרת לאילת בגוררות, בוצעו סיורי סט"רים (ספינות טורפדו) לטווחים גדולים לאורך מפרץ אילת, כביכול לבדיקת חופי נחיתה אפשריים. בוצעו אימוני הנחתת טנקים מהים, בוימה הסעת שיירות ציוד מהמת"ק אל הנמל, נפרסו ברזנטים, כביכול להסתרת ציוד במעגן הצבאי באילת, ומספר טנקים הועברו לנמל אילת באמצעות נט"קים (נושאות טנקים) ובוצעו אימוני טעינה ופריקה שלהם.[6]

בנושא התקשורתי הופעלה רשת קשר של כוח מיוחד ברמה על־עוצבתית שבה הועברה תעבורת סרק. נוהלו שיחות טלפון רבות בין אילת למטכ"ל וכן נוצלו רשתות תעופה אזרחיות ורשתות משטרה ליצירת דימוי של פעילות ענפה.

ההכנות המבוימות נחשפו בפני נציגים דיפלומטים מערביים – בעיקר בפני נספח בריטי שירד לאילת לראות במו עיניו את הפעילות הישראלית, ובפני נציג שגרירות ארצות־הברית. עובדי משרד החוץ הונחו להדליף את ההונאה בפגישותיהם עם גורמים זרים בארץ ובחו"ל בדגש על כך שהבעיה העיקרית היא סגירת מְצרי טיראן.

העיתונות והרדיו לא שולבו באורח יזום במבצע ההונאה. יחד עם זאת, הצהרות הקברניטים, ובראשם ראש הממשלה אשכול, על ההכרח לפעול למען חופש השיט במְצרים, השתלבו במסרי התכנית וסייעו לקליטתה בצד השני.

בבחינת החומר המודיעיני המצרי שנקלט מה־23 במאי ועד ה־4 ביוני, כתוצאה מפעילות מבצע ההונאה, עלה כי ההונאה נקלטה היטב בשירותי המודיעין המצרי והירדני וגרמה להסבת תשומת לב סוכנויות מודיעין האויב לנעשה באזור אילת. המודיעין הירדני תצפת על כל פעולות ההונאה שהתבצעו באילת ודיווח עליהן מידית למודיעין המצרי. בכך שירת את הכוונה הישראלית שתוצאות ההונאה יגיעו לידי המצרים, זאת בעיקר לאחר הקמת החפ"ק המצרי־ירדני בעמאן, אז הועבר כל המידע שהתקבל במודיעין הירדני ישירות למצרים. כך, למשל, דיווח המודיעין הירדני לעמיתו המצרי ב־25 במאי כי בלילה הגיעו לאילת שיירות שכללו 500 מכוניות; 280 מתוכן חנו באילת והשאר הועברו למחנות בסביבה. ב־28 במאי התברר כי המצרים העבירו תחנת מכ"ם לשארם א־שיח'. ב־29 במאי העריך המודיעין המצרי באלעריש כי צה"ל אינו מבצע כעת פעולות הטעיה.[7]

כתוצאה מקבלת הדיווחים הירדניים הגביר המודיעין המצרי את האיסוף באזור אילת בהחדרת חוליות סיור ותצפית, ביצוע גיחות צילום ושיגור סירת דיג מצרית עם תצפית על מנת לעקוב מקרוב אחר תנועות כלי שיט ישראליים במפרץ אילת. אין ספק כי הונאת הקשר שהתבצעה באזור ונקלטה במודיעין המצרי תרמה אף היא לאישוש ההערכות המצריות.[8]

פעולת ההונאה של אוגדה 49 במרכז הנגב

מבצע הונאה זה, כחלק מ"לשון אדומה", נועד להפתיע את המצרים ביחס לגזרת המאמץ העיקרי של צה"ל ולמשוך לצד המצרי של הגבול, בגזרה שמול מרכז הנגב, כוחות מצריים שהוצבו בצפון סיני וכן כוחות עתודה ממערב סיני ומאזור התעלה. הכוונה הייתה לדלל את הכוח המצרי שנערך בצפון סיני וכן לסכל אפשרות עריכת מתקפה מצרית במרכז הנגב. חופי, רמ"ח מבצעים, סיפר כי רעיון הפעלת אוגדת ההונאה עלה מרגע שסוכם שצה"ל לא יפעל במרכז סיני באזור כנתילה. הכוונה הייתה למשוך כוחות מצריים לאזור זה על מנת לדלל במקצת את ריכוז כוחותיהם בצפון סיני, באזור רפיח, באבו עגילה ובקצימה.

תכנית ההונאה בוצעה אגב יצירת איום של ריכוז כוחות ישראליים במרכז הנגב, שנועדו כביכול לתקוף בציר כנתילה. בתכנית זו פעלו כוחות אמתיים בצד אוגדת הונאה.

משימתה הראשונה של אוגדת ההונאה ב־20 במאי 1967 הייתה לביים התבססות שתי חטיבות בשטח: 7 ו־200. בהמשך שונתה המשימה ועל האוגדה הוטל לביים כינוס כוחות לצורך פריצה בציר כנתילה־תמד־נח'ל. ב־24 במאי שונתה משימת אוגדה 49 עקב החלטה מטכ"לית שהוביל האלוף חיים בר־לב — אשר התמנה לסגן הרמטכ"ל — לאמץ את תכנית "קרדום 2". בהקשר זה סיפר חופי, בתחקור שערכה בפברואר 1970 מחלקת היסטוריה: "תכנית 'קרדום 2' דיברה על האזור של קדמת סיני והגעה לתעלה בציר הצפוני. פעולת אוגדת ההונאה וגם התנועות נועדו לתת למצרים את ההרגשה שאנו באמת מרכזים כוחות לעבר הצירים הדרומיים." משמעות התכנית החדשה מבחינת אוגדה 49 הייתה שינוי במיקום ביצוע ההונאה ומַעֲבָר לאזור הר צניפים שמול מישורי כנתילה. ב־26 במאי התפרסו שתי חטיבות האוגדה ליד נחל ציחור וליד נחל חיון; האוגדה סיימה להקים את המערך האוגדתי שלה והחלה להוציא סיורים. הכוח תוגבר בטנקים ובזחל"מים מחטיבות 8 ו־520.

ב־28 במאי ביקר באוגדה 49 אלוף פיקוד הדרום, האלוף ישעיהו גביש, ויום לאחר מכן נקבע כי היא תבצע דילוגים. במקביל לפעילות אוגדת ההונאה בסוף מאי, הנחה רמ"ח מבצעים לעבות את הפעילות הצה"לית באזור הנגב. כך ביצעו

זחל"מים ג'יפים מחטיבות 200 ו־14 תנועות סרק באזור מצפה רמון ודרומה לו. ב־2 ביוני חיזקה אוגדת ההונאה את גזרת דרום הנגב והתפרסה באזור מצפה רמון־פארן. שינויי המשימה תפסו את שיירות האוגדה מעורבות בשיירות רבות של יחידות אחרות ובכך הועצם הרושם בדבר תנועת כוחות בסדר גודל של אוגדה.

ב־4 ביוני הסתיים הדילוג והוקמו דמיים של חלק מהכוח. ב־6 ביוני סיימה האוגדה את תפקידה ושבה למחנה צריפין. הפעילות הצבאית באזור מרכז הנגב זוהתה במודיעין המצרי, אך לא ברור אם פעילות אוגדה 49 היא שזוהתה או שמא זוהו תנועות האמת של הכוחות.[9]

שינויי היערכות הצבא המצרי

מעקב צה"לי אחר תנועות הכוחות הצבאיים המצריים העלה כי מה־25 במאי ועד ה־4 ביוני עיבו המצרים את כוחותיהם באזור שארם א־שיח'–ע'רדקה. שדה התעופה ע'רדקה תוגבר במטוסי מיג־19 ומיג־21 והכוח הימי בע'רדקה ובשארם א־שיח' תוגבר בנט"קים, סט"רים, פריגטות, משחתות וגוררות.

המצרים הזיזו כוחות עתודה ממערב סיני לצירים המרכזי והדרומי ולא לצפון סיני, וכן תגברו את כוחותיהם באזור שמול מרכז הנגב. הם דיללו את כוחותיהם במערך שבצפון סיני והסיטו כוחות רבים מהסד"כ היבשתי שלהם שנערך בצירים הצפוני והמרכזי שבצפון סיני לאזור הציר הדרומי, כנתילה–תמד. כחלק מהכוחות שהוזזו היו דיוויזיה 4 שהוזזה דרומה לאזור המליז, הכוח המיוחד בפיקוד לוא' יאקוט שנערך בג'בל ח'רים ו"כוח שאד'לי", שהועבר מאזור שיח' זויד לוואדי קורייה שבדרום סיני. ב־21 במאי 1967 הקימו המצרים את כוח (מגמועה) לוא' סעד שאד'לי שיפעל נגד התקפות ישראל ברצועת עזה. הכוח הוערך בישראל הרבה מעבר לכוחו בפועל, כפי שהסתבר בדיעבד, ועורר חששות כבדים בצה"ל.

בהשוואת נתוני הפריסה המצרית מה־25 במאי ל־4 ביוני עולים הנתונים הבאים:

- בציר הדרומי, כולל ואדי קורייה, ג'בל ח'רים ואזור המליז נמצאו ב־4 ביוני 397 טנקים ו־288 קני ארטילריה, לעומת 35 טנקים ו־48 קני ארטילריה ב־25 במאי.
- בציר הצפוני ובצירים המרכזיים כלל הסד"כ המצרי ב־4 ביוני 404 טנקים ו־446 קני ארטילריה, לעומת 663 טנקים ו־542 קני ארטילריה ב־25 במאי.

שינויי היערכות אלה, ובעיקר תזוזת כוח "שאד'לי" לדרום סיני, נתפסו בצה"ל כהוכחה נוספת להצלחת ההונאה הישראלית ולהחלשת המערך המצרי בפתחת רפיח.[10]

התייחסות לפעולות ההונאה כמתואר לעיל ניתן למצוא בספרם של העיתונאים הבריטים רנדולף ווינסטון צ'רצ'יל, **מלחמת ששת הימים**, שם נכתב כי צילומי האוויר

של המצרים, מספר ימים לפני פרוץ המלחמה, הראו כוח ישראלי בן שתי חטיבות משוריינות ליד גבול ישראל־מצרים מול כנתילה. למעשה, הם אומרים, הייתה שם חטיבה משוריינת אחת מתוגברת בטנקי דמה מתחת לרשתות הסוואה שהכפילו את חזותה.[11]

שיגור אניית הספקה מאתיופיה

מטרתה של תכנית ההונאה הימית להכין ולשגר אניית הספקה ישראלית מאתיופיה נועדה לחזק את הרושם כי ישראל עומדת לתקוף בשארם א־שיח' ולכן זקוקה להספקה בעבור הכוח שיפעל שם. אברהם אלזון סיפר כי להבנתו, על מנת להחדיר את רעיון ההונאה לאויב, היה צורך שתהיה לו אינדיקציה גם ממקור אחר, לבד מביום הפעולות באזור אילת והפעלת אוגדת ההונאה. הוא פנה ל"מוסד" ויחד בנו תכנית להרלפת דיס־אינפורמציה על אניית הספקה מנמל מסוע שבאתיופיה לשארם א־שיח', כדוגמת אניית המזון שנשלחה לשארם א־שיח' במבצע קדש בשנת 1956, לאחר שצה"ל כבש את המקום.

תכנית הונאה זו כללה רכישת מזון באתיופיה והעמסתו על אנייה ישראלית בנמל מסוע. התכנית שניזומה בענף ביטחון שדה, בשיתוף פעולה עם "המוסד", לא תואמה עם תכנית אמת שיזם משרד הביטחון בשיתוף חיל הים ואשר נועדה לשגר אניית מבחן לפריצת הסגר במִצרי טיראן. על אודותיה של תכנית זו, נודע לאלזון רק במקרה.

בפועל התברר כי צוות של חיל הים, בפיקוד אל"ם מנחם כהן, הוטס ב־25 במאי לנמל מסוע על מנת לאייש את אניית המבחן "דולפין" שעגנה שם. עניין זה לא תואם עם אג"ם/מבצעים או אתו, והוא חשש שמא שיגור אניית מבחן יפגע במבצע ההונאה המתוכנן. נראה שהכוונה לשלוח אניית מבחן הגיעה לידיעת המצרים שכן ב־25 במאי הודיע רדיו קהיר שישראל עומדת להעביר אנייה במִצרים ומצרים תראה בכך התגרות. יומיים לאחר מכן, ובעקבות שדר שהגיע לראש הממשלה אשכול מנשיא ברית־המועצות אלכסיי קוסיגין, שקלו אשכול ורבין להעביר בכל זאת אנייה ישראלית במִצרים, כדי שיהיו אלה המִצרים הראשונים לפתוח באש. בסופו של דבר נדחה הרעיון מחשש שצעד זה ירמוז על כוונות ישראל והיא תאבד את יתרון ההפתעה הטקטית. יתר על כן, בספרו **פנקס שירות** מספר רבין כי הציע שספינת דיג ישראלית שאמורה הייתה לעבור במִצרים בדרכה לאילת תימנע מכך, ותחזור לאחד הנמלים הידידותיים שבים סוף.[12]

לצורך מימוש רעיון אניית ההספקה שניתן לה שם הקוד "בריגיטה", ביקש אלזון מראש אמ"ן, האלוף אהרון יריב, כסף, וזה נתן לו 5,000 דולר לביצוע רכישת המזון

והדלק באתיופיה. בארץ הוכנה רשימת קניות עבור 1,500 איש לתקופה של שבוע. הרשימה הוברקה לנציגות "המוסד" באדיס אבבה ב־24 במאי, בלי שנציג "המוסד" שם יַדע על מטרת האמת של המבצע. מאחר שהיה חשש שייוודע ברבים שהמדובר בהונאה, הוא עודכן רק בשלב מאוחר יותר באמצעות בלדר שנסע דרך טהרן. הנציג הונחה לנהוג בדיסקרטיות ולא לשתף את האתיופים במידע או לחשוף מי עומד מאחורי הרכישה. חשוב לציין כי פעילות הרכישה המסיבית והגלויה נועדה דווקא כן לחשוף את הפעילות הישראלית בנמל מסוע, במטרה שתגיע לידי המודיעין המצרי. לנוגעים בדבר היה ברור כי אי־אפשר יהיה לשמור בסוד רכישת מזון כה גדולה באזור וכי היא נועדה להשיג את מטרת ההונאה.

רשימת הקניות כללה 70 אלף ליטר בנזין 83 או 91 אוקטן בג'ריקנים או בחביות, 250 קילוגרם שמן מנוע, 150 אלף ליטר מי שתייה במכלים, 5,000 חפיסות סיגריות, 500 קילוגרם סוכר, 200 קילוגרם קמח, 300 קילוגרם אורז, 1,200 קילוגרם בשר גולש, 200 קילוגרם ריבה, 200 קילוגרם זיתים ו־300 קילוגרם קטניות. המזון נקנה באסמרה שהייתה עיירה קטנה; היו בה שניים־שלושה סוחרים שעקב תקלה קודמת שבה נחשפו עובדי "המוסד" היה ברור שיעבירו את המידע למי שצריך. ואכן, באחד המברקים ציין נציג "המוסד" כי אין אפשרות להחזיק את הענין בסודיות ושני סוחרים כבר שאלו את אחד מאנשי הנציגות אם הסחורה מיועדת אלינו [לישראל]. הוא כמובן הכחיש. אנשי "המוסד" עברו מחנות לחנות ורכשו בכמויות גדולות, לעתים מלאי של חנויות שלמות, כך שבתוך זמן קצר נודע לכולם כי הישראלים קונים מזון וציוד בדחיפות על מנת להעמיסם על אנייה האמורה להפליג בקרוב. לאחר שהמבצע הסתיים ומאחר שלא נעשה כל שימוש בכמויות המזון האדירות שנרכשו, נמכר חזרה כל המזון שנקנה וסך כל ההפסד בפעילות החשבונאית הזו עמד על אלף דולר בלבד.

ב־1 ביוני בוימה הפלגתה של אניית המבחן מנמל מסוע כאשר על סיפונה הצוות הישראלי. לאחר זמן קצר שבה האנייה לנמל באמתלה של תקלה במנוע. תכנית אניית המבחן לא יצאה לפועל, אך הפעילות סביבה תרמה לאישוש תכנית ההונאה מאחר שהוצגה תמונת הכנות בשטח לשיגור אנייה. שהותם של אנשי חיל הים והאנייה "דולפין" במסוע, חיזקה את סיפור ההונאה. כפי שנאמר, "מעז יצא מתוק" ונוכחות אניית המבחן בנמל העניקה, בדיעבד, ממד נוסף של אמינות למבצע. אגב, האנייה "דולפין" עברה במצרי טיראן רק לאחר פתיחתם בתום המלחמה.[13]

מבצע הונאה זה נקלט במודיעין המצרי ששלח קציני צי מצריים למסוע כדי לוודא את טיבה של הפעילות. אלה דיווחו כי האנייה צפויה לעבור במצרי טיראן ב־5 עד 10 ביוני 1967 כשעל סיפונה 25 חיילים ישראלים חמושים.

עיתוי המלחמה

הסתרת נושא עיתוי המלחמה לא הייתה אחת ממטרות ההונאה. יחד עם זאת, זו נעשתה באופן עצמאי על־ידי הקברניטים. בספרו **אבני דרך** מספר משה דיין כי לאחר מינויו לשר הביטחון ערך ב־3 ביוני 1967 אחר־הצהריים מסיבת עיתונאים בהשתתפות עיתונאים ישראלים וזרים שמטרתה העיקרית הייתה: "להטעות את המצרים וליצור רושם, שאף־על־פי שקמה ממשלת ליכוד לאומי ונתמניתי לשר הביטחון, אין אנו עומדים לפתוח בפעולה צבאית ונמשיך בפעולה מדינית עד למיצויה." יום קודם לכן נפגש דיין בביתו שבצהלה עם כתב בריטי של העיתון **News of The World**, וזה שאל אותו בסוף הריאיון אם המלחמה צפויה לפרוץ בתוך יום או יומיים, או שאין טעם שיישאר בארץ ומוטב שיחזור ללונדון. דיין התפלא על השאלה, "האומנם חשב שאמסור לעיתונאי על מועד המלחמה?" דיין אמר לו כי הוא יכול לנסוע בשקט לאנגליה; כרגע המועד מאוחר מדי או מוקדם מדי שנפתח באש ועל ישראל להמשיך בפעולות דיפלומטיות.[14]

העיתונאים צ'רצ'יל כתבו בספרם על המלחמה כי יום קודם שפרצה קיבלו מערכות העיתונים בארץ ובעולם תצלומים של חיילים ישראלים בחופשה, נינוחים בחופי הרחצה, וכן נכתב שכמה אלפי חיילים קיבלו חופשת סוף־שבוע. עוד הם ציינו כי בעקבות ישיבת הממשלה שבה הוחלט לצאת למלחמה פורסמה הודעה על תוכן הישיבה והחלטותיה ובהן: הודעה על הנפקת איגרת חוב חדשה לישראל, הטלת מלווה ביטחון ומס ביטחון, הסכם תרבות בין ישראל לבלגיה וכדומה. כל זאת כחלק מהלך ההונאה שנועד להרגיע את חששות המצרים ולהרדים את ערנותם.[15]

ההונאה האווירית

מבצע ההונאה האווירית שנשא פֵּרות במלחמת ששת הימים נבנה לאחר מלחמת סיני בשנת 1956. מספרים כי האלוף עזר ויצמן, עוד בתפקידו כמפקד חיל האוויר, ראה חשיבות רבה להונות את המצרים בתחום חיל האוויר. מטרות ההונאה היו לשכנע את המצרים כי המשימה העיקרית של חיל האוויר אינה להשיג עליונות אווירית אלא להגן על האוכלוסייה מפגיעת מטוסי האויב; לתת סיוע לכוחות הקרקע כפי שהיה במלחמת סיני; לשדר תדמית מוחלשת של חיל האוויר הישראלי כאילו אין הוא יכול לתקוף בעומק מצרים בשל חשש מפגיעת נשק הנ"מ שהיה בידי המצרים; ולשכנע, כי בכוונתו לתקוף רק בסיני.

במבצע הונאה זה, שאומרים כי ויצמן ניהל אותו באופן אישי, נעשה שימוש בסוכן מצרי כפול. העיתונאים יוסי מלמן ואיתן הבר בספרם **המרגלים** הביאו את סיפורו של הסוכן הכפול רפעת עלי אלגמאל שהתחזה ליהודי בשם ז'אק ביטון

ואשר כונה בקהילת המודיעין הישראלית "יתד". השניים ציינו כי אמ"ן, "המוסד" והשב"כ עשו שימוש בסוכן זה לא רק ערב מלחמת סיני אלא גם ערב מלחמת ששת הימים, על מנת לבסס את מבצעי ההונאה הצה"ליים. מפעיליו של "יתד" הזינו אותו במידע כוזב באשר לתכניות הצבאיות הישראליות; מידע זה נועד לרמוז למצרים כי ישראל לא תפתח במהלומת מנע נגד ריכוזי הצבא שהוכנסו לסיני, ובמקרה שישראל אכן תפתח במתקפה מקדימה, הרי שזו לא תתבצע באמצעות חיל האוויר. כן הזינו אותו בידיעות שגויות באשר לדוקטרינת חיל האוויר, יכולותיו ופריסת בסיסיו.

מבצע ההונאה של "יתד", שזכה לאמונם של המצרים, תרם רבות להצלחת מתקפת מטוסי חיל האוויר שכונתה תכנית "מוקד". תכנית "מוקד" עוצבה בחיל האוויר במהלך השנים מאז מלחמת סיני. עיקרה היה השגת עליונות אווירית דרך שיתוק שדות התעופה של האויב בהפתעה, השמדת המטוסים החונים בהם והשמדת התשתיות והמסלולים. ואכן, בתוך כשלוש שעות מאז תחילת המלחמה, פגעו והשמידו מטוסי חיל האוויר את מטוסי חיל האוויר המצרי שהיו פרוסים בשדות התעופה במצרים עצמה ובסיני. בשעת ה"ש" המריאו מטוסי חיל האוויר ביעפים נמוכים ובדממת אלחוט, כאשר מכשירי הקשר שלהם סגורים, והפתיעו את האויב — שלא ציפה להם — על הקרקע.

בספרו **לך שמים, לך ארץ** סיפר עזר ויצמן כי מטוסי חיל האוויר יצאו למשימתם ב־5 ביוני 1967 בשעה 07:45, שהייתה במצרים 08:45, שעה מאוחרת למדי שבה כבר לא ציפו המצרים להתקפה. כחלק מתכנית ההונאה האווירית המריאו בשעות הבוקר המוקדמות מטוסי פוגה ישראליים מבסיסיהם כשהם משתמשים בערוצי הקשר ובאותות הקריאה השגרתיים של חיל האוויר ומְבצעים טיסות העברה מבסיס לבסיס. מטרת הטיסות הייתה לשוות בעיני המצרים תמונת מצב כי המדובר ביום נוסף של אימונים שגרתיים. הונאה זו תרמה תרומה מכרעת לתוצאותיה של מלחמת ששת הימים.[16]

"כוח חידקל" — ההונאה שלא בוצעה מול הירדנים

שני תכנונים למבצעי הונאה מול צבא ירדן עמדו להתבצע ערב המלחמה במטרה לרתק את שתי החטיבות הירדניות המשוריינות שהיו מוצבות בבקעת הירדן ולמנוע את מעברן לגדה המערבית. הכוונה הייתה למבצע הונאה שבו צה"ל מתכוון, כביכול, לכבוש את בקעת הירדן מצפון ומשני עברי הירדן, וכן לכבוש את רמת ארביד, לנצל את ההצלחה להתקדמות לעבר מפרק ולנתק את ירדן מסוריה ומעיראק. מבצע ההונאה אמור היה לעשות שימוש באמצעים חזותיים, הדלפות והפעלת סוכנים. האמצעים החזותיים תוכננו להיות גיחות צילום אווירי, ביום סיורים על מעברות

הירדן, תצפיות לעבר מוצבים ירדניים וביום סיורי מפקדים לבדיקת צירי תנועה אפשריים. נוסף על כך הוצע לרכז ציוד גישור בעמק בית שאן, להכשיר צירים בשטחנו עד לירדן – כאילו בכוונת צה"ל לצלוח את הירדן – ולבצע ניסויים למעבר שריון בשטחים הדומים למורדות הגלבוע המזרחיים, במקומות נצפים.[17]

לצורך ביצוע ההונאה הוקם "כוח חידקל", כוח הונאה אשר הופעל תחת מפקדת פיקוד הצפון בפיקודו של אל"ם נתן גרוסמן מפקד פה"ר. לכוח הוקצו הכוחות הבאים: פלוגת טירונים מגדוד 601, מחלקת שדה מגדוד 602 לביצוע הונאת גישור וכיתת סיור מחיל ההנדסה למדידות ולסיורי הגישור. הכוח היה מצויד בציוד דמיים מאולתר, ציוד גישור לביום הקמת שני גשרי ביילי, ציוד קשר מפיקוד הצפון ורכב תובלתי להובלת הציוד והאנשים. בכוחות ההונאה אמורות היו להשתלב שתי פלוגות טנקים ופלוגת חרמ"ש מחטיבה 45. "כוח חידקל" הוקם ב־2 ביוני 1967 ומשימתו הייתה ביצוע הונאה בשלב כינוס כוחות צה"ל בעמק בית שאן במסגרת ביום חטיבה משוריינת, יחידת ארטילריה וכוחות גישור שיעידו על מגמה לתקוף את העיר הירדנית ארביד. המבצע אושר בדרג אלוף הפיקוד אך בוטל ב־4 ביוני כאשר אג"ם/מבצעים עיכב את יציאת הכוח ממקום ההתארגנות, כנראה בגלל מחסור ב־60 משאיות להובלת ציוד הגישור והצליחה.

עם ביטול המשימה הפנה רמ"ח מבצעים במטכ"ל את "כוח חידקל" לפיקוד המרכז. שם נבדקה האפשרות להפעילו בדרום הר חברון על מנת ליצור דימוי של הימצאות כוחות צה"ל במקום ולהרתיע את הירדנים ממתקפה אפשרית לכיוון באר שבע. ב־5 ביוני קיבל מפקד הכוח את המשימה לביצוע ההונאה. הכוח אורגן ואומן, נוספו לו כוחות של הגש"פ (גדוד שריון פיקודי) וכן יחידת ביום מאולתרת מפיקוד המרכז. הכוח עוכב ביציאתו על־ידי אג"ם/מבצעים בשל המהירות שבה נכבשה הגדה המערבית. ב־6 ביוני פורק הכוח וחזר לבסיסו.[18]

הצלחת ההונאה ותרומתה למלחמה

פעולות ההונאה ערב מלחמת ששת הימים תרמו לעיצוב הערכת המודיעין המצרית כי צה"ל מתכנן פעילות צבאית באזור מִצרי טיראן. כתוצאה מהערכה זו עובה הסד"כ היבשתי המצרי באזור מפרץ סואץ, דרום סיני, ובגזרה שמול מרכז הנגב. סד"כ אווירי הועבר לשדה התעופה ע'רדקה והכוח הימי המצרי שאף הוא עבר דרומה, למפרץ סואץ ולים סוף, נותק עם פרוץ המלחמה מבסיסיו בים התיכון בעקבות חסימת תעלת סואץ לשיט.

הוכחה להצלחת מבצע ההונאה ערב מלחמת ששת הימים אפשר למצוא בדבריו של חסנין הֵיכל, העורך הראשי של עיתון **אלאהראם** המצרי ומי שנחשב כשופרו של

עבד א־נאצר. היכל פרסם ספר בהוצאת "סנדיי טלגרף" באנגליה ומשם צוטטו דבריו **במעריב** מיום 23 בנובמבר 1973. היכל כתב:

> פיזורו של צבא כה גדול ביחידות קטנות ובלתי יעילות, היה תוצאת המדיניות של דחיפת צבא רב ככל האפשר אל החזית וכן בשל הצלחת תכנית ההטעיה הישראלית. תכנית זו, שבינויה היה "ערפל המלחמה", שכנעה את הרמטכ"ל המצרי כי המאמץ הישראלי העיקרי יהיה בדרום, מול כנתילה, במטרה לפתוח את הדרך לשארם א־שיח' ולפיכך הועברו יחידות שרוכזו בצפון דרומה כדי לבלום איום בלתי קיים זה. תנועת צבא זו נמשכה עד שנתגלה המאמץ העיקרי של הצבא הישראלי שהיה מרוכז מדרום לביר חסנה ומשם עד כנתילה.

עוד ציין היכל כי ברית־המועצות ומדינות המזא"ר, ידידותיה של מצרים, העבירו לה מידע כוזב שמקורו היה בתכנית ההונאה הישראלית. מידע זה שהמצרים נתנו בו אמון, תרם להצלחת ההונאה. המצב האמיתי התחוור למצרים רק ב־3 ביוני עת נבדקו צילומי אוויר מצריים שבוצעו מעל ריכוז כוחות צה"ל. היכל מציין כי קציני המפקדה של גנרל צאלח מוחסן גילו לתדהמתם ש"הממצאים הוכיחו בעליל כי מה שנחשב כריכוז העיקרי של השריון הישראלי אינו אלא חטיבה ממוכנת ומחלקת טנקים שהתרוצצו בשטח לצורך תמרונים רעשניים." מרגע שנתגלתה ההטעיה הוחזרו רבות מהיחידות שנשלחו קודם לכן דרומה וצפונה בחיפזון, אולם כבר היה מאוחר מדי ולא ניתן היה לערוך אותן כראוי. הן עדיין נעו בעת שהישראלים תקפו. "המצב הצמיח מצב שואה כאשר פרצו הקרבות." בהתייחסו לכוח שאד'לי ציין היכל כי:

> החטיבה הניידת מספר 1, שנצטוותה לעבור מעמדה לעמדה, עברה 1000 קילומטר בהסעת הטנקים שלהם על פני המדבר לפני שפרצה המלחמה — וכל הרוחב של חצי האי סיני אינו עולה על 170 קילומטר. לאחר זמן כינו אותה "חטיבת הזבוב". בשמש החמה של חודש יוני היו הטנקים כתנורים, האנשים התקרבו לאפיסת כוחות, שיירות הספקה לא הגיעו אליהם. ...[19]

בחוברת הדרכה של צבא ארצות־הברית בנושא ההונאה הטקטית מוצג מבצע ההונאה ערב מלחמת ששת הימים כסיפור הצלחה. הפרסום מציין כי ההונאה הייתה פוליטית וצבאית כאחת וזו הצליחה לגרום לכך שמדינות ערב האמינו שאם תפרוץ מלחמה תתקוף ישראל בדרום סיני, בדומה לפעולותיה במלחמת סיני בשנת 1956. האמריקאים ציינו כי ברית־המועצות העבירה מידע כוזב למצרים בדבר ההיערכות

הישראלית, בְּאֶמְרָם כי ישראל ריכזה כאחת־עשרה חטיבות בגבולה עם סוריה. גם גיחות מטוסי חיל האוויר מעל מפרץ אילת שכנעו את המצרים כי יעד התקיפה הוא דרום סיני. בעקבות זאת העביר הצבא המצרי עשרים ממטוסי הקו הראשון שלו לדרום. כך גם אירע עם חיל הים המצרי ששליש ממנו הועבר לים האדום, שם לא היווה איום על הישראלים, ועם הטבעת אניות ומיקוש תעלת סואץ, בהוראת עבד א־נאצר, נמנע ממנו לחזור לים התיכון. לו ביצעו המצרים תצלומי אוויר מעל לאזור שמול כנתילה, ממשיך הפרסום ומסביר, היו מגלים שם היערכות של דיוויזיה, בה בשעה שלמעשה חנתה שם חטיבה בלבד שתוגברה בטנקי דמה שהוסוו ברשלנות. הונאה זו בוצעה כדי לשכנע את הפיקוד המצרי שישראל מתכוונת לנוע לאורך החוף לשארם א־שיח'. לעומת זאת, לא גילו המצרים שלוש דיוויזיות ישראליות שהוסוו בקפידה מול החלק הצפוני של סיני, שהיוו את עיקר כוח ההתקפה הישראלי.

> ההונאה הישראלית הצליחה. מצרים לא ציפתה להתקפה בצפון סיני, אלא בדרום סיני. בדרך זו מטרתה העיקרית של ישראל — השמדת הצבא המצרי בסיני ופתיחת מִצרי טיראן — הושגה בתוך שלושה ימים.[20]

באשר להונאה הימית ציינו העיתונאים צ'רצ'יל כי ערב המלחמה היה חיל הים הישראלי קטן מאוד ומצויד בספינות ישנות. זאת בהשוואה לחיל הים המצרי שהיו לו משחתות, צוללות, ספינות טילים מסוג אוסה וקומאר, טרפדות וספינות נגד צוללות. מטרת חיל הים הייתה להחליש ככל הניתן את חיל הים המצרי בים התיכון אגב הקטנת מספר הכלים המשייטים בו, ולשכנע את המצרים להעביר חלק מכלי השיט שלהם לים סוף. לשם כך שיגר חיל הים באוויר יום, בדרך היבשה לאילת, ארבע נחתות טנקים, ובחסות החשכה החזיר אותן למדבר ולמחרת שוב הוריד אותן לאילת. כן שיגרו את שלוש הטרפדות שהיו להם באילת למשימות פטרול בים סוף. המצרים השתכנעו כי ישראל מתכננת הסתערות אמפיבית על שארם א־שיח' והעבירו כ־30% מחיל הים שלהם לים סוף, שם לא נשקפה מהם כל סכנה לישראל. לאחר פרוץ המלחמה הורה נאצר לחסום את תעלת סואץ בספינות מצריות שיצאו מכלל שימוש, ולפיכך לא יכלו הספינות המצריות לשוב לים התיכון. משתמה המלחמה, נאלצו הספינות לעשות דרכן לנמל חודֵידה שבתימן, בקצהו הדרומי של ים סוף.[21]
לסיכום מאמץ ההונאה כתבו רנדולף ווינסטון צ'רצ'יל:

> אין ספק שהייתה תכנית הטעיה ישראלית כוללת אשר התוו הישראלים על מנת לשכנע את הפיקוד העליון המצרי כי יש בדעתם לחזור על הזינוק המהיר

לאורך החוף, אל שארם א־שיח', כפי שעשו זאת בשנת 1956. וברור שמאמץ הטעיה זה הניב פרי הילולים.[22]

הערות

1. מה"ד/היסטוריה, מלחמת ששת הימים המערכה בזירה המצרית, דצמבר 1971. ראו גם: מה"ד/היסטוריה, מלחמת ששת הימים, מוצב הפיקוד העליון (מצפ"ע), כרך א', 1972. ראו גם: בית־הספר לפיקוד ומטה, מחזור י"ג (1966–1967), "לשון ארומה" במערכת "בני אור" (תשכ"ז), מחלקת היסטוריה (להלן: פו"ם, מחזור י"ג, "לשון ארומה").
2. סא"ל א' לפן, מגן 5 — מדור תרגובים — הנחיות עבודה, אוגוסט 1955, ארכיון צה"ל 310/231/2003; אמ"ן, חוברת תורתית ביטחון שדה, יולי 1955, ארכיון צה"ל 535/447/2004.
3. מתוך תחקיר במחלקת היסטוריה בנושא ההונאות — "לשון ארומה" ואניית מבחן, בהשתתפות ראש מה"ד האלוף חופי, אל"מ איילון, סא"ל אלזון, סא"ל יעקב וסא"ל שריג, 9 בפברואר 1970 (להלן: תחקיר מחלקת היסטוריה).
4. מתוך פד"ם, סיכום מלחמת ששת הימים, נובמבר 1967.
5. מחלקת ביטחון שדה, הונאה כאמצעי לחימה, 19 ביולי 1977 (להלן: הונאה כאמצעי לחימה). ראו גם: תחקיר מחלקת היסטוריה. ראו גם: סא"ל אברהם אלזון, "לשון ארומה", 23 במאי 1967, ענף ביטחון שדה. ראו גם: פקודת אג"ם/מבצעים ל"לשון ארומה", 24 במאי 1967, ענף ביטחון שדה.
6. רס"ן (מיל') עמנואל נוה ורס"ן תמיר רובי, אגרת לו"ם, ההונאה הצה"לית מול מצרים במלחמת ששת הימים, נובמבר 1987, מחב"ש (להלן: ההונאה הצה"לית). ראו גם: פו"ם, מחזור י"ג, "לשון ארומה".
7. אורי שילה, רז"ח ביצוע מבצע "לשון ארומה", ענף ביטחון שדה, 13 ביוני 1967. ראו גם: ההונאה הצה"לית.
8. הונאה כאמצעי לחימה.
9. בית־הספר לפיקוד ומטה, מחזור י"ג (1966–1967), אוגדה 49, דיווח על המהלכים המבצעיים העיקריים של אוגדה 49 במערכת "בני אור" (תשכ"ז), מחלקת היסטוריה. ראו גם: תחקיר מחלקת היסטוריה. ראו גם: ההונאה הצה"לית.
10. הצבא המצרי במלחמת ששת הימים, סיכום פיקוד דרום/מודיעין, נובמבר 1967.
11. רנדולף ווינסטון צ'רצ'יל, **מלחמת ששת הימים**, מסדה, רמת גן, 1967 (להלן: צ'רצ'יל, 1967).
12. ההונאה הצה"לית. ראו גם: תחקיר מחלקת היסטוריה. ראו גם: יצחק רבין, **פנקס שירות**, ספרית מעריב, תל־אביב, 1979, עמ' 167.
13. תחקיר מחלקת היסטוריה. ראו גם: תכתובת מבריקים בין מטה "המוסד" לבין נציג "המוסד" באדיס אבבה, ענף ביטחון שדה.
14. משה דיין, **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**, עידנים דביר, ירושלים, 1976, עמ' 423–424.
15. צ'רצ'יל, 1967, עמ' 56.
16. יוסי מלמן ואיתן הבר, **המרגלים: פרשות ריגול במדינת ישראל**, משכל, תל־אביב, 2002, עמ' 75–76. ראו גם: עוזר ויצמן, **לך שמים, לך ארץ**, ספרית מעריב, תל־אביב, 1975, עמ' 266–267.

17. תחקיר מה"ד היסטוריה, דברי סא"ל אברהם אלזון, "לשון אדומה" – המשך – ירדן, 1 ביוני 1967.
18. מתוך: ההונאה הצה"לית. ראו גם: סקירה בנושא "כוח חידקל", ללא סימוכין, ענף ביטחון שדה. ראו גם: פו"ם, מחזור י"ג, "לשון אדומה". ראו גם: בית־הספר לפיקוד ומטה, מחזור י"ג (1966–1967), "כוח חידקל" במערכת "בני אור", מחלקת היסטוריה. ראו גם: תחקיר מחלקת היסטוריה.
19. חסנין היכל, "כאשר הופתעו המצרים", **מעריב**, 23.11.1973.
20. Tactical Deception, Headquarters Department of Army, Washington D.C., 2 Aug 1978. ראו גם: ההונאה הצה"לית.
21. צ'רצ'יל, 1967, עמ' 74–75.
22. **שם**, עמ' 79.

שיתוף הפעולה בין טייסות המסוקים וכוחות היבשה במלחמת ששת הימים בראי התפתחותה של תורת הלחימה המשולבת

גיא אביעד

> יום יבוא והסוד האמיתי לניצחונו של צה"ל במלחמת ששת הימים יתגלה לעין כל. או אז ידע עם ישראל מה פעלו גורמי המודיעין ומה היה חלקה של טייסת המסוקים אשר עשתה עמם יד אחת ויחדיו הגישו למדינת ישראל על מגש הכסף, זר של חבצלות.[1]

מלחמת ששת הימים נצרבה בתודעה הקולקטיבית כניצחון המזהיר ביותר שידעה מדינת ישראל למן הקמתה. הישג זה הושג הודות להצלחתו של חיל האוויר להשמיד בתוך שעות ספורות את חילות האוויר של מצרים, סוריה וירדן בעודם על הקרקע. מבצע זה לתקיפת שדות התעופה של מדינות ערב השכנות אשר זכה לכינוי "מוקד", היה פרי תכנון ותרגול של למעלה מעשור. בגלגוליו השונים היה המבצע לאבן יסוד בעשייה של חיל האוויר ולתורת הלחימה המרכזית שלו. הלוגיקה שמאחורי הרעיון גרסה כי שיתוק השדות והשמדת המטוסים החונים בהם מהווים את הדרך הטובה ביותר להגיע לעליונות אווירית, וכפועל יוצא מכך, גם להכרעה בשדה הקרב היבשתי.

אולם, סיבוב המלחמה השלישי לא תם עם השלמת המהלומה האווירית המקדימה, אלא סימן את ראשיתן של מערכות רציפות בחזיתות השונות. חיל האוויר הופעל עד לשוך הקרבות במגוון משימות שכללו תקיפות ארוכות טווח, הגנה על שמי המדינה, סיוע לכוחות הלוחמים, אמנעה וחילוץ נפגעים. חלק לא מבוטל מן העשייה המבצעית ביצעו טייסות המסוקים שהייתה זו להן טבילת האש הראשונה. מערך המסוקים עמד בקו החזית שכם אל שכם עם מיטב יחידות החי"ר של צה"ל, בעיקר עם חטיבות הצנחנים בסדיר ובמילואים, והיה לגורם מכריע בזירות הלחימה של חצי האי סיני ורמת הגולן.

מאמר זה נועד לבחון כיצד התפתחה תורת הלחימה המשולבת לטייסות המסוקים

ולכוחות היבשה ואת אופן יישומה במלחמת ששת הימים. על מנת לענות על שאלה זו, המאמר כולל ארבעה חלקים. ראשיתו בסקירת תהליך הבנייה של מערך המסוקים בחיל האוויר עד מלחמת ששת הימים. כנגזרת מכך, תיבחן בחלקו השני שאלת ניצול הגידול בסד"כ המסוקים לפיתוח ולמיסוד תורת לחימה משולבת לזרועות האוויר והיבשה. בחלק זה יושם דגש הן על תהליך ההמשגה והן על התרגולות שבוצעו בשנים 1963–1967 אשר היוו את אבני הבניין של שיטת פעולה זו. חלקו השלישי של המאמר יתרכז בתכניות המבצעיות לפעולות משולבות שגובשו בצה"ל טרם מלחמת ששת הימים, ובפרט ב"תקופת ההמתנה". בחלקו האחרון ייבחן יישומה של תורת הלחימה המשולבת במלחמת ששת הימים אגב עמידה על הפער שבין תכנון לביצוע, ועל מידת תרומתה למאמץ המלחמתי הכולל.

התפתחות מערך המסוקים

תהליך כניסתם של המסוקים לשורות חיל האוויר השתלב עקב בצד אגודל עם צמיחתה של ישראל כמדינה ממוסדת. הרעיון להצטייד במסוקים עלה לראשונה כבר במלחמת העצמאות, והאפשרויות הגלומות בכלי טיס זה זכו להכרה מצד ההנהגה המדינית של היישוב. תובנה זו נבעה הן מתכונותיו הייחודיות של המסוק להמריא ולנחות בכל מקום בשילוב היכולת להתגבר על מכשולים טבעיים ומלאכותיים כאחד, והן בהתחשב בעובדה שעד ליציאת הבריטים מהארץ היו שדות התעופה מוחזקים בידיהם ונקודות יישוב עבריות מבודדות היו תחת מצור וללא יכולת לקבל סיוע.[2]

אולם, מציאות לחוד ומחשבה לחוד. העדיפות שניתנה בחיל לפיתוח מערך הקרב לצד עלותם הגבוהה של המסוקים והקושי לתחזקם עמדו לרועץ וסיכלו את הכוונה לרכוש אותם. יתר על כן, חרף העמידה על הפוטנציאל הגלום ביכולתו של המסוק, עדיין היה כלי זה טעון הוכחה בשדה הקרב ולפיכך נתפסה קנייתו בגדר הימור. הצבא האמריקני אמנם הכניס את המסוק לשימוש בשלהי מלחמת העולם השנייה, אך לא היה בכך בכדי להטביע חותם על מהלך הלחימה, והירידה לעומק משמעותו הייתה בראשיתה.[3]

יחד עם זאת, מהפקת הלקחים הצבאיים ממלחמת העצמאות לא נעלם מקומו של המסוק בראייה העתידית של הפיקוד העליון בצה"ל. היה זה ראש מחלקת הדרכה, האלוף חיים לסקוב, שביולי 1950 עמד היטב על התועלות ועל היכולות של המסוק לשנות את פני המערכה:[4] "בעזרת הליקופטרים, לערך 35–36 כלים, אפשר להעביר כל גדוד חי"ר על נשקו האורגני לכל ראש גשר אשר יוכן על־ידי גדוד צנחנים. סידור זה יאפשר לנו למעשה יחד עם הצנחנים מיד ובראשית המלחמה להעביר את

הלחימה אל עומק שטח האויב."[5] בניגוד ללסקוב סבר הרמטכ"ל, יגאל ידין, כי תרומתם העיקרית של המסוקים תהיה דווקא בתחום המבצעים המיוחדים שבהם נועדו לפשוט כוחות לוחמה זעירה מן האוויר ולפגוע במטרות נקודתיות. אי־לכך המליץ ידין לרכוש שניים עד שלושה מסוקים בלבד ולהתמקד בהיקפי פעילות קטנים.[6]

שתי הגישות הללו לא עמדו בסתירה זו לזו אלא השלימו האחת את רעותה. אמנם דעתו של ידין התקבלה, בעיקר כתוצאה מאילוצים תקציביים ומסדרי עדיפויות,[7] אך בסיכומו של דבר, שתי שיטות הפעולה עתידות היו לבוא לידי ביטוי בעשור השני למדינה הן ברמת התכנון והתרגול והן ברמת הביצוע.

במרץ 1951 נקלטו בחיל האוויר שני המסוקים הראשונים מדגם הילר 360 שהובאו לארץ וצורפו למצבת המטוסים של טייסת "הגמל המעופף" — טייסת המטוסים הקלים. בכך ניתן האות הראשון לפתיחת עידנם של המסוקים בחיל האוויר, אך הדרך להפיכתם לכדי מערך מבצעי עדיין הייתה ארוכה.[8]

דחיפה מהותית קיבל עניינם של המסוקים כפועל יוצא מרצף של עימותים צבאיים רחבי היקף שפקדו את העולם בשנות החמישים. הראשון שבהם היה מלחמת קוריאה שפרצה בקיץ 1950 ונמשכה כשלוש שנים ובה הייתה ארצות־הברית לצד אקטיבי. במהלכה, הפעילו האמריקאים מאות מסוקים בערב־רב של משימות. בין השאר, חולצו אלפי פצועים משדות הקרב בחצי האי הקוריאני, בוצעו איגופים של מערכים מבוצרים וריכוזי אויב ואלפי טונות של תחמושת ואספקה הוטסו אל מרכזן של זירות הלחימה.[9]

אך בשעה שמלחמת קוריאה — הגם שהיוותה מעבדת ניסוי יעילה לשיטות ההפעלה השונות של המסוקים — הייתה רחוקה מהעין, פרצה שלוש שנים לאחר סיומה מערכה חדשה במזרח התיכון אשר היוותה עבור ישראל כר למידה. בסתיו של שנת 1956 שיתפה ישראל פעולה עם בריטניה וצרפת במערכה צבאית נגד מצרים והעומד בראשה גמאל עבד א־נאצר. כוח המסוקים הישראלי אמנם הכפיל את כמותו עם קליטתם ערב מלחמת סיני של שני מסוקי S-55 מתוצרת חברת סיקורסקי האמריקנית, אך זה כלל לא בא לידי ביטוי מעשי במהלכה.[10] יחד עם זאת, אפשר היה ללמוד מקרוב מן השותפים האירופאים על דרך הפעלתם של המסוקים, ולעמוד בזמן אמת ובתנאי קרב על היתרונות הטמונים בהם.

במסגרת המבצע האנגלו־צרפתי "מוסקטיר", שנועד להשתלט על תעלת סואץ לכל אורכה, נהגתה תת־תכנית שכונתה "טלסקופ". זו שרטטה קווי פעולה לתפיסת הגשרים בפורט סעיד ובפורט פואד שבפתחת התעלה בהצנחה של שלושה גדודים ובהנחתה ממסוקים של גדוד רביעי. במהלך יישומה בפועל, הוטס גדוד קומנדו

מספר 45 של צבא צרפת ב־22 מסוקים שהמריאו משתי נושאות מטוסים בריטיות. המסוקים ערכו רכבת אווירית שנמשכה שעה וחצי וביצעו ארבעה סבבים שבהם הונחתו בסך הכול 415 לוחמים ו־23 טון של אמצעי לחימה ואספקה. הגדוד הצרפתי תפס אחדים מהגשרים, השתלט על הרובע הערבי של פורט סעיד וביצע חבירה עם הכוחות המוצנחים.[11]

השימוש היעיל שעשו הצרפתים במסוקים במערכת סיני למול האבדות הכבדות שספגו הצנחנים בפעולת התגמול בקלקיליה שלושה שבועות קודם לכן, הביאו לעלייה במניותיו של המסוק בראיית הפיקוד בצה"ל ולאימוץ שורה של צעדים לקידום המערך. ראשית, הוחלט על העברת המסוקים מטייסת "הגמל המעופף" לטייסת התובלה בגף נפרד. על פניו נראה היה שלא מדובר ביותר מאשר שינוי קוסמטי, אך בפועל היה בכך משום איתות כי החל לחלחל שינוי תפיסתי בכל האמור בתפקידים שעשוי היה המסוק למלא בשדה הקרב העתידי.[12] שנית, נושא המסוקים עלה לדיון בהיבט הרכש לשנת העבודה של 1958/7. בישיבה שנערכה בלשכת מנכ"ל משרד הביטחון, שמעון פרס, אושרה קנייתם של חמישה מסוקי סיקורסקי S-58 מארצות־הברית. מימושה של החלטה זו בסוף שנות החמישים לא רק שעתיד היה לשלש את כוח המסוקים ולשפר את איכותו, אלא גם לפתח מתארים אופרטיביים חדשניים עבור המערך הלוחם בצה"ל.[13] שלישית, כחודשיים לאחר מלחמת סיני הונחה אבן הפינה לשיתוף פעולה בין כוחות קרקעיים למערך המסוקים עם קיומו לראשונה של תרגיל משותף לצנחנים ולמסוקים. בתרגיל אמנם לקחו חלק רק שני מסוקים ועשרה לוחמים, אך הייתה זו בבחינת סנונית ראשונה שבישרה על שיתוף פעולה שעתיד להתרחב עד כדי הפיכתו לשיטת לחימה מובילה. יתר על כן, תרגיל זה היווה נקודת ציון שסימנה את המעבר מפעולות התגמול למבצעים בהיקף רחב ובהם מרכיב של כוחות עילית מוטסים.[14]

מלחמת קוריאה העניקה לחזון המסוקים פנים בשעה שמלחמת סיני פקחה עיניים, אבל הייתה זו המלחמה הקולוניאלית שניהלה צרפת באלג'יריה אשר העניקה לצה"ל את התובנות הדרושות לביצוע קפיצת דרך אמיתית בתחום. המאמץ הצרפתי לדיכוי מאבקה של אלג'יריה לעצמאות כלל שימוש מסיבי במסוקים להדברת פעולות הגרילה של מחתרת ה־F.L.N. זרועות האוויר והיבשה הצרפתיות שיתפו פעולה במצוד אחר טרוריסטים מבוקשים, הציבו מארבים וביצעו מרדפים משולבים שלא אחת הביאו להישגים. כפועל יוצא מן המהפכה המחשבתית שעברה על צה"ל לאחר מלחמת סיני, ולנוכח תור הזהב שידעו יחסיה של ישראל עם צרפת באותה תקופה, הוחלט לשגר לאלג'יריה משלחת שתלמד מקרוב את שיטות ההפעלה המגוונות של המסוקים בלחימה ותגבש המלצות אופרטיביות.[15]

בינואר 1957 יצאו שלושה קצינים בכירים מכוחות היבשה ומפקד גף המסוקים בחיל האוויר לאלג'יריה, ובמשך עשרת ימי הביקור נועדו עם מפקדים צרפתים בכירים ועקבו אחר פעולות הצבא הצרפתי. הארבעה התרשמו לחיוב מהשילוב הבין־זרועי ומיכולת המסוק להוביל כוח לוחם מיומן למגע עם היריב בעומק שטחו.[16]

בשובם לארץ הגישו חברי המשלחת לממונים עליהם שורה של המלצות. בראש ובראשונה הם הגיעו למסקנה כי צה"ל צריך להצטייד בשני סוגי מסוקים: מסוק קל מדגם אלואט־2 למשימות קישור ופיקוד, לצורך פינוי פצועים וכאמצעי תקיפה מול טנקים, ומסוק בינוני־כבד שעל זהותו היו חלוקות הדעות, אך בין תפקידיו נמנו תובלת סער ופשיטות עמוקות בשטח האויב. כנגזרת מכך, הומלץ על הקמת שתי טייסות מסוקים, אחת לכל דגם, ובכל אחת מהן תריסר כלי טיס. ההמלצה השלישית נגעה לזהות האחראים על טייסות המסוקים – מבצעית ותחזוקתית כאחת. בין מחברי הדו"ח נתגלעה דילמה מהותית אם להכפיף את המסוקים תחת פיקוד חיל האוויר או תחת פיקוד כוחות היבשה. מחד גיסא, ראו בחיל האוויר את המסוקים כבן חורג ולא ששו להקצות להם משאבים ניכרים על חשבון ההתעצמות במטוסי קרב. יחד עם זאת, התווך האווירי וכן יכולות האחזקה של כלי טיס היו בתחום אחריותו. מאידך גיסא, ראו כוחות היבשה במסוק את הפתרון האולטימטיבי לאיגוף מערכים עוינים ולניידות מהירה ואפקטיבית בעורף האויב. ההצטיידות במסוקים נמצאה מבחינתם בסדר עדיפות גבוה והייתה נכונות לתקצב זאת, אך לא היו בידם כלים לפקח על התעבורה האווירית ולתחזק את כלי הטיס.[17]

לנוכח מסקנות חברי המשלחת הורה המטכ"ל על הקמת ועדת מסוקים בין־זרועית שנועדה לתרגם את ההמלצות לכדי החלטות מעשיות. בתום סדרת דיונים מקיפה נקבע כי תוקם טייסת מסוקים אחת שתשלב בתוכה מסוקים קלים ובינוניים גם יחד. באשר לסוג ולכמות, הוחלט להצטייד בארבעה מסוקי אלואט־2 ובתריסר מסוקי S-58 שבאותם ימים נחשבו לדגם המתקדם ביותר של מסוקי סער. בכל האמור בחלוקת הסמכויות, הוחלט כי טייסת המסוקים תהיה כפופה לחיל האוויר בהיבטי התחזוקה, הארגון והשליטה המבצעית. עם זאת, חטיבת הצנחנים קיבלה מעמד מוביל בפיתוח תורת הלחימה, בקביעת אופיין של התרגולות ובהתוויית צורכי המשימות.[18]

ואולם, המציאות טפחה על פניהם של הצנחנים ושל חיל האוויר גם יחד. אילוצי תקציב מהצד האחד ומגבלות אמריקניות מהצד האחר לא אפשרו רכש של יותר משלושה מסוקי S-58. חרף הדיסוננס שנוצר ביכולת ההצטיידות חלה התקדמות הן באספקט הארגוני והן ברמת הקשרים שהלכו והתהדקו בין שתי הזרועות. ב־1 בינואר 1958 זכו המסוקים להכרה רשמית כבעלי ייחוד משלהם עם הקמתה של טייסת

המסוקים הראשונה בחיל האוויר. גף המסוקים הופרד מטייסת התובלה והיה לטייסת "החרב המתהפכת" שעמדה ברשות עצמה ומנתה בסך הכול שני מסוקי S-55 ואלואט־2 בודד. עם קליטתם של שלושה מסוקי S-58 כעבור חודשים ספורים הוכפלה כמות הכלים שבה ובאפריל 1960 כבר שולשה ומספר המסוקים עמד על תשעה בסך הכול.[19] לצד הגידול הכמותי, התפתח בשנים 1958–1960 גם עולם התוכן על רקע שיתוף הפעולה שהחל להירקם בין המסוקים לבין כוחות היבשה. תחת פיקודו של מח"ט הצנחנים, מנחם אבירם, בוצעו בתקופה זו חמישה תרגילים חטיבתיים ושלושה־עשר תרגילים גדודיים אשר שילבו את המסוקים כחלק אינטגרלי. נוסף על כך, החלו לנבוט קשרי עבודה צמודים עם סיירת מטכ"ל שנוסדה חודש בלבד לפני הקמתה של טייסת המסוקים. המסוקים היו לכלי עזר עיקריים עבור לוחמי היחידה וטייסיהם הפכו לבני בית. הקרבה בין שני הגופים הללו תרמה לפיתוח לוחמת קומנדו מוסקת ועתידה הייתה להגיע לידי הבשלה בשורה של מבצעים מיוחדים בעורף האויב בארבע השנים שקדמו למלחמת ששת הימים.[20]

נקודת המפנה העיקרית בתהליך התפתחותו של מערך המסוקים הישראלי חלה בעקבות עסקת נשק עם מערב־גרמניה, כחמש שנים לאחר הקמת הטייסת. מאז שנת 1957 טווה מנכ"ל משרד הביטחון, שמעון פרס, קשרים חמים עם קנצלר מערב־גרמניה קונרד אדנאואר ועם שר ההגנה פרנץ יוזף שטראוס. על רקע הסכם השילומים והצטננות מערכת היחסים עם צרפת לאחר עליית דה גול, ביצע פרס שרשרת עסקאות שהביאו לחיזוקו של צה"ל ושל חיל האוויר בפרט. בנובמבר 1962, זמן קצר לפני התפטרותו מתפקידו, ניאות שטראוס לספק לישראל 24 מסוקי S-58 ולהעבירם תוך עצימת עיניו של הממשל האמריקני. בתשעת החודשים הבאים הגיעו כל המסוקים לישראל ובאוגוסט 1963 הייתה טייסת "החרב המתהפכת" לגדולה שבטייסות החיל.[21]

העלייה הדרמטית במספר המסוקים בפרק זמן כה קצר יצרה פער מיידי בין כמות כלי הטיס לבין צוותי האוויר שנועדו להפעילם, ופער זה דרש מענה. סוג אחד של פתרון בא לידי ביטוי בשליחת טייסי מטוסים קלים, דוגמת נחמיה דגן ודני ברוס, לקורסי הסבה בגרמניה, צרפת וארצות־הברית.[22] נוסף על כך, נערכה בסוף שנת 1963 עבודת מטה בחיל האוויר שבחנה את האפשרות לייסד מסלול הכשרה לטייסי מסוקים תוצרת כחול־לבן. מן הממצאים שעלו הוחלט כי יש להתבסס על חניכת פרחי טיס שהודחו ולהעבירם הסבה למסוקים במסגרת בית הספר לטיסה (ביס"ט 12) ששכן אז בתל נוף. במהלך שנת העבודה 1964/5 נעשו ההכנות הדרושות ליישום ההחלטה. בין השאר, הוכשרו מדריכים מקרב הטייסת, נקלטו מסוקי בל־47 שנרכשו כעודפים מצרפת לשם תרגול ונבנו תשתיות בהתאם לצרכים.[23]

ב־15 באפריל 1965 נערכה הפתיחה הרשמית לבית הספר למסוקים[24] אשר פעל

במתכונת של טייסת מסוקים חדשה בחיל. זו נודעה כטייסת "ציפורי המדבר" ומאז אפריל 1966 שימשה, לבד ממוסד לימודי, גם כטייסת מסוקים קלים מבצעית בחירום למשימות סיור, קישור וחילוץ.[25]

מיסודו של מערך הדרכה והכשרה לטייסי מסוקים בחיל האוויר היווה רק פן אחד בעליית המדרגה שעבר התחום בשנת 1965. צעד גדול נוסף קדימה נעשה בחודש יוני בחתימת עסקה עם צרפת לאספקת חמישה מסוקים כבדים מסוג סופר פרלון, וקבלת החלטה בחודש נובמבר להקים טייסת שלישית. בכך היה הן משום הכרה בתפקיד שתפס המסוק ככלי לחימה מרכזי בתרגילים ובתכניות המבצע של צה"ל, כפי שיוכח בהמשך, והן בבחינת הבנה שעוד רב המרחק ממימוש מלא של הפוטנציאל הטמון בו. מסוק הסופר פרלון היה בעל כושר נשיאה כמעט משולש מה־S-58 ובעל יכולות טיסה ממושכות משמעותיות. האפשרויות הגלומות בו פתחו פתח לביצוע משימות מורכבות יותר ובטווחי פעולה בעומק שטחי אויב שטרם נראו.[26]

בינואר 1966 החל חיים נווה, מפקדה היוצא של טייסת "החרב המתהפכת", בתהליך הקמתה של טייסת מסוקי סופר פרלון. הטייסת, שזכתה לכינוי "מובילי הלילה", קלטה ארבעה חודשים לאחר כינונה את המסוק הראשון שהגיע בהטסה מצרפת. עקרונות הפעלתה המבצעית חפפו לאלה של טייסת המסוקים הראשונה והתבססו על ניסיונה. כעבור שנה ומחצה עמד מספרם של הכלים בטייסת על ארבעה, ואט־אט החלו אלה לנשל מהבכורה את קודמיהם במבצעים המיוחדים שערך צה"ל.[27]

ערב מלחמת ששת הימים עמד אפוא לרשות חיל האוויר מערך מסוקים מבצעי אשר כלל שלוש טייסות שמנו 45 כלי טיס ו־56 אנשי צוות אוויר.[28] עד אז כבר הספיקו המסוקים להוכיח את תכונותיהם הייחודיות, הן במשימות מסווגות והן במבצעי חילוץ נועזים. לא היה עוד אפשר להתייחס בביטול ליכולתם או להעמידם בתחתית סולם העדיפויות. המסוקים קנו לעצמם מקום בולט בצה"ל והפכו לאורך שנות השישים, כפי שיצוין להלן, למרכיב מפתח בפיתוח תורת לחימה משולבת בין זרועות האוויר והיבשה.

המסוק ותורת הלחימה המשולבת

הכנסת המסוק לשימוש אופרטיבי שינתה את פניו של שדה הקרב בעידן המודרני. בניגוד למטוס, היו לכלי זה גמישות, שהתבטאה בכושר עבירות כמעט בלתי מוגבל במרחב, והיערך תלות בשדות תעופה לצורך המראה ונחיתה. יתרונות אלה, בצמוד ליכולת לנייד כוחות, פתחו אופציות חדשות בשדה הלחימה. אפשר היה לאגף מערכים מבוצרים ללא קושי, לחדור לתוך עומק שטחו של האויב ולדלג בו מיעד ליעד לצורך פגיעה במרכזי הכובד שלו, ולהוציאו משיווי משקלו.[29]

לפיכך הפך המסוק לבשר מבשרם של כוחות היבשה ולשותף מלא בתרגילים ובפעילות בזמן אמת. אולם הקשר ההדוק שבין שני האלמנטים הללו לא היה עניין של מה בכך, והשילוב בין ההיבט הקרקעי לאווירי דרש עולם מושגים ותורת לחימה חדשים. הצורך נבע מן העובדה שלא תמיד היה צד אחד ער למגבלות או אף לשאיפות של הצד האחר. בשעה שלכוח האווירי היו חוקי בטיחות נוקשים וחשש מתמיד מפגיעה בכלי הטיס, חתר הכוח הקרקעי לפשטות ולביצוע מהיר ויעיל שלא תמיד עלו עמם בקנה אחד. זו הייתה רק דוגמה אחת מיני רבות לפערי ההבנה שהיו קיימים בין נציגי הזרועות, ואלה ושכמותם נזקקו לגישור.

על רקע התעצמותו של חיל האוויר הישראלי במסוקים גברה הדחיפות לפתח תורת לחימה משולבת באופן מובנה וממוסד שתהווה בסיס לשפה משותפת בין שתי הזרועות בצה"ל ואשר תלך ותשתבח עם הזמן ועם הניסיון שייצבר. אמנם עוד קודם לעסקה עם מערב־גרמניה התבצעו תרגילים משותפים, בעיקר עם הצנחנים ועם סיירת מטכ"ל, והועלו על הכתב רעיונות כיצד להפעיל את המסוקים במסגרת צה"ל,[30] ואולם הגידול בהיקף הכמותי של המסוקים שלקחו חלק בתרגילים, וכן השאיפה למצות עד תום את יכולות ההטסה שלהם — על כל המורכבות שבכך — חייבו משנת 1963 ואילך אימוצה של התייחסות חדשה לנושא.

מחלקת ההדרכה בצה"ל הרימה את הכפפה וכבר בחודש אפריל הושלמה כתיבתו של פרק המבצעים המשולבים בספר תורת הקרב. מחבריו ידעו לקבוע שלבים בסיסיים שאפיינו את דרך ההכנה והביצוע של מבצעים משולבים באשר הם, ומערכת כללי עשה ואל תעשה.[31]

בראש ובראשונה אובחנו חמישה נדבכים שהרכיבו את המכלול לכדי מבצע משולב:

א. שלב ההכנות כלל את תכנון מהות המשימה, הכוחות המוקצים לה והדרך לתחזוק בפיקוד העליון, ואילו מפקדת הכוח המשולב נועדה לגבש את התכנית המבצעית כנגזרת מהאמצעים ומהתכלית שעוצבה מלמעלה. כוח המשימה צריך היה לעבור תדרוך ולהבין מה נדרש ממנו, להתרכז בשטחי העמסה, ולבסוף — לעלות על ציודו למסוקים.

ב. בשלב התנועה הובלו כוחות היבשה במסוקים מהשטח שבו התרכזו למרחב הפעולה בחזית הלחימה או לעומק שטחו של האויב, ונחתו באזור שהוגדר לנחיתה.

ג. משנחתו המסוקים היו הכוחות בְּסיוע יחידת ארגון ההטסה פורקים את הציוד ומתארגנים לתזוזה לעבר היעד שלשמו נועד המבצע.

ד. בשלב זה היו הכוחות אמורים לחתור אל היעד, לעתים תוך התגברות על קשיים, תקלות וישיבושים בלוח הזמנים, ולממש את מטרת המבצע.

ה. עם השגת התכלית המבצעית היו אמורים הכוחות לשוב לשטחי הנחיתה ולהתפנות במסוקים חזרה לארץ. והיה והפעולה נועדה להיות משולבת במאמץ מלחמתי רחב יותר, הייתה אפשרות לחבירה קרקעית עם כוחות אחרים שנעו בדרך היבשה חזיתית למערך האויב.[32]

באשר לאופן תפעולו של הכוח במבצע המשולב, נקבעה מערכת איסורים והרשאות שעצם קיומה נועד להעלות את סיכוייו להצליח. ראשית, הוגדרה סמכות פיקודית אחידה על מרכיביו של הכוח המשולב. הן הכוח האווירי שהשתתף ישירות במבצע והן הכוח היבשתי שאמור היה להסתייע בו, הוכפפו תחת מפקד אחד. באופן זה הייתה השליטה על כלל חלקיו של הכוח הדוקה דיה כדי להעניק גמישות בהפעלה בהתאם לצורך, בלי להזדקק להליך ביורוקרטי מול מפקדי הזרועות. שנית, סוכמו כללים שתיחמו את אופן ההנחתה. אסור היה להנחית את הכוחות על מערך אויב מבוצר או בקרבה יתרה אליו, מחשש שהמסוקים יושמדו על הקרקע. נקבע כי ההנחתה תתבצע בדרך כלל קילומטרים ספורים מהיעד, באופן שיקשה על האויב לגלות את הכוח או לזהות את מטרת הפעולה. שלישית, הומלץ לערוך מבצעים משולבים בחסות החשכה ולצמצם את משכם, עד כמה שאפשר, לליל פעילות יחיד. בדרך זו אפשר היה להסוות את הכוח על מרכיביו ולהסתיר את המאמץ העיקרי של המשימה ואת ממדיה.[33]

משהותוותה הפלטפורמה המושגית הכוללת, נערכה הבחנה בין שני סוגים עיקריים של מבצעים משולבים השונים זה מזה בהיקף ובמהות. הסוג הראשון כונה **מבצע משולב סדיר** ונועד לשרת את הרמות המערכתיות והאסטרטגיות של המלחמה. היקף הכוח שהשתתף בו נע בין גדוד לחטיבה, והוא הוצנח או הונחת בעורף האויב על מנת להשתלט על יעד מרכזי דוגמת מתחם מבוצר או צומת החולש על ציר תנועה חיוני. בדרך זו היווה המבצע המשולב משום כלי עזר למאמץ מלחמתי עיקרי, אם באמצעות ריתוק כוחות אויב ושיבוש מהלכיו ואם באמצעות ערעור מערכיו. הסוג השני כונה **מבצע לוחמה ועירית משולב**, המוכר כיום בשם "מבצע מיוחד", והוא נועד לסייע למאמץ הכולל — אך באופן כירורגי, דרך פגיעה במטרות נקודה. היקף הכוח שלקח בו חלק נע בין צוות לפלוגה והוא הונחת בעורף האויב בדרך כלל בשעת לילה. מטרתו הייתה לחבל במתקנים חיוניים דוגמת נמלים, שרות תעופה, תחנות מכ"ם ועוד. עוצמת הפגיעה נועדה ליצור הלם מערכתי אשר היה בו כדי לשבש מהותית את תפקוד היריב ולהוציא חלק מיכולותיו מכלל פעולה.[34]

בהתאם לדיכוטומיה הזו, בוצעה בשנים 1963–1967 סדרה של תרגילים רחבי היקף אשר יצקו תוכן במושגים והוסיפו רבדים משלהם לתאוריה שהלכה והתפתחה. כחודשיים לאחר שהממד הרעיוני של הלחימה המשולבת היה למשנה סדורה, נערך ביוני 1963 תרגיל "סערה" שנמשך יומיים. במהלכו נועד גדוד 890 של הצנחנים להשתלט על מתחם מבוצר כחלק ממאמץ מלחמתי אוגדתי. לוחמי הגדוד הוצנחו בשני סבבים ונאספו על הקרקע בשישה מסוקי S-58 אשר הטיסו אותם אל היעד המרוחק כ־30 קילומטר מנקודות האיסוף. המסוקים ביצעו רכבת אווירית, דילגו את הכוחות והוסוו בשעות האור.[35]

תרגיל "סערה" הוכתר בהצלחה, והמחיש כי היכולת לבצע איגוף אנכי בהיקף גדודי בעומק השטח היה למציאות. אי־לכך התקבלה החלטה להנחיל את שיטת הפעולה גם לחטיבות החי"ר האחרות. כמו כן, הומלץ לפתח מבנה ארגוני שכונה "ראש מסוקים", ומתפקידו היה לתת מענה לבעיות תחזוקה שעשויות היו לצוץ במהלך דילוג בין שתי נקודות בטריטוריה עוינת. פונקציה זו נועדה לכלול מכונאי מסוקים לטיפול בתקלות בכלי הטיס, צוות מסמנים של משטחי הנחיתה ואזורי ההצנחה למכלי דלק למסוקים, וקבוצה שתכין את הציוד על הקרקע במתלה מטען. מספר לוחמים שנטלו חלק במבצע המשולב צריכים היו להעניק הגנה קרקעית למסוקים.[36]

בראשית אוגוסט 1963 קיבל שיתוף הפעולה שבין טייסת המסוקים לכוחות המיוחדים זריקת עידוד בדמותו של תרגיל מקיף שכונה "פסנתר". בתרגיל השתתפו לוחמים מסיירת מטכ"ל, משייטת 13 ומחטיבת הצנחנים. אלה אמורים היו לפשוט על בסיסי חיל האוויר ברחבי הארץ בסיוע מסוקים, ולבחון את רמת ההגנה על השדות. טייסת "החרב המתהפכת" הקצתה שבעה מסוקי S-58 לתרגיל ואספה את הלוחמים שהוצנחו בנקודות שונות לעבר היעדים אגב טיסה בגובה נמוך וללא אורות. הכוחות הונחתו בסמוך מאוד לבסיסים ובתום ניסיונות החדירה פינו אותם המסוקים חזרה למחנה. אף כי כמות כלי הטיס שלקחה חלק בתרגיל הייתה מצומצמת ביחס לפוטנציאל שהתהווה באותה תקופה, ברור היה כי היכולת האופרטיבית לפגע בו־זמנית במספר מוקדים חיוניים קיימת גם קיימת בארסנל הצה"לי.[37]

לנוכח השלמת העסקה עם מערב־גרמניה והעלייה במורכבותם של התרגילים, קיבלה תורת הלחימה המשולבת משנה חשיבות גם ברמת המטה. אורי ירום, שסיים כהונה בת כשש שנים כמפקדה הראשון של טייסת המסוקים, הועבר באוקטובר 1963 לענף מבצעים בחיל האוויר כדי להקים את המדור למבצעים משולבים. גוף זה נועד לתאם את האימונים, התרגילים והמבצעים שבהם התבצע שיתוף פעולה בין־זרועי. העובדה שבעל הניסיון הרב ביותר בתחום המסוקים נבחר לעמוד בראש

המדור הזה, היוותה עדות למקום שקנו לעצמם אט־אט המסוקים בחיל האוויר ובצה"ל.[38]

בין ספטמבר 1963 לינואר 1964 נערכו שני תרגילים גדולים נוספים, "ענבל" ו"שגב", ובהם הוטמעה תפיסת הפשיטה המוסקת ברמת הגדוד. בתרגיל "ענבל" לבדו הוטסו שני גדודי צנחנים בשמונה מסוקי S-58 ברכבת אווירית שביצעה עשרה סבבים. בתרגיל "שגב" התנסה פעם נוספת גדוד 890 בפשיטות עומק ובדילוגים לעבר יעדי אויב מדומים, והגדיל את צבירת שעות המסוקים של לוחמיו.[39]

בעקבות התרגילים הללו שבה ועלתה סוגיית התפעול של המסוקים בלב שטח אויב, ועל־סמך עבודת מטה שנערכה במדור משולבים בענף אוויר 3 הוחלט על הנפקת נוהל מחייב. נקבע כי בכל מבצע משולב יופעל "ראש אוויר" במטרה לבקר ולשלוט על פעילות המסוקים ועל כוחות אוויריים אחרים בגזרה. המבנה הארגוני היה בעל דמיון רב ל"ראש המסוקים" שהציעה מחלקת ההדרכה בצה"ל, וכל שהתווסף לו היה צוות של בקרים אווריים וטכנאי קשר שנועדו לפקח על נתיבי הטיסה השונים. באשר לסמכות הפיקודית, נקבע כי מפקד "ראש האוויר" ימונה מטעם הכוח המוטס ובידו תהיה האפשרות לתעדף את תובלת הכוחות והמטענים ולארגן את ההגנה הקרקעית. עם זאת, הועמד לצדו הקברניט הבכיר במבצע המשולב אשר היה בבחינת הסמכות העליונה בנושאי אווירייה ובכלל זה בטיחות טיסה ותחזוקת המסוק.[40]

עניין נוסף שצץ על פני השטח ודרש פתרון היה האופן שבו הוכן ותואם תרגיל משולב בין הזרועות. לנוכח הגידול בנתח המסוקים בתכנית האימונים היה צורך להסדיר את ממשקי העבודה בין כוחות האוויר והיבשה ולמסד נוהלי עבודה אחידים. ב־20 באפריל 1964 נערך בענף אוויר 3 דיון במשותף עם מפקדי טייסות המסוקים והתובלה ועם נציגי אג"ם ומה"ר, והוחלט בו על תהליך תכנון תלת־שלבי. בשלב הראשון, נקבע, ינפיקו מדי שנה ענפי המבצעים בזרועות האוויר והיבשה תכנית תרגילים שנתית בחודשים דצמבר־ינואר. בשלב השני, אמור היה להק הדרכה (ענף אוויר 5) ליידע את הטייסות מה יהיו אופיו של האימון והציפיות ממנו, וכנגזרת מכך היה מפקד טייסת המסוקים אחראי להפיץ כחודש לפני כל סדרת אימון את כמות הכלים המוקצה. בשלב השלישי נדרשו נציגי הכוחות המתרגלים להיוועד עם ענף אוויר 3 שבוע לפני כל סדרת אימון, לסכם את מועד התרגיל וכינויו, את לוח הזמנים ואת היקף הכוחות המשתתפים ואת הנושאים העיקריים שמבקשים לבדוק בתרגיל.[41]

כחודשיים לאחר הדיון הושלמה כתיבתו של נוהל לתכנון תרגילים משולבים והוא הופץ בין הגורמים הרלוונטיים. ככלל, התבסס הנוהל על הפרמטרים שצוינו לעיל והבחין בין שלוש רמות תכנון – שנתי, סדרתי ומשולב. לפני כל תכנון נערכו

דיונים מקדמיים ובהם הוחלט על מועדי התרגילים, על היקפם ועל התכלית שתנבע מהם. בשעה ששתי הרמות הראשונות הפיקו תכנית עבודה על בסיס שנתי או עונתי, היה התוצר הסופי של התכנון המשולב בדמותה של פקודת מבצע אשר הופצה בין המשתתפים בתרגיל 24 עד 72 שעות לפני עיתוי הוצאתו אל הפועל.[42]

ביוני 1964 נערכו שני תרגילים מורכבים, "כפיר" ו"כידוד", אשר היוו עליית מדרגה נוספת בהתפתחותה של תורת הלחימה המשולבת. בתרגיל הראשון נערכה הדמיה של קרב אוגדתי שבו תרגלה אוגדה 84 תקיפה על מתחם אויב מבוצר. אוגדה 36 ביימה את צבא מצרים והחזיקה את מתחם האויב. במהלך התרגיל העניקו טייסות המיסטר סיוע יבש ורטוב לכוחות המבקיעים ואילו שישה מסוקי S-58 הנחיתו ודילגו את לוחמי גדוד 890 בעורף המערך העוין כשהם תומכים במאמץ העיקרי.[43] בתרגיל השני נועד גדוד 50 של הצנחנים לבצע פשיטות עמוקות בסיוע עשרה עד שנים־עשר מסוקים, מספר שהיווה בבחינת שיא חדש לתפעול סימולטני של כלים מסוג זה באירוע בודד. בסופו של דבר, השתתפו בתרגיל תשעה מסוקים בלבד שהטיסו את הכוחות הפושטים לעומק של 40 קילומטר. נוסף על כך, תורגל תפעולו של "ראש האוויר" בהתאם לנוהל ונבחנה יכולת השליטה על רכבת אווירית בעלת מספר מבנים רב.[44]

בחודשים הבאים התמקדו התרגילים המשולבים בשיפור היכולות של היחידות ללוחמה זעירה לבצע פשיטות חבלה מוסקות במתקנים אסטרטגיים. הראשון והמשמעותי שבהם היה תרגיל "דרקון" שנערך בליל ה־20/21 ביולי 1964. התרגיל התפרס על אזורים שונים בארץ והשתתפו בו חטיבות 35 ו־80 של הצנחנים ולוחמים משייטת 13 ומסיירת מטכ"ל. לרשותם הועמדו עשרה מסוקי S-58 שנועדו לפעול בשעות החשכה בשלושה מרחבי פעולה. בין המטרות שנבחרו נמנו שדות התעופה והמנחתים של חיל האוויר ברמת דוד, מגידו, לוד, תל נוף וחצור, מתקני מים וגשרים, סכרים וכבלי טלפון ראשיים. במשך כל הלילה הונחתו הכוחות המיוחדים בסמוך ליעדים ובגמר הפשיטה פונו מהשטח במסוקים.[45]

תרגיל "דרקון" חשף שורה של ליקויים באופן התפקוד של טייסת המסוקים ובשיטת הפעולה של הכוחות המיוחדים. המסוקים פעלו, כאמור, בשלושת הפיקודים במקביל, אך השליטה המרכזית של הטייסת הייתה קלוקלת בהיעדר אמצעי קשר אמין ויעיל בין חלקיה במרחבים השונים. באשר ליעדי התרגיל הסתבר כי הנחתת הכוחות הפושטים בסמוך למטרות נחשפה, בדרך כלל, בשל קרבה יתרה ובשל נחיתה עם אורות ניווט. לפיכך נלמד לקח חשוב ששולב בתורת הלחימה ולפיו הועדפה הנחתת כוחות ממסוקים קילומטרים ספורים מיעד הפעולה באופן שלא יסגיר את מטרת המשימה ואת הכוחות המתכוונים לבצע אותה.[46]

שני תרגילים נוספים במתכונת דומה נערכו בשליש הראשון של 1965 תחת שמות הקוד "עקרב" ו"בירה", והלקחים שהופקו בתרגיל "דרקון" יושמו בהם. בתרגיל הראשון ביצעו לוחמים מסיירת מטכ"ל ומהצנחנים פשיטות חבלה ליליות מוסקות על שלושה יעדים עיקריים. בין השאר, הותקפו מעבירי מים, גשרים ומסילות ברזל. למרבית המשימות הוקצה זמן ביצוע שלא עלה על עשר דקות עד לפינוי.[47] בתרגיל השני, שבו הצנחנים ותרגלו פשיטה על מחנה צה"ל בבית דראס ועל בסיס חיל האוויר של חצור בהגעה ברכבת אווירית של מסוקי S-58.[48]

אולם, פריצת דרך משמעותית בתחום הלחימה המשולבת והגבהת הרף בשיתוף הפעולה שבין טייסת המסוקים לכוחות היבשה באו לידי ביטוי בתרגיל "גלעד" שנערך בימים 15–17 במרץ 1965. במהלכו, אמורה הייתה חטיבת הצנחנים להשתלט על מערך מבוצר ולהחזיק בו אגב ניהול קרב הגנה. חיל האוויר שיתף בתרגיל חמש טייסות שהעניקו סיוע התקפי ותובלתי. טייסת המסוקים שיתפה לראשונה שנים־עשר כלים שהופעלו בו־זמנית ונועדה להטיס את חטיבת הצנחנים ברכבת אווירית ליעד התקיפה. בשני הלילות שבהם נערך התרגיל ביצעו המסוקים 145:55 שעות טיסה, היקף חסר תקדים עד לאותה עת. אך לא היו אלה בגדר ההישגים היחידים, ולמעשה באו לידי ביטוי תחומים חדשים שטרם נראו בתרגילים קודמים. בין השאר, טייסת המסוקים נפרסה במלואה מחוץ לבסיס האם, ו"ראש האוויר" שהופעל משדה קדמי שלט על שתי רכבות אוויר שפעלו במקביל באותו אזור פעילות — הן של מטוסי נורד והן של מסוקים. נוסף על כך, הנוהל לתכנון תרגילים משולבים שהוכן בשנת 1964 הוכיח את יעילותו ונחיצותו.[49]

ככלל, היו התרגילים המשולבים נחלתם של חטיבת הצנחנים וסיירת מטכ"ל כנציגיה של זרוע היבשה. אך התפקיד שהלכו ותפסו המסוקים בקרב המשולב וכן כינונה של תורת לחימה מגובשת היו רלוונטיים בהחלט גם ליחידות אחרות במערך הלוחם. לפיכך התפתחה מגמה להעתיק את שיתוף הפעולה הממוסד בין טייסת המסוקים לחטיבת הצנחנים ליחידות נוספות, ולהפיץ את הידע והניסיון שנאגרו עד כה בתחום הלחימה המשולבת לכלל חטיבות החי"ר בצה"ל בסדיר ובמילואים.[50]

תרגיל "ברוש" שנערך בסוף יוני 1965 היווה דוגמה חיה לתהליך זה, הגם שנעשה במשורה. חטיבת גולני תרגלה קרב הבקעה בשטח הרחי ואמורה הייתה לכבוש רכס ולתפוס נקודות שולטות. טייסת המסוקים הקצתה בין שמונה לעשרה מסוקי S-58 שנועדו לבצע בלילה אחד כ־45 שעות טיסה. במהלך התרגיל הוטסו ברכבת אווירית בת תשעה מטסים שלושה גדודים מוקטנים של החטיבה ואלה הונחתו על הכרמל, ביצעו חסימות על צירים הרריים והשתלטו על המקומות שנקבעו. עבור טייסת

המסוקים היה בכך יתרון כפול: אפשרות להתחכך ולמסד קשרי עבודה חדשים, וכן להתנסות בטיסה בתנאי שטח שונה מן הרגיל בהתחשבות בהפרשי הגובה.[51]

לנוכח הגידול בהיקף התרגילים המשולבים והעלייה ברמת איכותם, נערכה בסוף שנת 1965 במחלקת הדרכה בצה"ל עבודת מטה שעסקה בתכנון מבצעים משולבים מורכבים ברמות הפיקוד העליון ומפקד הכוח. ראשית, נקבע כי מטרתן של פעולות מסוג זה תהיה למול יעדים מערכתיים או אסטרטגיים, שבעצם ההשתלטות עליהם היה כדי להשפיע ישירות על פני המלחמה ועל קצבה. שנית, החלה חשיבה על אודות מבצע תלת־זרועי בשיתוף עם חיל הים, דבר שהיה בבחינת תחום חדש בפני עצמו וחייב תרגולות ובניית מבנה הירכי מוסכם. שלישית, הוחלט כי מפקד הכוח המשימתי יהיה מטעם זרוע היבשה וישמש למעשה כנציגו של המטכ"ל.[52]

בכל האמור בהיבט התכנון נמנו חמישה שלבים שבראשם היה על הרמטכ"ל, בהיוועצות במפקדי הזרועות והאגפים, לקבוע מהי המשימה הנדרשת לביצוע וכיצד תבוא לידי ביטוי במאמץ המלחמתי הכולל. משהוחלט על היקף הכוחות הנדרש ועל לוח זמנים משיק ליעדי המלחמה, נדרשו ראש אג"ם ורמ"ח מבצעים להקים מסד נתונים שאמור היה לענות על שאלות תחזוקה, להציג דרכי פעולה חלופיות ולהעריך את יכולתו הנגדית של האויב. בהתחשב במידע שנאסף, צריכה הייתה קבוצת תכנון תחת ראש אג"ם לגבש תכנית לאישור הרמטכ"ל; תכנית זו כללה את מטרת הפעולה והכוחות הנדרשים לה וכן את שיטת הפעלתם למול טווחי זמן קצובים. משאישר הרמטכ"ל את התכנית תרגמו אותה מפקד כוח הפעולה ונציגי הזרועות שעבדו מולו בתיאום לכדי פקודת מבצע.[53]

שנת 1966 עמדה בסימן קליטת מסוקי סופר פרלון בחיל ושדרוג יכולות קיימות. קצרה היריעה מלעמוד על טיבם של כל אחד מהתרגילים המשולבים שאירעו בשנה רוויה זו, אך המרכזיים שבהם חידדו תובנות קיימות ושכללו את תורת הלחימה המשולבת. יתר על כן אפשר לומר כי התרגולות המורכבות שבוצעו בתקופה זו הקנו ביטחון רב למבצעיהן והפכו שיטה זו, בהיבט ניהול הקרב, למושלת בכיפה.

בסוף חודש מרץ 1966 נערך תרגיל "אברהם". בתרגיל זה תרגלה חטיבת הצנחנים כיבוש מתחם מבוצר בעורף האויב בסיוע מסוקים, והחזיקה בו לזמן ממושך אגב סיוע מן האוויר. במהלך שבוע של פעילות במזג אוויר קשה פרסה טייסת "החרב המתהפכת" לשטח וביצעה מספר שעות טיסה. החידוש העיקרי בתרגיל היה הפעלתם של המסוקים באור יום, בניגוד למקובל בשטח שנועד כביכול לדמות טריטוריית אויב. עד אז לא הייתה בחיל האוויר מדיניות מפורשת בנושא וככלל הובעה ספקנות רבה לגבי קיומה של אפשרות זו בזמן אמת. המסוק נתפס ככלי פגיע, והשימוש בו כנגד מטרות עוינות ולאור יום נראה כסיכון בלתי מחושב שנזקו רב על התועלת.[54]

אולם, לנוכח המסקנות שהתחוורו מהפעלה ראשונית זו, החל להתנהל שיח ערני בנושא בין זרועות האוויר והיבשה. כשבוע מתום תרגיל "אברהם" ערך ראש מחלקת הדרכה אל"ם אריאל שרון דיון בנושא בהשתתפות קצין צנחנים וחי"ר ראשי אהרון דוידי, מח"ט הצנחנים רפאל איתן ומפקדה החדש של טייסת "החרב המתהפכת" אליעזר כהן. המתדיינים הגיעו להסכמה כי יש להתכונן להפעלה קרבית של המסוקים באור יום למגוון משימות, ובכלל זה מתן סיוע במיטוט מערכי אויב באיגוף אנכי, בהנחתה עורפית ובמבצעים מיוחדים. הארבעה לא התעלמו מהסכנות האורבות, אך עמדו על היתרונות הגלומים בפעילות מוסקת רצופה ובלתי מוגבלת. הוחלט, אפוא, כי טייסי המסוקים יפתחו תחושה קרקעית דרך לימוד מקיף של תוואי שטח והיכולת לנצלם לצורכי הסתתרות.[55]

ארבעה חודשים אחר כך כבר היה הנושא בבחינת עובדה מוגמרת. הספקנות שליוותה את התהליך התחלפה במסכת עקרונות הפעלה שצורפו לתורת הלחימה המשולבת ותרמו להרחבת אפשרויות השימוש במסוקים בעת מלחמה. ענף אוויר 3, בעצה אחת עם מפקדי טייסות המסוקים, פיתחו מערכת כללים ששילבה בין בטיחות טיסה לבין הצורך המבצעי. ראשית, נקבע כי באור יום יקפידו המסוקים על טיסה בגובה נמוך ויתנו לבם, על סמך המידע המודיעיני, למקומות שבהם עלולים להימצא ריכוזי אויב. שנית, המסוקים לא ינועו כבודדים אלא במבנה — בין שניים לארבעה כלים — אגב ניצול תוואי השטח וקפלי הקרקע להסתתרות. שלישית, יש לפעול לחימוש המסוק באמצעים שיתנו מענה לאיומים מהאוויר ומהקרקע כאחד. נוסף על כך, נקבע מדרג הפעלה של המסוקים ביום למול חשיבות המשימה במלחמה, ובראש סדר העדיפויות הועמדו העברת אמצעי נ"ט למניעת מעבר שריון של האויב והנחתת חוליות מיקוש לצורך חסימת תנועת טנקים לעבר שטחנו.[56]

אך לא היה זה בגדר החידוש היחיד שפותח באותה תקופה. לאחר כשלושה חודשים של תכנון, בוצע בחודש יולי 1966 ניסוי ראשון מסוגו של תקיפת שדה תעופה על מסלול הדמה ברמת מטרד באמצעות מרגמות 81 מילימטר. את הניסוי ביצעו כוחות מוסקים מחטיבת הצנחנים. ההיגיון שעמד מאחורי הרעיון היה להשתמש במסוק כאמצעי להובלת ארטילריה קלה שתגביר את כוח האש ואת עוצמת ההרס של הכוחות הפושטים. שיטת פעולה זו תאמה בעיקר צרכים למבצעים מיוחדים, אך בה בעת גם תרמה לשיפור יכולות ההתגוננות והתקיפה של כוחות בעומק שטח האויב.[57]

בקיץ 1966 נערכו שלושה תרגילים משולבים גדולים במתווים שונים. אחד מהם, "קורנס", היווה מבחן נוסף ליכולתם של כוחות העילית לפשוט בסיוע מסוקים על מטרות נקודה ולפגע בהם. במהלכו שותפו עשרה מסוקי S-58, חיל הים שולב

בביצוע הנחתת כוחות, ובכך היה לתרגיל תלת־זרועי.[58] בתרגיל "ורד" בא פעם נוספת לידי ביטוי שיתוף הפעולה בין טייסת המסוקים לחטיבת גולני בהיקף נרחב. עשרה מסוקי S-58 הנחיתו גדוד בשטח מדמה אויב וביצעו חסימות צירים. נוסף על כך, תוספקה החטיבה מן האוויר והמסוקים דילגו את הציוד בין שטחי המתחם שנתפס והוחזק על־ידי לוחמיה.[59] אך המשמעותי ביותר היה תרגיל "אריה" שבו שיתפה טייסת "החרב המתהפכת" מספר שיא של שישה־עשר מסוקי S-58 שביצעו כ־250 שעות טיסה. התרגיל נועד לדמות את כיבוש צפון סיני אגב השמדת כוחות שריון מצריים. במהלכו הוטסה כל חטיבת הצנחנים על כ־1,500 לוחמיה ברכבת אווירית והונחתה בשטח בשדה בוקר שהוסב לשדה תעופה של האויב. הכוחות אמורים היו לכבוש אותו בתוך זמן קצר ולהכשירו לשימוש מערך התובלה האווירית. לבד מן ההיקף המרשים ומהיכולת הגבוהה שהוצגה, חלה התקדמות נוספת גם בתחום הארטילריה המוסקת. המסוקים הטיסו באופן ניסיוני מרגמות 120 מילימטר וחנכו תת־תחום חדש שפותח במהרה.[60]

ברבע האחרון של השנה זכתה תורת הלחימה המשולבת לחיזוק רב־משמעות בדמותו של הסופר פרלון. המסוק היחיד שהגיע לארץ באפריל 1966 היה למבצעי והוחל בפיתוח תהליך חשיבה כיצד לשלבו, כמו את המסוקים העתידיים מסוגו, בתרגולות עם כוחות היבשה לצד מסוקי ה־S-58. ב־9 בנובמבר 1966 נערך בלשכת הקצנ"ר דוידי דיון מקיף בהשתתפות נציגים ממטה חיל האוויר ומטייסות המסוקים. בפורום שכונס נבחנה הפעלתם של שני סוגי המסוקים זה לצד זה ברכבת אווירית, ונקבעו שלוש אפשרויות פעולה שונות בלי להעדיף את האחת על פני רעותה. האפשרות הראשונה דיברה על הפרדה אנכית שבה ה־S-58 והסופר פרלון טסו במהירות שווה תוך שמירה על הפרשי גובה. השיטה השנייה הייתה הפרדה אופקית שבה טסו שני סוגי המסוקים בזה אחר זה במהירויות שונות, כשהם שומרים על מרחק של חמישה קילומטרים זה מזה. האפשרות השלישית העלתה את שיטת הנתיב העדיף ולפיו ניתנה עדיפות לסופר פרלון – בשל מהירותו – ולאחריו כניסת ה־S-58 לאותו מסלול באישור הבקרה.[61]

אולם, בקביעות אלה לא היה משום סוף פסוק, ובחיל האוויר המשיכו להפוך בסוגיית התפעול הסימולטני של שני סוגי המסוקים בפעילות משולבת. בתחילת 1967 נערך בתל נוף דיון והוסכם בו כי כל עוד פעלו הסופר פרלון וה־S-58 בגזרות שונות, גם אם במקביל, לא הייתה קיימת בעיה מהותית. המצב הפך למורכב אם שני סוגי הכלים טסו באותו תא שטח ועם אותו כוח, ולפיכך נדרש פתרון שחייב הפעלה מרכזית בתיאום עם כוחות היבשה. הוחלט, אפוא, לכונן פונקציה חדשה בדמות "מפקד כוח המסוקים" שנועד להיות אחראי מטעם המפקדה המשולבת על כלל

המסוקים הפועלים בגזרת המשימה ולנתבם בהתאם לצרכים אגב ניצולם המקסימלי. בתפקיד זה חייב היה לשמש אחד ממפקדי טייסות המסוקים, לצדו יתפקדו מפקדי הטייסות האחרים על תקן יועצים, ומפקד "ראש האוויר" ישמש כקצין המבצעים שלו.[62]

לנוכח הלבטים בנושא, התקבלה החלטה בין־זרועית משותפת לערוך תרגיל משולב מקיף. בין השאר, נועד התרגיל לבחון את סוגיית הרכבת האווירית שבה נכללים שני סוגים שונים של מסוקים. כשבועיים לפני הביצוע המתוכנן הוחלט בחיל האוויר לערוך הפרדה ולפצל את כוח המסוקים לשתי רכבות נפרדות בהתאם לדגם. נקבעה הפרדה רוחבית של לפחות 5 קילומטרים והפרדה אנכית בהפרש מינימלי של 500 רגל. באשר לנקודות האיסוף וההטענה של כוחות היבשה למסוקים, נקבע כי בין אלה של ה־S-58 לאלה של הסופר פרלון יהיה מרחק של שני קילומטרים לפחות.[63]

התרגיל שכונה בשם הקוד "חץ" נערך בימים 19–22 במרץ 1967 ועתידים היו להתחולל בו קרב בין חטיבת הצנחנים לחטיבת שריון ופשיטות מוסקות בקנה מידה רחב. כלל טייסות החיל אמורות היו לקחת בו חלק ולראשונה בתולדותיהן שותפו כל טייסות המסוקים במסגרת תרגיל משולב. גם כמות הכלים שהוקצתה לתרגיל הייתה חסרת תקדים בהיקפה. טייסת "החרב המתהפכת" נועדה לשתף בין חמישה־עשר לעשרים מסוקי S-58, טייסת "מובילי הלילה" פרסה את שלושת מסוקי הסופר פרלון שעמדו לרשותה וטייסת "ציפורי המדבר" הקצתה שני מסוקי בל לסיור ולקישור עבור מפקדי החטיבות.[64]

הלקח העיקרי מהתרגיל התייחס לפונקציית "מפקד כוח המסוקים" ולמעמדו מול הסמכות היבשתית במפקדה המשולבת. בדיון שנערך ביוזמת הקצנ"ר בנוכחות ראש מחלקת אוויר, רע"ן אוויר 3 ומפקדי טייסות המסוקים והתובלה, נקבע כי בכל מבצע שיתקיים מעבר לקווי האויב יוכפף כוח המסוקים למפקד הכוח הקרקעי. על חיל האוויר הוטל לקבוע את זהות האחראי העליון על כוח המסוקים באותה פעילות. כמו כן, הומלץ לכונן מפקדה אופרטיבית משותפת שתכלול את מפקד כוח המסוקים, את מפקד כוח הסיומן מיחידת ארגון ההטסה ואת הסמח"ט כנציג היבשה. בנוגע לתכנון המשולב הוחלט כי ינהלו אותו מפקד החטיבה המוטסת ומפקד כוח המסוקים. כל אימת שהתגלעו חילוקי דעות בין הסמכות היבשתית לאווירית, הועברה ההכרעה לדרג המטכ"לי. במקרה שעל הקרקע נדרשה קבלת החלטה מהירה מתוקף הנסיבות, הושארה ההכרעה בידי המח"ט בהתחשבות בנוהלי בטיחות טיסה.[65]

חיל האוויר אימץ את ההחלטות שהתקבלו ובדיון שנערך ב־23 באפריל, בהשתתפות בכירי המטה ומפקדי טייסות המסוקים והתובלה, הוחלט למנות לצדו של מפקד בסיס תל נוף סגן קבוע אשר יפקד על כלל הטייסות הללו הן בעת רגיעה

והן בזמן מלחמה. כל עוד לא אויש המינוי, נקבע שאחד ממפקדי טייסות המסוקים ישמש כסמכות האווירית במבצע המשולב.[66]

אולם, לא הייתה זו ההתקדמות היחידה בתחום ההתפתחות הארגונית בתורת הלחימה המשולבת. באותה תקופה קרם עור וגידים הרעיון להקים מפקדה על־חטיבתית למבצעים משולבים. זו נועדה להוות דרג ביניים בין המטכ"ל לבין מפקדת החטיבה המוטסת ברמת התכנון וגם ברמת הביצוע בפועל. קצנ"ר מונה לעמוד בראשה ולקשר בין הזרועות מחפ"ק מוטס אשר ישלוט בזמן אמת על סבב ההטסה הראשונה, ובהמשך יחבור למפקדת החטיבה או לאחד הכוחות שבשטח.[67]

ערב מלחמת ששת הימים עמדה, אפוא, לרשות צה"ל תורת לחימה ממוסדת ומובנית אשר השתכללה משנה לשנה והפכה את המסוקים ואת כוחות היבשה לכדי מכונת מלחמה משומנת ומתואמת. מפקד טייסת "החרב המתהפכת" במלחמה, אליעזר כהן, אף העיד כי "התכנון המשותף בין מפקד הכוח המבצע לבין מוביל המסוקים הוא יסוד הצלחת מבצעי האוויר המשולבים."[68] בהתחשב ביכולות שהוכחו ולנוכח האפשרויות המגוונות שנפתחו בכל הקשור להפעלת הכוחות וניוודם, הובאו המסוקים בחשבון, כפי שיובא להלן, בחלק ניכר מתכניות המגרה המבצעיות שהוכנו בצה"ל. אלה היוו בבחינת עדות כתובה להכרה במסוקים כמרכיב נוסף ביכולת התקיפה הצה"לית.

מרכיב המסוק בתכניות מבצעיות טרם מלחמת ששת הימים

בעשור השנים שחלף ממלחמת סיני עברו צה"ל בכלל וחיל האוויר בפרט תהליך של התעצמות באמל"ח ופיתוח תורות לחימה. במהלך תקופה זו התמקדה הפעילות בחיל בפיתוח התפיסה להשגת עליונות אווירית, שהיוותה תנאי הכרחי להכרעה מהירה במלחמה. תקיפת שדות התעופה של הירדן מן האוויר והוצאתם מכלל פעולה נתפסה כשיטת הלחימה המובילה. מטבע הדברים, זכה מערך הקרב למלוא תשומת הלב והמשאבים על מנת שאפשר יהיה ליישמה.

אולם, היו גם מי שנתנו דעתם כי על אף הירידה השקדנית לפרטים עלולה תכנית זו להיכשל ברגע האמת.[69] אי־לכך, תרו בחיל האוויר אחר תחליפים שהיה בהם כדי להשיג את המטרה בדרכים אחרות. קליטתם של מסוקי ה־S-55 וה־S-58 הראשונים לשירות מבצעי סימנה את תחילתה של מחשבה שלפיה היו אלה עשויים להשתלב בתכנית גיבוי ולשמש אמצעי עיקרי בחתירה אל היעד האסטרטגי.

על רקע הירוק שיתוף הפעולה בין כוחות היבשה לטייסת "החרב המתהפכת" בסוף שנות החמישים, ולנוכח יכולות התובלה ותכונות הטיסה הייחודיות למסוקים, פורסמה באותה תקופה פקודת מבצע ראשונה מסוגה בשם "פתן". הייתה זו תכנית מגרה שעל־פיה נועדו כוחות מיוחדים לערוך פשיטות קומנדו מוסקות על שדות

תעופה ולחבל במטוסי האויב בעודם חונים על הקרקע. "פתן" אמנם הייתה יומרנית ביחס לסד"כ המסוקים שעמד לרשות חיל האוויר בעת ההיא, אך בה בעת גילמה רעיון מקורי וסללה את הדרך לשיתופם העתידי של המסוקים ברבים מהתכנונים המבצעיים של צה"ל.[70]

אף כי תכנית "פתן" לא הייתה כה רחוקה ממימוש בעת אירועי "רותם" בחודשים פברואר־מרץ 1960, על רקע הצלחת המצרים להפתיע את ישראל ולרכז כוחות ניכרים בסמוך לגבול היא העלתה אבק בשנים הבאות ונדחקה הצדה.[71]

רק בשנת 1963 שבה התכנית לתודעה באופן שהשתקף הן בתרגילים משולבים, כפי שצוין לעיל, והן בהיבט התכנון. העיתוי שבו זכתה פקודת מבצע "פתן" לעדנה מחודשת לא היה מקרי, ונבע משני תהליכים עיקריים שהתרחשו באותה עת. ראשית, העסקה עם מערב־גרמניה שבמסגרתה זכה מערך המסוקים לתוספת כוח משמעותית הפיחה חיים בחזון שעמד בבסיס התכנית; קודם לכן עמדו לרשות הוגיה כלים בודדים בלבד שלא יכלו לשאת בבטנם כוחות גדולים ולנתבם בו־זמנית למספר מטרות, ואילו עתה השתנתה התמונה. פוטנציאל ההטסה של כוחות והנחתתם בעורף האויב אגב פיצולם לשורה של יעדים גדל עשרות מונים. שנית, האיום שנשקף למערך הקרב גדל באופן משמעותי בעקבות קליטת סוללות SA-2 במצרים שנועדו להעניק לה הגנה יעילה מפני תקיפה אווירית. אמצעי זה הפך את המשימה להשגת עליונות אווירית למורכבת במיוחד והעלה את רמת הסיכון. בניגוד למטוסי הקרב, יכלו המסוקים לטוס בגובה נמוך מתחת ליכולת הגילוי של טילי הקרקע־אוויר ולחדור לשטח האויב. לפיכך, האלטרנטיבה המגולמת ב"פתן" נראתה רלוונטית מתמיד ולכן הוחלט לרענן אותה על כל צרה שלא תבוא.[72]

ב־7 באוקטובר 1963 פרסם סרן רפי סברון מענף אוויר 3 מסמך אשר נועד לחדד את ההנחיות למבצעים מיוחדים לתקיפת שדות התעופה במסגרת פקודת אב "פתן". בעדכון שערך, ידע סברון לעשות הבחנה בין שני מצבי הפעלה: מצב שבו היוזמה ההתקפית תהיה בידי ישראל למול תקיפה המתבצעת כתגובה לאופנסיבה של האויב. בהתאם לשני המצבים הללו, נקבע מדרג הן על־פי אופי המטרות והן על־פי מיקומן. מבחינת היעדים לחבלה בתוך שדות התעופה נקבע סדר העדיפויות כדלקמן: (1) מטוסים החונים על הקרקע. (2) מסלולי הטיסה ומתקני הנ"מ. (3) אנשי צוות אוויר. בכל הקשור לשדות עצמם הבחין סברון בשש קבוצות מטרות כמובא בטבלה הבאה:

	קבוצת מטרות	רשימת המטרות
א	שדות התעופה בסיני	אלעריש, ג'בל ליבני, ביר גפגפה
ב	שדות התעופה באזור התעלה	כברית, פאיד, אבו סוויר
ג	שדות התעופה באזור קהיר	אנשאס, קהיר-מערב, אלמאזה, קהיר-בין-לאומי
ד	שדות הדרום	עירדקה, לוקסור, ראס בנאס
ה	שדות תעופה בסוריה	דמיר, דמשק, תדמור
ו	מטרות חיוניות שאינן שדות	סוללות טק"א, תחנות מכ"ם, מסוקי אויב

בשני מצבי ההפעלה של "פתן" ניתנה עדיפות לתקיפת השדות המרוחקים (קבוצות ב' ו־ג') שמהם עשויים היו לצאת המפציצים הכבדים ולאיים על העומק הישראלי. באשר לעדיפות המשנית, נקבע כי במצב שבו היוזמה ההתקפית בידי ישראל, ישמשו למטרה השדות שבאזור התעלה ולאחריהן בסיני. במצב שבו היה על ישראל להגיב להתקפה, הרי שהסדר היה הפוך.[73]

כחצי שנה לאחר פרסום מסמך סברון התקיים באג"ם מבצעים דיון מקיף בנוכחות נציגים מזרועות האוויר והיבשה בדבר דרך הפעולה הטובה ביותר עבור הכוחות המוסקים לפגוע במטוסי האויב. בין השאר, הוחלט על פיתוח מטעני חבלה קלים לנשיאה ונוחים להסוואה שאפשר היה להפעילם מרחוק. מפקד סיירת מטכ"ל דאז, רס"ן רב תמרי, שלא לקח חלק בדיון אך העיר את הערותיו, המליץ כי משקל המטען לא יעלה על חצי קילוגרם כך שכל לוחם, ברדתו מהמסוק, יוכל לשאת ללא קושי עד חמישה התקנים.[74]

חרף ההחלטה שנתקבלה, לא הייתה עמידה בזמנים בכל האמור בפיתוח האמצעים הרלוונטיים, והנושא דשדש לאטו. יחד עם זאת, זכה העניין לרחיפה בכל הקשור באימון הכוחות. בשנים 1964–1965 התקיימו, כאמור, מספר תרגילים משולבים שבהם בוצעה הדמיה במתכונת "פתן" והופקו הלקחים הדרושים לשכלול השיטה.

ביוני 1965 הוחלט בענף אוויר 3 לערוך בחינה מחודשת לתכנית ולכתוב את פקודת "פתן" מחדש אגב חלוקתה לשני חלקים. החלק הראשון נועד לכלול את עיקרי שיטת ההפעלה של הכוחות ואילו בחלקה השני רוכזו הנתונים המודיעיניים על אודות היעדים שנבחרו לתקיפה. השינוי העיקרי היה בדגש שהושם על הרס המסלולים. אם שנתיים קודם, אליבא דסברון, היו המסלולים בסדר עדיפות משני, הרי שעל רקע פיתוחה של תכנית "מוקד" הפך שיתוקו של שדה התעופה למטרה ראשונה במעלה. על סמך העובדה שפקודת "פתן" עתידה הייתה להיות מופעלת כהנחת יסוד בלילה שלאחר פתיחת המלחמה — אם כתגובה ואם היוזמה לתקיפה אווירית לא צלחה — גם מרכזי בקרה, תחנות מכ"ם ומערך ההגנה האווירית היו

למטרות נקודה שדרשו התייחסות מועדפת. באשר לשיטת הפעולה, היו שתי אפשרויות עיקריות. האחת עסקה בהנחתת כוחות בסמוך ליעד והפגזתו במרגמות 81 מילימטר שהוטענו מראש על המסוק. האחרת דנה בחימוש המסוק, החל במקלע וכלה במטענים להטלה שלא הצריכו שיתוף פעולה מיוחד עם כוחות היבשה.[75]

במהלך השנתיים שחלפו מאז התקיים הדיון חלו התפתחויות אטיות בתחום ייצורם של אמצעי הלחימה הייעודיים למסוק. יחד עם זאת, הצרכים המבצעיים שהלכו ותכפו זירזו את התקנתם של מקלעים על גבי מסוקים. ערב מלחמת ששת הימים הושלמו בהצלחה הניסויים בתחום והמערך היה על סף שדרוג יכולותיו האופרטיביות.[76]

ב"תקופת ההמתנה" שקדמה למלחמה הועמד חיל האוויר בכוננות מלאה. במקביל להיערכותו לביצוע "מוקד", פורסמה ב־28 במאי פקודת מבצע ברוח "פתן" אשר זכתה לכינוי "ציפור כחולה". ענייניה היה קיום סדרה של מבצעים משולבים שבהם נועדו להשתתף סיירת מטכ"ל וחטיבות הצנחנים בסדיר ובמילואים בצוותא עם טייסות "מובילי הלילה" ו"החרב המתהפכת". הכוחות אמורים היו לפשוט על שדות תעופה מצריים בגזרת סיני ותעלת סואץ, לחבל במסלולי הטיסה ולהשמיד מספר רב ככל האפשר של מטוסים על הקרקע, וזאת כחלק מהמאמץ להשיג עליונות אווירית במקרה שהיישום של "מוקד" ישתבש. לבד מהסיוע המלחמתי בהיבט האווירי, היה בפעולות הלוחמים כדי לתמוך במאמץ הכולל גם באספקט היבשתי. בין המטרות שנקבעו ב"ציפור כחולה" היו גם מפקדת דיוויזיה מצרית וצירי תנועה מרכזיים בסיני. חבלה בהם עשויה הייתה לגרום לאנדרלמוסיה בשורות האויב ולשבש משמעותית את יכולתו להעביר כוחות מגזרה לגזרה.

בעקבות ביקורו של המלך חוסיין יומיים אחר כך בקהיר, וחבירתה של ירדן למצרים בברית צבאית, הוחלט בענף אוויר 3 על שדרוגה של התכנית. לבנק המטרות הוחלט להוסיף את שדה התעופה מפרק שבשטח הממלכה ההאשמית. לצורך הביצוע המלא של הפקודה המתוקנת הוקצו לא פחות משמונה־עשר מסוקי S-58 וכל ארבעת מסוקי הסופר פרלון שעמדו לרשות החיל. אלה נועדו להטיס את הכוחות ברכבת אווירית לילית לעורף האויב, כאשר הסופר פרלונים נועדו לשאת בנטל הפשיטה ליעד העמוק ביותר – שדה התעופה המצרי אבו סויר שבגזרת התעלה.[77]

שילובם של המסוקים בתכנונים להשגת עליונות אווירית דרך חבלה בשדות תעופה היווה רק פן אחד באופן שבו הובאו בחשבון בתכניות המגרה של צה"ל. פן אחר התבטא בראיית המבצעים המוסקים כדרך הטובה ביותר לטפל באתגרים מיידיים ולהגיב בפעולות תגמול מהירות על איומים שהתממשו בגזרות השונות.

באפריל 1963 עמדה יציבותה של ממלכת ירדן בסימן שאלה על רקע הפיכות

צבאיות שאירעו בעיראק ובסוריה בחודשים פברואר ומרץ בהתאמה, וחתימת אמנה משותפת בינן לבין מצרים הנאצריסטית במגמה להתאחד לישות מדינתית אחת. בישראל הובא בחשבון תרחיש שלפיו עשוי היה המלך חוסיין לאבד את כיסאו, וירדן הייתה מצטרפת לגוש המדינות הלאומניות הרדיקליות. במצב עניינים זה נועד צה"ל לכבוש את העיר העתיקה של ירושלים ולהיערך להשתלטות כוללת על הגדה המערבית. ב־21 בחודש פורסמה פקודת מבצע בשם "נבות" שעל־פיה הוקצו חטיבת שריון 7 וחטיבות החי"ר "גולני" ו"הצנחנים" למשימת ההשתלטות בסיוע מטוסי קרב. תפקידם של המסוקים בפעולה היה להטיס את לוחמי סיירת מטכ"ל ולהנחיתם בסמוך למספר מטרות שהוגדרו מראש. אלה כללו, בין השאר, מפקדת חטיבה של הלגיון הערבי בכפר א־ראם שמצפון לעיר העתיקה, מוצבים ועמדות תותחים חולשות.[78]

דוגמאות נוספות שהמחישו את הנתח הגדל והולך שלקחו לעצמם המסוקים בתכנון המבצעי התגלמו בחזית הסורית. בשנת 1964 התחוללה בגבולה הצפוני של ישראל המערכה על מקורות מי הירדן. מדינות ערב החליטו להיאבק במפעל המוביל הארצי, להטות את אפיקי מקורות הנהר הזורמים בשטחן ולמנוע מישראל את השימוש במימיו. החשש העיקרי היה מחבלה במפעל המים הלאומי, והובא בחשבון כי זו גם תצליח, לנוכח הקושי לאבטח את הנתיב לכל אורכו. אי־לכך גובשה תכנית מגרה בשם "בדולח" שכללה תת־תכנית המכונה "לקח" ועיקרה — מתן תגובה מידתית הולמת לגורם האחראי לפגיעה. כוחות מיוחדים נועדו לבצע פשיטה מוסקת בעומק סוריה ולחבל במתקני מים ראשיים באופן שהיה מאותת לראשי המשטר בדמשק כי ישראל תגמול לאויביה שן תחת שן ועין תחת עין.[79]

אולם, סוריה לא קראה תיגר אך ורק נגד מפעל המוביל הארצי, אלא גם על הזכות לעבד שטחים חקלאיים באזורים המפורזים שקבע האו"ם בהסכמי שביתת הנשק. חדשות לבקרים ירו המוצבים הסורים שעל רמת הגולן אש ארטילרית לעבר נקודות היישוב הישראליות לאורך הגבול. נוכח ההידרדרות הביטחונית תוכננה בסוף 1964 פקודת מבצע משותפת לחיל האוויר ולפיקוד צפון. הפקודה שכונתה בשם "מצוק" התוותה תכנית פעולה לשיתוק הארטילריה הסורית ובפרט מתל עזזיאת. במקביל למאמץ על־חטיבתי של כוחות חי"ר ושריון, נועדה להיערך פשיטה מוסקת שכללה תריסר מסוקי S-58. תפקידם של הכוחות המונחתים היה להשתלט על עמדות הארטילריה, לחבל בסוללות התותחים ולהוציאן מכלל פעולה.[80]

בשנתיים הבאות, לא היו מעשי האיבה מנת חלקה של החזית הסורית בלבד. עם הקמת ארגון הפת"ח הפלסטיני הלכו ותכפו פעולות הטרור בעידודה של דמשק גם משטח ירדן. בעקבות פעולת צה"ל בכפר סמוע בנובמבר 1966, פעולה שבוצעה

בתגובה למעשי רצח שמקורם בנפת חברון, עלה החשש כי הלגיון הערבי שספג מכה ליוקרתו עשוי לבצע פעולת תגמול נגדית. לפיכך הוכנה פקודת מבצע בשם "אקרובט" שעל־פיה הוחלט להקים כוח מבצעי ייעודי בכוננות אופרטיבית. כוח זה עתיד היה למנות בין 60 ל־70 צנחנים, ומתפקידו היה לתת מענה מיידי בכל זמן וגזרה שיידרש. לטובת המבצע הוחלט להקצות שמונה מסוקי S-58 או לחליפין סופר פרלון אחד וחמישה S-58 שבמטס אחד יכלו להוביל את כל הכוח ולהנחיתו מעבר לקווי האויב כדי להגיב.[81]

אולם, הדאגה העיקרית מכיוונה של ירדן התרכזה באותה תקופה במובלעת היהודית על הר הצופים. אמנם על־פי הסדר שנשמר מתום מלחמת העצמאות הותר לישראל להעלות למקום שיירה בחסות האו"ם אחת לשבועיים, אך היה קיים חשש מתמיד, בפרט על רקע המתיחות שקדמה למלחמת ששת הימים, כי חיילי הלגיון הערבי יתקיפו את המובלעת, או, לחילופין, שאחת השיירות תיקלע למארב קטלני. לנוכח נקודות התורפה שהציב המקום הוחל בהכנת תכניות מבצעיות למתן סיוע אווירי לנצורים. העיקרית שבהן פורסמה שבוע לפני פרוץ המלחמה ונודעה בכינוי "מצוף מיוחד". על־פי תכנית זו, היה על טייסות המסוקים להנחית 110 לוחמים מקרב צוערי קצונה בבה"ד 1 לתגבור המקום. אלה אמורים היו לסייע לישובי הקבע שבמובלעת להדוף התקפה ירדנית ולהחזיק בה עד לחבירה של כוח עיקרי עמם.[82]

פן שלישי וחשוב במיוחד בכל הקשור למקומם של המסוקים בתכניות המבצעיות של צה"ל בא לידי ביטוי בשילובם במאמצי הלחימה של אוגדות היבשה בחזיתות השונות. כוחות עילית מוסקים נועדו לבצע איגופים אנכיים של מערכי אויב על מנת לגרום להלם מערכתי בשורותיו ולמוטט את ביצוריו. בדרך זו היו משתחררים צוואריי בקבוק שהיו מאפשרים למסה האוגדתית לנוע במהירות בעומק השטח של היריב אגב ניהול קרבות השמדה בכוחות השריון והחי"ר שלו, ולתפוס נקודות שולטות שהיה בהן כדי לאיים על נכסיו האסטרטגיים ולהביא להכרעה.

שנת 1964 סימנה תפנית מהותית במערכת היחסים שבין ישראל לשכנותיה הערביות. אמנם שליש מצבאה של מצרים היה מרותק למלחמת האזרחים בתימן וירדן הגיעה להבנות שבשתיקה עם ישראל ברבר פירוז הגדה המערבית, אך באופק החלו להצטבר שורה של סימנים מבשרי רעות. שתי ועידות הפסגה הערביות בינואר ובספטמבר וההחלטות שהתקבלו בהן, דוגמת מבצע ההטיה של מקורות הירדן והקמת אש"ף, הביאו לעליית גובה הלהבות במזרח התיכון.[83]

על רקע המאבק על מקורות המים היה גבולה הצפוני של ישראל מול סוריה לחזית אקטיבית, ופריצת מלחמה כוללת בין שתי המדינות לא נשללה על הסף. אי־לכך, הוכנה כבר באפריל 1964 תכנית מגרה לעימות מלא אשר כונתה "גרזן". על־

פי התכנון המבצעי אמורות היו שתי אוגדות לפתוח במתקפה נרחבת, ובתום 96 שעות להשתלט על רמת הגולן, לכבוש את הבירה דמשק ולייצב קו שנועד להימתח בין דרעא לדמשק ועד לכביש המחבר בין הבירה הסורית ללבנונית. המסוקים אמורים היו להנחית כוחות לפני עיקר המחנה ולסייע למהלך ההבקעה בפריצת מערכיו המבוצרים של האויב. על הכוח המשולב היה להשתלט על צירי התנועה ולאבטח אותם לקראת התקדמותם של הכוחות המשוריינים. נוסף על כך, כוחות מיוחדים נועדו לנחות בעורף האויב ולחבל במערכות הקשר והשליטה כדי להגביר את הבלבול בקרבו ולשבש את יכולת הפיקוד העליון הסורי להניע את גִיסותָיו ביעילות.[84]

"גרזן" הייתה תכנית יומרנית ובעלת גישה מקסימליסטית, שספק אם הייתה עומדת במבחן המציאות המדינית של אותם ימים. על רקע עלייתו לשלטון של הפלג הרדיקלי במפלגת הבעת' בפברואר 1966 והפיכתה של סוריה לאזור השפעה סובייטי, עלה הצורך להנפיק תכניות מבצע שהיו מצומצמות בהיקפן, אך גם כאלה שיכלו לספק מענה הולם לצרכים הביטחוניים. באוקטובר 1966 נהגתה תכנית אופרטיבית בשם "מרקחת" אשר התרכזה בצפון רמת הגולן בלבד ובמהותה עסקה במבצע מוגבל להשתלטות על רמת הבניאס והמוצבים הסוריים הקדמיים בגזרה, דוגמת תל פאח'ר ותל עזזיאת. למסוקים ניתן תפקיד שולי יחסית והם נדרשו לבצע הטעיות שנועדו להסוות את המאמץ העיקרי של הכוח.[85]

תכנית "מרקחת" תאמה יותר למציאות המדינית אך לא היה בה כדי לענות באפקטיביות לאתגרים שהציבה סוריה בפני ישראל ולהסיר את הסכנות שעמדו בפני היישובים שלאורך הקו. משום כך, פורסמה תכנית מגרה נוספת אשר כונתה בשם "מלקחיים". במסגרתה, נועדו אוגדות 36 ו־84 לכבוש את רמת הגולן עד לקו אורך 230 ולהתייצב על קו מסעדה־קוניטרה בתוך 36 עד 48 שעות. חיל האוויר התבקש להקצות את מרב המסוקים לצורך הנחתת חטיבות 35 ו־80 של הצנחנים בעורף האויב. שני גדודים מחטיבה 35 נועדו לנחות בסמוך למסעדה ולמוצב זעורה ולטהרו מחיילים סורים, ואילו גדוד מחטיבה 80 אמור היה לפעול באופן דומה במוצב וסט.[86]

בתקופת המתיחות שקדמה למלחמת ששת הימים ששורשיה בתקריות החוזרות ונשנות בגבול עם סוריה, הוכנה תכנית מבצעית חדשה בשם "מקבת" אשר התבססה על קודמותיה. זו חולקה לשלוש תתי־תכניות על־פי חלוקה גזרתית, והקצתה למסוקים מעמד מוביל ב"מקבת דרום" שעל־פיה היה צה"ל צריך להשתלט על חלקה הדרומי של רמת הגולן. לנוכח תנאי השטח הקשים והיתרון הטופוגרפי של הסורים, אפשר היה לחתור להכרעה במקום רק באמצעות כוחות מוסקים לעורף האויב. המסוקים, אפוא, אמורים היו להעניק לכוחות מאוגדה 36 את קרש הקפיצה

לעומק השטח ולסייע בהסרת האיום הארטילרי על היישובים שלחופי הכנרת.[87]

חרף חילופי המהלומות עם סוריה בצפון למול השקט בגבול הדרומי, נותרה מצרים יריבתה העיקרית של ישראל. אמנם באמצע שנות השישים מלחמה עמה לא נראתה באופק לנוכח התבוססותה במלחמת האזרחים בתימן, הרחק מסיני, אך בצה"ל לא שקטו על השמרים וגיבשו תכניות מגרה במטרה לתת מענה להתהוות איום מצדה.

במקביל לתכנית "גרזן" פורסמה בשנת 1964 תכנית מבצעית למלחמה כוללת גם בחזית המצרית אשר כונתה בשם "קלשון". לפי תכנית זו נועד צה"ל לכבוש את כל חצי האי סיני במאמץ תלת־אוגדתי שאמור היה להימשך שש יממות. הכוחות צריכים היו לנוע במהירות לעבר תעלת סואץ ובסיום לייצב קו על הגדה שלה. למבצעים המשולבים היה חלק נכבד ביישומה של התכנית: מסוקים הוקצו להטסת לוחמים אשר הונחו לפתוח את נתיב התנועה בציר החוף ולסייע בהשתלטות על מעברי המתלה והגידי שיחדיו היוו את שערי הכניסה לעבר התעלה. הכוחות המוסקים, אפוא, אמורים היו להוות חלוץ לפני המחנה, ושיעור הצלחתם התנה את מידת התקדמותן של האוגדות לעבר יעדיהן.[88]

לצד תכנית "קלשון" נהגתה בשנת 1965 תכנית מגרה מבצעית ששמה לה למטרה לכבוש את אזור שארם א־שיח' ולהשתלט על מְצרי טיראן. התכנית נקראה "אלומת אור"[89] והיא נועדה להבטיח את חופש השיט הישראלי במימי ים סוף. זו הייתה מתממשת במקרה שהמצרים היו מאיימים בסגירת המְצרים או, לחילופין, אם כוח האו"ם היה נוטש את עמדותיו באזור. שיטת הפעולה ליישומה של התכנית התבססה על מבצע משולב לזרועות האוויר והיבשה. טייסות הקרב אמורות היו לבצע ריכוך על מטרות בשארם א־שיח' ובראס נצראני כתנאי מקדים לצניחת חטיבה 35 במקום. טייסת "החרב המתהפכת" נועדה להקצות חמישה־עשר מסוקי S-58 לטובת הנחתת ראש אוויר והצבת חסימות בשטח, כדי למנוע הגעה של תגבורות צבא מצרי מהגדה המזרחית של מפרץ סואץ. נוסף על כך, חלק מהמסוקים נועדו להטיס כוח צנחנים לפשיטה על שדה התעופה ע'רדקה ולהוציאו מכלל פעולה. היה זה הבסיס האווירי הקרוב ביותר לגזרת שארם א־שיח' ושיתוקו היה משבש את היכולת המצרית להעניק סיוע אווירי מהיר ואפקטיבי לכוחותיהם על הקרקע ומעכבם משמעותית.[90]

על רקע גירוש כוח האו"ם מחצי האי סיני והשתלטות הצבא המצרי על העמדות במצרי טיראן במאי 1967, פורסמו שורה של תכניות מבצעיות התקפיות ש"קלשון" הניחה את הבסיס להן. העיקרית שבהן הייתה תכנית "קרדום" שבגלגוליה השונים התוותה את שיטת הפעולה להשמדת הכוחות המצריים בסיני. על־פי אחד מנוסחיה, היה על חטיבת הצנחנים הסדירה בראשות אל"ם רפאל איתן להגיע במסוקים למעברי

המתלה והגידי ולחסום אותם בפני תנועת אויב. במקביל לחבלה בציוד התנועה אמורה הייתה פלוגת צנחנים לבצע פשיטה מוסקת על מפקדת הפיקוד המזרחי של צבא מצרים ולהשמידה. באופן זה, היו המצרים מאבדים מידה רבה של יכולת שליטה על הכוחות בשטח ומאפשרים לצה"ל להשתלט על המרחב במהירות.[91]

ב־27 במאי פורסמה פקודת מבצע בשם "קרדום 55" אשר הייתה תת־תכנית ויועדה לחטיבת המילואים מספר 55 של הצנחנים בפיקוד אל"ם מוטה גור. על־פי התכנון, נועדה החטיבה להשתלט על אזורי אלעריש ורומאני שחלשו על כביש החוף המצרי שחיבר בין רצועת עזה לתעלת סואץ, ולחבור לאוגדה 84 בפיקוד האלוף ישראל טל. הפעולה שאמורה הייתה להתרחש בליל הלחימה הראשון, תוכננה במתכונת של מבצע משולב תלת־זרועי. ההגעה למקום הייתה מהאוויר ומהים גם יחד; מסוקי S-58 וסופר פרלון צריכים היו לדלג את הכוחות ולקרבם ליעדיהם.[92]

יומיים אחר כך פורסמה תת־תכנית נוספת בשם "קרדום 80" אשר הוכנה בעבור חטיבת המילואים מספר 80 של הצנחנים בפיקוד אל"ם דני מט. זו נועדה לצנוח בכוח של שני גדודים כ־20 קילומטר מדרום לעיירת החוף המצרית רומאני. בגמר ההצנחות אמורים היו הלוחמים להיאסף במספר מטסים ולפשוט על שורה של יעדים בעומק מצרים. עשרה מסוקי S-58 נועדו להטיס 90 לוחמים בשני סבבים לביצוע חבלות במרכז הבקרה באסמעיליה ובגשר הרכבת מעל כביש קהיר-אסמעיליה. בהמשך, הוקצו חמישה־עשר מסוקי S-58 להטסת 150 לוחמים לחבלה בגשר פירדאן. במטס השלישי נועדו ארבעה מסוקי S-58 להטיס 40 לוחמים על ציודם לפגיעה בקו המים הארצי. שעה אחר כך עתיד היה להיערך מטס פשיטה רביעי שבו עשויים היו להשתתף עשרה מסוקי S-58 ועליהם 90 צנחנים. אלה נועדו לנחות בעיר התעלה קנטרה ולפגע בתחנת הרכבת ובמתקני הדלק המקומיים. שרשרת הפעולות הזאת הייתה משבשת את העורף הלוגיסטי המצרי, מקשה על יכולת המצרים לתגבר כוחות בסיני וזורעת מהומה.[93]

ב־4 ביוני פורסמה תכנית מבצעית חדשה בשם "נחשונים" שהתבססה על קודמותיה והייתה לפקודת הקרב האחרונה שנוסחה טרם המלחמה. על־פיה, שימשה חטיבה 55 כעתודה מטכ"לית והמשימות שנקבעו לה במסגרת "קרדום 55" נותרו רק בגדר אופציה אפשרית לפעולה. שינוי משמעותי יותר היה בתפקידיה של חטיבה 80. בתת־תכנית בשם "נחשונים 80" נועדה החטיבה לסייע לאוגדה 38 בראשות האלוף אריאל שרון בהשתלטות על המתחם המצרי באום כתף שחלש על ציר ניצנה-אבו עגילה. הצנחנים אמורים היו לאגף את המערך המצרי בשמונה־עשר מסוקי S-58 ושלושה עד ארבעה מסוקי סופר פרלון, לנחות בעורפו ולנצל את אלמנט ההפתעה להכרעתו.[94]

ערב מלחמת ששת הימים עמדו אפוא לרשות צה"ל שורה של פקודות מבצע למול כל גזרת פעולה. מבצעים משולבים בין טייסות המסוקים לבין כוחות היבשה היוו שיטת פעולה מרכזית בכל אחת מן התכניות, ומידת הצלחתם עשויה הייתה להשפיע על תוצאת המערכה. משעמדה המלחמה בשער, לא נותר אלא לקוות כי מערך המסוקים יחצה בהצלחה את מבחן האש המשמעותי הראשון שהיה בפניו עד אז, שתורת הלחימה המשולבת לא תכזיב ושהמשקל הרב שיוחס בתכנונים המבצעיים לשיתוף הפעולה שבין שתי הזרועות לא יתגלה כבלון נפוח.

יישום תורת הלחימה המשולבת במלחמת ששת הימים

עם קבלת ההחלטה בממשלת ישראל על יציאה למלחמה במצרים והנחתת מכה מקדימה על שדות התעופה שלה ברוח פקודת "מוקד", הועמדו טייסות המסוקים בכוננות לביצוע "ציפור כחולה" בשיתוף עם הכוחות המיוחדים, ולהטסת חטיבות הצנחנים 55 ו־80 לפשיטות על־פי מתווה תכנית "קרדום". טייסת "החרב המתהפכת" פרסה בסמוך לאשקלון ואילו טייסת "מובילי הלילה" נותרה הכן בבסיס האם בתל נוף.[95]

הביצוע המוצלח של "מוקד" והשמדת עיקר מטוסי האויב על הקרקע נטל את העוקץ מ"ציפור כחולה" והמסוקים הועסקו בעיקר במלאכת פינוי פצועים ובאיתור טייסים נוטשים. יתר על כן, התרחבות הלחימה גם לגזרות ירדן וסוריה הצריכו שינוי בתכניות הפעולה אל מול מצרים, וההנחתות שתוכננו לחטיבה 55 לאורך קו החוף המצרי בסיני בוטלו. החטיבה ששימשה כעתודה מטכ"לית הועברה לגזרת ירושלים, ובצהרי ה־5 ביוני, לאחר שני מטסי התקיפה על שדות התעופה המצריים, נדמה היה כי המסוקים לא ישולבו בפעילות המלחמתית.[96]

אולם, המלחמה הייתה רק בראשיתה וחרף השגת העליונות האווירית רחוקה הייתה מסיום. בליל הלחימה הראשון נועדו טייסות המסוקים לקחת חלק בשני מבצעים בעלי אופי שונה אשר גילמו בתוכם את תמציתה של תורת הלחימה המשולבת לסוגיה, והיוו הזדמנות למימוש המודלים שתורגלו מזה מספר שנים.

עם רדת ערב המריא מסוק סופר פרלון ועליו שלושה צוותים מסיירת מטכ"ל לפעולה מיוחדת בעומק סיני. ייעודו של המבצע, שזכה לשם הקוד "דממה" והיה מנספחיה של "ציפור כחולה", היה לחבל בתשתית קווי הטלפון המצריים ולפגע בצירי התנועה המרכזיים. הצוותים הונחתו בגזרת המתלה, כ־20 קילומטר מזרחית לתעלה, שם פעלו לאיתורם של כבלי תקשורת תת־קרקעיים. בתום חמש שעות בשטח האויב אסף סופר פרלון שניים מהצוותים. צוות שלישי נותר יממה נוספת מעבר לקווים המצריים בשל בעיית קשר, וחולץ בערב שלאחר מכן על־ידי טייסת "מובילי הלילה".[97]

סמוך לשעה 14:00 נקרתה גם בפניה של טייסת "החרב המתהפכת" ההזדמנות להוכיח את יכולותיה המבצעיות בזמן אמת. מפקד הטייסת נקרא למפקדת אוגדה 38 שם ביישר לו האלוף שרון כי מתוכנן להיערך מבצע משולב סדיר להבקעת מתחם אום כתף שחלש על הדרך המחברת בין ניצנה לאסמעיליה.[98] היה זה יעד מבוצר באורך של 10 קילומטרים ורוחב של 3 קילומטרים שהחזיקה דיוויזיה מספר 2 של הצבא המצרי. המתחם כלל שלוש תעלות קשר ארוכות ומסועפות שביניהן חצצו שדות מוקשים, עמדות נ"ט ומקלעים. כ־16,000 חיילים החזיקו בו ולרשותם כ־90 טנקים ו־80 תותחים.[99] האוגדונר שרון שהוטרד בעיקר מקני הארטילריה שהוצבו בעורפו של המערך ואיימו על כוחותיו בחזית, הועיד את חטיבה 80 לשתק אותם בפשיטה מוסקת. על־פי התכנון אמורים היו עשרים מסוקי S-58 וסופר פרלון להוביל 600 צנחנים ברכבת אווירית אל מאחורי המערך המצרי ולהנחיתם כ־4 קילומטרים ממנו.[100]

אולם, בניגוד לפקודת "נחשונים" שעליה התבססה התכנית המבצעית, לא עמדו ערב המבצע לרשות האוגדה יותר מאחד־עשר מסוקי S-58. מספרם של המסוקים וכושר הנשיאה שלהם היה מרכיב קריטי בפעולה ומיעוטם עשוי היה להשפיע על מהלכיה של האוגדה כולה. בשל חשיבות העניין, הוחלט להכניס שינויים בתכנית ולהנחית כ־400 לוחמים בלבד מחטיבה 80. מעט אחרי השעה 19:00 החל מבצע הטסה גדול שנמשך כשלוש שעות וחצי וכלל חמישה מטסים. הסבב הראשון כלל את אחד־עשר המסוקים ובסבבים הבאים גדלה מצבת הכוח. במטסים השני והשלישי כבר השתתפו ארבעה־עשר מסוקים וברביעי עמד מספרם על שבעה־עשר. במטס החמישי הספיקו שני שלישים מהמסוקים להנחית לוחמים, אך בשל טיווח מצרי יעיל על שטחי הנחיתה הופסקה הרכבת האווירית. בסך הכול בוצעו 62 גיחות מסוקים שהטיסו בין שבעה לעשרה לוחמים בכל אחת, כך שמספרם הכולל של הצנחנים שהונחתו מעבר לקווי האויב נע בין 430 ל־620 איש בקירוב.[101]

הצנחנים הונחתו מהמסוקים בדיונות ששכנו כ־4 קילומטרים מצפון למתחם וערכו מסע רגלי מפרך בחול טובעני לעבר היעד.[102] על־פי תכניתו של שרון הם אמורים היו לפשוט על קני הארטילריה בשעה 23:30 על מנת לאפשר מתקפה על המתחם מכמה צדדים בו־זמנית. חצי שעה קודם לכן נערכה הרעשה ישראלית כבדה על אום כתף אשר ריככה את העמדות המצריות, והסיטה במידה מסוימת את תשומת לבם מהעורף החשוף. בשעה היעודה הגיעו ראשוני הלוחמים אל סוללות התותחים ובתוך זמן קצר השמידו בין ארבע לחמש מהן. תדהמתם של החיילים המצרים מנוכחותם של כוחות ישראליים בשטח המערך הייתה רבה ואנדרלמוסיה פשטה במתחם.[103] הארטילריה המצרית חדלה מלירות ושיתוקה נתן את האות לאוגדה

להפעיל את מלוא עוצמתה לכיבוש המקום ולפתיחת הציר המרכזי בואכה תעלת סואץ.[104]

הצלחת המבצע המשולב לייצר הפתעה טקטית, שהביאה למיטוטו של המעוז המצרי המשמעותי ביותר בסיני, העניקה לטייסות המסוקים תעודת הכשר אופרטיבית. יעילותם הוכחה בתנאי קרב והתמיכה שהעניקו למאמץ מלחמה עיקרי הייתה מכרעת. יכולתם הייחודית של המסוקים לאגף אנכית ריכוזי אויב ולבצע פשיטות מעבר לקווים ערערה את שיווי משקלו של היריב, האיצה את מהלך ההתקדמות של הכוח האוגדתי וחסכה בחיי אדם באופן ניכר. הפעלתם המבצעית של המסוקים לא הייתה עוד טעונה הוכחה וההכרה בהם ככלי לחימה לגיטימי הייתה לעובדה קיימת. הפעולה באום כתף פרצה את הסכר בפני שיתופם במשימות מורכבות נוספות, והיה בה כדי להסיר מחסום פסיכולוגי בקרב מי שחשש בפיקוד העליון מאובדן כבד של כלים ולוחמים בשל פגיעותם היחסית.

בימי הלחימה הבאים מילאו המסוקים תפקידי מפתח בזירות הקרב השונות ולקחו חלק בהכרעת יעדים נוספים של האויב. המטרה הבאה שהועמדה בפניהם הייתה שדה התעופה של אלעריש. השדה הותקף במהלך מבצע "מוקד", אך המסלולים שבו לא ניזוקו במכוון על מנת להשמישו למשימות תובלה של חיל האוויר.[105] אוגדה 84 ניהלה קרבות קשים בפאתי העיר וכיבוש השדה היה הכרחי לתפקוד הכוחות בגזרה שנערכו למיגור ההתנגדות בה. ב־6 ביוני לפנות בוקר הוטל על טייסת "מובילי הלילה" להטיס כוח של סיירת מטכ"ל לשדה ולסייע בהשתלטות עליו. שני מסוקי סופר פרלון המריאו בשעה 04:20 מתל נוף ואספו את הצוותים הייעודיים מבסיסם. הכוח הוטס לאלעריש, הונחת בסמוך לשדה והחל בפעולות לטיהורו. כשלוש שעות אחר כך חברה לכוח הפושט חטיבה 7 של חיל השריון שסייעה בהשלמת המלאכה.[106]

הודות להתקדמותן המהירה של האוגדות בסיני עלתה על הפרק ביום השני ללחימה סוגיית ההשתלטות על שארם א־שיח' ועל מצרי טיראן אשר היוו, כאמור, את העילה המרכזית לפרוץ המלחמה. הדרג המדיני החליט להסמיך את צה"ל לערוך מבצע לכיבוש המקום ולתפוס חזקה על נתיב השיט. עם הורדת הפקודה מונה הקצין"ר דוידי לעמוד בראש הפעולה ולתכנן את המתאר שלה. בעצה אחת עם הפיקוד העליון הוחלט לבצע מבצע משולב תל־זרועי באור יום שטייסות "מובילי הלילה" ו"החרב המתהפכת" אמורות היו לקחת בו חלק. לטובת המשימה הוקצו שלושה מסוקי סופר פרלון ותריסר מסוקי S-58; אלה נועדו להנחית כמחצית מהכוח היבשתי אשר הורכב מלוחמי סיירת מטכ"ל ומחטיבה 35 של הצנחנים. היתר נועדו לצנוח ממטוסי התובלה שלקחו חלק ברכבת האווירית. חיל הים, מצדו, הקצה שמונה כלי שיט, מהם ארבע ספינות טורפדו וארבע נחתות מכוניות.[107]

אופן הפעלת הכוחות התבסס על תכנית "אסיף", שמה החדש של "אלומת אור", למעט הפשיטה המוסקת על שדה התעופה ע'רדקה שלא הייתה נחוצה בזכות הצלחת "מוקד".[108] מבצע ההשתלטות שכונה בשם "אורים" בהיבטיו האווירים נפתח בסיור בוקר של מטוסי קרב אשר ידעו לדווח על נסיגת הכוחות המצריים משארם א־שיח'. לקראת הצהריים התרכזו חמישה־עשר המסוקים באילת ובשעה 12:00 המריאו אל היעד כשבבטנם לוחמי סיירת מטכ"ל וחיילי היחידה לארגון הטסה. במקביל, המריאו מתל נוף מטוסי התובלה ועליהם לוחמי חטיבה 35 שאמורים היו לצנוח באותה גזרה. כעבור שעת טיסה הגיעו מסוקי הסופר פרלון לשארם א־שיח' ולהפתעתם גילו כי חיל הים הקדים אותם ותפס את המקום שנטשו המצרים. אי־לכך, הוחלט על ביטול ההצנחה והמסוקים ומטוסי התובלה נחתו בשדה התעופה המקומי.[109]

מבצע "אורים" קבע עבור טייסות המסוקים תקדימים אשר קיבלו הד בתרגולות אך עוררו ספקות באשר למימושם בשעת מבחן. ראשית, היה זה מבצע ההטסה הראשון שביצעו המסוקים בזמן אמת ובאור יום. הרכבת האווירית אמנם לא נתקלה בדרכה לשארם א־שיח' בהתנגדות, אך עם זאת היא התבצעה הרחק מבסיס האם בשטח אויב שטרם נכבש שהיו בו מרכיבים של אי־ודאות. שנית, לראשונה ובאופן סימולטני הופעלו שתי טייסות המסוקים אגב קיום מרווחי טיסה ופערי זמן, כפי שהותוו בתורת הלחימה. חציית המחסומים הללו, של פעילות מבצעית מוסקת ביום בהשתתפות סוגי מסוקים שונים, נסכה ביטחון נוסף ביכולות המסוק ובאפקטיביות של הלחימה המשולבת. העדות הטובה ביותר לכך התבטאה בשני מבצעים משולבים נוספים בעלי מאפייני פעולה דומים שאירעו בשלביה האחרונים של המלחמה.

בליל ה־9/8 ביוני עמדה מצרים על סף הסכמה להפסקת אש, אך הגדה המזרחית של מפרץ סואץ טרם הייתה בידי צה"ל במלואה. לנוכח התקדמותה האטית של חטיבת שריון 520 מאוגדה 31 לגזרה היה חשש פן האזור, ובפרט העיירה ראס סודר, יהפכו למובלעת מצרית. גם התעכבותם של הצנחנים שנעו משארם א־שיח' במעלה ציר החוף בשל קרבות בא־טור ובאבו רודיס, לא הייתה מעודדת. לפיכך הוחלט לערוך מבצע משולב לתפיסת העיירה ולהתבססות בה עד לחבירה עם הצנחנים והשריון. ב־9 ביוני סמוך לשעה 02:00 הוטל על סא"ל משה לוי, מפקד בית הספר לצניחה וללוחמה זעירה, לארגן כוח משימה מיוחד בן 60 לוחמים לתפיסת ראס סודר. חיל האוויר הקצה לפעולה שני מסוקי סופר פרלון וחמישה מסוקי S-58. שעתיים לאחר מכן המריאו הכוחות מתל נוף ולאחר עצירת ביניים כפויה בג'בל ליבני הגיעו סמוך לשעה 06:00 אל היעד. מהאוויר נצפתה תכונה ערה של כוחות מצריים והכוח המוסק הפנה בקשת עזרה ממטוסי הקרב. שני זוגות שחקים מטייסת הקרב הראשונה ומטייסת "עטלף" הופנו לאזור וצלפו על הריכוז המצרי. במהלך

הסיוע האווירי הונחתו הכוחות בשני יעפים והחלו לפשוט על העיירה. ההתנגדות המצרית הייתה מעטה ובמחיר הרוג בודד לכוח צה"ל הושלמה ההשתלטות. שעות ספורות אחר כך חברו אל הכוח המשוריין, והכוחות המשולבים רשמו לעצמם הישג קרקעי אחרון בחזית המצרית.[110]

ביומיים האחרונים למלחמה עבר המיקוד לגבול הצפון והפיקוד היה ערוך להשתלטות על רמת הגולן. חרף העובדה שהמתיחות האזורית החלה כתוצאה מהפעילות הסורית ומהתרעות שווא שהעבירה דמשק לקהיר בדבר ריכוזי כוחות ישראליים, ניזוקה סוריה פחות ביחס לשותפים האחרים למערכה. בארבעת ימי הלחימה הראשונים ניהל צה"ל בגזרה קרבות בלימה בלבד מאחר שהדרג המדיני לא אישר לפתוח במתקפה. הסירוב נבע בעיקר מחשש להתערבות סובייטית פעילה ובשל רצון להשלים עד תום את מפלתה של מצרים בחצי האי סיני.[111]

נכונותה של סוריה לכבד את קריאתו של האו"ם להפסקת אש לצד דיווחים מודיעיניים שכוחותיה החלו בנסיגה בהולה מהרמה, הפכו את החלטת שר הביטחון דיין על־פיה. בבוקר ה־9 ביוני ניתן לאלוף פיקוד צפון דוד אלעזר אור ירוק, והכוחות החלו בהבקעה על־פי תכנית "מקבת". עיקר הפעילות באותו יום התרכזה בחלקה הצפוני של הרמה ואילו בצדה הדרומי בוטלו המשימות בשל עומסי תנועה בצירים ואי־עמידה בלוחות הזמנים שנקבעו.[112]

ביום השישי ללחימה עלה החשש כי הפסקת האש תיכנס לתוקף בטרם תושלם ההשתלטות על דרום הרמה ושהסורים יוסיפו להחזיק במובלעת ולאיים על היישובים שסביב הכנרת וצפון בקעת הירדן. אי־לכך הוחלט על עריכת מבצע משולב על־פי מתווה "מקבת־דרום", ובצהרי ה־10 ביוני קיבלה אוגדה 36 היתר לפתוח בפעולה ולחתור להשלמת ייצוב הקו על ציר מסעדה־קוניטרה־בוטמיה. לרשות האוגדונר אלעד פלד הועמדו עם פתיחת המבצע תריסר מסוקי S-58 ושני מסוקי סופר פרלון שנועדו להנחית גדודי צנחנים מחטיבות 80 ו־55 מעבר לקווי האויב, וכוחות שריון וחי"ר שאמורים היו להבקיע במקביל. הכוחות הונחו לטהר את מזרח הרמה, לכבוש את המוצבים הסוריים בתאופיק, כפר חרב ופיק, ולהשתלט על עמדות האויב בנוקיב ובכורסי שישבו על חוף הכנרת.[113]

כבר בשעה הראשונה למבצע המשולב הייתה ההתקדמות מהירה מן הצפוי. גדוד צנחנים השתלט ללא קרב על תאופיק ונע בסיוע טנקים לכפר חרב, שם תוכננה הנחתה גדודית. הכוח הרגלי ידע לדווח כי הכפר ננטש, ובעקבות סיור אווירי מקדים שאושש את ההערכה, הנחיתו שלושה מסוקים מחלקת צנחנים שטיהרה אותו. יתרת הגדוד שנועד לערוך פשיטה מוסקת על כפר חרב הוטס ישירות לעיירה פיק ששכנה בעומק הרמה הדרומית והונחת ברכבת אווירית. בין 150 ל־200 לוחמים שצוידו

בג'יפים ותול"רים שהטיסו מסוקי הסופר פרלון כבשו את המקום, ומפקדת חטיבה 80 מיקמה עצמה בפיק.[114]

בתוך כשלוש שעות נכבשו למעשה כל המוצבים הסוריים שנקבעו כיעד הפעולה. לנוכח העובדה שנותר זמן עד לכניסת הפסקת האש לתוקף, בשעה 18:30, ובשל הצורך לייצב קו משלים להשתלטות על הרמה, החליט מפקד האוגדה להיענות ליוזמת מפקד טייסת "החרב המתהפכת" להעמיק את החדירה פנימה. האלוף פלד אישר לבצע סיור מוסק על מנת לבדוק מהי הנקודה הקרובה ביותר לפיק שהיה מרוכז בה כוח סורי. מסוק בודד ובו עשרה לוחמים נשלח למשימה וידע לדווח בקשר כי רק במרחק של כ־30 קילומטר מצפון־מזרח לפיק, סמוך לבוטמיה, נתקל באויב. מאחר שהמרחב כולו היה נטוש, אושרה נחיתת הלוחמים בתל פארס, והאלוף פלד נתן הוראה להמשיך במבצע המשולב, לדלג למקום כוחות ברכבת אווירית ולהשתלט על צומת בוטמיה.[115]

בחלקו השני של המבצע לכיבוש דרום רמת הגולן כבר השתתפו חמישה־עשר מסוקי S-58 וכל ארבעת מסוקי הסופר פרלון של טייסת "מובילי הלילה". כשעה לפני המועד הרשמי של הפסקת האש הונחתה מחלקת צנחנים בצומת וכעבור כ־30 דקות נוספות הצטרפו אליה דרך האוויר גם מח"ט 80 דני מט ומפקדת החטיבה שלו. במהלך ההתארגנות הגיעו למקום כוחות מחטיבה 80 של הצבא הסורי ובמקום החל להתפתח קרב פנים אל פנים. לנוכח יחסי הכוחות ובשל החשש מפני הסתבכות, הוחשו מן האוויר תגבורות אשר סייעו לסילוקם של הסורים מהצומת. הרכבת האווירית נמשכה לתוך הלילה על אף הפסקת האש וצה"ל חיזק את אחיזתו בבוטמיה בלוחמים ובציוד גם יחד. טייסת "החרב המתהפכת" לבדה הטיסה לפחות 400 איש למקום ועם חבירת השריון מכיוון דרום הפך כיבוש הרמה לעובדה מוגמרת.[116]

ההשתלטות על חלקה הדרומי של רמת הגולן חתמה את הפעילות המבצעית של המסוקים במלחמת ששת הימים וקבעה שיא חדש ברמת הפעלתם. היה זה המבצע המשולב הגדול ביותר אשר במהלכו הונחתה מהאוויר כמות הלוחמים הרבה ביותר עד אז. על־פי ההערכות, הטיסו שתי טייסות המסוקים בשעות האור והחשכה גם יחד 800–850 לוחמים.[117] לנוכח העובדה שמעטות היו הפעמים לאחר מלחמת ששת הימים שבהן הוביל מערך המסוקים כוחות בהיקפים דומים, הרי שבראייה רטרוספקטיבית שיעורו של ההישג רק הלך והתעצם עם השנים.

בתחקיר שערך מפקד טייסת "החרב המתהפכת" זמן קצר לאחר המלחמה הוא ידע לקבוע "שכל המבצעים שבוצעו — כל דמיון ביגם לבין התכנונים שקדמו להם מקרי בהחלט."[118] ואמנם, אלתורים רבים נערכו במהלך המבצעים המשולבים בהתחשב במורכבותה של המלחמה, הצרכים שנבעו ממהלכיה ולנוכח פריסתן של החזיתות

על פני שטחים נרחבים. נכונה גם העובדה שחלק מהתכניות לא יצאו אל הפועל בשל הצלחתם של מטוסי הקרב להשיג עליונות אווירית בשעות הראשונות של המערכה. אולם, קביעה נחרצת זו לא הייתה לגמרי מדויקת ביחס לפעילות הכוללת של המסוקים במלחמה. מבצעיה של טייסת "מובילי הלילה" בשותפות עם סיירת מטכ"ל, הן ממזרח לתעלה והן באלעריש, היו על בסיס המתווה של "ציפור כחולה". מתאר המבצעים המיוחדים הללו עלה בקנה אחד עם שיטת הפעולה ועם סוג המטרות בהתאם לתכנון המוקדם. מבצעי ההנחתה הגדולים באום כתף ובדרום רמת הגולן התאפיינו בשינויים בכל הקשור למקום ההנחתה ולכמות הכלים שהוקצתה למשימות. אך היו אלה בבחינת תוצר של האירועים בשטח שלא היה בהם כדי לשנות מן הקצה את תכניות המבצע המקוריות. גם "נחשונים" וגם "מקבת־דרום"[119] בוצעו בהתאם להיגיון המערכתי המתוכנן וחטיבה 80 שלקחה חלק בשניהם פעלה על־פי ההגדרות והיעדים שהוחלט עליהם מראש. למבצע "אורים" לכיבוש שארם א־שיח' שהתבסס על תכניות "אלומת אור" ו"אסיף", ניתנו סדרי הכוחות כפי שנדרש וברכבת האווירית שהורכבה מארבעה סוגים שונים של מסוקים ומטוסי תובלה לא היה דופי. הביצוע אמנם סטה מן התכנית המקורית בשל נטישת המצרים והגעתו המהירה של חיל הים למקום, אך היה זה פרי הצלחה שלא היה בה כדי להוריד מהאתגר שעמד במבצע משולב זה. הפעולה היחידה שלא הייתה לגביה כל חשיבה מוקדמת בהקשר למסוקים התבצעה בראס סודר. היה זה מבצע משולב ששירת תכלית אסטרטגית מחויבת המציאות. אילולא נערך, הייתה עלולה להיווותר למצרים דריסת רגל בסיני ולכך עלולות היו להיות השלכות לא פשוטות בהיבטים המדיניים והצבאיים שלאחר המלחמה. הימצאות כיס מצרי בשטח סיני עלול היה להפוך מקור להתנגשויות צבאיות וזירה נוספת לחילופי מהלומות הדדיות, כפי שקרה לאורך תעלת סואץ במלחמת ההתשה.

הפערים שהתהוו בין תכנון לביצוע היו, אפוא, בגדר התאמות נדרשות בהתאם להתפתחות בלחימה, ועל רקע העובדה שחלק ניכר מפעילותן של טייסות המסוקים הוקדש לחילוץ ולפינוי כשליש מן הנפגעים במלחמה.[120] ככלל, הייתה חפיפה בין תאוריה ליישום, ותרומתם של המבצעים המשולבים למהלך המלחמה, כפי שצוין לעיל, הייתה מסולאת מפז. אלה לא רק שחסכו באבדות בנפש ובמשאבים חומריים, אלא גם הביאו להישגים טקטיים שזירזו את הכרעת האויב, שרטטו גבולות חדשים והסירו מסכת איומים ארוכת ימים.

סיכום

מלחמת ששת הימים הייתה למערכה הראשונה שבה שותפו המסוקים ולאירוע מעצב אשר קיבע את מעמדם בצה"ל בכלל ובחיל האוויר בפרט. האינטנסיביות שבה פעלו

המסוקים, לצד העוברה שלא אבד ולו כלי טיס אחד מסוגם לכל אורך הלחימה, הקנו להם אמינות רבה. ממבצע משולב אחד למשנהו העלו המסוקים את רף היכולות שלהם והסירו בזה אחר זה את הספקות שליוו אותם מימי ההקמה הראשונים של המערך. תורת הלחימה המשולבת שהם עמדו במרכזה קיבלה גושפנקה כדרך פעולה מובילה, והראיה הטובה ביותר לכך הייתה בדחיקתה של ההצנחה ואי־השימוש המבצעי בה. התרגילים הרבים שתרמו לעיצובה של השיטה הוכיחו את יעילותם הן בכושר האלתור והן בהבנה ההדדית שנוצרה בין הטייסים לבין הצנחנים. אלה לא רק שהניחו את היסודות לתכניות מבצעיות טרומיות, אלא התגלו כתנאי מקדים להצלחה בזמן אמת.

לאחר המלחמה עבר מערך המסוקים תהליכי התעצמות הן בהיבט ההצטיידות והן בהיבט התפיסתי. הגידול במספר הכלים וחימושם לצד ההחלטות להרבות באימוני יום, ליצור פונקציית שליטה נפרדת למסוקים בחיל האוויר והחתירה להטסת חטיבה במלואה במטס אחד, היוו עדות חיה למהפך המחשבתי שגרמו בשורות הצבא. במערכות הבאות שנכונו למדינת ישראל לאחר ששת הימים, כמו בתקופות שביניהן, לקחו המסוקים חלק במבצעים הרואיים שבלעדיהם ספק אם היו מתרחשים. כך הפך חזונם של בודדים מרחיקי ראות לנחלת רבים.

הערות

1. אורי ירום, **כנף רננים**, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תל־אביב, 2001 (להלן: ירום, 2001), עמ' 294.
2. מאיר אמיתי, **עד 124**, זמורה ביתן, תל־אביב, 1990, עמ' 17 (להלן: אמיתי, 1990); אורי מילשטיין, **החיסטוריה של הצנחנים**, כרך ד', שלגי, תל־אביב, 1987 (להלן: מילשטיין, 1987), עמ' 1537; יצחק שטייגמן, **מסוקים עבור מיז — מחשבות, לבטים, החלטות ופעולות בשנים 1948־1958**, ענף תולדות חיל־האוויר, תל־אביב (להלן: שטייגמן, 1987), דצמבר 1987, עמ' 1-3.
3. **שם**, עמ' 3; מילשטיין, 1987, עמ' 1532, 1537-1538.
4. מעניין לציין כי שנה מאוחר יותר מונה לסקוב לפקד על חיל האוויר, אך משניתנה לו ההזדמנות לקדם את נושא המסוקים בחיל, הוא לא עשה כן. ממקום מושבו כמפקד החיל נראו סדרי העדיפויות שונים בתכלית. למעשה, הוא המשיך במדיניות קודמיו ושם את הדגש על חיזוקו של מערך הקרב וההפצצה. שטייגמן, 1987, עמ' 13.
5. מילשטיין, 1987, עמ' 1538; שטייגמן, 1987, עמ' 4.
6. **שם**, שם; אמיתי, 1990, עמ' 18.
7. על השפעותיה של תקופת הצנע על מדיניות הרכש של חיל האוויר ראו: אביגדור שחן, **חישול הכנפיים**, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תל־אביב, 1991, עמ' 165-167.
8. על תהליך קליטתם של מסוקי ההילר בחיל ועל אודות הכשרתם של טייסי המסוקים הראשונים ומעלליהם במחצית הראשונה של שנות החמישים ראו בהרחבה: אמיתי, 1990, עמ' 18-20;

מילשטיין, 1987, עמ' 1538-1541; עודד מרום, **ארבעים שנה לטייסת "מובילי הלילה"**, עמותת טייסת "מובילי הלילה", תל־אביב, 2006 (להלן: מרום, 2006), עמ' 11-12; שטייגמן, 1987, עמ' 5-12.

9. מילשטיין, 1987, עמ' 1532-1533.
10. שני המסוקים הוזמנו בדצמבר 1955 והגיעו לארץ בנפרד בחודשים אפריל ואוגוסט 1956. במקביל שהו שני אנשי צוות אוויר, אורי ירום ויהודה ארבל, בקורס הכשרה בארצות־הברית שם עברו הסבה לטייסי S-55. אמיתי, 1990, עמ' 24-25; ירום, 2001, עמ' 153, 158-167.
11. יצחק שטייגמן, **מעצמאות לקדש — חיל־האוויר בשנים 1949-1956**, ענף תולדות חיל־האוויר ומשרד הביטחון — ההוצאה לאור, תל־אביב, 1990, עמ' 293-296.
12. בראש הגף עמד סרן אורי ירום אשר נמנה עם המעטים בצה"ל באותם ימים שחזו למסוק עתיד מזהיר. אליבא דירום, המעבר לטייסת התובלה נבע דווקא ממניעים אישיים של חברו לקורס בארצות־הברית, יהודה ארבל, ולאו דווקא מטעמים פרקטיים. ירום, 2001, עמ' 169; אמיתי, 1990, עמ' 27.
13. **שם**, עמ' 28; שטייגמן, 1987, עמ' 22.
14. אמיתי, 1990, עמ' 27; אילן כפיר, "צנחנים: חי"ר מוצנח", אילן כפיר ויעקב ארז (עורכים), **צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא ולביטחון**, כרך 4, רכיבים, תל־אביב, 1981 (להלן: חי"ר מוצנח, כפיר וארז 1981), עמ' 61-62.
15. אמיתי, 1990, עמ' 175-179; מרום, 2006, עמ' 13; שטייגמן, 1987, עמ' 24.
16. ארבעת הנציגים במשלחת לאלג'יריה היו: סא"ל רחבעם זאבי — רמ"ט פיקוד דרום, סא"ל שמעון יפתח — רע"ן אמל"ח באג"ם, סא"ל משה יוטבת — רע"ן תו"ל וסרן אורי ירום — מפקד גף המסוקים בחיל האוויר. על ביקורם ראו: **שם**; אמיתי, 1990, עמ' 28; ירום, 2001, עמ' 175-179.
17. אמיתי, 1990, עמ' 29; שטייגמן, 1987, עמ' 24-25.
18. **שם**, עמ' 25-26; אמיתי, 1990, עמ' 29.
19. **שם**, עמ' 30, 45-37, 57; מאיר אמיתי וזאב לכיש, "קווים בהתפתחות חיל־האוויר 1956-1967", זאב לכיש ומאיר אמיתי (עורכים), **עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל־האוויר בשנים 1956-1967**, ענף תולדות חיל־האוויר, תל־אביב, 1995 (להלן: קווים, אמיתי ולכיש 1995), עמ' 83; שטייגמן, 1987, עמ' 28.
20. קווים, אמיתי ולכיש 1995, עמ' 86; ירום, 2001, עמ' 222-236; חי"ר מוצנח, כפיר וארז 1981, עמ' 62; מילשטיין, 1987, עמ' 1551.
21. על מערכת היחסים שניהלה ישראל עם מערב־גרמניה באותם ימים ועל עסקת המסוקים שכונתה בשם הקוד "רז", ראו: אמיתי, 1990, עמ' 68-70; מיכאל בר־זוהר, **בעוף החול: שמעון פרס — הביוגרפיה**, ידיעות אחרונות, תל־אביב, 2006, עמ' 251-271; קווים, אמיתי ולכיש 1995, עמ' 83, 85.
22. אמיתי, 1990, עמ' 70.
23. מענף אוויר 1 לרמ"ח אוויר, "הקמת בי"ס לטייסי הליקופטרים", 20.11.1963, ארכיון צה"ל 683/1965/158; מענף אוויר 2 לרמ"ח אוויר, "בי"ס להליקופטרים", 10.12.1963, ארכיון צה"ל 683/1965/158.

24. בית־הספר למסוקים החל לפעול בצמוד לביס"ט 12. בשנת 1966, עם פתיחת שדה התעופה הרביעי של חיל האוויר בחצרים, הופרדו שני המוסדות. ביס"ט 12 הועבר לחצרים ואילו בית־הספר למסוקים נותר עד אוגוסט 1969 בתל נוף, בצמוד לטייסת "החרב המתהפכת".
25. אמיתי, 1990, עמ' 95; מענף אוויר 1 לרע"ן אוויר 3, "פקודת ארגון 4/66 – הקמת טייסת 'ציפורי המדבר'", 16.3.1966, ארכיון צה"ל 367/1968/222; מרמ"ח אוויר לרע"ן אוויר 3, "אשור ארגון טייסת 'ציפורי המדבר'", 25.3.1966, ארכיון צה"ל 2367/1968/22.
26. אמיתי, 1990, עמ' 95; מרום, 2006, עמ' 13-14.
27. **שם**, עמ' 14-17, 21-25; מרמ"ח אוויר למח"א, "הפעלה מבצעית של טייסת 'מובילי הלילה'", 10.8.1966, ארכיון צה"ל 839/1970/84.
28. קווים, אמיתי ולכיש 1995, עמ' 88.
29. מילשטיין, 1987, עמ' 1529-1531; מאג"ם/מה"ד/תו"ל לרע"ן אוויר 3, "ספר תורת הקרב – פרק מבצעים משולבים", 23.4.1963, ארכיון צה"ל 2630/1996/184.
30. אורי ירום, מפקדה הראשון של טייסת המסוקים, נמנה עם כותביה של **מבצעי הליקופטרים** בשנת 1961. החוברת ראתה אור במטכ"ל ובה עקרונות ההפעלה של המסוקים. בכירי המפקדים בצנחנים ערכו ביקורים באלג'יריה לצורך התרשמות מהניסיון הצרפתי בקרבות משולבים. מנחם אבירם ואלי זעירא, ששימשו כמפקדי חטיבת הצנחנים בשנים 1958-1962, תרמו לקידום הנושא בפועל. ירום, 2001, עמ' 240; מילשטיין, 1987, עמ' 1550-1551.
31. מאג"ם/מה"ד/תו"ל לרע"ן אוויר 3, "ספר תורת הקרב – פרק מבצעים משולבים", 23.4.1963, ארכיון צה"ל 2630/1996/184.
32. **שם**.
33. **שם**.
34. **שם**.
35. מענף אוויר 3 לרמ"ח אוויר, "תרגיל סערה – פקודת מבצע 27/63", 31.5.1963, ארכיון צה"ל 683/1965/32; ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" לרע"ן אוויר 3, "סיכום תרגיל סערה", 10.7.1963, ארכיון צה"ל 350/1967/28.
36. מעוזר ראש מה"ד לתו"ל למפקד טייסת "החרב המתהפכת", "ארגונם של מבצעי תמרון כוחות בעזרת מסוקים בלתי־חמושים", 26.7.1963, ארכיון צה"ל 753/1965/45.
37. מענף אוויר 3 למפקד טייסת "החרב המתהפכת", "תרגיל פסנתר – פקודת התרעה", 18.7.1963, ארכיון צה"ל 753/1965/45; מענף אוויר 3 לרמ"ח אוויר, "תרגיל פסנתר – פקודת מבצע 63/50", 30.7.1963, ארכיון צה"ל 683/1965/32; ממפקדת חטיבה 35, "סיכום תרגיל פסנתר", 7.8.1963, ארכיון צה"ל 683/1965/32.
38. אמיתי, 1990, עמ' 84; ירום, 2001, עמ' 270.
39. מענף אוויר 3, "תרגיל ענבל – פקודת מבצע 57/63", 6.9.1963, ארכיון צה"ל 349/1967/100; ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" לרע"ן אוויר 3, "דו"ח מסכם תרגיל ענבל", 16.9.1963, ארכיון צה"ל 349/1967/100; מענף אוויר 3, "תרגיל שגב – פקודת מבצע 5/64", 13.1.1964, ארכיון צה"ל 350/1967/37.
40. מענף אוויר 3 למפקד טייסת "החרב המתהפכת", "הצעת נוהל הפעלת ראש אוויר", 22.1.1964,

ארכיון צה"ל 333/1967/93.

41. מענף אוויר 3, "סיכום דיון לתיאום תרגילים משולבים", 22.4.1964, ארכיון צה"ל 350/1967/10.
42. מענף אוויר 3 למפקד טייסת "החרב המתהפכת", "הצעת נוהל הכנת ותכנון תרגיל משולב מוטס", 31.5.1964, ארכיון צה"ל 333/1967/97; מענף אוויר 3 למפקד טייסת "החרב המתהפכת", "נוהל תכנון תרגילים משולבים", 29.6.1964, ארכיון צה"ל 333/1967/95.
43. מאג"ם/מה"ד, "תרגיל כפיר – תרגיל אוגדתי מבוקר עם גייסות וביום אויב לאוגדה 84 – פקודת יסוד 1/64", ללא תאריך, ארכיון צה"ל 350/1967/39; מענף אוויר 3, "תרגיל כפיר – פקודת מבצע 25/64", 12.6.1964, ארכיון צה"ל 350/1967/39; מענף אוויר 3, "סיכום תרגיל כפיר", 24.6.1964, ארכיון צה"ל 350/1967/39; ממפקדת חטיבה 35/ אג"ם לענף אוויר 3, "סיכום תרגיל כפיר", 1.7.1964, ארכיון צה"ל 350/1967/39.
44. מענף אוויר 3, "תרגיל כידוד – פקודת אתרעה", 23.6.1964, ארכיון צה"ל 349/1967/77; מענף אוויר 3, "תרגיל כידוד – פקודת מבצע 30/64", 29.6.1964, ארכיון צה"ל 349/1967/77; ממפקדת חטיבה 35 לענף אוויר 3, "סיכום תרגיל כידוד", 7.7.1964, ארכיון צה"ל 349/1967/77.
45. מענף אוויר 3 למח"א, "תרגיל דרקון – עיקרי התוכנית", 2.6.1964, ארכיון צה"ל 340/1967/14; מענף אוויר 3, "תרגיל דרקון – פקודת אתרעה", 10.6.1964, ארכיון צה"ל 349/1967/75; מענף אוויר 3, "תרגיל דרקון – פקודת אב 27/64", 15.7.1964, ארכיון צה"ל 349/1967/75.
46. ממחלקת אוויר/קצין הק"ח לרע"ן אוויר 3, "תרגיל דרקון – סיכום", 26.7.1964, ארכיון צה"ל 349/1967/75; מענף אוויר 3 לרע"ן אוויר 2, "דו"ח סיכום תרגיל דרקון", 20.8.1964, ארכיון צה"ל 778/1969/160.
47. מענף אוויר 3, "תרגיל עקרב – פקודת מבצע 5/65", 11.1.1965, ארכיון צה"ל 349/1967/91; מענף אוויר 3 למח"א, "תרגיל עקרב – עיקרי התוכנית", 13.1.1965, ארכיון צה"ל 349/1967/91; מענף אוויר 3 לרמ"ח אוויר, "סיכום סדרה 3/64 – ענף אוויר 3", 12.4.1965, ארכיון צה"ל 367/1968/73.
48. מענף אוויר 3, "תרגיל בירה – פקודת מבצע 29/65", 15.4.1965, ארכיון צה"ל 367/1968/9.
49. קווים, אמיתי ולביש 1995, עמ' 88; מענף אוויר 3 למח"א, "תרגיל גלעד – פקודת מבצע 22/65", 12.3.1965, ארכיון צה"ל 333/1967/93; ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" לרע"ן אוויר 3, "סיכום תרגיל גלעד", אפריל 1965, ארכיון צה"ל 349/1967/85; מאוגדה 38 לענף אוויר 3, "דו"ח מסכם – תרגיל גלעד", 13.4.1965, ארכיון צה"ל 349/1967/85; מענף אוויר 3, "סיכום תרגיל גלעד", 14.4.1965, ארכיון צה"ל 349/1967/85; מאג"ם/מה"ד/תו"ל לענף אוויר 3, "לקחי תרגיל גלעד", 17.5.1965, ארכיון צה"ל 349/1967/85.
50. אברהם אילון, אבי בטלהיים ומאיר פעיל, "חיל הרגלים: גולני וגבעתי", אילן כפיר וייעקב ארז (עורכים), **צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא ולביטחון**, כרך 11, רביבים, תל־אביב, 1982, עמ' 58.
51. ממפקדת אוגדה 36 לענף אוויר 3, "סיוע תובלתי אווירי בתרגיל ברוש – סיכום דיון", 28.5.1965, ארכיון צה"ל 367/1968/9; מענף אוויר 3, "תרגיל ברוש – פקודת התראה", 16.6.1965, ארכיון צה"ל 367/1968/9; מענף אוויר 3, "תרגיל ברוש – פקודת מבצע 39/65", 23.6.1965, ארכיון צה"ל 367/1968/9; מענף אוויר 3 לרמ"ח אוויר, "סיכום סדרה 1/65 – ענף אוויר 3", 24.8.1965,

ארכיון צה"ל 367/1968/73.

52. מאג"ם/מה"ד/תו"ל לענף אוויר 3, "פרק עבודת מטה במבצעים משולבים — זימון לדיון", 15.11.1965, ארכיון צה"ל 367/1968/201.

53. **שם.**

54. ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" לרע"ן אוויר 3, "תחקיר תרגיל אברהם", 14.4.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/27; ממפקדת חטיבה 35/אג"ם לענף אוויר 3, "תרגיל אברהם — סיכום", 17.4.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/27; מענף אוויר 3, "סיכום לקחי תרגיל אברהם", 2.5.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/27.

55. מראש מה"ד לרע"ן אוויר 3, "הפעלת הליקופטרים בתנאי קרב — סיכום דיון", 20.4.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/224.

56. מענף אוויר 3, "מבצעי הליקופטרים ביום — סיכום דיון", 13.10.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/230.

57. ממפקדת קצנ"ר/ענף ארגון למפקד טייסת "החרב המתהפכת", "הפגזת ש.ת.", 20.4.1966, ארכיון צה"ל 333/1967/98; ממפקדת חטיבה 35 לרע"ן אוויר 3, "תקיפת שדות־תעופה ע"י מרגמות 81 מוטסות בהליקופטרים — סיכום", 7.7.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/230.

58. מענף אוויר 3, "תרגיל קורנס — פקודת מבצע מס' 50/66", 24.7.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/35; מענף אוויר 3, "תרגיל קודנס — סיכום לקחים", 2.8.1966, ארכיון צה"ל 35/ 368/1968.

59. מענף אוויר 3, "תרגיל ורד — פקודת התראה", 23.6.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/29; מענף אוויר 3, "תרגיל ורד — פקודת מבצע 42/66", 10.7.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/29; מענף אוויר 3 לרע"ן אוויר 2, "תרגיל ורד — סיכום לקחים", 2.8.1966, ארכיון צה"ל 769/1969/47.

60. מאג"ם/מבצעים לרע"ן אוויר 3, "פקודת מבצע מס' 1 למבצע אריה", 25.8.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/26; מענף אוויר 3, "תרגיל אריה — פקודת מבצע מס' 58/66", 27.8.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/26; ממקצנ"ר/ענף פיתוח לענף מצ"ר 4, "הטסת מרג' 120 מ"מ בהליקופטר ס־58", 12.1.1967, ארכיון צה"ל 368/1968/335; ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" לענף אוויר 3, "ניסוי הטענת מרגמה 120 מ"מ במטוס H-34", 27.2.1967, ארכיון צה"ל 2630/1996/200.

61. מקצנ"ר לרמ"ח אוויר, "דיון תורתי", 21.10.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/224; מקצנ"ר לרע"ן אוויר 3, "סיכום דיון תורתי", 21.11.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/224.

62. ממפקד טייסת תעופה בבח"א 8 לרע"ן אוויר 3, "תפעול הליקופטרים — מבצעים משולבים", 9.2.1967, ארכיון צה"ל 2630/1996/249.

63. מענף אוויר 3, "הפעלת סוגי הליקופטרים שונים במבצע משולב", 13.3.1967, ארכיון צה"ל 368/1968/267.

64. מענף אוויר 3, "תרגיל חץ — פקודת מבצע 16/67", 8.3.1967, ארכיון צה"ל 886/1970/222; מבה"ד 17 רע"ן אוויר 3, "סיוע אוויר־קרקע בתרגיל חץ — סיכום", 27.3.1967, ארכיון צה"ל 268/1970/43.

65. ממקצנ"ר לרמ"ח אוויר, "לקחי תרגיל חץ: סיכום דיון על שיתוף פעולה חיל האוויר־צנחנים", 14.4.1967, ארכיון צה"ל 268/1970/43.

66. תל נוף היה הבסיס שבו התרכזו כל טייסות המסוקים ומכאן הרלוונטיות שלו לנושא. מענף אוויר 3 למח"א, "פיקוד ושליטה על הפעלת הליקופטרים במבצע משולב – זימון לדיון", 12.4.1967, ארכיון צה"ל 834/1970/37; מענף אוויר 3 לרע"ן אוויר 1, "פיקוד ושליטה על הליקופטרים – סיכום דיון", 12.5.1967, ארכיון צה"ל 624/1972/178.
67. ממקנ"ר/ענף ארגון לרמ"ח מבצעים, "מפקדה על־חטיבתית למבצעים משולבים", 28.2.1967, ארכיון צה"ל 268/1970/86; מאג"ם/תוא"ר לראש אג"ם, "מפקדה על־חטיבתית למבצע מוטס/משולב", 7.5.1967, ארכיון צה"ל 692/1969/120.
68. אליעזר (צ'יטה) כהן וצבי לביא, **השמים אינם הגבול: סיפורו של חיל־האוויר הישראלי**, ספרית מעריב, תל־אביב, 1990 (להלן: כהן ולביא, 1990), עמ' 312.
69. אחד הספקנים בהצלחת התכנית היה יואש צידון רע"ן אוויר 2. לאחר שתכנית המבצע עברה הדמיית מחשב הוא הגיע למסקנה כי בגל התקיפה הראשון הכולל ארבעה־עשר שדות־תעופה עיקריים בעלי שלושה מסלולים ויותר, קלוש הסיכוי להשמיד אף שליש מהמטרות. במסמך שנכתב בענף הובעה ביקורת נחרצת על ההערכות האופטימיות של ענף אוויר 3. אהוד יונאי, **עליונות אווירית: סיפורו של חיל האוויר הישראלי**, כתר, ירושלים, 1993, עמ' 169; מרע"ן אוויר 2 למח"א, "תקיפת מסלולים בשדות תעופה", 4.4.1965, ארכיון צה"ל 341/1967/100.
70. קווים, אמיתי ולביש 1995, עמ' 86.
71. **שם**, שם; זאב צחור, "הכל תלוי בחיל־האוויר: פרשת רותם, פברואר 1960", זאב לביש ומאיר אמיתי (עורכים), **עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל־האוויר בשנים 1956־1967**, ענף תולדות חיל־האוויר, תל־אביב, 1995, עמ' 239.
72. קווים, אמיתי ולביש 1995, עמ' 20.
73. מענף אוויר 3 לאג"מ מבצעים/רע"ן מבצעים, "מבצע פתן – הנחיות כלליות להכנון", 7.10.1963, ארכיון צה"ל 349/1967/101.
74. מאג"ם מבצעים לענף אוויר 3, "שיטת פגיעה במטוסים החונים על הקרקע על־ידי חי"ר – סיכום דיון", 9.4.1964, ארכיון צה"ל 368/1968/282; ממפקד 269 לענף אוויר 3, "שיטת פגיעה במטוסים החונים על הקרקע ע"י חי"ר", 13.4.1964, ארכיון צה"ל 368/1968/282.
75. מענף אוויר 3, "לוחמה זעירה להשגת העדיפות באוויר – סיכום דיון", 1.7.1965, ארכיון צה"ל 367/1968/184.
76. ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" לרע"ן אוויר 3, "חימוש הליקופטרים ס־58", 26.3.1967, ארכיון צה"ל 2630/1996/249; מענף אוויר 3 לרע"ן אוויר 2, "צורך מבצעי", 13.5.1967, ארכיון צה"ל 770/1969/207; ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" לענף אוויר 3, "מתקן מב"י עבור מטוסי ס־58", 17.5.1967, ארכיון צה"ל 468/1975/24; מענף מצ"ד 5 לרע"ן אוויר 2, "התקנת מקלע מסוג 'מאג' בהליקופטר H-34", 18.6.1967, ארכיון צה"ל 602/1972/127; אמיתי, 1990, עמ' 112.
77. מענף אוויר 3, "מבצע ציפור כחולה – לילה חשוך – פקודת מבצע 69/67", 5.6.1967, ארכיון צה"ל 6826/1970/26.
78. מענף אוויר 3, "מבצע נבות – פקודת מבצע 21/63", 21.4.1963, ארכיון צה"ל 350/1967/185; מענף אוויר 3, "הפעלת הליקופטרים במבצע נבות – פקודת אתרעה", 3.5.1963, ארכיון צה"ל

350/1967/185.

79. קווים, אמיתי ולביש 1995, עמ' 87; אבי כהן, **התגנדה על מקורות המים: מדיניות הפעלת חיל האוויר לתקיפה בגבול ישראל־סוריה 1956־1967**, ענף לתולדות חיל האוויר ומשרד הביטחון — ההוצאה לאור, תל־אביב, 1992, עמ' 66.

80. מאג"ם מבצעים למח"א, "מבצע מצוק — פקודה מס' 1", 18.11.1964, ארכיון צה"ל 340/1967/96.

81. מענף אוויר 3 למח"א, "מבצע אקרובט (כוננות) — פקודת מבצע מס' 81/66", 18.11.1966, ארכיון צה"ל 839/1970/88.

82. ממפקדת חטיבה 16 לענף אוויר 3, "סיכום דיון שהתקיים ביום 25/1/67 בנושא הכנת תיק ח"א לנושא מצוף", 26.1.1967, ארכיון צה"ל 368/1968/240; מענף אוויר 3, "מבצע מצוף מיוחד — פקודת מבצע מס' 63/67", 29.5.1967, ארכיון צה"ל 770/1969/244.

83. משה ז'ק, **חוסיין עושה שלום: שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום**, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן, 1996, עמ' 70-75; משה שמש, **מהנגבה לנכבה: הממשך הערבי־ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית 1957־1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים**, מכון בן גוריון ואוניברסיטת הנגב, באר שבע, 2004, עמ' 133-140.

84. מתתיהו מייזל, **המערכה על הגולן — יוני 1967**, מערכות, תל־אביב, 2001 (להלן: מייזל, 2001), עמ' 108-113.

85. **שם**, עמ' 115-117.

86. **שם**, עמ' 119-121; מענף אוויר 3 למח"א, "עיקרי תוכנית למבצע מלקחיים", 26.10.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/261; ממפקדת פיקוד צפון/אג"ם לענף אוויר 3, "מבצע מלקחיים — עיקרי הפקודה", 28.10.1966, ארכיון צה"ל 368/1968/261.

87. מייזל, 2001, עמ' 154-155.

88. מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים: המערכה בזירה המצרית**, דצמבר 1971 (להלן: מה"ד היסטוריה, ששת הימים), עמ' 74-80.

89. בינואר 1966 שונה שמה של התכנית ל"אסיף". מענף אוויר 3 לרמ"ח אוויר, "אסיף", 11.1.1966, ארכיון צה"ל 346/1967/130.

90. מאג"ם/מבצעים לרע"ן אוויר 3, "אלומת אור — תכנון", 18.7.1965, ארכיון צה"ל 368/1968/250; מענף אוויר 3 לאג"ם/מבצעים, "תוכנית מבצעית אלומת אור — התוכנית האווירית", 24.12.1965, ארכיון צה"ל 368/1968/250.

91. ממפקדת חטיבה 35/אג"ם לאג"ם מבצעים, "מבצע קרדום — עיקרי פקודה", 23.5.1967, ארכיון צה"ל 770/1969/241.

92. מענף אוויר 3 לרע"ן אוויר 1, "מבצע קרדום 55 — פקודת מבצע 59/67", 27.5.1967, ארכיון צה"ל 23/1978/79.

93. מענף אוויר 3 לרמ"ח מבצעים, "מבצע קרדום 80 — פקודת מבצע 62/67", 29.5.1967, ארכיון צה"ל 677/1967/6.

94. מענף אוויר 3 לרמ"ח מבצעים, "מבצע נחשונים 80 — פקודת מבצע 68/67", 5.6.1967, ארכיון צה"ל 677/1967/8; מה"ד היסטוריה, ששת הימים, עמ' 167-169.

95. אמיתי, 1990, עמ' 116-117; מרום, 2006, עמ' 27-28; ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" למפקד

בח"א 8, "תחקיר טייסת "החרב המתהפכת" – מלחמת ששת הימים 6-11 יוני 1967", יוני 1967, ארכיון חיל האוויר; ממפקד טייסת "מובילי הלילה" לרע"ן אוויר 3, "דו"ח תחקיר מערכת הניצחון בין התאריכים 5.6.67-10.6.67", 19.6.1967, ארכיון חיל האוויר (להלן: תחקיר מערכת הניצחון).

96. מיכאל אורן, **ששה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון**, דביר, אור יהודה, 2004 (להלן: אורן, 2004), עמ' 237; להלן: כהן ולביא, 1990, עמ' 310-311.

97. מרום, 2006, עמ' 29-82; ממפקד טייסת "מובילי הלילה" לרע"ן אוויר 3, "דו"ח תחקיר מערכת הניצחון בין התאריכים 5.6.67-10.6.67", 19.6.1967, ארכיון חיל האוויר.

98. כהן ולביא, 1990, עמ' 311.

99. אורן, 2004, עמ' 225.

100. אמיתי, 1990, עמ' 121; כהן ולביא, 1990, עמ' 311-312.

101. **שם**, עמ' 313-314; אמיתי, 1990, עמ' 123; מה"ד היסטוריה, ששת הימים, עמ' 253.

102. הצנחנים טענו כי הונחתו דווקא בטווח רחוק יותר שנע בין 8 ל־10 קילומטרים. יחד עם זאת, נראה כי בשל המאמץ הפיזי שהיה כרוך בהליכה בחול טובעני עם ציוד רב הייתה זו רק בגדר תחושה והמסוקים דייקו במרחק. ראו: מילשטיין, 1987, עמ' 859-860; "תחקיר מלחמה של חטיבה 80", ארכיון צה"ל 546/2003/1 (להלן: תחקיר מלחמה).

103. מפקד מצרי בכיר שנשבה באום כתף העיד כי לא שיער שצנחנים יתקיפו את המתחם מהעורף. לאחר המלחמה העניקה העיתונות המצרית לכוחות הישראליים המוסקים את הכינוי "פרשי אוויר" אשר הכריעו קרבות בדרך שובת דמיון. מילשטיין, 1987, עמ' 863-864.

104. **שם**, עמ' 860-861. "תחקיר מלחמה של חטיבה 80", תחקיר מלחמה.

105. אורן, 2004, עמ' 218.

106. **שם**, עמ' 259; מרום, 2006, עמ' 30; מטייסת "מובילי הלילה" לענפי אוויר 3 ו־4, "דו"ח תחקיר צוות אוויר", 6.6.1967, ארכיון חיל האוויר.

107. אמיתי, 1990, עמ' 131; מה"ד היסטוריה, ששת הימים, עמ' 319-320.

108. אמנם לא נערכה פשיטה מוסקת על ע'רדקה, אך ביום שבו נערך המבצע המשולב בשארם א־שיח' הפציצה רביעיית שחקים את השדה וסביבותיו. בהפצצה נפגעו תחנת מכ"ם ומכלי דלק והושמדו על הקרקע שני מסוקים מדגם Mi-6.

109. אמיתי, 1990, עמ' 131-133; כהן ולביא, 1990, עמ' 329-330; מרום, 2006, עמ' 31-32; מה"ד היסטוריה, ששת הימים, עמ' 321-322.

110. **שם**, עמ' 325, 335-337, 434-347; אמיתי, 1990, עמ' 141; מאג"ם מבצעים לרע"ן אוויר 3, "השתלטות על ראס סודר – תמצית פקודה בע"פ", ארכיון צה"ל 677/1967/7.

111. אורן, 2004, עמ' 325-332.

112. חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, ספריית מעריב, תל־אביב, 1978 (להלן: ברטוב, 2001), עמ' 140; מייזל, 2001, עמ' 312-315.

113. **שם**, עמ' 353-354; ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" למפקד בח"א 8, "תחקיר טייסת 'החרב המתהפכת' – מלחמת ששת הימים 6-11 יוני 1967", יוני 1967, ארכיון חיל האוויר.

114. **שם**; אמיתי, 1990, עמ' 146-147; מייזל, 2001, עמ' 354; "תחקיר חיל האוויר על מלחמת

ששת הימים", 22.6.1967, ארכיון צה"ל 546/2003/3 (להלן: תחקיר חיל האוויר).

115. ממפקד טייסת "החרב המתהפכת" למפקד בח"א 8, "תחקיר טייסת 'החרב המתהפכת' – מלחמת ששת הימים 6-11 יוני 1967", יוני 1967, ארכיון חיל האוויר (להלן: תחקיר טייסת "החרב המתהפכת"); מייזל, 2001, עמ' 354.

116. **שם**, עמ' 354-355; אמיתי, 1990, עמ' 150; כהן ולביא, 1990, עמ' 336-338; לה"ד אוויר 5, **היצאות מפקדים בח"א על מלחמת ששת הימים**, דצמבר 1968, עמ' 124.

117. הנתון מתבסס על עדויות מפקדי טייסות המסוקים ומח"ט 80 ועל סמך סד"כ המסוקים במבצע וכושר הנסיעה של כל אחד מהם אל מול זמן הטיסה המשוער אל היעד. בתחקיר שערך חיל האוויר לאחר המלחמה מסר אליעזר כהן כי טייסת "החרב המתהפכת" לבדה הטיסה לרמה בין 600 ל־620 לוחמים וזאת בלי לקחת בחשבון את מסוקי הסופר פרלון. ראו: תחקיר חיל האוויר.

118. תחקיר טייסת "החרב המתהפכת".

119. על־פי התכנון המקורי "מקבת דרום" אמנם תוכננה להשתלט על דרום הרמה עד לצוואר הבקבוק של פיק אל על. יחד עם זאת, אלוף פיקוד צפון הדגיש כי תא שטח זה נועד להוות מראש קרש קפיצה מתוך ראיית המשך ההתקדמות. מייזל, 2001, עמ' 155; ברטוב, 2001, עמ' 122.

120. טייסות "מובילי הלילה" ו"החרב המתהפכת" חילצו יחדיו 863 פצועים משדה הקרב מתוך 2,563 לוחמים שנפצעו במהלך הלחימה בדרגות חומרה שונות. ראו: אורן, 2004, עמ' 363; תחקיר טייסת "החרב המתהפכת"; תחקיר מערכת הניצחון.

חיל הים במלחמת ששת הימים

אלי אורן

התפתחות חיל הים בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים

הייתכן כי מדינה מוקפת אויבים, שהגשר היחיד שלה לעולם הוא נתיבי הים ואלה כשלעצמם עוברים לאורך חופים עוינים בצפון ובדרום, תזנח את חופש התנועה בזירה הימית?[1]

התפתחותו של חיל הים בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה לוותה בחילוקי דעות מתמשכים בין פיקוד החיל לבין צמרת צה"ל ומערכת הביטחון באשר לייעודו ולתפיסת הפעלתו. מול תפיסתם המרחיבה של מפקדי החיל שכיהנו מאז אמצע שנות החמישים — האלופים שמואל טנקוס (טנא), יוחאי בן־נון ושלמה אראל — לפיה על חיל הים לבנות את עצמו גם להתמודדות בים הפתוח[2] ולהגנה על נתיבי השיט החיוניים למדינה, גרסו ראשי צה"ל באותה עת כי לחיל הים לא נועד תפקיד מכריע במלחמה וכי עליו להתמקד במשימות הגנתיות.

דווקא בקרב הדרג המדיני מצאו לעתים מפקדי חיל הים אוזן קשבת לתפיסתם. כך, למשל, בוויכוח על מספר הצוללות הנדרשות לחיל הים (במסגרת התכנית הרב־שנתית לבניין סד"כ צה"ל) הייתה עמדתו של הרמטכ"ל יצחק רבין כי אין להצטייד ביותר משתי צוללות.* לעומתו, גרס ראש הממשלה לוי אשכול כי נדרשות ארבע צוללות; מנכ"ל משרד הביטחון, שמעון פרס, הכריע כי חיל הים יצטייד בשלוש צוללות.

תפיסה מצמצמת זו השתקפה היטב גם בעדיפות הנמוכה ובנתח התקציבי המצומצם שהוקצה לרכש כלי שיט חדשים במסגרת שלוש התכניות הרב־שנתיות הראשונות של צה"ל לפיתוח הסד"כ.

* על־פי עדותו של מפקד חיל הים דאז, האלוף שלמה אראל, התנגד יצחק רבין להצטיידות בצוללות הגדולות והישנות מדגם T, ותמך בהמשך חיפוש פתרון לצוללות הגרמניות (מדגם "גל").

בבסיסה של תכנית "בני יעקב" (התכנית הרב־שנתית הראשונה של צה"ל לבניין הסד"כ לשנים 1959–1961) עמדו הנחות עבודה שגרסו כי המלחמה הבאה תהיה מהירה וכי ההכרעה בה תושג במהירות ובריכוז העוצמה. כפועל יוצא מכך, ניתנה עדיפות לפיתוחם של חילות האוויר, השריון והצנחנים. סדר עדיפויות זה נשמר גם בתכנית הרב־שנתית השנייה ("חשמונאים", לשנים 1962–1964).

משימות חיל הים, כפי שנוסחו בתכנית "בני יעקב" היו:

- השמרת כוחות ימיים של האויב.
- מניעת התקפה ימית על חופי המדינה.
- סיוע לכוחות יבשה בפעולות משולבות ותובלה.
- ניתוק עורקי תחבורה ימיים של האויב.
- אבטחת שיט ומים ריבוניים בזמן שלום.

לצורך עמידה במשימות אלה, עמדה בבסיסה של התכנית התפיסה כי יש לפתח "כוחות ים המסוגלים לפגוע באויב בבסיסיו או בסמוך להם. מכאן הצורך בהכללת צוללות ויחידות לוחמה זעירה בסד"כ חיל־הים."[3] בהתאמה עם המשימות שהוגדרו לחיל הים, הכירה התכנית גם בצורך בהגדלת סד"כ ספינות הטורפדו (סט"רים) ובהצטיידות בנושאות טנקים (נט"קים).

הסד"כ שתוכנן במקור לחיל הים לתאריך היעד של "בני יעקב" (1962) כלל:

3 משחתות
5 צוללות (ארבע קטנות ואחת גדולה)
12 סט"רים
2 נט"קים

פער במשאבים להצטיידות הביא לבחינה מחודשת של תמהיל כלי השיט בתכנית ולהצעה – שחיל הים התנגד לה בתוקף – להוציא את המשחתות מהסד"כ על מנת לאפשר הצטיידות בצוללות. בהכרעתו של בן־גוריון (ובניגוד לעמדת המטכ"ל) הוחלט כי המשחתות תישארנה בסד"כ החיל לצד הצוללות (שמספרן הועמד לבסוף על שתיים).

במהלך יישומה של התכנית הרב־שנתית השנייה של צה"ל ("חשמונאים") כבר היה חיל הים עד להתעצמות המסיבית של הצי המצרי שלראשונה בזירה כללה גם ספינות טילים.

בתקופה זו גיבש חיל הים את תפיסת בניין הכוח שלו אשר תלווה אותו בשנים הבאות: "במסגרת תכנית רב שנתית יתקדם חיל־הים בשנת 1963/4 לקראת בניין כוח ימי המסוגל לענות על המסיבות המשתנות בזירה ... הזרוע הימית תתבסס בעתיד על סטי"לים, צוללות ונחתות..."[4]

חילופי המשמרות בסד"כ חיל הים — הוצאתן מהשירות של המשחתות, הסט"רים והצוללות המיושנות וקליטתן של ספינות טילים חדישות וצוללות משופצות אמורה הייתה לנצל את "חלון ההזדמנויות" שנפתח, על־פי ההערכה בצה"ל, עד 1970 — המועד המוקדם ביותר שבו, להערכת אמ"ן, צפויה לפרוץ מלחמה.

עיכובים טכניים בחתימת החוזה לבניית הסטי"לים בגרמניה הביאו לפיגור ראשון בלוחות הזמנים של התכנית. לפיגור זה התווסף בהמשך גם הצורך להעביר את פרויקט הבנייה לצרפת (לאחר שבשנת 1965 קיבלה ממשלת גרמניה החלטה על הפסקת משלוחי נשק לישראל). עיכובים ליוו גם את פרויקט שיפוץ הצוללות בבריטניה והביאו לדחייה של כשנה במועד העברת הצוללת הראשונה לידי חיל הים.

המשך תפעולו של הסד"כ המיושן הכביד על תקציב חיל הים. לנוכח התקדמות הפרויקטים בצרפת (שבה כבר הושק הסטי"ל הראשון אח"י "מבטח") ובבריטניה (שבה עמד צוות הצוללת הראשונה להתחיל באימונים לקראת קבלתה) וההערכה בדבר תקופת רגיעה בת מספר שנים, החל חיל הים בהשבתה הדרגתית של חלק מכלי השיט הישנים שלו ובהפניית כוח אדם איכותי שיועד להפעלה ולתחזוקה של הסד"כ העתידי.

היטיב לתאר את מצב החיל ערב המלחמה מפקדו, האלוף שלמה אראל: "... החיל היה משול למי שרגלו האחת בחוץ לארץ — בסטילים ובצוללות החדשות ורגלו השנייה נאחזת כאן בקרקע, ההולכת ונשמטת מתחתיה: סדר הכוחות שעמד לפקודתי עם תחילת מצב הכוננות היה אבסורדי עד כדי גיחוך..."[5]

מבין שלוש המשחתות ששירתו בחיל הים, הייתה רק אחת (אח"י "יפו") כשירה. משחתת נוספת (אח"י "אילת") הייתה בעיצומו של שיפוץ והמשחתת השלישית (אח"י "חיפה" — לשעבר אניית הצי המצרי "אבראהים אלאול") הייתה בתהליכי הוצאה מסד"כ חיל הים.

לרשות החיל עמדה צוללת מבצעית אחת בלבד — אח"י "תנין". אחותה, אח"י "רהב", לא הייתה בכושר צלילה, אולם בהיותה מצוידת בסונאר, הוכשרה לקראת המלחמה ככלי שיט שטח לגילוי צוללות, והוקצתה להגנת מבואות נמל חיפה.[6]

שני המערכים הלוחמים היחידים שהיו בכושר סביר באותה עת היו: יחידת הקומנדו הימי (שייטת 13) שהתבססה על לוחמים סדירים ואנשי מילואים מאומנים; כוח ספינות הטורפדו שמרביתו היה כשיר; וכן כוח נחתות שהופעל בעיקר על־ידי אנשי מילואים.

חיל הים ניצל היטב את תקופת הכוננות וההמתנה להכשרת כלי שיט, מערך הגילוי החופי ותשתיות החוף שלו ולהכנתם למלחמה. במהלך תקופה זו הוחזרו לשירות שלושה כלי שיט שטח גדולים (המשחתות "אילת" ו"חיפה" ואח"י "נוגה" שיועדה בתחילה להיות אניית פיקוד למבצע נחיתה ובהמשך שימשה לתובלת כוח שייטת 13 לחוף הסורי), סט"רים, נט"קים וכלים נוספים.

בנוסף, קלט חיל הים והכשיר ללחימה סירות משמר שהועברו ממשטרת ישראל וכלי שיט אזרחיים מגויסים ובהם שמונה ספינות דיג (שתיים מהן – ה"גלים" וה"שקמונה" יועדו להובלת כוחות שייטת 13 והשאר לתגבור מערך הסיורים הקרוב).

ראויים לציון מאמצים לוגיסטיים נוספים שנעשו: הקמת בסיס קדמי בנמל אשדוד, פריסת מכ"מים ותצפיות לעיבוי מערך הגילוי לאורך החוף בזירת הים התיכון והורדת נמ"כים (נחתות קטנות) בדרך היבשה לאילת.

בסיסים, פיקוד ושליטה

עד 1972 הייתה מפקדת חיל הים ממוקמת בחיפה, בקרבת הבסיס העיקרי של החיל. בזמן חירום, פעלה במוצב הפיקוד העליון נציגות של חיל הים. מפקד החיל וסגנו נאלצו תדיר לחלק את זמנם בין המטכ"ל שבקריה בתל־אביב לבין מפקדת חיל הים בחיפה.

הריחוק ממוקדי התכנון והשליטה של צה"ל (וחיל האוויר) בקריה והיכולת המוגבלת להשתלב ולהיות שותף לתהליכי קבלת ההחלטות היום־יומיים ברמת המטכ"ל ומשרד הביטחון הכבידו על ייצוג העמדות והאינטרסים של החיל ברמות השונות כמו על היכולת לשקף באופן מלא לצמרת צה"ל ולדרג המדיני את תמונת המצב בזירה הימית. הריחוק הפיזי הטביע את חותמו גם על תפיסת המטכ"ל באשר לשילובם של כוחות חיל הים בתכנונים מבצעיים; מצב זה היה כנראה בין הגורמים לחשש ולחוסר האמון ביכולתו המבצעית של חיל הים "לספק את הסחורה" שביטאו בהזדמנויות שונות הרמטכ"ל ושר הביטחון.

בזירת ים סוף התמצתה נוכחות חיל הים בבסיס ימי קטן דרומית לעיר אילת, שם פעלו ערב המלחמה מספר קטן של ספינות טורפדו ונמ"כים. בתקופת הכוננות שקדמה למלחמה הוכשרו כלי השיט שהיו בבסיס ואליהם התווספו שני נמ"כים שהובלו בדרך היבשה מחיפה וכן גוררת, סירת משמר (של המשטרה) ומספר סירות מרוץ שגויסו באילת.

לכוחות בזירה הצטרף גם כוח של שייטת 13 מצויד בסירת ברטראם, סירות נפץ וסירות גומי.

סד"כ חיל הים ערב תקופת הכוננות ובפרוץ המלחמה

סוג כלי השיט	כלי השיט	סטטוס 5 ביוני	סטטוס 16 במאי
משחתות	"יפו"	פעילה מ־6 ביוני	פעילה
	"אילת"	פעילה מ־6 ביוני	שיפוץ כללי עד אוגוסט 1967
	"יחיפה"	פעילה	יצאה מהשד"כ – על סף פירוק
צוללות	"יתניה"	פעילה	פעילה

	"רהביי"	פעילה רק על פני השטח	יצאה מהסד"כ – על סף פירוק
	"ליתני"	בדרכה ארצה	בשימוש באנגליה. צפויה בארץ באוגוסט 1967
נט"קים	2 X נט"קים 60 מ'	פעילים	פעילים
	נט"ק 60 מ'	פעיל	בבנייה במספנות ישראל (צפי גמר – יולי 1967)
	3 X נט"קים 36 מ'	פעילים	פעילים
	6 X גמ"כים	3 פעילים בכנרת 1 פעיל בחיפה 2 פעילים באילת	3 פעילים בכנרת 3 פעילים בחיפה
סט"ירים		5 פעילים	4 פעילים
		2 בשיפוץ	2 בשיפוץ
שייטת 13	לוחמים	70 לוחמים	45 לוחמים
בסיס אילת	סט"ירים	3 פעילים	2 פעילים 1 באחזקה
	גמ"כים	4 פעילים (2 מהצפון)	2 באחזקה

התכנון המבצעי בחיל הים ערב המלחמה

התכנונים המבצעיים בחיל הים בתחילת מאי 1967 נשענו בעיקר על תיק "סדן" שפירט את תכנית המגננה ועל תיק "קמרון" שכלל תכניות לתקיפת נמלים על־ידי כוחות לוחמה זעירה, הנחתת כוחות בצפון סיני והשתלבות בכיבוש פורט סעיד. תיק "קמרון" רוענן כשנה לפני המלחמה ומשימות שייטת 13 שבו תורגלו.

לשני תיקים אלה, התווסף תיק "ברעם" שכלל תכניות לפעולות תגובה נרחבות בחוף הסורי, כתגובה לפעולות ההטיה שבוצעו על־ידם. בחצי השנה שקדמה למלחמה עמד חיל הים בכוננות לביצוע תכניות "ברעם" – תקיפה בו־זמנית של מספר יעדים בחוף הסורי באמצעות כל הסד"כ הכשיר של שייטת 13 ובתובלת החלק הארי של סד"כ השטח של חיל הים.

האויב

הצי המצרי

ערב מלחמת ששת הימים עמד לרשותו של הצי המצרי כוח גדול שהיה מורכב מכלי שיט חדשים מתוצרת בריה"מ־המועצות לצד כלי שיט (בעיקר כלי שיט שטח גדולים) מתוצרת בריטניה, מקביליהם בגיל וביכולות של המשחתות ששירתו בחיל הים.

הסד"כ המבצעי הכשיר שעמד לרשות הצי מנה 6 משחתות ופריגטות, מחציתן מתוצרת סובייטית מדגם Skori, 7 צוללות מדגמי Romeo ו־Whiskey, 18 ספינות

טילים מדגמי Osa ו־Komar, 23 ספינות טורפדו ועוד עשרות סירות משמר, מקשות, נחתות טנקים וכלי שיט עזר.

מצבם התחזוקתי של כלי השיט – ובמיוחד של אלה מתוצרת ברית־המועצות, היה מניח את הדעת וכך גם הוערכה רמת תפעולם. עם זאת, הצי המצרי עודו התקשה להפעיל את כלי השיט החדשים במסגרות משולבות.

המידע וההערכות באשר לחימושן בפועל של ספינות ה־Osa וה־Komar בטילי ים־ים מדגם Styx – כלי הנשק החדשני שאמור היה להעניק לצי המצרי יתרון משמעותי על כוחות השטח של חיל הים – לא היו חד־משמעיים.

נמל הבית של הצי המצרי היה נמל אלכסנדריה שמרבית כלי השיט היו ערוכים בו. בנמל זה נמצאו גם מפקדת הצי וחלק הארי של התשתית הלוגיסטית שלו. בזירת הים התיכון עשה הצי שימוש בשני נמלים נוספים – פורט סעיד בפתח הצפוני של תעלת סואץ ונמל מרסה מטרוח שבין אלכסנדריה לגבול עם לוב.

בנמל פורט סעיד היו ערוכים דרך קבע כלי שיט קטנים בלבד. הנמל שימש, בין השאר, כבסיס מעבר לכלי שיט ששינו את היערכותם בין זירת הים התיכון לזירת הים האדום וכבסיס היערכות ויציאה לפעילות בצפון סיני ומול החוף הישראלי.

בסיס הצי העיקרי של הצי המצרי בים האדום היה בנמל סואץ שבקצה הדרומי של התעלה. בסיס נוסף שנפל בגודלו מבסיס סואץ אך עלה עליו בחשיבותו האופרטיבית, היה בסיס ע'רדקה, בקרבת שורש מפרץ סואץ והכניסה למפרץ אילת.

סד"כ הצי המצרי ערב המלחמה

סוג כלי השיט	דגם	סך הכול בסד"כ	סך הכול שמישות	הערות
משחתת/פריגטה	Skori	4	3	תוצרת ברית-המועצות
	Z	2	2	תוצרת בריטניה
	Hunt	1	1	
	River	1	1	
	Sloop "Black Swan"	1	1	
		7	6	
צוללות	Romeo	5	4	תוצרת ברית-המועצות
	Whiskey	5	3	
	M	1	-	
		11	7	תוצרת ברית-המועצות
ספינות טילים	Osa-I	10	10	
	Komar	8	8	
		18	18	

ספינות טורפדו				
	Shershen	1	1	תוצרת ברית-המועצות
	P-183	32	22	
		33	23	
מקשות, סירות משמר, סירות משמר נגד צוללות	T-43	6	5	תוצרת ברית-המועצות
	T-301	2	2	
	Bangor	1	-	
	SO-1	12	9	תוצרת ברית-המועצות
	De-Castro	4	3	
		19	14	
נט"קים	Polnochny	5	4	תוצרת ברית-המועצות
		5	4	

הכנות ופעולות הצי המצרי ערב המלחמה

בין מחצית אפריל למחצית מאי 1967 היה הצי המצרי טרוד בהכנות לקראת התמרון השנתי שלו. ההכנות כללו סדרת תרגילים בהשתתפות כוחות מכל היחידות הלוחמות בצי ובהן גם צוללות שתרגלו משימות התקפיות כגון תובלה ואיסוף של אנשי צפרדע.

בשבוע השני של חודש מאי החל הצי לבצע בהדרגה פעולות הכנה לקראת מצב חירום וב־14 במאי הוא הוכנס לכוננות מלאה מחשש לתגובה ישראלית להכרזת מצרים על חסימתם המתוכננת של מִצרי טיראן לשיט ישראלי.

לקראת המועד הצפוי לפינוי מעגן שארם א־שיח' מכוחות האו"ם ותפיסתו על־ידי המצרים (כחלק מהמהלכים למימוש הסגר הימי), תגבר הצי המצרי את כוחותיו בזירה בכלי שיט שטח: משחתות, סטי"לים וספינות טורפדו. תותחי חוף וכוחות יבשתיים נוספים עשו דרכם גם הם לגזרה.

לקראת השבוע האחרון של חודש מאי חל שינוי בהתייחסות הצי לנושא פעילותו בים האדום. במקביל למיסוד סיורים ימיים קבועים באזור המִצרים החל הצי המצרי (ב־25 במאי) בהחזרת כלי שיט מהים האדום לים התיכון. החזרת כלי השיט הייתה ככל הנראה תוצאה של חשש מתגובה ישראלית (ומערבית) בזירת הים התיכון וחשש כי סגירת התעלה "תכלא" חלק חיוני מהסד"כ בים האדום. משימת הסגר בים האדום הוטלה על שתי משחתות שנעזרו בכלי שיט קטנים יותר (סירות משמר, סטי"לים וספינות טורפדו שחלקם נערך במעגן שארם א־שיח') ובכוחות אוויר מע'רדקה.

בתאריכים 28–31 במאי שוב גבר חששם של המִצרים מתקיפת כוחותיהם באזור שארם א־שיח'־ע'רדקה. חשש זה התחזק לנוכח פעולות הונאה מכוונות של צה"ל

(במסגרת תכנית ההונאה "לשון אדומה") שכללו בין השאר תגבור בסיס אילת ופעילות ימית ואווירית מוגברת ומופגנת במפרץ אילת.

תחושת האיום על כוחותיהם הניעה את המצרים להגביר את סיוריהם הימיים במפרץ אילת. בצפונו של המפרץ הוצבה סירת דיג שממנה נערכה תצפית מודיעינית מסווית, ובחלקו הדרומי נעו כלי שיט קטנים.

החשש המצרי מפני תקיפת כוחותיהם באזור שארם א־שיח' נמשך גם בימים הראשונים של חודש יוני והביא לגל נוסף של תגבור הכוחות הימיים בזירה ולתגבור האי טיראן בכוחות חי"ר. הערכת המצרים כי ייעשה ניסיון להעברת אניית מבחן במצרים, חיזק חששות אלה. זיהוי שגוי של תנועת אניית המשא "דולפין" בתחומי נמל מסוע ופירושה המוטעה כעזיבת האנייה צפונה, הביא ב־3 ביוני לשיא חדש בכוננות הכוחות המצריים בגזרה.

הצי הסורי

הצי הסורי היה באותה עת בעל אופי הגנתי מובהק והפעיל בעיקר כלי שיט שטח קטנים מתוצרת סובייטית (סט"ילים, ספינות טורפדו קטנות מדגם K-123 ומקשות).

מפקדת הצי שכנה במעגן מינאא' אלבֵּידא, בצפון החוף הסורי. מעגן זה שימש כנמל האם של מרבית כלי השיט שמעת לעת פרסו גם לנמל לטקיה הנמצא מדרום למינאא' אלבידא, למעגן בניאס במרכז החוף הסורי ולנמל טרטוס החדש שנבנה בדרומו. כלי השיט של הצי עסקו בעיקר בסיורים בקרבת החוף.

על־פי הערכת ענף המודיעין של חיל הים היה האיום הפוטנציאלי שהציב הצי הסורי מצומצם, ונשען על שתי דרכי פעולה אפשריות עיקריות: פעולת פשיטה וירי על מטרות בחוף הישראלי על־ידי סטי"לים ("פגע וברח"), ומתן בסיסי פעולה לכלי שיט מצריים אשר יוכלו לפעול מאזור זה בשטחנו. הקמת קשר בין מפקדות שני הצדדים (מאז אמצע חודש מאי), חיזקה את החשש מהתממשות דרך הפעולה השנייה.

תכנון ופעילות בחיל הים ערב המלחמה

ב־17 במאי, בשובו מקד"ם הרמטכ"ל, הנחה ראש מחלקת ים,[7] אל"ם איזי רהב (מפקד חיל הים היה באותה עת בחו"ל), את סגל הפיקוד של חיל הים לנקוט בצעדים הנדרשים להכנסת חיל הים למצב כוננות במהירות האפשרית. המשמעות העיקרית של הנחיה זו הייתה הכשרה מהירה של סד"כ החיל. יומיים לאחר מכן החל גיוסם של אנשי המילואים של שייטת 13 ובחיל הוכרזה כוננות "בריח".

ב־20 במאי פרסם המטה הכללי את פקודת "רוגל 3" שבה הוגדרו לחיל הים משימות "הגנה על חופי המדינה" ו"כוננות לתגובה על בסיסי האויב". הפקודה החֵילית

המקבילה, "רוגל 1", התמקדה, בהתאמה, בפריסת מערך סיורים לגילוי ולהגנת החוף ובבניית אופציה התקפית מבוססת על כוחות שייטת 13 בתובלת צוללת ומשחתת.

שלושה מרכיבים עיקריים בלטו בתכנונים החֵילִיים לזירת הים התיכון: הגנת החוף, סיוע בהנחתת כוחות ותקיפת האויב בבסיסיו. השינויים התכופים שאפיינו את התכנונים המבצעיים של חיל הים מתחילת תקופת הכוננות ועד לסיום המלחמה (כפי שיתוארו להלן) שיקפו הן את התנודות בנכונות המטכ"ל לאשר את הפעולות המתוכננות (פועל יוצא של חשש מכישלון שיגרור הסתבכויות), הן את חוסר הוודאות — האם תצטרף סוריה ללחימה ומתי — והן את היעדר הגמישות שממנה סבל החיל בהקצאת כוחות לביצוע מספר משימות בו־זמנית. כך, לדוגמה, על־פי פקודת "רוגל 3" שפורסמה בעת שלרשות חיל הים עמדו עדיין רק המשחתת "יפו" והצוללת "תנין" לתובלת לוחמי שייטת 13 לתקיפת נמלים, היה על המשחתת "יפו" לסייר לאורך החוף הישראלי כשעל סיפונה כוחות שייטת 13, בכוננות לתקיפה במספר אופציות: נמלי לטקיה ומינאא' אלבֵּידא בסוריה, נמל טרטוס בדרום החוף הסורי או נמל פורט סעיד במצרים. במקביל, העמידה פקודת "רוגל 4" את הצוללת "תנין" בכוננות (בים) לביצוע תקיפות באמצעות כוח שייטת 13 באחד היעדים הבאים: אלכסנדריה, מינאא' אלבידא, לטקיה או בניאס.

ב־20 במאי הביאה פקודת "קרדום" הצה"לית (שעניינה השמדת הצבא המצרי בסיני) למפנה בתכניות המבצעיות של חיל הים בזירת הים התיכון בהוסיפה לתכנון תקיפות הנמלים תכנון להנחתת כוחות בגזרת אלעריש.

ב־24 במאי הוצגו לראש הממשלה תכניות "קרדום", ובכללן תכנית הנחיתה. מבחינת חיל הים הייתה משמעותה של התכנית ריתוק עיקר הכוחות בזירת הים התיכון (למעט הצוללת) למשימה זו. תכניות הנחיתה התבססו על כוח תובלה בן שישה נט"קים שיוביל כוח שריון וצנחנים מאזור אשדוד לאזור אלעריש[8] כשהוא מלווה ומאובטח בכוחות שטח. אח"י "נוגה" נקבעה כאניית הפיקוד למבצע הנחיתה.

בשלב מאוחר יותר נבדקה אפשרות כי אח"י "יפו" שהוקצתה יחד עם כוח ספינות טורפדו לאבטחת האגף המערבי של מבצע הנחיתה, תוביל (במקביל לנחיתה) גם כוח סיירות נפץ של שייטת 13 לתקיפת נמל פורט סעיד.

ריתוק כלי השיט הפוטנציאליים לתובלת כוחות השייטת למבצע הנחיתה זירז את גיוסם של שני כלי שיט אזרחיים שישמשו כתחליף למשימה זו — סירת הדיג "גלים" בפיקודו של מפקד שייטת הצוללות לשעבר, סא"ל יוסל'ה דרור, וה"שקמונה" שעסקה במחקר ימי, בפיקודו של מפקד חיל הים לשעבר האלוף יוחאי בן־נון. שני כלי השיט גויסו ומותקנו למשימתם בשבוע האחרון של מאי והפליגו לאזורי המתנה באזור החוף הסורי, כשעל סיפונם כוחות שייטת 13.

התכניות להשתתפות חיל הים בכיבוש שארם א־שיח' ("תכנית "אסיף") עברו אף הן תנודות של אישורים וביטולים. כוח מיוחד של שייטת 13 הורד לאילת לקראת אפשרות לתקיפת יעדים בחוף המפרץ (תכנית "סנרי"), תכנית שבסופו של דבר לא אושרה לביצוע.

ב־4 ביוני קיבל אל"ם אברהם בוצר ("צ'יטה") את הפיקוד על הזירה[9] ובין פעולותיו הראשונות היו גיוסן של שמונה סירות מרוץ לעיבוי הכוח העומד לרשותו.

פעילות התכנון וההכנות הקדחתניות שבהן היו מעורבות יחידות החיל עמדו בניגוד לנטייתם של הרמטכ"ל ושר הביטחון לא לאשר לחיל הים פעולות מעבר להנחתת כוחות בצפון סיני ולהגנה על החוף הישראלי. ערב המלחמה, ב־4 ביוני, נפגש מפקד חיל הים עם הרמטכ"ל, סגנו וראש אג"ם ולמד מהם כי כל פעולות חיל הים שתוכננו טעונות אישור נפרד של ראש הממשלה שכן הן אינן מהוות חלק מהתכניות שהוצגו ואושרו על־ידו. בשיחה זו עלו שוב שאלות באשר לסיכויי ההצלחה ולמשמעויות המדיניות העשויות לנבוע מביצוע הפעולות בזירה הימית.

בפגישה שהוסדרה בדחיפות עם ראש הממשלה, הציג האלוף אראל את נימוקיו לאימוץ גישה התקפית מול ציי מצרים וסוריה — יחסי הכוחות שאינם מאפשרים לחיל הים התמודדות בים הפתוח או הגנה לאורך זמן על החוף והחשש כי זרוע ימית של האויב שלא תיפגע, עלולה לשמש אותו לפעולות התקפיות להצלת יוקרתו. ראש הממשלה קיבל את עמדת מפקד חיל הים אולם התנה זאת באישור מועד הביצוע על־ידי שר הביטחון והרמטכ"ל.

בבוקר יום המלחמה עדיין לא ניתן האישור לתכניות חיל הים אולם ב־08:15, כחצי שעה לאחר תחילת תנועת כוחות השריון לתוך סיני, בוטלה סופית משימת הנחיתה בצפון סיני.

שחרור כלי השיט שהיו מוקצים למשימת הנחיתה אפשר למפקד חיל הים לתת בצהרי אותו יום הנחיות חדשות: אח"י "נוגה" תצטרף לשני הכוחות הממתינים לפעולה מול החוף הסורי (על גבי ה"גלים" וה"שקמונה") ותוביל כוח שייטת 13 לתקיפת כלי שיט סוריים במעגן בניאס, ואח"י "יפו", בליווי שלוש ספינות טורפדו, תוביל כוח נוסף לתקיפת כלי שיט בנמל פורט סעיד (במקביל לתקיפת נמל אלכסנדריה על־ידי כוח מובל באח"י "תנין"). שתי ספינות טורפדו נוספות הופנו צפונה לסייע לכוחות בחוף הסורי.

מאמציו של מפקד חיל הים להשיג אישור למבצעי התקיפה של חיל הים בנמלי האויב נשאו פרי רק בשעות הצהריים. בשעה 12:00 ניתן אישור למבצעים בחוף המצרי ושעתיים וחצי לאחר מכן, ניתן סוף־סוף האישור לשלושת המבצעים בחוף הסורי — סד"ג "גלים" במינאא' אלבֵּידא, אח"י "נוגה" בבניאס וה"שקמונה" בטרטוס.

מבצעי ליל 6/5 יוני

על־פי התכנון, אמור היה חיל הים להנחית בור־זמנית, בלילה הראשון למלחמה, חמש מהלומות על ציי מצרים וסוריה. חמישה כוחות נפרדים של לוחמי שייטת 13 אמורים היו לחדור בצלילה לנמלי האויב ממינאא' אלבידא שבצפון החוף הסורי ועד לאלכסנדריה, כ־500 קילומטרים ממערב לחוף הישראלי, לאתר כלי שיט ולהשמידם באמצעות מטעני נפץ. עיתוי הביצוע — כמעט יממה לאחר פרוץ המלחמה — נטל מהמבצעים את יתרונם העיקרי — ההפתעה. על הלוחמים היה לחדור ליעדים דרך מערכי הגנה דרוכים הכוללים סיורי כלי שיט, רשתות נגד חדירת צוללים, הטלת מטעני עומק ואמצעים נוספים המיועדים להקשות על תקיפת כלי שיט בנמל. יתרה מכך, סביר היה כי מחשש לתקיפתם ישנו כלי השיט את מקום היערכותם בנמל ויעגנו גם בין כלי שיט אזרחיים.

השינויים שנעשו ברגע האחרון בציוות הכוחות למשימות חייב חלק מהכוחות לבצע תכנון חפוז בעת התנועה ליעד. בחלק מהמקרים לא היו בידי הכוחות מידע או עזרים מתאימים להזדהות ביעד ובאף לא אחד מחמשת המבצעים היה בידיהם מודיעין עדכני ומלא באשר לפריסת המטרות ביעד.[10]

המבצעים בחוף הסורי

מבצע "בנדול" — סד"ג "גלים" במינת אלבַּידא

"עד כה לא התגלינו, מבקש אישור לביצוע נוסף..."

ב־4 ביוני בשעות אחר־הצהריים, לאחר שהייה קצרה שנוצלה לתִדלוק ולקבלת עזרי מודיעין עדכניים, עזבה בשנית ה"גלים" בפיקודו של סא"ל (מיל') יוסל'ה דרור את נמל חיפה בדרכה לצפון החוף הסורי. כוח הלוחמים שהיה על סיפונה הורכב מאנשי מילואים של שייטת 13 בפיקודו של רס"ן חנוך מנור.

ב־5 ביוני נשלחו לכוח שלושה מברקים ששיקפו את התלבטויות המטכ"ל באשר לאישור הפעולה (מפקד הכוח לא היה מודע להתלבטויות אלה):

פעל הערב על מינת אל ביידה (.) בהצלחה (.) אשר (.)
המשך להתקדם (.) הביצוע טעון אישור נוסף (.)
יש אישור לפעולה (.) גלים מינט (.) נוגה בניאס (.) שקמונה טרטוס (.)

המברק השלישי ובו האישור הסופי לפעולת שלושת הכוחות נקלט על ידי הכוח רק ב־16:45.

ב־21:10 החלה הורדת הכוח בנקודת ההורדה המתוכננת, כ־12 מיילים מהחוף. במהלך ההורדה נקרעה אחת הסירות והצורך בהחלפתה בסירת עתודה (שצריך היה לנפח) גזל עוד דקות ארוכות ויקרות מהזמן שעמד לרשות הכוח.[11] ב־22:00 החל הכוח לנוע לעבר החוף אולם אז הסתבר כי אחת הסירות נעה במהירות אטית. העברת חלק מהאנשים לסירה אחרת סייעה לשפר את המהירות, אולם גם זו הייתה נמוכה מהמהירות המתוכננת.

הכוח נע לעבר נקודה בקרבת החוף צפונית לנמל במטרה להתגנב משם דרומה עד לנקודת הורדת הצוללים. במהלך תנועתם, הופתע הכוח משלושה כלי שיט צבאיים שהופיעו בקרבתם, בדרכם לנמל. מחשש לחשיפתו, פנה הכוח לעבר החוף והסירות נצמדו לסלעים שבלטו מהמים.

משנכנסו כלי השיט הסוריים לנמל, הייתה השעה כבר 1:30 — ולכוח נותרו רק כשעתיים עד לדמדומי בוקר. על־פי חישובי מפקד הכוח היה המשך ביצוע הפעולה באותו לילה מחייב את איסוף הצוללים באור יום מלא, על כל המשתמע מכך. לאחר שניסה ללא הצלחה ליצור קשר עם מפקד המבצע ב"גלים", החליט מפקד הכוח לוותר על הביצוע באותו לילה מתוך מחשבה כי בליל המחרת יוכל לשוב ולבצע בתנאים טובים יותר.

עם דמדומי בוקר חברו סירות הגומי ל"גלים" ולאחר שהועמסו על סיפונה, פנתה סירת הדיג מערבה לאזור ההמתנה. על אף הביקורת שנשמעה מפיהם של חלק מהלוחמים, הצדיק סא"ל דרור את החלטתו של מפקד הכוח ובמברקו למפקדת חיל הים ביקש אישור לביצוע חוזר בלילה הקרוב.

בתגובה למברק המנחה אותו לשוב הביתה, ניסה דרור, שוב, לשכנע את מפקדת חיל הים, בלי שידע כי במועד זה כבר ניטלה ממנה היכולת לקבל החלטה כזו: "עד כה לא התגלינו ויש לנו סיכוי רב להצליח הלילה (.) אנא תנו לנו לפעול (.)"

בסיכומו למבצע, ציין סא"ל דרור חמישה גורמים עוקבים שהביאו לפיגור בלוחות הזמנים ואשר הביאו בסופו של דבר לביטול הביצוע. הוא סיים באמירה: "בשם כל כ"ג יורדי הסד"ג 'גלים' אני מביע את צערנו העמוק על שלא ניתנה לנו הזכות לתרום את חלקנו האקטיבי במלחמה..."

מבצע "רוגל ב'" — אח"י "נוגה" בבניאס

המעגן הקטן, דרומית למסוף הדלק הימי בבניאס, שימש את הצי הסורי לפריסת כלי שיט קטנים.

במקור, הייתה אח"י "נוגה" תחת פיקודו של רס"ן זאב אריאל בכוננות להובלת כוח שייטת 13 לתקיפה בנמל לטקיה, במקרה שתבוטל משימת הנחיתה שבה יועדה

לשמש כאניית פיקוד. משבוטלה משימת הנחיתה, בבוקר ה־5 ביוני, לא היה באפשרות ה"נוגה" להגיע בזמן לצפון החוף הסורי ויעד התקיפה שונה ונקבע למעגן הבניאס.

כוח השייטת בפיקודו של רס"ן אמנון בן־ציון לא הכיר את היעד החדש ולא היו ברשותו עזרי מודיעין מתאימים, למעט מפות ימיות וספרות ניווט ימית בריטית ששימשו את צוות ה"נוגה". לתכנון המאולתר שהסתמך על עזרי הספינה סייע אחד הקצינים שהיה מעורב בעבר בתכנון תקיפה בנמל זה.

טווחי ההורדה והאיסוף למבצע זה היו גדולים יחסית מחשש לגילוי על־ידי מכ"ם חוף. בשעה 22:00 הגיעה הספינה לנקודת ההורדה המתוכננת[12] ומפקד הכוח, בסיועו של מפקד המבצע, ניסה להזדהות על־פי אורות מגדלורים שנראו מכיוון החוף ועל־פי תמונת מכ"ם הספינה.

תוואי החוף השטוחים והיעדר סימני הזדהות בולטים הקשו על התמצאות הכוח. על מנת להקל על איתור המעגן, הפליג הכוח לכיוון נקודה בחוף שנמצאה, על־פי הבנתם, צפונית לו, משם התכוונו לסרוק את קו החוף בתנועה דרומה. למרבה אכזבתם לא זיהו הלוחמים את המעגן ולאחר מספר ניסיונות סרק נוספים הגיע מפקד הכוח למסקנה כי הכוח הורד בנקודה שונה מזו שתוכננה. כשלפניו מעט יותר מחצי שעה עד לדמדומי הבוקר, החליט לוותר על הביצוע באותו לילה.

בעת שהכוח ניסה, לשווא, לאתר את מטרתו, הייתה אח"י "נוגה" בדרכה לנקודת המפגש המתוכננת לאיסוף הכוח כשהיא מנסה ללא הצלחה ליצור אתו קשר. על צג מכ"ם האנייה התגלה מבנה בן שלוש מטרות שנע צפונה במהירות של 15 קשרים. משהצטמצם המרחק בין האנייה למטרות, נראו מכיוונן נצנוצי אור שמפקד ה"נוגה" זיהה אותן בטעות כסירות הגומי. מאוחר מדי התחוור לו כי שלוש המטרות המהירות אינן אלא שלוש ספינות טורפדו סוריות שהקרובה שבהן חלפה במרחק של פחות מ־100 מטר מה"נוגה".

דבק במשימתו לאסוף את כוח השייטת, שעמו לא היה לו קשר באותה עת, נמנע מפקד ה"נוגה" מפתיחה באש לעבר ספינות האויב, דיווח למפקדת חיל הים על המפגש ופנה לנקודה הנמצאת כ־30 מיילים מהחוף. ב־05:00 חבר סוף־סוף הכוח ל"נוגה" והועמס על סיפונה.

מבצע "קסיס" — "שקמונה" בטרטוס

ספינת המחקר "שקמונה", בפיקודו של אלוף (מיל') יוחאי בן־נון, חומשה והוסבה ערב המלחמה לנשיאת כוחות שייטת 13. הכוח שהיה על סיפונה, בפיקודו של סרן פז (פאולין), היה מצויד בסירות גומי וב"חזירים" (כלי שיט תת־מימיים שנשאו שני

צוללים על ציודם) באופן שאפשר לו גמישות לביצוע תקיפות בשיטות שונות, בהתאם ליעד שיוקצה לו.

הכוח שאמור היה להיות מורכב משני זוגות צוללים מובלים בשני "חזירים", תוכנן לפעול בנמל טרטוס בדרום החוף הסורי. בנמל, שבנייתו טרם הסתיימה, נערכו כבר מספר כלי שיט של הצי הסורי – סטי"לים וספינות טורפדו.

בצהרי ה־5 ביוני פנתה ה"שקמונה" מאזור ההמתנה מול החוף הסורי לעבר נקודת ההורדה המתוכננת, כ־8 מייל מנמל טרטוס. הים הגלי האט את מהירותה של הספינה והיא הגיעה למרחק של כ־10 מייל מהיעד רק בשעה 22:40, כשלפניה עוד שעה לפחות עד לתחילת הורדת הכוח למים. הידיעה כי פרק הזמן שנותר עד לדמדומי הבוקר לא יספיק לביצוע ולאיסוף בשעות החשכה, הביאו, גם הפעם, להחלטה לבטל את הביצוע לאותו לילה ולצאת לאזור ההמתנה. בתחקיר למבצע סיכם יוחאי בן־נון את שיקוליו:

א. אין אפשרות להספיק להגיע ולבצע בתחום החשיכה שנשאר
ב. אי רצון ליפול בשבי סוריה
ג. אפשרות ביצוע למחרת

המבצעים בנמלי מצרים

מבצע "רוגל ד'" – אח"י "יפו" בפורט סעיד

בליל 5/4 ביוני שונתה משימתו של כוח אח"י "יפו", שהיה תחת פיקודו של אל"ם ביני תלם,[13] והוא הונחה להיערך לתקיפת פורט סעיד באמצעות צוללים. ב־5 ביוני לפנות בוקר הועמס על סיפון אח"י "יפו" כוח שייטת 13 בפיקודו של רס"ן זאב אלמוג, מצויד בשני "חזירים" ו"ציפור" (סירה מהירה ששימשה כסירת אם וכסירת פיקוד).

אחר־הצהריים נערך על סיפון ה"יפו" תדרוך למפקדי הכוחות המשתתפים – אח"י "יפו", תחת פיקודו של סא"ל קט, כוח שייטת 13 בפיקודו של רס"ן זאב אלמוג וכוח ספינות הטורפדו שאמורות היו ללוות את ה"יפו" בפיקודו של מפקד פלגה 914, סא"ל אורן. ברקע התדרוך עמדו ידיעות בדבר הימצאותם של סטי"לים בפורט סעיד וכניסתה הצפויה של צוללת מאלכסנדריה לנמל בשעות הערב. על התכנון המפורט של פעולת הצוללים ביעד הקלו זמינותם של עזרי מודיעין והעובדה שרס"ן אלמוג, בהיותו קצין האג"ם של השייטת, הכיר היטב את התכנונים הקודמים לנמל זה.

בעקבות שיחה שהייתה למפקד חיל הים עם הרמטכ"ל שבה הביע רבין את חששו מטיבוע המשחתת על־ידי הסטי"לים, שלח אראל בשעות הצהריים מברק אישי לביני תלם:

אנו פועלים הלילה נגד נמלי סוריה (.) ההצלחות באוויר וביבשה עצומות (.) אסור לנו לסבול אבידות שינוצלו על ידי האויב לצורך יוקרה (.) אל תסכן את היפו במפגש עם אוסות (.) העדיפות לפעולה בנמל (.) בהצלחה (.)

ב־20:15, כשעה לפני זמן ההורדה המתוכנן, עודכן הכוח כי אין ודאות בדבר הימצאן של מטרות בנמל והוא הונחה להגביל את חיפוש המטרות לשני אזורים בנמל. אח"י "יפו" התקדמה בנתיב אניות הסוחר לעבר הנמל, והכוח, שכלל שני "חזירים" ו"ציפור", הורד בטווח קרוב מזה שתוכנן. מיד לאחר ההורדה פנתה ה"יפו" והתרחקה ושתי ספינות הטורפדו התייצבו באזור נקודת המפגש המתוכננת עם ה"ציפור". ספינת טורפדו שלישית הפליגה בצמוד ל"יפו" כדי לסייע לה במקרה של היתקלות עם הצוללת שעל אודותיה היו ידיעות כי היא צפויה להיכנס לנמל באותו לילה.

ב־21:15 נותקו ה"חזירים" מה"ציפור" שגררה אותם והם נעו לכיוון הנמל אגב התפצלות לשני האזורים שהיו אמורים לסרוק. במהלך הסריקות לא זיהו שני זוגות הצוללים מטרות לתקיפה, אולם לעבר אחד מהם נזרקו שני מטעני עומק מסירת משמר שפעלה בנמל.

שני ה"חזירים" יצאו בנפרד מהנמל לנקודת המפגש המתוכננת עם ה"ציפור". אחד ה"חזירים" התקשה להקים קשר עם ה"ציפור", ובמהלך תנועת ה"ציפור" לחבירה עם ה"חזיר" השני, נפתחה אש[14] מכיוון שובר הגלים. לקראת 2:30 נאסף זוג הלוחמים הראשון לאחר שטיבע, כמתוכנן, את ה"חזיר", וזמן מה לאחר מכן נאסף גם הזוג השני.

במהלך ניסיונות החבירה בין ה"ציפור" ל"חזירים" נקלטו באח"י "יפו" דיווחי קשר מצריים ומכ"מ שהצביעו על פעילותו של סטי"ל מדגם אוסה באזור. מחשש שה"יפו" עומדת בפני תקיפת טילים, הורה תלם לשגר שתי רקטות מוץ[15] והורה למפקד ה"יפו" להתרחק צפונה. כ־20 דקות לאחר מכן, בעוד ה"יפו" נעה צפונה ללא קשר עם ה"ציפור" (שעדיין לא חברה ל"חזירים"), גילו שתי ספינות הטורפדו זוג סטי"לים מדגם אוסה כשהם נעים מערבה, ומפקד הכוח דיווח כי הוא מנסה למשוך אותם צפונה על מנת למנוע מהם להפריע לאיסוף לוחמי השייטת. מפקד המבצע הורה לספינות הטורפדו לתקוף את המטרות. ספינות הטורפדו פנו לעבר המטרות במהירות גבוהה ואלו החלו לברוח מערבה. לספינות הטורפדו ניתנה הוראה

לנתק עמן מגע. בתגובה, ביקש מפקד הכוח אישור להעסיק באש את המטרות כשהוא מנתק מגע. מירי תותחי ספינות הטורפדו נפגע אחד הסטי"לים, ויחד עם בן זוגו מיהר לחמוק לתוך הנמל.

בשעה 03:00, משלא נוצר קשר עם ה"ציפור", הורה מפקד המבצע לספינות הטורפדו לעזוב את אזור המפגש[16] המתוכנן. ה"יפו" גם היא נעה החוצה מהאזור, כנראה בשל חשש מתקיפה אווירית באור יום.

לאחר שחיפש לשווא את כוח החילוץ באזור שנקבע לאיסוף, ומשלא הצליח להקים קשר עם ה"יפו", החליט רס"ן אלמוג ב"ציפור" להתחיל לצאת מהאזור בתנועה עצמאית. בשעה 06:00 נפגשו ה"ציפור" וה"יפו" ששבה לאסוף אותה והכוח הועמס על סיפון המשחתת שעשתה דרכה חזרה לנמל.

מבצע "רוגל 4" — אח"י "תנין" באלכסנדריה

אח"י "תנין" יצאה לראשונה לים עוד ב־21 במאי, בכוננות למבצע תקיפה במספר יעדים אלטרנטיביים ובהם גם אלכסנדריה. ב־25 במאי, לאחר שהייה קצרה בנמל, יצאה שוב לאזור המתנה כ־80 מייל מאלכסנדריה, ממתינה לאישור לפעול.

בפני מפקד המבצע, רס"ן אברהם דרור (איון), עמדו שתי אפשרויות פעולה: תקיפת כלי שיט מחוץ לנמל בירי טורפדו מהצוללת, ושיגור שלושה זוגות צוללים לתקיפת כלי שיט בתוך הנמל. פעולת הצוללים בתוך הנמל לא אמורה הייתה להטיל על מפקד הצוללת כל מגבלה לתקיפת כלי שיט, אם תהיה לו ההזדמנות לכך.

בצהרי ה־5 ביוני, עם אישור המטכ"ל לתקוף בנמלי מצרים, קיבלה הצוללת אישור לפעולה עם המלצת המפקדה להתמקד בתקיפה באמצעות טורפדו: "רשאי לתקוף כלי־שיט אויב בנמל ומחוצה לו (.) לאור מיקום האויב ממלין לתקוף בטורפדו (.) ..."

עם קבלת האישור, החלה הצוללת בתנועה לנקודת הורדת הצוללים כמייל מהחוף. בעת התנועה לעבר נקודת ההורדה נשלח לצוללת מברק ובו פירוט היערכות כלי השיט בנמל — מידע שהיה חיוני לתכנון התקיפה בנמל. הצוללת, שהייתה באותה עת במצב צלילה, לא קלטה את המברק.

בשעה 16:10, בעת שהייתה בדרכה לכיוון החוף, זיהתה הצוללת משחתת מדגם Skori ונערכה לתקיפתה בטורפדו. המשחתת שינתה את כיוון הפלגתה וההזדמנות לתקיפתה אבדה. בשעה 19:00 הגיעה הצוללת לנקודת ההורדה ו"התיישבה" על הקרקעית. לפני כן הצליחו מפקד הצוללת ומפקד כוח הצוללים, רס"ן איתן ליפשיץ, לסרוק את שטח הנמל באמצעות הפריסקופ ולהבחין בתרני משחתת העוגנת באזור המוקצה לכלי שיט בכוננות, מחוץ למעגן הצבאי.

תכנית הפעולה של כוח השייטת הייתה גבולית מבחינת לוחות הזמנים. הזמן האחרון לאיסוף חזרה לצוללת נקבע לשעה 03:00 וזמני ההפעלה של המטענים נקבעו לשעה 05:00. בפרק זמן זה היה על הצוללת גם להתרחק מאזור המפגש. בין מפקד הצוללת והלוחמים נקבעו גם מועדים לאיסוף חוזר במקרה של כישלון לחבירה בלילה הראשון.

לאחר שיצאו מהצוללת בהצלחה, פעלו שלושת זוגות הצוללים בתוך הגמל בנפרד. משעלו בתוהו ניסיונותיהם לאתר כלי שיט צבאיים לתקיפה, הניח אחד הזוגות את המטענים שברשותו על מבדוק בטון וזוג אחר הצמיד את המטענים למחפר שעגן בסמוך לו.

שלושת הזוגות הגיעו כמתוכנן לאזור האיסוף שנקבע אולם לא הצליחו ליצור קשר עם שני הסמנים שהמתינו להם במים מעל לצוללת.

מכשירי הבית שהיו ברשות הלוחמים לא פעלו ותקלה בנצנץ שאמור היה להיות מופעל על־ידי הסמנים, תרמה כנראה גם היא לחוסר היכולת לבצע את החבירה. במהלך הניסיונות לאתר את הצוללת נפגשו שניים מהזוגות, ובשעה 03:15, לאחר שהגיע הזמן האחרון לאיסוף, החליטו לשוב לחוף, להשמיד את הציוד שברשותם למעט ציוד המילוט, ולהסתתר.

ארבעת הלוחמים מצאו מסתור במערה באזור ששימש דייגים מקומיים, שם פגשו, באקראי, בזוג השלישי שגם הוא החליט לחזור לחוף לאחר שלא הצליח לחבור לצוללת.

מפקד הצוללת המתין לצוללים בנקודה היעודה; 40 דקות לאחר המועד האחרון התנתקה הצוללת מהקרקעית, מפקדה ביצע סריקת פריסקופ אחרונה בניסיון לאחר את הצוללים האבודים והיא החלה לנוע באטיות בדרכה החוצה.

במהלך תנועתה מאזור הנמל החוצה איתרה הצוללת כלי שיט שטח מדגם Sloop.[17] לאחר כ־50 דקות של היערכות לתקיפה שיגרה הצוללת ארבעה טורפדו לעבר כלי השיט, אולם אלה חלפו כנראה מתחתיו בלי להתפוצץ. בתגובה, הותקפה הצוללת בפצצות עומק שטלטלו אותה והוציאו מפעולה את הסונאר הפסיבי שלה. הפגיעה הותירה למעשה את הצוללת ללא יכולת לגלות כלי שיט בצלילה. היא התרחקה אפוא לטווח של 50 מיילים מהחוף ומפקדה דיווח על המצב למפקדת חיל הים.

בשעות הצהריים המאוחרות גילו דייגים מקומיים את ששת הלוחמים אשר הוסגרו לשלטונות. במהומה שאירעה סביב גילוים הצליחו שניים מהלוחמים לחמוק ונתפסו רק מאוחר יותר, בעת שניסו לצאת מאלכסנדריה מזרחה. לאחר שעברו חקירות מלוות בעינויים ישבו ששת הלוחמים בשבי המצרי עד לשחרורם בינואר 1968.

למרות "נכותה" המבצעית של הצוללת, תכנן מפקדה לשוב לנקודת האיסוף

בניסיון חוזר לחלץ את הלוחמים שעל גורלם לא היה לו באותה שעה כל מידע. במקביל, תוכננו במפקדת חיל הים אופציות איסוף נוספות, בסירות גומי או ב"ציפור", מובלים על גבי משחתות, ונבחנה גם אפשרות ליצור הסחה באמצעות פעילות מטוסים במבואות הנמל.

פיקוד חיל הים היה מודע היטב לסיכון הגבוה הכרוך בשיגור כוח שטח לחילוץ הלוחמים, ויציאתן של המשחתות שכבר הועמסו למשימה זו בוטלה משנודע ממקורות מודיעין שהלוחמים נפלו בשבי. במבואות אלכסנדריה, כשהיא נעה ללא סונאר פסיבי, ומתוך חשש כי אם הצוללים נפלו כבר בשבי אזי נקודת המפגש ידועה למצרים, החלה ה"תנין" להתגנב לכיוון החוף. לקראת השעה 19:00, בטווח של 8 מיילים מהנמל, הורם פריסקופ הצוללת להצצה[18] ואז נקלט בצוללת מברק ששודר אליה עוד בשעות הצהריים ובישר כי אנשי השייטת נפלו בשבי וכי עליה לשוב הביתה.

על תפקודו במבצע "רוגל 4" הוענק למפקד אח"י "תנין", רס"ן דרור, עיטור העוז. בנימוקים להענקת העיטור נכתב:

> ביום ה־6 ביוני 1967, בהיותו מפקד צוללת של חיל הים, במשימה ליד נמל אויב, הותקפה הצוללת בפצצות עומק, ועל אף שנפגעה, חזר וחדר עימה ביום ה־7 ביוני 1967 אל מעבר למערך ההגנה של האויב.

סיום המבצעים ההתקפיים בים התיכון

"מאותו יום המטכ"ל לא אישר לנו יזמה"[19]

תמונת המצב שהצטיירה ב־6 ביוני לפנות בוקר במפקדת חיל הים הייתה עגומה – בחוף הסורי לא הצליח אף לא אחד משלושת הכוחות להגיע ליעדו, והזדמנות לפגוע בכלי השיט שגילתה ה"נוגה" הוחמצה. גורלם של ששת הלוחמים באלכסנדריה לא היה ברור, והצוללת "תנין", שאמורה הייתה לשוב ולנסות לחלצם, הותקפה וניזוקה בלי שהצליחה לפגוע בכלי השיט התוקף.

בפורט סעיד פגעו אמנם ספינות הטורפדו בסטי"ל אחד לפחות, אולם חבירת כוח לוחמי השייטת שסרקו את הנמל ללא תוצאות התעכבה עד לשעות הבוקר המוקדמות.

האווירה במפקדת חיל הים ובמטכ"ל הייתה קשה. המטכ"ל ביטל את תכניות חיל הים לתקוף כלי שיט ומטרות חוף בסוריה בלילה השני[20] וכלי השיט שכבר היו בדרכם צפונה הוחזרו לנמל. האירועים סתמו את הגולל גם על הסיכוי לנסות ולתקוף שוב בסוריה באמצעות כוחות השייטת.

אירוע ה"ליברטי"

ב־8 ביוני, בשעה שכוחות היבשה והאוויר של צה"ל מתכוננים להעתקת המתקפה לחזית הצפון, הותקפה בשוגג, מול חופי צפון סיני, אניית ההאזנה האמריקנית "USS Liberty". ה־"Liberty" הושקה כאניית סוחר במאי 1945 ובשלהי 1964 הסב אותה הצי האמריקאי לאניית האזנה – אחת משבע אניות "מחקר טכני כללי" (General Technical Research) שהופעלו במשימות האזנה ואיסוף מודיעין ברחבי העולם. הכתובת GTR-5 על דופנותיה הצבועות אפור, יחד עם דגל ארצות־הברית שהניפה, זיהו אותה כאניית צי אמריקאי.

אורכה של האנייה מחרטום לירכתיים היה כ־150 מטר ומהירותה המרבית עמדה על 18 קשרים. למראה הייחודי שלה תרמו גם עשרות אנטנות הקשר ששימשו להאזנה, איכון ותקשורת. חימושה של האנייה כלל ארבעה מקלעי 0.5 (שניים בקדמת האנייה ושניים בחלקה האחורי) ונשק קל.

המתיחות הגוברת במזרח התיכון הביאה להגברת מאמצי איסוף המודיעין האמריקניים באזור. יכולת האיסוף, בעיקר בתחומי הקשר המשמשים לצרכים צבאיים־טקטיים (תג"מ־תא"ג), נשענה על האזנה מאתרים קבועים (ככל הנראה בעיקר מתוך שגרירויות), מפלטפורמות אוויריות (שני מטוסי האזנה שהופעלו לסירוגין מאתונה) וייתכן שגם מצוללת שפעלה באגן המזרחי של הים התיכון. הצורך בעיבוי הכיסוי המודיעיני על המשבר המתפתח הביא להחלטה לשגר לאזור אניית האזנה, והבחירה נפלה על ה־"Liberty" שפעלה באותה עת במערב אפריקה.

ב־24 במאי בשעות הבוקר הפליגה האנייה מנמל אבידג'אן ולאחר שהייה קצרה בנמל רוטה בספרד, שנוצל לתספוק ולתגבור צוות ההאזנה האינטגרלי שלה בשישה אנשי מודיעין דוברי ערבית (חלקם אזרחים אנשי ה־NSA), מסמכים וציוד נוסף למשימתה החדשה, חצתה ב־2 ביוני את מצרי גיברלטר בדרכה למזרח הים התיכון. על סיפון האנייה לא היו ככל הנראה דוברי עברית ומשימתה העיקרית במשימה זו הייתה האזנה לרשתות מצריות.

האנייה הועברה תחת שליטתו המבצעית של הצי השישי והונחתה לפעול מחוץ למים הריבוניים של מדינות האזור – לא פחות מ־12.5 מייל מהחוף המצרי ו־6.5 מייל מהחוף הישראלי.

בעת שפרצה המלחמה, הייתה האנייה דרומית לאיטליה בדרכה לאזור פעילותה המתוכנן מול חופי צפון סיני. כ־20 אניות מלחמה יחד עם כ־8–9 צוללות ואניות עזר סובייטיות עשו גם הן את דרכן למזרח הים התיכון ולים האגאי. מפקד הצי השישי הנחה את כלי השיט תחת פיקודו לשמור על מרחק של לפחות 100 מייל

מחופי סוריה, לבנון, ישראל ומצרים. הנחיה זו לא חלה על ה־"Liberty" שהמשיכה בדרכה לאזור הקרבות.

ב־7 ביוני הכחישה ארצות־הברית את ההאשמות המצריות כי מטוסים אמריקנים נטלו חלק בתקיפת שדות תעופה במצרים, ובמקביל, הונחו יחידות הצי השישי להתרחק עוד מאזור הקרבות.

בחצות ליל 7-8 יוני, בעת שה־"Liberty" הגיעה לאזור פעילותה המתוכנן, החלה להבשיל בוושינגטון ההכרה כי פעילותה באזור, במרחק של 300-400 מייל משאר כלי השיט של הצי השישי, עשויה להעמיד אותה בסכנה. תוצאת הערכות המצב הייתה סדרת הנחיות להרחקת האנייה מחופי מדינות האזור (בתחילה לטווחים של 15-20 מייל ובהמשך הנחיה להתרחק לטווח של לפחות 100 מייל). סדרת טעויות אנוש ותקלות טכניות הביאו לכך שאף לא אחד מחמשת המברקים שנשלחו לאנייה הגיע לידיו של מפקדה טרם תקיפתה. כתוצאה מכך, המשיכה האנייה לפעול במהלך ה־8 ביוני בלבו של אזור לחימה בין מצרים וישראל.

בשעות הבוקר של ה־8 ביוני גילה את ה־"Liberty" מטוס "נורד" עם תצפיתן של חיל הים שביצע סיור בוקר. בהמשך היא זוהתה כאניית עזר אמריקנית וכך גם סומנה במרכז השליטה של חיל הים בחיפה. לאחר מספר שעות, משמיקומה העדכני לא היה ידוע עוד, הוסר סימון האנייה מהלוחות.

בשעות הצהריים המוקדמות הגיעו למפקדת חיל הים מספר דיווחים אודות הפגזת כוחות צה"ל באזור אלעריש מכיוון הים (דיווח שבדיעבד הסתבר כמוטעה). חיל הים התנגד להזנקת מטוסים לתקיפת האנייה שנחשדה בירי, ולאחר דין ודברים עם מוצב הפיקוד העליון הוזנקו למטרה זו מאשדוד שלוש ספינות טורפדו בפיקודו של מפקד פלגה 914.

כשעה וחצי ממועד ההזנקה דיווח מפקד הפלגה על מטרה שהתגלתה במכ"ם הסירות כ־20 מייל מצפון לאלעריש כשהיא נעה מערבה. מהירות המטרה, על־פי חישובי הסט"רים (שהסתברה גם היא בדיעבד כמוטעית), הייתה כ־30 קשרים — מהירות המאפיינת כלי שיט צבאיים. לבקשת מפקד הכוח שהעריך כי לא יוכל להדביק את המטרה, הוזנק לכיוון המטרה המתרחקת זוג מטוסי מיראז'. לאחר ניסיון עקר של הטייסים לזהות את האנייה, התקבל אישור לתקיפתה. המטוסים ביצעו מספר יעפי צליפה, ריקוט והפצצה (על־ידי זוג מטוסים נוסף שהחליף את הזוג הראשון) והאנייה החלה לעלות באש. בעת ביצוע היעף האחרון, הבחין אחד הטייסים בכתובת על דופן האנייה שזיהה בטעות כ־CPR-5. דיווחו של הטייס הטיל ספק בזיהוי האנייה ככלי שיט מצרי ומפקדת חיל הים הנחתה את הטרפדות, שסגרו בינתיים על ה־"Liberty", לא לתקוף אלא להתקרב לאנייה לצורך זיהויה. בלהט

הקרב, לא הגיעה כנראה הנחיית המפקדה לאוזניו של מפקד הכוח והוא המשיך בתנועה לכיוון האנייה כשהוא מאותת לה להזדהות. מכיוון האנייה זוהה איתות אור שמשמעותו "הזדהה אתה קודם."[21] מפקד הפלגה דיווח למפקדת חיל הים כי הוא מזהה את האנייה כאוניית עזר "אלקוצייר"[22] השייכת לצי המצרי. זיהוי שגוי זה נתמך גם על־ידי מפקד כלי שיט נוסף בכוח, ובעקבות כך נתן מפקד הפלגה הוראה להיערך לתקיפת האנייה באמצעות טורפדו.

אחד מחמשת הטורפדות ששוגרו פגע באנייה וקרע בדופנה חור גדול. האנייה נטתה על צדה אולם המשיכה לנוע באטיות. רק בשלב זה, משהתקרבו ספינות הטורפדו לאנייה, היא זוהתה כאניית הצי השישי ולאחר שהצעתו לסייע לה נדחתה, פנה הכוח והפליג חזרה לנמל.

כלי טיס ושיט של הצי השישי שהגיעו לאזור התקרית (לאחר סיומה) סייעו בחילוץ הנפגעים וליוו את האנייה לנמל וולטה במלטה. על סיפונה של ה־"Liberty" נמנו 34 הרוגים ו־171 פצועים.

עד היום ממשיכה התקרית להטיל את צלה על יחסי ישראל-ארצות־הברית. גם לאחר שהממשל האמריקני קיבל את מסקנות ועדת החקירה הישראלית, שלפיהן התקיפה בוצעה בשוגג, ועדות החקירה השונות שהוקמו בארצות־הברית הגיעו למסקנות דומות וישראל העבירה סכום של 13 מיליון דולרים כפיצוי לנפגעים ולמשפחותיהם, עדיין נשמעים קולות בארצות־הברית הטוענים כי הספינה הותקפה במתכוון, אולי כדי למנוע מארצות־הברית מידע רגיש.

אירוע ה־"Liberty" היה האירוע המשמעותי האחרון שחיל הים היה מעורב בו במלחמת ששת הימים. למרבה האירוניה, דווקא האירוע שבו גילו כוחות חיל הים נחישות בחתירה למגע קרבי עם האויב הסתבר כהתגשמות חששותיהם של הקברניטים מפני סיבוכים מדיניים העלולים לנבוע כתוצאה מפעילות חיל הים.

הפעילות בזירת ים סוף

שני הנושאים העיקריים שעסקו בהם כוחות חיל הים בזירת ים סוף בתקופת הכוננות היו הסגר הימי על אילת ותכנית ההנאה ("לשון אדומה") שנועדה למקד את תשומת הלב המצרית לאזור זה ולרתק כוחות לזירה.

מה־21 במאי בחן חיל הים אופציות שונות להתמודד עם הסגר המתוכנן. כך הוכנו "אניות מבחן" ("דולפין" שהמתינה בנמל מסווה שבאתיופיה כשהיא במעקב על־ידי המצרים, והמכלית "Samson", שתיהן בציוות ישראלי ובפיקוד קציני חיל הים). תכניות נוספות שנבחנו (ונפסלו) לאתגר את הסגר שהטילו המצרים מה־23 במאי כללו את סירת הדיג "ניצן" וסירת ברטראם עם צוות של חיל הים.

חלקו של חיל הים בתכנית ההונאה "לשון אדומה" כלל תגבור מופגן של הזירה בשני נמ"כים שהורדו בדרך היבשה מהצפון לאילת, ביצוע סיורים ואימונים ימיים (כולל מטווחים ואימוני החפת רכבים) עד לטווחים של כ־40 מייל דרומית לאילת.

ב־5 ביוני אחר־הצהריים התקבל מידע שלפיו כוח ימי מצרי הכולל לפחות שתי משחתות ושש ספינות טורפדו עושה דרכו במעלה מפרץ אילת בדרכו לתקוף את אילת. אל"ם בוצר ערך את כל הכוחות הימיים שעמדו תחת פיקודו (לרבות סירות המרוץ האזרחיות, גוררת וכוח השייטת שכלל גם שתי סירות נפץ) במארב דרומית לאילת. הכוח המצרי הגיע לאמצע המפרץ ושב על עקבותיו. מטוסי חיל האוויר שהוזנקו לכיוונו הוחזרו, ושעתיים לאחר חצות ליל 7/6 ביוני, הוחזרו כלי השיט מהמארב לאילת.

למחרת, בחצות ליל 8/7 ביוני, יצאו את נמל אילת דרומה לכיוון המְצרים שלוש ספינות טורפדו, ארבעה נמ"כים עמוסים ברכב משוריין וגוררת מגויסת. ספינות הטורפדו סרקו את אזור המְצרים וחוליה שהורדה לחוף הניפה את דגל ישראל על מבנה בית החולים ששימש לפני כן את כוחות האו"ם בשארם א־שיח'. בשעות אחר־הצהריים לכד הכוח שתי סירות דיג עמוסות באנשי קומנדו מצרים שפונו מהאי טיראן ובשעות אחר־הצהריים הגיע כוח הנחיתה הקטן ונחת במפרץ.

הגנת החוף

ערב המלחמה תוגבר ועובה מערך ההגנה החופי בהצבת מכ"מי חוף חדשים, תגבור סיורי כלי שיט שטח (כולל בסירות דיג מגויסות) ומיסוד מערך סיורי אוויר בראייה (בוקר ואחר־הצהריים). החשש שמא ינצל הצי המצרי את יתרונו וינסה לחזור על ניסיון תקיפת החוף (כפי שאירע במלחמת סיני), התבדה. בריעבד הסתבר כי היזומה ההתקפית היחידה של הצי המצרי בים התיכון הייתה שיגורן של שלוש צוללות (שתיים מדגם Romeo ואחת מדגם Whiskey) לעבר החוף הישראלי. הצוללות שיצאו את אלכסנדריה ב־6 ביוני הגיעו כנראה לקרבת החוף הישראלי למחרת בבוקר.

במהלך ה־7 וה־8 בחודש, גילו כלי שיט של חיל הים מטרות שנחשדו כצוללות מול נהריה, עתלית ואשדוד. בשלושת המקרים הותקפו המטרות בירי תותחים ובפצצות עומק ונראה כי לפחות צוללת אחת נפגעה. שלוש הצוללות חזרו לנמל אלכסנדריה מבלי שביצעו דבר.

סיכום ולקחי חיל הים מהמלחמה

לנוכח אירועי המלחמה נותרו רבים מקציני חיל הים בתחושת החמצה. למרות יחסי הכוחות הנחותים בינו לבין הצי המצרי, שררה ערב המלחמה בחיל תחושה כי חמשת

מבצעי השייטת שתוכננו ללילה הראשון של המלחמה יהיה בהם כדי להלום באויב ולמנוע ממנו לנצל את יתרונו הכמותי. כישלון המבצעים בחוף הסורי, ובמיוחד נפילתם של ששת הלוחמים בשבי המצרי, חיזק את עמדתם של הרמטכ"ל ושל שר הביטחון שלא לאשר עוד לחיל הים פעולות העלולות לפגום בהישגי צה"ל עד כה. בכך, מנע למעשה מחיל הים להמשיך במאמציו להכות באויב בבסיסיו ובקרבתם, על־פי תפיסתו.

האירוע המצער שבו הותקפה בשוגג האנייה האמריקנית "Liberty", תרם גם הוא את חלקו לחוסר האמון של המטכ"ל ביכולותיו של חיל הים. נקודות האור הבודדות (כגון פעילות ה"תנין" באלכסנדריה, פעילות כוח השייטת בנמל פורט סעיד, הלחימה בזירת הים האדום והנסת הצוללות המצריות) והעובדה כי חיל הים הצליח, למרות נחיתותו, במשימתו להגן על חופי המדינה, לא הקלו על התחושות הקשות בקרב קציניו, במיוחד לנוכח ההצלחות המרשימות שהיו מנת חלקם של כוחות היבשה והאוויר.

לנוכח הערכה (מוגזמת) של האיום מצד חיל הים של מצרים ושל סוריה, ניסתה מפקדת חיל הים לבצע בו זמנית התקפות על כל בסיסי האויב באמצעים מאולתרים ובתנאים של היעדר הפתעה ומודיעין עדכני, התקפות שהיו בדיעבד מעל ליכולתם הראלית של הכוחות.

מלחמת ששת הימים היוותה נקודת מפנה לחיל הים. בשנים הבאות (אך לא לפני שיספוג שתי מכות כואבות נוספות — טיבועה של אח"י "אילת" ואובדנה של אח"י "דקר"), הוא יהפוך מצי המתבסס על ציוד ותורת לחימה שמקורם עוד במלחמת העולם השנייה לצי שיוביל את המהפכה בתפיסת הלחימה הימית המודרנית והמצויד במיטב כלי השיט ואמצעי הלחימה.

מצי שעיקר פעילותו מתרכזת ברצועת חוף מצומצמת שמרביתה בזירת הים התיכון, הפך חיל הים בן־לילה לצי שתחום פעילותו מתפרס על־פני קילומטרים רבים לאורך חופי סיני וזרועו נמתחת עד למצרי באב אלמנדב בדרום.

הפעילות מול המצרים בגזרת סיני הביאה גם לשילובם של לוחמי השייטת בפעולות מבצעיות, ובכללן בשיתוף עם יחידות אחרות בצה"ל ולצבירת ניסיון קרבי רב ערך.

את הישגיו המרהימים של חיל הים במלחמת יום הכיפורים, במיוחד בקרבות השטח ובפעולות השייטת, יש לזקוף לזכות המהפכה שחלה במבנה הכוח של החיל ובתורת הלחימה שלו, שפיתוחם החל כמה שנים לפני מלחמת ששת הימים, אך הגיע למיצויו רק אחריה.

הערות

1. ש' אראל, **לפניך הים**, 1998, עמ' 203.
2. נוסף על יכולות התקפיות המבוססות בעיקר על כוחות לוחמה זעירה.
3. י' גרינברג, **חשבון ועצמה, תקציב הביטחון ממלחמת למלחמה, 1957–1967**, 1997, עמ' 120.
4. מפקדת חיל־הים/מחלקת ים, עיקרי תכנית עבודה ח"י לשנת 63/64, 13 במרס 1963, ארכיון צה"ל.
5. ש' אראל, **לפניך הים**, 1998, עמ' 258.
6. בשלב מאוחר יותר אף הותקנו בה מסלולים לפצצות עומק על מנת לאפשר לה גם תקיפת צוללות.
7. ראש מחלקת ים (רמח"ים) היה בפועל גם סגן מפקד החיל.
8. בשלב מסוים נבחנה אפשרות להעתקת הנחיתה לחוף רומאני.
9. לאחר שמפקד חיל הים הדיח את המפקד הקודם.
10. יצוין כי מברק מודיעין עם פירוט המטרות נשלח לאח"י "תנין" אך לא נקלט על־ידה מאחר שהייתה כבר בצלילה בדרך לנקודת ההורדה. לכוח בפורט סעיד היה מידע חלקי על אודות ההיערכות בנמל ועל תנועה צפויה של כלי שיט מהנמל ואליו, אך לא על מיקום כלים בתוך הנמל. בקשות חיל הים לביצוע ניחות צילום מעל בסיסי האויב העיקריים לפני השקיעה נדחו כולן.
11. לוח הזמנים הדחוס לביצוע נבע, בין השאר, מתקופת החשכה הקצרה בעונה זו של השנה — סה"כ כשבע שעות חושך.
12. לטענת רס"ן בן־ציון חלה טעות בניווט הספינה וההורדה לא בוצעה בנקודה המיועדת. נקודה זו נותרה שנויה במחלוקת.
13. ביני תלם היה אחראי על פרויקט בניית הסטי"לים בצרפת ושב ארצה מספר ימים לפני פרוץ הקרבות.
14. בדיעבד — לא לעבר הכוח.
15. זו הייתה למעשה ההפעלה המבצעית הראשונה של רקטות מרץ "אבשלום" בחיל הים.
16. לטענת זאב אלמוג הזמן האחרון למפגש, כפי שנקבע בתדרוך האחרון שהתקיים על סיפון ה"יפו", היה 05:00 ולא 03:00.
17. Sloop הוא כלי שיט שטח שגודלו קטן ממשחתת.
18. קליטת מברקים ושידורם בצוללת התאפשרו רק כאשר תורן הפריסקופ נמצא מחוץ למים.
19. מפקד חיל הים בתחקיר חילי למלחמה.
20. ואולי לתקוף שוב בלילה השלישי באמצעות כוחות שייטת 13.
21. תשובה זו הייתה זהה לזו שהתקבלה מהאנייה המצרית "אבראהים אלאול" שנלכדה במלחמת סיני לאחר שניסתה להפגיז יעדים בחוף ישראל.
22. זיהוי שהסתבר, בדיעבד, כבעייתי שכן אניית האספקה "אלקוצייר" הייתה קטנה משמעותית מה"ליברטי" ומהירותה המרבית בוודאי לא הגיעה למהירות כפי שחושבה על־ידי ספינות הטורפדו.

מקורות

"בני אור" — כנס לקחי מלחמה במפקדת חיל הים, 15 יוני 1967.

אלבום בלי־שיט חיל הים, חיל הים, תל־אביב, 1981.

אלדר, מ', **ש־13 סיפורו של הקומנדו הימי**, מעריב, תל־אביב, 1993.

אראל, ש', "הקונספציה הימית לפני המלחמה ולאחריה", בתוך: מיכלסון, ב', מלצר, א' (עורכים), **מלחמת ששת הימים — קתדרת מפקדים וחוקרים**, אפי מלצר בע"מ — מחקר צבאי עיתונאות והוצאה לאור, רעות, 1996.

אראל, ש', **לפניך חיפה: סיפורו של ימאי, מפקד ולוחם**, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תל־אביב, 1998.

גודמן, ה', מן, ש', "חיל הים", בתוך: כפיר, א', ארז, י' (עורכים), **צה"ל בחילו, אנציקלופדיה לצבא ולבטחון**, רביבים, תל־אביב 1982.

גרינברג, י', **חשבון ועוצמה — תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1957־1967**, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תל־אביב, 1997.

ליפשיץ, א', כהנא, ר', **מלחמת ששת הימים — חיל הים**, מה"ד הסטוריה/מדור חיל הים, דצמבר 1970.

לקחי חיל הים במלחמת ששת הימים, מפקדת חיל הים/מחלקת ים, 13 באוגוסט 1967.

מלחמת ששת הימים — לקט נתונים, אג"ם תוא"ר מרכז נתונים, אפריל 1968.

סיכום לקט לקחים שהועלו בכנס קצינים בכירים של חיל הים בשייטת 13, 8 באוקטובר 1967.

סיכום פגישת קצינים בכירים של חיל הים עם שר־הביטחון והרמטכ"ל, 19 במרץ 1968.

עדותו של אלוף אראל, רמ"ח תו"ל, 3 אוקטובר 1968.

רונה, א', "חיל הים במלחמה", בתוך: מיכלסון, ב', מלצר, א' (עורכים), **מלחמת ששת הימים — קתדרת מפקדים וחוקרים**, אפי מלצר בע"מ — מחקר צבאי עיתונאות והוצאה לאור, רעות, 1996.

תחקיר מש"ט ש־13 דב שפריר, 18 בדצמבר 1967.

Gerhard, W. D., Millington, H. W. **Attack on a Sigint Colector, the USS Liberty**. United States Cryptologic History, National Security Agency/Central Security Service, 1981.

Cristol, J., **The Liberty Incident**, A dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, University of Miami, Coral Gables, Florida, 1997.

235 - 208

לירושלים

(קבלת ההחלטות במטכ"ל לגבי כיבוש מזרח ירושלים)[1]

שמעון גולן

רקע

אחת מגולות הכותרת של מלחמת ששת הימים הייתה כיבוש ירושלים המזרחית ובעקבות זאת איחוד העיר. בהסכם שביתת הנשק בין ישראל לירדן, שנחתם ב־3 באפריל 1949, נקבעה עובדה: ירושלים חולקה בין שתי המדינות. הוסכם כי חלקה המערבי יהיה בידי ישראל וחלקה המזרחי – בידי ירדן. בתוך החלק המזרחי נוצרה מובלעת: חלקו של הר הצופים על מוסדותיו היהודיים – האוניברסיטה העברית ובית החולים "הדסה" – נותר בידי ישראל, ונקבעו הסדרים לגבי הישראלים שישהו שם ואופן החלפתם ותספוקם. כך הוחלט על שיירות דו־שבועיות, ונקודת המעבר הייתה בשער מנדלבאום. מטה משקיפי האו"ם קבע את מושבו בארמון הנציב והשטח שמסביבו נקבע כאזור מפורז. בעיר העתיקה, שנותרה בידי ירדן, היו מקומות קדושים וחשובים לשלוש הדתות – הכותל המערבי המקודש ליהודים, הר הזיתים, ששימש מקום קבורה; הר הבית – מקום בית המקדש המקודש ליהודים מזה ומקומם של המסגדים אלאקצה ועומר המקודשים למוסלמים מזה וכן אתרים נוצריים ובהם כנסיית הקבר.

כל אחד מארבעת הסכמי שביתת הנשק – בין ישראל לבין מצרים, ירדן, לבנון וסוריה — נפתח במילים: "הואיל והצדדים להסכם זה נענו להחלטתה של מועצת הביטחון מ־16 בנובמבר 1948, אשר קראה להם לנהל משא ומתן על שביתת נשק, כאמצעי זמני נוסף לפי סעיף 40 של מגילת האו"ם ולשם הקלת המעבר מההפוגה הקיימת לשלום של קבע בארץ ישראל." כלומר, הסכם שביתת הנשק אמור היה להוות שלב בדרך לכינון שלום. זו הייתה התפיסה השלטת במדיניות הביטחון של ישראל. עם זאת, היו כאלה שלא היו מרוצים מהקווים שנקבעו – בעיקר בגבול עם ירדן – בגדה המערבית. גבול זה טמן בחובו בעיות ביטחוניות – מעצם העובדה שבגדה המערבית היו פליטים פלסטינים רבים שברחו מבתיהם בחלק של ארץ ישראל

שנכלל בתחומי מדינת ישראל; ממבנהו הפתלתל של הקו, ובכלל זה מהעובדה שיצר מציאות שבה פרוזדור צר הוביל מהשפלה לירושלים, ובמקום הצר ביותר — באזור נתניה — היה המרחק בין קו שביתת הנשק לים פחות מ־20 קילומטרים; מהעובדה שהחלק הגבוה של מרכז הארץ שנמצא בגדה המערבית — הרי יהודה ואפרים — שלט טופוגרפית על המישורים שבתחומי מדינת ישראל; ומהיות ירושלים עיר מחולקת. היו שביכו את "הבכייה לדורות" שבוויתור על הניסיון לכבוש במלחמת העצמאות את הגדה המערבית, ובייחוד את ניתוק המקומות המקודשים ביותר לעם ישראל — השוכנים במזרח ירושלים — ממדינת ישראל.

עם זאת הייתה התפיסה השלטת, שעיצבה גם את התכנון הצה"לי, שישראל לא תיזום מלחמה למען הרחבת גבולותיה. כאשר יזמה את היציאה למלחמת סיני היה זה כדי לשים קץ לתהליכים מאיימים כגון ההסתננות והגבלת חופש השיט וכדי לשקם את מאזן הכוחות שבינה לבין מדינות ערב, מאזן שהתערער עם עסקת הנשק הצ'כוסלובקית. בצאתה למלחמה זו, לא היה לה כל יעד של הרחבת גבולות.

גם כאשר החליטה לצאת למלחמת ששת הימים לא היה לישראל יעד כזה. המלחמה נועדה, כפי שצוין בהחלטת הממשלה, להביא לידי שחרור ישראל מטבעת החנק המתהדקת והולכת סביבה ולמנוע את ההתקפה העומדת להיערך עליה על־ידי כוחות המפקדה הערבית המאוחדת.[2] המלחמה כוונה נגד מצרים. הכוונה הייתה להימנע, אם אפשר, מללחום בחזיתות האחרות, אולם צה"ל התכונן גם לאפשרות שצבאות סוריה ו/או ירדן יתקפו ויהיה עליו ללחום גם נגדם.

תכנית המגננה של צבא ירדן — "אל־חוסיין"[3]

תכנית המגננה של צבא ירדן, שעיקרה הגנה על הגדה המערבית של המדינה, הוצאה לראשונה בשנת 1965, והיא ששימשה בסיס להיערכותו במלחמת ששת הימים. התכנית כוונה כלפי מהלך התקפי של צה"ל שמגמתו — ניתוק הגדה המערבית. נצפה שיעשה זאת בתנועת מלקחיים בשני מאמצים עיקריים, האחד מכיוון ירושלים והשני מכיוון עמק בית שאן, אגב הפעלת מספר מאמצים משניים.

הגנת הגדה המערבית הוטלה על מפקדת החזית המערבית ותחת פיקודה הועמדו שבע חטיבות חיל רגלים, גדוד טנקים מ־47 ושתי פלוגות טנקי צנטוריון, ורוב הארטילריה של צבא ירדן.

המגננה תוכננה להתבצע בשני מערכים: מערך קדמי, המחולק לשני קווים — קו מוצבים קדמי וישרשרת מתחמים על הצירים במרחק קצר ממנו; מערך עורפי, המורכב משרשרת מתחמים מוכנים מראש, חלקם בשני קווים, בטווח של עד 15 קילומטר מהמערך הקדמי, ועתודת מפקדת החזית.

נקודות הכובד במגננה רוכזו בצירים העיקריים שבהם נצפה כי צה"ל יפרוץ, כלומר בציר ירושלים-כיכר יריחו ובציר עמק בית שאן-צפון ים המלח. תוכנן שבכל אחת מהפְּתָחות של הצירים הללו תתפרס חטיבת חיל רגלים בגזרה צרה יחסית, כאשר המערך הקדמי חופף למערך העיקרי ומתוכנן להגנה עיקשת. לעתודה החזיתית – חטיבת חיל הרגלים – יועדו שתי משימות: העיקרית שבהן – תפיסת מתחם מעלה אדומים, וזאת כדי ליצור קו שני בציר ירושלים-יריחו.

כעתודות מטכ"ליות תוכננו לשמש שתי חטיבות שריון שירוכזו בבקעת הירדן. חטיבות אלה לא הוקצו למפקדת חזית המערב: אחת מהן תוכננה להתרכז באזור יריחו-קליה, כעתודה להגנת ציר ירושלים-יריחו כמשימה עיקרית, ומניעת איגוף המערך מאזור הר חברון כמשימה משנית.

במסגרת התכנית תוכננו גם מספר מהלכים התקפיים מוגבלים: מחטפים באזורים שונים ובהם כיבוש הר הצופים, תפיסת ארמון הנציב, ומחטף שבוטל עוד בשלב התכנון – כיבוש רמת רחל. ביומה השני של המלחמה תוכננה פעולה אווירית כנגד שדות תעופה והפגזות שדות התעופה אגב קידום תותחים לעמדות קדמיות.

התכנית ההתקפית של צה"ל בחזית הירדנית – "פרגול"[4]

התכנית ההתקפית לחזית ירדן, שהייתה תקפה במאי 1967, הייתה תכנית "פרגול". במסגרת התכנית נועד צה"ל להשתלט על מזרח ירושלים והגדה המערבית של ירדן – כולה או חלקה – בפעולה התקפית מתואמת של שלושת הפיקודים, אגב מגננה בחזיתות האחרות.

באשר לנסיבות שבהן תבוצע הונח כי יהיה זה בעקבות שינוי הסטטוס־קוו בירדן שעליו לא תוכל ישראל לעבור לסדר היום – התמוטטות המשטר, כניסת כוחות זרים לירדן לשם התערבות במאבק הפנימי שבה או לשם ביצוע מהלכים התקפיים נגד ישראל – או בשל הידרדרות, בעיקר על רקע עניינים שנויים במחלוקת בין ישראל לירדן מאז חתימת הסכמי שביתת הנשק בין שתי המדינות, כגון הגישה הסדירה להר הצופים.

מחשש להתערבות מדינית העלולה להביא לסיום המערכה טרם השגת הכרעה צבאית, הוטל על צה"ל להבטיח השגת הצלחות של ממש – מדיניות וצבאיות – במהירות מרבית, כלומר בתוך 12 שעות מפתיחת המערכה, וזאת בכיבוש מרחב ירושלים-רמאללה – אזור המפתח בגב ההר. נוכח מגבלת הזמן וקשיי המשימה, נצפה שההבקעה באזור ירושלים תהיה קשה. לפיכך רצוי היה שתבוצע על־ידי כוחות סדירים, העולים בטיבם על כוחות מילואים. הדבר היה רצוי מסיבה נוספת – האפשרות שיהיה צורך לצאת למבצע בהתראה קצרה. בשל כך נבנתה התכנית

באופן שאפשר יהיה לפתוח בה בכוחות הסדירים בלבד, כאשר כוחות המילואים מתגייסים בעוד הכוח הסדיר פועל ומצטרף לפעולה בהמשך.

בכל מקרה הונח שהמערכה תהיה קצרה ולפיכך יהיה צורך להכריעה בתוך 72 שעות. פרק זמן זה הוערך כמספיק, ואף יותר מכך, להשגת המשימה — גם אם צבא ירדן יהיה ערוך במערך חירום מלא, ללא תגבורות ממדינות אחרות. בתכנון התכנית הובאה בחשבון אפשרות החשתם לירדן, בתוך מספר ימים מתחילת המערכה, של כוחות משלוח יבשתיים מעיראק (כגון חטיבה משוריינת וכוחות חיל רגלים), מערב־הסעודית (חטיבת חיל רגלים) ואולי אף מסוריה — העוינת למשטר הירדני (חטיבת טנקים וחטיבה או שתי חטיבות חיל רגלים). הגעת כוחות מצריים לא נראתה סבירה כל עוד חיל המשלוח המצרי הגדול נמצא בתימן, והוערך שלכל היותר תנסה מצרים לרתק את כוחות צה"ל לגזרתה בהכנסת כוחות לסיני ופריסתם בה, ואולי אף בתפיסת מצרי טיראן וחסימתם — אם לא תושג הכרעה בתוך 48 שעות. כמו כן נצפה סיוע אווירי לירדן מעיראק, מסוריה, ואולי אף ממצרים.

אשר לתגובתו של צבא ירדן על מתקפת צה"ל: הוערך שבמקרה שכוחותיו יהיו בסכנת כיתור והשמדה, הוא ישאף להגן על הגדה המערבית אגב שמירתם של מאחז על גב ההר ושל ציר נסיגה חופשי אחד לפחות לגדה המזרחית. אחרי שייסוגו אל ממזרח לנהר הירדן, הוערך שהכוחות הירדניים ייצבו קו הגנה לאורך הנהר וייתכן שיעברו למתקפת נגד לאחר תגבורם בכוחות משלוח.

כוונת המבצע הוגדרה: "צה"ל יכבוש את צפון ירושלים ומזרחה וישתלט על הגדה המערבית תוך 72 שעות, יגן על מרחב המדינה ויהיה בכוננות להכריע את ירדן ביבשה, באוויר ובים."

המבצע תוכנן להתבצע בשלושה שלבים: השלב הראשון נועד להוות מבצע עצמאי שיבוצע בידי כוחות סדירים, והמעבר לשלב השני יכול להיות רציף או בלתי רציף — בהתאם להחלטה ולעיתוי גיוסו של מערך המילואים. המערכה באזור ירושלים תוכננה להתבצע בעיקרה בשלב הראשון. בשלב זה — עד "ש" ועוד 12 שעות — יובקע המערך המבוצר בירושלים וייכבש בהסתייעות מרבית בחיל האוויר, וכוחות ייאחזו בגב ההר. שלב זה יכלול, בין היתר, את כיבוש מוצבי צפון ירושלים עד תל אלפול; כיבוש מוצבי מזרח ירושלים עד רכס עזריה; התחברות להר הצופים, כיבוש אוגוסטה ויקטוריה ואבו טור.

במבצע אמורים היו ליטול חלק שלושת הפיקודים וכן כוח בהפעלת המטה הכללי. משימת ההשתלטות על מרחב ירושלים נכללה בין משימותיו של פיקוד המרכז. על הפיקוד הוטל לכבוש בגזרתו עד "ש" ועוד 72 שעות את ירושלים, גב ההר והגדה המערבית. בשלב הראשון יכבוש את מוצבי צפון ירושלים ומזרחה באמצעות הכוחות

הסדירים; חטיבת חי"ר מוצנח 35, בתגבור גדוד טנקים 52, תכבוש את מוצבי צפון ירושלים; חטיבת חי"ר 1 בתגבור כוחות מגדוד השריון הפיקודי תכבוש את מוצבי מזרח ירושלים. חטיבה משוריינת 7 תפרוץ בציר בית חנינא, תכבוש את חליליה וראס אלבאדר, תשתלט על תל אלפול ותהיה בכוננות לכיבוש רמאללה או למתן סיוע בכיבוש מוצבי צפון ירושלים. בשלב השני תשתלט חטיבת חי"ר 16 על העיר העתיקה בירושלים ולפי פקודה תשתלט על אזור דרום ירושלים ובית לחם.

על חיל האוויר הוטל לתת סיוע התקפי מרבי להבקעת המערך המבוצר בירושלים אגב השמדת חיל האוויר הירדני, וכוננות להשגת עליונות אווירית מול מצרים וסוריה.

תקופת הכוננות

משפתח צה"ל במלחמת ששת הימים, ב־5 ביוני 1967, הוא כיוון את מאמצו ההתקפי לחזית המצרית. יחד עם זאת, התכונן צה"ל לאפשרות שהמערכה תתרחב גם לחזיתות סוריה וירדן. כך, למשל, בקר"ם מבצעים ב־25 במאי צוין כי ירדן אמנם אינה מכריזה שבכוונתה לתקוף, אולם לנוכח רגישותה של ירושלים ננקטו צעדים. כך הוחלט כי מטוסים פנויים יוכלו למנוע עליית כוחות שריון ירדניים לגב ההר של הגדה המערבית. עוד הוצג באותו קד"ם כי בד בבד עם היותה בכוננות לסייע לאחת משתי האוגדות האחרות שתוכננו לפעול בחזית המצרית, תהיה אוגדה 31 גם בכוננות לפעול בגזרת ירדן – לעלות מהר חברון לעבר ירושלים. חטיבה 200 שתחת פיקודה, הוגדרה כעתודה מטכ"לית. הוצמדו לה מובילים והוחלט כי היא תופעל בהתאם להחלטת המטכ"ל.[5]

נקודת תפנית באשר ליחסו של צה"ל לירדן הייתה ב־30 במאי, עת נודע כי חוסיין מלך ירדן הגיע לקהיר, ומנהיגי שתי המדינות – מצרים וירדן – חתמו לאור מצלמות הטלוויזיה על הסכם הגנה דו־צדדי. על־פי ההסכם התחייבה ירדן להתערב צבאית בכל מערכה שתפרוץ בין ישראל ומצרים, ואילו מצרים התחייבה לספק עורפה צבאית משלה למקרה שישראל תתקוף את ירדן בשל מעורבותה. עוד הוסכם על הקמת מנגנונים למדיניות ביטחון ותכנונים משותפים ונקבע שהפיקוד על הכוחות הירדניים יינתן בידי מצרים. חוסיין הסכים, בין היתר, גם לרכז כוחות צבא ירדניים בגבול עם ישראל, להכניס כוחות עיראקיים לירדן ולהימנע מלהכניס כוחות סעודיים אליה.[6]

בשעות אחר־הצהריים של אותו יום, עוד בטרם נודעו פרטיו של הסכם נאצר־חוסיין, נערך קד"ם, בראשותו של ראש ענף מבצעים סא"ל חיים נאדל, שהוקדש לזירת ירדן. בעקבותיו פרסם אג"ם/מבצעים ביום המחרת, 1 ביוני, פקודה לתכנון המבצע ההתקפי בחזית הירדנית – "פרגול". הנחות היסוד שעמדו ביסוד התכנית

היו: כוחות עיראקיים עד גודל של דיוויזיה עלולים להיכנס לירדן; צבא ירדן עלול לשנות את היערכותו ולהעלות עוצבה או עוצבות של שריון לגב ההר [בגדה המערבית] במגמה התקפית; הוא עלול לתקוף במהלך מתקפת צה"ל בחזית המצרית: בהיקף מוגבל — במקרה שהמשטר בירדן ייוותר על מכונו, ובהיקף נרחב — במקרה שהמשטר ייפול. אשר לעיתוי ההתקפה של צה"ל בחזית הירדנית: הוא יכול להיות למחרת תחילת היציאה למתקפה בחזית מצרים, וסיוע אוויר התקפי יינתן בעיקר ביום תחילת המתקפה בחזית זו.

הכוונה בפקודה זו הוגדרה כלהלן: "צה"ל יתקוף את הגדה המערבית תוך 36 שעות מפקודה, כדי למנוע התקפה ירדנית על ירושלים או על מרכז הארץ, וזאת תוך ביצוע 'קרדום' בפיקוד דרום ו'סדן' בגזרה הסורית." במסגרת זו תוכנן שפיקוד המרכז יתקוף בגזרת ירושלים.[7] בסיכום קבוצת התכנון בצהרי 2 ביוני קבע, בין היתר, סגן הרמטכ"ל האלוף חיים בר־לב, כי הפיקוד יקיים כוננות לביצוע מחטפים ולכיבוש הגדה המערבית, וחטיבה 55 תשולב בתכנית כיבוש הגדה.[8] בבוקר יום המחרת, 3 ביוני, נודע כי הגנרל המצרי עבד אלמנעם ריאד, מונה למפקד "המפקדה הערבית המשותפת" והגיע לירדן.[9]

אשר לחטיבה 55 — לפי התכנית שהתגבשה תוכנן שתוצנח או תונחת באזור אלעריש, אולם לנוכח ההתפתחויות בחזית הירדנית הורה הרמטכ"ל להכין אפשרות שהיא תופעל באזור ירושלים. ב־3 ביוני הורה הרמטכ"ל למפקד חטיבה 55 ולבכירי פקודיו ללמוד את גזרת ירושלים ולהשתלב בתכנון לכיבוש מזרח העיר.[10]

יום קודם לפתיחת המלחמה, בבוקר 4 ביוני, הציגו אלופי הפיקודים את תכניותיהם בדיון בראשות הרמטכ"ל. התכנית שהציג אלוף פיקוד המרכז, האלוף עוזי נרקיס, התבססה על ההנחה שהירדנים יעלו לגב ההר, או שהעיראקים ייכנסו לגדה המערבית. כמענה לאפשרויות אלה תכנן האלוף נרקיס לכבוש את צפון ירושלים ואת רמאללה. סגן ראש אמ"ן אמר שביום המחרת יגיעו העיראקים לגבול עיראק־ירדן, ואלוף פיקוד המרכז הגיב בבקשה שמפקד חטיבה 55 יתייצב בפיקוד לצורך תכנונים. על כך הגיב ראש מחלקת המבצעים, אל"ם יצחק חופי: "עושים יותר מדי תכנונים." סגן הרמטכ"ל הסכים עמו ואמר כי "יש אלף אפשרויות — ולכן אין טעם להחלטות כרגע." נקבע כי יש לתכנן את ההגנה בפיקוד המרכז בהסתמכות על הכוחות הכפופים לפיקוד, בתוספת אפשרית — אך לא ודאית — של חטיבה 520 וכוחות של פיקוד הצפון שיפעלו בחזית ירדן. סגן הרמטכ"ל העריך כי הכוח שבפיקוד יספיק להגנה ולביצוע מחטפים, וסבר שאם פיקוד הצפון יפעל בג'נין, וחטיבות 10 ו־55 בצפון ירושלים, יימנעו הירדנים מלפעול בהר חברון. האלוף נרקיס טען שיש לתת את הדעת לצירים העולים מבקעת הירדן ולהפעיל שם מטוסים, אך ראש אג"ם הציע לא

להסתמך על הפעלת מטוסים שם שכן העדיפות הראשונה במעלה צריכה להינתן לגזרה המצרית ולהשגת עליונות אווירית בכל הגזרות. הרמטכ"ל הדגיש כי אסור שחזית כלשהי תסיט את צה"ל מן העיקר – החזית המצרית. אחרי הפגיעה במצרים, אמר, ישתנו פני המזרח התיכון. רא"ל רבין קבע כי יש לבצע בגזרת ירדן מחטפים מוגבלים ובלילה הקרוב לבצע הטעיה באזור בית שאן, ואלוף הפיקוד ציין כי מתוכננים מחטפים, בסיוע טנקים וארטילריה, במקומות שונים ובהם צור באחר, ארמון הנציב וגזרת אבו טור.[11]

בדיון לעדכון התכנית שערך באותו יום בשעה 18:00 סגן הרמטכ"ל, עדכן, בין היתר, ראש אמ"ן האלוף אהרון יריב כי לירדן הגיעו שני גדודי קומנדו מצריים. ראש מחלקת המבצעים ציין כי פיקוד המרכז מתכנן את כיבוש הר חברון וצפון ירושלים.[12]

ירדן פותחת באש – בוקר ה־5 ביוני 1967

ב־5 ביוני 1967 בשעה 08:00 פתח צה"ל במערכה בחזית מצרים. מגמת המטכ"ל הייתה להימנע, ככל הניתן, ממלחמה בחזיתות ירדן וסוריה, אך כאמור התכונן לאפשרות שצבאותיהם לא ישבו מנגד. ישראל ביקשה, כאמור, למנוע מלחמה עם ירדן. הודעה מוסמכת מטעם ממשלת ישראל הועברה לממשלת ירדן בשלושה צינורות: בדרג הקישור הצבאי בין סא"ל גת למקבילו הקולונל דאוד; באמצעות ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל אוד בול, ובאמצעות שגרירות ארצות־הברית בישראל.[13] לפי דיין העבירה ישראל כבר בשעות הבוקר, אחרי המתקפה על שדות התעופה במצרים, באמצעות אוד בול, שדר לחוסיין מלך ירדן שבו הציעה לו להימנע מנקיטת פעולות איבה נגדה. תשובתו של חוסיין התקבלה אחרי השעה 11:00, ובה נאמר כי אחרי שישראל פתחה באש על מצרים היא תקבל את תשובתה באוויר.[14] לגרסת חוסיין, זמן קצר לאחר השעה 11:00 התקבלה בלשכתו קריאה טלפונית מאוד בול, ובה מסר לו ראש מטה המשקיפים כי ראש ממשלת ישראל ביקשו להודיע למלך שההתקפה הישראלית החלה באותו בוקר בפעולות שכוונו כלפי מצרים, ולמסור לו כי אם ירדן לא תתערב, היא לא תישא בתוצאות. "באותו זמן נלחמנו כבר בירושלים ומטוסינו המריאו זה עתה להפצצת בסיסי אוויר ישראליים. לכן השבתי לאוד בול: 'הם פתחו בקרב, אם כן, הם מקבלים את תשובתנו בדרך האוויר'," – כך הסביר חוסיין.[15]

המאמץ למנוע מלחמה בחזית זו לא צלח אפוא. בשעה 09:15 נודע במצפ"ה[16] על כוונה של ירדן להפעיל את כוחות הקומנדו המצריים שהגיעו אליה לתקיפת שדות תעופה בישראל. בשעה 09:23 נמסר לרמטכ"ל כי הירדנים הפעילו את חיל

האוויר שלהם – בלא פירוט של הכוונות הספציפיות – ואותה שעה דווח לראש מחלקת המבצעים כי ניתנה פקודה לארטילריה הירדנית להפגיז שדות תעופה. מהשעה 11:31 החלו להגיע ידיעות על הפגזות בירושלים, בשעה 11:40 ירו תותחים ירדניים לעבר רמת דוד ופגזיהם גרמו נזקים ליישובים שבסביבה. על סמך הידיעות הללו אישר שר הביטחון, בשעה 11:50, להפעיל את חיל האוויר נגד שדות התעופה הירדניים ונגד סוללות הארטילריה המפגיזות את ירושלים. כעבור חמש דקות הועברה ההוראה למפקד חיל האוויר.[17] ראש מחלקת המבצעים אישר להפעיל מטעני "ל" נגד העמדות הירדניות בקו העירוני בירושלים ובתוך זמן קצר, בשעה 11:55, נמסר כי מספר עמדות ירדניות חוסלו. בתוך דקות ספורות התקבלו דיווחים על הפגזות מירדן בגזרות נוספות.[18]

בשעה 12:02 הודיע אלוף פיקוד המרכז לרמטכ"ל כי הירדנים מוכנים להפסקת אש, הרמטכ"ל הורה לקצין המטה לוועדות שביתת הנשק להודיע שישראל מוכנה לכך,[19] אולם בפועל המשיכו הירדנים לפעול ואף הרחיבו את פעילותם לגזרות נוספות. בין היתר תקפו מטוסים ירדניים בנתניה וכן סוללת תותחים באזור כפר יעבץ. בשל כך הורה הרמטכ"ל, בשעה 12:15, להפעיל את חיל האוויר נגד הירדנים ולהכין כוחות לחבירה להר הצופים ולכיבוש המרחבים הארטילריים הירדניים באזורים המסכנים שדות תעופה (נראה שהכוונה בעיקר לאזור לטרון, המסכן את אזור לוד, ואזור ג'נין, המסכן את רמת דוד).[20] ואמנם, בתוך זמן קצר, בשעה 12:25, נמסר כי חיל האוויר מופעל נגד שדות התעופה בירדן. אותה עת ביקש עדיין שר הביטחון לאתר את הלחימה בחזית הירדנית, ובשעה 12:20 הורה שפיקוד הצפון יטהר את השטח המסכן את רמת דוד, בלי להיכנס לעיר ג'נין, וסירב לאשר את כיבוש מובלעת לטרון.

בהמשך, בשעה 12:30, תקפו מטוסים ירדניים את שדה התעופה בכפר סירקין והשמידו בו מטוס תובלה, ובשעה 13:00 גם הופגז הבסיס. בסביבות השעה 14:00 הצטרף גם חיל האוויר העיראקי למערכה ומטוס טופולב, שכנראה התכוון לתקוף את שדה התעופה ברמת דוד, תקף בנהלל. הוא הופל ונפל בתוך מחנה צבאי – מחנה עמוס – וגרם למותם של 16 חיילים.[21]

בשני גלי התקיפה הראשונים, בבוקרו של היום, תקף חיל האוויר מטרות במצרים. בהתאם להוראת הרמטכ"ל תקף חיל האוויר בגל הבא גם בירדן. חלק מהמטוסים הופנו, בהיותם כבר באוויר, מתקיפת מטרות במצרים לתקיפת מטרות בירדן. המטוסים תקפו את שני שדות התעופה בירדן – מפרק ועמאן – ואת המכ"ם בעג'לון. בתקיפות אלה הושמדו כל 28 המטוסים של חיל האוויר הירדני, שדות התעופה שותקו ומסלוליהם הוצאו מכלל פעולה.[22]

דיון בראשות ראש הממשלה — 5 ביוני, 12:30

בשעה 12:30 הגיע ראש הממשלה לחדר המלחמה וקיים דיון בהשתתפות השרים דיין ואלון, יגאל ידין, הרמטכ"ל, סגנו וראש אמ"ן. לפי ספר זיכרונותיו של תא"ל ליאור אמר דיין בדיון זה כי מטרת ישראל בצאתה למלחמה הייתה להכות במצרים, והוא הציע שלא להסתבך בשתי חזיתות, אולם לנוכח הדיווחים על הנעשה בירושלים אמר שאם הירדנים ינסו לתפוס את הר הצופים, יהיה צורך להעלות לשם כוח כדי לחבור להר. ראש אמ"ן טען שבמצב הדברים הקיים אין למלך הירדני כל ברירה אלא לפעול נגד ישראל. הרמטכ"ל גרס שדי בכך שצה"ל משמיד את חיל האוויר הירדני ואין צורך, באותו שלב, לכבוש גם שטחים בגדה המערבית, ושר הביטחון אמר לו לבדוק אם אפשר להידבר עם הירדנים שיפסיקו את האש. בהמשך הדיון, כאשר דיווח סגן הרמטכ"ל כי חטיבה 10 תגיע לירושלים בתוך שעתיים, אמר שר הביטחון שאם אכן כך הוא, הרי שחיוני לכבוש את שכונת שיח' ג'ראח — כיבוש שיקל על חבירה להר הצופים. לדברי ליאור הסתיים הדיון בהחלטה להמתין להתרחשויות, בעיקר בחזית הירדנית.[23] לפי דיין, לעומת זאת, אישר ראש הממשלה את הנחיותיו, ובתוך זה הפעלת חטיבה 10 לכיבוש הר הצופים והפעלת חיל האוויר נגד מטרות צבאיות בירדן.[24]

הפניית חטיבה 10 לכיבוש הר הצופים

בשעה 12:40 דווח כי הירדנים הודיעו שכבשו את הר הצופים. למעשה הודיעו הירדנים שהם כבשו את ג'בל מוכבר, כלומר "הר העצה הרעה" שבו ממוקם ארמון הנציב — מקום מושבו של מטה האו"ם, אולם נראה שמקבל הידיעה באמ"ן תרגם זאת להר הצופים, אולי משום שכיבושו נראה כאפשרות הסבירה ביותר לפעילות התקפית של ירדן. בשעה 12:45 דיווח אלוף פיקוד המרכז שהירדנים יורים לכל אורך קו שביתת הנשק, למעט באזור חברון, ובין היתר הופגז מחנה אלנבי בירושלים. מתוך דאגה להר הצופים הנצור, שהיו בו כ־120 חיילים, הוחלט לשגר את חטיבה 10 לירושלים.[25]

לאחר דיון בחדר המלחמה עם הרמטכ"ל ומטהו סיכם שר הביטחון להפעיל את חיל האוויר נגד כל מדינה המפעילה מטוסים נגד ישראל; להשיב אש למקורות הירי הירדניים המפגיזים את ירושלים — אך לא להפציץ ולא להפגיז את העיר העתיקה, ולהכין כוחות לפעולות כיבוש בחזית ירדן: בירושלים — חטיבה 10, ובצפון הגדה — כוחות פיקוד הצפון.[26] הפעילות ההתקפית של ירדן הובילה אפוא להחלטות אלו. בדיון ראשי האגפים בראשות סגן הרמטכ"ל שהחל בשעה 13:05, עדכן האלוף בר־לב את הפורום באישור שניתן לחטיבה 10 לנוע לירושלים. הוא הוסיף שהירדנים

מתכוונים, ככל הנראה, לכבוש את הר הצופים, ולכן על חטיבה 10 לחבור להר בתנועה דרך מבשרת ירושלים. שר הביטחון, אמר האלוף בר־לב, דורש שהחבירה להר תתבצע גם דרך שיח' ג'ראח, בכוח שיורכב מפלוגת טנקי שרמן ומגדוד צנחנים מחטיבה 55. ראש מחלקת המבצעים הסתייג מכך, בטענה שכיבוש שיח' ג'ראח מצריך הפעלה של חטיבה 55 כולה. סגן הרמטכ"ל הסביר כי כדי לשמור לפחות על חלק מחטיבה 55 כעתודת מטכ"ל, אין להקצות לפעולה זו יותר מגדוד.[27]

ההשתלטות על השטח המפורז בארמון הנציב

אותה עת חלה התפתחות נוספת: בשעה 14:15 נמסר לרמטכ"ל כי פלוגה ירדנית נכנסה לארמון הנציב. שר הביטחון הורה לתקוף נגד, אולם הרמטכ"ל הסתייג מכך. נראה שהסתייגותו נבעה משאיפתו לאתר ככל האפשר את הלחימה לחזית המצרית ואולי גם להביא לעימות בין הירדנים לבין נציגי האו"ם — דבר שיסייע לחיזוק מעמדה המדיני של ישראל. יתר על כן, בשעה 14:25 הגיעה פנייה מצדו של ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל אוד בול, לפיה הוא מנסה להביא לסילוקם של הכוחות הירדניים ומבקש שישראל תבטיח שלא תפר את הניטרליות של הארמון. על רקע זה חזר הרמטכ"ל והורה להוד"ע שישראל מסכימה להפסקת אש בחזית הירדנית.[28]

בשעה 14:30 נודע כי החלה התקפת הנגד של כוח צה"ל באזור ארמון הנציב,[29] אולם בשיחה שניהל אלוף הפיקוד עם הרמטכ"ל כעבור 20 דקות אמר לו רא"ל רבין שכיבושו טעון אישור, ואל לו לתקוף טרם קבלת האישור.[30] בשעה 14:55 הורה שר הביטחון "לא ללחוץ" לגבי ארמון הנציב; נראה שהכוונה — לא ללחוץ על כיבושו המיידי.

אותה שעה הודיע עוזר ראש אג"ם כי הוסכם עם הירדנים על הפסקת אש בכל החזית, למעט באזור ג'נין. כן מסר, כי לפי הוראת שר הביטחון יש להפסיק את הפעולה לכיבוש ארמון הנציב. הרמטכ"ל הורה על כך לראש מחלקת המבצעים וזה הורה מיידית, בשעה 15:15, לראש המטה של פיקוד המרכז אל"ם ברוך בר־לב ("בורקה"), להפסיק את הלחימה במקום. אל"ם בר־לב הגיב באומרו שהארמון כבר נכבש.[31]

השתלשלות עניינים זו מעוררת שתי תמיהות — האחת: מתי בדיוק נכבש הארמון? השנייה — האם ניתן אישור מהמטכ"ל לכבוש אותו? מיומן המבצעים של חטיבה 16 עולה כי בשעה 15:10 קיבלה החטיבה מהפיקוד "א.ס. [אישור סופי?] לתקוף את ארמון הנציב." היא הורתה מיידית לגדוד 161 "להתקיף את ארמון הנציב" ובשעה 15:35 דיווח הגדוד: "ארמון הנציב בידינו."[32] לפי הריישום ביומן האירועים של אג"ם/מבצעים דיווח קצין האג"ם הפיקודי בשעה 15:45 על כיבושו; לפי עדותו של

ראש לשכת הרמטכ"ל הגיע הדיווח על כך בשעה 16:10, ואילו אלוף פיקוד המרכז טען בעדותו שמהעובדה שבשעה 16:46 הורה לקצין האג"ם שלו, אל"ם אריה רגב, להניף את הדגל הלאומי על הארמון, הוא מסיק שהוא נכבש בשעה 16:30 לערך. כלומר, כל המקורות נוקבים בשעות מאוחרות משעת השיחה בין ראש מחלקת המבצעים לראש מטה הפיקוד שבה אמר האחרון שהארמון כבר נכבש, כאשר לפי המקדים שבהם – יומן המבצעים של חטיבה 16 – קיבלה החטיבה את הדיווח על כיבוש המקום 20 דקות לאחר אותה שיחה, והגיוני שהדבר דווח לאג"ם מבצעים 10 דקות לאחר מכן, כלומר 30 דקות לאחר שיחה זו.

לשאלה מי, בדרג המטכ"ל, הורה על כיבוש ארמון הנציב, השיב אל"ם חופי:

> יכול להיות שהם עשו את זה על דעת עצמם ויכול להיות שעוזי [נרקיס – אלוף פיקוד המרכז] הרים טלפון וקיבל אישור ממישהו, איני יודע. לגבי עניין זה יש שתי אלטרנטיבות: א. שהם פעלו לבד; ב. שעוזי קיבל אישור ממישהו, אך אלי האישור לא הגיע. כשנודע לי שתוקפים, ובידרתי על סמך מה, אמרו לי לעצור אותם ונתתי את ההוראה לעצור.[33]

מכל המקורות שבידינו אין כל אסמכתה לאישור מדרג המטכ"ל לכבוש את ארמון הנציב. האלוף נרקיס כותב בספרו כי הוא קיבל את ההוראה שלא לתקוף את הארמון, אלא להמתין לאישור. בעקבות זאת הוא התקשר למפקדת חטיבה 16, ושמע מקצין האג"ם שלה שמפקד החטיבה יצא אל הכוחות התוקפים ושאין ביכולתו לעצור את ההתקפה שכן אין לו קשר ישיר עמם. האלוף ביקשו להשתדל ליצור עמם קשר ולעצור אותם. "הקשר לא הושג, והארמון נכבש" – כותב האלוף נרקיס.[34] מכאן ברור שהארמון נכבש בלא שהתקבל אישור מהמטכ"ל לעשות זאת, ולגרסת נרקיס נעשה הדבר בשל היעדר הקשר בין מפקדת החטיבה לבין הכוחות שבשטח. בהמשך ישיר לקטע זה מסביר נרקיס בספרו מדוע לא ניתן היה ליצור עמם קשר.[35]

המשך הפניית חטיבות 10 ו־55 לצפון ירושלים

חטיבה 55 יועדה, כאמור, לנחות או לצנוח בציר הצפוני בסיני, באזור אלעריש, אולם משהתברר שאין צורך במהלך זה, הופנתה, בשלב מוקדם של המערכה, לחזית ירדן. בשעה 14:55 שוב הורה שר הביטחון על התחברות להר הצופים דרך שיח' ג'ראח וקבע כי כוח מחטיבה 55 יפרוץ בלילה דרך בית הספר לשוטרים – אם לא תוכרז עד אז הפסקת אש בחזית הירדנית.[36] עוד קודם לכן, לפני השעה 14:30, הורה המטכ"ל שמפקד חטיבה 55 יגיע לירושלים עם עוד אחד מגדודיו.[37] עתה סוכם,

בדיון בין שר הביטחון לרמטכ"ל, כי הכוח שיועלה לירושלים יורכב משני גדודים. בסיכום הדיון נקבע כי המהלכים בקדימה ראשונה בחזית זו הם טיהור המרחב הארטילרי המסכן את שדה התעופה רמת דוד והחבירה להר הצופים.[38] ראש מחלקת המבצעים המשיך ללחוץ על הקצאת כוח גדול יותר למהלך בירושלים, בטענה כי הכוח שיועד לכך אינו מספיק. בעדותו לאחר המלחמה הסביר אל"ם חופי כי בתכנית האופרטיבית לכיבוש הר הצופים – "פרגול קטן" – תוכנן המהלך להתבצע בחטיבת צנחנים, גדוד נח"ל 906 ומעל לצוות גדודי מחטיבה 7; זאת משום שאזור זה היה האזור המוגן ביותר על־ידי הירדנים, ולכן תבע לתגבר את הכוח.[39] ואכן, בשעה 15:05 הוחלט להעלות לירושלים את חטיבה 55 כולה וניתן אישור עקרוני לחבירה להר הצופים בשתי חטיבות – חטיבה 55 וחטיבה 10.[40]

בד בבד עם מהלכים אלה נמשכו המגעים עם הירדנים במגמה להפסיק את הלחימה, אולם הירדנים הגבירו פעולתם, ובשעה 22:00, משנוכח כנראה לדעת שאין תוחלת למגעים אלה, הורה שר הביטחון להפסיקם.[41]

בעדותו הסביר סגן הרמטכ"ל את השיקולים שהנחו את הפיקוד העליון בשלב זה של המלחמה לגבי ההחלטות באשר להפעלת הכוחות בחזית ירדן:

> התוכנית הבסיסית לגבי ירדן הייתה כזו: אנו רצינו שהיא, בשלב הראשון, תישאר שקטה, ואלו היו ההנחיות הברורות שניתנו לאלוף, ולצורך זה נתַנו לו כוחות מינימאליים, כאשר לצורך כניסה לירדן הכוחות שהבאנו אותם בחשבון היו החטיבה המשוריינת השנייה של אוגדה 31 – חטיבה 520 – שאמרנו שהיא תישאר מאחור והיא תוכנס רק על־פי אישור המטכ"ל; חטיבת צנחנים – חטיבה 80, אחרי שהיא תגמור את לחימתה באזור אום כתף, או חטיבה 55 – במידה ולא נצטרך אותה לאל־עריש. חוץ מחטיבות אלו דיברנו על אוגדה 36, שכללה את חטיבה 45 וחטיבה 9.
>
> בפועל קרה שהירדנים הצטרפו לעניין מוקדם מאוד, ואזי מה שהדאיג אותנו היו דברים בפוטנציה ודברים שקיבלנו עליהם ידיעות. בפוטנציה הדאיג אותנו המשולש הצפוני, ממנו אפשר להרעיש את רמת דוד, ואותו הדין לגבי אזור לטרון, שמשם אפשר להרעיש את לוד ואת תל נוף. מבחינת הידיעות, התקבלו ידיעות על כך שחטיבה 60 הירדנית עולה להר, שהירדנים מתכננים את כיבוש הר הצופים ובפסגת הכל – הם נכנסו לארמון הנציב – אלו היו הידיעות.
>
> פה התעוררו הבעיות – מה לעשות תוך כדי המצב במצרים, שעדיין לא היה מגובש? אזי צריך היה קודם כל לתגבר את ירושלים, גם נגד ההתקפות

הירדניות על הר הצופים וגם לצורך כניסה לשם. ואת זה עשינו: א. על־ידי חטיבה 10, שהורינו לה לעלות לפרוזדור ירושלים, כאשר כבר היה ברור שחטיבה משוריינת לא נוכל להפנות לזה. ב. על־ידי גדוד אחד של חטיבה 55, שנתנו לו הוראה לעלות מיד לירושלים, כי הערכנו שאם חטיבה 10 תהיה באזור הגבעה הצרפתית — תל אל־פול וגדוד אחד מחטיבה 55 יהיה מול שייח' ג'ראח, אז זה כוח שיכול למנוע התפתחות לא רצויה. ג. לאוגדה 36 הורינו לכבוש את המרחב הארטילרי המסכן את רמת דוד.

אלוף פיקוד המרכז, כמובן, כל הזמן ביקש עוד כוחות ואני לא רציתי לתת לפני שנדע בבירור אם אנחנו יכולים לכבוש את אל־עריש בלי חטיבה 55. ב־15:00 אחר הצהריים התברר סופית שאפשר להסתדר ברצועה ובאל־עריש בלעדיה ואז הורינו לחטיבה 55 לעלות לירושלים. עשינו זאת בשני שלבים: גדוד אחד עלה תחילה, כי רצינו שמלבד חטיבה 16 וכל המילואים יהיה שם גדוד צנחנים אחד שיוכל להתחבר עם חטיבה 10 ולעמוד נגד חטיבה 60 הירדנית והיתקלויות אחרות. בשלב זה עוד לא חשבנו על כיבוש מזרח ירושלים בו־בלילה. ב־15:00 הסתבר כי לא צריך את חטיבה 55 באל־עריש — אמרנו כי החטיבה כולה תעלה [לירושלים].

הפיקוד רצה את חטיבה 10 לאזור לטרון היות והוא חשב שהוא יקבל חטיבה משוריינת [נוספת — נראה שהכוונה לחטיבה 520] שתגיע מלמטה [מפיקוד הדרום?] ותעלה לפרוזדור. אבל מאחר שלנו היה ברור שחטיבה משוריינת לא תלך לזה, אמרנו כי חטיבה 10 לא תלך לאזור לטרון, אלא תלך לירושלים, ואת לטרון הטלנו על חטיבה 4.[42]

בממשלה — שרים לוחצים להחליט על שחרור העיר העתיקה

צה"ל ושר הביטחון שקלו כאמור, באותו שלב, את האפשרות להפעיל כוחות באזור ירושלים למטרות מגננה — בעיקר כדי למנוע השתלטות של כוחות ירדניים על הר הצופים, אולם בממשלה היו שראו בעובדה שהירדנים פתחו באש הזדמנות לשחרר את העיר העתיקה. בשעה 19:00 נועדה הממשלה לישיבה, ככל הנראה לבקשתו של השר מנחם בגין, שביקש להביא לכך שהממשלה תחליט על כיבושה של העיר העתיקה בירושלים. אחרי שעוזר ראש אג"ם, האלוף רחבעם זאבי, תיאר לשרים את המהלכים הצבאיים של אותו יום, אמר ראש הממשלה שהוא מניח שעוד באותו לילה תצטרך הממשלה לדון בשאלה כיצד לנהוג כלפי ירדן אם ימשיך צבא ירדן בהתקפותיו. הוא ציין שהסוגיה תהיה תלויה בהתפתחויות במערכה בחזית המצרית שכן זו המערכה העיקרית. השר אלון הביע דעה שהתקפות הירדנים נותנות לישראל

עילה צבאית לכבוש את העיר העתיקה והשר בגין אמר שלשם כך ביקש את כינוסה של ישיבה זו והציע שהממשלה תחליט "לשחרר את העיר העתיקה". ראש הממשלה טען שאי־אפשר להחליט על כך ללא שר הביטחון והרמטכ"ל. זו שעת כושר, חזר וטען בגין, פעמיים הזהרנו את הירדנים; תחילה הודענו להם שאם לא יפעלו לא יינזקו, ואחרי שלמרות זאת החלו לתקוף, התרענו בהם להפסיק את ההתקפה, וְלא — ייפגעו, וחרף זאת המשיכו לתקוף. הנוכחים התלבטו אם לייפות את כוחו של ראש הממשלה להחליט בעצה אחת עם שר הביטחון והרמטכ"ל על כיבוש העיר העתיקה — אם ימצאו לנכון לעשות זאת — אולם לנוכח עמדתו דלעיל של ראש הממשלה הסתיימה הישיבה בלי לקבל כל החלטה בעניין.[43]

עיתוי תחילת ההתקפה בצפון ירושלים — לילה או יום? — ליל 6/5 ביוני

כאמור תוכנן שחטיבה 55 תחל בלילה במתקפתה בשיח' ג'ראח, אולם בשעות הערב החלה להידון האפשרות לדחות את מתקפתה לבוקר. ראש מחלקת המבצעים הסביר בדיעבד את הטעמים לכך: החטיבה עלתה לירושלים באופן חפוז, בלי שתכננה את המבצע קודם לכן; בלילה אי־אפשר יהיה לתת לה סיוע אווירי בשל מגבלות בטיחות ואילו בבוקר אפשר יהיה לסייע, בייחוד לשיתוק גבעת התחמושת — מהלך שהוכן על־ידי טייסי חיל האוויר תקופה ממושכת; זאת ועוד, לקראת בוקר אמורה הייתה חטיבה 10 להימצא על גב ההר, ואולי באפילו באזור גבעת התחמושת, כך שגם היא תוכל לסייע לה.[44]

ואמנם, בשעות הלילה התנהל דו־שיח בעניין בין המטכ"ל לבין אלוף הפיקוד, כאשר המטכ"ל מצדד בדחיית ההתקפה לבוקר ואילו אלוף הפיקוד, בהשפעת מפקד החטיבה, מבקש להקדים ולתקוף בלילה, גם ללא סיוע אוויר. בשעה 22:35 הורה הרמטכ"ל לדחות את המהלך לבוקר, מהטעמים שמנה אל"ם חופי.[45] סגנו וראש מחלקת המבצעים תמכו בכך, אולם בהמשך הלילה, בעקבות שיחות עם הפיקוד, הוחלט לתקוף כבר בלילה. על השתלשלות העניינים והשיקולים ניתן ללמוד מעדויותיהם של סגן הרמטכ"ל מזה ואלוף פיקוד המרכז מזה.

סיפר רא"ל בר־לב:

> ב־22:00 לערך סיכמנו לתקוף בבוקר, כי החטיבה לא הגיעה ולא תכננו את ההתקפה. אני הערכתי כי בבוקר חטיבה 10 תהיה בגבעה הצרפתית. אז יש לנו טנקים וגש"פ ממזרח וחטיבת צנחנים ועדיפות אווירית. ואמנם כך סוכם לתקוף — על דעת אלוף הפיקוד. הוא לא הציע שום דבר אחר. ב־01:00

בלילה אני שכבתי לישון ואז צלצל אלי אלוף הפיקוד ואמר לי כי הצנחנים מבקשים לתקוף עכשיו, כי הם מרגישים יותר טוב בלילה, והוא בעד. אמרתי לו — "בסדר".[46]

בר־לב הסביר את השיקולים להיענות לבקשת אלוף הפיקוד:

בדיעבד, אני הייתי תוקף עם שחר. אבל כאשר בלילה, כשאומרים לך המח"ט והמג"דים, והאלוף שישב איתם — והוא ישב איתם פיזית — כי החבר'ה, שהם צנחנים, מבקשים לתקוף בלילה, אתה לא אומר "לא". אבל בדיעבד, לחלק הלקחי, אני חושב שאם היינו תוקפים ביום זו הייתה התקפה יותר מסודרת ויותר זולה. אבל אין מה לעשות. אתה לא יכול להיות בתל־אביב ובטלפון לדחות דבר כזה בלי לשבת איתם, בלי לראות ובלי לשמוע. ואלוף הפיקוד ישב איתם פיזית, והם פה־אחד, כולל המג"דים, המח"ט והאלוף, אמרו כי צריכים לתקוף בלילה.

היה שם עוד שיקול, שהיום אנחנו יודעים אותו, אבל אז [לא ידענו:] הייתה גם הבעיה של הטנקים הירדניים — של חטיבה 60 — שהיא בלילה לא הדאיגה, אבל ביום, אם הם היו יושבים באוגוסטה־ויקטוריה, הם היו יכולים לעשות שמות. אבל היום אני יודע שבשחר ה־6 בחודש חטיבה 60 לא הייתה בכלל בסביבה.[47]

ואילו האלוף נרקיס, שהיה נתון בין הפטיש של המטה הכללי לסדן של החטיבה, תיאר את מהלך העניינים מנקודת ראותו כלהלן: בשעה 20:25 הוא הגיע לבית אוולינה דה־רוטשילד ששימש כחפ"ק של חטיבה 55, ואישר את התכנית שהציג לו מפקד החטיבה, אל"מ מרדכי גור. בשעה 21:15 הציע לו ראש מטהו לדחות את ההתקפה לבוקר — בטענה שאז יֵקַל לקבל סיוע אוויר. הוא התקשר לגור ושאלו לדעתו בעניין וזה השיב שהוא מעדיף לתקוף בלילה ולהיאחז בשטח בחסות החשכה. האלוף נרקיס הסכים לכך, מכמה שיקולים: בשל הקשיים הרבים שנתקלה בהם חטיבה 10 בדרכה, לא היה ודאי אם תגיע ליעדה שממנו תוכל לסייע לחטיבה 55 עם בוקר; טנקי הפאטון הירדניים עלולים היו להגיע לאזור תל אלפול ולתקוף את הר הצופים. שיקול נוסף נבע מניסיון המלחמות הקודמות אשר לימד כי אין ודאות שיינתן לבצע מהלך אם יידחה — אם משיקולים מדיניים בין־לאומיים שיביאו להפסקת אש ואם מגורמים פנימיים שונים; שיקול שלישי היה העובדה שהצנחנים מאומנים להילחם בלילה. בשעה 23:20 שוחח האלוף נרקיס טלפונית עם סגן

הרמטכ"ל ואמר לו כי כדאי שחטיבה 55 תתקוף בלילה ובכך תשבש התקפת נגד שהעריך שהירדנים מכינים, והסביר שמהר הצופים רואים כבר את תנועתה של חטיבה 60 הירדנית. בשעה 23:35 דיווח לו קצין האג"ם של חטיבת "ירושלים" שהוא שוחח עם ראש מחלקת המבצעים שביקש לדעת מתי תהיה חטיבה 55 מוכנה לפתוח בהתקפה, ומשנענה שלא לפני השעה 01:00, אמר כי לנוכח העובדה שייוותרו לה רק שלוש שעות חשכה, מוטב להמתין לבוקר. בשעה 23:42 שוב שוחח אלוף הפיקוד עם סגן הרמטכ"ל ואמר לו כי ברצונו שחטיבה 55 כן תתקוף בלילה, ולא כפי שהודיע לו אל"ם חופי. הוא הוסיף ואמר כי לא קיבל פקודה מהרמטכ"ל שלא לתקוף והוא מוכן להמתין עוד שעה להחלטה על מועד ההתקפה. בשעה 23:52 שוחח עם קצין האג"ם הפיקודי וביקשו לברר היכן נמצאת חטיבה 10, שכן בכך תלוי אם חטיבה 55 תתקוף בלילה או לא: אם חטיבה 10 אמנם תגיע לצומת א־ראם בתוך שעה, משמע שתוכל לבצע את משימתה המוגדרת — לנטרל התקפה על הר הצופים. אז אפשר יהיה לדחות את תחילת התקפתה של חטיבה 55 לבוקר.

מיד לאחר מכן התקשר האלוף נרקיס למפקד חטיבה 55 והתברר לו כי בשלב זה פחת רצונו של אל"ם גור לפתוח בהתקפת לילה. מפקדי הגדודים שלו השתהו בהכנת תכניות הפעולה שלהם ולא הספיקו להעבירן כדבעי למפקדי הפלוגות, ואלה — כמעט לא הספיקו לתדרך את חייליהם, מה גם שחלק מהיחידות תעו בירושלים ואיבדו את דרכן. בשעה 01:15 שוחח שוב עם סגן הרמטכ"ל, ועל כך הוא אומר: "פה נכנעתי לרגע ואמרתי לסגן הרמטכ"ל: 'חטיבה 55 תתקוף בבוקר, לאחר שחיל האוויר יפציץ משך שעה. אנחנו נקבע את שעת ה'ש'." אולם, הוא ממשיך ומספר, כאשר הודיע על כך מיד לאחר מכן למפקד החטיבה, אמר לו אל"ם גור שהוא שוחח שוב עם מפקדי הגדודים, והם אינם מוכנים לדחייה — הם כבר קידמו את יחידותיהם לקו ההתחלה, אלה נתונות להפגזות ויש להן נפגעים רבים. אם תידחה ההתקפה יהיה על הכוחות להישאר בשטחי הכינוס ולהמשיך לספוג אבדות, או שיוסגו ואז יהיה צורך לקדמם שוב, באור יום — לעיני האויב. האלוף נרקיס מספר כי נענה לפנייה מכמה טעמים: הטעם העיקרי לדחיית המתקפה לבוקר היה האפשרות שאפשר יהיה להסתייע אז במטוסי חיל האוויר, אולם הוא היה מסויג מיעילות הפעלתם של מטוסים בשטח הבנוי. נימוק שני לדחייה היה האפשרות להיעזר בחטיבה 10, אך לא היה ודאי שתגיע במועד לתל אלפול. לשיקולים אלה נוספו רצונם של מפקדי הצנחנים להתחיל במתקפה בלילה והחשש מהתפתחויות העלולות לבטל את הפעולה אם תידחה. לפיכך חזר וביקש לשוחח עם סגן הרמטכ"ל. נאמר לו שהוא שכב לישון ולפיכך שוחח עם עוזר ראש אג"ם, האלוף רחבעם זאבי. הוא סיפר לו על שיחתו עם מפקד חטיבה 55 ועל הלחץ לתקוף מיד. על כך ענה לו עוזר ראש אג"ם: "הרי

סיכמת עם סגן הרמטכ"ל לתקוף בבוקר." האלוף נרקיס הסביר לו שהוא חוזר בו מכך והאלוף זאבי אמר שההחלטה בידו. כך קיבל, לדבריו, את הסכמת המטכ"ל שהתקפתה של חטיבה 55 תחל בלילה.[48]

התקפתה של חטיבה 55 בירושלים הלכה ונדחתה, ונפתחה בסופו של דבר רק בשעה 03:10. האיחור הרב מעלה את השאלה אם לא נכון היה להמתין עד עלות השחר – כעבור כשעה – ולזכות לסיוע אווירי כבר מתחילת המבצע. מבחינתו של אלוף הפיקוד נשארו הטעמים לפתיחה במבצע בלילה בעינם.[49]

תמונת המצב במטכ"ל לקראת בוקר 6 ביוני

בדיון בראשות ראש הממשלה ב־6 ביוני בשעה 01:35 נקבע כי יש לכבוש את הגדה המערבית. עד אותה שעה אושר לפיקוד לבצע שלושה מאמצים התקפיים: בירושלים, בלטרון ובצפון השומרון.

הירדנים הזרימו כוחות לעבר זירות המערכה. בשעה 03:00 דיווח נציג אמ"ן כי חטיבת השריון 60 עולה לעבר ירושלים וחטיבת השריון 40 נעה לעבר גזרת שכם־טובאס. המטכ"ל הירדני החליט להטיל את כל עתודותיו לחזית ביוון שחשש לדרום הר חברון, וביקש שהסורים יפעלו גם הם. בשעה 03:35 מסר נציג אמ"ן, בין היתר, כי ראש המפקדה המאוחדת, הגנרל המצרי ריאד, הודיע שהוא מנסה למנוע פריצה של צה"ל לג'נין ולירושלים.

חמש דקות לאחר פתיחת התקפתה של חטיבה 55, בשעה 03:15, דווח כי מונחתת עליה אש ארטילרית עזה והיא מבקשת סיוע אוויר. רבע שעה לאחר מכן נמסר כי גם חטיבה 10 זקוקה לסיוע אוויר, וראש מחלקת המבצעים הורה לסייע לה אווירית. בשעה 03:50 דיווח קצין הקישור של אג"ם/מבצעים מירושלים שבית הספר לשוטרים נכבש.

בשעה 04:07 דיווח ראש מחלקת המבצעים כי חיל האוויר מבצע אמנעה בחזית הירדנית – בגב ההר, בלטרון ובצפון ירושלים. סגן הרמטכ"ל שינה את סדר הקדימות למתן הסיוע האווירי וקבע כקדימה ראשונה את הסיוע באזור ירושלים, ואחריו – בחזיתות מצרים וסוריה. בשעה 04:15 נמסר כי לפיקוד המרכז הוקצו ארבע רביעיות מטוסים, נוסף לאלה הפועלים בגב ההר. בשיחה עם נציג חיל האוויר הדגיש ראש מחלקת המבצעים כי על החיל לתת קדימה ראשונה בחזית זו לאמנעת שתי חטיבות השריון הירדניות. בשעה 04:22 הורה סגן הרמטכ"ל לפעול נגד הארטילריה הירדנית ושמע מחיל האוויר כי ביכולתו להקצות גיחות רבות יותר משחשבו תחילה.

בשעה 04:40 הודיע עוזר ראש אג"ם כי אלוף פיקוד המרכז מבקש שיוקצה סיוע אוויר עבור חטיבה 55, שהגיעה עד לשעה זו למלון "אמבסדור". כן דיווח כי חטיבה

10 נמצאת לפני צומת א־דאם ומכסה את כביש רמאללה-ירושלים באש. בשעה 05:15 דווח כי חטיבה 55 כבשה את גבעת התחמושת והיא לוחמת על גבעת המבתר, ו־10 דקות לאחר מכן נמסר כי החטיבה כבשה את מוזיאון רוקפלר ונכנסה לשער האשפות. הדיווח האחרון היה מוטעה שכן החטיבה לחמה בצפון ירושלים ואילו שער האשפות מצוי בעברה הדרומי של העיר העתיקה – נראה שהכוונה הייתה שהחטיבה נמצאת ליד שער הורדוס.[50]

בשעה 05:30 עודכן הרמטכ"ל בתמונת המצב ונמסר לו, בין היתר, על כיבוש בית הספר לשוטרים ועל כך שהכוחות בירושלים מתקדמים ומשתלטים עתה על מוזיאון רוקפלר. כן נמסר לו כי חטיבה 60 הירדנית נפגעה בדרכה לירושלים.[51] בשעה 05:35 הורה ראש מחלקת המבצעים לחיל האוויר לבצע אמנעה על הציר המוביל מיריחו לירושלים ולתקוף ריכוז תותחים באזור ח'רבת חיזמה שהטריד את כוחות חטיבה 10.[52]

בשעה 07:15 הגיע שר הביטחון ודן עם הרמטכ"ל בהצעה של ירדן בדבר הפסקת האש. שניהם סברו שיש להודיע על הסכמה להפסקת אש אך אין הכרח להגשימה. ראש מחלקת המבצעים תיאר את ההתפתחויות בחזיתות ובין היתר מסר כי חטיבה 55 כבשה את בית הספר לשוטרים ונמצאת בתוך שער האשפות (כאמור – דיווח מוטעה – הכוונה לשער הפרחים, כלומר שער הורדוס). לא ידוע אם החטיבה יצרה כבר קשר עם הר הצופים. חיל האוויר הפציץ כנראה את אוגוסטה ויקטוריה – דבר שגרם ל"מהומה" עם הקונסוליה האמריקאית.[53]

רגיעה יחסית בחזית הירדנית – 6 ביוני עד הערב

בשעות לפני הצהריים של 6 ביוני השתלטו כוחות פיקוד המרכז על החלק הצפוני של ירושלים המזרחית – הגבעה הצרפתית ובית הספר לשוטרים. בשעה 11:55 הגיע שר הביטחון, בלוויית ראש אג"ם ועוזרו, האלופים ויצמן וזאבי, לבנייני האומה בירושלים, ויחד עם אלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, נסעו להר הצופים. הייתה זו, כפי שמציין נרקיס, השיירה העברית הראשונה שעלתה להר הצופים מאז תום מלחמת העצמאות בלא ליווי של חיילי הלגיון. נרקיס טען שצריך להיכנס לעיר העתיקה ודיין שלל זאת נחרצות. לעומת זאת סבר דיין שיש לתפוס את דרך יריחו, כדי למנוע התקפת נגד של הלגיון לעבר ירושלים. הוא ייחס חשיבות רבה להשתלטות על הרכס המזרחי של ירושלים – מהר הצופים עד הר המשחית – במגמה להוציא את ירושלים מהמלחמה, ומדבריו השתמע אישור להשתלט על גב ההר ולחבור עם כוחות פיקוד הצפון הפועלים בצפון הגדה המערבית.[54] בתגובה לכך אמר אלוף הפיקוד כי חטיבה 55 תתקוף בשעות המוקדמות של אחר־הצהריים את אוגוסטה

ויקטוריה ורכס א־טור, כדי להגיע לדרך יריחו ולכתר את ירושלים גם ממזרח.[55]

בשעה 13:21 נודע במצפ״ה כי הכוחות הירדניים קיבלו הוראה לנסיגה כללית מהגדה המערבית. בעקבות זאת הורה סגן הרמטכ״ל לראש מחלקת המבצעים להורות לחיל האוויר להשמיד את מרב הכוחות הירדניים שבגדר האפשר בנסיגתם לגדה המזרחית. בשעה 16:30 מסר ראש מחלקת האוויר כי החיל מפעיל למשימה זו, לאורך הירדן, את כל מטוסי הפוגה, ומטוסים אחרים מדגמים נחותים.[56]

דיון ועדת השרים לענייני ביטחון — 6 ביוני, שעה 16:00

בשעה 16:00 התכנסה ועדת השרים לענייני ביטחון. מתמונת המצב שתיאר בפניה ראש אמ״ן התברר כי ״ההצלחות הצבאיות גדולות מכפי שאפשר היה להעלות על כל דמיון.״ הדיון התמקד בעיקרו בירושלים. בתחילת הדיון היה ראש הממשלה נחוש ברעתו שאין לדחות את כיבושה של העיר העתיקה, וחלק גדול מהשרים, ובהם מנחם בגין, יגאל אלון, זרח ורהפטיג, משה קול וישראל גלילי, חיזקו את ידיו. בדיון הועלו גם הצעות אחרות. שר הביטחון הציע לכתר את העיר העתיקה, אך להימנע מלהיכנס לתוכה. נימוקו לכך, לפי עדות המזכיר הצבאי של ראש הממשלה: לא כדאי להסתבך בקרבות רחוב, בזמן שעל צה״ל עוד לכבוש את שארם א־שיח׳, מה גם שהעיר העתיקה נמצאת בעצם, מבחינה צבאית, בידי צה״ל. ראש הממשלה קיבל את דעתו. הוא אמר שאינו רואה אמנם הבדל בין כניסה לעיר העתיקה לבין כיתורה מבחוץ, אך הציע לדחות בגורלה ביום המחרת. בסיכום הדיון הוחלט שאין נכנסים בלילה לעיר העתיקה — בשלב זה מסתפקים בכיתורה, ואם ההתפתחויות יחייבו זאת, מוסמך שר הביטחון להורות לצה״ל להיכנס אליה.[57]

לעיר העתיקה – ליל 7/6 ביוני ובוקר 7 ביוני

בשעה 20:05 קבע שר הביטחון, בדיון שערך עם הרמטכ״ל, כי יש ״לסגור״ את ירושלים, משמע להשתלט על כל השטחים המובילים אליה. אם יידרש הדבר, אמר, אפשר להתקדם לְשֶׁם כך עד מעלה אדומים ואפילו עד לנהר הירדן. על צה״ל להיות מוכן להיכנס לעיר העתיקה, אולם הכניסה תתבצע רק לפי אישורו.[58] בספרו מסביר דיין כי הנחייתו זו נבעה מכך שחרף הדיווחים כאילו ירושלים מכותרת, לא היה הדבר נכון: הדרך מיריחו הייתה פתוחה עדיין, חטיבה 10 הייתה ברמאללה וחטיבה 55 תקועה מול אוגוסטה ויקטוריה. השר קבע כי יש הכרח לכתר את העיר סופית ומיד, כדי שתהיה בידי ישראל לפני שיופעל לחץ להפסקת אש. כמו כן יש למנות מושל צבאי לעיר העתיקה, וכאשר תיכבש — למנוע, עד שייקבעו סידורי קבע, את כניסתם אליה של אזרחים בלא רישיון.[59] בעקבות דיון זה ניתנה בשעה 20:35 הוראה

לאלוף פיקוד המרכז "לסגור את ירושלים עד מעלה אדומים, אך לא ליהרג על זה."[60] כחצי שעה לאחר מכן, בשעה 21:10, מסר ראש אמ"ן כי הירדנים ביטלו את פקודת הנסיגה מהגדה המערבית והורו לכוחותיהם להתארגן להגנתה. האלוף יריב העריך ששינוי ההוראה נובע מהרצון לקבוע עובדה של עמידת הכוחות הירדניים בגדה עד להתערבותן של המעצמות, ומהערכה שניתן להשהות את כוחות צה"ל.[61] משהועבר מידע זה לשר הביטחון, קבע דיין כי הכרחי להשלים את כיבושה של ירושלים במהלך הלילה הקרוב וביום המחרת.[62]

מכאן עולה כי ב־6 ביוני בשעה 21:10 הורה הדרג המדיני על כיבושה של העיר העתיקה. בתשובה לשאלה כיצד אפשר להסביר את העובדה שרק במועד כה מאוחר ניתנה פקודה מפורשת לכיבושה, אמר רא"ל רבין: "עד שלב מסוים היה איסור מפורש לגבי כיבוש העיר העתיקה. השיקולים היו מדיניים, לא בתחום שלי. ואולי גם צבאיים, אבל לא בתחום שלי. זאת אומרת – לא אני החלטתי."[63] נראה שהשיקולים הצבאיים הנרמזים בדברים אלה הם החשיבות שייחס שר הביטחון לכיבוש אוגוסטה ויקטוריה והרכס שממזרח לעיר העתיקה כשלב מקדים לכניסה לעיר העתיקה. בהקשר לכך הסביר ראש מחלקת המבצעים בעדותו:

> העיר העתיקה היא נמוכה, וקשה מאוד לפרוץ לתוכה ולהילחם בה כשאוגוסטה־ויקטוריה מוחזקת. כך שמבחינה זו יש היגיון צבאי קודם כל לקחת את הרכסים שמסביב לירושלים, לאבטח אותם ורק אחר־כך להיכנס. אם היו נימוקים אחרים, שאינם צבאיים, לדחות את כיבוש העיר העתיקה, אינני יודע.[64]

למעשה חברו בהקשר זה השיקולים הצבאיים לשיקולים של שר הביטחון: רק בשעות אחר־הצהריים המאוחרות הגיעה פלוגת הטנקים שהובטחה לחטיבה 55, ובעקבות זאת הורה אלוף הפיקוד לחטיבה 55 לכבוש את הרכס של אוגוסטה ויקטוריה ועזריה. כלומר, רק בשעה זו החלה להתבצע הנחיית שר הביטחון משעות הצהריים בדבר סגירת ירושלים ממזרח. מאוחר יותר, בשעה 22:14, הודיע מפקד הר הצופים כי הוא רואה במשקפתו כוח של 40 טנקים הנע לעבר ירושלים ועקב כך ביטל האלוף נרקיס את מתקפתה של חטיבה 55.[65] בשעה 22:30 הודיע אלוף פיקוד המרכז לרמטכ"ל כי אוגוסטה ויקטוריה, אבו טור ועזריה אינם עדיין בידי צה"ל וביקש להפעיל את חיל האוויר מעזריה ומזרחה.[66] לכך נוספה טעות בניווט שכתוצאה ממנה, במקום שישתלטו על אוגוסטה ויקטוריה, התכתשו בחשכה הטנקים של גדוד השריון הפיקודי והסיירת של חטיבה 80 (שצורפה לחטיבה 55) עם כוח ירדני באזור גשר גת שמנא

שלמרגלות חומת העיר העתיקה. כלומר, שיקולים מדיניים וצבאיים גם יחד הם שגרמו לעיכוב ההחלטה להיכנס לעיר העתיקה.[67]

על שיקוליו באשר ללחימה בחזית הירדנית ב־6 וב־7 ביוני כתב לימים משה דיין כדברים הבאים:

> בנושא תכנון הלחימה בגדה המערבית היו לי ויכוחים מרים עם הצמרת הפוליטית – לוי אשכול, יגאל אלון ומנחם בגין. קבעתי כי הלחימה שלנו חייבת, בראש ובראשונה, להשיג שליטה בגב ההר. זאת ידעו כל המצביאים שנלחמו באזור, מימי יהושע בן־נון ועד ימינו. זה אזור הררי, קשה מאוד לתנועת כוחות צבא גדולים. יש בו, למעשה, רק שתי דרכים להעברת צבא מהגדה המזרחית: דרך שכם – גשר רמיה; דרך ירושלים – יריחו. ברגע שתופסים את גב ההר ומשתלטים על שתי הדרכים האלה – משיגים יתרון על פני האויב הבא ממזרח.
>
> תכניתי לכיבוש ירושלים הייתה כדלקמן: להתקדם מצידו הצפוני של הקסטל, לכבוש את עמדת הראדאר, ומשם להמשיך באיגוף צפוני גדול אל הגבעה הצרפתית – לבניני האוניברסיטה בהר הצופים, לדרך יריחו. לא ראיתי צורך בפריצה חזיתית לתוך ירושלים ולנהל בה מלחמה מבית לבית. האמנתי כי אם נבצע איגוף זה ונשתלט על גב ההר – לא תהיה לירדנים ברירה והם ייאלצו לסגת מירושלים. ... במשך היום ברור היה שמבחינה צבאית העיר בידינו. רציתי מאוד שתיכנע בלי קרב. ירושלים ראתה בדברי־ימיה מלחמות והריסות רבות. עלינו להשתדל, כמה שאפשר, לקחת אותה בלא אלה. בכל מקרה, אם הנחתנו זו לא תתאשר – לאחר שתושלם ההתקפה, אפשר יהיה לשקול פריצה לתוך העיר. אך הצמרת הפוליטית סירבה לקבל הנחות אלה. אשכול, אלון ובגין לחצו עלי להורות לחטיבת השריון "הראל" בפיקודו של אורי בן־ארי, להחיש את התקדמותה לתוך העיר, במקום לבצע את האיגוף שהצעתי. מכל מקום, פעילות מדינית בינלאומית, שכבר החלה, חייבה זירוז המהלכים ולקראת בוקר יום רביעי, 7 ביוני, נתתי אישור לכניסה אל תוך העיר העתיקה.
>
> הנחתי התאשרה. כאשר התקדמנו, פינה הלגיון את כל כוחותיו.[68]

בשעות הערב של ה־6 ביוני הורה כאמור שר הביטחון על כיבושה של העיר העתיקה. לנוכח האפשרות של החלטה במועצת הביטחון על הפסקת אש קבע השר, ב־7 ביוני בשעה 01:00, כי העדיפות הראשונה היא לכיבושם של שארם א־שיח' בחזית המצרית

וירושלים בחזית הירדנית. בשעה 06:00, בעת שהשר שוחח שוב עם הרמטכ"ל, הועברה ההוראה לאלוף פיקוד המרכז: "קודם כל לסגור את ירושלים – יותר חשוב מכל דבר אחר." בשעה 06:15 סקר הרמטכ"ל בפני שר הביטחון את תכנית הפריצה לעיר העתיקה והשר הדגיש שוב כי יש "לסגור העיר ולהיכנס פנימה." עוד קבע כי סגן הרמטכ"ל יעלה לירושלים כדי לפקח מקרוב על הפעולה ולוודא ביצוע קפדני של ההוראות בעניינים רגישים, כגון הגנה על המקומות הקדושים ומניעת ביזה,[69] וכן הורה על מינויו של אל"ם שלמה להט ("צ'יץ") לתפקיד מושל ירושלים המזרחית.[70]

בעדותו הסביר סגן הרמטכ"ל את הרקע להתנגדותו של השר, בשלב הראשון, לכיבוש העיר העתיקה, ואת הפעולות הראשונות שנקט הוא עצמו עם הגיעו לירושלים:

> תחילה לא רצה שר הביטחון שניכנס בכלל לעיר העתיקה, הן בגלל סכנת פגיעה במקומות הקדושים והן משום שהוא חשב שזה קו התנגדות רציני מאוד אם הלגיון בפנים. השר אמר: "אנו נכבוש מסביב, ובסוף, כשהיא תהיה מכותרת, היא תיכנע." ...
>
> ב־7 לחודש בבוקר אני דיברתי איתו בנידון וסיכמנו שאני אעלה לירושלים. זה היה לפנות בוקר. סיכמנו שאני אעלה ואבדוק האם אפשר לכבוש את העיר בלי להרוס ובלי להקריז יותר מדי דם. בבוקר עליתי, וראינו שאפשר לעשות את זה ולא מוכרחים בכלל סיוע ארטילרי ומטוסים כפי שחשבנו. הסיכום עם השר מראש היה, שאם ההערכה תהיה שניתן לכבוש, נעשה זאת. אני באתי למפקדה של אלוף הפיקוד ומשם דיברתי עם מח"ט 55 ... ממנו למדתי כי הכניסה לעיר העתיקה היא דבר שאפשר לעשותו. אמרתי לו כי הוא יצטרך לעשות את זה בעיקר בכוחות עצמו, בלי מטוסים ובלי הפגזת הכנה.[71]

מגמות אלו מוצאות ביטוי גם בעדותו של אלוף הפיקוד. בהקשר לכך סיפר:

> בשעה 06:15 של ה־7 לחודש טלפן אלי סגן הרמטכ"ל ואמר: "יש סכנה של הפסקת אש. מוכרחים לגמור את המבצע, לכתר את ירושלים ולהיכנס לעיר העתיקה. אני אגיע עוד מעט". ...[72]
>
> בשעה 07:35 הגיע סגן הרמטכ"ל. ... בשעה 07:45 אמר לי סגן הרמטכ"ל: "להיכנס לעיר העתיקה, אבל בשכל. יש לחץ כבד להפסקת אש. אנחנו כבר בתעלה, המצרים מנותקים. צריך שלא ייווצר מצב שהעיר העתיקה תהיה

מובלעת, כמו הר־הצופים. האופרציה של חטיבה 55 חיונית. השאלה היא — איך, מתי ובמה תיקח את העיר העתיקה — במינימום אש ולא בהפצצות."[73]

בשעה 07:00 טלפן ראש הממשלה לשר הביטחון להודיעו כי השר מנחם בגין התקשר אליו והציע לכבוש את העיר העתיקה. דיין השיב לאשכול כי כיתורה של העיר העתיקה טרם הושלם ומסר לו כי סגן הרמטכ"ל שוגר לירושלים והצטווה להקים כוח שיחדור לעיר העתיקה אפילו בטרם הושלם הכיתור. כעבור עשר דקות התקשר גם בגין לדיין וזה השיב לו שאשכול כבר שוחח עמו בענין והוסיף, בין היתר, כי הוא הורה להיכנס אליה אף בלי להשלים את כיתורה.[74]

בשעה 07:30 הודיע שר הביטחון לעוזר ראש אג"ם כי מהירות כיבושה של העיר העתיקה חשובה מכל דבר אחר ולכן מותר להשתמש לשם כך באמצעים שלא הותרו קודם — טנקים וסיוע אוויר, והדגיש כי המדובר בשימוש בהם לגבי הפריצה בלבד. כך, למשל, הותרה הפעלתו של חיל האוויר רק בפינה הצפון־מערבית של החומה — במרחק בטוח מכנסיית הקבר הקדוש.[75] בשעה 07:35 חזר השר וקבע כי יש לעשות כל מאמץ כדי לכבוש את העיר העתיקה וחזר על האישור להפעיל לשם כך את חיל־האוויר — למעט באזורי הר הבית וכנסיית הקבר הקדוש.[76] בעקבות זאת שיגר אג"ם/מבצעים לפיקוד המרכז מברק בזו הלשון:

> יש לכבוש את העיר העתיקה. כניסה ישר פנימה עדיפה על כיתור. אפשר ורצוי להפעיל אש ארטילריה וסיוע אוויר התקפי גם למטרות בתוך העיר העתיקה, פרט למסגד אל עקצה [כך במקור!], אל עמר וכנסיית הקבר הקדוש בהם אין לפגוע.[77]

מעט לפני השעה 08:00 הורה הרמטכ"ל להפעיל את חטיבה 80 בירושלים, בלא להתנות זאת בפעילותה של חטיבה 55. הוא העריך שאם חטיבה 80 תופעל שם, אפשר יהיה לכבוש את ירושלים, ובכלל זה את העיר העתיקה, "ללא בעיות."[78]

בשעה 09:09 נודע במצפ"ה כי חטיבה 55, שנעזרה בסיוע אווירי, כבשה את אוגוסטה ויקטוריה.[79] בשעה 09:15 העביר רא"ל (מיל') יגאל ידין לידיעת הרמטכ"ל את הוראת ראש הממשלה שלא לפרסם את מועדם של כיבושי המקומות השונים — בגלל ההחלטה הצפויה במועצת הביטחון בדבר הפסקת אש. ואמנם, בשעה 10:15 נמסר כי מועצת הביטחון החליטה על הפסקת אש שתיכנס לתוקפה בשעה 12:00.[80] החלטה זו לא זכתה לתגובה של ממש בישראל. אותה עת הייתה הלחימה בגדה המערבית בעיצומה. בשעה 09:52 נמסר לרמטכ"ל ולשר הביטחון כי חטיבה 55

נכנסה לעיר העתיקה. שר הביטחון הורה לפתוח את השערים המובילים לחלקה היהודי של ירושלים וביקש לברר כיצד מתכוונת החטיבה להיערך בעיר העתיקה. בשעה 10:08 נמסר להם כי בשעה 10:00 כבשה החטיבה את הר הבית והיא נמצאת ליד הכותל המערבי. שר הביטחון הורה שלא להתקרב למסגדים (בהר הבית). בעקבות הנחיית השר נמסרה בשעה 10:30 לפיקוד המרכז ההוראה לפתוח את השערים שכם, יפו והר ציון. בשעה 10:45 קבע שר הביטחון ש"ב־13:00 עולים לירושלים בהליקופטר ועם זחל"ם" — נראה שהכוונה לכך שהוא יעלה לשם יחד עם הרמטכ"ל.[81]

בשעה 10:50 הועלתה אפשרות לשדר ברדיו אזהרה שאם הירדנים לא יפסיקו את ההפצצות על ירושלים, יפציץ צה"ל את רבת־עמון. ראש לשכת הרמטכ"ל העריך בעדותו שכוונת המהלך הייתה ליצור אליבי למקרה שכיבוש העיר העתיקה לא יושלם עד המועד שנקבע להפסקת האש.[82] אריה בראון מציין שהמזכיר הצבאי של ראש הממשלה הוא שהציע זאת בשמו של אשכול, ודיין דחה את הרעיון בו־במקום, מהשיקול שאם ישראל תאיים, ייתכן שיהיה עליה לממש את האיום. דבר זה עלול להביא לנפילת המלך חוסין — דבר שאינו מעניינה של ישראל.[83]

ישיבת ועדת השרים המצומצמת – צהרי 7 ביוני [84]

בשעה 11:30 התכנסה במשרדו של שר הביטחון ועדת השרים המצומצמת בהרכב ראש הממשלה והשרים דיין, גלילי, בגין ויוסף ספיר לדיון על המצב בחזיתות. בישיבה זו ציין השר דיין את ההתראות שניתנו לקראת כיבוש העיר העתיקה: לעשות זאת ללא שימוש בנשק כבד, ללא כוחות שריון, אוויר וארטילריה — אלא אם לא תהיה אפשרות אחרת; להתרחק מכנסיית הקבר הקדוש וממסגד עומר — אלא אם יהיה הכרח צבאי להימצא שם; לפתוח את שער ציון ושער יפו ולהבטיח מעבר רצוף משער שכם לשער האריות. הוא ציין שבעת שהוא מוסר את דבריו נמשכת עדיין הלחימה בעיר העתיקה.

העיר העתיקה בידי צה"ל

בשעה שבה החלה ישיבת ועדת השרים, 11:30, דווח במוצב הפיקוד העליון כי העיר העתיקה בירושלים כולה בידי צה"ל.[85] בשעה 13:00 עלו שר הביטחון והרמטכ"ל לירושלים; בשעה 13:45 הלכו, יחד עם אלוף פיקוד המרכז, לעיר העתיקה. הם נכנסו דרך שער האריות, ביקרו במסגד עומר ובכותל. שר הביטחון תחב בין אבני הכותל פתק שבו כתב: "לו יהא שלום על ישראל!"[86]

בשעה 19:00 ציין ראש הממשלה, בשידור ברדיו, כי הוא רואה זכות גדולה בהימצאו ליד הכותל המערבי. שר הביטחון הכריז כי אוחדה ירושלים המבותרת,

וכי ישראל חזרה לירושלים, שלא תיפרד ממנה לעולם ותשמור עליה גם למען הדתות האחרות. הרמטכ"ל אמר כי הכניסה לירושלים הייתה האירוע החשוב ביותר ב־55 השעות האחרונות, כלומר האירוע החשוב ביותר במלחמה.[87]

סיכום

משפתח צה"ל במלחמה, בבוקר 5 ביוני 1967, כוונה מתקפתו נגד מצרים, אך הוא נערך להתפתחויות גם בחזיתות ירדן וסוריה. עם פתיחת המערכה העבירה ישראל לירדן מסרים לפיהם מכוונת המתקפה נגד מצרים, והציעה לה להימנע מלפעול נגדה. מלך ירדן, שאך שבוע קודם לכן חתם על הסכם הגנה דו־צדדי עם מצרים, לא שעה להצעה.

בשעות הראשונות סברו כי פעולותיה של ירדן נועדו לצאת ידי חובה, אולם עם הימשכות הפגיעות הופעל חיל האוויר והשמיד את חיל האוויר הירדני הקטן. משניעור חשש כי בכוונת הירדנים להשתלט על מובלעת הר הצופים, הוחלט לפעול קרקעית למניעת הדבר. לפי דרישת שר הביטחון תוכנן שחטיבת השריון 10, יחד עם כוחות מחטיבת הצנחנים 55, יחברו להר דרך אזור בית הספר לשוטרים.

בעוד כוחות אלה נעים למשימתם התברר כי כוח ירדני השתלט על האזור המפורז באזור ארמון הנציב, שם שכנה מפקדת כוח המשקיפים של האו"ם. כוח של החטיבה המרחבית של ירושלים, חטיבה 16, הופנה לשם והשתלט על האזור.

בעוד הפיקוד העליון – השר וצמרת צה"ל – מורה על מהלך מגננתי בעיקרו – החבירה להר הצופים, הוחל בדרג המדיני לדחוף לניצול ההזדמנות של השתתפותה של ירדן במערכה לשם תיקון "הטעות ההיסטורית" של ויתורה של ישראל על העיר העתיקה. ארבעה ימים טרם פתיחת המלחמה – ב־1 ביוני 1967, כוננה ממשלת ליכוד לאומי שלראשונה מאז הקמת המדינה השתתפו בה נציגים של הגוש הימני – גוש חרות־ליברלים (גח"ל). ראש הגוש, מנחם בגין, שאליו הצטרף ראש המחנה האקטיביסטי בתנועת העבודה – התנועה לאחדות העבודה – יגאל אלון, דחפו לניצול ההזדמנות לשם שחרור העיר העתיקה. ראש הממשלה דחה את תביעתם בטענה שאין אפשרות להחליט על כך ללא שר הביטחון והרמטכ"ל.

בינתיים נמשכו ההכנות למהלך החבירה בצפון ירושלים, כאשר הדרגים השונים מתלבטים אם לפתוח בו בלילה, או להמתין לבוקר. בין השיקולים לדחייה: העובדה שחטיבה 55, שהמהלך הוטל עליה, הגיעה אך באותו יום לאזור והדחייה תאפשר לה לתכנן את המבצע ולהתארגן טוב יותר לקראתו; האפשרות שחטיבה 10 תתייצב עד הבוקר באזור שממנו תוכל לסייע לה, והאפשרות להפעיל גם מטוסים לסיועה. מול אלה עמדו הספק אם חטיבה 10 אמנם תספיק להגיע בבוקר לאזור, הסכנה שהירדנים

יתקפו את הר הצופים מוקדם, הסכנה שבשל לחץ בין־לאומי עלול המהלך — אם לא יתבצע בהקדם — להתבטל, ובעיקר העובדה שהצנחנים היו מאומנים ללחימת לילה ומפקדי החטיבה העדיפו לנצל יתרון זה. לנוכח לחצה של החטיבה סוכם שפעולתה אכן תחל בלילה. בפועל החלה ההתקפה בשעה 03:10.

הלחץ בממשלה לכבוש את העיר העתיקה נמשך גם ביום המחרת, 6 ביוני, אולם ראש הממשלה, שנטה גם הוא לכך, קיבל את עמדת שר הביטחון להסתפק בכיתורה, ואילו השר דיין הוסמך להורות לצה"ל להיכנס אליה אם ההתפתחויות יחייבו זאת. שר הביטחון העדיף להימנע מלהתכתש בקרבות בעיר העתיקה — הן כדי להימנע מקורבנות, והן כדי לחסוך פגיעה אפשרית במקומות הקדושים שבה, וסבר שכאשר יושלם כיתורה — תיכנע ללא קרב. עם זאת הורה להשלים את כיתורה כדי ליצור עובדה לקראת הפסקת אש אפשרית. בליל 7/6 ביוני, לנוכח האפשרות הקונקרטית שמועצת הביטחון תחליט על הפסקת אש, הורה דיין להיכנס לעיר העתיקה וכי אם יעלה הצורך, הוא מאשר להשתמש לשם כך גם במטוסים ובטנקים, בהצבת סייג של אי־הפעלתם בקרבת המקומות הקדושים. בצהרי 7 ביוני השלים צה"ל את השתלטותו על העיר העתיקה, קודשי עם ישראל חזרו לשליטתו ובירת ישראל אוחדה.

כך, מתוך שלא לשמה בא לשמה: כאשר יצאה ישראל למלחמה היא כיוונה אותה כלפי מצרים. היא לא התכוונה ליזום לחימה בחזיתות האחרות. משנפתחה המלחמה העבירה ישראל מסרים לירדן לבל תצטרף אליה, אולם זו לא שעתה להם. ישראל לא התכוונה מלכתחילה לכבוש את הגדה המערבית ולא לשחרר את ירושלים. אולם משירדן לא נענתה לפניות וכוחותיה הוסיפו לפגוע ביעדים בישראל, עבר צה"ל למבצעים התקפיים גם בחזית זו. המעבר היה הדרגתי: תחילה ניסה צה"ל, על־פי הנחיות שר הביטחון משה דיין, לתחום את המערכה להשתלטות על האזור מצפון לג'נין שאיים על שדה התעופה רמת דוד; לאחר מכן הורחבה המערכה להשתלטות גם על מובלעת לטרון. בירושלים עצמה כוונה המערכה בשלבה הראשון לחבירה להר הצופים כדי למנוע את נפילתו בידי הלגיון. בשלב זה אסר שר הביטחון על הכניסה לעיר העתיקה, ורק משנראה היה שעומדת להיות מוטלת הפסקת אש, הורה להיכנס אליה. כך, בלא שהתכוונה לכך מלכתחילה, איחדה ישראל את ירושלים, ושר הביטחון יכול היה להכריז: "חזרנו אל הקדושים שבמקומותינו, חזרנו על מנת לא להיפרד מהם לעולם."

הערות

1. המאמר מבוסס על ספרו של המחבר **מלחמת בשלוש חזיתות: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת ששת הימים**, העומד לראות אור בימים אלה בהוצאת מערכות.

2. משה דיין, **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**, עידנים־דביר, ירושלים, 1976 (להלן: דיין, 1976), עמ' 425-430; איתן הבר, **היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תא"ל ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר**, עידנים, תל־אביב, 1987 (להלן: הבר, 1987), עמ' 218-221; אריה בראון, **חותם אישי: משה דיין במלחמת ששת הימים ואחריה**, ידיעות אחרונות, תל־אביב, 1997 (להלן: בראון, 1997), עמ' 43-46.
3. סא"ל מרדכי שריג, **מלחמת ששת הימים — מוצב הפיקוד העליון**, כרך א': המצפ"ע בתקופת הכוננות, אג"ם/מח"ר — המחלקה להיסטוריה (להלן: שריג, **מש"י — מצפ"ע**), עמ' 11-12.
4. **שם**, עמ' 135-147.
5. רשימות ראש ענף היסטוריה, סא"ל אברהם איילון (להלן: דיווח בעת האירוע).
6. שריג, **מש"י — מצפ"ע**, כרך א', עמ' 287. לגבי מניעיו של חוסיין ראו, למשל, עמי גלוסקא, **אשבול — תן סקודה: צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים 1963־1967**, מערכות, תל־אביב, 2004, עמ' 352.
7. אג"ם/מבצעים, "פרגול" — פקודה לתכנון, מב־1514/22, 1 ביוני 1967.
8. דיווח בעת האירוע.
9. עדות רל"ש הרמטכ"ל — אל"ם רפי אפרת (להלן: עדות אל"ם אפרת) לגבי 3 ביוני 1967.
10. יצחק רבין, **פנקס שירות**, ספריית מעריב, תל־אביב, 1979 (להלן: רבין, 1979), עמ' 183.
11. דיווח בעת האירוע.
12. דיווח בעת האירוע.
13. רבין, 1979, עמ' 188.
14. דיין, 1976, עמ' 439.
15. אפרים קם (עורך), **חוסיין פותח במלחמה: מלחמת ששת הימים בעיני הירדנים**, מערכות, 1974, עמ' 63-64.
16. עד שנת 2000 לערך נכתבו ראשי התיבות מצפ"ע (מוצב הפיקוד העליון), אז החליט סגן הרמטכ"ל דאז, האלוף עוזי דיין, לשנותם למצפ"ה על מנת להעניק למונח נופך עברי־תנ"כי (הפסוק המתאים אף מצוטט על הקיר בכניסה לחדר המלחמה של המצפ"ה).
17. עדות אל"ם אפרת, 2.10.69, עמ' 27.
18. **שם**, שם; דיווחים בעת האירוע. מטען "ל" היה טיל קרקע־קרקע קצר טווח בעל יכולת הדס מרשימה, פרי פיתוחו של דוד לסקוב, שהיה חבוי בכל הבונקרים הקדמיים בירושלים ומכוון לעמדות האויב שממול. ראו: מיכאל אורן, **שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון**, דביר, אור יהודה, 2004, עמ' 233; בראון, 1997, עמ' 56.
19. עדות אל"ם אפרת, עמ' 27.
20. שם, עמ' 27-28.
21. שריג, **מש"י — מצפ"ע**, כרך ב', עמ' 133.
22. **שם**, עמ' 134-140.
23. הבר, 1987, עמ' 227-228.
24. דיין, 1976, עמ' 237. לפי מקור זה השתתפו בישיבה רק ראש הממשלה, דיין, אלון, ידין והרמטכ"ל. ליאור נוקב, כאמור, בעור שני אנשי צבא שנשאו בו את דבריהם: סגן הרמטכ"ל וראש אמ"ן.

25. עדות אל"ם אפרת, 2.10.1969, עמ' 27; דיווחים בעת האירועים.
26. דיין, 1976, עמ' 437.
27. רישום בעת האירוע.
28. רישום בעת האירוע; עדות אל"ם אפרת, 2.10.1969, עמ' 29.
29. רישום בעת האירוע.
30. עדות אל"ם אפרת, 2.10.1969, עמ' 30.
31. רישום בעת האירוע.
32. חטיבה (מחזו) 16, **סיבוב מלחמת ששת הימים**, עמ' 255.
33. עדות אלוף חופי.
34. עוזי נרקיס, **אחת ירושלים**, עם עובד, תל־אביב, 1983 (להלן: נרקיס, 1983), עמ' 117.
35. **שם**, שם.
36. עדות אל"ם אפרת, שם.
37. רישום בעת האירוע.
38. עדות אל"ם אפרת, שם.
39. עדות אלוף חופי.
40. רישום בעת האירוע.
41. עדות אל"ם אפרת, 2.10.1969, עמ' 35.
42. עדות רא"ל חיים בר־לב, 22 בנובמבר 1970, עמ' 7-9.
43. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 5.5.1967, בשעות 7, 9 בערב, בכנסת, ארכיון המדינה, א־8164/6.
44. עדות אלוף חופי.
45. רישום בעת האירוע.
46. עדות רא"ל חיים בר־לב, עמ' 9.
47. שם, עמ' 14.
48. עדות האלוף נרקיס; נרקיס, 1983, עמ' 154-163. על נקודת המבט של מפקד החטיבה ראו: מרדכי נור, **"דר חבית בידינו"**, מערכות, [תל־אביב], 1973, עמ' 85-89.
49. עדות אלוף עוזי נרקיס, עמ' 224.
50. רישומים בעת האירועים.
51. עדות אל"ם אפרת, 19 בנובמבר 1969, עמ' 2.
52. רישום בעת האירוע.
53. רישום בעת האירוע.
54. עדות האלוף נרקיס, עמ' 258-261; נרקיס, 1983, עמ' 206-215.
55. דיין, 1976, עמ' 448.
56. רישום בעת האירוע.
57. הבר, 1987, עמ' 232-233.
58. עדות אל"ם אפרת, שם, עמ' 7.
59. דיין, 1976, עמ' 441.
60. עדות אל"ם אפרת, שם, עמ' 7-8.

61. רישום בעת האירוע.
62. עדות אל"ם אפרת, שם, עמ' 8.
63. עדות רא"ל רבין, 8 בספטמבר 1969, עמ' 28.
64. עדות אלוף חופי, עמ' 209.
65. עדות האלוף נרקיס, עמ' 279; נרקיס, 1983, עמ' 228, 236-237.
66. עדות אל"ם אפרת, עמ' 9.
67. עדות האלוף נרקיס, עמ' 279-285; נרקיס, 1983, עמ' 232-235. פירוט נוסף ראו: דיין, 1976, עמ' 449.
68. בראון, 1997, עמ' 70.
69. **שם**, עמ' 67 וראו גם: עדות אל"ם אפרת, **שם**.
70. **שם**.
71. עדות רא"ל בר-לב, עמ' 19, 21-22.
72. עדות האלוף נרקיס, עמ' 291.
73. **שם**, עמ' 296.
74. בראון, 1997,עמ' 68.
75. **שם**.
76. **שם**; עדות אל"ם אפרת, שם, עמ' 11.
77. אג"ם/מבצעים, מב-(15)1706, 070945 ביוני 1967.
78. רישומים בעת האירועים.
79. רישום בעת האירוע; עדות אל"ם אפרת, 19.11.1969, עמ' 11.
80. שם. בפועל לא הייתה כל החלטה בזאת (ראו: The Shiloah Center for Middle Eastern and African studies, Tel-Aviv University, **Middle East Record**, Volume 3, 1967, Jerusalem, 1971, p. 238).
81. עדות אל"ם אפרת, עמ' 11-12.
82. **שם**, עמ' 13.
83. בראון, 1997, עמ' 68.
84. המקור העיקרי לישיבה זו: דיין, 1976, עמ' 443-445. דיין קורא לפורום "הפורום המוסמך" ומציין כי "מטעם הממשלה" השתתפו בישיבה השרים המנויים לעיל. בהמשך הוא מציין שהשתתפו בו, בין היתר, גם נציגי מפ"ם. נראה, לפיכך, שהיה זה דיון של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. עובדה זו מתאשרת מהתייחסות קצרה לדברים שאמר דיין בפורום, ראו: הבר, 1987, עמ' 246. מרבית התיאור של דיין בספר נסוב על הדברים שתיאר והסביר.
85. רישומים בעת האירועים.
86. בעדות אל"ם אפרת מצוינים רק שעת היציאה לירושלים — 13:00 והחזרה ממנה — 16:00. האלוף נרקיס ציין בעדותו (עמ' 306) את הפרטים האחרים.
87. רישומים בעת האירועים.

בין גבולות במציאות משתנה — משמר הגבול לקראת מלחמת ששת הימים ובמהלכה

טל משגב

משמר הגבול הורם על נס בטרם נמסר לידיו הנס. בראשית, חשו בו שוכני גבולות, כשנשוא נס הרים ראוהו, כי על משמר ביטחונם הופקד. על הר נצפה בגיא, בעמק, בשפלה ועל גבולות ישראל ניצב. מהרה קל יבוא, אין עייף ואין כושל בו, לא ינום ולא יישן, כי באמונה יקיים מצווה.

שמעו אל מעבר לגבול הגיע ומפניו יחתו בני עולה ואנשי און.

רבים נדבכיו בחומת המגן אשר עליה ישמרו, ובצילה יסתופפו אנשי עמל, ישרי לב. בוני עם ומולדת, כובשי שממה וישימון. גם מדמו רוו יסודותיה, על כן אהבוהו, אמצוהו ישובי הספר ויאמין גם הוא בני עוללים. התמזג ומזג, דמותו צמודה אל נוף התחום, בלעדיה יתחלחל הלב ילקה המראה, יפגע הביטחון ותופר השלווה...[1]

(בכור שלום שטרית, שר המשטרה)

דברים אלה של שר המשטרה נאמרו בטקס חגיגי לרגל קבלת נס משמר הגבול שנערך בבניין הטיגרט הסמוך לכרכור ב־27 באפריל 1960.[2] מתן נס החיל למג"ב היווה סימן להערכתם של משטרת ישראל וצה"ל לפועלו של החיל ולהתקדמות הרבה שעשה מאז הוקם באפריל 1953, ובייחוד לאחר מלחמת סיני. פעילותו המוצלחת ברצועת עזה במהלך הקרבות, והיערכותו המקצועית במסגרת קיום המנהל האזרחי לאחר שתמו הקרבות, רק הוסיפה לחשיבותו.

סיומה של מלחמת סיני הביא לתוצאות המקוות. החלה רגיעה ביטחונית זמנית בגבולות שאפשרה גם למג"ב להתארגן מחדש ולהשתלב בְּעשייה ביטחונית משותפת עם הצבא. עשייה משותפת זו הייתה המשך ישיר למלחמת סיני שבה הוכפף לראשונה מג"ב לצה"ל, כפיפות אשר כללה נטילת חלק בלתי נפרד בלחימה. בפעילותו ביצע

מג"ב סיורים, הטיל עוצר, ומאוחר יותר – במסגרת המנהל האזרחי – סייע לאוכלוסייה המקומית בעזה ובצפון סיני.

משמר הגבול היה בין הראשונים שהתמודדו עם פעילות בשטחים המוחזקים ועם הַחְלָה של ממשל צבאי שהוקם בעיר עזה. כוחות מג"ב היו הראשונים אשר כתבו נוהלי עבודה, ואף יישמו מדיניות זו בשטח.

הכוחות קיימו כל העת קשר הדוק עם פיקוד הממשל הצבאי ועם גורמי הביטחון הנוספים כגון צה"ל, שב"כ ושב"ס. בתום הקרבות, מונו כוחות משמר הגבול וצה"ל כאחראים על אכיפת העוצר שהוטל על העיר עזה וסביבתה. בהמשך, קיבל מג"ב אחריות משותפת עם משטרת ישראל על ביטחון הנפש והרכוש, ועל מעצר אזרחים ערבים. צה"ל הוסמך לעצור רק מי שנחשד בסיוע לאויב או שפעל בשורותיו. משמר הגבול קיבל אחריות על רקע פלילי אגב מימוש יכולותיו השיטוריות. בהמשך הוטלה על משמר הגבול ועל המשטרה גם האחריות לכליאתם של אסירים אשר נותרו באחריות צה"ל – פרט לשבויי מלחמה – עד להקמת מתקני כליאה של שירות בתי הסוהר.[3]

למרות הפעילות המשותפת עם צה"ל במלחמה, הטיחו כוחות מג"ב שהשתתפו במבצע ביקורת קשה על התנהלות הצבא לפני הקרבות ובמהלכם. פיקוד משמר הגבול הלין על כך שלא ניתנו לו פקודות מוגדרות בטרם הקרבות, שמשימותיו היו כלליות ושלא הוגדרו גזרות אחריות. גם כשצוינה משימה, התקשו המפקדים בשטח לבצעה שכן היה מחסור במפות ונתגלו קשיי תקשורת בין־אישיים עם מפקדי צה"ל בגזרה. היעדר היערכות מוקדמת מנע מפיקוד משמר הגבול להיערך כיאות למלחמה.[4] כמו כן, דווח על קשיים בהעברת דיווחים שוטפים לכוחות צה"ל. בנושא הציוד היה קיים מחסור בתחמושת, אמצעי לחימה וקשר אלחוטי. ללוחמי מג"ב היה נשק בריטי, ואילו התחמושת שסיפק צה"ל הייתה מיועדת לרובה F.N. בנוגע לציוד יחידתי הייתה התלונה כי לא סופק ציוד שדה בסיסי כגון מטבחים, והדבר הקשה על הפעילות בשטח.[5]

בסיום תהליך הפקת הלקחים הוחלט כי במקרה שתפרוץ מלחמה נוספת, שוב יוכפף מג"ב לצה"ל. כן הומלץ כי משמר הגבול ישרת בגזרה שהוא מכיר היטב, ושיחידותיו שלא הוכפפו לצה"ל לא ינותקו לחלוטין ממטותיהן על מנת למנוע הישנות מצב של חוסר שליטה וניתוק הקשר לפיקוד משטרת ישראל ומשמר הגבול. בנושא המנהלה הוחלט להקים אפסנאות גדודית, לספק כלי רכב נוספים – מצוידים במכשירי אלחוט בתדרים צה"לים נוסף לאלחוט המשטרתי, ולהחליף את כלי הנשק הבריטים לנשק F.N. צה"לי תקני. הוחלט להגביר את שיתוף הפעולה עם צה"ל בהדרכה, באימונים, באפסנאות, בניפוק ציוד ועוד.[6]

מכוח תומך לאדוני הגבולות

מלחמת סיני נסכה רגיעה ביטחונית שבעקבותיה צומצם סדר הכוחות במג"ב, אולם צמצום זה היה זמני.

גדוד 1, שלחם בעזה, פורק. מחלקותיו מוזגו עם גדוד 2, שאף קיבל את האחריות המבצעית למרחב של גדוד 1.[7] הגדוד החדש נערך בגזרת "הקו העירוני" בירושלים בכוח של שתי פלוגות – א' ו־ב' – שהתמקמו במחנה אלנבי ובבית שמש. הפלוגות פעלו תחת פיקוד נפת הבירה ונפת הכפרים. משימותיהן נחלקו לשתיים: הגנה על "הקו העירוני" והגנה על יישובי יהורה.[8] בשנת 1955 קיבל מג"ב אחריות על עמדות "הקו העירוני" בסנהדריה, בבית תורג'מן, במוסררה, בנוטרדאם, במלון פאסט, בבניין לאנוס, בהר ציון, באבו טור, בחוות רטימור, בארמון הנציב וברמת רחל. לאורך שנות קיומו של "הקו העירוני", השתנו העמדות לפי צורכי צה"ל.[9]

מג"ב פעל בגזרת "הקו העירוני" במשימות של ביטחון שוטף, חילוץ אזרחים שנקלעו לשטח ההפקר, ובפעילות יזומה לאורך הגבול. משימה נוספת שנטל על עצמו הייתה הקמת גדר הפרדה שתמנע מעבר אזרחים לגבול הירדני משני צדדיו. כפועל יוצא מהיערכות הרחבה של מג"ב בגזרה, נוצר הכרח להגדיל את תקציבו של החיל.

תחום אחריות נוסף של משמר הגבול אשר חייב הגדלת התקציב, היה אבטחתם של יישובי הספר. הפיכתו של חבל עדולם[10] למקום יישוב תוסס ביולי 1957, הקמת שנים־עשר יישובים חדשים באזור וכן הרחבתם של יישובים בצפון ובמרכז, חייבו היערכות חדשה של החיל. במסגרת היערכות זו הועברו מספר בסיסים של מג"ב בסמוך לגבול. מיקום הבסיסים בסמוך לגבול תרם רבות לתחושת הביטחון של התושבים ביישובי הספר ולחיזוק הקשר עם לוחמי מג"ב.

במקביל להעברת הבסיסים, החלה קרן קיימת לישראל בשורה של מבצעים לפריצת דרכים חדשות לאורך קווי הגבול עם לבנון, סוריה וירדן, המוכרים כיום כ"צירי המערכת". המבצעים היו תוצאה של יוזמת מג"ב. מג"ב פנה לקק"ל, לסוכנות היהודית, לצה"ל וליישובים עצמם והסביר את חשיבותו של מהלך זה לביטחון השוטף. הגופים, שהכירו בחשיבות המהלך, החלו בפעילות לסלילת הדרכים. מג"ב אבטח את העבודות, וכך התאפשרה הקמת יישובים נוספים. עם הקמתה של פלוגה מ' בשנת 1962, החל מג"ב באבטחת מוביל המים הארצי, נוסף על אחריותו על אבטחת היישובים.[11]

אחד האירועים המשמעותיים בבניית כוחו של משמר הגבול התרחש בשנת 1963, לאחר קבלת ההחלטה על גיוסם של לוחמים בשירות סדיר למג"ב. ההחלטה על הגיוס נבעה מריבוי אזורי הפעילות הביטחונית שעליהם הופקד החיל. גיוס אנשי חובה למג"ב הצריך תיקון בחוק שירות הביטחון שיאפשר את הגיוס. עם השלמת

התיקון לחוק, באוגוסט 1963, אישרה הכנסת גיוסם של 250 שוטרים ראשונים שיפעלו תחת פיקוד משטרת ישראל באחריות משמר הגבול.[12] בתוך שנה, עם התגברות הפעילות החבלנית בגבולות, גדלה המכסה ל־350 שוטרים.[13] בשנת 1966 ביקר ראש הממשלה לוי אשכול במפקדת מג"ב ובמהלך ביקורו אישר תוספת של 600 שוטרי חובה. במקביל, הוגדל תקן משרתי הקבע ב־200 שוטרים נוספים וכן אושרו לחיל אמצעי לחימה חדשים.[14]

להגדלת התקנים הייתה חשיבות רבה שכן משמר הגבול פעל בגבולות המדינה ככוח מוביל בלחימה במסתננים. צה"ל ראה ערך רב בחיזוק כוחו של מג"ב על מנת שיוכל להפעילו במקרה של מלחמה נוספת שבה ייטול מג"ב חלק תחת פיקודו של צה"ל. הרכבו המיוחד של החיל ומבנהו הגדודי המקביל למבנה צבאי – בשונה ממבנה משטרתי – היווה גורם בשיקוליו של הצבא בהחלטתו להכפיף אליו את מג"ב בעת מלחמה.

לכל אורך תקופת הפעילות שבין מלחמת סיני למלחמת ששת הימים הקפיד צה"ל ללמוד מהלקחים שהופקו מההכפפה הקודמת של מג"ב לצה"ל, ולחזק את הקשר ביניהם. הוחל בביצוע ישיבות תיאום תכופות, תדריכים ואימונים משותפים.[15] כוחות משמר הגבול שולבו בכל פקודות ההיערכות למקרה של מלחמה, כחלק בלתי נפרד מכוחות צה"ל.

פריסת כוחות צה"ל ומג"ב ערב מלחמת ששת הימים

מול המערך הצבאי הירדני, העמיד צה"ל בשגרה כוחות דלילים, בשעה שקו שביתת הנשק הארוך והמפותל היה תחת אחריותם של שלושה פיקודים. בחלקו של **פיקוד צפון** נשלטו עמק הירדן, בקעת בית שאן ועמק יזרעאל. גזרתו של **פיקוד מרכז** כללה את דרך שפלת החוף ואת עמק איילון עד ירושלים והפרוזדור. **מרחב דרום** שלט על אזור בית גוברין בצפון ועד אילת בדרום. בשגרה, פעלו בגזרת פיקוד צפון כוחות סדירים בהיקף מצומצם אשר כללו את חטיבת חי"ר 1, סיירת "אגוז" וגדוד 3 של מג"ב שכלל את פלוגות ו', ז', ו־ח', נפת התיכון, העמקים והגבול הצפוני.[16] פרט להם פעל גם מערך מילואים צה"לי.

לנוכח היקף כוחותיו של האויב והפעילות הרבה בגבול הסורי מחד גיסא, והרגיעה היחסית בגבול הירדני מאידך גיסא, הייתה תשומת לבו של פיקוד צפון ממוקדת בזירה הסורית, ופריסת הכוחות לטיפול בביטחון שוטף נעשתה בהתאם. האחריות לכוחות בגבול הירדני הייתה מוטלת על מפקדת **חטמ"ר 2** שהייתה מופקדת על עמק בית שאן. הכוח היחיד בגזרה היה פלוגה ז' של משמר הגבול, ומפעם לפעם פלוגות משקים של הנח"ל ויחידות אחרות.[17]

פיקוד מרכז הטיל את האחריות בגזרותיו על המרחבים תיכון ושפלה של מג"ב באחריות **חטמ"ר 5**. מחציתו השנייה של השטח הייתה באחריות **חטמ"ר 4**. גזרת ירושלים, הפרוזדור ומבואותיו, היו באחריות **חטמ"ר 16**.

בעול הפעילות היום־יומית נשאו כוחות סדירים, אנשי מילואים של צה"ל ומשמר הגבול. משימותיהם בשגרה היו:

1. החזקת "הקו העירוני" בירושלים.
2. החזקת הר הצופים על־ידי 120 חיילים מוסווים כשוטרים.
3. החזקת שאר גזרות הפיקוד על־ידי גדוד 2 של מג"ב אשר היה פרוס במקביל לגזרות החטמ"רים: פלוגה ה' בבסיס אייל, פלוגה ג' בבסיס משמר איילון ופלוגה ב' בבסיס הר טוב.

גזרת גוש לכיש, שהוכפפה לפיקוד מרכז בתקופת הכוננות, הוחזקה על־ידי פלוגה ד' של מג"ב וכן על־ידי פלוגת נח"ל סדירה[18] וכוחות אחרים.[19]

התכנון האופרטיבי של צה"ל בגזרה הירדנית והקשר עם מג"ב

התארגנות הכוחות בגזרה הירדנית לקראת מלחמה אפשרית התבססה על שתי תכניות שגיבש צה"ל. הראשונה, תכנית "סדן" (מגננה), שמשמעותה: מגננה כללית נגד מתקפה כוללת יזומה על־ידי צבאות ערב שמטרתה השמדת מדינת ישראל. התכנית נבנתה באופן שתוכל לשמש כבסיס ליציאה למתקפה חלקית או כוללת בהתאם לנסיבות שיתפתחו. השנייה, תכנית "פרגול" (מתקפה) לכיבוש עבר הירדן המערבי אגב פעילות הגנתית ביתר הזירות.

כוחות מג"ב נועדו לקחת חלק בשתי התכניות האופרטיביות. על־פי תכנית "סדן", בשלב התכנון וההפעלה המבצעית של פיקוד מרכז היה מג"ב הכוח הראשון שאמור להתפרס על קו הגבול, ותפקידו — חסימת צירי פריצה עיקריים. תפקיד זהה הוטל על כוחות מג"ב בפיקוד צפון.[20]

לנוכח ההכנות הקדחתניות למצב של עימות עם מדינות ערב הוחלט על רענון נוהלי ההפעלה המשותפים של צה"ל למג"ב. כן הוחלט שפקודת ההכפפה תעוגן בפקודות הקבע.[21]

עניינה של פקודה מעניינת זו היא התוויית דרכי שיתוף פעולה בין צה"ל למג"ב לצורך קיום הביטחון השוטף. כמו כן קבעה הפקודה את תפקידי יחידות מג"ב בזמן כוננות ומלחמה.

על־פי הגדרת המשימות של מג"ב מול צה"ל הופקד מג"ב לאורך השנים על משימות ביטחון שוטף במרחב פיקוד צפון, כולל בשטחים המפורזים. במשימות בפיקוד מרכז, פרט להר הצופים, נטל מג"ב גם חלק בפעילות ב"קו העירוני"

בירושלים. הוחלט, כי בעת בוננות לקראת לחימה ובשעת לחימה, יפעילו את יחידות מג"ב מפקדות הפיקודים המרחביים. זאת, כלקח מהפעילות במלחמת סיני, אז הוכפף מג"ב לצה"ל והופעל בגזרות שאינו מכיר. הובהר כי הפעלה בשטח מוכר תקל על הכוחות לענות על הצרכים הבאים:

1. השתלבות במערך ההגנה.
2. משימות ביטחון שוטף במרחבים.
3. פיקוח על שטחים שלא הוחזקו בידי ישראל ערב המלחמה.[22]

למשימה זו הייתה חשיבות מיוחדת שכן היא הכירה ביכולתו של מג"ב לפעול הן בהיבט הצבאי־מבצעי והן למימוש יכולותיו השיטוריות.

הוחלט, כי כוחות מג"ב יהיו בכפיפות מלאה לצה"ל, ותחת פיקודן של יחידותיו. משמעות הדבר הייתה שלוחמי מג"ב יופעלו באחריות הגורם הצבאי אשר לו תוכפף יחידת מג"ב כיחידה צבאית־אורגנית. ראוי לציין כי נקבע בהוראות שהפעלתו של כוח מג"ב תחת פיקוד צה"ל תיעשה לצורך ביצוע משימות ככוח עצמאי או ככוח משנה של הצבא. עוד הוחלט כי הפעלת יחידות מג"ב בכפיפות מלאה לצה"ל תיעשה על־פי החלטת שר הביטחון ובידיעת הרמטכ"ל. התיאום הטכני בין צה"ל והמשטרה ייעשה בין ראש אג"ם בצה"ל, המטה הארצי של המשטרה ומפקד מג"ב. יש לציין כי למעשה, הפעלת יחידות מג"ב תחת צה"ל נעשתה על דרך גיוסו של החיל לשירות מילואים פעיל על־פי חוק שירות הביטחון תשי"ט־1959.[23]

הוחלט, כי גדודי מג"ב שיופעלו בזירות השונות של הלחימה בארץ יעבירו דיווחים ישירים בכתב לפיקוד המרחבי, לרבות דיווחים על תקריות אש, חבלות, ניסיונות חבלה, גילוי עקבות וחדירת מחבלים. כך הוחלט על איחוד מערכות הקשר, ובהתאם להחלטה הונפקו מכשירי קשר כפולים לצבא ולמג"ב. במסגרת ההיערכות חודדו נהלים שהגבילו את תנועת הצבא בשטחים שבשליטת מג"ב, וזאת כלקח מאירועים שבהם נכנס הצבא לשטח שבשליטת מג"ב ללא תיאום. סוכם, כי כל כניסה תתואם ותאושר מראש עם כוחות מג"ב הפועלים בגזרה, 24 שעות מראש. מג"ב רשאי היה לאסור כניסה לשטח אם זו פגעה בפעילותו החיונית באותו זמן, כגון פעילות מבצעית.

נקבע, כי במקרה שתתרחש תקרית באזור הפעילות של מג"ב, יוכפפו כוחות צה"ל למג"ב, בכפוף לאישור אלוף הפיקוד.[24] נוהל זה נקבע בעקבות ההבנה כי המלחמה הבאה עלולה להביא את כוחות צה"ל להתמודדות עם אוכלוסייה מקומית בשטחי יהודה ושומרון. כן הוחלט כי האחריות על אזורים אלה תוטל על מג"ב. כתוצאה מכך, תנועתם של אזרחים במרחב שבו חלה האחריות לביטחון על מג"ב, תהיה באחריות משטרת ישראל ובהתאם להוראותיה.[25]

על מנת לבסס באופן משמעותי את הפקודה ומשמעויותיה, הכשיר צה"ל מפקדים

ממג"ב במגוון רחב של קורסים (מ"כים, קצינים, רגמים וכו'). כמו כן שולבו כוחות מג"ב בכל הגזרות בתרגילים, כולל תרגילים גדודיים וחטיבתיים. כל תכניות האימונים השנתיות של מג"ב כללו שיעורים ותרגילים הקשורים במשימות מג"ב בהיערכות "סדן".

מג"ב בתקופת ההמתנה, ממצב רגיעה עד גיוס

עוד בטרם נסגרו מצרי טיראן התגבשה בצה"ל ההבנה כי לא יהיה מנוס ממערכה להסרתו של האיום המצרי. ב־20 במאי 1967 הוצגו במוצב הפיקוד העליון, מצפ"ע, עיקרי תכנית "קרדום" שכללה התקפה של כוחות פיקוד דרום בסיני וברצועת עזה על־ידי כוחות פיקוד דרום. במקביל, החלו בפיקוד מרכז ובפיקוד צפון בהיערכות מגננה על־פי תכנית "סדן". צה"ל התכונן, והמתין לאור ירוק מהדרג המדיני.

היערכות זו הניחה כי המלחמה אפשרית וצפויה בשתי חזיתות בלבד, המצרית והסורית, וכי ביצוע מוצלח של "קרדום" בדרום יהיה בו כדי לפתור את בעיית האיום המיידי על מדינת ישראל גם בזירות האחרות.[26]

בתאריך 18 במאי מנה סדר הכוחות הסדיר בפיקוד מרכז את היחידות הבאות: חרוב, יחידות "הקו העירוני", פלוגה מ', חטיבה 5, היאחזויות נח"ל, גדוד 2 של מג"ב, הכוח שפעל בהר הצופים מחטיבה 5 ושתי פלוגות חי"ר מבה"ד 1 שהפעלתן טעונה הייתה אישור המטכ"ל. מג"ב פעל לצד יחידות צה"ל, אך עדיין לא בכפיפות לו. פעילותו השגרתית השתנתה, והוא הונחה לתגבר את כוחותיו בגבול ולהציב מארבים ורשת תצפיות שנפרסה לאורך כל צירי המערכת.

ביום שלמחרת, ה־19 במאי, עבר מג"ב באופן רשמי תחת פיקוד צה"ל[27] בכל היחידות, פרט לפיקוד דרום שבו לא פעלו כוחות מג"ב.

עם סגירת המְצרים ב־23 במאי, הוציא אג"ם/מבצעים את פקודת "קרדום 1" שמשמעותה: השמדת חיל האוויר המצרי ורוב כוחות האויב בקדמת סיני תוך 72 שעות, והגנה על מרחב המדינה ביתר הגזרות.[28] הוחלט כי פיקודי מרכז וצפון יגנו על מרחב הפיקוד.[29] לצורך כך ניתן לפיקודים אישור לגייס את מערך המילואים ויחידות נוספות שייטלו חלק בלחימה.[30]

לרשות פיקוד מרכז עמדו כוחות מהמרחבים השונים:

1. תחת חטיבת מחוז 16 — מג"ב מרחב יהודה.
2. תחת חטיבת מרחב 4 — מג"ב מרחב שפלה.
3. תחת חטיבת חי"ר 9 בפיקוד צפון — מג"ב מרחב גליל.[31]
4. תחת חטיבת מרחב 5 — מג"ב מרחב תיכון.

משמר הגבול במערכה

עם ההכפפה לצה"ל ופרוץ המלחמה היה משמר הגבול, במתכונתו שתוארה לעיל, ערוך לפעול עם הכוחות שאליהם היה מוכפף, לרבות בלחימה בפועל. אולם עיקר הכשרתו הייתה מיועדת לשלב השני של הקרב, דהיינו שלב השלטת הריבונות הישראלית על השטח שיתפוס הצבא.

במהלך מרבית הקרבות פעלו כוחות מג"ב בצמוד לכוחות צה"ל. פעמים רבות הם שימשו כוחות תצפית וחילוץ הודות להיותם כוח מאורגן, מסודר וממונע, המסוגל להגיע במהירות ממקום למקום ולהשתלב במשימות לאלתר. מפקד חטיבה 16, אל"ם אליעזר אמיתי, תיאר:

> אנחנו הפעלנו אותם בשלב ההגנתי, ברגע שהם נכנסו ת"פ, לא רק שהם נכנסו ת"פ אלא אני חילקתי אותם לגדודים ת"פ, כי רציתי שלכל גדוד יהיה כוח נייד של מג"ב ויש להם. הם באמת, כשאתה מסתכל עליהם ועלינו, זה פשוט רחמנות על צה"ל מבחינת הנשק שיש להם על אותם הכלים הניידים, ומבחינת האלחוט שזה דבר פנטסטי ממש. כל ג'יפ שיוצא לשטח אתה מדבר איתו.[32]

במהלך הקרבות קיבלו כוחות משמר הגבול את האחריות על אבטחת שדות התעופה ומתקנים אסטרטגים נוספים כגון: בסיסים, מאגרי מים, תחנות כוח וכו'.[33] הכוחות שפעלו בגזרת מרחב יהודה תחת חטיבה 16, אבטחו את שדה התעופה בלוד. במקביל, פרס מג"ב בפיקודו של רב־פקד צבי בן אליהו תשע תצפיות בגבול שדיווחו על תנועות הצבא הירדני. מחלקות מג"ב פוזרו בגדודים 163, 962, 963 שנפרסו עם מפקדותיהן במושבים אורה, נס הרים, מבוא ביתר ונווה אילן. כוחות מג"ב פעלו כסיירים, תצפיתנים ומורי דרך. מחלקה 5 נשארה בבית שמש ועסקה באבטחת ציר הרכבת.

בכל היישובים בארץ הוכרזה כוננות מלחמה וכל רכזי הביטחון השוטף אשר הופעלו על־ידי מג"ב בשגרה, פעלו תחת צה"ל.[34]

מהלך הקרבות בששת ימי הלחימה

5 ביוני

במהלך הקרבות באזור ירושלים והפריפריה שימשו כוחות מג"ב כמקשרים בין המוצבים השונים, ואף עסקו בחילוץ נפגעים ובחידוש אספקה. עם תחילת הקרבות

במוצבים הר אדר ושיח' עבד אלעזיז, הועמד כוח מג"ב בכוננות כניסה ללחימה באזור.

כוחות מג"ב מרחב גליל פעלו תחת חטיבת חי"ר 9. עם תחילת הלחימה ביום הראשון, תפסו לוחמי מג"ב של מרחב גליל מוצבים ושדות מוקשים בגזרתם — במשמר הירדן, מלכיה, אביבים, דובב, זרעית, הר מירון וראש הנקרה.[35]

6 ביוני

עם תום הקרבות במוצבי הר אדר הגיע למקום כוח של מג"ב, מגובה במחלקת צלפים, ופיקח על פינוי מוקשים מהגזרה. במקביל, קיבל הכוח פקודה לבצע טיהור נוסף בכפר בית סוריק. הכוח טיהר את החלק המזרחי של הכפר עד 12:00 בצהרים. בשעה 13:00 יצא כוח מג"ב בהוראת המג"ד למרכז הכפר, והיה הראשון שקיבל את כניעתו.

במקביל לכוחות מג"ב שלחמו בגזרת הר אדר פעלה מחלקה 5 תחת מפקדת חטיבה 16 בגזרת ירושלים וב"קו העירוני". במהלך הלחימה סיירו כוחות מג"ב במוצבים, עסקו בחילוץ פצועים ובחלוקת אספקה.

7 ביוני

עם סיום הקרבות בירושלים, הורה מפקד מחוז ירושלים לרב־פקד צבי בן אליהו להציב מחסומים בין ירושלים המזרחית למערבית לאורך "הקו העירוני" מהעיר העתיקה ועד רמת רחל. לצורך כך קיבל כוח מג"ב 50 אנשי משטרה רגילה עם שלושה קצינים ועשרים אנשי משמר הכנסת.[36]

חוליה מיוחדת של מג"ב אבטחה את מוזיאון רוקפלר.[37] חשיבותה של החוליה הייתה בכך שמנעה הרס וביזה במוזיאון ובאוצרות ההיסטוריים שבו.[38]

במהלך הקרבות בגזרת הגליל נפל מטוס חיל האוויר בסמוך למוצב מג"ב. הכוחות חילצו את הטייס ללא פגע.[39]

מרחב תיכון של מג"ב פעל תחת חטמ"ר 5. עיקר פעילותו התרכזה במשימות תצפית ואבטחה. ביום השלישי למלחמה נכנסו כוחות מג"ב עם חטמ"ר 5 לקלקיליה ולאזור טול כרם.[40] כוח חלוץ של מג"ב נכנס לג'נין ולשכם והחל פועל בעיר אגב הפגנת נוכחות ואבטחת הסדר הציבורי.[41] לפעילותם של לוחמי מג"ב הייתה תרומה משמעותית בתפיסת השטח.[42]

8 ביוני

יום לאחר הקרב שניהל גדוד 66 מחטיבה 55 בגבעת התחמושת, קיבלו כוחות מג"ב

בשעה 7:30 הודעה כי עליהם להגיע לכיוון בית הספר לשוטרים, הסמוך לגבעת התחמושת, לצורך טיהור סופי של השטח שעדיין שהו בו צלפים של הלגיון הירדני. הואיל ורק כוחות מצומצמים של הצנחנים תפסו את העמדות שכבשו בטרם המשיכו ליעדם הבא, הר הצופים, נכנסו כוחות מג"ב לקרב בשעה 19:00 והחלו בטיהור נוסף. קרב הטיהור ארך מספר שעות. לאחריו אסף מג"ב מהשטח 60 שבויים ירדנים. כוח נוסף של מג"ב עלה לגבעה הצרפתית והקים שם עמדת מקלע 0.3 ו־0.5 לשם חיפוי על הכוחות הלוחמים בגבעה ומתן אפשרות לכוחות להמשיך במשימותיהם.[43] בשעה 04:00 לפנות בוקר התקבלה פקודה לנוע לכיוון העיר רמאללה, להשליט בעיר סדר ולאכוף את העוצר ל־24 שעות.[44]

9 ביוני

כעבור 36 שעות מסיום הלחימה בירושלים רבתי הוכנס גדוד מג"ב לעיר העתיקה והחל לעסוק במשימות של איסוף נשק ותחמושת ושמירה על שערי הר הבית והכותל.

כוחות מג"ב שפעלו במרחב שפלה תחת חטיבה 4 נכנסו ללחימה באזור מובלעת לטרון והסביבה. במהלך פעילותם ניהלו לחימה עזה כנגד כוחות קומנדו מצריים בקרבות פנים מול פנים, ומנעו את המשך הסתערותם לכיוון העיר רמלה.[45]

10 ביוני

כוחות מג"ב קיבלו, יחד עם שתי מחלקות מחטמ"ר 3, הוראה להסתער ולכבוש את בית המכס התחתון – ליד גשר בנות יעקב שעל הירדן אשר היה בשליטת הסורים. המשימה בוצעה בשלמותה, במקביל לבריקת גשר בנות יעקב מחשש למיקוש. בית המכס נכבש, לבסוף, לאחר קרב עם הסורים. לכל אורך הקרבות בגזרת הצפון אבטחה מחלקה ממג"ב את בסיס חיל האוויר ברמת דוד.[46]

עם שוך הקרבות, נמצאו כמעט כל יחידות מג"ב באזור הגדה המערבית ומזרח ירושלים לקראת היערכות לפריסה מחודשת בגדה המערבית.

התארגנות ופעילות מג"ב בגדה המערבית

כוחות צה"ל ומג"ב, שנפל בחלקם להחזיק בשטחי יהודה ושומרון בתום המערכה, עמדו בפני בעיות שלא הורגלו בהן בעבר. השליטה על האזור החדש העמידה בפניהם אתגרים חדשים כגון שליטה והטלת ממשל צבאי על אוכלוסייה עירונית וכפרית בשטחים נרחבים. בעיית הלחימה פינתה מקומה לבעיית ניהול ואחזקה. לנוכח הניסיון המצומצם שנצבר מהטלת הממשל הצבאי בעזה בשנת 1956, הוחלט להקים יחידת ממשל אשר תוכל ליטול, בשעת הצורך, את ניהול החיים האזרחיים בשטחים

המוחזקים מידי מפקדי הכוחות הלוחמים. בראש היחידה הועמד אלוף (מיל') חיים הרצוג שנתמנה כמפקד יחידת ממשל מרחבית 663.[47]

בתאריך 7 ביוני מונה האלוף חיים הרצוג רשמית ל"מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית". להלכה, סרו מעתה כוחות צה"ל ויחידות מג"ב לפקודתו, אך למעשה, המשיכו הכוחות להיות כפופים לאלופי פיקוד מרכז וצפון.

לנוכח התקדמותו המהירה של צה"ל בגדה המערבית הורה שר הביטחון להשליט במהירות סדר בשטחים המוחזקים ולחדש בהקדם את מתן השירותים החיוניים לתושבי הגדה המערבית בכלל וירושלים בפרט.

באותו יום הפיץ אג"ם/מבצעים במברק את ההוראות הבאות:

1. אין לגרש אוכלוסייה. אולם, לאלה הרוצים בכך, יש לאפשר מעבר לגדה המזרחית.
2. יש למנוע ביזה.
3. יש לסגור את השטח המוחזק ולא לאפשר לאזרחים ישראלים כניסה אליו.

עקב מהלך הקרבות המהיר בערי הגדה וחוסר הבהירות בטיפול באוכלוסייה, נאלצו לוחמי צה"ל ומג"ב לעסוק בטיפול באוכלוסייה ובהקמת מִנהל אזרחי. בשלבים הראשונים טופלו התושבים ביוזמתם של מפקדי צה"ל בשטח, ולא על־פי פקודות מסודרות.[48]

בדיון שהתקיים בתאריך 9 ביוני, קבע הרמטכ"ל כי מהשעה 12:00 באותו יום תעבור הגדה המערבית כולה לאחריותו של פיקוד מרכז.

בבוקר ה־9 ביוני מצאו עצמם כל כוחות מג"ב בהתארגנות ראשונה בערים ירושלים, שכם, ג'נין, רמאללה, טול כרם וחברון. הכוחות עסקו בהשלטת סדר, שמירה על העוצר, חיפושים אחר חיילי אויב, מעצרים של אנשי "אלפתח", חיפושים אחר מצבורי נשק, מעצרים, שמירה על שבויים ועצורים, סיורים, הפגנת נוכחות בעיר, מניעת ביזה וכו'.[49]

כוחות משמר הגבול בפיקודו של סגן־ניצב אברהם לוין קיבלו את האחריות על מרחב העיר העתיקה. אחריותם כללה פיקוח על העבודות להרחבת שטחו של הכותל המערבי; פיקוח על הר הבית; קבלת מבקרים והכנת רחבת הכותל לקליטת אלפי עולי רגל בחג השבועות.

מאפיין בולט של הימים הראשונים שלאחר המלחמה היה שינויים תכופים בהצבת הכוחות באזורים השונים. לעתים קרובות, ולפעמים מספר פעמים ביום, הועברו כוחות ממקום למקום במטרה להשתלט באופן יסודי על כל חלקי הגדה ולהפגין נוכחות גם בטרם כניסתם של כוחות קבע.

כוחות מג"ב שעריין היו כפופים לצה"ל, נערכו לפריסה מחודשת תחת החטיבות המרחביות של צה"ל, כמפורט להלן:

מרחב שפלה של מג"ב הוכפף לחטמ"ר 4.
מרחב יהודה של מג"ב הוכפף לחטמ"ר 16.
מרחב תיכון של מג"ב הוכפף לחטמ"ר 5.
מג"ב צפון הוכפף למושל ירושלים.

נפת צפון ירושלים הועברה לאחריות חטמ"ר 16. הוחלט כי כוחות מג"ב בעיר יתוגברו, בנוסף למג"ב צפון, בגדוד ממג"ב מרכז. מטות מג"ב מרכז ומרחב שפלה התמקמו בבסיס תלפיות. מג"ב מרחב תיכון התמקם בבסיס שועפט, ומג"ב מרחב יהודה נשאר בחברון.[50]

שלבי הפריסה של מג"ב נקבעו כדלקמן:[51]

שלב א': 21 ביוני עד 1 ביולי 1967

1. המשך התארגנות בגבולות גזרת האחריות של החטמ"ר.
2. קיום ממשל צבאי בגדה.
3. סיוע בענייני השלל.

שלב ב': 1 ביולי עד 22 ביולי 1967

1. קיום ממשל צבאי בגדה המערבית.
2. שחרור גדודי החי"ר.

הקמת הממשל הצבאי

בפקודה שפרסם אג"ם/מבצעים ב־8 ביוני שעניינה הקמת הממשל הצבאי בגדה המערבית, מתוארים בפירוט יעדי הממשל, תפקידיו וגזרות אחריותו. הוחלט, כי המפקדות החטיבתיות המרחביות 4, 5, 16 ומפקד נפת ירושלים יקבלו אחריות, ויבצעו את תפקידם באמצעות מטה מיוחד לממשל צבאי. המשטרה התבקשה לסייע למפקדי צה"ל שנתמנו כמושלים בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה, בארגון שירותי המשטרה שם. בשבועות הראשונים לאחר הקרבות שימשו קציני משטרה ומג"ב כיועצים למושלים הצבאיים בנושאי שיטור, במקביל לעבודתם בארגון המשטרה המקומית. מפקדי מחוזות המשטרה היו אחראים על התיאום שבין אלוף פיקוד מרכז למשטרת ישראל.[52]

הוחלט, כי בכל אזור תוקם משטרה אזרחית שתתבסס על החלוקה הנפתית הירדנית. הפקודה זכתה לכינוי "פקודת נחשונים".[53]

א. גזרת אחריות של חטיבה מרחבית 4:
1. נפת רמאללה.
2. נפת יריחו.

ב. גזרת אחריות של חטיבה מרחבית 16:
1. נפת בית לחם.

2. נפת חברון.
ג. גזרת אחריות של חטיבה מרחבית 5:
1. נפת ג'נין.
2. נפת שכם — מזרח.
3. נפת שכם — מערב.
ד. גזרת אחריות של מפקד נפת ירושלים:
1. נפת צפון ירושלים.

לאחר חלוקה זו הוחלט כי האחריות לטיפול בנושאי הביטחון הפנימי בשטחי יהודה ושומרון תימסר למשטרת ישראל, ועל צה"ל הוטל להתרכז בתעסוקה מבצעית לאורך הירדן. במסגרת הממשל הצבאי נותרו סמכויות הממשל האזרחי בידי צה"ל. בפקודת ההתארגנות לקראת הפעלת משטרת ישראל בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה מיום 4 באוגוסט 1967, נאמר כי מיום 15 באוגוסט 1967 תקבל על עצמה משטרת ישראל את האחריות לביצוע תפקידי המשטרה בשטחי יהודה ושומרון, ברצועת עזה, בצפון סיני וברמת הגולן, ולא תפעל עוד תחת פיקוד הממשל הצבאי.

במסגרת ההיערכות החדשה של משטרת ישראל מיום 15 באוגוסט 1967, ולנוכח פעילותו הענפה של משמר הגבול תחת צה"ל, הוחלט לבטל את הכפיפות המבצעית של מג"ב לצה"ל ולהעבירו בחזרה תחת פיקוד משטרת ישראל ומפקדת משמר הגבול להפעלה מחודשת באזור יהודה ושומרון במשימות ביטחון פנים.

התארגנות מחודשת ופעילות מג"ב העצמאית בגדה המערבית

ב־1 בספטמבר 1967 בוטלה הכפיפות המבצעית של מג"ב לצה"ל שהחלה עם תחילת הכוננות, ב־19 במאי 1967. בתאריך זה הועברו גדודי מג"ב למשימות פנים בגדה המערבית.

מפקדת מג"ב נערכה בעוד מועד לביצוע המשימות החדשות והמאתגרות באזורים החדשים ביהודה ושומרון. כחלק מההכנות אורגנו מחדש יחידות מג"ב בארץ, ומטה משמר הגבול התמקם במשטרת רמאללה. אזור הגדה המערבית חולק בין היחידות; כל יחידה, גדוד, פלוגה או מחלקה היו אחראים במרחב שבשליטתם לביצוע המשימות החדשות. בהתאם לריכוזי האוכלוסייה נקבעו בסיסים קבועים באזורים שונים של הגדה במטרה לשלוט באופן יעיל ולבצע את המשימות אף בכפרים הנידחים ביותר. בשלב זה הוקמו בחיל יחידות נוספות אשר השתלבו במסגרת הכוללת. סדר הכוחות הוגדל באופן ניכר, והוקם גדוד חדש שפעל בעיקר באזור יהודה ושומרון.[54]

משימות החיל החדשות שהגדירו צה"ל והמנהל האזרחי כללו תחומי עשייה

רבים, כגון ביצוע פטרולים בכפרים להפגנת נוכחות ביום ובלילה, תפקידי שיטור בערים, איתור אנשי פתח, חיפושי נשק, מארבים, תצפיות, מעצרים ופיקוח על העוצר,[55] פיזור הפגנות, שמירה על הקו הירוק למניעת הסתננויות לגדה וממנה ואבטחת מבנים חיוניים. במסגרת הפריסה שולבו אנשי מג"ב בכל המחסומים והמעברים לגדה המערבית שאיישה המשטרה הצבאית.[56]

להלן פריסת יחידות מג"ב:

מפקדת משמר הגבול — משטרת רמאללה

גדוד 2 מג"ב — מפקדת הגדוד — משטרת בית לחם

פלוגה ב' — מפקדת הפלוגה + שלוש מחלקות — משטרת חברון

מחלקה — משטרת דהריה

פלוגה ג' — מפקדת הפלוגה + שתי מחלקות — מחנה תלפיות

מחלקה — משטרת יריחו

פלוגה ד' — מפקדת הפלוגה + שתי מחלקות "רוגלית"

מחלקה — משטרת בר גיורא

פלוגה ה' — מפקדת הפלוגה + שלוש מחלקות — משטרת בית לחם

גדוד 3 מג"ב — מפקדת הפלוגה — משטרת שכם

פלוגה ו' — מפקדת הפלוגה ושתי מחלקות — משטרת טול כרם

מחלקה — משטרת קלקיליה

מחלקה — משטרת יעבד

פלוגה ז' — מפקדת הפלוגה ושלוש מחלקות — משטרת שכם

מחלקה — משטרת סלפית

פלוגה ט' — מפקדת הפלוגה ושתי מחלקות — משטרת ג'נין

מחלקה — משטרת פרעה

גדוד 4 מג"ב — מפקדת הגדוד — משטרת רמאללה

פלוגה י"א — מפקדת הפלוגה + שתי מחלקות — משטרת נבי צלח

מחלקה — משטרת דיר קדיס

פלוגה י"ב — מפקדת הפלוגה + שלוש מחלקות — משטרת רמאללה

פלוגה י"ג — מפקדת הפלוגה + שתי מחלקות — מחנה טירה

עם קבלת הגזרה נכתבו תיקים להתמצאות בשטח לכל כפרי הגזרות ויישוביהן. נקבעו מיקומם של מחסומים, צירי סיורים רגליים ורכובים, צוידו חדרי מבצעים וחדרי פיקוד קדמיים והונפקו מפות שליטה. השוטרים החלו באימונים ייחודיים לקראת הפעילות. נלמדו וחודדו נוהלי משטרה ונכתבו נהלים חדשים לטיפול באוכלוסייה המקומית.

במהלך חודש ספטמבר 1967 נערך מבצע מפקד אוכלוסין בערי הגדה. מג"ב נטל חלק משמעותי במבצע באיתור התושבים המקומיים ובאבטחת הפוקדים.[57]

נוסף על פעילות מג"ב בשטחי הגדה המערבית היו הכוחות אחראים על ביטחון שטח הקו הירוק וממערב לו.[58]

סיכום

העשור השני למדינת ישראל הביא לפתחה אתגרים רבים בתחומים מגוונים כגון חברה, כלכלה וביטחון. גבולות המדינה היו מקור רצוף להסתננויות, פגיעות כלכליות ופגיעות בנפש.

במרוצת תקופה זו הפך משמר הגבול לכוח משמעותי השומר על גבולות המדינה על מנת לסכל טרור לסוגיו, בשיתוף פעולה שהלך והתעצם עם כוחות צה"ל.

לאחר שהחיל הוכפף לראשונה לצה"ל במלחמת סיני, הכיר הצבא ביכולותיו של מג"ב והרחיב את שורות החיל בגיוסם של מאות שוטרים בשירות סדיר. צה"ל שאף למצות את יתרונותיו של מג"ב כחיל המורכב מחיילים־שוטרים בגזרות הפעילות בכל הארץ, בעת מלחמה ולאחריה. ואכן, משתמו קרבות מלחמת ששת הימים, שימש מג"ב ככוח חשוב בשטחי יהודה ושומרון לטיפול בבעיות ביטחוניות מיוחדות, בנוסף לבעיות המשטרתיות הרגילות.

בתום הלחימה ולאחר התבססות כוחות מג"ב בשטחים המוחזקים בספטמבר 1967, החלו גורמים עוינים לפעול בקרב האוכלוסייה המקומית. מחבלים שהוחדרו מארצות ערב ארגנו התנגדות פעילה שהתבטאה תחילה בהתססה של האוכלוסייה המקומית, בשביתות ובאי־שיתוף פעולה עם הממשל הצבאי. מספר חודשים לאחר המלחמה החלו פעולות טרור שכללו הטמנת מוקשים וירי לעבר כוחות הביטחון. כאמור לעיל, משטרת ישראל ומג"ב היו אחראים לביטחון הפנים בגדה, אחריות שכללה בעיקר פעילות במרכזי הערים. הפעילות החבלנית הענפה חייבה את הכוחות לערנות מתמדת ולהגברת מאמצים בתחומי מודיעין, חקירה ומעקב אחר גורמים עוינים בקרב האוכלוסייה.

משמר הגבול אשר הוכיח בתקופת הלחימה את חריצותו, כושרו המבצעי, כושר הניידות שלו ויכולתו לפעול בתוך זמן קצר במספר זירות בהתאמת אופי פעילותו לאירועים שבהם השתתף, המשיך בפעילות זו אף בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, וממשיך בה עד היום.

הערות

1. משרד המשטרה, המפקח הכללי, אפריל 1960, ארכיון המדינה ל, 79, 147 (7).
2. הנדון: טקס קבלת נס מג"ב 26 באפריל 1960, **שם**.
3. "סקר פעילות משטרת ישראל ברצועת עזה", 17 במרס 1957, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
4. "השתלטות על עזה לאחר הכיבוש", עמ' 28, סעיף 2 א ו־6, ארכיון קדש, מחלקת היסטוריה צה"ל.
5. עדות סגן־ניצב שמואל איתן, עמ' 25, סעיף א ו־3, שם.
6. "נשקים ואמצעי מנהלה", עמ' 27, סעיף ו־3, לעיל הערה 4.
7. יוסף ארנמן, **הגבול**, תל אביב, 1996, עמוד 61.
8. סקר עמדות הקו העירוני, יולי 1956, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
9. הנחיות פעילות שוטפת גזרת ירושלים, ספטמבר 1954, ארכיון המדינה ל, 79, 5 (23). וכן ראו: החלפת גזרות אחרות, **שם**. וכן ראו: בט"ש אזור פלוגה א', נובמבר 1954, ארכיון המדינה ל, 79, 5 (25).
10. **שם**.
11. הקמת פלוגת המוביל, מרץ 1962, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
12. גיוס שוטרי חובה, נובמבר 1963, וכן תמונות מחזור א', מרכז מידע והנצחה מג"ב.
13. כיום משרתים בחיל 4,500 שוטרים בשירות סדיר ומספר זהה בשירות קבע. בכל מחזור טירונים מתגייסים כ־500 טירונים בשלושה מחזורי גיוס בשנה.
14. בשנת 1963, עם גיוס שוטרי החובה למג"ב, החלה תכנית אימונים רחבה שהורכבה ביחתוף עם צה"ל. התכנית כללה 666 שעות אימון והכשרה. פרט לאימון הבסיסי ולהדרכה ביחידות, עברו הטירונים קורסים והכשרות מגוונות. הצבא הקפיד על אימון קרבי הכולל השתלמות רגמים והפעלת מקלעים כבדים.
15. מחלקת היסטוריה, **מלחמת ששת הימים**, פרק ג', עמ' 35, ארכיון מש"י.
16. שינויים במבנה הארגוני של משטרת ישראל, היסטוריה משטרת ישראל, ירושלים 2005.
17. לעיל הערה 15.
18. א' לוין, ריאיון (נערך בפתח תקווה), 11 בינואר 2007.
19. העיר ירושלים הייתה האזור הרגיש ביותר לאורך קו שביתת הנשק עם ירדן. מצב זה הצריך טיפול ביטחוני רגיש ונקודתי. כוחות מג"ב וצה"ל פעלו לאורך הקו במשך 19 השנים שבהן עבר קו הגבול בתוך ירושלים. אירוע העמדות השתנה בכפוף לצרכים ולסדרי הכוחות.
20. תכנית "סדן" — "פרגול", הפעלה מבצעית, עמ' 40-45, לעיל הערה 15.
21. שיתוף פעולה בין צה"ל לבין מג"ב, 22 בדצמבר 1966, ארכיון המדינה ל, 300, 5.
22. אג"מ/מבצעים, פקודה 91, שת"פ בין צה"ל ומג"ב, **שם**.
23. עותק 24, עמוד 2, **שם**.
24. נוהלי עבודה חטמ"רים, נובמבר 1966, סעיף 2, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
25. אימונים והכשרות, עמ' 3 (ראו: ארכיון המדינה ל, 300, 5, לעיל הערה 21).
26. הפעילות בימים 20-22 במאי 67', פסקה 12, עמוד 69, לעיל הערה 15.
27. **שם**, עמ' 3.

28. אג"ם מבצעים, "קרדום" 1 צה"ל, **שם**.
29. **שם**.
30. פקוד מרכז ומפקדת הפקוד, אג"ם פסקה 2-3, ארכיון צה"ל, עמוד 2.
31. פריסת כוחות ומשימות מורחבת, עמוד 122, לעיל הערה 15.
32. אליעזר אמיתי, עדות, 1967, לעיל הערה 15.
33. חומר לדו"ח שנתי 1967, 18 בינואר 1968, תיק 1967, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
34. משמר הגבול קיבל את האחריות על היישובים בשנת 1954 עם העברת האחריות על הביטחון השוטף לידיו.
35. דו"ח מלחמה מרחב גליל, 26 ביוני 1967, עמ' 2, ארכיון המדינה ל, 14, 294 (79).
36. צבי בן אליהו, עדות, 30 ביוני 1976, עמוד 2, תיק 1967, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
37. **שם**.
38. **הצופה**, 21 ביולי 1967.
39. 7 ביוני 1967, יומן מבצעים, אג"ם צפון, צה"ל דף מס' 37, לעיל הערה 15.
40. השתלטות כוחות פקמ"ז על גזרותיהם בשומרון, פעילות חטיבה 5, עמ' 366, 370, 371, לעיל הערה 15.
41. עוזי סיידוף, עדות, דו"ח פעולות ק' קישור, תיק 1967, עמ' 1-2, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
42. בתום הקרבות בגזרה קיבלו לוחמי מג"ב את כניעתם של תושבי כפר פקועה (יומן מבצעים, אג"ם צפון מצפ"ע, צה"ל היסטוריה).
43. יחיא עוקשי, עדות 30 ביוני 1967, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
44. חומר לדו"ח השנתי 1967, 18 בינואר 1968, תיק 1967, עמ' 2, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
45. **שם**.
46. דו"ח מלחמה מרחב גליל, 26 ביוני 1967, עמ' 2, ארכיון המדינה ל, 14, 294 79.
47. האלוף הרצוג הסתייע ברמ"ח הממשל הצבאי במטכ"ל ובפרקליט הצבאי הראשי אשר טיפלו בארגון יחידות הממשל. נערכו השתלמויות שונות והוצא "מדריך לאיש הפרקליטות בממשל הצבאי".
48. ארגון הממשל הצבאי באיו"ש, 7 ביוני 1967, עמודים 404, 406-407, לעיל הערה 15.
49. פעולות ומשימות מג"ב עם תום המלחמה, 18 בינואר 1968, עמ' 2, קלסר 1967, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
50. איחוד העיר ירושלים, 2 באוגוסט 1967, עמ' 1-2, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
51. הנדון: "פקודת נחשונים", 20 ביוני 1967, עמוד 1, תיק 1967, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
52. **ספר האירועים**, יחידת ההיסטוריה משטרת ישראל, חלק א', עמודים 320-321. וכן ראו: פיקוד מרכז פקודת הערכות, עמוד 408, לעיל הערה 15.
53. **שם**.
54. דו"ח שנתי 1967, 18 בינואר 1968, עמוד 3, תיק 1967, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
55. שעות העוצר נקבעו בערים בין 21:00 ל־04:00, ובכפרים בין 19:00 ל־04:00. וראו: הנדון: מפירי עוצר, 6 בספטמבר 1967, ארכיון המדינה ל, 26, 307 (79).
56. גם היום מאייש מג"ב מחסומים רבים, חלקם בשיתוף יחידת המעברים של המשטרה הצבאית.

57. הנדון: מבצע מפקר אוכלוסין, 11 בספטמבר 1967, ארכיון המדינה ל, 304, 26 (79).
58. הנדון: אחריות גבול ירוק, 28 בספטמבר 1967, ארכיון המדינה ל, 294 (79).

השתלבות ירדן במערכה

זכי שלום

ישראל והמשטר ההאשמי — רקע היסטורי

המשטר הירדני, בראשות המלך חוסיין, היה משטר של סטטוס־קוו מובהק בכל הקשור למערכת יחסיו עם מדינת ישראל. מסגרת היחסים שקובעה בין עבר הירדן ומדינת ישראל לאחר מלחמת העצמאות הייתה נוחה, בעיקרו של דבר, לירדן ולישראל כאחת. מסגרת יחסים זו התבססה, בעיקרה, על הבנה אסטרטגית שגובשה בין ישראל וירדן עוד במהלכה של מלחמת העצמאות. בבסיסה של הבנה זו, שזכתה לכינוי "הקנוניה", עמדה ההכרה של שתי ההנהגות כי ישראל כמו ירדן נמצאת תחת איום קיומי מצד התנועה הלאומית הפלסטינית. אשר על כן, על שתיהן למנוע מן הצד הפלסטיני לממש את שאיפתו להגדרה עצמית במסגרת הטריטוריאלית של ישראל וירדן.

משמעות הדבר הייתה ההכרה של שתי המדינות בכך שמעבר לכל המחלוקות ביניהן במגוון רחב של נושאים, עומד אינטרס קיומי משותף המחייב אותן להגיע להבנה אסטרטגית רחבה. בבסיסה של הבנה זו ניצבת הקביעה כי בין הירדן לבין הים התיכון תהיינה שתי מדינות בלבד — ישראל וירדן. הבנה זו אינה מחייבת הסכמה על תוואי הגבול שבין שתי המדינות; על כך יכולות להיות מחלוקות, ואפילו עימותים צבאיים. ואולם, כל אלה אינם יכולים להעיב על המסגרת הרחבה של הבנה אסטרטגית, הנובעת מאיום קיומי משותף הניצב מול שתיהן מצד אותו גורם. על־פי הידוע לנו, בחרו שתי המדינות שלא לעגן הבנות אלה במסמכים כתובים. לא היה בכך צורך; יצר הקיום של שתי המדינות שהכתיב שמירה על הבנה זו, היה חזק מכל מסמך פורמלי.

ואולם, יכולתו של המשטר ההאשמי לשמור על מסגרת יציבה של הסטטוס־קוו עמדה בפני קשיים — הן במסגרת מערכת היחסים של ירדן עם מדינות ערביות אחרות — ובעיקר מצרים וסוריה — והן במסגרת מערכת הכוחות הפנימיים בתוך ירדן. רובן המכריע של מדינות ערב סירבו לקבל את תביעתו של המשטר הירדני

להיחשב כמי שמייצג את העם הפלסטיני. באורח קונקרטי באה עמדתן זו לביטוי, בין השאר, בסירובן להכיר בריבונותה של ירדן בגדה המערבית. במישור הפנים־ירדני, היה מצבו של בית המלוכה הירדני קשה עוד יותר. רובה המכריע של אוכלוסיית ירדן היא פלסטינית; באורח טבעי, אוכלוסייה זו לא נטתה לראות במשטר ההאשמי, ובמלך חוסיין העומד בראשו, גורם המייצג אותה, את צרכיה ואת מאווייה. עליית מעמדו של הנשיא נאצר כמנהיג מוביל בעולם הערבי חיזקה את האגף המהפכני־מיליטנטי והגבירה את הלחצים הפנימיים והחיצוניים על המשטרים הפרו־מערביים והמתונים — ובראשם המשטר הירדני. לא אחת הועמדה יציבותו של המשטר בסימן שאלה.

במהלך 1955 פרצו בירדן מהומות על רקע ידיעות בדבר כוונתה של ירדן להצטרף ל"ברית בגדד" יחד עם בריטניה, טורקיה ועיראק. ברית זו נועדה לחסום את דרכו של הנשיא נאצר למנהיגות בעולם הערבי. הצטרפות אליה סימנה מגמה של השתלבות ירדנית בכוחות שחוגים רחבים בעולם הערבי הגדירו כ"קולוניאליסטים". מגמה זו לא הייתה מקובלת גם על חלק ניכר מאזרחי ירדן והם יצאו למחות נגדה. היקף המחאה איים לשבש את מהלך החיים התקין בירדן. בלחץ האירועים הודיע המלך חוסיין ב־1 במרס 1956 על הדחת מפקדו הבריטי של הלגיון הירדני, הגנרל ג'ון באגוט גלאב, האיש שסימל יותר מכול את מערכת הקשרים ה"בלתי טהורה" שבין ירדן לבין "האימפריאליזם". במקומו מינה חוסיין את עלי אבו נואר. בריטניה ראתה בהדחת גלאב צעד של כפיות טובה מצד המלך, שעל המשך שלטונו ביקשה לשמור בכל מחיר. על רקע זה פרץ משבר קשה ביחסי ירדן־בריטניה.[1]

ב־21 באוקטובר 1956 נערכו בירדן בחירות. בתקופת זמן זו, ימים ספורים לפני שהחל מבצע קדש, גאתה המתיחות ביחסיה של מצרים עם בריטניה וצרפת. במקביל, החריפה המתיחות בין ישראל וירדן על רקע תקריות גבול ובשל תגובות קשות מצד ישראל שבמרכזן פעולת קלקיליה. בנסיבות אלה, זכתה המפלגה הסוציאליסטית־לאומית, שאימצה מגמות רדיקליות המנוגדות באורח ברור לאינטרסים של המשטר ההאשמי, לרוב קולות. בעקבות תוצאות אלה מינה חוסיין את מנהיג המפלגה, סולימאן נבולסי, לראש ממשלה. ראש הממשלה החדש נודע כמעריץ של נשיא מצרים, נאצר, אויבו הראשון במעלה של בית המלוכה ההאשמי. ואכן, בתוך זמן קצר החל נבולסי לנקוט צעדי התקרבות למצרים ולגוש הסובייטי. במהלך 1957 החל המלך חוסיין להתעשת ולהבין כי צעדיו של נבולסי מסכנים את עצם קיומה של הממלכה ההאשמית. לא יכול היה להיות לו ספק כי אם חפץ חיים הוא, עליו לנקוט צעדים דרסטיים כנגד הממשלה הקיימת. באפריל אותה שנה הדיח המלך את נבולסי מראשות הממשלה. על רקע זה פרצו בירדן, ובעיקר בגדה המערבית, מהומות

קשות שאיימו על יציבות המשטר. לאחר משברים ממשלתיים מתמשכים הצליח המלך חוסיין לייצב את שלטונו עד למשבר הבא.[2]

בקיץ 1958 שוב פרצו מהומות קשות בירדן שאיימו על יציבותו של המשטר ההאשמי. היקף המהומות והאינטנסיביות שלהן הובילו את המלך חוסיין להערכה כי לא יוכל לגבור עליהן בכוחותיו־הוא. בצר לו פנה אל ארצות־הברית ובריטניה בבקשה שתסייענה בידו לגבור על מתנגדיו מבית. ממשלת בריטניה החליטה להיענות לבקשה ושיגרה לירדן "רכבת אווירית" ובה כוחות סיוע. כדי לזרז את הגעתם של הכוחות ביקשה ממשלת בריטניה מישראל כי תאפשר את מעבר הרכבת האווירית מעל שטחה. ישראל נענתה לבקשה מתוך הכרה ברורה שהמשך קיומו של המשטר ההאשמי משרת היטב גם את האינטרסים החיוניים שלה. ואכן, כוחות אלה סייעו למלך להחזיר את השקט לממלכתו. מכאן ולמשך מספר שנים השתררה בירדן רגיעה יחסית.[3]

ואולם, בשנת 1963 פרצו שוב מהומות קשות בירדן, בין השאר על רקע התביעה שירדן תשתלב במסגרת "האיחוד המשולש" (מצרים, סוריה וירדן) בראשות הנשיא נאצר אשר הוקם באפריל 1963. שוב עמד המשטר ההאשמי בפני סכנה של התמוטטות; למלך חוסיין לא היה ספק כי מאחורי המהומות הקשות עומדות מצרים וסוריה. הללו לא טרחו להסתיר את שאיפתן להביא לחיסול המשטר המלוכני בירדן ולהקים על חורבותיו משטר "מהפכני" שישתף עמן פעולה. שוב פנה המלך חוסיין אל ארצות־הברית ובריטניה וביקש כי תסייענה לו לגבור על מתנגדיו מבית ומבחוץ כפי שעשו בשנת 1958.[4]

עד מהרה נוכח המלך לדעת כי הנסיבות ששררו בשנת 1958 השתנו ללא הכר, וכי עתה פועלות מעצמות המערב על בסיס הערכת מצב שונה לחלוטין. בתחילת שנות השישים התגבשה במערב הערכת מצב הרואה בנשיא מצרים נאצר כוח לאומי ערבי, שמעמדו בזירה הבין־לאומית ובעולם הערבי הולך ומתחזק. יתר על כן, יחד עם מנהיג הודו, נהרו, ומנהיג יוגוסלביה, טיטו, הצליח נאצר לגבש את גוש המדינות הבלתי מזדהות שמשקלו במערכת הבין־לאומית בתקופה הנידונה הלך והתעצם. על רקע זה רווחה ההכרה כי הליכה במסלול של עימות מול הנשיא נאצר אינה יעילה ולא תצליח להביא לסילוקו מן ההנהגה; להפך, ייתכן מאוד שדרך פעולה זו רק תחזק עוד יותר את מעמדו ותוביל את מעצמות המערב להתנגשות בלתי נמנעת עם "הזרם המרכזי", ההולך וצובר תאוצה בעולם הערבי. מעצמות המערב סברו כי במקום "להטיח את הראש בקיר" מוטב להן לעשות מאמץ כדי להרחיק את נאצר מן הגוש הסובייטי ולהציבו במחנה המערבי. ההערכה הייתה כי הדבר הוא בגדר האפשרי, בעיקר על רקע מודעותו של נאצר לכורח של מצרים בסיוע כלכלי מערבי ונכונותו "להקפיא" את הסכסוך הישראלי־ערבי בעתיד הנראה לעין.

במקביל, הלכה והשתלטה בקרב חוגים רחבים במערב ההכרה כי בכל מקרה, שלטונו של המלך חוסיין בירדן לא יאריך ימים. מרביתה של האוכלוסייה בירדן, כך נטען, היא פלסטינית, ובאורח טבעי אינה מקבלת את המשטר ההאשמי כמשטר המייצג אותה ואת האינטרסים שלה. עימותים קשים שפרצו בין בית המלוכה ההאשמי לבין האוכלוסייה הפלסטינית בירדן בשנות החמישים והשישים הוסיפו ממד של "זיכרון היסטורי" כבד ומעיק על מערכת היחסים המעיקה בלאו הכי שבין שני הצדדים. אל "מגרש המשחקים" הצטרפו מדינות ערב המגדירות עצמן כבעלות "משטר מהפכני", ובראשן מצרים וסוריה. הללו, כאמור, קראו בגלוי ובסתר להפלת המשטר ההאשמי בירדן.

גם במישור הבין־לאומי היה מעמדו של בית המלוכה הירדני שברירי למדי. בעיני חוגים רחבים בבריטניה ובארצות־הברית נתפס המלך חוסיין כדמות בלתי בוגרת, נער מתבגר, רודף הנאות החיים וחסר כושר הנהגה וסמכותיות. לפיכך, הושמעו ספקות חמורים באשר ליכולתו לעמוד בסערות הקשות הצפויות להתרחש בירדן. בנסיבות אלה הלכה והתחזקה הדעה כי על מעצמות המערב לאמץ מדיניות "ראליסטית" מבעבר. ביסודה של מדיניות זו חייבת לעמוד ההכרה כי אין עוד טעם לפעול נגד הגל הגואה של לאומיות ערבית בראשות הנשיא נאצר. זרם זה ישתלט בסופו של דבר על העולם הערבי כולו, על אפן ועל חמתן של מעצמות המערב. אם זו אכן "התוצאה הסופית" המובטחת, מה טעם יש להתעמת עמו ולעורר את רוגזם של כלל עמי ערב. מוטב, בנסיבות אלה, להשלים עם המציאות ההולכת ומתגבשת, ולנסות "לזרום" עמה כדי לדלות ממנה את מרב התועלות לעולם המערבי.

מבחינת ירדן ובית המלוכה ההאשמי הייתה משמעות המגמה המדינית הזו ברורה. למערב יש אמנם אינטרס בהמשך קיומו של המשטר ההאשמי, ועם זאת, אין זה מן האינטרס שלה להבטיח את המשך שלטונו אגב מעורבות צבאית. את המלך חוסיין יש להניח לגורלו. אם יצליח לשרוד בהסתמך על נאמניו מבית ועל הסיוע שהוא מקבל מן המערב, מה טוב. אם לא ישרוד, אל לו למערב להתאבל על כך. ממילא התבסס שלטונו על זמן שאול. העובדה שבמשך שנים קשר המלך מערכת יחסים הדוקה ואינטימית עם מעצמות המערב אינה צריכה להפריע למגמה זו. המדינאות הנכונה היא זו שתתבסס על שיקולי רווח והפסד הנוגעים לאינטרסים הלאומיים של כל מדינה בתקופת זמן זו. שיקולי העבר ומחויבויות היסטוריות אינם צריכים להוות שיקולים רלוונטיים לצורך זה.

לעומת זאת, בכל הנוגע ליכולת עמידתו של המשטר ההאשמי בירדן, היו למדינת ישראל אינטרסים אחרים, שונים משל מעצמות המערב. האפשרות שהמשטר ההאשמי בירדן יתמוטט ועל חורבותיו יקום משטר לאומני המקורב למצרים ולסוריה, הדירה

שינה מעיניה של ההנהגה בישראל בראשות דוד בן־גוריון. גבולה של ישראל עם ירדן היה הגבול הארוך והמפותל ביותר שהיה לישראל עם שכנותיה. לפיכך, יכולתה להגן עליו – הן כנגד איום אסטרטגי ברמות מתקפה צבאית כוללת והן כנגד איומים ברמת הביטחון השוטף – הייתה מוגבלת ביותר. מעבר לכך, גבולה של ירדן היה קרוב לריכוזי אוכלוסייה במרכז המדינה ולבירת ישראל, ירושלים. הסיוט האסטרטגי של הנהגת המדינה היה טורי שריון וחיל רגלים שיוצבו בגבולה המזרחי של ישראל, יפרצו בסערה למרכז המדינה ויביאו לביתורה של המדינה באזור "המותניים הצרות" שלה.

הערכות המצב קבעו כי יכולתה של ישראל למנוע מימושו של תרחיש כזה, במיוחד אם ייפול בהפתעה, קטנה למדי. ואולם, כל זמן שהמשטר הירדני פועל על בסיס של אוריינטציה פרו־מערבית מובהקת, נראה כי הסכנה שירדן תיתן יד למימושה של פעולה מעין זו אינה גדולה. אמנם לאורך השנים סבלה ישראל קשות מפעילות עוינת לאורך גבולה עם ירדן, הן מצד מסתננים שחדרו לישראל משטח ירדן וזרעו בה הרס והרג והן מצד כוחות של הצבא הירדני, אך בסופו של דבר הקפיד המשטר ההאשמי שלא לחצות "קווים אדומים" בכיוון של פעילות שתוביל לעימות מלחמתי כולל עם ישראל, או פעילות מלחמתית יזומה נגדה.[5]

על רקע זה גיבשה ישראל כבר בראשית שנות החמישים דוקטרינה ביטחונית קשיחה אשר קבעה כי קיומו של המשטר ההאשמי בירדן הנו נכס אסטרטגי ראשון במעלה לישראל. ישראל הכירה היטב ב"חסרונותיו" של המשטר ההאשמי שאפשר פעילות נגדה בתחום הביטחון השוטף, לא מימש את התחייבויותיו במסגרת הסכם שביתת הנשק, ובעיקר – לא אפשר גישה חופשית ליהודים למקומות הקדושים. אף־על־פי־כן, ידעה ישראל שלא תוכל להשלים עם נפילת משטר זה ועם עלייתו של משטר בעל אופי מיליטנטי מהפכני. חוסיין אף הוא היה מודע היטב לכך שקיומה של ישראל כמדינה חזקה מהווה ערובה לקיומה של ירדן, והכיר בעובדה שישראל וירדן עומדות שתיהן בפני אויב משותף – הרדיקליזם הערבי שבראשו עומדות מצרים, סוריה והתנועה הלאומית הפלסטינית.

לפיכך, יכולה הייתה ישראל להניח, במידה גבוהה של סבירות, שהמשטר הירדני – למרות התבטאויותיו המתלהמות והעוינות ולמרות נכונותו לאפשר לפלסטינים חופש פעולה מוגבל בפעילותם נגדה – ידאג שלא לחצות "קווים אדומים" ביחסיו עמה. בפועל, הוא מעניק לישראל ערובה כלשהי, ולו מוגבלת באופייה, ששטחה של ירדן לא ינוצל למתקפה צבאית כוללת נגד ישראל. על רקע זה, הבהירה ישראל למעצמות המערב – הן בגלוי והן במגעים חשאיים – כי במקרה של נפילת המשטר בירדן היא תשמור על זכותה לפלוש לתוך הגדה המערבית ולכבוש אותה, כולה או

חלקה. באחד מדיווחיו לממשלה על שיחותיו עם מזכיר האו"ם, דאג האמרשלד, הדגיש בן־גוריון עמדות אלה של ישראל. בין השאר מסר לעמיתיו כי אמר להאמרשלד את הדברים הבאים:

> דע לך שאין לירדן שום זכות לפי מגילת האו"ם על הר הצופים והגדה המערבית של הירדן. הזכות היחידה היא על־פי הסכם שביתת הנשק בינינו, כי בגדה המערבית צריכה לקום מדינה עצמאית, לא ירדן. אילמלא סעיף 8 שבו הירדנים הסכימו עקרונית על גישה חופשית להר הצופים ולכותל לא היינו חותמים על הסכם שביתת הנשק. לא היינו מסכימים שלא תהיה לנו גישה לכותל המערבי, שזה עניין אמוציונאלי בשביל כל יהדות העולם ... אין להם [לירדנים] שום זכות בכלל להר הצופים ולגדה המערבית בכלל. אתה יודע שירדן היא מדינה מעורערת. איני יודע אם היא תישאר קיימת. אמנם יש אצלנו מעטים האומרים שצריכים לכבוש את הגדה המערבית. [אבל] הרוב חושב שאין אנחנו יכולים להרשות לעצמנו להוסיף עוד מיליון ערבים לאוכלוסיית המדינה שעלולים להחריב את מדינת ישראל. לא כן הר הצופים. אם הסכם שביתת הנשק וסעיף 8 בו אינו מתקיים אין להם שום זכות להר הצופים. לכן זה עניין רציני מאוד. [האמרשלד מציע ביקור של רבנים בכותל, ובן־גוריון מגיב:] אני מדבר על ביקור של לא־רבנים. אינך יודע מה זה בשביל העם היהודי [ענין הכותל]. זה ענין ליהודים בכל העולם. [המשיך בן־גוריון ואמר לשרים:] נתתי לו רמז ברור שיֵדע שזה לא ייגמר כך, ביחוד אם יחולו שינויים בעבר הירדן. לא נסכים שמישהו אחר יקח לידיו את הר הצופים. אמרתי לו גם [ש]ירושלים העתיקה אינה שייכת לירדן. גם זה רק לפי שביתת הנשק.[6]

דוקטרינה זו ביטאה למעשה השלמה של ישראל עם הסטטוס־קוו הטריטוריאלי שנוצר לאחר מלחמת העצמאות, ואשר במסגרתו הַשְׁלִיטָה על הגדה המערבית, כולל ירושלים העתיקה, נמצאת בידי ירדן. לא אחת ביטא בן־גוריון את דעתו כי כיבוש הגדה המערבית יחייב שילוב של כמיליון ערבים בתוך מדינת ישראל. התפתחות מעין זו, סבר, ובצדק, תאיים על עצם קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ותעמיד בספק את אופייה כמדינה דמוקרטית. באחת מישיבות הממשלה שבהן נידונה נכונותה של ישראל לאפשר לבריטניה לקיים טיסות מעל שטחה כדי לסייע לירדן, אמר בן־גוריון: "יש כאלה בארץ שחושבים שטוב שנאצר ייכנס לירדן כי אז תהיה תואנה לישראל לתקוף את ירדן [כדי לכבוש את שטחי יהודה ושומרון]. כאשר שואלים

אותם ומה נעשה עם מליון ערבים הם אומרים: 'נעשה קונצים שיברחו'." עמדה זו, הדגיש, אגב היצמדות להיבטים פורמליסטיים קשיחים, אינה מקובלת על הממשלה או על העומד בראשה.[7]

באפריל־מאי 1963, כאשר נראה היה שמשטרו של המלך חוסיין עומד להתמוטט על רקע הפגנות המוניות שאיימו להפוך למרי אזרחי, יצא בן־גוריון בהכרזות חד־משמעיות שבהן הדגיש כי ישראל לא תוכל להשלים עם התרחשות מעין זו. במקרה שייווצר סיכון ראלי של התממשות התפתחות כזאת, איים בן־גוריון, ישראל עלולה לכבוש את הגדה המערבית, כולה או חלקה. מסרים ברוח זו הועברו גם לממשל האמריקני ולהנהגה הבריטית, ובסופו של דבר — הגיעו גם לידיעת מנהיגי ערב, ובראשם הנשיא נאצר. נראה כי איומיו של בן־גוריון נתפסו כאמינים, לפחות בעיני ההנהגה המצרית. לאיש לא היה ספק באשר ליכולתו של צה"ל לממש מהלך כזה בתוך פרק זמן קצר ביותר. אין ספק גם כי בעולם הערבי הייתה מודעות לקשר ההיסטורי־דתי של מדינת ישראל אל הגדה המערבית ולעובדה שנושא כיבושה של הגדה המערבית, ובעיקר ירושלים העתיקה, עמד לדיון כהצעה קונקרטית בתום מלחמת העצמאות. אפשר היה להעריך כי כיבוש הגדה המערבית לא יהיה אירוע "זמני", וכי חוגים רבי־עוצמה במדינת ישראל יסכלו ניסיונות, אם יהיו, להחזיר את הגלגל לאחור. הסיכון, מנקודת ראותה של מצרים, היה אפוא רב ובעל אופי קונקרטי. אין ספק כי הערכות אלה תרמו תרומה ממשית לרתיעתה של מצרים מפעולה נמרצת להפלת המשטר ההאשמי.

לאחר ששככו הדיו של "משבר 1963" נפנה המשטר ההאשמי לבחון באורח נוקב את אירועי המשבר, ולעשות חשבון נפש בדבר עתידו. בנסיבות החדשות שנוצרו, גיבש לעצמו בית המלוכה הירדני הערכת מצב מפוכחת באשר לדרכים שבהן תוכל ירדן לשמור על עצמאותה ועל אופייה הייחודי בעולם הערבי. בבסיסה של הערכת מצב זו עמדה ההנחה כי מעצמות המערב מכירות בחיוניותה של ירדן כבעלת ברית נאמנה למערב במזרח התיכון, ולפיכך, אפשר להניח שהן תמשכנה לסייע לה לשמור על ביטחונה החיצוני והפנימי וכן תסייענה לה במישור הכלכלי. ואולם, סברו הירדנים, בהיווצר נסיבות שיערערו את יציבותו של המשטר ההאשמי, עשויות מעצמות המערב להעריך כי מעורבות ישירה מצדן לצד המשטר ההאשמי כרוכה בסיכונים גבוהים מדי של עימות עם אוכלוסייה אזרחית ומדינות ערביות. יתר על כן, ייתכן מאוד כי המעצמות יעריכו שעוצמת ההתנגדות למשטר תהיה גדולה ביותר ואינטנסיבית, וכוחות הסיוע של המערב לא יוכלו למנוע את הסחף של קריסת המשטר. בנסיבות אלה, קיימת סבירות גבוהה שמעצמות המערב תסרבנה לפעול בדרך צבאית למניעת התמוטטות המשטר ההאשמי.

מתוך הערכת מצב זו יכול היה המשטר ההאשמי להגיע למסקנה כי מדינת ישראל נותרה לבדה כבעלת ברית סמויה — אך אמינה ומוצקה — של ירדן. מקורה של ברית זו נעוץ בהכרה שלישראל לבדה יש אינטרס עליון בהמשך קיומו של הסטטוס־קוו עם ירדן במתכונתו כפי שעוצבה לאחר מלחמת העצמאות, וכי היא מודעת לעובדה ששלטון מהפכני בירדן יסכן את עצם קיומה. אשר על כן, לנוכח היווצרות איום מוחשי על קיומו של המשטר ההאשמי, ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה להישאר אדישה ויהיה עליה לפעול כדי להגן על האינטרסים שלה. נראה כי הכרה זו של המשטר הירדני בחיוניותה של ישראל לירדן תרמה תרומה מכרעת להכרעתו של המלך חוסיין בשלהי 1963 לפתוח בדו־שיח אסטרטגי בדרג המדיני הבכיר ביותר עם ישראל. על־פי מקור בריטי טען ראש המודיעין הירדני, רסול קילאני, כי "הסדר עם ישראל הוא תקוותה היחידה של ירדן." בין כך ובין כך, במגעים אלה בין ישראל לירדן הונחו, בין השאר, יסודות להבנות מרחיקות לכת בין שתי המדינות לביצור הסטטוס־קוו הקיים ואף להרחבת היקפו.[8]

ירדן והמתיחות הישראלית־סורית

המשטר הסורי ומדיניותו הלוחמנית, הן בזירה הבין־ערבית והן כלפי ישראל, היוו איום חמור על יציבותו של המשטר הירדני. המשטר הסורי לקח חלק פעיל במערכת תעמולה וחתרנות רחבת היקף שנועדה לקעקע את יציבותו של המשטר ההאשמי בירדן. התעמולה הסורית האשימה את בית המלוכה הירדני בחוסר נאמנות לאינטרסים של העולם הערבי ובשיתוף פעולה עם מעצמות המערב ה"אימפריאליסטיות", ואפילו עם ישראל. מדיניותה הלוחמנית של סוריה נגד ישראל העניקה משנה תוקף לטענתה כי היא זו שעומדת, כמעט לבדה, בראש "חיל החלוץ" במאבק נגד ישראל; זאת בשעה שירדן, המתיימרת לייצג את הפלסטינים, נמנעת מפעילות שנועדה לממש את זכויותיו של העם הפלסטיני.

אין ספק שמערכת תעמולה זו העמידה את המשטר ההאשמי במבוכה רבה והעמידה בספק רב את כנות הלגיטימציה שלו ליטול על עצמו את המשימה של ייצוג העם הפלסטיני. בחלק מן הטיעונים טמון היה גרעין של אמת; ברור היה שהמשטר הירדני אינו רווה נחת מן הפעילות הפלסטינית העוינת נגד ישראל, בין השאר משום שתחת המעטה של הצורך להילחם בישראל, צברו הארגונים הפלסטיניים עוצמה רבה בזירה הפנימית בירדן. יתר על כן, פעילות זו הובילה בהכרח לתגובות נגד של ישראל שפגעו ביציבות המשטר בירדן. בנסיבות אלה, הדרך היחידה שבה יכול היה המשטר ההאשמי לפעול ביחסיו עם ישראל הייתה "להלך בין הטיפות": "לעצום עין" כדי לאפשר לארגונים הפלסטיניים לפעול משטח ירדן בפרופיל נמוך

עד כמה שאפשר, מתוך תקווה שפעילות זו "תטהר" את שמה של ירדן בזירה הבין־ערבית; לפעול נגד הארגונים הפלסטיניים במגמה להצר את צעדיהם ולמנוע את התחזקותם בתוך ירדן; להפעיל על ישראל לחצים דרך מעצמות המערב כדי שתימנע מתגובות חריגות נגד ירדן — בין השאר בטיעון שירדן עושה "ככל יכולתה" כדי למנוע את הפעילות העוינת נגד ישראל ובנימוק שפעילות תגובה של ישראל רק תחזק את הפלסטינים ותחליש את המשטר ההאשמי.[9]

בפועל, אפשרה דרך פעולה זו למשטר ההאשמי לשרוד לאורך שנים. מנקודת ראותה של ירדן, עד לפעולת סמוע התנהלו הפעילות העוינת נגד ישראל ומדיניות התגובה של צה"ל בממדים "נסבלים". כך, למשל, בינואר 1965 התגלה מטען חבלה בתעלת המוביל הארצי. ב־26–27 בפברואר הונחו מטעני חבלה ליד בתים בכפר הס. הללו גרמו לנזק ברכוש ולפגיעה במספר אנשים. בליל 25/24 במאי 1965 הניחה חוליית מחבלים שני מטענים ליד שני בתי מגורים ברמת הכובש. שני המטענים התפוצצו בזה אחר זה וגרמו לנזקים בבתים ולפציעתם של ארבעה אנשים. ימים ספורים לאחר מכן נפצעו אם ושני בניה בגלל אירוע דומה באזור עפולה. בתגובה הוחלט על פעולות תגמול נגד יעדים ירדנים שכללו: א. פיצוץ תחנות דלק בקלקיליה; ב. פיצוץ בית העירייה ותחנת אוטובוס בעיר ג'נין; ג. פיצוץ חווה חקלאית בעיירה שונה. בפעולה ("צוק סלע") השתתפו 94 לוחמים. הגם שלא מומשו כל יעדי הפעולה, הייתה בצה"ל התחושה שמסר האזהרה שהועבר למשטר הירדני נקלט היטב וירתיע את ירדן מהמשך תמיכתה בפעילות המחבלים נגד ישראל.[10]

אולם בפועל, הייתה תמונת המצב שונה. בתגובה על הפעולה ירו הירדנים על שכונת מוסררה בירושלים והרגו נערה וגבר. מחבלים פוצצו ברֵכת מים ליד בית גוברין ובית בקיבוץ יפתח. בשלבים מאוחרים יותר, נמשכו פעולות החבלה מגבול ירדן. בתגובה הוחלט על פיצוץ 11 משאבות מים בגזרת העיר קלקיליה. הפעולה (מבצע "יהלום") התבצעה בליל 5/4 בספטמבר 1965. ב־6 בספטמבר 1965 עלה קומנדקר על מוקש בדרך ארוריים; בפיצוץ נפצעו ארבעה מאנשי הצוות. בתגובה ביצע צה"ל פעולות צליפה כנגד יעדים בשטח ירדן (מבצע "תמיר"). למשך מספר חודשים ניכרה רגיעה מסוימת בפעילות המחבלים נגד ישראל משטח ירדן, ואולם בינואר 1966 התפוצץ מטען חבלה ליד ברֵכת המים של כפר יובל. בפברואר אותה שנה חובל צינור המים ליד מעיין ברוך. ב־28 באפריל 1966 עלתה משאית על מוקש בדרך ערד־מצדה. בליל 30/29 באפריל נשלחו כוחות צה"ל לפעולה שכללה פיצוץ כ־12 מבנים בעיירה הירדנית ח'רבת רפח. המבצע זכה לכינוי "אלפא".[11]

פעולות אלה של ירדן ב"מלחמתה" נגד ישראל לא שיככו את עוינותו של המשטר הסורי כלפיה. בתקופה הנידונה גאתה המתיחות ביחסי שתי המדינות וזו נמשכה

כמעט עד לפרוץ מלחמת ששת הימים. ראוי לציין כי כבר בשלבים הראשונים שלאחר פרוץ ההפיכה העריכה ירדן – ככל הנראה על בסיס היכרות קרובה של "הנפשות הפועלות" – כי בסוריה הולך ומתבסס משטר רדיקלי ומיליטנטי שיגלה כלפיה עוינות רבה. על רקע זה ביקשה ירדן כבר בראשית 1966 לפעול בכוח למניעת התבססותו של המשטר המהפכני בסוריה, אולם ביקשה לקבל גיבוי אמריקני למהלך כזה. בשלב ראשוני זה, טרם התגבשה בממשל האמריקני הערכת מצב "מחשידה" כלפי הממשל החדש בסוריה. בחוגים שונים רווחה ההערכה כי אין זה בהכרח משטר מיליטנטי ורדיקלי וכי פעילות כוחנית נגד משטר זה – ולו באורח סמוי – עשויה להכתים את שמה של ארצות־הברית בעולם הערבי ולפגוע קשות באינטרסים חיוניים לה.[12]

כאשר הסתבר לירדן כי לא יעלה בידה לקבל גיבוי אמריקני למהלכים כוחניים שיביאו להפלת המשטר הסורי, היא נפנתה למאמצים מדיניים להשגת יעד זה. כך הבהיר המשטר ההאשמי לממשל האמריקני את דאגותיו נוכח המדיניות הרופסת של ארצות־הברית כלפי המשטרים הרדיקליים בעולם הערבי, ובעיקר במצרים וסוריה. המלך חוסיין הדגיש כי סוריה פועלת בהשראת ברית־המועצות לערעור יציבותו של המשטר ההאשמי, וכי ירדן לא תוכל להשלים עם מצב כזה. ירדן תעשה ככל יכולתה כדי להתמודד עם איום זה. היערכותה למאבק על קיומה, הבהירו ראשי הממשל בירדן, תחייב הקצאת משאבים גדולים יותר לצורכי ביטחון. הדבר יפגע בפיתוחה הכלכלי של ירדן, ולפיכך, ירדן זקוקה לתמיכה מידידותיה בעולם ובראשן ארצות־הברית. ואולם ירדן לא הסתפקה בדרך פעולה מדינית. על־פי מידע שהיה בידי ישראל, הפעילה ירדן קבוצה גדולה של גולים סורים במטרה להביא להפלת המשטר הסורי.[13]

בעקבות תקרית ה־7 באפריל 1967 בין ישראל לסוריה (שעליה נרחיב את הדיבור בהמשך), האשים בגלוי הרמטכ"ל הסורי סוידאני את ירדן כי אפשרה לחיל האוויר הישראלי להשתמש במרחב האווירי שלה לצורך "בניית מארב" למטוסי חיל האוויר הסורי, ואף נמנעה מלדווח על כך לסורים. הרמטכ"ל הסורי הדגיש כי לו היו הסורים מקבלים דיווח על כך שמטוסי חיל האוויר יגיחו לעברם מתוך ירדן, תוצאות הקרב האווירי היו שונות. כמו כן טענו הסורים כי במהלך הקרב הופל מטוס מיראז' ישראלי בשטח ירדן אולם ירדן הסתירה עובדה זו. ירדן, כך טענו גורמים רשמיים בסוריה, מדברת על תמיכה בסוריה במאבקה נגד ישראל אך דיבורים אלה אינם אלא "מס שפתיים" חסר משמעות מעשית. בפועל היא מרכזת כוחות בגבול הסורי, ובכך מגבילה את חופש הפעולה של סוריה נגד ישראל.[14]

ירדן, מצדה, לא יכולה הייתה להישאר אדישה לנוכח האשמות חמורות אלה.

שופרות התעמולה שלה פעלו באורח אינטנסיבי במגמה לערער את הדימוי של סוריה כמדינה אמיצה העומדת לבדה במאבק קשה נגד ישראל. בהתייחסות לתקרית ה־7 באפריל טענו גורמים רשמיים בירדן כי מטוסי הקרב הסוריים היו חמושים ברקטות דמה, וכי "מומחים" ירדנים שבדקו את שברי המטוסים אישרו עובדה זו. זו הסיבה, כך טענה ירדן, שהטייסים הסורים מיהרו לנטוש את מטוסיהם בלי להפגין התנגדות אמיתית מול האויב. מומחים אמריקאים ובריטים שבדקו סוגיה זו לא מצאו תימוכין לטענה ירדנית זו.[15]

על רקע המודעות הרחבה לאחריותה של סוריה לפעילות העוינת נגד ישראל, אין תמה כי טיעוניה של ירדן בדבר "חוסר אשמתה" לפעולות מחבלים המתבצעות משטחה נגד ישראל נתקבלו בדרך כלל במידה רבה של הבנה ואהדה בארצות המערב, ובעיקר בממשל האמריקני. הם הובילו לתביעות תקיפות, חוזרות ונשנות, מצד מדינות המערב כלפי ישראל כי תימנע מפעולות תגובה קשות נגד ירדן או נגד לבנון. מדינות המערב, ובעיקר הממשל האמריקני, ציפו כי ישראל תתחשב באינטרסים שלהן באזור ולא תפגע במדינות המשתייכות באורח מובהק למחנה המערבי. תגובות הממשל האמריקני בעקבות פעולת סמוע בשלהי 1966, המחישו עד כמה יכולת התגובה של ישראל כלפי מדינות פרו־מערביות באזור מוגבלת.

בעקבות תקרית ה־7 באפריל 1967 ולנוכח האפשרות שהמתיחות באזור תגבר ותוביל אותה למצב שבו לא תוכל שלא להיות מעורבת בעימות מלחמתי ישראלי־ערבי, גברו החששות בירדן. על רקע זה, בין השאר, האיצה ירדן את תביעתה מבריטניה לקבל מערכות מתקדמות להגנה אווירית. הבקשה למערכות אלה הוגשה כבר בינואר 1967 בעקבות הפקת הלקחים בירדן מפעולות סמוע ואולם עתה, בעקבות תקרית ה־7 באפריל 1967, התחזקה ההערכה באשר לצורך שיש לירדן במערכות אלה. במחצית אפריל 1967 יצא הרמטכ"ל הירדני, חמאש, לביקור בבריטניה כדי לקדם עסקה זו. במגמה להפעיל לחץ על מעצמות המערב להימנע מהמשך סחבת בנושא, הדגישה ירדן כי היא רואה באספקת מערכות אלה ביטוי ליחס הכולל של מעצמות המערב לעצם קיומו של המשטר ההאשמי.[16]

לקראת סוף מאי 1967 ניכרה הסלמה חמורה במשבר. אחד הביטויים הבולטים לכך היה השתלבותה ההולכת וגדלה של ירדן בעימות המלחמתי הקרב. לירדן היה גבול ארוך ומפותל עם ישראל שבחלקו היה קרוב מאוד לריכוזי אוכלוסייה במרכז הארץ. ההגנה על גבול זה הייתה קשה, כמעט בלתי אפשרית – הן כנגד איומים ברמת הביטחון השוטף והן כנגד איומים ברמה האסטרטגית. לפיכך, מנקודת ראותה של מדינת ישראל, נתפסה האפשרות של כניסת ירדן לעימות כהתפתחות מסוכנת ביותר. גם מבחינה מדינית היו למהלכיה של ירדן תוצאות מרחיקות לכת עבור

ישראל; ירדן הייתה מדינה פרו־מערבית מובהקת והשתלבותה האפשרית במלחמה עלולה הייתה להצר עד מאוד את חופש הפעולה של ישראל. התגובות הקשות של מעצמות המערב לאחר פעולת סמוע לא הותירו מקום לספק כי יכולת התגובה של ישראל נגד ירדן צרה למדי ובמידה רבה כרוכה בסיכונים מדיניים חמורים.[17]

בשיחה עם הנספח הצבאי של בריטניה בירדן נתן רמטכ"ל צבא ירדן, הגנרל חמאש, ביטוי להערכת המצב של המשטר ההאשמי בשלביו הראשונים של המשבר. חמאש רחה את ההערכה כאילו המהלכים המצריים מבטאים תכנון מוקדם של מלחמה יזומה וקבע כי נאצר יום את המשבר בתגובה לפניות של סוריה אליו להקל מעליה את הלחץ הכבד שמפעילה עליה ישראל, ובשל חששותיה מפני פעולה התקפית מצד ישראל. מעבר לכך, עמדו בפני הנשיא נאצר, לדעת הגנרל חמאש, גם שיקולים נוספים, ובהם רצונו להגן על יוקרתו בעולם הערבי אשר נפגעה קשות כתוצאה מחוסר המעש שלו בסוגיה הפלסטינית ואי־היחלצותו להגנת סוריה בעקבות תקרית ה־7 באפריל 1967.[18]

לדעת חמאש, מלכתחילה התכוון נאצר לנקוט צעדי ראווה בלבד; העובדה שכניסת הכוחות המצריים נעשתה בצורה כה גלויה, מעידה, קרוב לוודאי, שלא עמדו מאחוריה תכנונים צבאיים ממשיים. לדעת חמאש העריך נאצר שהאו"ם יסרב לפנות את הכוחות מסיני ומרצועת עזה ולפיכך יוכל הוא לפנות לעולם הערבי ולהסביר שעשה ככל יכולתו כדי להרתיע את ישראל מפני פעולה נגד סוריה. ואולם לנוכח העובדה שהאו"ם בחר להיענות לתביעותיה של מצרים, הסביר חמאש, הולך ונוצר מצב חמור במזרח התיכון. הלחצים הפנימיים והבין־ערביים על ממשלות ערב הולכים וגוברים וייתכן מאוד שלנאצר לא תהיה ברֵרה אלא להסלים את המתיחות בחסימת מצרי טיראן.[19]

באשר לירדן, קבע חמאש, כל רצונה הוא להימנע מהסתבכות בעימות מלחמתי כלשהו. חמאש סיפר כי סייר לאורך קו הגבול עם ישראל והנחה את מפקדי הכוחות להקפיד הקפדה חמורה על מניעת חדירת מסתננים משטח ירדן לישראל כדי שלא לספק לישראל עילה כלשהי לפעול נגד ירדן. מהצד האחר, על מנת לענות על צרכים בין־ערביים, העמידה ירדן את כוחותיה בכוננות והודיעה כי הצבא הירדני נכון למערכה. ירדן, הבהיר חמאש, תנקוט כל צעד של התחמקות וסחבת אשר ישמור עליה מפני מעורבות בעימות מלחמתי. עם זאת, הדגיש, אם תחמיר המתיחות, ייתכן מאוד שלירדן לא תהיה ברֵרה אלא להשתלב במערכה בצורה זו או אחרת. לדעתו, בשעה זו רק ברית־המועצות לבדה יכולה לעצור את ההידרדרות למלחמה.[20] בדבריו אלה נתן חמאש ביטוי לדילמה הקשה שהמשטר ההאשמי ניצב בפניה על רקע כניסת הכוחות המצריים לסיני: כפי שהוזכר קודם לכן, ירדן הייתה ביסודה

מדינת סטטוס־קוו מובהקת; מהלכיה של מצרים איימו לקעקע סטטוס־קוו זה. לירדן לא היה אינטרס להביא לשינוי מהותי במערכת יחסיה עם מדינת ישראל והיא שאפה לשמור על השקט בגבולן המשותף.[21] הממשל ההאשמי היה מודע היטב לעליונותה הצבאית של ישראל, ויכולתה לכבוש את הגדה המערבית לא הייתה מוטלת בספק. יתר על כן, לירדן לא היו צפויים "רווחים" כלשהם מעימות מלחמתי ערבי-ישראלי שכן עימות כזה מחייב היה את מעורבותה במלחמה. נקיטת עמדה פסיבית ו"ניטרלית" הייתה מבחינתה אופציה בלתי אפשרית שכן מגמה כזאת הייתה מתפרשת כהפגנה של חוסר סולידריות בין־ערבית. נוסף על כך, דימוי כזה עלול היה לעורר את האוכלוסייה הפלסטינית בתוך ירדן לנקוט צעדים לערעור בית המלוכה ההאשמי, מהלך שמנקודת ראותו של המשטר הירדני היה הרה סכנות. בכל מקרה ברור היה כי הסטטוס־קוו הקיים ישתנה ללא הכר והמצב החדש שייווצר, עלול להעמיד בפני ירדן סיכונים שאת אופיים קשה לחזות מראש.[22]

ב־17 במאי 1967 החלו שופרות התעמולה של מצרים, לראשונה מאז תחילת המשבר, לתקוף את ירדן על כך שהיא נוקטת עמדה "פסיבית" במשבר. בחלק מן השידורים אף נקראו הפליטים הפלסטינים לפעול להפלת המשטר ההאשמי. ממשלת ירדן כונסה לישיבה דחופה, שבסיומה — כדי לצאת ידי חובה — הצהיר ראש הממשלה סאעד ג'ומעה כי ירדן תתייחס לכל התקפה ישראלית על מדינה ערבית כאל תוקפנות כוללת. לכול היה ברור כי המדובר ב"מס שפתיים" שירדן נאלצת לשלם בגין מעמדה המיוחד.[23]

עם הידרדרות המשבר, ניכרה "היגרות" ירדנית הדרגתית אחר הקו הערבי הלוחמני. ב־20 במאי 1967 נערך כינוס חירום של ממשלת ירדן ושל בית הנבחרים שבעקבותיו נמסר כי צבא ירדן נוקט "צעדים מתאימים" לנוכח המצב החמור. במקביל קראה ירדן לכינוסה הדחוף של מועצת ההגנה של הליגה הערבית. למחרת נשלח למצרים קצין ירדני בכיר כדי להחליף דעות על המצב ולתאם תכניות. בפועל, חששה ירדן ככל הנראה שמא תבקש מצרים לתאם עמדות עם גורמים אופוזיציוניים למשטר ההאשמי בתוך ירדן.[24]

ההתנגדות המצרית להצעת ירדן לכינוס מועצת ההגנה של הליגה הערבית וקבלת הפנים המשפילה שהעניקה ההנהגה המצרית לקצין הירדני הבכיר (הנשיא נאצר סירב לראותו והוא נאלץ להסתפק בפגישה עם גורמים צבאיים בדרג נמוך יחסית), חיזקו את ההערכות בקרב ההנהגה הירדנית שמגמת פניו של נאצר אינה לעימות עם ישראל; אילו חשב נאצר במונחים של עימות מלחמתי עם ישראל, סברו בירדן, לא יכול היה לוותר על האופציה של השתלבות ירדן במערכה. מכאן התבקשה המסקנה כי מגמת פניו של הנשיא נאצר היא לחיזוק מעמדו בזירה הבין־ערבית והבין־לאומית

ולהחלשת משטרים אופוזיציוניים למצרים – ובהם כמובן המשטר הירדני. הערכה זו התחזקה גם על רקע תקרית חמורה של התפוצצות מכונית תופת שהגיעה מדמשק לתחנת ביקורת הגבולות בין סוריה וירדן ברמת'א. בתקרית נהרגו 14 ירדנים ו־28 נפצעו.[25]

בעקבות התקרית, הודיעה ירדן על ניתוק יחסיה עם סוריה. בפגישה עם שגריר ארצות־הברית בירדן ב־23 במאי 1967 הדגיש המלך את הערכתו כי התקרית ברמת'א תוכננה בהנהגה הסורית במגמה לפגוע במעמדה של ירדן בזירה הבין־ערבית. לדעת המלך נועדה פעולה זו לכפות על ירדן לרכז כוחות נוספים בגבולה עם סוריה במקום בגבול עם ישראל. עובדה זו, כך העריך המלך, תחשוף את ירדן להתקפות קשות מצד שופרות התעמולה הסוריים; הללו יטענו, כך סבר, כי במקום ליטול חלק במאבק הכלל־ערבי נגד ישראל ירדן מקצה כוחות לעימות עם מדינה ערבית הנמצאת בחזית הראשונה של המערכה נגד ישראל. אף כי היה מודע למגמות אלה של סוריה, טען המלך כי לא הייתה לו ברירה אלא לנתק את היחסים עם סוריה. המלך העריך כי סוריה תימנע מפעולות תגובה חריפות נגד ירדן במישור הכלכלי שכן היא צפויה להפסיד מכך לא פחות מאשר ירדן.[26]

לנוכח הערכת המצב הזו, נקטה ירדן צעדים חשאיים שהיו מיועדים "לשסות" את ישראל בסוריה ולהובילה להנחית עליה מהלומה. במקביל ניסתה ירדן אף לרמוז לממשל האמריקני כי פעולה ישראלית נגד סוריה משרתת גם את האינטרסים של ארצות־הברית. כך שיגרו הירדנים לישראל, באמצעות הממשל האמריקני, מסרים מרומזים – אם כי קשה לטעות במשמעות המסתתרת בהם – כי המשטר הסורי הוא "מקור הרע" במזרח התיכון וכי פתרון המשבר טמון בהנחתת מכה מהירה ומוחצת של ישראל על סוריה. ירדן, הם מבטיחים, תעשה כל מאמץ כדי להבטיח לישראל "חזית שקטה" בגזרה הירדנית.

כבר בינואר 1967 נפגש שגריר ארצות־הברית בירדן עם ראש ממשלת ירדן, ואצפי א־תל. בפגישה הביע תל את דעתו כי ירדן תמצא עצמה בצרה בין שישראל תתקוף את סוריה ובין שתימנע מלתקוף. מדבריו השתמע החשש כי מתקפה ישראלית על סוריה עלולה לגלוש לעימות אזורי, וכי ירדן לא תוכל שלא להיות מעורבת בו. במקביל, הוא הוסיף וקבע כי אם תימנע ישראל מלתקוף את סוריה יתפרש הדבר כהוכחה שכדאי למדינות המזרח התיכון להתחבר עם ברית־המועצות שכן ההתחברות עמה מרתיעה את ישראל מלתקוף אותן. משמעות הדבר היא חיזוק מעמדן של מדינות שירדן רואה בהן מדינות עוינות לה, ובראשן סוריה ומצרים. המוצא מן הדילמה הזאת, כך השתמע מדברי תל, הוא מתקפה מוחצת ומהירה (hit and run nature) של ישראל על סוריה. מתקפה כזאת שתביא להכרעה מהירה וחד־משמעית

של סוריה, תיצור "עובדה מוגמרת" בשטח וכתוצאה מכך עשויות מדינות ערביות, ובראשן מצרים, להחליט כי אין טעם למעורבות שלהן במלחמה כיוון שזו כבר ממילא הוכרעה. התפתחות מעין זו, סיכם תל את דבריו, אינה טומנת בחובה בעיות מיוחדות לירדן (he foresaw no real problems for Jordan).[27]

בפגישה עם שגריר ארצות־הברית בירדן פינדלי בארנס ב־18 במאי 1967 העריך המלך חוסיין כי יעד ההתקפה של ישראל יהיה סוריה. אם מצרים לא תגיב על כך בדרך פעולה צבאית, אמר המלך חוסיין, תעמוד ירדן מן הצד ולא תתערב (will stand still). אם מצרים תגיב, וזו אפשרות סבירה יותר, והתגובה תהיה בעלת אופי של "יציאה ידי חובה", תצטרך ירדן לנקוט פעולה כלשהי. המלך סירב לפרט את טיבה ואופייה של פעולה זו. עם זאת, הוא הוסיף כי המדובר בפעולה שתספיק כדי למנוע את הצגתה של ירדן כמשתפת פעולה. מדברי המלך השתמע כי המדובר בפעולה בעלת אופי מוגבל. בכל מקרה, הבטיח המלך, לא תהיה התנגשות צבאית ישירה (direct armed clash) של ירדן עם ישראל כל עוד המתקפה הישראלית נגד סוריה תהיה מוגבלת בזמן (of limited duration).[28]

עוד המשיך המלך ואמר שלדעתו המזרח התיכון עומד בפני תקופה ארוכה למדי של זעזועים וחוסר יציבות וכי המצב חמור יותר ממה שנראה כלפי חוץ. אמנם סוריה היא יעד המתקפה של ישראל בטווח הקצר, אולם בטווח הארוך יותר, תציב ישראל את ירדן כיעד למתקפה שלה. בהקשר זה התבטא המלך בצורה נחרצת. עם זאת, קשה לדעת אם דבריו ביטאו הערכת מצב כללית שנבעה מיחס חשדני "אינהרנטי" כלפי ישראל או שמא היה בידיו מידע שהעריך כמהימן באשר לכוונותיה של ישראל כלפי ירדן. אפשרות אחרת היא שהמלך בחר בכוונת מכוון להקצין את החששות שלו מפני ישראל כדי "לסחוט" מן הממשל האמריקני מחויבות למנוע מהלכים התקפיים מצד ישראל כנגד ירדן.[29]

בהמשך השיחה הבהיר המלך כי לדעתו ישראל לא קיבלה את הסטטוס־קוו שנוצר לאחר מלחמת העצמאות כדבר סופי ומוחלט. הוא משוכנע, כך אמר, שלישראל יש צרכים צבאיים וכלכליים ושאיפות טריטוריאליות הנתמכות ברגשות דתיים־לאומיים שיוכלו להתממש רק על־ידי כיבוש השטח שממערב לירדן. במקרה כזה ירדן תהיה חייבת להגיב, אחרת תפרוץ בממלכה הפיכה. בסיומה של השיחה הבהיר המלך את תביעותיו הקונקרטיות מן הממשל האמריקני; בראש ובראשונה הוא מבקש לדעת מה תהיה תגובת הממשל האמריקני במקרה של מתקפה ישראלית נגד ירדן. השגריר התחמק מתשובה מוגדרת והסתפק בהבהרה כי ארצות־הברית נחרצת בעמדתה למנוע שינויי גבול בין ישראל וירדן בכוח, ואולם התגובות הקונקרטיות ייקבעו לאור נסיבות הזמן והמקום. משנוכח לדעת כי אינו יכול לצפות למחויבות

אמריקנית ברורה לסייע לו במקרה של מתקפה ישראלית, נפנה המלך לבקשה קונקרטית יותר מן הממשל – מתן סיוע דחוף למדינתו. בלי סיוע זה, הזהיר, יתמוטט ממשלו. גם על כך, לא קיבל תשובה ברורה.[30]

מסרים דומים הועברו לממשל האמריקני גם על־ידי ראש ממשלת ירדן באותה תקופה, סאעד ג'ומעה. ירדן, כך הבהיר ג'ומעה, מבקשת בכל מאודה (desperately) להימנע ממעורבות במלחמה ההולכת ומתרגשת על האזור. אולם, הוסיף ג'ומעה, אם יתפתחו מעשי איבה אשר לא יסתיימו תוך זמן מוגדר – המדובר בשעות ולא בימים – תהיה ירדן חייבת להתערב או שאזרחיה יכפו זאת עליה. המסר של ראש ממשלת ירדן היה ברור: אם תצליח ישראל להביס את סוריה בתוך זמן קצר ביותר, היא "תזכה" ל"חזית שקטה" בגבולה המזרחי. ירדן, הוסיף ג'ומעה, מודעת לכך שמעורבותה במלחמה יכולה להביא לחיסול המשטר ההאשמי ואף לחיסולה של ירדן עצמה, אולם אין לה אופציה של עמידה מן הצד במקרה של מלחמה מתמשכת. גם כאן לא ברור אם דברים אלה ביטאו הערכה "אמיתית" של ירדן או שנועדו להביא לכך שהממשל האמריקני יכפה על ישראל להימנע מפגיעה קשה בירדן גם אם תצטרף למעשי האיבה בעל כורחה.[31]

יומיים לאחר מכן, כאשר הלכה והסתמנה באופק הסלמה במשבר והסכנה של חסימת מִצרי טיראן על־ידי המצרים נעשתה ממשית יותר ויותר, שב המלך וזימן אליו את שגריר ארצות־הברית בירדן. בשיחה הדגיש המלך שוב כי לירדן אין עניין להיות מעורבת בצורה כלשהי במעשי האיבה. במגמה לתרום להרגעת האווירה, דיווח המלך לשגריר, החליטה ירדן לערוך את חגיגות יום העצמאות הירדני שאמורות היו להיערך ב־25 במאי 1967 באופן מתון ומאופק. כמו כן החליטה ירדן להימנע מניגוחה של מצרים על כך שאינה חוסמת את המִצרים לשיט ישראלי.[32]

כידוע, משך תקופת זמן ארוכה לגלגה התעמולה הירדנית על מצרים על כך שהיא מסתתרת "מאחורי סיניריו של האו"ם" ונמנעת מלחסום את מִצרי טיראן בפני שיט ישראלי. כן מתחה התעמולה הירדנית ביקורת על שתיקתה הרועמת של מצרים במהלך פעולת סמוע. עתה, כאמור, החליטה ירדן להפסיק להשמיע טיעון זה מחשש פן ילבה הדבר את המתיחות ויבסס את הטענות כי ירדן תרמה להידרדרות למלחמה. בשיחה עם שגריר בריטניה בעמאן הודה המלך חוסיין כי הקנטת מצרים בהקשר לאי־נכונותה לחסום את מִצרי טיראן לשיט ישראלי אינה פעולה ראויה בשעה זו, וכי הורה להפסיק תעמולה זו. לדעתו, יש צורך להפסיק לחלוטין את מלחמת התעמולה הבין־ערבית אולם נאצר אינו עושה רושם כמי שרוצה לנהוג כך.[33]

בשיחה מאוחרת יותר עם שגריר בריטניה בעמאן, אמר המלך חוסיין כי האיום המצרי לחסום את המִצרים הוא מהלך "בלתי מובן ומסוכן באורח קיצוני"

(incomprehensible and extremely dangerous). בהמשך השיחה מסר המלך לשגריר כי שיגר את הרמטכ"ל חמאש לקהיר ב־21 במאי 1967 כדי לבחון את כוונותיה הצבאיות של מצרים ולבדוק אם קיימת אפשרות של תיאום צבאי עם מדינות ערביות אחרות. חמאש דיווח שככל הנראה אין למצרים תכנית פעולה כוללת, וכי בשלב זה ההיערכות של הכוחות היא בעלת אופי הגנתי. לדבריו של המלך, לא ברור לו אם קביעות אלה עדיין תקפות.[34]

המלך הוסיף ואמר כי חמאש התרשם שהפיקוד הערבי המשותף אינו מופעל כלל. המצרים מתייעצים רק עם הסורים, וגם זאת על בסיס בילטרלי. חמאש הונחה למסור למצרים כי המלך חוסיין שינה את עמדותיו וכי הוא אינו מתנגד עוד להצבת כוחות ערביים בשטח ירדן אם יוסכם על תכנית פעולה כוללת. דיווח זה נמסר לנשיא נאצר. תגובתו הייתה שצעד כזה אינו ראוי כעת: ירדן צריכה לחזק עד כמה שניתן את המערך ההגנתי שלה ולהימנע ממהלכים מתגרים. דווקא על רקע "עצה" מצרית זו, התקשה חוסיין להבין את החלטתו של נאצר לחסום את המְצרים. עם זאת היה חוסיין נחוש ברעתו לשמור על רגיעה רבה ככל האפשר.[35]

המהפך בעמדת ירדן

לאחר שמצרים הודיעה באורח חד־משמעי על חסימת מְצרי טיראן לשיט ישראלי, ניכר שינוי בולט בהתייחסותיה של ירדן למשבר. עתה ברור היה למשטר ההאשמי כי סיכוייו להישאר מחוץ למעגל העימות קלושים ביותר, כמעט אפסיים. בתוך ירדן גאה גל לאומני, והתחזקה עד מאוד התביעה שהמשטר ההאשמי ישתלב בהכנות למלחמה בישראל. במקביל הופעל על המשטר הירדני לחץ כבד בזירה הבין־ערבית להפגין סולידריות עם מצרים. על רקע זה הביע ראש ממשלת ירדן תמיכה גורפת בצעדיה של מצרים ובעיקר צידד בחסימת מְצרי טיראן לשיט ישראלי. בה בעת נקט המלך חוסיין צעד בעל משמעות אסטרטגית — הוא הנחה את הצבא הירדני להיכנס למערך חירום בגבול עם ישראל. בתוך כך החלו הכנות לגיוס מילואים נרחב בירדן. נוסף על כך, הודיעה ירדן על נכונותה לאפשר כניסת כוחות עיראקיים וסעודיים לשטחה ולהעמיד את שדות התעופה שלה לרשות המפקדה הערבית המשותפת.[36]

בשיחה עם שגריר ארצות־הברית בירדן ב־25 במאי 1967 דיווח לו חמאש, הרמטכ"ל הירדני, כי להודעה הנוגעת לכניסת כוחות עיראקיים וסעודיים לירדן אין משמעות מעשית, בשלב זה לפחות, שכן הפיקוד הערבי המשותף הודיע לירדן שבשלב זה אין צורך בהצבת כוחות זרים בירדן. ההודעה נועדה אפוא בעיקר לצורכי פנים, דהיינו — כדי לרצות את האוכלוסייה הפלסטינית שתבעה נקיטת צעדים ממשיים להפגנת סולידריות בין־ערבית. צעד דומה ננקט כלפי בריטניה. שר ההסברה

הירדני טרח להבהיר לשגריר כי ביטויי ההזדהות של ירדן עם מצרים מחויבים מן המציאות הקשה שירדן נקלעה אליה, והיא פועלת למעשה מחוסר ברֵרה. ואכן, שגריר בריטניה בירדן מיהר להבהיר לממשלתו שלא יפרשו את הבעות ההזדהות של הנהגת ירדן עם נאצר כביטוי של תמיכה אמיתית בנאצר ובדרכו. ירדן, הוא מדגיש, מודעת היטב למזימותיו של נאצר נגדה וכל מעשיה בהקשר זה נובעים מאילוצים פנימיים וחיצוניים.[37]

באותו יום נתן המלך חוסיין ביטוי ממשי לסולידריות שלו עם מצרים. הוא פנה אל בעל בריתו הקרוב, השאה של איראן, וביקש כי יפסיק את הזרמת הנפט מאיראן לישראל. בפגישה עם שגריר ארצות־הברית בירדן הבהיר המלך חוסיין כי עשה זאת על־פי בקשת נאצר. בתגובתה הרשמית בחרה איראן שלא להתעמת עם הבקשה הירדנית. בהסתמכות על העובדה שעסקאות הנפט עם ישראל בוצעו באורח פורמלי דרך "צד שלישי", טענה איראן כי היא כלל אינה מוכרת נפט לישראל. לא ברור לנו כיצד נהגה איראן בעניין זה הלכה למעשה. במגעים חשאיים עם הממשל האמריקני הבהירו גורמים בכירים בממשל האיראני כי אסור לארצות־הברית לאפשר לנאצר להשיג הישגים במשבר זה.[38]

ב־26 במאי 1967 שיגר המלך חוסיין שדר אל הנשיא ג'ונסון. בשדר ניסה המלך להביא לתפנית משמעותית בעמדותיו של הממשל האמריקני במשבר. המלך קרא לממשל לאמץ מדיניות פרגמטית, השמה לנגד עיניה בראש ובראשונה את האינטרסים ארוכי הטווח של ארצות־הברית במזרח התיכון. ממילא השתמעה מדבריו הקריאה לממשל לנקוט מדיניות "מאוזנת" יותר במשבר הנוכחי. באורח קונקרטי הייתה משמעות דבריו שעל הממשל להניח בשוליים עקרונות משפטיים ומוסריים המחייבים אותו בשעה זו להביע תמיכה בישראל, ולנקוט עמדות שיקרבו אותו אל מוקדי הכוח בעולם הערבי. בכך תשיג ארצות־הברית עמדות השפעה חזקות יותר באזור, ותוכל לקדם את האינטרסים שלה ושל בנות בריתה ביתר הצלחה.[39]

בשדר שלו אל הנשיא ג'ונסון קבע המלך כי עמדותיה של ארצות־הברית במשבר הן בעלות אופי פרו־ישראלי מובהק. לעמדות אלה, טען, עלולות להיות השלכות מרחיקות ומזיקות לאינטרסים של ארצות־הברית באזור. לדעתו, ארצות־הברית מסתכנת באובדן שארית האהדה שיש כלפיה במזרח התיכון, ומסכנת את מעמדה באזור. הזדהותה של ארצות־הברית עם ישראל במשבר, הזהיר המלך, תחייב את ידידותיה המסורתיות באזור לאמץ עמדות אנטי־אמריקניות כדי לשרוד בעולם הערבי כיום. עם זאת, גם נקיטת עמדות אנטי־אמריקניות בשעה זו אינה מבטיחה את המשך הישרדותם של ממשלים המוכרים כממשלים פרו־אמריקנים, כל עוד נמשכת מדיניות ההזדהות של הממשל הנוכחי עם ישראל.[40]

ההזדהות המוגזמת (over identification) של הממשל עם ישראל, הדגיש המלך, גם אינה משרתת בסופו של דבר את האינטרסים של מדינת ישראל. לישראל, קבע המלך, יש אינטרס מובהק שלארצות־הברית יהיה כוח השפעה גדול ככל האפשר בעולם הערבי. רק בעזרת כוח השפעה זה תוכל ארצות־הברית ללחוץ על מדינות ערב ללכת לקראת פשרה עם ישראל. התמוטטות מעמדה של ארצות־הברית באזור תפגע קשות בכוח המיקוח וביכולת התמרון שלה, הסביר, ואת המחיר תשלם, בין השאר, גם מדינת ישראל. המלך הציע כי ארצות־הברית תימנע מהצהרות פומביות המביעות תמיכה בישראל, ותמקד את פעילותה במסגרת מוסדות האו״ם. רק כך, קבע, היא תוכל, אולי, לשרת את האינטרסים שלה ושל בעלות בריתה באזור.[41]

בהמשך השדר הציג המלך הערכת מצב מעניינת על מהלכיו של נאצר במשבר ועל המניעים העומדים מאחריהם. המלך קבע כי מטרתו של נאצר אינה עימות צבאי עם ישראל אלא עימות פוליטי עם ארצות־הברית. ההוכחה הניצחת לכך היא העובדה שנאצר אינו מגלה עניין בתיאום צבאי עם ירדן. זאת, למרות מודעותו לחשיבותה של החזית המזרחית לריתוק כוחות ישראליים ניכרים במקרה של עימות צבאי. על רקע הערכה זו הציע המלך לממשל להימנע מפעולות שישחקו לידיו של הנשיא נאצר. הזדהות עם ישראל, הוא הזהיר שוב, תאפשר לנאצר לממש את מטרתו לקומם נגדה את העולם הערבי כולו. במקרה כזה ייתכנו נגד ארצות־הברית צעדי עונשין מצד העולם הערבי — החל באמברגו נפט וכלה בניתוק יחסים דיפלומטיים עמה.[42]

עוד מתח המלך חוסיין ביקורת מרומזת על מעורבותו הפעילה של הממשל בשאלת השיט במְצרים ועל תמיכתו המופגנת בעמדותיה של ישראל בהקשר זה. מניסוח הדברים עלה כי לדעת המלך הסוגיה היא בעלת אופי פוליטי, וההיצמדות לסוגיות משפטיות אינה נכונה. ארצות־הברית חייבת לקבוע את עמדותיה בסוגיה זו על בסיס של ניתוח האינטרסים הפוליטיים שלה. ניתוח כזה יוביל אותה למסקנה כי שאלת השיט במְצרים חייבת להיות מוכרעת בין ישראל ומצרים. בהקשר זה, ארצות־הברית יכולה למלא תפקיד של מתווך ולא להיות צד בעל עניין. אפשרות אחרת שבה יכולה לתמוך ארצות־הברית, הציע המלך, היא קריאה לפתרון המשבר באמצעות מוסדות האו״ם. הממשל האמריקני, כך השתמע מדבריו, חייב לדעת ולהבחין בין עיקר וטפל. מצער יהיה מאוד אם בגלל סוגיה שולית יחסית כמו שאלת השיט במְצרים תאבד ארצות־הברית את מעמדה באזור.[43]

למחרת, ב־27 במאי 1967, נפגש המלך חוסיין עם שגריר בריטניה בירדן. באופן תמוה נעדרה מן השיחה לחלוטין הנימה האגרסיבית והמתריסה שאפיינה את השדר שלו לנשיא ארצות־הברית יום קודם לכן. זאת, למרות שהיה מודע לזהות הרבה

בעמדות בריטניה וארצות־הברית וליכולתה של בריטניה להשפיע על עמדותיה של ארצות־הברית במשבר. משיחתו עם השגריר הבריטי אפשר היה להתרשם כי המלך השלים עם חוסר יכולתו להביא לשינוי מהותי בעמדות הממשל האמריקני במשבר, ועם ההידרדרות לקראת עימות מלחמתי. המלך מסר לשגריר כי להערכתו רק נס יוכל למנוע פרוץ מעשי איבה באזור. חוסיין ביסס הערכתו זו על הנקודות העיקריות הבאות: א. שני הצדדים ריכזו כבר כוחות רבים למערכה; ב. שני הצדדים מגלים חוסר גמישות בעמדותיהם במשבר; ג. לישראל יש שאיפות התפשטות אינהרנטיות; ד. ברית־המועצות נחושה בדעתה להוביל לעימות עם המערב ובעלי בריתו באזור. את דבריו לשגריר סיים המלך בקביעה כי הגם שירדן נוקטת צעדים למנוע הסלמת המתיחות בגבולה עם ישראל, בסופו של דבר היא תהיה מעורבת בעימות.[44]

השתלבות ירדן בקואליציה המלחמתית

ב־29 במאי 1967 זימן אליו המלך חוסיין את שגריר מצרים בירדן, עות'מאן נורי, וביקש כי יסדיר לו פגישה עם הנשיא נאצר בהקדם "כדי לתאם מהלכי הגנה מול האיום הישראלי." ב־30 במאי 1967 הגיע המלך חוסיין לקהיר ונלקח מיד אל הנשיא נאצר. בפגישה נכחו גם המרשל עבד אלחכים עאמר, סגן נשיא מצרים והמפקד הראשי של הצבא המצרי, וכן ראש ממשלת ירדן, סאעד ג'ומעה. מעדותו של המלך חוסיין עצמו עולה כי היה להוט עד מאוד להגיע להסכם עם מצרים. כדי למנוע סחבת מיותרת, הציע חוסיין כי הסכם ההגנה המצרי־ירדני יהיה תעתיק מדויק של הסכם ההגנה המצרי־סורי, ובכל מקום שבו רשום שמה של סוריה — יירשם שמה של ירדן.[45]

ואכן, בתוך זמן קצר נודע כי מצרים וירדן חתמו על הסכם הגנה שקבע, בין השאר, כי ירדן מקבלת על עצמה את ההתחייבויות העיקריות הבאות: א. לקבל בארצה כוח משלוח עיראקי ולפרק את המערך המוגבר שלה בגבול הסורי; ב. לרכז את כוחותיה בגבול ישראל במגמה למשוך כוחות ישראליים מן הגזרה המצרית; ג. להשתתף במערכה נגד ישראל בביצוע פעילות תוקפנית מתוכננת במסגרת המפקדה הערבית המשותפת, לרבות תקיפת בסיסי אוויר ומתקנים צבאיים על־ידי חיל האוויר והפעלת יחידות קומנדו לאותה מטרה; ד. להעמיד את כוחות הלגיון וכוחות המשלוח תחת פיקוד מצרי.[46]

לאחר חתימת ההסכם שב המלך לירדן בלוויית אויבו המושבע, אחמד שוקירי. צירופו של שוקירי לנסיעת המלך לירדן עורר פליאה רבה. בין השניים שררה מתיחות קשה מלווה בעוינות אישית. עם הקמתו של אש"ף טרח שוקירי להדגיש את המפנה שחל במערכת היחסים שבין הפלסטינים לבין ירדן. עד כה התמקד המאבק בין שני

הצדדים סביב אופיו של המשטר הירדני, כאשר ריבונותה של ירדן על שתי הגדות לא הועמדה בספק. עתה, עם הקמת אש"ף, הוצב סימן שאלה סביב עצם ריבונותה של ירדן על הגדה המערבית ועל אזרחיה הפלסטינים בכלל. שוקירי נתן לכך ביטוי בהצבת מספר דרישות שמשמעותן הברורה היא פגיעה במעמדה הריבוני של ירדן על כלל ממלכת ירדן: א. הקמת צבא פלסטיני על אדמת ירדן הסר למרות אש"ף; ב. חימוש הכפרים הקדמיים על־ידי אש"ף ובפיקוחו; ג. מס על כל משכורות הפלסטינים שיועבר לידי אש"ף.[47]

המשטר ההאשמי דחה תביעות אלה על הסף וקבע את העקרונות הבאים: א. ירדן היא היחידה המייצגת את נתיני ירדן; ב. ירדן היא פלסטין ואין מקום לישות פלסטינית נוספת; ג. שחרור "האדמות השדודות" של פלסטין הוא עניין למדינות ריבוניות שתשתפנה פעולה ביניהן. אין זכות קיום לצבא שחרור פלסטיני באשר הקמתו תגרום לפיצול הכוחות; ד. לאחר שחרור כל פלסטין והחזרת הזכויות בכל הארץ תהיה ירדן האחרונה שתעמוד למכשול בדרכם של הפלסטינים לקבוע את עתידם. כדי לתת תוקף מעשי לקביעות אלה, הפעיל חוסיין לא אחת את מנגנוני הביטחון של ירדן נגד הארגונים הפלסטיניים שהתיימר שוקירי לייצג.[48]

בתגובה מתח עליו שוקירי ביקורת חריפה. לא פעם קרא לנהל שני מאבקים מקבילים: מאבק אחד לשחרור לאומי נגד ישראל, ומאבק שני — נגד אויבי העם הערבי מבית, אלה המסכלים את המאבק לשחרור לאומי וממלכת ירדן ההאשמית בראשם. באחת מהתבטאויותיו הוא אומר במפורש כי "הפלת המשטר בירדן היא הדרך לפלסטין." מנגנוני התעמולה של מצרים וסוריה הרחיקו לכת מעבר לכך. לא אחת הם כינו את ראשי ההנהגה בירדן, ובמיוחד את ואצפי א־תל, בתואר "סוכן בריטי, ומשתף פעולה עם ישראל."[49]

בנסיבות אלה, לנוכח התפנית הדרמטית בעמדותיה של ירדן, היה ברור לחוסיין כי יהא עליו לספק לממשל האמריקני הסבר על מהלך זה. כאמור, היה המלך מודע היטב למשמעותה האסטרטגית של החזית הירדנית מנקודת ראותה של מדינת ישראל. לא יכול היה להיות ספק כי הוא מבין היטב שהצטרפות ירדן ל"קואליציה המלחמתית" מעצימה באורח ניכר את סכנת ההידרדרות למלחמה. על רקע זה, הזדרז המלך חוסיין ומיד עם שובו מקהיר נפגש עם השגריר האמריקני בארנס, והבהיר לו כי נאלץ לחתום על הסכם הגנה עם מצרים כדי להשיג "תעודת ביטוח" — צבאית ומדינית.[50]

שלא כהרגלו, הפעם לא הרחיב המלך חוסיין בהסבריו אולם נראה כי התייחס בראש ובראשונה לחשש מפני התקוממות פנימית במקרה שירדן לא תצטרף ל"מעגל המלחמה" בראשות מצרים, ולחשש הקונקרטי יותר בשעה זו — כיבוש הגדה

המערבית על־ידי ישראל במקרה של מלחמה. התכנונים האופרטיביים של הצבא הירדני יצאו מתוך הנחה כי לישראל יש עליונות מוחלטת על ירדן, וכי אם תחליט לכבוש את הגדה המערבית, לא יוכל הצבא הירדני לעצור בעדה. לפיכך, תכנוני הצבא הירדני היו הגנתיים בעיקרם. ההערכה של הצבא הירדני הייתה כי המתקפה של צה"ל בגדה המערבית תתבצע בתנועת מלקחיים: זרוע אחת תנוע מגב ההר בירושלים אל עבר רמאללה ומשם אל בקעת יריחו, ואילו הזרוע השנייה תנוע מעמק בית שאן דרומה, לאורך בקעת הירדן, ותחבור עם קודמתה.[51]

מן הראוי לציין כי ימים ספורים לפני נסיעתו לקהיר דיווח המלך לשגריר ארצות־הברית בירדן כי הוא חושש מפני אפשרות שישראל תכבוש את הגדה המערבית במקרה של מלחמה. הוא טען כי הגדה המערבית מהווה שטח אטרקטיבי לישראל מזה שנים. המלך ביקש שארצות־הברית תזהיר את ישראל מפני פעולה כזו וכי תתחייב לבוא לעזרת ירדן בתוך שעות במקרה שאכן תמשש ישראל את תכניתה זו. קשה לנו להעריך אם אכן האמין המלך כי לישראל יש כוונה ממשית לכבוש את הגדה המערבית או שמא נועדו דבריו רק ליצור "אליבי" שיצדיק את הברית שהוא כורת עם הנשיא נאצר. החשש הקונקרטי יותר של המלך חוסיין היה מהמצב הפנימי בירדן. קרוב לוודאי שהמלך פחד שמא הידרדרות במצב תביא גם להתלקחות פנימית של האוכלוסייה הפלסטינית, אשר תבעה באורח בוטה השתלבות ירדנית במאמץ המלחמתי.[52]

בהמשך השיחה עם השגריר דיווח לו המלך חוסיין על עמדותיה ומהלכיה של מצרים במשבר. קשה להימנע מן הרושם כי לפחות חלק מן הדברים היוו מסר שחוסיין התבקש להעביר לארצות־הברית על־ידי הנשיא נאצר. בניגוד להערכותיו ימים ספורים קודם לכן, מסר חוסיין כי חזר מקהיר משוכנע שצעדיו של הנשיא נאצר אינם מכוונים להביא להפלת המשטר ההאשמי בירדן. לדעתו, היה נאצר משוכנע שצפויה מתקפה ישראלית מיידית נגד סוריה וכי זהו המקור למשבר: אין תכנית־על מצרית לניהול המשבר ואין שום "קשר סובייטי". חוסיין קבע כי נאצר לא ייסוג מהחלטתו בעניין חסימת המִצרים לשיט ישראלי אך עם זאת הוא גם לא יפתח בפעולה מלחמתית. אם תבוא פעולה מצד ישראל, היא תמצא את מִצרים מוכנה לכך. דבריו אלה של המלך נועדו, כמובן, להבהיר לממשל כי מאמציה להביא לשינוי בהחלטתו של נאצר לחסום את המִצרים הם חסרי תוחלת. ממילא התבקשה מכך המסקנה כי אם ברצונה של ארצות־הברית למנוע עימות מלחמתי באזור, עליה למקד את לחציה בישראל.[53]

נאצר, הבהיר חוסיין, משוכנע שאם ישראל תתקוף את מצרים, ייעשה הדבר רק לאחר שישראל קיבלה "אור ירוק" לכך מארצות־הברית. חשדותיו של נאצר מפני

כוונותיה של ארצות־הברית, קבע חוסיין, התחזקו על רקע העובדה שהיא הטילה אמברגו על משלוחי נשק למדינות ערב. חוסיין הביע את תקוותו כי במקרה של עימות מלחמתי תימנע ארצות־הברית מצעדים שייראו כתוקפנות כלפי הערבים. הוא הדגיש כי למרות שאפשר לשוקירי לשוב עמו לעמאן, הוא לא יסכים לשום שינוי ביחסים שבין ירדן לבין אש"ף. בסיום שיחתו ביקש חוסיין להדגיש כי הוא נשאר דבק בעמדותיו האוהדות כלפי ארצות־הברית כמו קודם. חשוב שהממשל ידע שהוא חתם על הסכם ההגנה עם מצרים רק מפני שהוא נאלץ לעשות זאת, לנוכח המשבר הקיים.[54]

בפגישה מאוחרת יותר עם שגריר ארצות־הברית חזר המלך והדגיש כי לדעתו לא ייסוג נאצר מעמדותיו בעניין חסימת השיט במצרי טיראן לספינות הנושאות דגל ישראל או כאלה המובילות חומרים אסטרטגיים לישראל. לדעת נאצר, אמר חוסיין, לארצות־הברית יש מנופי השפעה רבי־עוצמה על ישראל. אם תעשה בהם שימוש, היא תוכל למנוע מישראל לצאת למלחמה. בכל מקרה נאצר מצפה כי במקרה של עימות מלחמתי תימנע ארצות־הברית מנקיטת עמדות נגד מצרים. אם תתערב ארצות־הברית נגד מצרים, הזהיר חוסיין, נאצר משוכנע כי ברית־המועצות תעמוד לצדו.[55]

בהמשך — ככל הנראה על רקע העובדה שנציגי הממשל לא נענו להצעותיו הקודמות — הציג חוסיין בפני השגריר דרך פעולה קונקרטית ופשוטה למימוש שאמורה הייתה לקדם את האינטרסים של ארצות־הברית באזור. המלך הדגיש כי הוא מעלה הצעה זו כ"ידיד ותיק" של ארצות־הברית. על־פי הצעתו יצא דובר הבית הלבן בהצהרה הכוללת את הנקודות העיקריות הבאות: א. ארצות־הברית שואפת לנקוט עמדה ניטרלית בין הצדדים היריבים במשבר; ב. מטרתה העיקרית של ארצות־הברית היא לשמור על השלום, והיא מוכנה להעמיד את שירותיה הטובים למטרה זו; ג. ארצות־הברית לא תהיה אחראית למעשי איבה באזור ולא תהיה צד בהם; ד. ארצות־הברית תנקוט עמדה נגד כל צד שיפתח במלחמה. המלך הדגיש כי הוא מעלה הצעה זו כידיד ותיק של ארצות־הברית. אם לא תנקוט ארצות־הברית מהלך כזה, חזר והזהיר, היא עלולה לסבול קשות ככל שיחריף המשבר.[56]

מעניין לציין כי גם סעודיה טרחה להעביר לממשל האמריקני מסר דומה במסגרת מאמציה להצדיק את תמיכתה במהלכיו של נאצר. בפגישה עם אישים בכירים בממשל האמריקני ב־31 במאי 1967 הבהיר להם הנסיך מוחמד, בנו של המלך פייסל, שליט סעודיה, כי נאצר הצליח לכפות על סעודיה "שותפות" עמו שסעודיה כלל אינה חפצה בה. סעודיה, קבע הנסיך, מודעת היטב לשאיפתו של נאצר לחסל את המשטרים המתונים בעולם הערבי, אולם כאשר המדובר במאבק נגד ישראל, אין לאף ממשלה

ערבית ברֵרה אלא להתאחד מאחורי המדינות המעורבות במאבק. מתוך הכרה שהממשל אינו יכול להימנע מהבעת התנגדות לחסימת המְצרים על־ידי נאצר, הציע הנסיך מוחמד כי הממשל ידגיש את ההיבט המשפטי העקרוני כגורם עיקרי להתנגדותו למהלכיו של הנשיא נאצר. בדרך זו, קבע הנסיך, הוא יצליח למנוע את הדימוי של ממשל המזדהה באורח מוחלט עם ישראל.[57]

בכל מקרה, הדגיש הנסיך, סעודיה, בהתייחסויותיה למשבר, תהא חייבת "לצאת ידי חובה" בהצהרות תקיפות נגד ארצות־הברית בשל תמיכתה בישראל. ייתכן אפילו שתצטרך להכריז על אמברגו נפט לזמן מה. אולם, לאחר שוך הסערה, יחזור שיתוף הפעולה לקדמותו. בהמשך, יעץ הנסיך לממשל לפעול במהירות כדי ליצור עובדה קיימת במְצרים. ככל שתמתינו יותר, אמר הנסיך לנציגי הממשל, כך יהיה לכם קשה יותר לפעול. בהמשך דבריו הסתבר כי הנסיך דיבר על פעולה כוחנית נגד מצרים ששלבה הראשון יהיה העברת ספינת מבחן במְצרים. אם יהיה צורך להשיב אש נגד מְצרים, אמר הנסיך, רצוי שזה ייעשה על־ידי ארצות־הברית או מדינה מערבית אחרת, ולא על־ידי ישראל. [ולנו לא ברור אם הצעה נועזת ומרחיקת לכת מעין זו נעשתה "בסמכות וברשות" של ראשי ההנהגה בסעודיה או שמא ביטאה את דעתו הפרטית של הנסיך.] לבסוף, חזר הנסיך והדגיש, כאילו היה צורך נוסף בכך, נאצר הוא האויב האמיתי של ארצות־הברית ובעלות בריתה באזור. אם תוכל ארצות־הברית להרוס את משטרו (face him down) בלי שייפגעו בעלות בריתה באזור, הבטיח בסוף דבריו, צפוי לארצות־הברית עתיד טוב באזור.[58]

ב־1 ביוני 1967 הגיע לירדן ראש המטה של המפקדה הערבית המשותפת, עבד אלמנעם ריאד, ומיד עם הגיעו הקים בעמאן מוצב פיקוד קדמי של המפקדה הערבית המשותפת. לאחר זמן קצר הבהיר ריאד כי הוא מקבל על עצמו את הפיקוד המבצעי על הזירה הירדנית, אף כי ההסכם שנחתם יום קודם לכן קבע כי הפיקוד יעבור אליו רק במקרה של מלחמה. מטהו של ריאד כלל קצינים בכירים — מצרים וגם עיראקים — וכן את חברי המטכ"ל הירדני. משמעות המהפך הייתה כי למעשה נשללה מן המלך חוסין השליטה הממשית על צבאו, והפיקוד עבר לידיו של מנעם ריאד.[59]

על־פי המידע שהגיע לידי ישראל החליט ריאד ב־2 ביוני 1967 להשאיר את הכוחות שתחת פיקודו בהיערכות הגנתית עד להשלמת הגעתם של כוחות המשלוח מעיראק ומסעודיה. ב־9 ביוני 1967 אמורים היו הכוחות הללו לעבור לשלב התקפי אשר יבוא לידי ביטוי ביכולת להפעיל כוחות אוויר, ארטילריה ויחידות קומנדו כנגד שדות תעופה בישראל. כמו כן הוחלט על ביצוע "מחטפים" בשטח ישראל, ובעיקר — השתלטות על מובלעת הר הצופים, ארמון הנציב, משלטי מודיעין ורכסי הגלבוע.[60]

ב־3 ביוני 1967 הגיעו לירדן שני גדודי קומנדו מצריים, ולמחרת החלה כניסתו של כוח המשלוח העיראקי. באותו יום פורק מערך החסימה הירדני שמול הגבול הסורי. בשעות הערב של ה־4 ביוני 1967 הורה המלך חוסיין להעמיד את חיל האוויר שלו בכוננות עליונה, בין השאר לצורך האפשרות שיוחלט על תקיפת שדות תעופה בישראל. במקביל חגג הנשיא נאצר בקהיר את חתימת הסכמי ההגנה בין מצרים, סוריה, עיראק וירדן. במהלך החגיגות הצהיר כי מצרים לא תקבל שום הכרזה של המדינות הימיות הקובעת כי מְצרי טיראן הם נתיב שיט בין־לאומי. בנסיבות אלה, החליט צה"ל לתגבר את כוחותיו בזירת ירדן באורח משמעותי.[61]

ב־4 ביוני 1967 זימן אליו המלך חוסין את ראשי הנציגויות הדיפלומטיות בירדן ופרס בפניהם את "הגיגיו" על "מקורותיו ההיסטוריים" של המשבר הנוכחי במזרח התיכון. מדבריו ניכר כי השלים עם "מיקומו" בתוך הקואליציה הרדיקלית בעולם הערבי בראשות מצרים. בנסיבות אלה לא נותרה לו בְּרֵרה אלא להוכיח שעוינותו לישראל אינה נופלת מזו של שאר המדינות בקואליציה, ושורשיה אינם נעוצים רק במשבר הנוכחי אלא בעבר הרחוק יותר.[62]

ואכן, בראשית דבריו טרח המלך להדגיש כי המשבר הנוכחי נובע מעצם הקמתה של מדינת ישראל על חשבון זכות ההגדרה העצמית של הערבים. הוא סקר את ההיסטוריה של הסכסוך הישראלי־ערבי מאז מלחמת 1948. אז, אמר המלך, היו הערבים מפולגים וחסרי יכולת לעמוד מול העוול שנעשה להם. כתוצאה מכך, הצליחה ישראל לממש את שאיפות ההתפשטות שלה. בהמשך חזר המלך ו"דקלם" כמעט מילה במילה טיעונים נדושים למדי של הנשיא נאצר. ישראל, טען, השתלטה על העיר אילת באורח לא לגיטימי, והפרה הסכמים כתובים. עיר זו, קבע חוסין, מעולם לא הייתה שייכת לישראל. בשנת 1956 כבשה ישראל את סיני כשהיא מסתייעת בגורמים חיצוניים. לאחר מכן היא פעלה להטות את מימי הירדן לתחומה בניגוד לחוק הבין־לאומי. לבסוף, הגיע חוסין אל פעולת סמוע. פעולה זו, קבע המלך, נועדה לפגוע בירדן ולהביא לקריסתה.[63]

המשבר הנוכחי, קבע המלך בהמשך, נבע מהכנותיה של ישראל לתקוף את סוריה. הדבר חייב את הנשיא נאצר לתבוע את נסיגת כוח האו"ם מסיני ולחסום את המְצרים. מצרים רק החזירה את מעמדה בסיני ובמצרים לזה ששרר בשנים 1948–1956. הערבים, הדגיש המלך, נמנעו במשך שנים ממימוש הזכויות שלהם שנפגעו לאחר מלחמת סיני. כמו כן הם נמנעו מלתבוע את מימוש זכויותיהם על־פי תכנית החלוקה, כולל נמל בים התיכון והחזרת זכויות הפליטים. כל מה שהערבים רצו לאורך השנים הוא שלום וביטחון ואולם עקשנותה של ישראל מנעה מימוש שאיפה זו.[64]

בהתייחסו למשבר הנוכחי קבע המלך כי על אף שהעולם הערבי מאוחד עתה

הרבה יותר מבעבר, ולכאורה יחסי הכוחות נוטים לטובתו, אין למדינות ערב עניין להביא לעימות מלחמתי כולל באזור. מדבריו השתמע כי מדינות הקואליציה אינן מתכוונות ליזום פעולה מלחמתית נגד ישראל. ואולם, הוא הזהיר, בסופו של דבר עלול העולם הערבי להילכד בתוך המלכודת שטומנת לו ישראל, והיא זו שתפתח במלחמה. בנימה של איום הוסיף המלך חוסיין וקבע כי העולם הערבי יבחן את צעדיהן של המדינות כדי לבחון מי עומדת לצדן של מדינות ערב ומי לא. העולם הערבי, הדגיש המלך, לא ישכח את אלה שיעמדו לצדו בשעה קשה זו. כל הישגיה של ישראל, טען, באו לה באמצעות התגרות, השפלות ושימוש בכוח כלפי הערבים. את דבריו סיים המלך בקביעה כי זוהי חובתם של כל הערבים לעמוד מול האיום הישראלי. העימות עם ישראל הנו בלתי נמנע, ויש לפתור את הבעיה אחת ולתמיד.[65]

מדברים אלה עולה לכאורה כי המלך חוסיין מזדהה "בלב ונפש" עם מהלכיו וטיעוניו של נשיא מצרים, וכי הוא דבק בתמיכתו בו. ואולם, מתזכיר ששיגר שגריר ארצות־הברית בירדן ערב פרוץ המלחמה, מסתבר כי למרות ההתקרבות למצרים, שאף המלך חוסיין לשמור בכל מחיר על עצמאותה של ירדן ולהגביר, ככל האפשר בנסיבות הקיימות, את חופש התמרון שלה. לדעת השגריר, חשדנותו של המלך במניעיו של נאצר לא פגה כלל ועיקר. המלך היה שבע רצון מחתימת הסכם ההגנה עם מצרים שכן הוא ראה בו תעודת ביטוח אל מול כוונותיה של ישראל. עם זאת, סבר השגריר, המלך ושאר חברי ההנהגה רחוקים מאוד מן האווירה המתלהמת הקוראת להכות בישראל, והמלך נחוש בדעתו להגביל את חרירתה של מצרים לתוך ירדן. נוכחותו של שוקירי בעמאן, קבע השגריר, גורמת, ללא ספק, מבוכה למלך ירדן והמלך מתכוון להצר את צעדיו ככל האפשר. על־פי מקור בעל נגישות העביר המלך חוסיין לישראל רמזים, ובהם בקשה מצדו כי ישראל תגלה "הבנה" לפעולות מוגבלות נגד ישראל אשר יבטאו "סולידריות" עם מצרים, אך לא תהיה בהן משום פגיעה ממשית בישראל. ישראל, כך דווח, לא גילתה נכונות לקבל הצעה זו.[66]

בין כך ובין כך, הצטרפותה של ירדן לקואליציה המלחמתית העלתה באורח דרמטי את סף החרדה בישראל. קרבתה של ירדן אל ריכוזי אוכלוסייה, מרכזי תעשייה ומסחר, מנגנוני שלטון מרכזיים ויעדים אסטרטגיים מגוונים, יצרה חששות כבדים כי במקרה של מתקפה ערבית יזומה עלול לעמוד בסימן שאלה עצם קיומה של מדינת ישראל. וכך נכתב בתזכיר צה"לי:

> בגין שליטתה בגדה המערבית, עלולה היתה ירדן לשמש בסיס מוצק וראש גשר לפעילות צבאית עוינת המכוונת הישר אל ליבה של מדינת ישראל. זאת, למרות שהיחסים הבינערביים שקדמו למלחמה לא רמזו על כוונה ירדנית

להצטרף לקואליציה אנטי־ישראלית פעילה. קואליציה מעין זו היתה מחייבת ריתוק כוחות ישראליים ניכרים להגנה על גזרות רגישות כירושלים והפרוזדור, ובמרכזי אוכלוסין בשפלת החוף ועמק יזרעאל. עם זאת, כל האמור לעיל היה מותנה בקיום מעמדו של המלך חוסיין וכמובן בהתנגדות של המלך לשינוי הסטטוס־קוו העדין ביחסי ירדן־ישראל). החשש היה שעם הפלתו עלולים היו כוחות עוינים להתייצב במזרח ירושלים, בטול כרם ובג'נין. כל זאת בתיאום עם פעילות שאר ארצות ערב בגזרות אחרות. על רקע זה, נדרש צה"ל להכין תוכנית אופרטיבית גם למקרה כזה ... התייחסותו של המטכ"ל לאפשרות "הגרועה ביותר" נבעה, בין היתר, מן ההערכה כי במצבה הגיאופוליטי יוצא הדופן של מדינת ישראל ונחיתותה בשטח (גבולות פרוצים, חוסר עומק אסטרטגי) ובאוכלוסיה (משאבים מוגבלים בכוח אדם וביכולת כלכלית), תהיה כל יוזמה התקפית של האויב — בהיקף ובעוצמה שתאפשר לו חדירה לתוך מרחבים חיוניים והשתלטות, ולו חלקית, על שטחי מפתח או נקודות יישוב — משום סכנה לעצם קיומה של מדינת ישראל.[67]

ההסכם הירדני־מצרי והסכנה המוחשית של כניסת כוחות עיראקיים לירדן, תרמו תרומה מכרעת לשינוי עמדות בהנהגה בישראל סביב הצורך ביוזמה התקפית. גם אלה שהסתייגו לאורך כל תקופת ההמתנה ממהלכים צבאיים הבינו עתה כי הממשל האמריקני אינו מתכוון לפעול, בטווח הזמן הקרוב, לפתיחת המצרים. לישראל לא נותרה ברֵרה אלא לפעול בעצמה. לא יכול היה להיות ספק שהשלמה עם המציאות שנוצרה תנחית מהלומה אנושה על יכולת ההרתעה של ישראל ואולי גם על עצם קיומה כמדינה ריבונית: "ההסכם הירדני־מצרי," כתב אבא אבן, מן התומכים המובהקים בקו מדיני, "הבהיר שיהיה עלינו להילחם, מן הסתם, בשלוש חזיתות, וכי סכנה מיוחדת וקטלנית תהיה צפויה ברצועת החוף, שבה תוכל התקרמות מוצלחת של טור שריון לנתק את עורק החיים של האומה לשניים. האחדות הערבית, שימים אחדים קודם לכן נראתה בבחינת חזיון שרב ערטילאי, הופכת עתה לממשות עזת רושם." ואכן, בפגישתו ב־1 ביוני 1967 עם הרמטכ"ל יצחק רבין ועם ראש אמ"ן אהרון יריב, הבהיר להם אבא אבן כי אין לו מעתה מעצורים כנגד פעולה צבאית יזומה של ישראל.[68]

ישראל וירדן ב־5 ביוני 1967

בבוקר ה־5 ביוני 1967 הפגינה ישראל מאמץ להניא את ירדן מהצטרפות למלחמה. במאמץ זה, ראוי לציין, תמך גם הדרג הצבאי. המסר הראשון הועבר באמצעות

הממשל האמריקני. ישראל ביקשה מן הממשל כי ימסור לירדן את שאיפתה הכנה (earnest desire) שלא לגרום לירדן נזק כלשהו. מתוך הנחה סבירה כי ירדן תתקשה לעמוד מן הצד ולהימנע מכל פעולה, "זרקה" ישראל לירדן הצעה, שזמן קצר קודם לכן הסתייגה ממנה בעצמה, שתאפשר לירדן "לצאת ידי חובה" בירי מוגבל של "מטחי כבוד" שלא יחייב את ישראל לתגובה מסיבית נגדה. במסר לירדן הביעה ישראל את תקוותה כי אפשר יהיה למנוע התפרצות מעשי איבה בין שתי המדינות, או לפחות להגביל אותם למינימום. בשדר שהעביר אשכול ב־5 ביוני 1967 אל הרולד וילסון, ראש ממשלת בריטניה, נכללה פנייה נוספת לבריטניה לעשות מאמץ ולמנוע את כניסת ירדן למלחמה: "שר החוץ שלנו," כתב אשכול לווילסון, "סיפר לשגרירך על הניסיון שלנו למנוע כל הסתבכות עם ירדן, אלא אם כן תביא ירדן לידי כך שלא יהיה מנוס מהתנגדות. אני מקווה שעדיין אפשר יהיה למנוע זאת."[69]

בהמשך אותו יום, ולאחר שירדן פתחה בהרעשה ארטילרית כבדה, העביר איש משרד החוץ, ארתור לוריא, למפקד כוחות האו"ם באזור, אוד בול, מסר מראש הממשלה אל המלך חוסיין, ובו בקשה כי ירדן תימנע מגלישה לעימות מלחמתי כולל עם ישראל: "ישראל," הבהיר אשכול, "לא תפתח בכל פעולה שהיא נגד ירדן." מתוך מודעות ליחסיה הקרובים של ירדן עם בריטניה מיהר שר החוץ אבא אבן לדווח לשגריר בריטניה בישראל מייקל האדו על מסר זה. בכל מקרה ביקש אבן מן השגריר כי יעביר פנייה לממשל הבריטי כי יפעיל את קשריו עם ראשי המשטר בירדן כדי לשכנעם להימנע מעימות עם ישראל. אבן גם ביקש מן הממשל הבריטי שיעביר לירדן אזהרה כי המשך ההתקפות על ישראל, עלול לחייב אותה לפגוע במטרות אזרחיות בירדן.[70]

המלך חוסיין דחה פנייה זו. בשעות הצהריים של 5 ביוני 1967 הסתבר כי הפעילות הירדנית נגד ישראל מקבלת תפנית חמורה אשר באה לידי ביטוי בהפעלת חיל האוויר הירדני נגד יעדים בישראל. כמו כן נעשו הכנות לתפיסת יעדים קרקעיים בישראל. ארמון הנציב נתפס בצהרי אותו יום. על־פי מקור בעל נגישות התכוונו הירדנים לכבוש את המובלעת הישראלית בהר הצופים, ורק בטעות ניווטו את כוחותיהם לארמון הנציב. לפיכך התקבלה בישראל החלטה לפתוח בתגובה התקפית אשר תכלול את השמדת חיל האוויר הירדני וטיהור יחידות ארטילריה בגזרה הצפונית אשר איימו על שדה התעופה רמת דוד. באותו יום נתפס ארמון הנציב; במקביל ניתנו לכוחות הנחיות להיערך לכיבוש העיר העתיקה. בשעות הערב נשא אשכול נאום בכנסת שבו הבהיר שוב ש"אנו לא נתקוף שום מדינה כל זמן שלא תאסור עלינו מלחמה. אבל, כל מי שיתקוף אותנו ייתקל במלוא עוצמתה של הגנתנו־העצמית, ובמלוא היכולת שלנו להביס את כוחותיו."[71]

מעניין לציין כי חודשים ספורים לאחר תום המלחמה טען שר החוץ הירדני כי ירדן לא קיבלה שום שדר מישראל ב־5 ביוני 1967. לעומת זאת, גורם בכיר אחר בממשל הירדני הודה כי המלך חוסיין קיבל מסר מישראל ה"ממליץ" בפניו שלא לפתוח במלחמה. ואולם, המלך החליט לדחות את המסר ולפעול בשיתוף פעולה עם מצרים וסוריה. סביר להניח כי בכל מקרה לא ראה המלך מוצא אלא לבצע פעילות שתפגין "שותפות" כלשהי עם מצרים. אם לא יעשה זאת, כך חשש, הוא יוקע כבוגד ויאבד את שלטונו אם מצרים תובס במערכה, ועל אחת וכמה — אם תצא מנצחת.[72]

הערות

1. על המשבר בירדן בשנים 1955–1957 ראו: Uriel Dann, **King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan 1955–1957**, Oxford University Press, 1989, pp. 21–77; Uriel Dann, **King's Hussein Strategy of Survival**, The Washington Institute Policy Papers, No. 29, Washington D.C., 1992, pp. 9–14; P.J. Vatikiotis, **Politics and the Military in Jordan: A Study of the Arab Legion, 1921–1957**, Frank Cass, 1967, pp. 122–128.
2. **שם**, שם.
3. ראו: Asher Susser, **Jordan: Case Study of a Pivotal State**, The Washington Institute for Near East Policy, Policy Papers No. 53, 2000, pp. 14–16; ראו גם: מיכאל אורן, "ישראל ושאלת הטיסות האנגלו־אמריקניות מעל ירדן, יולי־אוקטובר 1958", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 1 (1991) (להלן: אורן, הטיסות האנגלו־אמריקניות), עמ' 562–572.
4. על הסיוע המערבי לירדן בעת משבר 1958 ראו: Michael Oren, "The Test of Suez: Israel and the Middle East Crisis of 1958", **Studies In Zionism**, 12 (1991), pp. 55–84. ראו גם: אורן, הטיסות האנגלו־אמריקניות, עמ' 262–275. על משבר אפריל 1963 ראו גם: משה שמש, **מהנכבה לנכבה: המבטוך הערבי־ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית 1957–1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים**, מכון בן־גוריון, קרית שדה בוקר, 2004, עמ' 46–61. על מהומות אפריל־מאי 1963 בירדן ראו: Zaki Shalom, **The Superpowers, Israel and the Future of Jordan 1960–1963: The Perils of the Pro-Nasser Policy**, Sussex University Press, 1999.
5. על המרכיב הגאוגרפי בעיצוב מדיניות הביטחון של ישראל ראו: David Rodman, "Israel's National Security doctrine: an Introductory Overview", **MERIA, Middle East Review of International Affairs**, Volume 5, No. 3, September 2001, בתוך אתר האינטרנט: http://www.biu.ac.il/SOC/besa/meria/journal/2001/issue3/jv5n3a6.html
6. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 4 בינואר 1959, **תרשומת ישיבות הממשלה השמינית**, תשי"ט, כרך י"ט, עמ' 10–11. ראו גם: משה זק, "התמורה ביחסו של בן־גוריון לממלכת ירדן", **עיונים בתקומת ישראל**, 6 (1996), עמ' 85–108.
7. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 10 באוגוסט 1958, **תרשומת ישיבות הממשלה השמינית**, תשי"ח, כרך י"ב, עמ' 18. יגאל אלון היה מן הבולטים בתומכי כיבוש הגדה המערבית. במכתב המוגדר

על־ידו "פרטי וסודי ביותר" שהוא מריין אל דוד בן־גוריון ב־24 במרס 1949 הוא קובע: "מאז מיגור הצבא המצרי ... נשאר הצבא ההאשמי האויב המסוכן ביותר לעתיד מדינתנו הצעירה. אין צורך בהשכלה צבאית כדי לעמוד על מידת הסכנה **המתמדת** [הדגש במקור] אשר תארוב לשלום ישראל מנוכחות כוחות עוינים חזקים בחלק המערבי של ארץ ישראל ... אין לתאר קו גבול יותר איתן מאשר קו הירדן לאורכה של הארץ כולה ... אין להתעלם מן המעמסה הכבירה אשר עלולה ליפול על שכמנו בצדוק כברת ארץ גדולה לאחריותנו המאוכלסת בצפיפות בערבים מקומיים ובפליטים. על זאת ישנן שתי תשובות: חלק ניכר, וביחוד הפליטים, יסוג מזרחה מחמת הפעולות הצבאיות. ובאשר לחלק שיישאר, נמצא בוודאי פתרון אשר יניח להם להתקיים בכבוד, ויאפשר לנו למנוע פעולות צבאיות." מכתב יגאל אלון אל דוד בן־גוריון, 24 במרס 1949, תיק התכתבויות, ארכיון בן־גוריון.

8. על עמדתו של ראש המודיעין הירדני, רסול קילאני, בשאלת הסדר עם ישראל ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 4 באוגוסט 1967, FCO 17/237, EJ 3/8, P.R.O. על הדיאלוג הישראלי־ירדני לאורך השנים ראו: משה זק, **חוסיין עושה שלום: שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום**, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן, 1996. ראו גם: יוסי מלמן, "שיחות חשאיות: ביקורת על ספרו של משה זק, חוסיין עושה שלום: שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום", **הארץ**, מוסף ספרים, גיליון מס' 202, כ"ט בטבת תשנ"ז, 8 בינואר 1997, עמ' 5. ראו גם: שלמה נקדימון, "חוסיין ואנחנו: ביקורת על ספרו של משה זק, חוסיין עושה שלום: שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום", **ידיעות אחרונות**, המוסף לשבת — תרבות, ספרות אמנות, ט' בשבט תשנ"ז, 17 בינואר 1997, עמ' 30. ראו גם: יהושע פורת, "תולדות המגעים הלא־רשמיים: ביקורת על ספרו של משה זק, חוסיין עושה שלום: שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום", **מעריב**, מוסף שבת — ספרות וספרים, כ"ו בחשון תשנ"ז, 8 בנובמבר 1996, עמ' 8.

9. על המתיחות ביחסי ירדן־סוריה בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים ראו: דיווח שגרירות בריטניה בדמשק אל משרד החוץ הבריטי, 6 בפברואר 1967, FCO 17/231, EJ 3/1, P.R.O. על המתיחות ומלחמת התעמולה בין ירדן ומצרים בתקופה זו ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 4 בפברואר 1967, FCO 17/231, EJ 3/1, P.R.O.

10. ראו: תזכיר, "צוק סלע", פעולת האזהרה בליל 28/27 במאי 1965, העמותה להנחלת מורשת הצנחנים, גבעת התחמושת, ירושלים. ראו גם: העמותה להנחלת מורשת הצנחנים, **באש ובמים, סיפורו של גדוד צפע, מהקמתו ועד היום**, כתר, 2004 (להלן: באש ובמים), עמ' 11–14. ראו גם: יוסי ארגמן, "הלילה בו נולדו הגנראלים", **במחנה** (8 באוגוסט 1990), עמ' 24–30. ראו גם: אורי מילשטיין, **היסטוריה של הצנחנים**, כרך ב', שלגי, תל־אביב, 1985, עמ' 614–619. על מבצע "צוק סלע" ראו גם: ימימה רוזנטל (עורכת), **יצחק רבין, ראש ממשלת ישראל, 1974–1977, 1992–1995, מבחר תעודות מפרקי חייו**, כרך ראשון, 1922–1967, מדינת ישראל, גנזך המדינה, ירושלים, תשס"ה, עמ' 377–388.

11. ראו: תזכיר, "מבצע יהלום", "מבצע תמיר" ו"מבצע אלפא", העמותה להנחלת מורשת הצנחנים, גבעת התחמושת, ירושלים. ראו גם: באש ובמים, עמ' 11–14.

12. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 24 באפריל 1966, פגישת תת־מזכיר המדינה הייר (Hare) עם המלך חוסיין, **FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED**

Volume XVIII: Arab-Israeli Dispute, 1964–1968 (להלן: פרו"ס 1964–1968), **STATES**, **1964–1968**, בתוך אתר אינטרנט: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xviii/l.html. ראו גם: תזכיר משרד ראש הממשלה, 12 באוקטובר 1966, 43/7227א/, ארכיון המדינה. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, שיחת השגריר עם המלך חוסיין, 13 בספטמבר 1966, NND 959000, BOX 2686, NA.

13. לעיל הערה 4.

14. דיווח שגרירות ארצות־הברית בסוריה אל מחלקת המדינה, 28 באפריל 1967, NND 969000, Box 2185, NA. על־פי הערכות של אישים בממשל האמריקני חשפה תקרית 7 באפריל את היעדרה של סולידריות בין־ערבית. אף מדינה ערבית לא נחלצה לעזרת סוריה ולא הפגינה תמיכה ממשית בה. דיווח שגרירות ישראל בארצות־הברית אל משרד החוץ, 24 באפריל 1967, ארכיון מרכז רבין. על המתיחות בעולם הערבי בעקבות תקרית ה־7 באפריל 1967, ראו: Thomas F. Brady, "Arabs Bicker Over Clash", **The New York Times**, April 10, 1967, p. 8.

15. דיווח שגרירות ארצות־הברית בסוריה אל מחלקת המדינה, 28 באפריל 1967, NND 969000, Box 2185, NA. לקראת סוף 1967 גירשה סוריה מתחומה את שגריר ירדן בדמשק ואת הנספח הצבאי של ירדן בשגרירות. ראו: דיווח שגרירות בריטניה בעמאן אל משרד החוץ הבריטי, 26 במאי 1967, FCO 17/234, EJ 3/4, P.R.O. ראו גם: דיווח שגרירות בריטניה בעמאן אל משרד החוץ הבריטי, 19 באפריל 1967, FCO 17/473, ER 2/1, P.R.O. ב־24 במאי 1967 דיווח המלך חוסיין לשגריר ארצות־הברית בעמאן כי ירדן השעתה את יחסיה עם סוריה. ראו: דיווח שגרירות בריטניה בעמאן אל משרד החוץ הבריטי, 24 במאי 1967, FCO 17/234, EJ 3/4, P.R.O. בהודעת דובר צבא ירדן לאחר התקריות הודגשו הנקודות הבאות: א. ירדן העמידה את צבאה בכוננות מיד כאשר החלו התקריות והעבירה לסוריה נתונים על תנועות חיל האוויר הישראלי. בכך הוכיחה ירדן סולידריות בין־ערבית גדולה יותר מזו שהופגנה כלפיה מצד מדינות ערב במהלך פעולת סמוע; ב. התקרית הוכיחה שמטוסי המיג־21 אינם יעילים כפי שטענו מצרים וסוריה, וכי ירדן צדקה כאשר סירבה להצטייד במטוסי קרב אלה כתביעת המפקדה הערבית המשותפת; ג. היחס האוהד שהעניקה ירדן לטייסים הסורים שנטשו את מטוסיהם מעל שטח ירדן, והעובדה שהמלך חוסיין עצמו טרח לבקרם בבית החולים, מוכיחה את כנות טענתה של ירדן שאין לה דבר נגד העם הסורי, וכי העם הסורי אינו צריך לסבול בגלל טפשות הנהגתו. דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ הבריטי, 12 באפריל 1967, FCO 17/473, 58903, P.R.O.

16. ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 28 באפריל 1967, FCO 17/268, EJ 10/9, P.R.O. וכן ראו: דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ, 24 באפריל 1967, FCO 17/268, EJ 10/9, P.R.O. וכן ראו: דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ, 9 בינואר 1967, FCO 17/268, EJ 10/3, P.R.O. וכן ראו: דיווח משרד החוץ הבריטי אל שגרירות בריטניה בירדן, 19 באפריל 1967, FCO 17/268, EJ 10/9, P.R.O.

17. על פגיעותם של גבולות המדינה ראו: Dan Horowitz, **Israel's Concept of Defensible Borders**, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 1975.

18. דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ הבריטי, 20 במאי 1967, PREM 13/1617,

.53650, P.R.O.

19. לעיל הערה 10.

20. לעיל הערה 10.

21. על ההבנות בין ישראל וירדן במהלך מלחמת העצמאות ואחריה ראו: Avi Shlaim, **Collusion Across the Jordan: King Abdullah, The Zionist Movement and the Partition of Palestine**, Clarendon Press, 1988; Avi Shlaim, **The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists, and Palestine, 1921–1951**, Oxford University Press, 1990; Avi Shlaim, **The Iron Wall: Israel and the Arab World**, Allen Lane, Penguin Press, 2000; Eugene L. Rogan&Avi Shlaim (eds.) **The War for Palestine: Rewriting the History of 1948**, Cambridge University Press, 2001 ראו גם: אברהם סלע, "יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות – בחינה מחודשת", **קתדרה**, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 120–162, וכן **קתדרה**, 58 (טבת תשנ"א, דצמבר 1990), עמ' 172–193, וכן אברהם סלע, "מגעים מדיניים בין הסוכנות היהודית לבין ממשלות עבר הירדן ומצרים בדבר הסכם על חלוקת ארץ ישראל, 1946", **הציונות** (1985), עמ' 255–278. ראו גם: זכי שלום, "עמדות בהנהגת המדינה בשאלת הסטטוס קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות – בחינה מחודשת", **עיונים בתקומת ישראל**, 8 (1998), עמ' 110–149. ראו גם: יורם נמרוד, "ברית המשפחה ההאשמית והתנועה הציונית", **דבר**, 28 באוקטובר 1994, עמ' 16. ראו גם: מרדכי גזית, "על מיתוס העיסקה, ההבנה וההסכם בין דוד בן־גוריון ועבדאללה", **מערבות**, 314 (1989), עמ' 43–44. וכן ראו: מרדכי גזית, "כדידותו של המלך עבדאללה בחתירתו להסכם עם ישראל, 1949–1951", **גשר**, לא (113) (1986), עמ' 124–133. ראו גם: יואב גלבר, "מגעים דיפלומטיים טרם התנגדות צבאית: המשא ומתן בין הסוכנות היהודית וירדן, 1946–1948", **קתדרה**, מס' 35 (1985), עמ' 125–162. ראו גם: Yoav Gelber, "The negotioations between the Jewish Agency and Transjordan, 1946–1948", **Studies in Zionism**, 6 (1985), pp. 53–83. ראו גם: אילן פפה, "יצירתו של עבר־הירדן הגדול: הירדניזציה של הגדה המערבית", **קתדרה**, 57 (1990), עמ' 163–184. ראו גם: Ilan Pappe, "Moshe Sharett, David Ben-Gurion and the 'Palastinian Option', 1948–1956", **Studies In Zionism**, 7 (1986), pp. 77–96. ראו גם: אלכסנדר בליי, "השותפות האסטרטגית בין ירדן לישראל מזווית־ראייה היסטורית", **נתיב**, 4–5 (1998), עמ' 32–44. ראו גם: ימימה רוזנטל, "על שיחה אחת עם המלך עבדאללה: תעודה ארכיונית וגלגוליה במחקר (תעודות)", **חציונות**, טז (1199), עמ' 275–282. ראו גם: אלחנן אורן, "אופציה ירדנית – הערות בשולי הוויכוח", **מערבות**, 312–313, (1988), עמ' 44–45.

22. ראו: אג"מ/מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים – המערכה בזירה הירדנית**, יוני 1972 (להלן: המערכה בזירה הירדנית), עמ' 63.

23. לעיל הערה 14. על מלחמת התעמולה בין מצרים וירדן ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן, פגישת שגריר ארצות־הברית בירדן עם המלך חוסין, 23 בפברואר 1967, NND 969000, BOX 2200, NA.

24. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 64.

25. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 67. בשיחה עם שגריר ארצות־הברית בירדן מעריך ואצפי א־

תל כי סירובה של מצרים לשתף את ירדן בדיוני הפיקוד הערבי המשותף מעיד שלמצרים אין יעדים צבאיים במשבר, וכי המטרה היא בעיקר להביך את סעודיה ואת ירדן. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 27 במאי 1967, NSF, NSC Histories, Middle East Crisis, Volume 14, Box 22, LJL. על החששות בסעודיה מפני פעילות תתרנית מצרית להביא להפלת המשטר בסעודיה, ראו: דיווח שגרירות בריטניה בסעודיה אל משרד החוץ הבריטי, 9 בינואר 1967, FCO 17/19, 58952. E 2/15, P.R.O.

26. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, שיחת המלך חוסיין עם השגריר, 23 במאי 1967, NSF, NSC Histories, Israel Volume 4, Box 139, LJL. ראו גם: Thomas F. Brady, "Jordan accuses Syria", **The New York Times**, May 21, p. 5; Thomas F. Brady, "Jordan ousts ambassador of Syria, and shuts borders", **The New York Times**, May 24, p. 1.

27. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, פגישת השגריר עם ראש הממשלה, ואצפי א־תל, 17 בינואר 1967, NND 969000, BOX 2185, NA.

28. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NND 969000, Box 1796, NA. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX.

29. לעיל הערה 20. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בעמאן אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, מסמכי מחלקת המדינה, **משבר מאי־יוני 1967**, כרך 1, עמ' 15.

30. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NND 969000, Box 1796, NA. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בעמאן אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, מסמכי מחלקת המדינה, **משבר מאי־יוני 1967**, כרך 1, עמ' 15.

31. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, NND 969000, Box 1795, NA.

32. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 20 ו־21 במאי 1967, NND 969000, Box 1795, NA. ראו גם: דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ הבריטי, 23 במאי 1967, FCO 17/481, 58902, P.R.O.

33. לעיל הערה 24. ראו גם: סקירה מיוחדת, ירדן קוראת לחסימת מפרץ עקבה בפני ישראל, 21 במאי 1967, **הדים ותגובות: מתוך העתונות והשידורים הערביים**, ארכיון מרכז דיין, אוניברסיטת תל־אביב.

34. דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ הבריטי, 23 במאי 1967, FCO 17/481, 58902, P.R.O.

35. לעיל הערה 26.

36. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 63. ראו גם: דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ הבריטי, 25 במאי 1967, FCO 17/483, 58902, P.R.O.

37. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 25 במאי 1967, NND 969000, Box 1795, NA. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 2 ביוני 1967, NND 969000, Box 1795, NA.

ראו גם: דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ הבריטי, 26 במאי 1967, FCO 17/483, 58902, P.R.O.

38. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 25 במאי 1967, NND 969000, Box 1795, NA. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית באו"ם אל מחלקת המדינה, שיחת שגריר אירן באו"ם עם שגריר ארצות־הברית באו"ם, 24 במאי 1967, NSF, NSC Histories, Israel, Volume 4, Box 139, LJL. על ייצוא הדלק מאירן לישראל ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 2 ביוני 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XXII, בתוך אתר האינטרנט: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/t.html. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 2 ביוני 1967, NND 969000, Box 1795, NA. על עמדותיה של איראן במשבר ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית באיראן אל מחלקת המדינה, 4 ביוני 1967, NSF, Country File Middle East Crisis, Volume 3, Box 106, LJL. במקביל, בולטת מגמה פיסנית כלפי ירדן מצד מצרים. בנאום שנשא בפני האיגודים המקצועיים של מצרים ב־26 במאי 1967 הבהיר נשיא נאצר באורח מפתיע למדי כי הוא יקדם בברכה שיתוף פעולה הדוק יותר עם ירדן. עם זאת, הוא אינו יכול לקדם שיתוף פעולה זה לנוכח פעילותו של "המרגל הבריטי־אמריקני" ואצפי א־תל. בשיחה עם עתונאים מערביים הבהיר תל, בתגובה, כי לנוכח המצב החמור באזור בכלל, ובירדן בפרט, הוא יהיה מוכן להתפטר כדי לקדם שיתוף פעולה עם מצרים. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 27 במאי 1967, NSF, NSC Histories, Middle East Crisis, Volume 14, Box 22, LJL. על יחסי ישראל־איראן במבט היסטורי ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 31 במארס 1966, FCO 17/546, 58846, P.R.O. על־פי מקורות במשרד החוץ הבריטי יחסי ישראל־איראן רחבים הרבה מעבר לסוגיית הנפט. התעשייה האווירית קיבלה זכויות לשפץ מטוסי קרב של איראן. כמו כן הגיע לבריטים מידע כי ישראל מעבירה למלוכנים בתימן נשק דרך איראן. FCO 17/480, ER 3/9, P.R.O.

39. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 26 במאי 1967, NND 969000, Box 1795, NA. על השדר שהעביר המלך חוסיין לנשיא ג'ונסון ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 26 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX.

40. לעיל הערה 31. יום קודם לכן נפגשו שגרירי מדינות ערב עם מזכיר המדינה, דין ראסק, והדגישו בפניו את צערם על מדיניותה הבלתי מאוזנת של ארצות־הברית במשבר. הם טענו כי מדיניות זו נובעת במידה רבה מן "הלחץ הציוני" על הממשל האמריקני. תזכיר מחלקת המדינה, מפגש שגריר מדינות ערב עם מזכיר המדינה, 27 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX.

41. לעיל הערה 32.

42. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 26 במאי 1967, NND 969000, Box 1795, NA. על השדר שהעביר המלך חוסיין לנשיא ג'ונסון ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 26 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX. על השימוש באיום של אמברגו נפט מצד מדינות נפט במזרח התיכון נגד המעצמות ראו: M. S. Daoudi and M. S. Dajani, **Economic Diplomacy, Embargo Leverage and World Politics**, Westview Press, Colorado, 1985, pp. 26–57.

43. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 26 במאי 1967, NND 969000,

Box 1795, NA. על השדר שהעביר המלך חוסיין לגשיא ג'ונסון ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 26 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX.

44. דיווח שגרירות בריטניה בירדן, 28 במאי 1967, FCO 17/484, 58902, P.R.O.

45. על השלבים שקדמו לחתימת חוזה ההגנה בין מצרים וירדן ראו: אבא אבן, **פרקי חיים**, כרך שני, ספרית מעריב, תל־אביב, 1978, עמ' 375–376.

46. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 84. על משמעויותיו של ההסכם ראו: דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ הבריטי, 31 במאי 1967, FCO 17/487, ER 2/5, P.R.O.

47. ראו: זאב בר־לביא, "המשטר ההאשמי 1949–1967, ומעמדו בגדה המערבית", **סקירות מכון שילוח לחקר המזרח התיכון**, תל־אביב, ספטמבר 1981 (להלן: בר־לביא, סקירות), עמ' 43. על היריבות הקשה בין שוקירי והמלך חוסין, ראו: **דיילי ריפורט**, 7 בינואר 1967, ארכיון מרכז דיין, אוניברסיטת תל־אביב. ראו גם: Musa Braizat, **The Jordanian–Palestinian Relationship: the Bankruptcy of the Federal Idea**, British Academic Press, 1998, pp. 123–130.

48. ראו: בר־לביא, סקירות, עמ' 43.

49. ראו: החלטות מועצת האומה הירדנית ודברי ראש הממשלה על סכסוך אש"ף־ירדן, הדים ותגובות מתוך העיתונות והשידורים הערביים, 21 ביולי 1966, ארכיון מרכז דיין, אוניברסיטת תל־אביב. ראו גם: בר־לביא, סקירות, עמ' 43. על היריבות הקשה בין שוקירי והמלך חוסין, ראו: **דיילי ריפורט**, 7 בינואר 1967, ארכיון מרכז דיין, אוניברסיטת תל־אביב.

50. ראו: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 30 במאי 1967, NND 969000, Box 1795, NA. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 31 במאי 1967, NND 969000, Box 1793, NA. אחמד שוקירי הוא ערבי־פלסטיני שהתמנה על־ידי ועידת נציגי הפלסטינים במאי 1964 לארגן את הקמת אש"ף. במהלך הקריירה שלו שימש שוקירי כחבר משלחת סוריה באו"ם וכראש המשלחת הסעודית באו"ם. ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 15 בנובמבר 1966, FCO 17/5, 58975, P.R.O. בראשית ינואר 1967 דיווח שר החוץ, אבא אבן, לשגריר בריטניה בישראל, כי בידי ישראל מידע שנאצר מסייע לשוקירי כדי להביא להפלת משטרו של המלך חוסיין, ראו: דיווח שגרירות בריטניה בישראל אל משרד החוץ, 5 בינואר 1967, FCO 39/253, VK 3/1, P.R.O. על אחמד שוקירי ראו גם: Baruch Kimmerling & Joel S. Migdal, **The Palestinian People: A History**, Harvard University Press, 2003, pp. 248–249.

51. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 26.

52. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 31 במאי 1967, NND 969000, Box 1793, NA. בניתוח המניעים שעמדו מאחורי כניסתה של ירדן למערכה כותב החוקר אפרים קם: "החל מה־24 במאי 1967 נאתה מאוד המתיחות הלאומנית בירדן, וגברה הקריאה להצטרף למצרים במאבקה בישראל. תוך שלושה ימים החל חוסיין לאבד את בטחונו ביכולתו לקיים את שלטונו תחת הלחץ הפנימי והחיצוני בחששו פן האוכלוסיה תתקומם נגדו, וצבאו לא יגלה נאמנות בדיכוי ההתקוממות. הוא העריך כי מצבו גרוע בכל מקרה, אם יישאר לשבת על הגדר: א. אם תימנע ישראל מלפעול צבאית נגד מצרים יצא נאצר מנצח מן המשבר ויפעל נגד המשטר ההאשמי במגמה להפילו. ב. אם תפעל ישראל נגד מצרים ותיכשל בשירדן תישאר מחוץ למערכה,

ודאי כי נאצר המנצח יפעל נגד משטרו של חוסיין. ג. אם תפעל ישראל נגד מצרים ותנצח, כשירדן תשב מנגד — יוקע חוסיין כבוגד. ד. ישראל עלולה לפעול נגד ירדן בכל מקרה." אפרים קם, "הפעלת החזית המזרחית", **מערכות**, 325, עמ' 18. ראו גם: דוד בוקעי, "מי אחראי לפרוץ המלחמה ב־1967? ירדן ומלחמת ששת הימים", **מערכות**, 348 (1996), עמ' 271–284.

53. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 31 במאי 1967, מסמכי מחלקת המדינה, **משבר מאי־יוני 1967**, כרך 1, עמ' 82–83.

54. לעיל הערה 45.

55. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 31 במאי 1967, NND 969000, BOX 1793, NA. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, שיחת השגריר עם המלך חוסיין, 31 במאי 1967, פרו"ס 1964–1968, כרך XIX.

56. לעיל הערה 47.

57. תזכיר מחלקת המדינה, 31 במאי 1967, NSF, NSC Histories, Middle East Crisis, Vol. 3, Box 18, LJL. מסר דומה העביר שליט סעודיה, המלך פייסל, לראש ממשלת בריטניה, הרולד וילסון. בפגישה עמו ערב המלחמה אמר המלך כי מדינות ערב עומדות לימין מצרים ללא יוצא מן הכלל. אם צעדיו של נאצר יהיו מכוונים רק נגד ישראל, הוא יקבל תמיכה מצד כלל מדינות ערב. חשוב שצעדיו לא יכוונו גם נגד מדינה ערבית אחרת (הכוונה, קרוב לוודאי, לירדן). ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 23 במאי 1967, FCO 8/819, BS 22/6D, P.R.O.

58. תזכיר מחלקת המדינה, 31 במאי 1967, NSF, NSC Histories, Middle East Crisis, Vol. 3, Box 18, LJL. בתזכיר של משרד החוץ הבריטי נמסרו הנתונים הבאים לגבי שליטת חברות נפט בריטיות על הנפט במפרץ הפרסי: בריטניה שולטת על 50% מתפוקת הנפט בכוויית, 23% מתפוקת הנפט של עיראק ו־55% מתפוקת הנפט של איראן. הרווחים של בריטניה כוללים לא רק קידוחי נפט אלא גם הובלה, זיקוק ושיווק. רווחי הנפט של חברות בריטיות במפרץ הפרסי מסתכמים ב־1250–1400 מיליון לירות שטרלינג בשנה. ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 30 במאי 1967, FCO 8/819, BS 22/6, P.R.O.

59. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 99.

60. לעיל הערה 51.

61. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 99–100. על הכרזת נאצר ראו: תזכיר מחלקת המדינה, 4 ביוני 1967, NND 969000, BOX 1712, NA.

62. דיווח שגרירות בריטניה בעמאן אל משרד החוץ הבריטי, 4 ביוני 1967, PREM 13/1619, 53650, P.R.O.

63. לעיל הערה 54. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 4 ביוני 1967, NND 969000, Box 1792, NA. טענה דומה העלה פייסל מלך סעודיה. בשיחה עם ראש ממשלת בריטניה, הרולד וילסון, הוא טען כי מצרי טיראן אינם נתיב מים בין־לאומי וכי לישראל אין ריבונות חוקית על אילת. לדבריו, העיר נכבשה בראשית 1949 בהפרה בוטה של הסכם הפסקת האש עם ירדן. ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 23 במאי 1967, FCO 8/819, BS 22/6, P.R.O. אילת נכללה בתוך השטח המיועד למדינה היהודית בתכנית החלוקה של האו"ם שאושרה בנובמבר 1947. הסכם שביתת הנשק בין ישראל ומצרים שנחתם ב־24 בפברואר 1949 לא

הגדיר את קו הגבול באזור הנמצא דרומית־מזרחית לניצנה (אלעוג'ה). ההסבר לכך היה שבאותו זמן לא היו כוחות של שני הצדדים באזור זה. שטח זה היה נתון לשליטת ירדן מאז הסכם ההפוגה השני, יולי 1948. במרס 1949 גירשו כוחות ישראליים את הירדנים משטח הנגב. ב־3 באפריל 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק בין ישראל וירדן. הסכם זה אשרר את שליטתה של ישראל בשטח הדרומי־מזרחי של הנגב, כולל אילת. ראו: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 30 במאי 1967, FCO 17/487, ER 2/5, 58902, P.R.O.

64. דיווח שגרירות בריטניה בעמאן אל משרד החוץ הבריטי, 4 ביוני 1967, PREM 13/1619, 53650, P.R.O. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 4 ביוני 1967, NND 969000, BOX 1792, NA.

65. לעיל הערה 56. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 4 ביוני 1967, NND 969000, Box 1792, NA.

66. דיווח שגרירות ארצות־הברית בירדן אל מחלקת המדינה, 4 ביוני 1967, NSF, Country File, Middle East Crisis, Volume 3, Box 106, LJL. ראו: ברר־לביא, סקירות, עמ' 47.

67. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 38.

68. ראו: אבא אבן, **מרקי חיים**, כרך שני, ספרית מעריב, תל־אביב, 1978 (להלן: אבן, 1978), עמ' 376, 381.

69. תזכיר מחלקת המדינה, 5 ביוני 1967, NND 969000, Box 1816 B, NA. על השדר של אשכול אל הרולד וילסון ראו: אבן, 1978, עמ' 400. על תחילת המלחמה בחזית הירדנית ראו: עוזי נרקיס, **חיל של ירושלים**, עמ' 326-336.

70. דיווח שגרירות ארצות־הברית בבריטניה אל מחלקת המדינה, 5 ביוני 1967, NND 969000, Box 1816 A, NA. בריאיון עיתונאי סיפר יובל נאמן כי הוא זה שניסח את המכתב לחוסיין ערב המלחמה (הוא אינו מציין תאריך). לדבריו: "אני מכין את המכתב שבו אנו מתרים בחוסיין שלא יתערב במלחמה, ומבטיחים לו שלא לעשות דבר אם יישאר ניטראלי. ברור לי מראש מה יאמרו תחנות הרדיו במצרים בתחילת המלחמה, ואני מפציר בחוסיין במכתב שלא להקשיב לדיווחים של קהיר. אנחנו גם חושבים איך לדאוג שהמכתב אכן יגיע לתעודתו ובזמן הכי קצר ... אבל דיין ביטל את כל התכנונים, ואמר לי רק לכתוב לו שלא יתערב, ולהעביר את זה דרך מפקד משקיפי האו"ם. דיין אמר שיותר חשוב שהוא, הגנרל מהאו"ם, ידע שאנחנו מעבירים את ההודעה לחוסיין מאשר שחוסיין יקבל אותה. במילים אחרות, דיין לא רצה ליזום התקפה על חוסיין. אבל, מבחינתו גם לא היה חשוב מאוד למנוע אותה. הוא קיווה מאוד לנצל את ההזדמנות ולכבוש את ירושלים." ראו: רונן ברגמן, "בשבילו זה גרעינים", ריאיון עם פרופ' יובל נאמן, **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, 18 במרס 2005, עמ' 28. על הפניות לירדן להימנע מכניסה למלחמה ראו גם: אלי זעירא, מיתוס מול מציאות: **מלחמת יום הכיפורים — בשלונות ולקחים**, הוצאת ידיעות אחרונות, תל־אביב, 2004, עמ' 123.

71. ראו: המערכה בזירה הירדנית, עמ' 135. ראו גם: ברר־לביא, סקירות, עמ' 49. על־פי גרסתו של המלך חוסיין הוא קיבל את השדר מהגנרל אוד בול בסביבות השעה 11:00 לפני הצהריים. בשעה זו, הוא קבע, כבר החלה הלחימה. לפיכך הוא הבהיר לבול כי "הישראלים פתחו בפעולות איבה. לכן, הם מקבלים עתה את תשובת חיל האוויר שלנו." ראו: אבן, 1978, עמ' 401. על

נאומו של אשכול בכנסת ראו: **שם**, עמ' 405. על פעילותו של המלך חוסיין ב־5 ביוני 1967, ראו: Peter Snow, **Hussein, A Biography**, Berrie & Jenkins, London, 1972, pp. 181–184.

72. דיווח שגרירות בריטניה בירדן אל משרד החוץ, 28 בפברואר 1968, FCO 17/526, ER 2/16, P.R.O. ראו גם: ברי־לביא, סקירות, עמ' 49. על הפעילות הירדנית בירושלים ב־5 ביוני 1967, ראו: יונתן פיין, "שמרי נפשך, שמרי חייך", **מעריב**, 4 באפריל 2002.

מצרים לקראת מלחמת ששת הימים

יהלי עמית

רקע

במהלך העשור שחלף בין מלחמת סיני למלחמת ששת הימים חלו תנודות במעמדו של נשיא מצרים גמאל עבד א־נאצר בעולם הערבי. עבד א־נאצר טען בפומבי לניצחון במלחמת סיני בכך שקודם למלחמה סילק את האימפריאליזם מארצו והשתלט על תעלת סואץ, ובמהלך המלחמה עמד לבדו מול שלושה צבאות כולל שתי מעצמות. עם זאת, הוא היה מודע לכך שצבאו הובס בשדה הקרב.

נאצר ראה עצמו מנהיג העולם הערבי והדבר השתקף בשני מרכיבים מרכזיים. הראשון היה הרצון להוביל את המהלך להשמדת ישראל, נושא שראה בו מטרה מרכזית של מצרים ושל העולם הערבי, וגם אם לא יכול היה לבצע מהלך כזה באופן מיידי – מסיבות של היעדר עוצמה מספקת – מעולם לא זנח את הרעיון ושאף להוביל בעצמו את המהלך. המרכיב השני היה הצורך שראה לבנות את הצבא החזק ביותר במזרח התיכון, והוא אמנם פעל בכיוון זה. נאצר בנה יכולת צבאית קונוונציונלית, אך פעל גם לבניית יכולות אסטרטגיות כמו טק"ק, חיל אוויר עם מפציצים ארוכי טווח ונשק בלתי קונוונציונלי בדמות נשק כימי.

על מנת לממש את מנהיגותו בעולם הערבי פעל נאצר בשני מישורים סותרים. מצד אחד, בתקופה שבין שתי המלחמות הוא הפעיל גורמים חתרניים "נאצריסטים" במדינות ערב השונות במגמה להחליף את משטריהן בכאלה שיתאימו לתפיסת עולמו. מהצד האחר, הוא פעל באותה תקופה לבניית קואליציות כגון קע"ם (ראו בהמשך), המפע"ם וברית ההגנה עם סוריה בשנת 1966.

העולם הערבי ראה בנאצר את המנהיג שיוביל בהמשך לניצחון, ל"סיבוב השלישי" שיביא לקצה של "הישות הציונית". אולם נאצר הבין כי בשלב זה, לאחר התבוסה הצבאית שנחל במלחמת סיני, אין בכוחו להתמודד עם ישראל וכי עליו לצבור כוח בטרם יוביל את העולם הערבי לעימות הבא. האסטרטגיה שפיתח, אפוא, לאחר מלחמת סיני, כללה מספר תנאים הכרחיים:

א. בניית עוצמה צבאית מספקת (מצרית וכלל־ערבית).
ב. בידודה של ישראל.
ג. איחודו של העולם הערבי.

במהלך העשור שבין שתי המלחמות הערין נאצר שתנאים אלה אינם מתקיימים (פרט לימים האחרונים שקדמו למלחמת ששת הימים) ולפיכך, לכל אורך התקופה, נמנע ממהלכים שיובילו למלחמה נגד ישראל. בהתאם לתפיסה זו כיבד נשיא מצרים את ההסדר שהושג בשנת 1957 שעל־פיו פעל כוח האו"ם בסיני, החזיק שם כוחות קטנים, ובמצרי טיראן שטו ספינות ישראליות באין מפריע. במקביל, הועמקו היחסים בין מצרים לברית־המועצות והחל תהליך ממושך של בניין כוחו של הצבא המצרי (על כך נרחיב בהמשך). תהליך זה כלל בעיקר רכש של נשק סובייטי ולימוד והטמעה של הדוקטרינה הסובייטית בצבא מצרים.

בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים ירד מעמדו של עבד א־נאצר במדינות ערב משתי סיבות עיקריות: האחת — קפיאה על השמרים בכל האמור בהובלת "הסיבוב השלישי" נגד ישראל, והשנייה — מאבק אידאולוגי שבמרכזו התפיסה הסוציאליסטית־לאומנית של נאצר (שכונתה נאצריזם) מול השלטון המלוכני שאפיין את רוב מדינות ערב. במהלך תקופה זו פעלו, כאמור, גורמים נאצריסטיים חתרניים כנגד השלטונות בחלק ממדינות ערב ובהן עיראק, ירדן ולבנון, במגמה לגרום להפיכות שיביאו להקמת משטרים נאצריסטיים. גם האיחוד עם סוריה בדמות הקהילייה הערבית המאוחדת (קע"מ) שיזם נאצר בשנת 1958 נכשל: שלוש שנים לאחר האיחוד התחוללה בסוריה הפיכה שכתוצאה ממנה סולקו אנשי הממשל המצרים ששלטו בה בפועל.

ואולם הפגיעה הקשה ביותר במעמדו של נאצר נבעה ממעורבותה של מצרים במלחמת האזרחים שהתחוללה בצפון תימן. נאצר, שתמך בהפיכת "הקצינים החופשיים", שלח כוחות לסייע להם נגד "המלוכנים" שלחמו להשיב לשלטון את האימאם בדר, שליט המדינה שהודח, נמלט לסעודיה וזכה לתמיכתה במאבק להשבת השלטון. המלחמה בתימן הניעה כוחות צבא רבים ממצרים לתימן וגבתה קורבנות רבים משני הצדדים. מלחמה זו שאבה את עיקר תשומת הלב של הצבא המצרי, העמיקה את הקרע בעולם הערבי, וכאמור — העצימה את הפגיעה במעמדו של נאצר.

בשנת 1964 חל שיפור במעמדו של נאצר. התכנית הישראלית להקמת המוביל הארצי להעברת מי הירדן לדרום הארץ נתפסה בעיני העולם הערבי כאיום אסטרטגי, בהיותה זרז לגידול נוסף — עד כדי הכפלה — של האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל. נאצר, שראה, כאמור, ביצירת חזית ערבית צבאית ומדינית אחידה תנאי

הכרחי במאבק נגד ישראל,[1] קרא לכינוס ועידת פסגה ערבית שמטרתה המוצהרת "לאחד את השורות" בעולם הערבי על מנת להתמודד עם האיום. הפסגה שהתקיימה ב־14–17 בינואר 1964 הביאה להקמת המפקדה הערבית המאוחדת (מפע"ם) בפיקוד מצרי שאמורה הייתה לאחד את כלל הצבאות הערביים לקראת יציאה למערכה הבאה נגד ישראל. יורגש שבשלב זה עדיין הערך נאצר שלא בשל הזמן למלחמה ומטרתו העיקרית הייתה לבלום את נטייתה הלוחמנית של סוריה. ועידת הפסגה החליטה גם על ביצוע פרויקט להטיית מי הבניאס והחצבני במטרה להפחית את כמות המים שזורמת לישראל ולפגוע באיכותם, וזאת כמשקל נגד לפרויקט הישראלי. ועידות פסגה ערביות נוספות שהתקיימו עד סוף שנת 1965 חיזקו את מפע"ם בהעברת תקציבים וכן החליטו על הקמת אש"ף (בוועידה הראשונה, ובהמשך על הקמת צבא שחרור פלסטין [צש"ף]).

בפועל, החלטות אלה לא קידמו את העולם הערבי בדרך לבניית יכולת להשמדת ישראל. מדינות ערב השונות לא היו מעוניינות בהצבת כוחות זרים (של מדינות ערב אחרות) בארצותיהם, והאחידות באמצעי הלחימה בין צבאות ערב שסוכם עליה בוועידה הראשונה לא התממשה: מצרים דחפה לשימוש בנשק הסובייטי ואילו מדינות בעלות אוריינטציה מערבית לא היו מעוניינות בכך. נוסף על כך, הצבאות הערביים סירבו לפעול תחת פיקוד מפקדים מצרים (כזכור המפע"ם הוקם בפיקוד מצרי). יודגש כי נאצר, למרות היוזמות שנקט בכינוס ועידות הפסגה והפגנת רצונו לצאת ל"סיבוב השלישי" במטרה להשמיד את ישראל, עדיין גרס כי לא בשל הזמן לצאת למלחמה, והיה מעוניין לרחות מהלך כזה ככל האפשר. דוגמה לעמדתו זו באה לידי ביטוי בהצהרותיו במהלך ועידת קזבלנקה בספטמבר 1965 שבמהלכה אמר, למורת רוחם של הסורים, כי מצרים לא תחוש לעזרת סוריה כל עוד לא יהיה איום קונקרטי של ישראל לכבוש חלקים מסוריה. בתגובה לכך הוטחה נגדו ביקורת ונאמר כי על מצרים לסיים את מלחמתה בתימן כדי שתוכל לממש את אחריותה אל מול האיום הישראלי.[2]

בינתיים הלך הגבול הישראלי־סורי והתחמם עקב תחילת העבודות בפרויקט הערבי להטיית מי מקורות הירדן ובשל ריבוי מעשי הטרור של הפתח שנסתייע בסוריה בפעולותיו נגד ישראל. כתוצאה מכך רבו תקריות האש בין ישראל לסוריה ולמרות העוינות שאפיינה את יחסי סוריה־מצרים באותן שנים, נחתמה באוקטובר 1966 ברית הגנה בין שתי המדינות.

העשור שבין שתי המלחמות התאפיין, אם כן, במאבקי כוח ובניגודי אינטרסים בין מדינות ערב לבין עצמן מחד גיסא, ובניסיונות להתאחד סביב השנאה לישראל ששיאן ברצון להסיר את "האיום הציוני הרובץ על המזרח התיכון" מאידך גיסא.

מעמדו של עבד א־נאצר בעולם הערבי נפגע במהלך השנים הללו בעיקר כי נתפס כמנהיג שאינו מקדם את המהלך נגד ישראל.

נראה כי אירועי ה־7 באפריל 1967 בגבול ישראל־סוריה שבמהלכם הופלו שישה מטוסים סוריים, ובהמשך הדיווחים הסובייטים השקריים בדבר ריכוז כוחות צבא ישראליים בגבול סוריה, שימשו לנאצר הזדמנות לשקם את מעמדו דרך הפעלת ברית ההגנה עם סוריה. כך נפלה ההחלטה להכניס כוחות צבא גדולים לסיני לשם הרתעה, כפי שאירע ב"רותם" בשנת 1960 (ראו פירוט בהמשך). אולם הדברים התפתחו באופן שונה מאשר ב"רותם". גל אהדה למהלכים המצריים שטף את העולם הערבי ונאצר לא יכול היה להתעלם מכך. לאחר כמה ימים, לנוכח גל האהדה שהתגבר לאחר שסילק את כוחות האו"ם מסיני, האיץ הדבר בשליט המצרי להמשיך בתהליך עיבוי הכוחות בסיני. גורם נוסף שהניע את התהליך היה השפעתו המשמעותית של עאמר, שר המלחמה המיליטנטי, ששכנע את נאצר להמשיך בהסלמה; ב־22 במאי החליט נאצר לסגור את מִצרי טיראן לשיט ישראלי והמשיך לתגבר את סיני בכוחות נוספים. לקראת סוף מאי הצטרפו מרבית מדינות ערב לברית הצבאית של סוריה ומצרים וטבעת החנק סביב ישראל התהדקה. הניסיונות הבין־לאומיים לפתרון המשבר בדרכים דיפלומטיות נכשלו, וכך, בראיית נאצר, התקיימו שלושת התנאים המאפשרים לתפיסתו יציאה למלחמה נגד ישראל: העולם הערבי מאוחד, ישראל מבודדת, וכוח עצום רוכז בסיני ובחזיתות האחרות של ישראל. לא ברור אם בשלב זה החליט נאצר לתקוף או שהתכוון ליצור איום מתמשך בלי לבצע את המהלך ההתקפי, אך לדידה של ישראל לא נותרה ברֵרה אלא לצאת למתקפה ב־5 ביוני.[3]

בניין הכוח והתעצמות הצבא המצרי

רכש אמל"ח

נאמן לשאיפתו להביא להשמדת מדינת ישראל, שקד עבד א־נאצר על בניית הצבא המצרי כך שיוכל, בשיתוף פעולה עם שאר מדינות ערב וצבאותיהן, לצאת למלחמה נגד ישראל ולהכריעה. בשנים הראשונות לשלטונו לא צלח בידו לקדם את בניין הכוח של צבאו לנוכח החלטת מעצמות המערב — ארצות־הברית, בריטניה וצרפת — להטיל אמברגו על מכירת נשק לישראל ולמדינות ערב; אמברגו זה הוטל בשל החשש מהשילוב של המתיחות ששררה בין ישראל למדינות ערב לאחר מלחמת העצמאות ומרוץ החימוש שעלול היה להוביל למלחמה נוספת. ב־25 במאי 1950 פרסמו שלוש המעצמות את "ההצהרה המשולשת" שקבעה משטר פיקוח על הספקת נשק למזרח התיכון ולמעשה, מנעה ממדינות האזור לבנות צבאות מודרניים וחזקים.[4]

תהליך התעצמותו של הצבא המצרי והצטיידותו בנשק סובייטי עד לפרוץ מלחמת ששת הימים התקיים בארבעה שלבים.

השלב הראשון החל עם הפרת האמברגו בשנת 1955 בחתימת עסקת הנשק הצ'כית־מצרית, בגיבויה של ברית־המועצות. עסקה זו אפשרה למצרים להצטייד בכ־200 מטוסים ובהם כ־120 מטוסי קרב, כ־50 מפציצים וכ־20 מטוסי תובלה, 500 כלי רק"מ מתוכם כ־200 טנקי T-34, 100 תומ"תים, כ־200 נגמ"שים, כ־500 תותחים ועשרות כלי שיט.[5] רוב האמל"ח שהגיע היה מהמתקדמים שהיו אז ברשות הגוש המזרחי.[6] העסקה המצרית־צ'כית הייתה הנרבך הראשון במרוץ החימוש שהחל במזרח התיכון ונמשך עד עצם היום הזה. ברית־המועצות שלא הייתה צד ב"הצהרה המשולשת", שברה את האמברגו שהוטל על המזרח התיכון, וכך נפתחה הדרך לעסקת נשק בין ישראל לצרפת שנחתמה בשלהי שנת 1955 ומומשה במהלך שנת 1956.[7]

עסקת הנשק המצרית־צ'כית הייתה אחד הגורמים שהביאו לפרוץ מלחמת סיני. מצרים, בשלב זה, עדיין לא התנתקה ממעצמות המערב, והמשיכה לרכוש נשק גם מצרפת ומבריטניה ולהיעזר במדריכים ויועצים ממדינות אלה. כ־80 יועצים מגרמניה, בוגרי הצבא הגרמני — הוורמכט — שלחמו במלחמת העולם השנייה, פעלו בצבא מצרים וסייעו אף הם באימונים ובארגון הצבא המצרי.[8]

השלב השני החל בשנת 1957, מיד לאחר התבוסה במלחמת סיני. מעורבותן של ברית־המועצות ושל מדינות נוספות בגוש המזרחי גברה, ועד מהרה הפכה להיות בלעדית. באותה תקופה החל תהליך ארגונו מחדש של הצבא המצרי והמעבר לדוקטרינה הסובייטית. בהיבט של רכש אמצעי לחימה, הושלמה בתקופה זו קליטת אמצעי הלחימה שנרכשו במסגרת העסקה הצ'כית משנת 1955 עם השלמות קלות נוספות. יצוין כי חלק ניכר מאמצעי הלחימה מעסקה זו לא הגיעו למצרים טרם מלחמת סיני; הצבא המצרי לא הספיק לקלוט את רוב הציוד שהגיע לפני המלחמה וזה לא בא לידי ביטוי במהלכה. עד שנת 1961 שיקם הצבא המצרי את כוחו לאחר האבדות שספג במלחמת סיני.[9] עיקר ההצטיידות בנשק חדש התרחש בשני השלבים הבאים, בשנים 1961-1967.

השלב השלישי החל בשנת 1961.[10] באותה שנה החלה להתממש עסקת הנשק שנחתמה מספר חודשים קודם לכן עם ברית־המועצות, ונשק רב ומודרני החל להגיע למצרים. המרכיב הבולט בהתחמשות המחודשת היה כניסת טנקי T-54 לחלק מחטיבות הטנקים. טנקים אלה החליפו את טנקי T-34 שהועברו לחטיבות החי"ר. העסקה כללה גם טנקי סיור אמפיביים קלים PT-76, תותחי נ"מ מתנייעים ZSU-57X2, תותחי D-30 בקוטר 122 מילימטר, תותחים נגד טנקים בקוטר 100 מילימטר ותותחים ללא רתע B-11.[11]

השלב הרביעי החל בשנת 1965. בסוף שנת 1964 נחתמה עסקת נשק חדשה עם ברית־המועצות שבמרכזה 250 טנקי T-55, נושאי גייסות משוריינים BTR-50, BRDM-2, תותחי D-30 בקוטר 122 מילימטר ותותחים בקוטר 130 מילימטר. העסקה כללה גם מטוסים וכלי שיט. מימוש העסקה החל להתבצע בשנת 1965 אך לא כל הנשק הספיק להגיע עד מלחמת ששת הימים. עם זאת, יש לציין כי כל טנקי ה־T-55 הגיעו עד תחילת המלחמה ונקלטו ביחידות.[12]

לסיכום — שתים־עשרה השנים שקדמו למלחמת ששת הימים הביאו לשינוי ניכר ולהתעצמות משמעותית של הצבא המצרי. במרכזו של התהליך עמד המעבר של הצבא המצרי מאוריינטציה מערבית (בריטניה, צרפת, גרמניה) לאוריינטציה סובייטית. תחילת התהליך בעסקה הצ'כית משנת 1955 והמשכו במעבר מלא לרכש אמל"ח מברית־המועצות אגב זניחה מוחלטת של מעצמות המערב לאחר מלחמת סיני.

הטבלה שלהלן מפרטת את כמות הנשק וסוגיו שעמד לרשות הצבא המצרי ערב מלחמת סיני — בטרם נקלט האמל"ח מהעסקה הצ'כית — לעומת המצב ערב מלחמת ששת הימים, וממחישה את מידת ההתעצמות:

האמל"ח	ערב מלחמת סיני	ערב מלחמת ששת הימים	הערות
טנקים	220	850	מתוך סד"כ כולל של 1,050 טנקים (השאר לא כשירים).
תותחים	225	850	
נגמ"שים	152–119	כ-500	
מטוסים	70	419	מתוכם 242 מטוסי קרב/הפצצה
כלי שיט	64	79	

מבנה הצבא ומערכת הפיקוד והשליטה

כאמור, מאז שנת 1957, מיד לאחר מלחמת סיני, התהדק הקשר עם ברית־המועצות והצבא המצרי החל לאמץ את הדוקטרינה הסובייטית. תורה זו כללה גם את דפוסי הארגון ומבנה הצבא אגב התאמתם לצרכים המקומיים. לדוגמה, על־פי הדוקטרינה הסובייטית הייתה הדיוויזיה עוצבת היסוד, אך אחת ההתאמות שביצע הצבא המצרי לצרכיו הייתה הקביעה כי עוצבת היסוד תהיה החטיבה, ולא הדיוויזיה.[13] לפיכך

הוכפפו לחטיבות אמצעי סיוע ודרגים לוגיסטיים שאפשרו לה עצמאות בפעולתה ויכולת של שלושה עד חמישה ימי לחימה. הדיוויזיה היוותה מפקדת־על בדרג השדה אך לא עמדו לרשותה אמצעים לוגיסטיים ויחידות סיוע. תפקיד הדיוויזיה בחירום היה להוות מפקדה מבצעית הפוקדת על החטיבות הכפופות לה, ובשגרה הייתה אחראית על אימון הכוחות הכפופים לה והדרכתם. כל דיוויזיה כללה גם פוג משוריין (פוג – אגד, יחידה המקבילה לדרג החטיבה אך קטנה ממנה).[14]

עד שנת 1961 הוקמו שלוש מפקדות דיוויזיוניות, מתוכן אחת משוריינת ושתיים חי"ר. סדר הכוחות של הצבא המצרי ביבשה כלל בעת: דיוויזיה משוריינת, שתי דיוויזיות חי"ר, שתי חטיבות חי"ר עצמאיות, חטיבת צנחנים, שלושה גדודי קומנדו וחטיבת ארטילריה מטכ"לית. במהלך שנת 1962 הוקמו עוד שתי דיוויזיות חי"ר וחטיבת טנקים עצמאית שאמורה הייתה להוות בסיס להקמת דיוויזיה משוריינת שנייה.[15] בהמשך, בשנת 1964, החלה הקמתה של חטיבת טנקים נוספת, ובמקביל הוחל בהקמתה של דיוויזיה משוריינת שנייה על בסיס שתי החטיבות העצמאיות, אולם בסופו של דבר לא הוקמה הדיוויזיה המשוריינת השנייה מאחר ששתי החטיבות נשלחו האחת לתימן והאחרת לעיראק לשם תמיכה במשטרו של עבד א־סלאם עארף. כתוצאה מכך נגנזה התכנית להקמת דיוויזיה משוריינת נוספת ושתי החטיבות נשארו בכשירות נמוכה.[16]

המלחמה בתימן, שמצרים החלה ליטול בה חלק בשנת 1962, חייבה את מצרים להזרים לשם כוחות צבא גדולים. מלחמה זו הביאה לשינוי מהותי בתהליך בניין הכוח; לצד הכוחות הרבים שנדרש הצבא המצרי להעביר לתימן, הוא נדרש להמשיך ולמלא את משימותיו גם במצרים, בדגש על הצורך להוכיח למדינות ערב שהעימות בתימן לא גורע מיכולתה של מצרים להתכונן לקראת "הסיבוב השלישי" מול ישראל. כל אלה הביאו לתהליך מואץ של הקמת יחידות חדשות שהתבססו ברובן על חיילי מילואים. כך הוקמו עד שנת 1965 תשע חטיבות מילואים חדשות וביחידות הסדירות הושלמה מצבת כוח האדם בהוספת אנשי מילואים. לצורך כך גויסו עד שנת 1965 לפחות 50,000 חיילי מילואים. תוספת הכוחות הללו אפשרה לצבא המצרי לתת מענה הן למלחמה בתימן והן לתגבור הכוח בסיני, כמפורט בהמשך. בנוסף, הוקמו באותה תקופה עשרה גדודים של כוחות מיוחדים, מהם שלושה גדודי צנחנים ושבעה גדודי קומנדו. הקמתם נבעה בעיקר מהצורך בחי"ר מובחר במלחמה בתימן.[17] בשנת 1965 כלל הסד"כ היבשתי של הצבא המצרי ארבע דיוויזיות חי"ר ועוד עשר חטיבות חי"ר מילואים, חטיבת צנחנים ועשרה גדודי קומנדו, דיוויזיה משוריינת ועוד שתי חטיבות טנקים, וכן שתי חטיבות חת"ם מטכ"ליות.

בשנת 1966 חל קיפאון במלחמה בתימן כך שהצבא המצרי התפנה לארגן את

שורותיו ולחזקו. באותה תקופה הוסבו בהדרגה חטיבות חי"ר המילואים לסדירות כאשר הצבא המצרי מיצה טוב יותר מבעבר את פוטנציאל הגיוס אך נאלץ להתפשר על רמת המגויסים. חטיבות אלה, במתכונתן החדשה, פעלו במצבת כוח אדם של 60%-70% ביחס לתקן. לקראת מלחמת ששת הימים הושלמו המצבות באמצעות גיוס מילואים וכן הוקמו חמש חטיבות חי"ר חדשות שהתבססו גם הן על אנשי מילואים. נוסף על כך הוקמו לקראת המלחמה שתי מפקדות דיוויזיוניות מאולתרות — מגמועות.[18]

במהלך שלושת השבועות שקדמו למלחמה הושתת הפיקוד על מערך הכוחות שנצבר בסיני על שלוש מפקדות, בסדר ההירדכי הבא: מפקדת המטה הכללי בקהיר שבראשה עמד שר המלחמה עאמר; מפקדת כוחות היבשה בראשות פריק אול (רב־אלוף) מרתגי — מפקדה זו התמקמה עם תחילת הכנסת הכוחות לסיני בביר תמדה ופעלה משם, ומפקדת הארמיה[19] בראשות פריק צאלח מוחסן שפעלה ברישת לחמן שבסיני. הכוחות בסיני הוכפפו למפקדת הארמיה כך שמפקדי הדיוויזיות, המגמועות והחטיבות העצמאיות היו כפופים למפקד הארמיה. שרשרת הפיקוד לא פעלה בצורה סדורה בתקופת הכוננות כיוון שמפקדת כוחות היבשה בראשותו של מרתגי היוותה דרג פיקודי נוסף שלא תוכנן מראש במסגרת תכנית "אלקאהר" (ראו בהמשך). על־פי תכנית זו, אמורה הייתה מפקדת הארמיה לפעול ישירות תחת פיקוד המטכ"ל. כתוצאה מכך נוצר בלבול בין הדרגים הפוקדים;[20] במקרים רבים הורדו פקודות ישירות מהמטכ"ל למפקד הארמיה בלי שעברו דרך מפקדת כוחות היבשה, ובמקרים אחרים הורדו פקודות ממפקדת כוחות היבשה ישירות לכוחות בלי שעברו דרך מפקדת הארמיה. חוסר הבהירות בתחום הפיקוד והשליטה בא לידי ביטוי הן בציר הפיקודי והן בציר הלוגיסטי. בהתחשב בעובדה שתקופת הכוננות הייתה עתירת שינויי היערכות, החלפת כפיפויות ושינויי משימות של הכוחות — ובכל יום נוספו כוחות חדשים — נראה כי חוסר התיאום והאחידות בתחום הפיקוד והשליטה פגע משמעותית בתהליך בניית הכוחות בסיני. דבר זה ניכר ביתר שאת במלחמה עצמה.[21]

לסיכום הפרק נציג טבלה המפרטת את התפתחות הסד"כ היבשתי של הצבא המצרי בשנים שחלפו ממלחמת סיני ועד מלחמת ששת הימים:

היחידה	ערב מלחמת סיני	שנת 1965	ערב מלחמת ששת הימים	הערות
דיוויזיית חי"ר	2	1 + 4	6	בנוסף ל-4 דיוויזיות החי"ר המצריות הוקמה גם דיוויזיה פלסטינית לחגנה על עזה
חטיבות חי"ר, צנחנים וקומנדו	11	9 חטיבות ועוד 15 גדודי קומנדו וצנחנים	15	חטיבות החי"ר במלחמת סיני כללו בין היתר שתי חטיבות משמר לאומי ושתי חטיבות פלסטיניות
דיוויזיה משוריינת		1	1	
חטיבת שריון	1	5	5	
חטיבת ארטילריה מטכ"לית	1	2	5	

תורת הלחימה והאימונים

כאמור, מאז שנת 1957, עם חידוש אספקת האמל"ח ושיקום הצבא לאחר מלחמת סיני, החל הצבא המצרי לפעול בהדרגה על־פי תורת הלחימה הסובייטית. קצינים מצרים הוכשרו בברית־המועצות ומומחים מהצבא הסובייטי הגיעו למצרים והוצבו ביחידות הצבא כיועצים על מנת להנחיל למפקדים המצרים את שיטות הלחימה ודפוסי הפעילות שלהם. בצבא המצרי התפתחה באותה תקופה מערכת הדרכה שהנחילה את הידע החדש בכל שדרות הצבא והתבססה על היועצים הסובייטים ועל הקצינים שהוכשרו בברית־המועצות. החיבור לברית־המועצות ולצבאה הביא לשינויים מפליגים בתורת הלחימה ובמבנה הצבא שהותאם לתפיסות החדשות. עם זאת, מעורבותו של צבא מצרים במלחמה בתימן מאז שנת 1962 חייבה אותו לתת מענה מבצעי בהקשר של לוחמה נמוכת עצימות. עובדה זו הסיטה את תשומת הלב מהעיסוק בדוקטרינה הסובייטית ובהטמעתה, דבר שאמור היה לשפר את יכולותיו של הצבא במלחמה גבוהת העצימות.

מערכת האימונים שהונהגה בצבא מצרים בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים לא נתנה מענה הולם לשיפור כשירות הצבא. הכוחות ביצעו אימונים מלאים ברמות הנמוכות בלבד, לא מעל רמת הגדוד; העוצבות ברמת החטיבה והדיוויזיה ביצעו אימוני מפקדות בלבד.[22] המלחמה בתימן הקשתה על קיום מערך אימונים מסודר: במהלך שנות המלחמה הייתה תחלופת כוחות, ותנועתם המתמדת ממצרים לתימן ובחזרה פגעה ביכולת להתאמן בצורה מסודרת.

מערך האימונים החלש פגע משמעותית בכשירות הצבא המצרי בכמה היבטים: היעדר מערך אימונים מסודר הקטין באופן טבעי את הכשירות הן של הפרט והן של היחידות ברמות השונות. נוסף על כך, קליטת האמל"ח החדש בשנות השישים חייבה מערכת הכשרות ואימונים להטמעתו, דבר שבוצע באופן חלקי. כך נוצר פער בין הפוטנציאל של צבא מצרים, שנבע מכוח האדם הגדול, מעוצמת האמל"ח ומאיכותו, לבין היכולת בפועל. תקופת הרגיעה שחלה בתימן בשנת 1966 לא נוצלה לשיפור כשירות הצבא כך שהפער בין הפוטנציאל ליכולת בפועל המשיך לגדול. במצב זה, כשכשירותו נמוכה בהרבה מזו של היריב מנגד, נכנס הצבא המצרי למלחמה מול ישראל.

תפיסות אופרטיביות

מרחב סיני אפשרי להגנה בארבעה מערכים עיקריים. המערך הראשון מתבסס על קו הגבול הבין־לאומי: רפיח-ניצנה-קצימה, ומטרתו לבלום התקפת אויב בקדמת סיני ולאפשר קיום מתקפת נגד או ביצוע התקפה יזומה לתוך שטח מדינת ישראל.

המערך השני, במרכז סיני, מתבסס על קו אלעריש-אום כתף / אבו עגילה-ג'בל ליבני-ביר חסנה-נח'ל. התבססות על קו הגנה זה מאפשרת ליצור איום על ישראל עקב קרבתו היחסית (30–50 קילומטר) לקו הגבול הבין־לאומי.

המערך השלישי בסיני הוא מערך עורפי המתבסס על מוצאי מעברי הגידי והמתלה, פתחת ביר גפגפה והמליז והציר הצפוני במרחב ביר אלעבד (לאורך הקו המכונה קו A מאז שנחתם הסכם השלום). מטרתו של מרחב הגנה זה היא להגן על היעדים האסטרטגיים שבמצרים ובהם תעלת סואץ, ולבלום מהלך התקפי של האויב שמטרתו כיבוש סיני. המערך הרביעי הוא מערך עורפי ממערב לתעלת סואץ ומטרתו להגן על קהיר ועל עמק הנילוס במקרה שהאויב הצליח לכבוש את כל שטח סיני ולצלוח את התעלה.

הגידול בסד"כ צבא מצרים במהלך המחצית הראשונה של שנות השישים, שעמדנו עליו קודם לכן, אִפשר לצבא המצרי להיערך להגנה בסיני שהתבססה על שילוב של היערכות בקדמת סיני והיערכות בקו האחורי. היערכות זו אפשרה למצרים, מחד

גיסא, הגנה בקדמת סיני אגב הקניית עומק אופרטיבי והגנה על היעדים האסטרטגיים, ומאידך גיסא מעבר מהיר למערך התקפי ולהתקפה על שטח ישראל.

באמצע שנות השישים גיבש הצבא המצרי את תכנית ההגנה "אלקאהר"[23] שהתבססה בעיקר על שני קווי ההגנה הקדמיים שבסיני:

א. קו הגנה ראשון: אלעריש-אום כתף-קצימה-תמד.

ב. קו הגנה שני: אלעריש-ג'בל ליבני-ביר חסנה.

מרכיבים נוספים שהיו בתכנית "אלקאהר":

א. מסך מאבטח לאורך קו הגבול שכלל כוחות משמר גבול וקומנדו. תפקידו היה לערוך תצפיות, להתריע על ריכוזי כוחות של צה"ל ולנהל קרבות השהיה.

ב. חטיבה פלסטינית במרחב עזה.

ג. דיוויזיה משוריינת 4 – עתודה אסטרטגית במרחב ביר גפגפה.

ד. הסד"כ בתכנית "אלקאהר" כלל ארבע דיוויזיות ועוד כמה חטיבות וגדודים עצמאיים.

התכנית נתנה מענה לתקיפה ישראלית אשר בראייה המצרית, המאמץ העיקרי שלה יופנה למרחב ביר חסנה-ג'בל ליבני שאליו יגיעו כוחות צה"ל בשני מאמצים ובתנועת לפיתה. מאמץ אוגדתי אחד יפעל מצפון, דרך אום כתף לג'בל ליבני, ומאמץ אוגדתי שני יפעל מדרום, דרך כנתילה לביר חסנה, וכן יכבוש את מרחב קצימה. שני מאמצים משניים של צה"ל, בראייה המצרית, יפעלו בציר הצפוני לכיבוש עזה ואלעריש, ובציר הדרומי לכיבוש מרחב תמד.

היערכות

היערכות הצבא המצרי בסיני נגזרה מהמגבלות שהוטלו על מצרים עם נסיגת ישראל מסיני בשנת 1957: חצי האי היה מפורז ונערכו בו יחידות של כוח החירום של האו"ם שתפקידן היה לפקח על משטר הפירוז. הכוח המצרי בסיני כלל חטיבת חי"ר אחת שנערכה באזור אלעריש ושני גדודי סיור שפעלו באזור הגבול. עד שנת 1961 היו מספר חריגות בתחום זה בשל החשש המצרי שישראל עומדת לתקוף, ובמקרים אלה תוגבר הסד"כ למשך זמן מה.[24] האירוע הבולט ביותר היה אירוע "רותם" בפברואר־מרץ 1960 שבמהלכו נכנס הצבא המצרי במפתיע לחצי האי סיני ונערך ליד הגבול הבין־לאומי. ארחיב מעט על פרשת "רותם" מאחר שבהחלט ייתכן כי פרשה זו, המניעים להיווצרותה והדרך שבה הסתיימה, עמדו בבסיס ההיגיון של עבד א־נאצר במאי 1967 בקבלו את ההחלטה להציב את הצבא המצרי בקדמת סיני, בלי שהתכוון לכך שהמהלך יתפתח לכדי מלחמה כוללת.

לפרשת "רותם" קדמה מתיחות בין ישראל לסוריה בסוף שנות החמישים על

רקע אי־הסכמה בדבר השימוש בשטחים המפורזים שלאורך הגבול לצרכים חקלאיים. הדבר גרם לתקריות אש בין הצדדים שהחריפו לקראת סוף שנת 1959. בינואר 1960 החליטה ממשלת ישראל לצאת לפעולת הרתעה בכפר תאופיק א־תחתא שבגזרת העימות במטרה להרוס את הכפר ואת המוצב הסורי שבו. המבצע שכונה "חרגול" התבצע בליל 31 בינואר–1 בפברואר 1960.

בשנים 1958–1961, בתקופה שבה התרחש האירוע, היו מצרים וסוריה מאוחדות במה שכונה "הקהילייה הערבית המאוחדת" (קע"ם) ולמעשה היוו יחידה מדינית אחת בראשות נשיא מצרים נאצר. מבצע "חרגול" היה מניע מרכזי בהחלטתו של נאצר לתגבר את סיני אך בנוסף, הגיעו למצרים ידיעות מברית־המועצות על כך שצה"ל מתגבר כוחות, מעלה כוננות ומגייס מילואים מתוך כוונות התקפיות. לא ברור מה היו המקורות הסובייטיים לידיעות אלה ובהחלט ייתכן שהידיעות היו מסולפות והועברו לקע"ם במתכוון כדי ללבות את האש. דפוס התנהגות זה של ברית־המועצות חזר על עצמו גם במאי 1967, ובשני המקרים המניע הסובייטי לא ברור לאשורו. הצבא המצרי החל לתגבר את הכוחות בסיני בתחילת פברואר והמשיך בכך עד ה־22 בפברואר, מועד שבו העריך המודיעין המצרי שישראל תתקוף, אז הגיע לשיא התגבור. הסד"כ כלל שתי דיוויזיות חי"ר, דיוויזיה משוריינת, מספר יחידות חי"ר ושריון עצמאיות, 23–24 גדודי חת"ם ויחידות נ"ט ונ"מ. היערכותו של סד"כ זה נמשכה עד ה־5 במרץ. כשהמצרים נוכחו (עוד קודם לכן) שאין בכוונת צה"ל לתקוף, הם החלו להחזיר את הכוחות למחנות הקבע במצרים. במהלך חודש מרץ הוחזר רוב הסד"כ למצרים ובתחילת מאי חזר המצב לקדמותו.

כתגובה להיערכות המצרית האינטנסיבית הציב צה"ל (אם כי באיחור רב – ועל סוגיית הכשל המודיעיני שהתלוותה לפרשה זו לא נעמוד במאמר זה), סד"כ של שתי חטיבות חי"ר וצנחנים, שתי חטיבות משוריינות, שני גדודי חי"ר וחרמ"ש, שלושה גדודי חת"ם וגדוד נ"ט. ההיערכות המלאה של צה"ל אל מול האיום הושלמה רק ב־28 בפברואר 1960.[25]

הסיבה העיקרית לפעולה המצרית בסיני בשנת 1960 הייתה לרצות את הסורים ולהפגין סולידריות אל מול האיום הישראלי. יצחק רבין, ראש אג"ם באותה תקופה, התייחס לכך ואמר: "הבנתי שאת הסורים יש צורך לקנות על־ידי אקט של נכונות להגן עליהם בפני ישראל והיא שהביאה בעיקרה לשילוח צבא מצרים לאזור קדמת סיני. אין ספק שמעשהו זה גם נתקבל ככזה בסוריה וחיזק לא במעט מעמדו שם."[26] קשה שלא למצוא דמיון במניעיו של נאצר בהכנסת הצבא המצרי לסיני בשנת 1960 ובשנת 1967. בשני המקרים היה המקור למהלך המתיחות בין סוריה לישראל; בשני המקרים הייתה מטרת המהלך להרתיע את ישראל ולשמר את יוקרתו של נאצר

בעיני העולם הערבי, אלא שבשנת 1967 התפתחו הדברים אחרת.

פירוק קע"ם בשנת 1961 הקטין את הסד"כ הכולל שעמד לרשות מצרים בתקופת האיחוד והדבר ערער את תחושת הביטחון שלה אל מול ישראל. כתוצאה מכך תגברה מצרים את הסד"כ שהיה ערוך דרך קבע בסיני ושהיה מבוסס על חטיבת חי"ר לכדי דיוויזיית חי"ר (דיוויזיה 2), וזו נערכה במרכז ובקדמת סיני (מפקדת הדיוויזיה ויחידות נוספות במחנות ג'בל ליבני, חטיבה באזור אלעריש, חטיבה באום כתף, חטיבה בקצימה וחטיבה משוריינת בביר תמדה).[27] תגבור הכוח בסיני התאפשר בעקבות הקמת דיוויזיית חי"ר נוספת באותה שנה.

היערכות הצבא המצרי לקראת המלחמה

מה־14 במאי ועד ה־5 ביוני 1967, באופן הדרגתי, הוכנס הצבא המצרי במלוא עוצמתו לסיני. במהלך שלושת השבועות בוצעו שינויי היערכות רבים; ב־5 ביוני, עת פרצה המלחמה, היה הצבא המצרי על סף השלמת ההיערכות, אך ארגון הכוחות עדיין לא הושלם. בסיכום של מודיעין פיקוד הדרום מ־4 ביוני נאמר בהקשר זה כי:

> למרות הזמן הארוך שעבר מאז התחלת הכניסה לסיני, לא הגיע מערך כוחות האויב ל"יציבות" [המירכאות במקור] כלשהי ועדיין מבוצעים שינויי הֶערכות תכופים, ולעיתים קרובות גם לא מתוכננים. בין הכוחות הנכנסים לסיני עומד להגיע עד מחר 5 ביוני כוח מכווית בסדר גודל של חטיבה. במקביל החלו להופיע בסיני גם כוחות מצריים שהוצאו מתימן.[28]

אפשר לחלק תקופה זו לשלושה שלבים עיקריים: השלב הראשון — 14–19 במאי שבמהלכו הוכנסו בעיקר שתי דיוויזיות חי"ר למרחב ג'בל ליבני וביר חסנה. בשלב זה מומשה המטרה הראשונית של מצרים והיא להרתיע את ישראל ולהפגין סולידריות עם סוריה לאחר התקרית ב־7 באפריל. בשלב הזה נראה כי לא הייתה כוונה מצרית לצאת למלחמה וזו גם הייתה ההערכה בישראל. בישיבת מטכ"ל שנערכה ב־17 במאי אמר הרמטכ"ל רבין כי "גם היום איני מאמין שיפעלו, אך המציאות של ריכוז הכוחות היא כשלעצמה לחץ." באותו יום התייחס רבין לנושא פעם נוספת בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת ואמר כי "הערכתנו היא שזו יותר היערכות הפגנתית במגמה להרתיע..."[29]

השלב השני — 19–26 במאי שמטרתו הייתה לתת מענה לאיום שהיה צפוי בראייה המצרית לאחר סגירת מצרי טיראן. כך הוקם כוח שאד'לי שנשלח לאזור רפיח-שיח' זוֵיד (בהמשך הועבר דרומה), הוצנח כוח צנחנים באזור שארם א־שיח'

ודיוויזיה משוריינת 4 נכנסה לסיני ונערכה בביר תמדה. ב־19 במאי הושלם פינוי כוחות האו"ם מסיני. הערכת אמ"ן באותו היום (19 במאי) הייתה:

> אין ספק כי הצעדים המצריים האחרונים מהווים שינוי קיצוני ביותר בקו שננקט על ידם עד כה. קשה להניח שהמצרים סטו מהערכתם הבסיסית "שאין השעה כשרה להתמודדות עם ישראל" [המירכאות במקור] זאת על רקע העדר שת"פ צבאי בין ערבי תכליתי והעדר שינוי סד"כ המאפשר להם להתמודד עם ישראל. עם זאת מצביעים הצעדים האחרונים לפחות על **נכונות** [ההדגשה במקור] ללכת רחוק מאוד לקראת התנגשות כזו, ואולי אף על נכונות ליזום התנגשות כזו בעצמם.[30]

עוד העריך ראש אמ"ן באותו יום, ה־19 במאי, כי אין המדובר רק בכוונות וכי גם היכולות של הצבא המצרי בשלב זה, לנוכח תגבור הסד"כ בסיני, כבר מאפשרות להם פעילות התקפית.[31]

השלב השלישי — 26 במאי עד 5 ביוני, אז שינו המצרים את תפיסתם באשר להתקפה ישראלית צפויה והעבירו את עיקר המערך המצרי למרחב הדרומי.[32] בהקשר זה נאמר בסיכום המודיעין של פד"ם מ־4 יוני:[33]

> משינויי ההיערכות המרובים שמבוצעים בימים האחרונים, מסתמנת אמונה של העברת "מרכז הכובד" [המירכאות במקור] בכוחות השריון למרחב חסנה־קורייה והציר הדרומי.

מהשוואה בין תכנית "אלקאהר" להיערכות הסופית של הצבא המצרי ב־5 ביוני 1967, עולות מספר מסקנות מעניינות:

א. ההיערכות ב־5 ביוני התבססה על שני קווי ההגנה הקדמיים כפי שתוכנן בתכנית "אלקאהר".

ב. התפיסה המצרית באשר למאמץ העיקרי הצה"לי לא השתנתה ביחס לראייתם את צה"ל במסגרת תכנית "אלקאהר". הצבא המצרי העריך לקראת המלחמה כי המאמץ העיקרי של צה"ל יופעל ממרכז הנגב ומדרומו ולא בציר הצפוני. לראייה זו של המצרים תרמה גם תכנית ההונאה הצה"לית שהתבצעה בסוף מאי ודימתה היערכות מוגברת של כוחות צה"ל במרכז וברדרום הנגב.[34] שינויי ההיערכות שביצע הצבא המצרי במהלך הימים האחרונים שלפני פרוץ המלחמה תאמו תפיסה זו. נוסף על כך, באותם ימים העריכו המצרים שצה"ל יתקוף בשארם א־שיח' על מנת לפתוח

את הסגר שהוטל על־ידם ב־22 במאי על מצרי טיראן. לצורך כך הופעל מאמץ מודיעיני על העיר אילת על מנת לזהות את ההכנות של צה"ל לקראת מהלך זה. לתפיסת המצרים היוותה אילת את בסיס היציאה של ההתקפה הצה"לית לכיוון שארם א־שיח' ולפיכך הייתה ההיערכות המוגברת בגזרה המרכזית מיועדת, בין היתר, ליצור יכולת לכבוש את אילת. בכך, סברו המצרים, תימנע ההתקפה.[35]

ג. שני כוחות מאולתרים בסד"כ דיוויזיוני (כל אחד מהם), מגמועת יאקוט ומגמועת שאד'לי, הוקמו במהלך התקופה ונערכו בסופו של דבר מדרום לג'בל ח'רים (כוח יאקוט) ובקורייה, בואכה כנתילה (כוח שאד'לי); מאחוריהם קודמה דיוויזיה משוריינת 4, העתודה האסטרטגית, מביר תמדה מזרחה. לתפיסתם של המצרים אפשר מערך זה לתת, מצד אחד, מענה הגנתי למאמץ הצה"לי הצפוי בגזרה זו, ומהצד האחר – לצאת להתקפת נגד לאחר בלימת האויב.

ד. הציר הדרומי, ציר כנתילה-תמד-נח'ל, שעל־פי תכנית "אלקאהר" נחשב לציר מאמץ משני של צה"ל, תוגבר משמעותית עקב ההערכה המצרית לקראת המלחמה שהמאמץ הצה"לי יהיה דרומי, ובמרחב נערכה דיוויזיה 6.

ה. מרחב דרום סיני תוגבר משמעותית באמצעות מגמועת צנחנים שכוחותיה נערכו במרחב א־טור-שארם א־שיח'-ראס נצראני. המצרים העריכו כי סגירת מְצרי טיראן על־ידם, ב־22 במאי, תניע את ישראל לתקוף בדרום סיני על מנת להביא לפתיחת המְצרים. היערכות זו הייתה מיועדת לקדם מהלך כזה.

ו. קו ההגנה האחורי נשאר כמעט ללא כוחות. באזור ביר גפגפה הייתה ערוכה חטיבה 3 של דיוויזיה 4 והמעברים, הגידי והמתלה, ריקים מכוחות.

ז. בהשוואת היקפי הסד"כ בין תכנית "אלקאהר" להיערכות הסופית ערב המלחמה עולה כי בתכנית "אלקאהר" תוכננו לפעול בסך הכול ארבע דיוויזיות, מספר חטיבות וגדודים עצמאיים ועוד שתי חטיבות פלסטיניות ברצועת עזה. ב־5 ביוני נערכו בסך הכול שבע דיוויזיות מצריות, דיוויזיה פלסטינית ברצועת עזה וכוחות מיוחדים בסד"כ על־חטיבתי במרחב שארם א־שיח'.

לסיכום חלק זה נציין כי קיימת התאמה בין התכנית האופרטיבית שגיבש הצבא המצרי בשנות השישים, תכנית "אלקאהר", לבין היערכותו בתקופת המתיחות שלפני המלחמה בכל האמור בתפיסת ההגנה שהתבססה על שני קווי הגנה עיקריים – בקדמת סיני ובמרכז סיני. כן קיימת התאמה בין התכנית וההיערכות בכל הנוגע לראיית המצרים את צה"ל ותכניתו ההתקפית. עם זאת, ניכרים שינויים משמעותיים בסד"כ הכולל שנערך בסיני לקראת המלחמה ביחס לתכנית המקורית, כולל הקמת כוחות מאולתרים שאפשרו למצרים יכולת התקפית משמעותית, יכולת שלא הובאה בחשבון בתכנונים האופרטיביים המוקדמים.

בתכניתם האופרטיבית "אלקאהר", וביתר שאת בהיערכותם הסופית לקראת המלחמה, זנחו המצרים את קו ההגנה האחורי, קו המעברים — ביר גפגפה (לימים קו A). היערכות בו אמורה הייתה להגן על היעדים האסטרטגיים של מצרים — והתעלה בראשם.[36] ההנחה המצרית הייתה שמערך ההגנה הצפוף שנערך בקווים הקדמיים לא יאפשר חדירה של כוחות צה"ל לעומק סיני. מעבר לכך, נראה כי פני המצרים בסוף מאי-תחילת יוני 1967 היו להתקפה, כך שההיערכות הקדמית שירתה הבנה זו. כך קרה שמשנשבר קו ההגנה הקדמי המצרי לכל רוחב החזית ביומיים הראשונים של המלחמה, לא נותר עוד כוח שיבלום את צה"ל בדרכו לתעלה.

לוגיסטיקה

חצי האי סיני לא הוכן בצבא מצרים מבחינה לוגיסטית לקליטת כוחות בסדר הגודל שהוכנס אליו מאמצע מאי 1967.[37] משנתקבלה ההחלטה על קידום הכוחות החלה היערכות לוגיסטית במקביל למהלכים המבצעיים, אך קצב ההתקדמות של הכנסת הכוחות היה מהיר מאוד והמערך הלוגיסטי שהתארגן ברחבי סיני התקשה לתת את המענה הנדרש בכל הנוגע לתספוקת, לאחזקה ולפינוי הרפואי.

ההיסעים

נושא ההיסעים היה קריטי בתקופת הכוננות לקראת המלחמה שכן בתוך פרק זמן קצר יחסית הועבר סד"כ עצום מתוך מצרים לכל רחבי סיני. צוואר הבקבוק העיקרי בתהליך תנועת הכוחות היה צליחת התעלה. לאורך התעלה קיימים היו שבעה אתרי צליחה, מקנטרה שבצפון עד סואץ שבדרום (אורך התעלה 160 קילומטר). בכל אתר צליחה היו בין אחד לשלושה אמצעי צליחה שונים שכללו גשרים צפים ומעבורות. בשגרה, היו הגשרים מפורקים וחלקיהם נמצאו על גדת התעלה. התשתית לגישה אל הגשר וממנו משני צדי התעלה הוכשרה מראש. עם ההכרזה על הכוננות נפרסו הגשרים והכוחות צלחו את התעלה דרכם ועל־גבי המעבורות. מַעֲבָר של חטיבת חי"ר או שריון את התעלה ארך ארבע־חמש שעות.

התנועה בתוך סיני מהתעלה ועד לחזית התאפשרה בארבעה צירי אורך עיקריים — ציר החוף: קנטרה-אלעריש-עזה; הציר המרכזי הצפוני: אסמעיליה-ביר גפגפה-ג'בל ליבני-אום כתף-ניצנה; הציר המרכזי הדרומי: תעלת סואץ-גידי-ביר תמדה-ביר חסנה-קציימה; והציר הדרומי (ציר דרב אלחאג'): תעלת סואץ-מתלה-נח'ל-תמד-כנתילה/ראס א־נקב. אורך הצירים כ־200 קילומטר. דרך צירים אלה (וצירי הרוחב שלא יפורטו כאן) התבצעה רוב התנועה בסיני — בתחילה של הכוחות ובהמשך של המערך הלוגיסטי. נוסף על כך נעשה שימוש בקו הרכבת מקנטרה לאלעריש להעברת כוחות ותספוקת.

תנועת חטיבה מאזור התעלה עד מקום היערכותה בקדמת סיני ארכה כ־12 שעות. יצוין כי חלק מהכוחות היו ערוכים בשגרה במרחב קהיר ובמקומות נוספים בתוך שטח מצרים. לכוחות אלה נדרשו יום עד יומיים להגעה למקום היערכותם בסיני.

המשטרה הצבאית של הצבא המצרי נערכה לניהול מערך הפיקוח על ההיסעים (נפ"קים) שכן כוחות רבים צריכים היו להשתמש במספר קטן של צירים בפרק זמן קצר, והעומסים שנוצרו על הצירים חייבו היערכות בהתאם.

מערך המובילים בצבא המצרי היה קטן ובכשירות נמוכה כך שיחידות השריון הועברו רובן ככולן לחזית ברכבת או על גבי שרשראות.[38]

תספוקת

הצבא המצרי נדרש להיערך במהירות למתן מענה לוגיסטי לכוחות הרבים שזרמו לסיני. לצורך כך הוקמו מרחבי לוגיסטיקה בסיני במקומות הבאים: אלעריש, ביר גפגפה, ביר חסנה, אלחמה, ביר תמדה, נח'ל וטלעת אלבידאן. המרחבים הלוגיסטיים הוכפפו לארמיה. בכל מרחב היו מחסני ציוד, מזון, מים, דלק, תחמושת וסדנת רכב/רק"ם (לא כל המרחבים כללו את כל המרכיבים). כל מרחב לוגיסטי נתן מענה לכוחות שפעלו בסביבתו. שיטת התספוקת פעלה על־פי עיקרון הדחיפה[39] שיתרונו בכך שהיחידה הלוחמת מקבלת את התספוקת אליה בלא שתצטרך להשקיע זמן ואמצעים, כך שתוכל להתרכז בעשייה המבצעית. אלא ששיטה זו חייבה את דרג הארמיה והדיוויזיה לתכנון מדוקדק ולתזמון נכון כך שכל יחידה תקבל את צרכיה ובזמן. מתברר כי בתקופת הכוננות שקדמה למלחמה התבצעה העברת התספוקת ליחידות באופן לקוי שכן המערך הלוגיסטי לא עמד בעומס המוטל עליו: היה עליו להתארגן בד בבד עם הזרמת הכוחות לסיני, וכל יום שחלף הביא אתו כוחות נוספים. נראה כי כשל זה היווה נדבך נוסף בתבוסה שספג הצבא המצרי במלחמה; יחידות רבות מצאו עצמן עם תחילת המלחמה או זמן קצר לאחר מכן במחסור בתספוקת שפגם קשות ביכולת התפקוד המבצעי שלהן.

אספקת המים ליחידות התבצעה באמצעות בארות מים שהיו קיימות בסיני. גדוד מים 27 היה אחראי על השמשת הבארות ועל זיקוק המים על־פי הצורך. בנוסף, השמישו המצרים בשנה שקדמה למלחמה צינור מים מאסמעיליה לתוך סיני ששימש אף הוא לאספקת מים עבור חלק מהיחידות.

מערך האחזקה להשמשת רכב/רק"ם תקולים היה חלש ובלתי יעיל. משך הזמן שנדרש לסדנאות שפעלו במרחבים הלוגיסטיים להשמשת רכב תקול ארך מספר ימים. כבר במהלך תקופת הכוננות, לא כל שכן במלחמה עצמה, לא ניתן מענה הולם בתחום זה.[40]

סיכום

מצרים נחלה במלחמת ששת הימים תבוסה קשה.

הגידול המרשים והמהיר של הסד"כ, קליטת האמל"ח החדש והמלחמה בתימן הגדילו משמעותית את הפער שבין הפוטנציאל הבסיסי של הצבא המצרי לבין היכולות בפועל. הדבר נבע ממספר סיבות:

א. היעדר מערכת אימונים מסודרת בשל המלחמה בתימן שפגע בכשירות ובמוכנות של הצבא – הן ביכולת של המפקדות ברמות השונות לנהל לחימה והן בכושר הלחימה של היחידות.

ב. בהיעדר מערכת אימונים מסודרת, לא הוטמע השימוש באמל"ח החדש די הצורך.

ג. כוח אדם – הקמת יחידות חדשות בהיקף נרחב חייבה את הצבא המצרי לגייס מספר גדול מאוד של חיילים על מנת למלא את השורות. הגיוס המואץ הקטין את היכולת לברור את כוח האדם כך שגויסו חיילים וקצינים ברמה נמוכה. נוסף על כך הסתמך הצבא המצרי יותר מאשר בעבר על כוח אדם מילואים – הן בהקמת יחידות מילואים אורגניות והן בתגבור יחידות סדירות באנשי מילואים, והדבר פגע משמעותית בכשירות היחידות. יצוין כי האווירה בקרב הקצינים בדרגים השונים הייתה קשה והתאפיינה בחשדנות הדדית, בתככים ובפיקוח פוליטי – תופעה שאפיינה את הצבא המצרי מאז כינונו של המשטר הנאצריסטי. מצב זה פגע משמעותית בתפקוד סגל הפיקוד של הצבא בכל הרמות ובפעילותו התקינה.[41]

ד. היעדר מערך לוגיסטי מספק בסיני ביחס לגודלו של הצבא.[42]

כך קרה שבמהלך חמש השנים שקדמו למלחמת ששת הימים הונח הבסיס לחוסר יכולתו של הצבא המצרי להתמודד עם צה"ל במלחמה. למרות הגידול המספרי בסד"כ והגידול בכמות האמל"ח ואיכותו, נפגעה משמעותית כשירותו של הצבא המצרי והדבר השתקף במלחמה: בתוך שלושה ימי לחימה איבדה מצרים לתקופה של יותר מעשור נכסים אסטרטגיים מהמעלה הראשונה – חצי האי סיני, תעלת סואץ ובארות הנפט שלאורך מפרץ סואץ. הצבא המצרי איבד במהלך המלחמה כ־80% מהאמל"ח שהיה ברשותו לפני המלחמה וספג אבדות בסדר גודל של כ־70% מכלל כוח האדם שעמד לרשותו (הרוגים, פצועים ושבויים).[43]

הערות

1. שמשון יצחקי, **בעיני השרבים: מלחמת ששת הימים ולאחריה**, ההוצאה לאור – משרד הביטחון, 1969, עמ' 25.
2. שושי לוויט, **חמים ביחסי הגבול ישראל סוריה**, תוה"ד/היסטוריה, אפריל 1993, עמ' 75.
3. מיכאל אורן, **שישה ימים של מלחמה**, כנרת, זמורה־ביתן, דביר, 2004.

4. רפי יקר, "כשלונה של ישראל לרכוש נשק מארה"ב בעקבות העסקה הצ'כית מצרית", שאול שי ותגי גולן (עורכים), **ברשום המנוסים**, מערכות, 2006 (להלן: יקר, 2006), עמ' 164.
5. יונה בנדמן, "מצרים: הצבא המצרי במערכת סיני", משה שמש ואילן טרואן (עורכים), **מבצע קדש ומשרבת סיני 1956 — עיון מחדש**, המרכז למורשת בן גוריון, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1994 (להלן: בנדמן, 1994), עמ' 65.
6. יקר, 2006, עמ' 165.
7. זאב אלרון, "איום השריון והמערך האנטי טנקי של צה"ל לפני מלחמת סיני", שאול שי ותגי גולן (עורכים), **ברשום המנוסים**, מערכות, 2006, עמ' 132-133.
8. בנדמן, 1994, עמ' 66.
9. **שם**, עמ' 93.
10. מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים — המערכה בזירה המצרית**, דצמבר 1971 (להלן: המערכה בזירה המצרית), עמ' 27.
11. אבי שי, "חיל מצרים — הצבא בו לחם צה"ל בששת הימים", **מערכות**, 228 (מרץ 1973) (להלן: שי, חיל מצרים).
12. **שם**.
13. **שם**.
14. המערכה בזירה המצרית, עמ' 26-27.
15. שי, חיל מצרים.
16. **שם**.
17. המערכה בזירה המצרית, עמ' 28-29.
18. מגמועה — איגוד יחידות שעבורן מאולתרת מפקדה מיוחדת. המגמועה מוקמת כדי לבצע משימה מוגדרת והמבנה שלה מותאם לאופי המשימה. במדרג הפו"ש המגמועה מקבילה לדיוויזיה. על-פי-רוב, בהקמת מגמועה משתמשים במפקדה קיימת. בתקופה שקדמה למלחמה, בתהליך ההיערכות בסיני, הוקמו שלוש מגמועות: מגמועת שאד'לי, שיועדה בתחילה להתקפות נגד ברצועה ובהמשך הודרה דרומה; מגמועת יאקוב שנערכה באזור ג'בל ח'רים לבלימת התקפה צה"לית במרחב ומגמועת הצנחנים שהוקמה לצורך הגנה על שארם א-שיח' והמרחב.
19. מפקדת הארמיה התבססה על מפקדת פיקוד מזרח שפעלה בשגרה באסמעיליה. מה-16 ביוני דולגה מפקדה זו לסיני ופעלה כמפקדת ארמיה, ואילו גוף עורפי מצומצם נשאר לפעול באסמעיליה.
20. מחלקת היסטוריה, ששת הימים — חזית הדרום — ניתוח אירוע, עמ' 13.
21. הצבא המצרי במלחמת ששת הימים — סיכום, מודיעין פד"ם, נובמבר 1967 (להלן: הצבא המצרי), עמ' 25-26.
22. מלחמת ששת הימים — מהלכי האויב, אגף המודיעין, עמ' 20 (להלן: מהלכי האויב).
23. **שם**, עמ' 35-39.
24. המערכה בזירה המצרית, עמ' 26-27.
25. יגאל שפי, "התרעת כוונות או התרעת יכולות? — פרשת 'רותם' ותפיסת ההתרעה של ישראל 57'-60'", מחלקת היסטוריה, פברואר 2006.

26. מכתב ששלח רבין ב־6.3.1960 לעוזי נרקיס ששימש באותה תקופה נספח צה"ל בפריז, **יצחק רבין: מבחר תעודות מפרקי חייו**, כרך ראשון, גנזך המדינה, 2005 (להלן: יצחק רבין, גנזך המדינה, 2005), עמ' 254.
27. הצבא המצרי, עמ' 11.
28. סיכום מודיעין מספר 6 נכון ל־041000 יוני 1967, פיקוד דרום/מודיעין, מד־365/4.
29. יצחק רבין, גנזך המדינה, 2005, כרך ראשון, עמ' 443-444.
30. מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים — האויב, האו"ם והמעצמות: הצד המדיני**, כרך ב', מאי 1972, עמ' 17.
31. יצחק רבין, **פנקס שירות**, כרך ראשון, ספריית מעריב, 1979, עמ' 139.
32. מהלכי האויב, עמ' 22-23.
33. ראו הערה 28 לעיל.
34. ראו מאמר נפרד בספר זה על תכנית ההונאה.
35. הצבא המצרי, עמ' 27.
36. הצבא המצרי, עמ' 20-21.
37. מהלכי האויב, עמ' 20.
38. הצבא המצרי, עמ' 33.
39. **שם**, עמ' 36.
40. **שם**, עמ' 39.
41. שי, חיל מצרים.
42. המערכה בזירה המצרית, עמ' 28-29.
43. **שם**, עמ' 419.

מִצָּפוֹן תִּפָּתַח הָרָעָה... (ירמיה, א, 14)

מתי גרינברג

מבוא

העשור שבין 1957 ל־1967, התקופה שבין מלחמת סיני לבין מלחמת ששת הימים, התאפיין בשקט יחסי בגבולותיה של ישראל. היוצא מן הכלל היה גבול סוריה; כאן חלה הסלמה במספר התקריות, בתדירותן ובאמצעים שהופעלו בהן — ארטילריה, טנקים ומטוסים — בהיקף חסר תקדים. למעשה היה גבול סוריה מוקד בעיות הביטחון של ישראל והמתח ששרר בו היה אחד הגורמים המרכזיים שהובילו למלחמת ששת הימים.

מספר סיבות היו למתח זה ביחסי הגבול שבין שתי המדינות. הראשונה שבהן הייתה סוגיית האזורים המפורזים שהשתרעו לאורך מרבית הגבול, כולם (למעט אזור זעיר ולא משמעותי, מדרום לתל עזזיאת) היו בתחומה של מדינת ישראל. מעמדם של אזורים אלה לא הוסדר סופית ולכל צד הייתה פרשנות משלו באשר למעמדם (ראו להלן). בהיעדר הסכמה, ניסה כל צד לכפות את עמדתו בקביעת עובדות בשטח, בהשגת החלטות נוחות בוועדת שביתת הנשק ואף בשימוש בכוח.

השלטון בסוריה לא היה יציב ובמהלך עשור זה אירעו ארבע הפיכות שבהן נתפס רסן השלטון על־ידי כת אחת מידי קודמתה. נוסף על כך, באותה תקופה נוצר האיחוד בין מצרים לסוריה (הקמת קע"ם, פברואר 1958), שהחזיק מעמד כשלוש שנים וחצי עד שפורק לאחר ההפיכה של ספטמבר 1961. בהפיכה של מרס 1963 תפסה את השלטון מפלגת הבעת' ולאחר כשלוש שנים, בהפיכה נוספת שהתרחשה בפברואר 1966 (ה־13 במספר מאז 1949), עלה לשלטון פלג קיצוני של הבעת'. באופן טבעי, שלטון מסוג זה טרוד בהמשך ההחזקה ברסן השלטון ובסיכול ההפיכה הבאה, ופנוי פחות לטיפול בפתרון בעיותיה של המדינה. האיבה לישראל והמאבק בה היו דגל שניתן להניפו, לקרוא לאחדות השורות ולתמיכה בשלטון, ואף לקרוא באמצעותו לתמיכה מצד מדינות ערביות אחרות. סוריה נהנתה מתמיכה של ברית־המועצות שהתבטאה בסיוע צבאי ובתמיכה מדינית בלתי מסויגת. במקום להפעיל

השפעה מרסנת, בחרה ברית־המועצות להיענות לגחמות המשטר הסורי, כמו העברת הבדותה כמידע מודיעיני למצרים על ריכוזי צבא ישראלי בגבול סוריה, מהלך שהביא לכניסת הצבא המצרי לסיני ולמלחמה.

במהלך השנים השתלטו הסורים בכוח על חלקים שונים באזורים המפורזים (כגון אלחמה, אזור נוקיב, תל חמרה ועוד). לישראל, באותה עת, לא היה הכוח הצבאי והמדיני למנוע זאת והיא נאלצה להשלים עם העובדות שקבעו הסורים בשטח. ישראל לא ויתרה מעולם על ריבונותה באזורים המפורזים והייתה נחושה בדעתה לשמור על ריבונות זו בחלקים שלא היו בשליטה סורית. גישה זו נתקלה בהתנגדות סורית והביאה לתקריות גבול רבות. חלק מתקריות אלה היו ביוזמה ישראלית כדי לקבוע "עובדות בשטח" כמו, למשל, עיבוד חקלאי של חלקות מריבה, או כדי לסכל פעילות סורית דוגמת ניסיון הטיית מקורות הירדן, הבניאס והחצבני.

ארבעה מוקדי חיכוך היו בתקופה זו — העיבוד החקלאי באזורים המפורזים; שמירה על חופש השיט והדיג בכנרת; המפעל הסורי להטיית מקורות הירדן ופעילות הטרור של הפתח שנעשתה בעידוד סוריה ובתמיכתה.*

הסכם שביתת הנשק והאזורים המפורזים

כדי להבין את הרקע למצב המתוח בגבול סוריה חיוני לבחון את הסכם שביתת הנשק הישראלי-סורי ואת הבעייתיות של האזורים המפורזים שנוצרו מכוחו.

המשא ומתן להסכם שביתת נשק

מאז כניסתה לתוקף של ההפוגה השנייה במלחמת העצמאות, ב־19 ביולי 1948, לא ערך צה"ל מבצעים יזומים בזירה הסורית. כך הוקפא המצב בחזית זו ובידי הסורים היו הישגים: שטחים שכבשו בתחום ישראל ממזרח לדן, "ראש הגשר" באזור משמר הירדן, בשפך הירדן לכנרת ובדרום־מזרח הכנרת.

מועצת הביטחון של האו"ם, שכפתה את ההפוגה השנייה, נקטה יוזמה נוספת, וב־16 בנובמבר 1948 קראה לצדדים לפתוח במשא ומתן לשביתת נשק. ישראל נענתה מיד אך מדינות ערב השהו את תשובתן ורק לאחר מבצע "חורב" ניאותה מצרים לשבת לשולחן המשא ומתן. לבנון וירדן באו בעקבותיה, אך סוריה עמדה בסירובה.

במצב הנתון נהגו הסורים מיתרון: צבאם לא הוכה במלחמה והיה הצבא הערבי היחיד שהחזיק בשטחים בתחום ישראל. סוריה המתינה לראות כיצד יסתיים המשא ומתן עם מדינות ערב האחרות ושאפה לנצל את יתרונה — ואולי גם לזכות בתיקון

* המפות המלוות מאמר זה מרוכזות במקבץ לאחר עמ' 320.

הגבול הבין־לאומי לטובתה.[1] אולם על סוריה הופעל לחץ מצד ארצות־הברית ומצד המתווך מטעם האו"ם, הד"ר רלף באנץ', שאף הבהיר כי סוריה מסתכנת בפעולה צבאית ישראלית שתוצאתה עלולה להיות תבוסה סורית שתשים את הישגיהם לְאַל.[2] נראה כי נימוק זה הכריע והסורים הודיעו, ב־17 במרס 1949, על נכונותם "לפתוח במשא ומתן עם היהודים כדי לחתום על הסכם שביתת נשק."[3]

השיחות נפתחו ב־5 באפריל 1949 בח'רבת ירדה, בשטח ההפקר שבין עמדות שני הצבאות. בראש המשלחת הישראלית עמד סא"ל מרדכי מקלף; בראש המשלחת הסורית סא"ל פאוזי סילו. את השיחות ניהלו מטעם האו"ם אנרי ויז'ה וגנרל ריילי (רמ"ט משקיפי האו"ם). הדיונים נמשכו עד ה־20 ביולי, מועד שבו נחתם ההסכם, וכללו 13 מפגשים רשמיים, שיחות לא־רשמיות רבות, הצעה למפגש בין מנהיגי סוריה וישראל וגם תקופת השעיה בת חודש.[4]

למן ההתחלה התגלעו מחלוקות שונות, אך סלע המחלוקת העיקרי, שהפער בין הצדדים לגביו לא נראה כניתן לגישור, היה מיקומו של קו שביתת הנשק. הסורים טענו כי המשא ומתן צבאי באופיו ולכן על קו שביתת הנשק להתבסס על המצב הצבאי, דהיינו קו ההפוגה. ישראל טענה כי הקו היחיד שבא בחשבון מבחינתה הוא קו הגבול הבין־לאומי. בתביעה זו הסתמכה ישראל על התקדימים במשאים ומתנים עם מצרים ולבנון שבהם הוכר הגבול הבין־לאומי כקו שביתת הנשק, וישראל הסיגה את כוחותיה מעבר לו.[5] למרות הגמשה מסוימת בעמדות והעלאת הצעות מטעם היו"ר לא הושגה התקדמות, והשיחות הושעו למשך חודש.

במהלך החודש התקיימו מגעים בין צוות התיווך לבין הצדדים ולבסוף גיבש המתווך, ד"ר באנץ', את הצעתו שהועברה לצדדים ב־8 ביוני.[6] עיקרי ההצעה היו: במקום שבו חופף קו ההפוגה את הגבול הבין־לאומי יצוין קו שביתת הנשק; במקומות אחרים יותווה קו שביתת הנשק במרכז השטח שביו קווי ההפוגה של הצדדים; השטח שבין קו שביתת הנשק לבין הגבול הבין־לאומי יפורז וכן יפורזו שטחי דרדרה ועין גב.

ההצעה ענתה על דרישות שני הצדדים — הסורים קיבלו קו שמשקף את המצב הצבאי וישראל קיבלה נסיגה של הצבא הסורי משטחה. על בסיס הצעה זו חודשו השיחות. נושא הדיון היה מעמדם של האזורים המפורזים — הסורים פירשו את ההצעה ברוח של אזור אקסטריטוריאלי שבו יוקפא המצב שלפני המלחמה, ואילו המשלחת הישראלית ראתה באזורים אלה טריטוריה ישראלית שהמגבלה היחידה לגביהם היא כניסת כוחות צבא. לבסוף הוסכם לבקש מהמתווך הבהרות להצעתו.

המתווך מסר את תשובתו ב־26 ביוני.[7] בהבהרותיו שמר באנץ' על נוסח מעורפל, בהנחה שירידה לפרטים לא תאפשר השגת הסכם. הוא קבע כי בלי לעורר בעיות של מִנהל, שיפוט, אזרחות או ריבונות, המִנהל יהיה על בסיס מקומי — ישראלי

ביישובים הישראליים **וערבי** [ההדגשה שלי] ביישובים הערביים, תחת הפיקוח הכללי של יו"ר ועדת שביתת הנשק. היו"ר יהיה מוסמך לעשות את הסידורים הדרושים להשבת החיים האזרחיים למסלולם, אך לא יישא באחריות למִנהל ישיר. שני הצדדים קיבלו את ההבהרות ואלו צורפו לפרוטוקול, כאסמכתא לפרשנות.

ועדת ניסוח גיבשה את נוסח ההסכם וב־20 ביולי 1949 חתמו עליו שתי המשלחות.

הסכם שביתת הנשק הישראלי־סורי

ההסכם דמה בקווים כלליים להסכמים שנחתמו עם שכנותיה האחרות של ישראל,[8] אך המיוחד בו היה סעיף 5 שכונן את האזורים המפורזים ואסר כניסת כוחות צבא אליהם. כן נקבע "אזור הגנה" משני צדי האזורים המפורזים שם הוגבלה עוצמת כוחות הצבא המותרים להחזקה.

חתימת ההסכם היוותה הישג שכן הוא סיים למעשה את מצב המלחמה, אך שתי מגבלות היו טבועות בו — הארעיות שבו וניסוחו המעורפל. ההסכם היה בעל אופי צבאי ולא נועד לפתור את כל הבעיות השנויות במחלוקת שבין הצדדים — אלה נועדו להיפתר בהסדר הסופי. ההסכם היה "... אמצעי זמני ... לשם הקלת המעבר מההפוגה הקיימת לשלום של קבע ..." [המבוא להסכם] השלום נקבע אמנם כיעד סופי, אך ההסכם לא קבע כל לוח זמנים או שלבים להשגת יעד זה ולמעשה לא הטיל על הצדדים כל חובה בקשר לכך. הניסוח המעורפל נבע מתחושה שמדובר בהסכם זמני, ובעיקר משום שרק ניסוח כזה יכול היה לגשר על הפער בעמדות הצדדים. ההנחה הייתה כי מציאות החיים תעשה את שלה, ובתוך זמן קצר ייחתם הסכם שלום שבו יישבו כל הבעיות.

ועדת שביתת הנשק

ועדת שביתת הנשק המעורבת (ועש"ן) כוננה מכוחו של סעיף 7 להסכם. הוועדה מנתה חמישה חברים — שניים מכל צד — והיו"ר שהיה רמ"ט משקיפי האו"ם[9] או קצין בכיר מקרב המשקיפים. הוועדה התכנסה בהתאם לזימון היו"ר, והשאיפה הייתה שההחלטות תתקבלנה פה אחד, ואם לא — אזי ברוב קולות. מצב זה העניק ליו"ר מעמד מיוחד שכן קולו היה המכריע. נוסף על כך היו ליו"ר סמכויות להתיר החזרתם של אזרחים ליישובים באזור המפורז וסמכות להבטיח את קיומו של הפירוז.

ועש"ן הייתה נקודת המגע הישיר היחידה בין ישראל לסוריה וראשית פעילותה התאפיינה ברצון טוב של הצדדים לפתור בעיות בלי להיכנס לעימות, אך רצון טוב זה נעלם כאשר התברר כי ההסכם אינו זמני וכשהתגלעו חילוקי דעות חריפים.

במאי 1951 חדלה ישראל להשתתף בישיבות הסדירות של הוועדה על רקע חילוקי דעות בדבר סמכות הוועדה לגבי האזורים המפורזים. עם ניתוק המגע הישיר בין הצדדים הפך תפקידם של המשקיפים למשמעותי יותר. הם טיפלו בהסדרת הפסקת אש בתקריות ולעתים נקטו יוזמות מקיפות יותר, כמו, למשל, הסדרת תחומי העיבוד החקלאי. בשנת 1957 הסכימו ישראל וסוריה על הקמת נקודות תצפית קבועות של המשקיפים כדי לייעל את הפיקוח ולאתר תקריות עם התלקחותן. עד שנת 1962 הוקמו עשר נקודות תצפית — ארבע בצד הישראלי ושש בצד הסורי.

האזורים המפורזים ובעיותיהם

לאורך הגבול היו שלושה אזורים מפורזים. הצפוני — ממזרח לדן ושאר ישוב עד "גבעת האם". כאן היה גם אזור מפורז, זעיר ויחיד, בצד הסורי. המרכזי — כלל את השטח שממזרח לחולה ובדרום האגם התרחב למשולש שקדקודו לכיוון איילת השחר, נמשך כרצועה לאורך הירדן והתרחב שנית למשולש קטן שקדקודו פונה לעבר תל מוטילה (אלמגור כיום). הדרומי — כלל את השטח מנוקיב דרומה ואת אזור אלחמה. היה זה האזור הגדול ביותר מבין השלושה.

הנתון הראשון המזדקר לעין הוא שהאזורים המפורזים היו כולם בתחום ישראל, והיה עליה להתמודד עם הבעיה. אזורים אלה נועדו, בין השאר, לאפשר את החזרת החיים האזרחיים למסלולם. הדבר התבטא תחילה בהחזרת כפריים ערבים לכפריהם (במפורז המרכזי היו הכפרים קרד אלבקרה וקרד אלע'נמה שליד איילת השחר וכן דיקה ושמאלנה בסמוך לשפך הירדן לכנרת. במפורז הדרומי היו נוקיב, ח'רבת תאופיק וסמרה) וסמוך לכך גם הוקמו יישובים ישראליים. הדבר יצר חיכוכים על הקרקעות שכן לא היה גוש קרקעות גדול בבעלות יהודית או ערבית; החלקות היו קטנות ומעורבות במעין פסיפס בלתי אפשרי כמעט לקביעת בעלות ועיבוד סדיר. הגבירה את החיכוך העובדה שהכפריים הערבים היו נתונים להשפעה סורית, היוו גורם עוין למדינה וסירבו לשתף פעולה. בשל הניסוח המעורפל של ההסכם לא היה למעשה גוף בעל סמכות בכל האזור — המנהל היה מקומי בכל יישוב עם פיקוח כללי של יו"ר ועש"ן, ולכאורה לא היה גורם בעל סמכות מחוץ ליישובים.

לסוריה היה אינטרס ברור באזורים המפורזים — היישובים הערביים, אפשרות גישה לירדן, לחולה ולכנרת, וכן בקלף מיקוח לתיקוני גבול. סוריה לא הייתה מרוצה מהגבול הבין־לאומי ושאפה להעבירו לאמצע נהר הירדן ולאמצע הכנרת. הנושא עלה ברקע הדיונים להסכם שביתת הנשק, בעת היוזמה לפגישת בן־גוריון-זעים[10] וגם במשא ומתן החשאי לחלוקת האזורים המפורזים.[11] בשאיפתה, הסתמכה סוריה על סעיפים 2 ו־5 להסכם שביתת הנשק שלפיהם ההסדרים שנקבעו בו לא יהוו

תקדים להסדר הסופי. גישתה הייתה שנורמליזציה הדרגתית של החיים האזרחיים מתייחסת לְעִתות שלום, וכרגע יש להגבילה לחזרה למצב ששרר באזורים אלה לפני המלחמה.[12] הבהיר זאת היטב קמ"ט ועש"ן אז, משה דיין, בדו"ח מיום 18 באוקטובר 1949: "... פרושם לו היה כי השטח המפורז הינו שטח שיש לישראל ולסוריה תביעות אודותיו, ועד אשר תביעות אלה תתבררנה ... מופקע השטח משתי המדינות ונמסר לפיקוח האו"ם. כמובן שיש לשמור על הסטטוס קוו בשטח זה כדי שאף צד לא ירכוש יתרון פוליטי בשטח במשך תקופת שביתת הנשק."[13]

לישראל, ששטחה מצומצם, הייתה חשיבות רבה לאזורים המפורזים לצורכי התיישבות ועיבוד חקלאי. מקורות המים שלה היו באזורים אלה או בסמוך להם ושליטה ישראלית שם הייתה תנאי למפעלי פיתוח, התיישבות והשקיה. מכך נגזרה עמדתה של ישראל שדגלה בפיתוח, התיישבות ועיבוד חקלאי ללא מגבלות. ישראל ניסתה לנטרל את העמדה הסורית בטענה כי העניינים האזרחיים באזורים המפורזים הם בסמכות היו"ר ולא בסמכות ועש"ן, ועל כן אין לדון בהם במסגרתה. נוסף על כך נטען כי לסוריה אין כל מעמד בנושאים האזרחיים שכן הצדדים המוזכרים הם ישראל והערבים המקומיים.[14]

לשתי המדינות היה ברור כי שליטה באזור המפורז תיקבע בנוכחות בשטח, כלומר התיישבות ועיבוד חקלאי. ישראל הצליחה לשכנע את יו"ר ועש"ן, למרות ההתנגדות הסורית, כי זכותה לפתח התיישבות, וכך עלו על הקרקע האון, תל קציר ומעגן במפורז הדרומי, וגדות ומשמר הירדן במפורז המרכזי ואלה יצרו עובדה קיימת במפורזים. אולם תחום ההשפעה נגזר מגבולות שטח העיבוד החקלאי ולכן ניסתה ישראל לעבד כל פיסת קרקע שבבעלות יהודית, לרכוש או לחכור קרקעות, ואף להשתלט על אדמות ערביות (כמו אדמות תאופיק שממערב לתל קציר ואדמות נוקֵיב שמדרום לעין גב). גורם השפעה נוסף היה המשטרה. ביישובים הערביים היו בכל כפר שוטרים מקומיים אחדים. המשטרה הישראלית הייתה חלק ממשטרת ישראל; הנימוק היה כי אי־אפשר לגייס שוטרים מאוכלוסייה כה קטנה ביישובים הישראליים, והאו"ם קיבל בסופו של דבר עמדה זו. המשטרה פעלה משני בסיסים מרכזיים כמשטרה מרחבית ולא בתוך היישובים. כיוון שאף הייתה יעילה יותר, הפכה לסמכות גם בקרב הערבים.

הסורים גם הם לא טמנו ידם בצלחת. בפיתויים ובאיומים יצרו קשר הדוק עם התושבים הערבים והסיתו אותם שלא להכיר בשלטונות הישראליים. הסורים ניצלו את יתרונם הטופוגרפי, השתלטו על חלקים מהאזורים ומנעו כניסת ישראלים אליהם — מרביתו של האזור המפורז הצפוני, רצועה של כ־100 מטר ממזרח לירדן במפורז המרכזי והכפר נוקֵיב ואזור אלחמה במפורז הדרומי. כך נהגו גם לגבי רצועת עשרת

המטרים שבצפון־מזרח הכנרת שלא הייתה מפורזת אלא נתונה תחת ריבונות ישראלית.

במשך כשנה וחצי שלאחר חתימת הסכם שביתת הנשק התנהל המאבק בדיוני ועש"ן ובקביעת עובדות בשטח בצורה שקטה. המפנה חל בראשית 1951.

ישראל יזמה את מפעל הפיתוח הגדול הראשון שלה, מפעל ייבוש החולה.[15] העבודות החלו ב־12 בפברואר 1951, הסורים מחו על כך, ובוועדה התקיימו דיונים בנושא. תחילה התנהלו העבודות בגדה המערבית של הירדן, ולאחר כחודש עברו גם לגדה המזרחית. ביום השני לעבודה נורתה אש לא יעילה לעבר הטרקטור, בבחינת ירי אזהרה; לא הושבה אש. העבודות הופסקו, אך חודשו ב־25 במרס ממערב לירדן. הפעם פתחו הסורים באש לעבר העובדים וכך נהגו גם למחרת. מהאש נהרג אחד העובדים.[16] ישראל הגיבה בהכרזה כי האזורים המפורזים הם בריבונות ישראל וכי היא תפעל למימושה. כן הוחלט שלא להשתתף בדיוני ועש"ן בנושאים הנוגעים לאזורים המפורזים שכן אין הם בסמכות הוועדה. מאזור איילת השחר פונו שני כפרים עוינים ונעשו פעולות לניתוק זיקת התושבים הערבים לסוריה. העבודות נמשכו וישראל נמנעה מלהגיב על ההטרדות הסוריות. ב־3 באפריל התקיימה ישיבה של ועש"ן; למחרת, בשיחות לא־רשמיות, החל להסתמן פתרון.

אלא שבאותו יום אירעה תקרית חמורה יותר — תקרית אלחמה (חמת גדר כיום).[17] ב־4 באפריל יצא סיור של 25 שוטרים וחיילים במדי משטרה לאלחמה. היה זה סיור ראשון למקום זה ועד כה לא הגיעו ישראלים לשם. ליד צומת הכביש העולה לרמה עצרו הסורים את הסיור ולאחר מכן פתחו באש לעברו. כתוצאה מכך נהרגו שבעה מאנשי הסיור, שלושה נפצעו ושניים נתפסו על־ידי הסורים אך שוחררו בו־בערב. הפעם הגיבה ישראל בחריפות — למחרת תקפו מטוסים את משטרת אלחמה ואת המוצב שממנו נורתה האש לעבר הסיור. ההפצצה לא היתה יעילה ביותר — היא גרמה לנזק מועט ולמספר נפגעים, אך עצם הפעלת מטוסים בסכסוך גבול הייתה בעלת משמעות ונתפסה כפעולת מלחמה.

הסלמה נוספת חלה כעבור חודש, הפעם באזור תל מוטילה. תל זה נמצא בתחום ישראל, מחוץ לאזור המפורז, והרכס היה המקום היחיד לאורך הגבול שהשטח הישראלי שולט בו על השטח הסורי. חשיבותו של השטח הייתה ברורה ונראה כי הסורים רצו לקנות אחיזה במקום והחלו לשגר לשם סיורים, במסווה של רועים. תצפיות זיהו תנועות אלה וב־2 במאי 1951 נשלח סיור לסלק את החודרים. הסיור נתקל באש מתל מוטילה, ספג נפגעים ונסוג. תגבורת הוזעקה לזירת הקרב ובו־בלילה נתפס התל, ללא התנגדות, והכוח נערך במקום. למחרת בבוקר התברר כי הסורים ערוכים בשני מוצבים מדרום לתל מוטילה. הדרומי מביניהם נכבש באותו

יום, אך הסורים התבססו במוצב הנותר (מוצב "הדמות"), התקפותינו עליו נכשלו ורק ב־6 בחודש עלה בידינו לכבשו ולסלק את הסורים מהשטח. אולם המחיר היה כבד — 40 לוחמים נהרגו בקרבות ו־72 נפצעו.[18]

נראה כי הצדדים הבינו ששורש הבעיה נעוץ באזורים המפורזים ושיש למצוא לכך פתרון. היוזמה הראשונה הייתה של הסורים, במעורבות האמריקאים. לאחר מגעים הוסכם לנהל שיחות חשאיות לחלוקת האזורים המפורזים. במהלך עשר פגישות שנמשכו כחצי שנה (מ־9 באוקטובר 1952 עד 22 במאי 1953) נדונו אפשרויות שונות לחלוקת השטח, אך השיחות לא הניבו תוצאות.[19]

למעשה, נותרו האזורים המפורזים מחולקים, רוב שטחם בשליטת ישראל אך חלק מהם נתפס בידי הסורים שאף חרגו מהם והשתלטו גם על צפון־מזרח הכנרת. במשך השנים הקימו הסורים מערכת ביצורים במקומות אלה ובנצלם את יתרונם הטופוגרפי לאורך רוב הגזרה היוו גורם מאיים על שגרת החיים הישראלית למרגלות רמת הגולן ובכנרת.

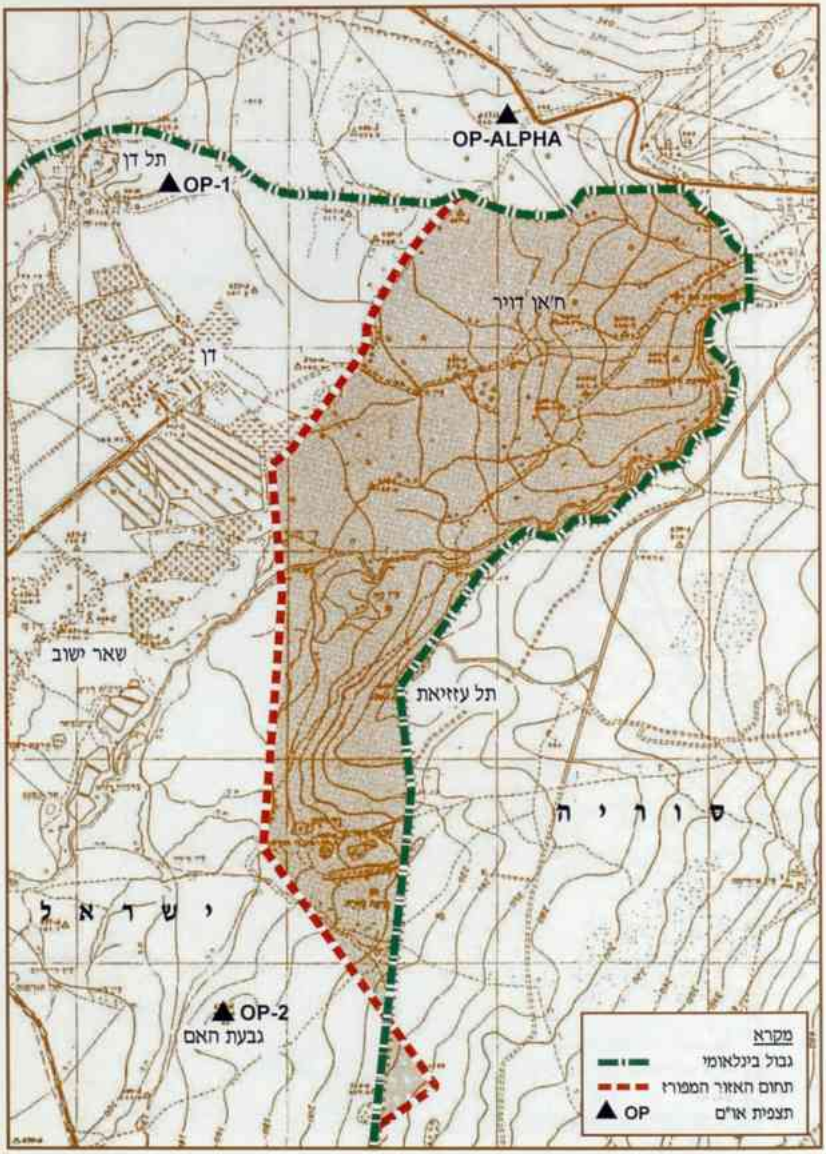
העיבוד החקלאי באזורים המפורזים

העיבוד החקלאי נגע לשלושת האזורים המפורזים והיו לו שני היבטים — מצד אחד הוא סימל את השליטה בשטח וכל צד פעל ככל יכולתו כדי לעבד יותר חלקות. מהצד האחר נגע העיבוד לשגרת החיים היום־יומית של היישובים באזור, ישראלים כערבים, והיה מקור פרנסה. על רקע זה היווה העיבוד החקלאי מקור לסכסוכים ולתקריות.

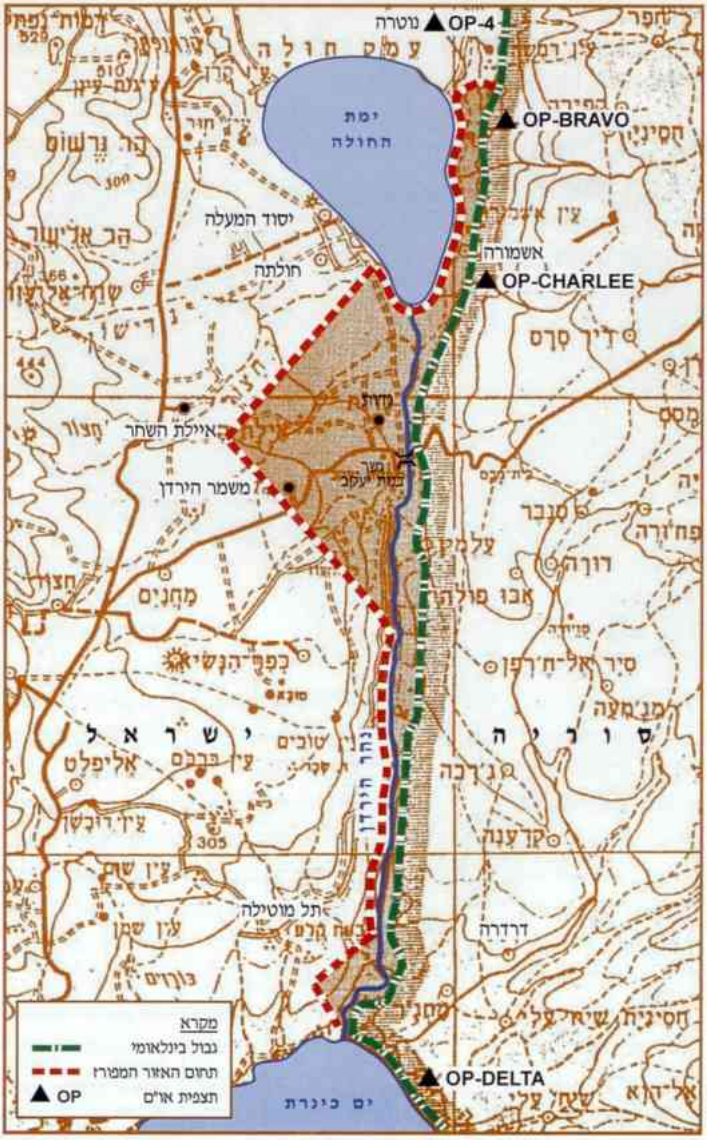
תחילה נעשה העיבוד על בסיס בעלות, אך בהמשך על בסיס חזקה ועיבוד מתמשך. הסורים התבססו על היישובים הערביים, השתלטו על שטחים הסמוכים לגבול ומנעו גישה ישראלית אליהם. כן ניסו הסורים לתפוס חזקה באדמות באמצעות חדירה ועיבוד או בשיגור עדרים למרעה. נאמנים לתפיסתם בדבר שמירת ה"סטטוס־קוו" באזורים המפורזים ניצלו הסורים את יתרונם הטופוגרפי ומנעו באש את הרחבת העיבוד הישראלי. ישראל התבססה על היישובים החדשים שהוקמו, על רכישת קרקעות ועל תפיסת חזקה אגב ניצול יתרונה בחקלאות ממוכנת. לעתים אף בוצע "חריש פוליטי" כדי לקבוע עובדות. על האש הסורית הגיבו כוחותינו באש אגב שימוש בנשק כבד יותר כדי לפגוע בסורים ביעילות.

האזור המפורז הצפוני היה הקטן בשלושת המפורזים ורוב האדמות בו היו בבעלות ערבית. עד שנת 1957 היה העיבוד כאן על בסיס הבעלות. בשנה זו מנעו הסורים גישה לרמת הבניאס והשתלטו עליה, ניסו להרחיב את תחומם בשיגור עדרים ואף בעיבוד חלקה בשטח ישראל — מחוץ לאזור המפורז (חלקת "החדירה"). גוש האדמות הישראלי

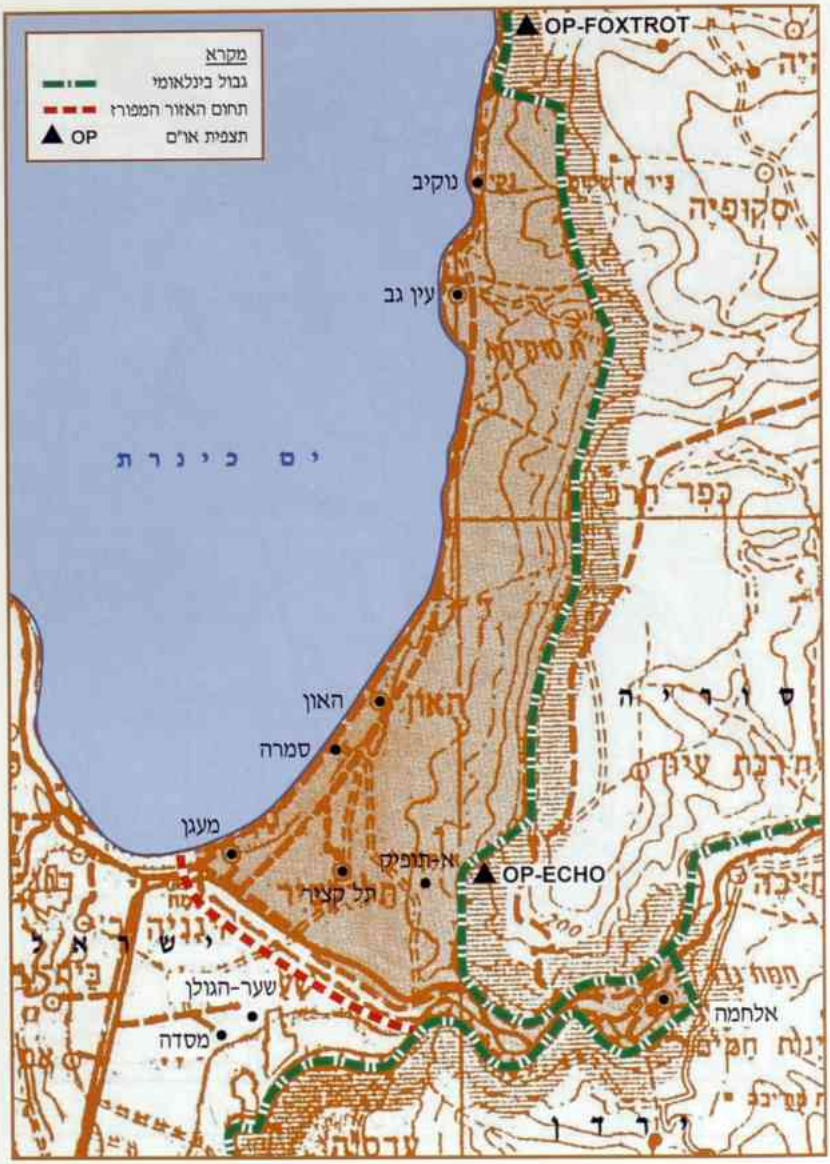
האזור המפורז הצפוני

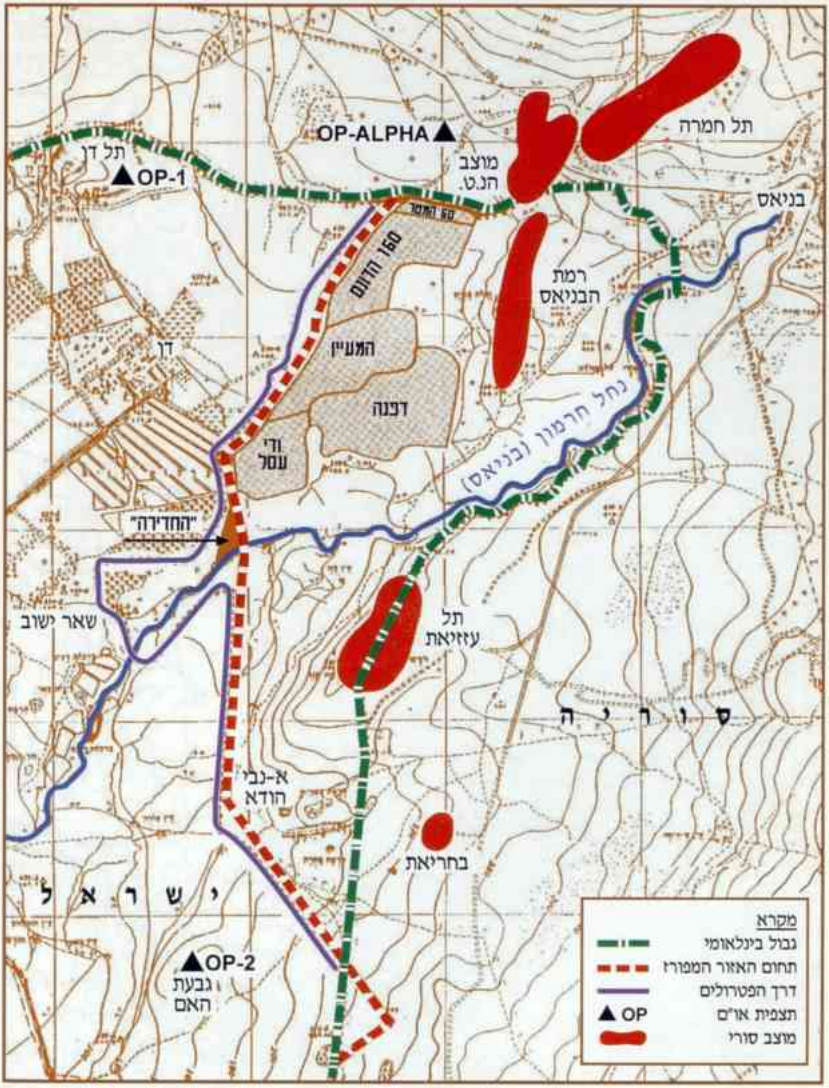
האזור המפורז המרכזי

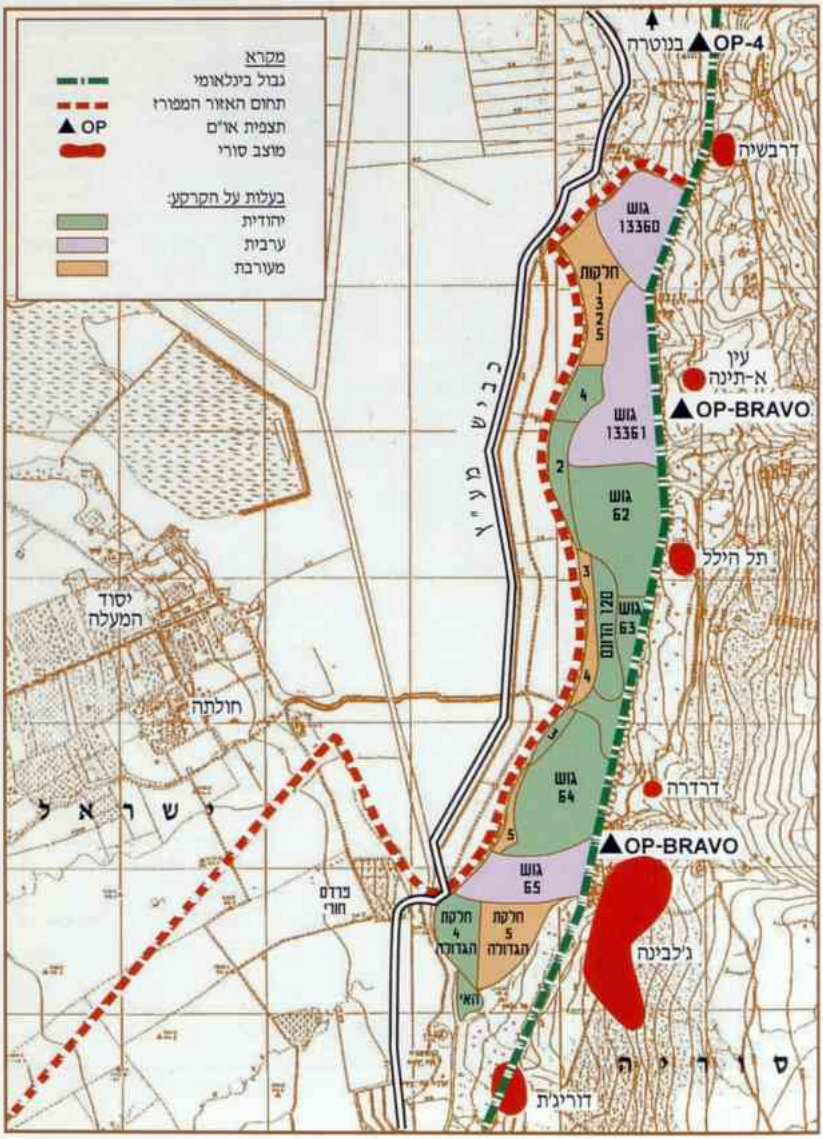
האזור המפורז הדרומי

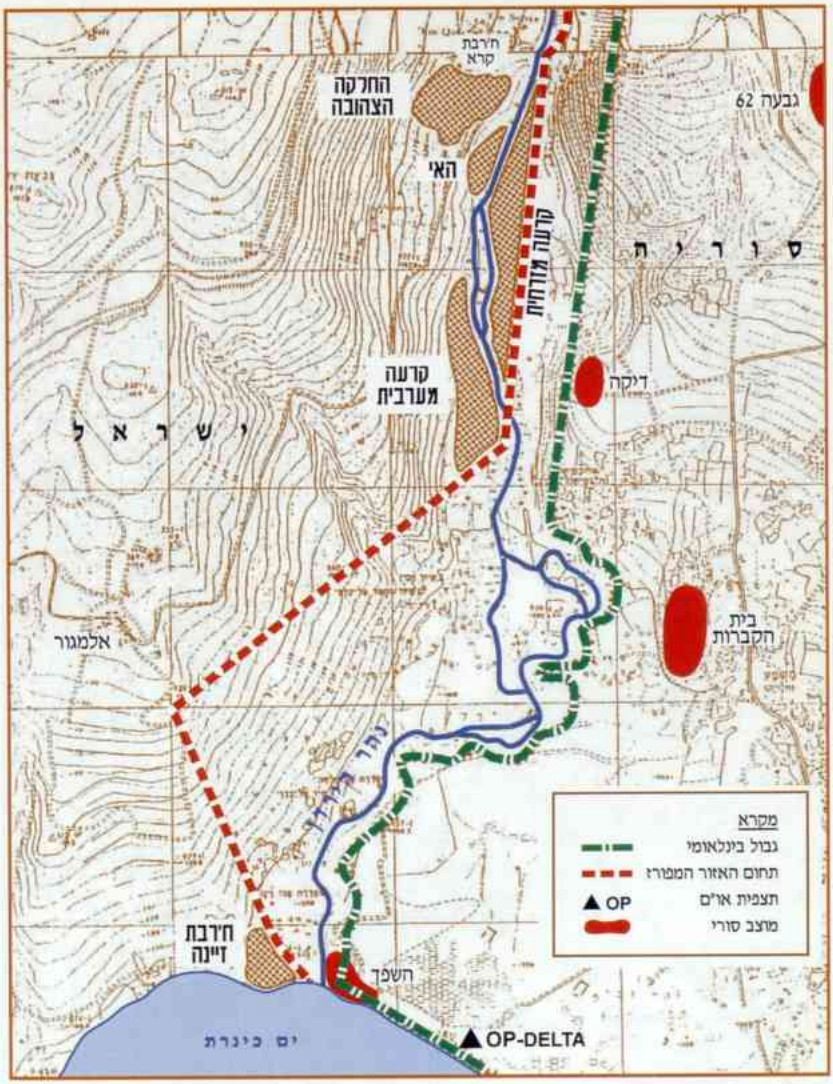
חלקות העיבוד באזור המפורז הצפוני

חלקות העיבוד ממזרח לחולה

חלקות העיבוד באזור כורזים

חלקות העיבוד באזור המפורז הדרומי

תכנית ההטיה הערבית והפגיעה בה

היה ממזרח לוואדי עסל, למרגלות רמת הבניאס. הצפונית מביניהן, חלקת "160 הדונם", עובדה באורח לא סדיר, ומשנת 1957 החלו הסורים להפריע לעיבוד, בעיקר באמצעות מיקוש. משנת 1960 עובדה החלקה באורח סדיר, "עיבוד פוליטי" לשם הפגנת בעלות, ואף הורחבה צפונה עד הגבול. כאן התגלה שדה מוקשים שפונה, אך משקיפי האו"ם התנגדו לעיבוד שטח זה בנימוק שלא ברור היכן בדיוק קו הגבול. שטח זה נודע בשם "חלקת 60 המטרים" ולא עובד. לאחר ניסיון סורי לעבדו תלשו כוחותינו את הגידולים והעיבוד פסק. על רקע העיבוד בחלקת "160 הדונם" היו מספר תקריות.

בשנת 1961 הושלמה דרך הפטרולים לאורך קו שביתת הנשק בגזרה זו והדבר הפחית את החדירות הסוריות, אולם משנת 1966 החלו הסורים לחדור באזור נבי הודא ולמקש דרכים. בשנה שקדמה למלחמת ששת הימים היו שבעה מקרים של מיקוש וכתוצאה מכך נפצעו ארבעה חיילים ושישה אזרחים.

האזור המפורז המרכזי השתרע מהחולה ועד לשפך הירדן לכנרת. כאן היו שני גושים של חלקות שעיבודן גרם לתקריות — החלקות שממזרח לחולה והחלקות שמצפון לכנרת. לשני גושים אלה מאפיינים שונים ונדון בהם בנפרד.

האדמות שממזרח לחולה מנו 15 חלקות בגדלים שונים ושטחן הכולל היה כ־2,817 דונם. שמונה מהחלקות, בשטח של 1,135 דונם, היו בבעלות יהודית; ארבע חלקות, בשטח של 634 דונם, היו בבעלות ערבית; שלוש חלקות, בשטח של 1,050 דונם, היו בבעלות מעורבת.

האזור נשלט לחלוטין מרמת הגולן ומהמוצבים הסוריים — דרבשיה, עין א־תינה, תל הלל, דרדרה וג'לבינה. עד ייבוש החולה לא הייתה גישה נוחה לאזור, הנוכחות באשמורה לא הייתה רצופה ולכן האדמות לא עובדו בידי חקלאים ישראלים. המצב השתנה בנובמבר 1957, עת הושלם מפעל ייבוש החולה ובעקבותיו נסלל "כביש מע"ן" שחיבר בין גדות וגונן ולידו הוכשרה דרך פטרולים בסמוך לקו שביתת הנשק.

בסוף שנת 1957 ניסתה ישראל לעבד חלקות, אך הסורים התנגדו וטענו כי יש לשמור על עִקרון רציפות העיבוד שבמקרה זה פעל לטובתם; מהצד האחר, הם מנעו באש מישראלים לעבד חלקות בבעלות ערבית שלא עובדו בגלל חוסר גישה אליהן. יו"ר ועש"ן יזם פשרה שלפיה יְעבדו הישראלים שתי חלקות (גושים 62, 63) והסורים יעבדו את השאר. ישראל הייתה מוכנה לפשרה זו, אלא שהסורים דרשו כי היא תיקבע בישיבה רשמית של ועש"ן. ישראל סירבה, בנימוק שלוועדה אין סמכות לדון בעניינים אזרחיים הנוגעים לאזור המפורז, וכך נפלה ההצעה.[20]

בפברואר 1958 החלו עבודות ניקוז בוואדי עין א־תינה והסורים הגיבו באש. כעבור חודש נעשו עבודות ניקוז בנחל דבורה וגם הפעם ירו הסורים, וב־31 במרס

אף הפגיזו את איילת השחר, חולתה, יסוד המעלה, גדות ומשמר הירדן. כתוצאה מהירי נהרג חבר גדות ושלושה חברי חולתה נפצעו. העיבוד הישראלי הצטמצם לשתי חלקות — "120 הדונם" הסמוכה לקו שביתת הנשק ו"חלקה 4 הגדולה" שמדרום לגשר "הפקק". עיבוד זה לווה בירי סורי ובמתיחות בגזרה. ב־3 בדצמבר 1958 ירה מוצב דרבשיה לעבר רועי גונן והרג אחד מהם, ובהמשך ירו אש מרגמות על יישובי האזור וגרמו לשלושה פצועים. כוחותינו השיבו אש ובתגובה החלה הפעלת "חיץ", מניעת גישה של ערבים לחלקות הסמוכות בירי. למרות ההתעקשות על העיבוד הוא לא נשא פרי שכן קודם לקציר היו הסורים יורים כדורים מציתים שגרמו לשרפת היבולים. אף־על־פי־כן נמשך העיבוד; בעת ירי סורי הופעלו טרקטורים משוריינים והתגובה הייתה באש דומה לזו שהפעילו הסורים, כולל ירי טנקים. אמצעים אלה לא מנעו מהסורים לפתוח באש ולהצית את היבולים. בפברואר 1966 ניטעו בחלקה שתילי אקליפטוס שאמנם לא נתנו פרי, אך הוכיחו את בעלותנו על החלקה.

סיכומו של דבר, ישראל לא הצליחה לעבד את האדמות שבבעלות יהודית בגזרה זו למעט שתי חלקות, וגם בהן סבלה מתקריות אש ומהשחתת יבול.

מאבק על חלקות נוספות התנהל בדרום המפורז המרכזי, באזור כורזים. אזור זה היה מעין "מערב פרוע" שלישראל לא הייתה אחיזה ממשית בו. לאחר קרבות תל מוטילה עזבו הערבים שהתגוררו בשמאלנה את כפרם, אך המשיכו לעבד אדמות ולרעות את עדריהם בלי להתחשב בסימון הגבול. תלונות לוועש"ן לא הביאו לתוצאות. האדמות באזור היו ברובן בבעלות ערבית, אך ישראל נקטה יוזמה. לאחר משא ומתן חשאי עם הבעלים נרכשו האדמות בלי שיינתן לכך פומבי, והרכישה לא נרשמה בספרי האחוזה.[21]

שינוי בגזרה זו חל עם עליית היאחזות אלמגור על הקרקע ב־29 בנובמבר 1961 והצורך להכשיר לה אדמות לעיבוד. לגזרה זו היו שני מאפיינים — היה זה האזור היחיד לאורך קו שביתת הנשק שבו שלט השטח הישראלי על השטח הסורי, והחלקות שתוכנן להכשירן היו כולן מחוץ לאזור המפורז, אם כי צמודות אליו. מדובר בחמש חלקות — ח'רבת זֵינה שליד הכנרת, מול מוצב "השפך" הסורי; ארבע האחרות היו צפונה, לאורך הירדן, מול המוצבים הסוריים דיקה וגבעה 62. שלוש חלקות היו ממערב לירדן, "הצהובה", "האי" ו"קרא מערבית". הרביעית, "קרא מזרחית" הייתה ממזרח לירדן, בין הנהר לבין קו שביתת הנשק שעבר ממזרח לנהר.

הכשרת החלקה "הצהובה" החלה ביוני 1962 והתנהלה ללא תקלות, אך ניסיון להכשיר את חלקת "האי" נתקל באש סורית. ישראל הגישה תלונה ותבעה למדוד את השטח ולסמן את הקו, והעלתה דרישה זו ביתר תוקף בפברואר 1963, עת שהה

בארץ צוות מודדים קנדי מטעם האו"ם שמדד את השטח בתל דן. הסורים התנגדו לכך ובסופו של דבר לא נערכו המדידות והסימון.

נראה שהגבול הפרוץ היה פיתוי לסורים להעז יותר. ב־19 באוגוסט 1963, בשעות הערב, הציב כוח סורי מארב בדרך העולה מהכנרת לאלמגור. טרקטור עלה על המארב, שני נח"לאים מנוסעיו נהרגו והשלישי הצליח להימלט. משקיפי או"ם שחקרו את האירוע מצאו את מקום מרבץ המארב, תרמילים וקליעים, ועקבות מהירדן אל מקום המארב וממנו חזרה לירדן. ישראל תבעה כינוס של מועצת הביטחון של האו"ם וזו דנה בתלונה באוגוסט ובספטמבר. מעצמות המערב תמכו בעמדה הישראלית ורמזו על אחריותה של סוריה. הצעת ההחלטה שגובשה גינתה את הרצח והסבה את תשומת לבה של סוריה לעקבות שהוליכו לשטחה. על אף שלא היה גינוי מפורש לסוריה, הטילה ברית־המועצות וטו על ההחלטה.[22]

בראשית 1964 החלו כוחותינו לבצע סיורים באזור והסורים פתחו באש במספר מקרים, הושבה אש והסיורים לא פסקו. באוגוסט אותה שנה הוכשרה חלקת ח'רבת זֵינה ודרך מאלמגור אליה. בעת העבודה אירעו מספר תקריות עת פתח מוצב "השפך" באש, אך העבודה לא פסקה, ומסוף אותה שנה עובדה החלקה ברציפות.

במרס 1965 החלה הכשרת חלקת "קרא מערבית". לצורך זה רוכז מאמץ ובמהלך שבעה ימי עבודה (בין 1 ל־16 במרס) הושלמה ההכשרה. עיקר העבודה נעשה בטרקטורים משוריינים ותחת אש מהמוצבים הסוריים. כוחות האבטחה השיבו אש לשיתוק מקורות הירי ובמהלך העבודה נהרגו שניים ונפצעו חמישה.

לאחר השלמת העבודה הוחלט להפעיל "חיץ" בגזרה זו והדבר הביא להפסקת החדירות הסוריות. החלקות עובדו באופן רצוף וללא תקלות.

האזור המפורז הדרומי היה הגדול מבין השלושה, וגם הבעייתי ביותר. אזור זה לא נכבש על־ידי הסורים, אך בהסכם שביתת הנשק נקבע שהוא יהיה מפורז. תחומיו היו קו שביתת הנשק, שהיה הגבול הבין־לאומי, במזרח; אזור נוקיב בצפון; חוף הכנרת במערב; כביש צמח-אלחמה בדרום. תחילה היה באזור רק יישוב ישראלי אחד – עין גב – ושלושה כפרים ערביים – נוקיב ותאופיק הסמוכים לגבול וסמרה שלחוף הכנרת. תושבי נוקיב וסמרה, שנטשו את כפריהם בעת המלחמה, הורשו לחזור אליהם במסגרת השבת החיים האזרחיים למסלולם (היו עוד שני מאהלים ערביים, בתל אלקטר ובח'רבת א־דַיר, שלא חזרו למקום מושבם). הבעיה הייתה שאלת הבעלות על הקרקעות, בעיקר בדרום האזור, שכן הבעלות הייתה מעורבת ובסבך החלקות קשה היה לתחום את הבעלות בשטח, מה גם שבהיעדר יישובים עובדו אדמות בבעלות קק"ל על־ידי ערבים. השינוי בא עם הקמתם של תל קציר, האון ומעגן באזור זה. הקיבוצים החלו לעבד אדמות והחלו להתפתח סכסוכים.

בגזרה זו היו כמה גושי אדמות:

אדמות עין גב-נוקיב — בשטח שמהגבול בצפון ועד קו רוחב 239 (רשת לבנט, קצת מדרום לקו הרוחב 627 רשת U.T.M.). חלוקת האדמות כאן הייתה ברורה ולא התעוררו בעיות מיוחדות.

אדמות סמרה — בין קווי הרוחב 235 ו־239 (רשת לבנט). חלק מהאדמות היו בבעלות קק"ל והרוב המכריע בבעלות הבהאים; לא היו אדמות בבעלות ערבית, למעט בית הקברות של סמרה. ערביי סמרה חכרו את האדמות מהבהאים ועיבדו אותן. בשנים 1949–1950 ניהלה קק"ל משא ומתן עם הבהאים והצליחה לקבל את זכות החכירה על האדמות ולרכוש עוד חלק מהן (המשא ומתן נמשך, ועד סוף 1958 עברו כל אדמות סמרה לבעלות קק"ל).

אדמות תל קציר — גוש זה היה מדרום לאדמות סמרה, עד כביש צמח בדרום ואזור א־דַוֵיר בדרום־מזרח, משני צדדיה של גבעת תל אלקסר. עד מלחמת העצמאות עיבדו את השטח ערביי תאופיק ותל אלקסר. חלוקת השטח הייתה לרצועות צרות וארוכות, ממורדות ההר ועד חוף הכנרת.

אדמות הדַוֵיר — גוש זה היה בפינתו הדרום־מערבית של האזור המפורז וחרג ממנו דרומה. מתוך האדמות שבמפורז היו מעל 80% בבעלות קק"ל והיתר בבעלות ערבית. ערביי א־דַוֵיר ("גבעת ההתיישבות") עיבדו את חלקותיהם, ואת אדמות קק"ל עיבדו בעיקר חברי קיבוץ מסדה. בשנת 1952 חזרו אנשי מסדה לעבד את חלקת "320 הדונם" שבמערב הגוש והתפתחה תקרית וכך גם בשנים הבאות, עד שב־1955 פסק עיבודה.

הקמת היישובים באזור שינתה את המצב שכן המתיישבים החלו לעבד את האדמות שבבעלות יהודית ובהמשך גם אדמות שעובדו קודם בידי הערבים. היו סכסוכים, אך אלו היו בין חקלאים ולא התפתחו לתקריות.

בשנת 1951 חל מפנה באזור. עקב המתיחות סביב ייבוש החולה ותקרית אלחמה נטשו ערביי סמרה, תאופיק ונוקיב את כפריהם, וחלק מהתגובה הישראלית על התקרית היה הרס בתי סמרה וחלק מבתי נוקיב.

בעקבות התקרית נוצרה מציאות שבה חולק למעשה האזור המפורז — הסורים השתלטו על אלחמה ועל הפרוזדור אליה, ולא הייתה גישה ישראלית לשם. הסורים אילצו את תושבי נוקיב לחזור לכפרם והשתלטו על השטח שבקרבתו עד לוואדי צלצל אשר הפך למעשה לקו העיבוד החקלאי לשני הצדדים. ח'רבת תאופיק הפכה ל"כפר צבאי" שהוחזק בידי חיילים סורים במסווה כפריים וקומץ תושבים שהופעל עליהם לחץ כבד להישאר. הם עיבדו אדמות ליד הכפר והשתלטו גם על קטע זה של המפורז, כשמדי פעם ניסו לחרוג מערבה, במיוחד לעבר "גבעת ההתיישבות".

ערביי סמרה לא חזרו לכפרם שהיה מרוחק מהגבול. סוריה לחצה על האו"ם להחזירם בטענה שבהתאם להסכם שביתת הנשק יש לחזור למצב כפי שהיה ב־1948. ישראל השיבה כי ההסכם מומש ב־1949, עת חזרו תושבי סמרה לכפרם. כעת הם עזבו אותו מרצונם החופשי, או בלחץ סורי, ואין בהסכם רמז לסמכות יו"ר ועש"ן להחזירם פעם נוספת. כעת גם אין להם אדמות לעיבוד, שכן כל האדמות הן בבעלות ישראלית.[23]

שנת 1951 סיימה גם את עידן הרצון הטוב שהיה בין הצדדים לקיים את ההסכם. מכאן ואילך ביטאו הסורים את התנגדותם לעיבוד החקלאי הישראלי באש. תקריות החלו להתפתח באמצע שנות החמישים והתמקדו בגזרת תל קציר והאון. לשני קיבוצים אלה נדרשו שטחים חקלאיים כדי להתפתח, ועתודות הקרקע היו ממזרח לגבעת תל קציר ומצפון להאון. אף כי השטחים היו בבעלות ישראלית פתחו הסורים באש אגב ניצול שרשרת מוצביהם ושליטתם המוחלטת על העמק שלמרגלות הרמה. כך היה באפשרותם לפגוע בעובדים בשדות אפילו באש מקלעים. תגובה ישראלית, כדי שתהיה יעילה, דרשה הפעלת אמצעים מורכבים יותר.

העיבוד נמשך אמנם, אך לווה במחרוזת של תקריות, הסכמים רופפים וניסיונות הֶסדר מטעם משקיפי האו"ם. מחרוזת זו נמשכה עד סמוך למלחמת ששת הימים.

בחורף 1957 התברר ששדות תל קציר מצויים בסכנת הצפה וכי יש לנקז את ואדי תאופיק, בקרבת הכפר. העבודה החלה בראשית נובמבר ואף־על־פי שתואמה עם האו"ם, פתחו הסורים באש וגרמו להרוג ולפצוע בצדנו. בישיבת חירום של ועש"ן לאחר מכן הוסכם לא להפריע לעבודות לגיטימיות בשטח, אך המתיחות נמשכה. תושביה הנותרים של ח'רבת תאופיק נטשו שוב את הכפר, הסורים כפו עליהם לחזור והפכו את הכפר למוצב צבאי. במהלך שנת 1958 טרחה ישראל להגיע להסדר בדבר השלמת תעלת הניקוז, אך ללא תוצאות. לקראת עונת הגשמים הוחלט לחפור את התעלה גם ללא הסדר. הדבר נעשה בליל ה־16 באוקטובר 1958 בעזרת חומרי נפץ, והתעלה זכתה לכינוי "תעלת הפיצוץ". התעלה שהייתה תוואי ברור בשטח יצרה גבול לתחומי העיבוד – לנו לא היה עניין לחצות אותה מזרחה והפלאחים נמנעו מלחצותה מערבה. מצב זה היה נוח לישראל, אך הסורים לא רצו להשלים עמו ובסוף שנת 1959 החלו לשלוח חיילים במסווה רועים ופלאחים אל ממערב לתעלה כדי לקבוע עובדות בשטח. ישראל הגיבה בעיבוד מוגבר של חלקות שלא עובדו בעבר כדי לקבוע עובדות משלה.

רמ"ט משקיפי האו"ם, הגנרל פון הורן, נכנס בעובי הקורה וב־20 בינואר 1960 הציע קו תיחום בגזרת תל קציר – הקו יעבור ממערב ל"תעלת הפיצוץ" ויהווה גבול מערבי לתחום העיבוד הערבי, ובינו לבין החלקות הישראליות תישמר רצועה

לא מעובדת ברוחב עשרה מטרים. הקו שכונה "קו פון הורן" לא היה מקובל על ישראל שכן הייתה בו חריגה מהסטטוס־קוו שהיה בשטח וקבלת הטענה הסורית בדבר זכויות עיבוד ממערב לתעלה.

קביעתו של פון הורן היתה בבחינת זריקת עידוד לסורים. אלה הגבירו את חדירות העדרים והפלאחים והגיעו אף לחלקות הישראליות. כוחותינו (חיילים במדי משטרה) פעלו לגרשם ובתקריות שהתפתחו שלפו ה"פלאחים" את נשקם וגרמו לנפגעים בקרב כוחותינו. ישראל החליטה להגיב בפעולה צבאית ובליל 31 בינואר-1 בפברואר פשט כוח "גולני" על הכפר ח'רבת תאופיק ופוצץ את בתיו (מבצע "חרגול"). הייתה זו פעולת הגמול הראשונה מאז מלחמת סיני ונטלו בה חלק גם כוחות הנדסה, ארטילריה וטנקים. החיילים הסורים חזרו לחורבות תאופיק, היה מתח בגזרה, אך החדירות פסקו. בתוך זמן קצר פגה המתיחות ותשומת הלב הישראלית הופנתה לגבול מצרים, שם התגלו ריכוזי צבא בסיני, ועיקר הכוח הסדיר של צה"ל רוכז בזירה זו (מבצע "רותם", פברואר 1960).

הרגיעה נמשכה עד יוני 1960 עת חצה טרקטור בטעות את "קו פון הורן" והסורים פתחו באש לעברו. יו"ר ועש"ן, הקולונל פירלוט, פעל במהירות וב־21 בחודש הציע קו תיחום מזרחי לעיבוד הישראלי, קו שהיה המשכו של "קו פון הורן" לכיוון צפון־מזרח ואשר תחם את "חלקת החציר". קו זה כונה "קו פירלוט" והתקבל על דעתה של ישראל, שאף כי לא הכירה רשמית ב"קו פון הורן", הקפידה לא לחרוג ממנו מזרחה כדי למנוע תקריות.

בראשית 1961 נראה פתח להסדר עת הגנרל פון הורן השיג את הסכמת הצדדים לסמן את תחומי העיבוד החקלאי על בסיס הסטטוס־קוו. אולם למרות ההסכמה העקרונית התגלו בעיות במימוש; הבעיה הראשונה הייתה התאריך שבו ייקבע המצב שישמש בסיס לסטטוס־קוו: הסורים נקבו בתאריך ה־8 בפברואר 1961 והישראלים ב־20 בינואר 1960, מועדים שבהם היה שיא העיבוד משני הצדדים. בעיה שנייה הייתה הקביעה אם חלקה מסוימת אכן עובדה בתאריך הנתון. במשך כשנתיים לא הושגה כל התקדמות עד שב־4 בדצמבר 1962 אירעה שוב תקרית שבמהלכה ירו הסורים לעבר חלקת הקטניות של תל קציר ובהמשך הרחיבו את הירי לעבר הקיבוץ וכן לעבר מעגן והאון. מהאש נפצע חבר מעגן ונגרמו נזקים לרכוש במשקים.

ישראל ויתרה והציעה לרמ"ט משקיפי האו"ם לסמן בתלם חרוש את תחום העיבוד הישראלי באזור תל קציר והאון וקיבלה את המועד שבו נקבו הסורים ככסיס לסטטוס־קוו. הדגש היה על כך שמדובר בגבול המזרחי של תחום העיבוד הישראלי ואין פירוש הדבר הסכמה להרחבת העיבוד הערבי מערבה עד תחום זה. ב־9 בינואר 1963 החל חריש התלם והופסק לאחר כ־800 מטר בשל מחלוקת על חלקה קטנה.

בגזרת האון הייתה התקדמות ועד ה־9 במרס סומן תחומן המזרחי של החלקות "הבוסטר", "הפרסה" ו"השולחן הקטן". אולם למרות הסימון לא הושגה רגיעה והסורים המשיכו לירות לעבר העובדים בשדות, גם בחלקות שסומנו. עד לסוף השנה נרשמו תשע־עשרה תקריות של ירי סורי ונגרמו נזקים למשקים.

בשנת 1963 התחוללו שני אירועים שהשפיעו על המצב בגזרה. ב־8 במרס הייתה הפיכה נוספת בסוריה והבעת' תפס את השלטון וב־3 ביוני נכנס גנרל אוד בול לתפקידו כרמ"ט משקיפי האו"ם. בול נקט מיד ביוזמה והציע סימון תחום העיבוד הישראלי על בסיס הסטטוס־קוו שכבר הוסכם עליו בתלם חרוש שחלקו כבר נחרש בשטח. החידוש בהצעתו היה שהתלם יהיה רצוף ויחצה גם את הוואריות וכי העבודה תבוצע בידי אנשי האו"ם, ללא נוכחות הצדדים. הקו המוצע סומן על המפה בצבע שחור וכונה "הקו השחור". ישראל הסכימה להצעה אך הרגישה שתי נקודות — הקו המוצע אינו קו גבול, שכן הגבול בין ישראל לסוריה הוא הגבול הבין־לאומי, וכן שישראל מוכנה לקבוע תחום לעיבוד החקלאי שלה, אך אינה מוכנה לקבל הרחבה של העיבוד הסורי לעבר "הקו השחור". ההכנות בצד הישראלי הושלמו, אך סוריה השהתה את הסכמתה. נראה שקבעו כאן הקו הקיצוני של הבעת' והרצון לשמור על חופש פעולה ליזום תקריות במקום ובזמן שיבחרו; קו ברור, מוסכם ומסומן בשטח היה מקשה זאת עליהם. ואכן, הסורים המשיכו ליזום תקריות ללא סיבה ברורה שכן ישראל הקפידה שלא לחרוג בעיבוד החקלאי מעבר ל"קו השחור". התקריות נמשכו גם בשנת 1964. החמורות שבהן אירעו בראשית אוקטובר אותה שנה ובמהלכן שקלה ישראל להפעיל את חיל האוויר.[24] יש לזכור כי תקריות אלה היו לאחר שישראל הפעילה את המוביל הארצי, שתי ועידות פסגה ערביות התקיימו, ובמהלך התכונה הסורית להתחלת עבודות הטיית מקורות הירדן.

בשנים 1965 ו־1966 נמשכו תקריות האש ובאחת מהן הפעילו הסורים טנקים נגד הטרקטורים, אך מוקד אירועי הבט"ש בגבול ישראל־סוריה היה בפעילות נגד מפעל ההטיה הסורי ונגד הפיגועים של מחבלי ארגון הפתח.

גנרל בול לא נלאה ממאמציו וביוני 1966 הציע הפסקת אש ללא תנאי ומשא ומתן על הסדר כולל לעיבוד חקלאי בכל האזורים המפורזים. שני הצדדים נענו להצעה ואף הסכימו להימנע מעיבוד חלקות שנויות במחלוקת. המגעים נמשכו עד לסוף אותה שנה אך ללא תוצאות, וזאת בשל דרישות קיצוניות של הסורים, ניסיונותיהם לקבוע עובדות בשטח בחדירות למרעה ולעיבוד והמשך הירי לעבר עובדים בשדות האון למרות התחייבותם להפסקת אש. נראה כי מטרתם של הסורים בסוף 1966 וראשית 1967 הייתה "לחמם" את הגבול שכן הם פתחו באש לעבר עובדים בחלקות שלא היו במחלוקת ואשר עובדו קודם לכן ללא הפרעה. באחת

התקריות, ב־9 בינואר 1967, הופעלו טנקים משני הצדדים והמתיחות לא רפתה.

גנרל בול הבלתי נלאה המשיך במאמציו ולעזרתו בא מזכ"ל האו"ם, או תאנט, שב־15 בינואר 1967 קרא לשני הצדדים לקיים פגישה מיוחדת של ועדת שביתת הנשק על מנת לדון בהסדר העיבור החקלאי לאורך קו שביתת הנשק. שני הצדדים נענו לקריאה ואישרו את סדר היום המוצע – "למצוא פתרון מעשי לבעיות העיבוד החקלאי לאורך קו שביתת הנשק במגמה ליצור אווירת שלום לחקלאים ולאזרחים אחרים באזור."[25]

ב־25 בינואר 1967 התכנסה ועש"ן (לראשונה מאז מרס 1959) והגנרל בול עצמו כיהן כיו"ר. הנציגות הישראלית העלתה הצעות הסדר עיבור חקלאי לגבי כל אחד משלושת האזורים המפורזים; הנציגים הסורים לא הגיבו וביקשו לדחות תשובתם לישיבה הבאה כדי לקבל הוראות ממממשלתם. הישיבה הסתיימה באישור התחייבות הצדדים להימנע ממעשי איבה. הפתיחה נתנה תקווה לבאות, אך שעות ספורות לאחר מכן באה הודעת רדיו דמשק והעמידה את הדברים באור שונה. ההודעה אמרה כי סוריה לא תערוב לביטחונה של ישראל ולא תמנע פעולות פדאיון משטחה וכן שלא תוותר על זכויותיה באזור המפורז וכי השתתפותה בשיחות נועדה להבטיח שיתוף פעולה עם האו"ם.

הישיבה השנייה התכנסה ב־29 בינואר. בישיבה חרגו הסורים מסדר היום המוסכם ותבעו לדון במכלול הנושאים הנוגעים לאזורים המפורזים – ביצוע הסכם שביתת הנשק ושיבה לקו הפסקת האש מ־20 ביולי 1949; החזרת התושבים הערבים לבתיהם; דיון בטענות ישראל באשר לריבונות באזור המפורז. לגבי עיבוד האדמות עמדו הסורים על כך שיינתן חופש לניצול האדמות בדרכים הנראות לכל צד ואת תגובתם להצעה הישראלית ימסרו בבוא העת. ניסיונות היו"ר לשכנע את הסורים להתמקד בדיון בסעיף המוסכם שעל סדר היום עלו בתוהו.

בחינת הנושאים שהעלו הסורים מצביעה על ניסיון לכפות באמצעות ועש"ן את גישתם לגבי האזורים המפורזים, לקנות לעצמם מעמד באזורים אלה, לזכות בחופש פעולה בחלקים מסוימים מהם ולהחזיר את התושבים הערבים שעזבו. השימוש במונח "קו הפסקת האש" במקום "שביתת נשק" מצביע על כוונה לחזור לקווים שלפני הסכם שביתת הנשק. היה זה ביטוי לקו המקצין והולך שנקטה סוריה לאחר הפיכת ה־23 בפברואר 1966, אז תפס את השלטון פלג קיצוני של הבעת' בראשות צאלח ג'דיד.

ישראל לא יכלה להסכים לדיון בנושאים שהעלו הסורים ובשל כך הסתיימה הפגישה השלישית, ב־2 בפברואר, בתוך זמן קצר. משקיפי האו"ם קיימו מגעים עם שני הצדדים, אך כינוס הוועדה נדחה משבוע לשבוע. נעשו גם ניסיונות לשכנע את

ישראל להסכים לחריגה מסדר היום המוסכם, אך ישראל השיבה כי אם תותר חריגה כזו היא תתבע לדון בסעיף 1 של הסכם שביתת הנשק (המזכיר החזרת שלום של קבע) ובסעיף 3 (האוסר חצייה של קו שביתת הנשק).[26]

במהלך מגעים אלה לא הפסיקו הסורים את תמיכתם בפעילות הטרור ואת החדירות לאזור המפורז מתוך כוונה ליצור עובדות בשטח, ואף לא נמנעו מליזום תקריות למרות התחייבותם בפגישה הראשונה של הוועדה. בנסיבות אלה התפתחות תקרית גדולה הייתה שאלה של זמן.

תקרית כזו אירעה ב־7 באפריל 1967. "תקרית האון"[27] הייתה אבן דרך בהשתלשלות האירועים לקראת מלחמת ששת הימים (ראה להלן).

המאבק על שמירת הריבונות בכנרת

רקע

הכנרת היא אגם המים הטבעי הגדול בישראל ומכילה כארבעה מיליארד מיליימטר מעוקב מים. את עיקר מימיה מקבלת הכנרת מנהר הירדן ונוספים לכך מי הנחלים הזורמים אליה ממזרח וממערב ומי הגשמים היורדים על פני האגם.

קו הגבול שהותווה בגזרה זו מקורו בהסכם האנגלי־צרפתי לחלוקת הירושה של האימפריה העות'מנית ("הסכם סייקס־פיקו"). לאחר מלחמת העולם הראשונה ניהלו שתי המעצמות משא ומתן על קביעת הגבול שבין שטחי המנדט שלהן, דהיינו בין סוריה (שכללה אז את לבנון דהיום) וארץ ישראל. במרס 1923 נחתם ההסכם הסופי בעניין זה ולפיו הירדן, הכנרת ורצועה של עשרה מטרים בצפון־מזרח האגם יהיו בתחום ארץ ישראל שהמנדט עליה נמסר לבריטניה. היה זה מקרה נדיר של קביעת גבול בצורה זו, שכן בדרך כלל נהוג לקבוע את הגבול במרכז נהר או אגם המצויים בין שתי מדינות. גבול זה יצר מצב בלתי אפשרי לכפרים הערביים שממזרח לגבול שכן במשך שנים היו רגילים למשוך מים מהאגם, להשקות בו את צאנם ולדוג בו. מעצמות המנדט היו ערות למצב זה ובשנת 1926 נחתם הסכם "שכנות טובה" שהבטיח את זכויות המים של הכפרים ואפשרות גישה לאגם. כן העניק ההסכם לתושבי סוריה אפשרות לדוג באגם, בכפוף לתקנות הדיג של ממשלת ארץ ישראל ובהתאם לרישיונות שהיה עליהם לקבל ברשות הדיג בטבריה.

הסכם שביתת הנשק קבע כי קו שביתת הנשק יעבור משפך הירדן לכנרת "... דרומה לאורך הגבול סוריה-ארץ ישראל עד נקודת גבול 61"[28] (אבן גבול זו היא המעיינות החמים מצפון לנוקיב). משם פנה הקו מזרחה וירד דרומה, הכול לפי הגבול המנדטורי. בהתאם למה שנקבע בהסכם משנת 1923 היה הגבול בקטע זה

במרחק עשרה מטרים מקו המים, דהיינו משתנה בהתאם למפלס הכנרת. מכאן שלא יכול היה להיות כל ספק בכך שהכנרת כולה היא בתחום הריבוני של ישראל.

שתי מגבלות היו בהסכם שביתת הנשק לגבי הכנרת — נספח III הגדיר את אזור ההגנה שבו תוגבל עוצמת כוחות הצבא הרשאים לשהות בו. בכנרת עבר תחום אזור ההגנה לאורך קו האורך 204 (רשת לבנט), בקו כפר נחום-דגניה. המגבלה השנייה הייתה בנספח IV להסכם, שסעיף 3 בו אסר על הימצאות "שום כוח ימי" באזור ההגנה. לבד מאלה לא היו כל מגבלות על ריבונותה של ישראל בכנרת וגזרה זו לא נכללה באזורים המפורזים.

מבחינת ישראל הייתה לכנרת חשיבות רבה בכמה תחומים: מאגר המים הגדול במדינה שבהיותו מקור המים של המוביל הארצי גדלה חשיבותו לאחר וניחת תכנית הטיית הירדן (ראו להלן); מרכז דיג ומקור פרנסה לדייגים ולנותני שירותים לענף זה (שטחי הדיג הטובים היו בצפון־מזרח הכנרת); אפשרויות לפיתוח תיירות פנים, תיירות חוץ וצליינות.

השנים הראשונות

בכל האמור בכנרת, הסורים לא כיבדו את הסכם שביתת הנשק כבר למן ההתחלה. רועים חצו את רצועת עשרת המטרים והשקו את צאנם בכנרת, דייגים סורים דגו באגם, סורים חטפו שלושה אנשי מחלקת הדיג בצפון האגם, מנעו דיג ישראלי באיומי פתיחה באש ואף ירו לעבר סירת משטרה וגרמו לנפגעים. ישראל הגישה תלונות רבות בעניין זה לוועש"ן, והמשלחת הסורית הבטיחה שוב ושוב הבטחות בנוסח "שום דייג לא יחצה את קו שביתת הנשק."[29] בחינת דיוני ועש"ן מראה כי הסורים הכירו, לפחות להלכה, בריבונות ישראל בכנרת ובהיעדר זכותם לדוג באגם או למנוע דיג ישראלי, אך בפועל לא עשו דבר בעניין זה.

באשר לרצועת עשרת המטרים היו לסורים השגות, והם העלו אותן לראשונה בדיון שנערך ביולי 1950.[30] לטענתם, ספק אם רצועת עשרת המטרים יכולה להיחשב כשטח ישראלי שכן אין תקדים לגבול כה גמיש המושפע מגובה פני המים באגם. נוסף על כך טענו כי רצועה זו היא חלק מהאזור המפורז. יו"ר הוועדה קבע כי הרצועה אינה בתחום האזור המפורז, אך ישראל אינה יכולה להכניס צבא לשטח זה שכן הדבר יביא את כוחות הצדדים לקרבה יתרה. לנוכח עמדה זו הסירו הסורים את טענתם, אך העלו את הטענה כי קו שביתת הנשק כאן אינו קבוע ומשתנה בהתאם לקו המים. הנושא העסיק את הוועדה מספר ישיבות, ושני הצדדים נמנעו מלהפוך את השאלה למקור עימות. אלא שבינתיים התלקחה האש — הירי הסורי על עובדי מפעל ייבוש החולה, תקרית אלחמה וקרבות תל מוטילה (ראה לעיל). בעקבות

תקריות אלה השתלטו הסורים על חלקים של האזורים המפורזים וכן גם על רצועת עשרת המטרים, ומנעו גישה ישראלית אליה.

לאחר העימות האלים הנ"ל חלה רגיעה בגבול ישראל-סוריה, אך הפגיעה בריבונות בכנרת נמשכה – דיג סורי נרחב, פתיחה באש לעבר דייגים ואף שביית דייגים שסירתם נסחפה לחוף המזרחי. בשיחות החשאיות על חלוקת האזורים המפורזים בין ישראל לסוריה (אוקטובר 1952-מאי 1953) נדון גם נושא הכנרת, והסורים הציגו דרישה שהגבול יעבור במרכז האגם. ישראל שללה אפשרות כזו אך נכונה הייתה להעניק זכויות דיג לסורים וכן לצמצם את רצועת עשרת המטרים למטר אחד. אולם שיחות אלה הסתיימו ללא תוצאות.

כל עוד נמשכו השיחות נשמר שקט יחסי בצפון־מזרח הכנרת, אך לקראת סוף שנת 1953 חל שינוי במצב. דייגים סורים פעלו בצורה נרחבת בחיפוי המוצבים הסוריים שבחוף ואלו אף פתחו באש לעבר סירות דיג וסירות משמר ישראליות. בד בבד העלו הסורים את הטענה בדבר זכויות דיג בכנרת מכוח הסכם "השכנות הטובה" משנת 1926 שבין אנגליה לצרפת. התלונות הישראליות לוועש"ן לא הביאו לפעולה ממשית מצד האו"ם, והיו"ר אף פנה לישראל בבקשה להרחיק את סירות הדיג שלה מהחוף המזרחי.

הסלמה בעימות

בנסיבות אלה החליטה ישראל לפעול בצורה שיטתית למימוש ריבונותה בכנרת. פעילות הדיג הוגברה והדייגים לוו בסירות משמר חמושות בתותח 57 מילימטר אשר פטרלו בחוף המזרחי להגנה, למניעת דיג סורי ולהפגנת הריבונות הישראלית. כן שוגר מכתב למטה משקיפי האו"ם שהבהיר כי האגם ורצועת עשרת המטרים הם שטח ריבוני ישראלי, כי לדרישה הסורית שלא להתקרב לחוף המזרחי ולטענותיה בדבר זכויות דיג אין כל יסוד, וכי ישראל תנקוט בכל האמצעים כדי להגן על אזרחיה ועל חופש התנועה בשטחה.

אף־על־פי שהסיורים הוגברו, הם לא הצליחו למנוע את הדיג הסורי, ורבו מקרי הפתיחה באש מהמוצבים הסורים והשבת אש מסירות המשמר. תקריות חמורות אירעו בחודש מרס 1954 והסתיימו בנפגעים לשני הצדדים. כתוצאה מכך כונסה ישיבת חירום של ועש"ן שדנה באריכות בכל נושא הכנרת ובסיומה התקבלה החלטה – בקולות המשלחת הישראלית ובהימנעות הסורים – שהייתה בעלת חשיבות רבה מבחינת ישראל. ההחלטה קבעה כי כל חצייה מסוריה לרצועת עשרת המטרים וכל חצייה מישראל לשטח סוריה היא הפרה של הסכם שביתת הנשק; הוועדה קראה לסוריה להבטיח שלא תהיה הפרעה לפעילות הישראלית בכנרת וברצועת עשרת המטרים ושלא תהיה חציית גבול כלשהי לישראל.[31]

למרות ההחלטה לא חל שינוי כלשהו בשטח. הדייגים הסורים המשיכו בדיג נרחב בעידוד השלטונות ובחיפוי המוצבים שבחוף ואלה המשיכו בירי לעבר סירות דיג ומשמר ישראליות. במהלך שנת 1955 היו 26 מקרים של ירי מסוג זה. בסופו של דבר הגיבה ישראל בפעולה צבאית נרחבת — בליל 12/11 בדצמבר 1955 פשטו כוחות צה"ל על המוצבים הסוריים במזרח הכנרת והרסו אותם (מבצע "עלי זית").[32] בשלל שנתפס במוצבים היו גם מסמכים המוכיחים בבירור כי הוראות הפתיחה באש היו בפקודת הרמטכ"ל הסורי והורו לפתוח באש על כל סירה המתקרבת למרחק של 250 מטר מהחוף.

אך גם פעולת תגמול זו לא הביאה לרגיעה. הסורים שיקמו את המוצבים במהרה וחזרו למדיניות של פתיחה באש שמטרתה ליצור עובדה של "מים טריטוריאליים" סוריים בטווח של 250 מטר מהחוף. ישראל המשיכה בפעילות סירות המשמר, הנמ"כים,[33] במגמה למנוע דיג סורי, ובין השאר גם החלו לשלוח את רשתות הדייגים הסורים. הדיג הישראלי הורחב והתפשט דרומה עד לאזור נוקיב. פעילות זו גרמה לצמצום הדיג הסורי אך לא להפסקתו וגם לא להפסקת הירי מהמוצבים הסוריים לעבר סירות המשמר. ב־8 במרס 1962 נורה פגז תול"ד לעבר סירת משמר ושני אנשי צוות נפצעו. ישראל העבירה אזהרה חמורה לסורים באמצעות מנגנון האו"ם, אך הסורים לא שעו לאזהרה וב־15 וב־16 במרס שוב פתחו באש לעבר נמ"כים ששייטו באזור.

בנסיבות אלה נאלצה ישראל להגיב. בליל 17/16 במרס 1962 פשט כוח צה"ל על מוצב נוקיב ועל הכפר נוקיב, טיהר את הכפר והרס את המוצב (מבצע "סנונית").[34] במבצע זה הופעלו מטוסי חיל האוויר כדי לשתק את הארטילריה הסורית, לראשונה מאז 1951.

פעולת נוקיב הביאה לרגיעה יחסית במהלך שנת 1962, אך בשנת 1963 חלה עלייה במקרי פתיחה באש על־ידי הסורים לעבר סירות ישראליות ונרשמו 18 תקריות כאלה. השנתיים הבאות היו רגועות יותר, אך בשנת 1966 שוב חלה עלייה במספר האירועים. התקרית הרצינית ביותר אירעה בחודש אוגוסט אותה שנה.

ב־15 באוגוסט לפנות בוקר עלה נמ"כ על שרטון מצפון לכפר עקב ונסחף למרחק של 50 מטר מהחוף. נמ"כ שני יצא למשימת חילוץ, אך כשקרב לנמ"כ התקוע נפתחה אש ממוצבי עקב ומסעודיה ומאש זו נפצעו שני חיילים שפונו בסירת אמבולנס. נמ"כ החילוץ ניסה לחלץ את הנמ"כ התקוע, אך ללא הצלחה. כל אותה עת נמשכה האש הסורית. שני הנמ"כים השיבו אש ובחילופי האש נפצע חייל נוסף. סירת דיג שהייתה בסביבה קרבה אל הנמ"כ שעל השרטון ופינתה ממנו את הפצוע ואת הצוות, פרט לצוות חירום של ארבעה ימאים. כל אותה עת נמשכה האש הסורית.

סמוך לשעה 09:00 הופיעה באזור רביעיית מטוסי מיג־17 בחיפוי זוג מטוסי מיג־21. הרביעייה תקפה את שני הנמ"כים, פגעה בהם וגרמה לפציעת חייל נוסף. המטוסים התוקפים נערכו ליעף תקיפה נוסף, אך הפעם קידמה אותם אש מקלעים, המוביל נפגע ונפל למים בסמוך לנמ"כים. מטוסי מיראז' הוזנקו ובקרב אוויר הופל מיג־21 בשטח סוריה. האש לעבר הספינות נמשכה וכדי לשתקה הוזנקה רביעיית מטוסי ווטור שהפציצה את המוצבים הסוריים.

בשעות הצהריים הסדיר האו"ם הפסקת אש ונעשה ניסיון חילוץ נוסף, אך ללא הצלחה. בימים הבאים נעשו ניסיונות חילוץ נוספים ורק ב־26 בחודש עלה בידינו לחלץ את הנמ"כ.

הפעלת המטוסים הסוריים היתה מרכיב חדש בעימות הצבאי ונראה שנבעה מההקצנה בשלטון הסורי בעקבות הפיכת פברואר ותפיסת השלטון בידי פלג קיצוני של הבעת'. מפקד חיל האוויר הסורי, חאפז אלאסד (לימים נשיא סוריה), היה מראשי ההפיכה, ונראה שתרם לגיבוש התפיסה החדשה של השלטון שלא להשאיר את שמי האזור לשליטת חיל האוויר הישראלי. נמ"כ תקוע נראה כהזדמנות מתאימה לממש את התפיסה החדשה ולהפגין את יכולתו של חיל האוויר הסורי. דברי רדיו דמשק מה־15 בחודש מעידים על כך, עת הכריז כי סוריה לא תגביל את עצמה לפעולה הגנתית "... אלא תתקוף מטרות ... בשטחים הכבושים. סוריה המתינה להזדמנות מתאימה כדי להוציא אל הפועל את המדיניות החדשה הזאת. ההזדמנות נקרתה היום ... סוריה החליטה שההתקפה תבוצע באמצעות הכוח האווירי שלה, כדי להוכיח לעם הערבי ולעולם כולו את הכזב שבטענות ישראל לעליונות אווירית."

במשך 19 שנה היה צפון־מזרח הכנרת זירת עימות עם סוריה, שהפרה בצורה ברורה ובוטה את הסכם שביתת הנשק. כל ניסיונותיה של ישראל, באמצעים מדיניים וצבאיים, לא הצליחו להביא את סוריה להפסיק את הפגיעה בריבונותה של ישראל בגזרה זו. הכנרת הייתה מוקד מתיחות לכל אורך התקופה, והבעיה נפתרה רק במלחמת ששת הימים, עת כבש צה"ל את כל האזור.

המלחמה על המים

רקע

בנתוניה של ישראל, כאשר למעלה ממחצית שטחה נמצא במצב של מחסור במים (מקו רחובות־רמלה ודרומה), ברור כי נדרשה תכנית להובלת מים מהצפון, שבו מצויים עודפי מים, אל הדרום הצמא להם. בהתחשב בקליטת העלייה ההמונית עם הקמת המדינה ותכניות ההתיישבות והפיתוח, הייתה זו תכנית לאומית חיונית.

תכניות שונות להזרמת מים מהצפון לדרום הועלו עוד לפני הקמת המדינה וחלקן הביא בחשבון גם את מקורות המים שבלבנון ובסוריה.[35] לאחר מלחמת העצמאות היה צורך להתאים את התכניות למציאות של יחסי איבה בין ישראל לשכנותיה ולאי־היכולת לבצע מפעל אזורי משותף.

התכנית שגובשה לבסוף (תכנית "גשר בנות יעקב") הייתה להטות חלק ממי הירדן מדרום לגשר בנות יעקב (באזור מצד עטרת כיום) ולהוליכם בתעלה עד טבחה ומכאן בתעלה אל מאגר צלמון, ממנו אל ברכת בית נטופה ומשם דרומה. בטבחה יוקם מתקן דו־תכליתי — עודפי מים יופלו לכנרת וישמשו לייצור חשמל באמצעות טורבינה, והחשמל שייאגר יוכל לשמש לשאיבת מים מהכנרת בעת הצורך.[36]

יש לזכור כי בעת המשא ומתן החשאי לחלוקת האזורים המפורזים עלה גם נושא המים (בפגישות השביעית והשמינית). הסורים היו מודעים לתכנית הישראלית להטיית הירדן ולא התנגדו לה, וישראל, מצדה, הבטיחה כי זכויות המים של החקלאים הסורים יובטחו בכמות הנוכחית, בתוספת עשרה אחוזים.[37]

העבודות החלו ב־2 בספטמבר 1953 ולאור לקחי מפעל ייבוש החולה דאגה ישראל לעדכן את יו"ר ועש"ן והקפידה שהעבודה לא תבוצע באדמות שבבעלות ערבית. כעבור חמישה ימים נסוג בו יו"ר ועש"ן מהסכמתו והנושא הועבר לבדיקתו של רמ"ט המשקיפים, הגנרל בניקה. לאחר כשבועיים מסר בניקה את חוות דעתו שבה קיבל את הטיעונים הסוריים וכן קבע כי המפעל מעניק לישראל יתרון צבאי. ניסיונות ישראל לשכנע את בניקה בחוסר ההיגיון שבקביעותיו ולהניעו לפעול להשגת הסכם בעניין מפעל ההטיה לא עלו יפה, והגנרל הציע להעביר את ההכרעה למועצת הביטחון. ב־12 באוקטובר 1953 הגישה סוריה תלונה בנושא למזכ"ל האו"ם. מועצת הביטחון התכנסה לדון בנושא ב־27 באוקטובר ובמשך שלושה חודשים הקדישה לו 16 ישיבות. בישיבה הראשונה הצהיר נשיא המועצה כי יהיה זה מועיל אם ישראל תשעה את העבודות במהלך הדיונים, ישראל נענתה, וב־28 בחודש פסקה העבודה באתר. בדצמבר הגישו מעצמות המערב הצעת החלטה המסמיכה את רמ"ט המשקיפים לפשר בין הצדדים וקראה למזכ"ל האו"ם להעמיד מומחים שיסייעו לו בבחינת הצדדים הטכניים. ההצעה הועמדה להצבעה ב־22 בינואר 1954 ונפלה עם הצבעתה של ברית־המועצות נגד. הייתה זו הפעם הראשונה שברית־המועצות הטילה וטו על הצעת החלטה הנוגעת למזרח התיכון. מזכ"ל האו"ם, דאג המרשלד, לא רצה להשאיר את הנושא פתוח ומינה שני מומחים לבחינת הפרויקט. אלה הגישו חוות דעת המצדדת במפעל הישראלי, בתנאי שתובטח אספקת מים לחקלאים הסורים. נראה היה כי ישראל תוכל להמשיך במפעל שכן מועצת הביטחון לא הגיעה

להחלטה, אך בינתיים נכנסה ארצות־הברית לתמונה. הנשיא מינה את אריק ג'ונסטון כשגרירו המיוחד למציאת פתרון לחלוקת מי אגן הירדן בין המדינות הנוגעות בדבר, בסברו שתכנית כוללת כזו עדיפה. הלחץ שהופעל על ישראל הביא לתוצאות: ישראל שלא הייתה מעוניינת בעימות עם ארצות־הברית ויתרה, והמתינה להצעותיו של ג'ונסטון.[38]

ג'ונסטון החל את שליחותו באוקטובר 1953 ופעל במשך שנתיים שבמהלכן העלה הצעות, שמע את השגות הצדדים, ובאוקטובר 1955 הגיש את תכניתו. תכנית זו התבססה על ניצול מי הירדן והירמוך ולפיה יוקצו לישראל כארבעים אחוז ממי אגן הירדן.[39] ישראל קיבלה את התכנית, כך גם ירדן, ואף הוועדה הטכנית של הליגה הערבית המליצה לקבלה; אולם בלחצה של סוריה, שגרסה כי התכנית תועיל לישראל מבחינה כלכלית וקבלתה על־ידי מדינות ערב עלולה להתפרש כהכרה בישראל, דחתה הוועדה המדינית של הליגה את התכנית.[40]

לכאורה עמדו בפני ישראל כמה אפשרויות: לחדש את העבודה בהתאם לתכנית "גשר בנות יעקב" שכן דיוני מועצת הביטחון לא הניבו החלטה, אך בכך כרוכה הייתה אפשרות עימות עם ארצות־הברית. אפשרות שנייה הייתה להמתין להסכמה ערבית, אלא שהסכמה כזו לא נראתה באופק ולאחר מלחמת סיני (אוקטובר 1956) הפכה ללא־מעשית. לישראל דחק הזמן שכן תכניות פיתוח רבות היו תלויות במים שיוזרמו דרומה ולכן החליטה לבצע את המפעל ללא שהיות. כדי למנוע התנגדויות ועיכובים אפשריים הוחלט לזנוח את הטיית הירדן; נקבע שנקודת המוצא של המוביל הארצי תהיה בכנרת, וכי ישראל תנצל רק את כמות המים שהובטחה לה בתכנית ג'ונסטון. שינוי התכניות העמיד אתגרים הנדסיים של שאיבה והתגברות על ואדיות בנתיב המתוכנן של המוביל. השינוי גם ייקר את המפעל – במקום שהמים יזרמו בכוח הגרוויטציה ואף ינוצלו לייצור חשמל, כעת היה צורך באנרגיה כדי לשאבם מגובה של 212- מטר לגובה של 44 מטר מעל פני הים; מי הכנרת מלוחים יותר ממי הירדן והיה צורך לאתר את המעיינות המלוחים ולהטותם כדי לשפר את איכות המים; מתקן השאיבה ("אתר ספיר") היה על שפת הכנרת, בסמוך לגבול עם סוריה, וצריך היה למגנו בפני פגיעה אפשרית. אך למרות כל הקשיים הושלם המפעל ונחנך ב־10 ביוני 1964.[41]

ירדן הלכה בעקבות ישראל וביצעה את מפעל המים שלה, מפעל הע'ור, השלימה אותו בשנת 1966 והצהירה כי גם היא משתמשת בכמות המים שהוקצתה לה בתכנית ג'ונסטון.[42]

התכניות הערביות נגד המפעל הישראלי

הפעילות המדינית הערבית נגד מפעל המים הישראלי הושפעה משני גורמים:

תפיסת הביטחון המצרית אחרי מלחמת סיני קבעה שמצרים לא תיגרר למלחמה בישראל בטרם יתקיימו התנאים המתאימים — התעצמות צבאית ערבית, שיתוף פעולה בין־ערבי ותנאים מדיניים נוחים. משמעותה של תפיסה זו הייתה שמצרים לא תפתח במלחמה כדי למנוע את המפעל הישראלי. מצרים החזיקה בתפיסה זו עד סמוך למלחמת ששת הימים, וזו הייתה תקפה גם לגבי סוריה בעת האיחוד ביניהן, קע"ם, בשנים 1958–1961.

המצנה במערכת היחסים הבין־ערבית מסוף שנות החמישים אגב מחלוקות בין מצרים ועיראק וביניהן לבין המשטרים בירדן וסעודיה. לאחר פירוק קע"ם נוספה גם סוריה כצלע נוספת למחלוקת.

בדינמיקה זו הפכה שאלת מפעל המים הישראלי לבליסטראה לניגוח יריבים. הראשונות שהשתמשו בה היו סעודיה וירדן שהעלו את השאלה במועצת הליגה הערבית בספטמבר 1959. מצרים הגיבה בהודעה על כוונתה לזמן מושב מיוחד של הליגה וכן הודיעה על מינוי ועדה בראשות סגן הנשיא המצרי לטיפול בבעיה. בתוך זמן קצר הצטרפה גם לבנון והודיעה על יוזמה להטיית יובלי הירדן שבשטחה, החצבני והוואזני. נראה שכוונתה של לבנון היתה "לזכות בנקודות" על עמדה זו ולא להציג תכנית ממשית.[43] במשך כשנה וחצי דנו פורומים שונים בתכנית. הראשון שבהם היה ועדת המומחים שהציעה להטות את החצבני לליטני ולמנוע את זרימת הבניאס לישראל. ירדן מחתה על כך ודרשה להעביר את המים לאפיק הירמוך ולנצלם לצרכיה. הוועדה הטכנית הגיעה לפשרה — הטיית הבניאס לירדן והחצבני לליטני. מועצת ההגנה של הליגה גיבשה תכנית הגנה על תכנית ההטיה הערבית ואף הציעה תכנית צבאית למניעת הפעלת מוביל המים הישראלי.[44]

ישראל הבהירה כי תראה בהפרעה לעבודות במוביל הארצי אקט של תוקפנות, ותגיב בהתאם.

התפתחויות חדשות אירעו בסוף שנת 1961. בספטמבר אותה שנה אירעה הפיכה נוספת בסוריה שבעקבותיה פרשה מקע"ם. מצרים לא הכירה בפרישה מהאיחוד וחיפשה עילה לנגח את המשטר החדש בסוריה. על רקע השלמת תעלת ניקוז, שלמעשה כלל לא הייתה קשורה למוביל הארצי, פתחה מצרים במסע תעמולה נגד סוריה וטענה כי המפעל הישראלי נמצא בטווח הארטילריה הסורית, אך הממשלה עצרה מאות קצינים בחזית כדי למנוע מהם לפעול. סוריה לא נשארה חייבת ואגב ציטוטים מפרוטוקולים של ממשלת קע"ם האשימה את עבד א־נאצר בוויתור על זכויות הערבים במי הירדן.

סוריה אף נקטה צעדים — ב־2 במרס 1962 הגישה תלונה לנשיא מועצת הביטחון נגד המפעל הישראלי בטענה שהוא מסכן את השלום והביטחון באזור. הנימוקים העיקריים היו שישראל מתכוונת להטות את הירדן אגב הפרת הסכם שביתת הנשק והתעלמות מהחלטת מועצת הביטחון מאוקטובר 1953; ישראל אינה שותפה במי הירדן והיא לוקחת לעצמה זכויות ללא הסכמה; השלמת המפעל תאפשר לישראל ליישב מיליוני אנשים בנגב והדבר יהווה איום על העולם הערבי כולו. הטענות הסוריות היו טענות סרק ונציגי ישראל הפריכו אותן.

התוצאה של הוויכוח בעולם הערבי על המפעל הישראלי הייתה ניפוח חשיבותו והעלאתו לרמה הפוליטית והאידאולוגית. המפעל נתפס כחיוני להתבססותה של ישראל וכמי שהשלמתו תכפיל את כוחה של ישראל ותגביר את הסכנה שהיא מהווה כלפי העולם הערבי. המשמעות היא שהמאבק בו הוא חובה לאומית ערבית ומאבק זה הוא אבן בוחן לדבקותה של כל מדינה ערבית ומחויבותה לשאלת ארץ ישראל.

ב־8 במרס 1963 אירעה הפיכה נוספת בסוריה והפעם תפסה את השלטון מפלגת הבעת'. תפיסת השלטון לוותה במאבקים פנימיים, טיהורים וחוסר יציבות, והקצנת הקו הסורי במישור הבין־ערבי וכמובן כלפי ישראל. ב־11 בספטמבר אותה שנה הצהיר ראש הממשלה הסורי, צאלח אלבִּיטאר, כי "סוריה תתנגד בתוקף, תהיינה התוצאות אשר תהיינה, לביצוע הטיית הירדן, הן מתוך האזור המפורז והן על־ידי שאיבה דרך מנהרה בתוך שטח ישראל. היא תמנע הטיה זו בכל האמצעים העומדים לרשותה ובכלל זה שימוש בכוח, אפילו אם תֵאלץ לנהוג בדרך זו לבדה."[45] יש לזכור כי באותה עת הגבירה סוריה את פעילותה בגבול ישראל ויזמה תקריות בגזרות שונות.

המשטר הסורי נתון היה בלחצים כבדים מבפנים ומבחוץ: הבסיס הצר של השלטון, המאבקים הפנימיים ומציאותה של סיעה שקראה לנצל את נושא המפעל הישראלי כדי לפתוח במלחמה נגד ישראל בדרך למהפכה כללית בעולם הערבי. נוספו לאלה נפילת שלטון הבעת' בעיראק וחתירתה של מצרים להפלת השלטון בסוריה. בשל החשיבות שקיבל המפעל הישראלי והשלמתו הקרובה לא יכול היה המשטר הסורי שלא לפעול כנגדו, ופעולתו חייבת הייתה להיות אפקטיבית לא פחות מזו של "המשטר הראקציוני" שמנע את המפעל בשנת 1953. יציאה למלחמה נגד ישראל הייתה מפסיקה גם את החתרנות המצרית ומאלצת אותה לחוש לעזרת סוריה.

ב־7 בדצמבר 1963 התכנסה בקהיר ועידת הרמטכ"לים של צבאות ערב ובפורום זה קרא הרמטכ"ל הסורי לפעולה צבאית נגד המוביל הארצי. נשיא מצרים הגיב לקריאה זו כעבור שבועיים באומרו כי נושא מי הירדן הוא פוליטי ואין לדון בו בכנס רמטכ"לים, וקרא לכינוס ועידת פסגה של ראשי מדינות ערב כדי לדון בנושא. היה זה מהלך מתוחכם של עבד א־נאצר שפתח בפניו כמה אפשרויות: ריסונה של

סוריה על־ידי כל המדינות הערביות; את המעטפת הצבאית לכל פעולה יוכל לתת רק הצבא המצרי והדבר יאפשר לו לשלוט במועד הגוח למלחמה; חילוץ צבאו התקוע בתימן בנימוק שהוא דרוש בזירה הישראלית; חיזוק מעמדו של נשיא מצרים כמנהיג העולם הערבי בעצם כינוסה של הוועידה.

ועידת הפסגה הראשונה התכנסה בקהיר בימים 13–16 בינואר 1964 וקיבלה החלטות בשלושה תחומים:

הטיית מקורות הירדן – הטיית החצבני העליון לליטני והוואזני (החצבני התחתון) לניצולו בלבנון, והשאר יוזרם לעבר הבניאס. הבניאס יוטה בתעלה לאורך רמת הגולן, לעבר הירמוך. סוכם שכל המדינות תשתתפנה במימון הפרויקט וכן הוקמה ועדה טכנית שתקבע את הפרטים ותפקח על מפעלי ההטיה.

הקמת מפקדה משותפת לצורך הגנה על מפעל ההטיה הערבי שתפקידה לתאם בין הצבאות, לבחון את צורכי החימוש של המדינות המעורבות בהטיה ולבנות כוח צבאי שיוכל להתמודד מול ישראל. בראש המפקדה עמד הרמטכ"ל המצרי והדבר אפשר למצרים לשלוט בהכנות ובמועד היציאה למלחמה.[46]

הקמת הארגון לשחרור פלשתין (אש"ף) שנועדה להמחיש כי מדובר בסכסוך לאומי ולא רק על מקורות מים.

במהלך שנת 1964 עובדו תכניות ההטיה, המפקדה המשותפת סיימה את התארגנותה והחלה בלימוד נתונים על הצבאות הערביים. בצד הפלסטיני, התכנסה המועצה הלאומית – פורום שהפך לכינוס היסוד של אש"ף.

ביוני 1964 הופעל המוביל הארצי, אך בשל המתיחות סביבו נעשה הדבר ללא פרסום וללא טקסים.

הפעלת המוביל נתנה את העילה הרשמית לכינוס ועידת הפסגה הערבית השנייה וזו התכנסה באלכסנדריה מה־5 ועד ה־11 בספטמבר 1964. הוועידה אישרה את תכנית ההטיה ונקבע כי העבודות תתחלנה בנובמבר 1964. הדיונים באשר לצד הצבאי היו סוערים שכן לבנון, סוריה וירדן התנגדו לכניסת כוחות צבאיים זרים לשטחן בניגוד לדרישתה של המפקדה המשותפת, ולבסוף הוסמכה זו לעבד תכניות. הוועידה הביעה תמיכה באש"ף ואישרה את הקמת "צבא שחרור פלסטין" (צש"ף).

החלטות הוועידה עוררו דאגה בישראל. ב־18 בספטמבר מסר נציג ישראל איגרת לידי נשיא מועצת הביטחון ובה הוסבה תשומת הלב לכך ש־13 מדינות החברות באו"ם הצהירו כי בכוונתן לחסל מדינה אחרת, החברה אף היא באו"ם. כן צויין כי החלטות ועידת אלכסנדריה מנוגדות לאמנת האו"ם ויש להגיב על כך ולפעול נגד מדיניות תוקפנית. ישראל הבהירה כי תדע להגן על עצמה, תתנגד לצעדים חד־צדדיים ובלתי חוקיים ותשמור על זכויותיה החיוניות.[47]

תכנית ההטיה הערבית נבחנה בישראל והמסקנה הייתה כי בידי מדינות ערב הידע ההנדסי והכלים הדרושים כדי להוציאה לפועל. המשמעות המעשית הייתה כי אם תבוצע התכנית הערבית, תיגרע כשליש מכמות המים שנועדה לזרום במוביל הארצי ומליחותם תגדל במידה ניכרת.

מתכניות למעשים

התקרית הראשונה במאבק על מקורות הירדן אירעה בנובמבר 1964, באזור תל דן. באזור זה נובעים מקורות נחל דן שהוא היחיד מבין מקורות הירדן המצוי בשטח ישראל.

אזור זה היה אחד המקומות שבהם הסתמנה בעיה בסימון הגבול הבין־לאומי וקו שביתת הנשק. ישראל דרשה סימון של הגבול הבין־לאומי וקו שביתת הנשק ואילו סוריה התעקשה על סימון קו שביתת הנשק והגבול המערבי של האזור המפורז. סוריה חששה כי סימון הגבול הבין־לאומי יהווה הסכמה כי הגבול המנדטורי הוא הגבול שבינה לבין ישראל.[48]

בהיעדר סימון השלימה ישראל, בשנת 1962, סלילת דרך פטרולים מאזור החצבני שעקפה את תל דן מצפון והגיעה עד האזור המפורז הצפוני. המטרה הייתה לבסס את השליטה הישראלית באזור חיוני זה ולמנוע אפשרות של השתלטות הסורים עליו. הסורים טענו כי קטע מהדרך עובר בשטחם ועל רקע זה אירעו מספר תקריות שבעקבותיהן הסכימה ישראל להקפיא את השימוש בדרך זו. לאחר שהושגה הסכמת הצדדים הגיע למקום צוות מודדים קנדי מטעם האו"ם ומדד את הדרך מהחצבני ועד לכ־250 מטר ממערב לתל דן. המדידה הוכיחה כי הדרך היא בשטח ישראל, אך הסורים טענו כי הקטע שלא נמדד הוא זה שחודר לשטחם.

באוקטובר 1964 ביצעה ישראל עבודות ניקוז בין המעיינות ושיפצה את דרך הפטרולים. הסורים עסקו באותה עת באיתור זרמים תת־קרקעיים של המעיינות. הפעילות הסורית עוררה חשש וישראל ביקשה מוועש"ן כי מודדים ישראלים ימדדו את קטע הדרך הנותר. המדידות החלו ב־1 בנובמבר 1964. לחיפוי על העבודה הוצבו כוחות אבטחה ובהם כוח טנקים.

ב־3 בנובמבר פתח מוצב נוחֵלה הסורי באש לעבר המודדים ולעבר סיור שנע על הדרך וכוחותינו השיבו אש. הטנקים ירו כ־90 פגזים אך החטיאו את המטרות בטווח של כ־800 מטר. האלוף ישראל טל, שקיבל את הפיקוד על גיסות השריון יומיים לפני כן, זעם על הליקויים שהתגלו, בדק את התקרית, הוציא הנחיות לשיפור תותחנות הטנקים והצוותים עברו אימונים בנושא.

עבודת המדידה הושלמה וסיורים נעו בדרך הפטרולים עד שב־13 בחודש, סמוך

לשעה 13:30, אירעה תקרית נוספת. מוצב נוחֵילה פתח באש מקלעים לעבר הסיור ולאחר מכן גם באש תול"רים וטנקים. כוחותינו השיבו אש ולטנקים ניתנה פקודה לעלות לעמדות ולפתוח בירי. הלקחים נלמדו ובתוך דקות הושמדו הטנקים בנוחילה. מוצבי הסורים בתל חמרה, רמת הבניאס ותל עזזיאת הצטרפו לירי וכן הונחתה אש ארטילרית על דן ושאר ישוב. הארטילריה הישראלית השיבה אש, אך לא הצליחה לשתק את הירי הסורי. באישור הממשלה הופעל חיל האוויר ומשעה 14:50 החלו המטוסים לתקוף מוצבים ועמדות ארטילריה סורית במשך כ־40 דקות, עד שהפסקת האש נכנסה לתוקפה.

שני הצדדים הגישו תלונות לוועש"ן ותבעו חקירה וכן ביקשו את כינוס מועצת הביטחון של האו"ם לדיון בנושא. משקיפי האו"ם חקרו משני צדי הגבול, אך לא הורשו לבקר במקומות רבים בצד הסורי. בדיונים במועצת הביטחון התגלעו חילוקי דעות בין מעצמות המערב לבין נציגי הגוש המזרחי והוגשו שתי הצעות החלטה, כשהצעת הגוש המזרחי שכללה גינוי לישראל זכתה לשלושה קולות בלבד. הצעת המערב נפלה בכוח וטו של ברית־המועצות.[49]

הסורים היו הראשונים שפתחו במלאכת ההטיה, במחצית נובמבר 1964. העבודות החלו באזור הבניאס, בפילוס ויישור תוואי לתעלה בשני קטעים — מערבה לתוואי תעלת חצבני־בניאס, ודרומה, התוואי לרקאר. העבודות התקדמו ובתוך כשלושה חודשים אפשר היה להבחין בתוואי המפולס שבו עתידה להיחפר התעלה להטיית מקורות הירדן.

ישראל כבר הבהירה שלא תשלים עם הטיית מקורות הירדן, אך השאלה הייתה כיצד למנוע את הביצוע. לכאורה לא היה לישראל טיעון נגד המפעל שכן זה נעשה בשטח סורי ונשא אופי של מפעל פיתוח אזרחי שניסו להשוותו למפעל הישראלי, אלא שהמפעל הערבי לא כוון לפיתוח אלא לשלילת מים מישראל.

מקבלי ההחלטות בממשלה ובצה"ל התלבטו בבעיה. אפשרות אחת הייתה פעולה רחבת היקף לכיבוש שטח סורי וכך לסכל את המפעל, אלא שמבצע כזה היה נערך נוכח יתרון טופוגרפי סורי וקרוב לוודאי שהיה מביא להתלקחות מלחמה בין ישראל לסוריה ואולי אף מול מדינות ערביות אחרות. אפשר היה לפגוע בעבודות באמצעות אש ארטילרית, אלא שלסורים היה יתרון בתחום זה בנוסף ליתרונם הטופוגרפי, והדבר עלול היה להביא להתלקחות רחבת ממדים שבמהלכה ייפגעו היישובים האזרחיים שלמרגלות רמת הגולן.

לבסוף, בהמלצת מפקד גיסות השריון, התגבשה במטה הכללי תכנית שניצלה את קרבת העבודות לגבול ישראל לפגיעה בציוד ההטיה הסורי באש מדויקת של טנקים. יתרונה היה בכך שאפשר היה להשיג את המטרה במסגרת תקריות גבול

שגרתיות בלי לעורר התלקחות רבתי. הרמטכ"ל הביא הצעה זו לממשלה והיא אושרה. באותה עת ביקרו בארץ, בשליחות נשיא ארצות־הברית, שני נציגיו, הרימן וקומר, שביקשו התחייבות ישראלית שלא לנקוט פעולה צבאית כוללת נגד ההטיה. בסיור בצפון הסביר להם הרמטכ"ל כי ביכולתנו לפגוע במפעל הסורי בלי לעבור את הגבול. השניים לא הגיבו ושתיקתם התפרשה כהסכמה.[50]

בחודש מרס 1965 נערכו עבודות להכשרת קרקע באזור כורזים (ראה לעיל) שלוו בתקריות אש, וב־16 בחודש נהרג טרקטוריסט מאש שנורתה מח'רבת דיקא. הוחלט להגיב על הירי הסורי וליזום תקרית באזור תל דן ובמהלכה לפגוע בציוד ההטיה הסורי. מאחר שהיה ידוע כי הסורים נוהגים לפתוח באש לעבר הסיורים בדרך הפטרולים בגזרה זו, הדבר יכול היה לשמש כעילה לפתיחה באש מצדנו. ב־17 במרס היו הכוחות בכוננות; סמוך לשעה 15:00 תפסו הטנקים עמדות ולאחר מכן יצא הסיור לדרכו. כצפוי, פתחו הסורים באש ממוצב נוחֵילה והטנקים השיבו מיד באש, כשחלקם יורה לעבר המוצב הסורי וחלקם לעבר הציוד ההנדסי באזור מע'ר שבע. בתוך עשר דקות הושמדו שני טנקים, שני טרקטורים, ארבעה מדחסים ושני מקדחים. הסורים המופתעים לא הגיבו. התפיסה שהתגבשה הוכחה כנכונה והתברר כי אפשר לפגוע בעבודות הסוריות מתוך שטחנו, באמצעים מוגבלים יחסית, במסגרת תקרית וללא צורך במבצע נרחב.

עד לתקרית הצליחו הסורים לפלס תוואי באורך של כ־5 קילומטרים, חלקו ממערב לכפר בניאס וחלקו מדרום לו. לאחר התקרית הופסקה העבודה עד ה־31 במרס וביום זה רוכזו כל כלי הצמ"ה והכשירו 500 מטר של התוואי בדרום הגזרה. לאחר מכן הוצאו הכלים והועברו דרומה. בראשית מרס 1965 החלו גם הלבנונים בהכשרת התוואי ובכריית תעלה מאזור מפגש החצבני עם ואדי סַרִיד לעבר הגבול עם סוריה.

במחצית אפריל חידשו הסורים את העבודה, הפעם באזור בית המכס העליון, מצפון לכביש קוניטרה ומדרום לו. אזור זה היה מרוחק כ־5 קילומטרים מהגבול ולסורים היו כאן מוצבים רבים וכן יתרון טופוגרפי. בתוך כחודש הצליחו להכשיר תוואי של כ־5 קילומטרים והחלו בכריית תעלה מצפון לכביש. במאי הוחלט לפגוע בעבודה בקטע זה (מבצע "פטיש"). ב־13 במאי 1965 תפסו טנקים עמדות ובצהריים נשלח סיור, אך הסורים לא הגיבו. הסיור יצא שנית לדרך ובאין תגובה סורית "השיב אש". מיד לאחר מכן פתחו הטנקים באש לטווח של כ־6,000 מטר ופגעו בשני דחפורים.

הסורים הבינו כי הכלים העוסקים בהכשרת התוואי הם המטרה ופנו למפקדה הערבית המאוחדת בדרישה לתגובה צבאית נגד ישראל. נשיא מצרים לא שש להסתבך

במלחמה בגלל תקרית גבול והבהיר כי אין בכוחם של הערבים להגן, לפי שעה, על מפעל ההטיה, ועליהם לדחות עבודות אלה למועד שבו יהיו מסוגלים לבצע אותן. הוא הוסיף "אל לנו להגזים, מפני שהגזמה עלולה להביא לטרגדיות."[51] כמו כן העמיד נשיא מצרים שורה של תנאים מדיניים וצבאיים שיהיה על סוריה למלא בטרם תשלח מצרים כוחות צבא לעזרתה. ההתנצחויות בין שתי המדינות בנושא זה נמשכו גם לאחר חתימת הסכם ההגנה ביניהן בסוף 1966.[52]

לאחר התקרית הפסיקו הסורים את כריית התעלה, אך המשיכו בהכשרת התוואי בגזרה והשלימו כ־5–6 קילומטרים ממנו. התפתחות נוספת הייתה הפסקת העבודות בלבנון, ב־24 ביולי 1965. עד ההפסקה השלימו את כריית התעלה לכל אורך התוואי, 5,300 מטר, למעט 200 המטרים האחרונים עד לגבול הסורי, ואף החלו בדיפונה בבטון.

בתחילת יולי הועתקו העבודות דרומה, לאזור קובת קרא, מול כורזים. אזור העבודה היה מרוחק כ־10 קילומטר מהגבול, אך הוחלט לפגוע בצמ"ה הסורי גם בטווח זה. בגזרה זו היה לכוחותינו יתרון טופוגרפי על המוצבים הסוריים וגם תצפית טובה על אזור העבודה. לקראת הפעולה נערכו כוחות טנקים וארטילריה שנועדו לטפל בטנקים הסוריים שבמוצבים, בארטילריה וכמובן בציוד ההטיה. ב־12 באוגוסט 1956 בבוקר הבחינה התצפית בארבעה טרקטורים העובדים בתוואי באזור קובת קרא. מיד נשלח טרקטור משוריין לעבוד בחלקת ח'רבת קרא ומבצע "בזק" החל.[53] כאשר הובחנה תכונה סורית לירי לעבר הטרקטור ניתנה פקודת האש לטנקים ואלו השמידו את הטנקים שבמוצבים. חלק מהטנקים ירה לעבר הכלים שעבדו בתוואי ההטיה והצליחו לפגוע בהם גם בטווח רחוק זה. התקרית התרחבה עת הפעילו הסורים אש ארטילרית ובין השאר פגעו בבית בכפר זנגריה. הארטילריה הישראלית כוונה לעבר חניון כלי הצמ"ה הסוריים ופגעה באחד הכלים שבו.

הסורים הפסיקו את העבודה למספר ימים ולאחר מכן המשיכו בה עד לאמצע אוקטובר, אז העבירו את כלי הצמ"ה לאזור עין חמוד. באמצע ינואר 1966 הועבר הציוד לאזור עין סופירה.

ב־13 בספטמבר 1965 התכנסה ועידת הפסגה הערבית השלישית בקזבלנקה ועמדה בסימן המחלוקת החריפה בשאלת ההטיה. סוריה דרשה להמשיך במפעל ותבעה הגנה צבאית עליו, אך מצרים נשארה איתנה בעמדתה כי לא תחוש להגנת סוריה כל עוד לא יהיה איום ישיר בהתקפה ישראלית עליה. ההחלטות היו ברוח העמדה המצרית – המשך ההתעצמות לפי תכנית המפקדה המשותפת ומניעת כל הסתבכות עם ישראל עד לסיום ההכנות הצבאיות.

בתגובה על שורה של פעולות מיקוש בצפון בתקופה שמאפריל עד יולי 1966 הוחלט להגיב בפגיעה בציוד ההטיה הסורי. המשימה הוטלה על חיל האוויר וב־14

ביולי תקפו מטוסים את הצמ"ה הסורי באזור עין סופִירה והשמידו שישה דחפורים. פגיעה זו שיתקה למעשה את מפעל ההטיה הסורי. העבודות נמשכו אמנם בקטעים שונים, אך הן התנהלו באטיות ונראה כי נעשו מטעמי יוקרה. במהלך ביצוע העבודות הצליחו הסורים להכשיר תוואי באורך כולל של כ־38 קילומטר מתוך כ־70 ולכרות תעלה באורך של כ־1.5 קילומטרים. ירדן ביצעה את חלקה והחלה בעבודות בסכר מוחֵיבה.

מדינות ערב השקיעו מאמץ ואמצעים רבים במפעל שתכליתו הייתה למנוע מים מישראל. ישראל הועמדה בפני איום ממשי על מפעל חיוני שלה והצליחה לסכל אותו באמצעים פשוטים יחסית אגב הימנעות ממבצע מקיף שעלול היה להידרדר למלחמה כוללת. במהלך הפעילות נגד מפעל ההטיה הערבי שופרה במידה ניכרת הפעלת הטנקים ויכולתם לפגוע בצורה מדויקת בטווחים רחוקים, ואלו נתנו את פִּרותיהם במלחמת ששת הימים.

התמיכה בארגון פתח

את ארגון הפתח הקימה קבוצה של כ־20 פלסטינים שהתכנסו בכווית ב־10 באוקטובר 1959 בראשותו של יאסר ערפאת. עד סוף 1962 היה זה ארגון לא מוכר ומספר חבריו היה מועט. המפנה החל בסוף 1962, עת קיבלה אלג'יריה את עצמאותה והייתה מוכנה להושיט סיוע לארגון. בדצמבר אותה שנה ביקר ערפאת במדינה החדשה וחתם על הסכם לאימון אנשיו בתחומה.

באותן שנים דרשה סוריה לחדש את הפעילות נגד ישראל, אך נתקלה בהתנגדות מצרית. נושא זה היה סלע מחלוקת בין שתי המדינות, גם בתקופת האיחוד ביניהן, והמחלוקת החריפה לאחר פירוק האיחוד, בספטמבר 1961. נראה היה כי זו שאלה של זמן עד שהלוחמנות הסורית והארגון הפלסטיני ייפגשו.

התנאים לכך נוצרו בשנת 1963, לאחר שבמרס אותה שנה תפסה מפלגת הבעת' את השלטון בסוריה. השלטון הסורי החדש הוביל את הקו הלוחמני נגד ישראל על רקע מפעל המוביל הארצי (ראה לעיל). המחלוקת ומאבקי היוקרה עם מצרים הניעו את הסורים לחפש דרך חדשה לפגוע בישראל ועל רקע זה נרקמו הקשרים הראשונים בין סוריה לפתח כבר בשנת 1963. האחראי לקשר עם הארגון היה ראש המודיעין הצבאי הסורי, אחמד סוידאני, שפעל תחילה באמצעות סוכנים פלסטינים שעבדו בעבר בעבור המודיעין הסורי. הארגון קיבל גיבוי תעמולתי, תמיכה וייעוץ בסתר, בתנאי שפעולות החבלה בישראל לא תיעשנה מתחום סוריה (ראו להלן).

הפיגוע הראשון של הפתח תוזמן על־ידי הסורים לתחילת ינואר 1965, כדי לחזק את מעמדה של מפלגת הבעת' בועידת ראשי ממשלות ערב שהתכנסה בחודש

זה. חוליה שיצאה מירדן הניחה, ב־1 בינואר 1965, מטען חבלה בתעלת המוביל הארצי, כ־3.5 קילומטרים ממערב למנהרת עילבון. לא היה זה פיגוע מוצלח – המטען לא התפוצץ, הוא התגלה ב־4 בינואר והחוליה המבצעת נתקלה בדרכה חזרה במשמר ירדני ומפקדה נהרג, אולם היה זה ציון דרך, ועד היום התאריך מצוין כיום הפתח. ימים מספר לאחר מכן, בליל 8/7 בינואר, ניסתה חוליה לבצע חבלה באזור נחושה. החוליה נתקלה במארבים וברחה ואחד מאנשיה נתפס ב־8 בחודש, ראשון עצורי פתח בישראל.

מאמצע ינואר 1965 החל רדיו דמשק לשדר את הודעות הפתח כדי לסייע לו לפרוץ את אמצעי ההשתקה של התקשורת הערבית. הוועידה הכל־ארצית השמינית של מפלגת הבעת' שנערכה באביב אותה שנה קבעה כי הניסיון של הפעלת הפתח הצדיק את עצמו, וקראה לתמוך בארגון. במחצית אותה שנה עברה הנהגת הפתח לדמשק ומטה זה הנחה את פעולות הגיוס ושלט על ביצוע הפיגועים. הסיוע הסורי התבטא באימון אנשי הפתח במחנות הצבא הסורי, בהקמת מחנות עצמאיים קטנים ובאמצעי לחימה. הסורים סייעו לַפתח באמצעי הקשר וההברחה שלהם ובגיוס מחבלים, ואף העמידו לרשות הארגון חוליות מבצעיות שהיו קשורות למודיעין הסורי. סיוע נוסף היה בתחום התעמולתי. התנאי הסורי היה כי הפעולות לא תתבצענה מתחום סוריה כדי שזו לא תיראה כאחראית לפיגועים.

במהלך שנת 1965 ביצע הפתח 35 חדירות לישראל, 28 מתוכן מתחום ירדן והשאר מתחום לבנון. הפיגועים מירדן שיירתו גם את המטרה לסבך מדינה זו עם ישראל. מרבית הפיגועים כוונו נגד מתקני מים, והאחרים היו חבלות בבתים ומיקוש דרכי תחבורה. כתוצאה מפיגועים אלה נפצעו שלושה אזרחים ושמונה חיילים ואנשי מג"ב. לקראת ועידת הפסגה השלישית, בספטמבר 1965, הגביר הפתח את פעילותו ובתוך שבועיים ביצע ארבעה פיגועים.

צה"ל הגיב בתגבור סיורים ומארבים וכן תגבר את השמירה ביישובי הספר, אך במהלך אותה שנה אירעה רק היתקלות אחת שבמהלכה נהרג מחבל. כן נערך מבצע "גידור" שבמהלכו גודרו 106 מתקני מים, 196 מחסנים ומתקני תחמושת ו־28 קילומטרים באזורי החצייה של המחבלים בגבול ירדן.

בצד אלה נערכו בשנת 1965 מספר פעולות אזהרה וגמול בתחום ירדן ולבנון:

בליל 19/18 במאי נערך מבצע "צוק סלע"[54] שיעדיו היו טחנת קמח ובית חרושת לקרח בג'נין, שתי תחנות דלק בקלקיליה וחוות עדנאן צדקי (קצין מודיעין ירדני, מתומכי פתח) שליד שונה.

בליל 5/4 בספטמבר נערך מבצע "יהלום" שבמהלכו פוצצו 11 מתקני מים באזור קלקיליה.

ב־9 בספטמבר נערך מבצע "תמיר" – צליפות לעבר רועים מעבר לגבול באזור לכיש.

בליל 29/28 באוקטובר נערך מבצע "מאזניים" בתחום לבנון שבמהלכו פוצצו בית המוכתר בכפר ח'ולה ושלוש ברֵכות מים מצפון למיס אלג'בל.

לקראת סוף שנת 1965 החלה סוריה לקטוף את פֵּרות תמיכתה בפתח – אפשר היה להצביע על פעילות ממשית נגד ישראל, הפתח זכה להכרה בעולם הערבי וארגונים חדשים החלו לקום. אך מעל הכול, סוריה הוכרה כיוזמת המאבק העממי וחלוצתו.

מהצד האחר, פעילות פתח ותגובתה של ישראל הניעו את ירדן ולבנון להשקיע מאמצים בבלימת המחבלים כדי שלא להסתבך עם ישראל. שלטונות ירדן ביצעו, מסוף 1965, מעצרים נרחבים בקרב פעילי המחבלים ותומכיהם. שלטונות לבנון אסרו על גישת פלסטינים לאזור הגבול, הנהיגו עוצר לילה בכפרים הסמוכים לגבול ואף הרחיקו צפונה את שבט ערב אלחמדון שאנשיו היו מעורבים בפיגועים.

פעולות שלטונות ירדן ולבנון היקשו על פעולות המחבלים ואילצו את סוריה לשקול מחדש את מדיניותה באשר לפעילות משטחה, אם ברצונה לשמור על תנופת "המאבק העממי". מינואר 1966 התירה סוריה חדירת מחבלים לישראל מרמת הגולן, מונו קציני קישור בין הפתח לבין מפקדי הגזרות ברמת הגולן והפעילות הוכוונה על־ידי סוידאני, ראש המודיעין הצבאי הסורי.

בפברואר 1966 תפס את השלטון בסוריה הפלג הקיצוני של מפלגת הבעת' שראה בפתח מכשיר רצוי למימוש "מלחמת השחרור העממית" נגד ישראל ו"חימום" הגבול עמה, לכן המשיך בתמיכה בו. המשטר לא יכול היה לסבול עצמאות ארגונית מסוימת של הפתח וניסה להשתלט עליו מבפנים, אך נכשל בכך. תגובה חריפה של המשטר באה בעקבות פעולה בלתי מתואמת של המחבלים באזור אלמגור ומנהיגי הארגון נעצרו למשך 40 יום.

שינוי משמעותי חל גם בהתייחסות אש"ף לפתח. ראש אש"ף, אחמד שוקֵירי, העניק תמיכה תעמולתית מלאה לפעילות הטרור של פתח (יולי 1966) וכך ניסה לבנות לאש"ף תדמית של ארגון מהפכני לוחם. באוקטובר אותה שנה עבר שוקירי לסיוע ממשי בהעמידו לרשות פעולות החבלה את משאבי ארגונו וארגונים הקשורים אליו. בנובמבר 1966 חלה התקרבות בין מצרים לסוריה עם חידוש היחסים הדיפלומטיים ביניהן וחתימת הסכם ההגנה. הסורים ראו בכך לגיטימציה לדרכם, הרחיבו את אימון המחבלים בתחומם ואף דאגו לספק להם מתנדבים. כמו כן הורחבו בסיסי החדירה של המחבלים בדרעא שבגבול ירדן ובעבאסיה שבגבול לבנון.

תמיכה זו הגבירה את פעילות המחבלים ובתקופה שמראשית 1966 ועד מלחמת ששת הימים בוצעו 78 פיגועים שגרמו ל־12 הרוגים ול־41 פצועים בצדנו.

צה"ל המשיך בגידור, במיגון ישובים, כולל תאורה, וכן בפעילות סיורים ומעברים בצירי החדירה. בפעילות זו נהרגו 12 חודרים ונלכדו 64.

במהלך שנת 1966 בוצעו ארבע פעולות תגובה ואזהרה, שלוש מהן נגד ירדן.

בליל 30/29 באפריל נערכו שני מבצעים – מבצע "יוסף" שבמהלכו פשט כוח צה"ל על הכפר קלעת שמול אזור בית שאן, ומבצע "אלפא" שבו פשט כוח נוסף על הכפר ראפת שבדרום הר חברון. במבצע זה פעל כוח טנקים ותול"רים נגד משטרת רוג'ום אלמדפע וקעקע אותה.[55]

ב־14 ביולי, לאחר שתי פעולות מיקוש בשטחנו ביום הקודם, פעל חיל האוויר במסגרת מבצע "רוח" ופגע בציוד ההטיה הסורי (ראו לעיל).

ב־13 בנובמבר, לאחר שרכב צבאי עלה על מוקש באזור דרום הר חברון ושלושה חיילים נהרגו ושישה נפצעו, נערך מבצע "מגרסה" שבמהלכו פשט כוח צה"ל על הכפר סמוע ופוצץ בו 41 בתים. כוח טנקים פיצח את משטרת רוג'ום אלמדפע. הייתה זו הפעולה הנרחבת ביותר של צה"ל מאז מלחמת סיני, נטלו בה חלק כוחות צנחנים, שריון וחיל האוויר והיא נערכה לאור היום.[56]

"תקרית האון" – תמרור בדרך למלחמה

מדיניותו של המשטר הסורי "לחמם" את הגבול עם ישראל אגב התנכלות לעיבוד החקלאי הישראלי ולריבונות ישראל בכנרת, הניסיון לפגוע במוביל המים הארצי והתמיכה בפעולות הטרור של הפתח, הביאו להסלמה. במהלך התקופה אירעו תקריות רבות לאורך הגבול שבמהלכן הופעלו גם כלי נשק כבדים – טנקים ומטוסים. תקרית חמורה מסוג זה אירעה ב־7 באפריל 1967 וידועה כ"תקרית האון"[57] שהתפתחה על רקע העיבוד החקלאי באזור המפורז הדרומי.

חלקות 52 ו־53 של קיבוץ האון היו בתחום העיבוד הישראלי שסומן ב"קו השחור" ועובדו במשך הזמן ללא תקריות. למרות זאת פתחו הסורים באש לעבר העובדים בחלקות ב־2 וב־3 באפריל, אגב הפרת התחייבותם להימנע ממעשי איבה, התחייבות שניתנה בפגישה המיוחדת של ועש"ן, ב־25 בינואר 1967. בשני המקרים לא הושבה אש, אך ברור היה שהסורים מנסים לקבוע עובדות חדשות בשטח וכי ישראל לא תוכל להשלים עם כך. בנאום בכנסת ב־5 באפריל 1967 הבהיר שר החוץ אבא אבן כי יחסי מדינות מושתתים על עֶקרון ההדדיות וכי "אין שום מקום לספק לגבי רצונה של ישראל לקיים יחסי שקט בגבול הסורי; אך אל יהיה ספק לגבי סַרובה המוחלט להשלים עם פגיעות בחיי אזרחיה ובשלמותם ובטחונם של גבולותיה."[58]

לקראת חידוש העבודה בחלקה 52 נערכו כוחותינו לתגובה למקרה שהסורים יפתחו באש; בשטח הוצבו כוחות אבטחה כולל טנקים, וחפ"ק הפיקוד בראשות

האלוף דוד אלעזר התמקם בקיבוץ האון. הרמטכ"ל, יצחק רבין, הצטרף לחפ"ק וחיל האוויר הועמד בכוננות. סמוך לשעה 09:30 החל החריש בחלקה וכעבור כרבע שעה פתחו הסורים באש תותח ממוצב מזרעת עז א־דין. כוחות האבטחה השיבו אש והטרקטור החורש הוחלף בטרקטור משוריין. בשעה 10:00 פתחו הסורים שוב באש, גם לעבר קיבוץ האון, ובאש טנקים לעבר הטרקטורים. כוח הטנקים שבחיפוי השיב אש. הסורים הרחיבו את התקרית דרומה ופתחו באש מרגמות 120 מילימטר מאזור תאופיק העליונה. מאש הסורים נפגעו שני טרקטורים ומספר פגזים נפלו בתל קציר. הטרקטורים הפגועים הוחלפו, החריש נמשך, וחיל האוויר הופעל, בשעה 13:35, לשיתוק האש הסורית. שני מטוסי מיג־21 סוריים שניסו להתערב הופלו בקרב אוויר באזור דמשק. סמוך לשעה 15:15 החלו הסורים להפגיז את עין גב וגדות. מטוסי חיל האוויר תקפו את עמדות הארטילריה ובקרב אוויר הופל מטוס סורי שלישי. רביעיית מטוסי מיג־21 הופיעה בשטח ובקרב אוויר הופלו שלושה מטוסים שנפלו בשטח ירדן והרביעי נמלט. כל אותה עת נמשך החריש בחלקות האון, עד לסיום העבודה בשעה 18:00.

בתקרית הופעל חיל האוויר בצורה מסיבית וביצע 171 גיחות תקיפה, יירוט ופטרול.[59]

הסורים הופתעו מעוצמת התגובה הישראלית, אך תגובתם היתה מינורית – תלונה למועצת הביטחון, העלאת הכוננות ושיגור חוליות מחבלים (פיגועים במעיין ברוך ובמרגליות). מצרים שיגרה ברכה לסוריה ולצבאה על עמידת הגבורה ומשתמע מכך שאם הסורים עמדו בגבורה, הרי אין הם זקוקים לעזרה, ואכן הסכם ההגנה ההדדי לא הוזכר בברכה המצרית.

במטכ"ל הובע סיפוק מהתגובה, מכך שמטוסינו פעלו מעל דמשק והפגינו את נחיתותו של הצבא הסורי, משינוי כללי המשחק בכך שחיל האוויר הופעל בעוצמה ומכך שהפעולה נגד סוריה לא גררה את הפעלת הסכם ההגנה עם מצרים. כן הוזכרה המבוכה בברית־המועצות עקב הפלת מטוסי המיג־21, והסיפוק מכך במערב.[60]

סוריה לא הגיבה בחריפות על אירועי ה־7 באפריל. ביקורה של משלחת חיל האוויר המצרי וראש ממשלת מצרים בסוריה הניבה הצעה מצרית להציב שתי טייסות בפיקוד מצרי על אדמת סוריה ולקבל את האחריות לזירה – הצעה שנדחתה על־ידי הסורים. ראש הממשלה המצרי הבהיר גם שמצרים תתערב רק במקרה של התקפה טוטלית מצד ישראל.[61]

עם התגברות פעולות המחבלים בסוף אפריל שקלה ישראל פעולה נוספת שתנחית מכה על הסורים. נראה שבאותה עת לא חזה איש אפשרות של מלחמה, אם כי לדבריו של ראש אג"ם או, האלוף עזר ויצמן, אמר לו ח"כ משה דיין ש"אתם מובילים את המדינה למלחמה!"[62]

על רקע המצב המתוח בגבול ישראל־סוריה באה הידיעה הסובייטית למצרים, ב־12 או ב־13 במאי, על ריכוזי הצבא הישראלי בגבול סוריה. ברור היה כי אין יסוד לידיעה זו, ישראל לא ריכזה כוחות בגבול הסורי ולו הייתה עושה זאת, אי־אפשר היה להסתיר ריכוז כוחות בהיקף כזה (דובר על 10–12 חטיבות) מפני משקיפי האו"ם שנכחו בשטח, אשר ממילא לא דיווחו על כך.

גם כיום לא ברורים לחלוטין מניעיה של ברית־המועצות לצעד זה. ההערכה הייתה כי לנוכח צעדיה של ישראל והאזהרות שהשמיעה כלפי סוריה היה חשש ממשי לקיומו של המשטר בדמשק, ובברית־המועצות יזמה את המהלך כדי להרתיע את ישראל מפני פעולה נגד סוריה. יש התולים את המהלך במאבקים הפנימיים בצמרת השלטון בברית־המועצות.[63]

סברה נוספת שהועלתה מכניסה למעגל את איראן, שחששה מהתפשטות הנאצריזם במדינות המפרץ הפרסי ושאפה להוציא את הצבא המצרי מתימן. השאה האיראני חתם עם ברית־המועצות הסכמים מסחריים שהעניקו לאחרונה יתרונות כלכליים גדולים ובכך העמידו אותה בדילמה בין האינטרסים במצרים לבין אלו שבאיראן. לפי סברה זו נועד המהלך הסובייטי לדרבן את מצרים להוציא את כוחותיה מתימן.[64]

אף כי ברית־המועצות לא התכוונה להניע מהלך שיוביל למלחמה, הרי שזו הייתה התוצאה. בעקבות המידע הכוזב החליט נשיא מצרים להכניס את הצבא המצרי לסיני ותנועתו החלה ב־14 במאי. יש לציין כי הרמטכ"ל המצרי, מוחמד פאוזי, יצא באותו יום לסוריה, סייר לאורך הגבול ולא גילה כל ריכוזים ישראליים. הוא חזר למחרת למצרים עם דיווחו, אך איחר את המועד.[65]

סיכום

מסוף שנות החמישים ועד מלחמת ששת הימים הלך והקצין הקו הסורי כלפי ישראל. פעילות זו הייתה אמצעי נוח ללכד את השורות מאחורי השליט ולחבליט את סוריה כנושאת דגל המאבק נגד ישראל. סוריה נקטה בכל האמצעים – תקריות גבול, הפגזת יישובים אזרחיים, ניסיון לפגוע במפעל המים הישראלי והפעלת מחבלים לצרכיה. ההקצנה החריפה לאחר שמפלגת הבעת' תפסה את השלטון, ובמיוחד לאחר שבשנת 1966 השתלט עליה הפלג הקיצוני של מפלגה זו. משטר זה פעל במודע לחימום הגבול ובאיום במלחמה. פעולות אלה הניעו בסופו של דבר את התהליך שהוביל למלחמת ששת הימים.

הערות

1. בעת דיוני שביתת הנשק, באחת השיחות שהתקיימו בין ראש המשלחת הישראלית, סא"ל מרדכי מקלף לבין ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל ריילי, אמר האחרון כי זו מטרתם של הסורים. ראו: מדינת ישראל, גנזך המדינה, **תשובות למדיניות חוץ של ישראל** (להלן: תשובות), כרך 3, עמ' 538.
2. ישראל אכן שקלה אפשרות של מבצע צבאי והחזיקה כוחות במרחב פיקוד הצפון גם במהלך המשא ומתן. ראו דברי יגאל ידין בדיון מטכ"ל מיום 24.4.1949, עמ' 4 של הסטנוגרמה, ארכיון צה"ל 847/62, תיק 10. גם דוד בן־גוריון התבטא בעניין זה: "עם סוריה הסכסוך לא נגמר – ויתכן שיגמר רק בכוח." ראו: גרשון ריבלין ואלחנן אורן (עורכים), **דוד בן־גוריון: יומן המלחמה, מלחמת העצמאות, תש"ח–תש"ט**, כרך ג', משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל־אביב, 1982 (להלן: יומן המלחמה), ריישום מיום 16.3.1949, עמ' 977.
3. אריה שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל–סוריה 1955–1949**, מערכות, תל־אביב, 1989, עמ' 36 (להלן: שיתוף פעולה).
4. להרחבה בנושא המשא ומתן ראו: מתי גרינברג, **המשא ומתן להסכם שביתת נשק ישראל–סוריה**, מחלקת היסטוריה, יולי 1994 (להלן: המשא ומתן להסכם). וראו גם: שיתוף פעולה.
5. תעודות, כרך ג', עמ' 292, 309 וכן יומן המלחמה, כרך ג', עמ' 977.
6. תעודות, כרך ג', עמ' 599.
7. **שם**, עמ' 619.
8. ההסכם פורסם ברשומות, כתבי אמנה, מס' 4. צילום מרשומות ראו: מתי גרינברג, **האזורים המפורזים בגבול ישראל סוריה**, מחלקת היסטוריה, אפריל 1993 (להלן: האזורים המפורזים), נספח א'. וראו גם: שיתוף פעולה, נספח ה'.
9. ראשיתו של ארגון זה במנגנון שהקים המתווך ברנדוט לפיקוח על ההפוגה הראשונה במלחמת העצמאות. במהלך ההפוגה השנייה התגבש ארגון משקיפי האו"ם (UNTSO) ורצוותים מתוכו הוצבו בחזיתות לפיקוח על ההפוגה. לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק המליץ המתווך באנ'ן כי הארגון ימשיך בתפקידו ויסייע לצדדים במימוש ההסכמים.
10. ראו: איתמר רבינוביץ, **השלום שחמק: יחסי ישראל־ערב 1949–1952**, מקסוול־מקמילן־כתר, ירושלים, 1991, עמ' 62–63, 75. וראו גם: המשא ומתן להסכם, עמ' 65–71.
11. ראו: האזורים המפורזים, עמ' 99–122.
12. פרוטוקול ישיבה מספר 5 של ועש"ן, 29.8.1949.
13. דו"ח דיין מ־18.10.1949, "סיכום המשבר בהגשמת הסכם שביתת הנשק עם הסורים", סעיף 1, גנזך המדינה.
14. פרוטוקולים של ישיבות 4 ו־6 של ועש"ן, 22.8.1949, 5.9.1949.
15. אין זה המקום להיכנס לפירוט השתלשלות האירועים בעניין זה. להרחבה ראו: האזורים המפורזים, 1993, עמ' 49–83.
16. היורי היה יזום, לפי פקודת הרמטכ"ל הסורי. ראו שיתוף פעולה, עמ' 164, בהסתמך על דו"ח ממ"ן מיום 1.4.1951.
17. להרחבה ראו: האזורים המפורזים, עמ' 66–69.
18. להרחבה ראו: האזורים המפורזים, עמ' 84–97.

19. להרחבה ראו: האזורים המפורזים, עמ' 99–120.
20. פצ"ן/אג"ם, תיק חלקות המפורזים, 1966.
21. **שם**.
22. פרוטוקולים של ישיבות מועצת הביטחון 1058 מ־28.8.1963, 1062 מ־30.8.1963 ו־1063 מ־3.9.1963.
23. מכתב מחלקת מזה"ת במשרד החוץ מיום 17.8.1951.
24. סטנוגרמה, התייעצות בבית ראש הממשלה על תקרית בגבול הצפון, 8.10.1964.
25. Gen. Odd Bull, **War and Peace in the Middle East**, Leo Cooper, London, 1976, p. 102.
26. יורם נמרוד, **הנשק לא שבת: גורמי מתיחות בגבול ישראל סוריה**, גבעת חביבה, 1967, עמ' 23–24.
27. להרחבה ראו: מחלקת היסטוריה, **לקט אירועי בט"ש 1950–1990**, חוברת ראשונה, עמ' 145–161 (להלן: לקט אירועי בט"ש).
28. הסכם שביתת הנשק, נספח I, סעיף 18.
29. פרוטוקול ישיבת ועש"ן מיום 1.3.1950.
30. פרוטוקול דיון ועש"ן מיום 13.7.1950.
31. פרוטוקול ישיבת החירום של ועש"ן מיום 15.3.1954. בהצעת ההחלטה שהגישה המשלחת הישראלית היו שישה סעיפים. בהשפעת היו"ר רובך הנוסח כך שהוא הצביע עם ישראל. הסורים נמנעו והצביעו נגד רק על סעיף אחד, שדן בתקרית. נראה שהסורים ואף היו"ר לא קלטו באותו מעמד את משמעותה העקרונית של ההחלטה. לאחר מכן ניסו הסורים לשנותה, אך רמ"ט משקיפי האו"ם קיבל את עמדת ישראל בדבר תקפותה. באותה ישיבה התקבלה גם החלטה הקובעת כי סירות המשמר הישראליות הן בבחינת "כוח ימי" האסור בכניסה לאזור ההגנה.
32. להרחבה ראו: לקט אירועי בט"ש, עמ' 55–79.
33. נמ"כ — נושאת מכוניות, נחתת קטנה שהפעילו צוותי חיל הים במסווה של שוטרים. החלטת ועש"ן (ראו הערה 31) קבעה כי ספינות אלה הן "כוח ימי", אך לאחר משא ומתן עם רמ"ט המשקיפים וריתוך כבש הנחיתה "הכשיר" האו"ם את הספינות והן המשיכו בסיורים.
34. להרחבה ראו: ישראל בן־דור, **מבצע "סנונית"**, מחלקת היסטוריה, נובמבר 1989, וכן ראו: לקט אירועי בט"ש, עמ' 97–121.
35. לפירוט התכניות ראו: שושי לוויט, **המים ביחסי הגבול ישראל סוריה**, מחלקת היסטוריה, אפריל 1993, עמ' 11–20 (להלן: המים ביחסי הגבול).
36. המים ביחסי הגבול, עמ' 24. ראו גם: שמעון גולן, "המאבק על מי הירדן", אבשלום שמואלי, ארנון סופר, נורית קל־אוט (עורכים), **ארצות הגליל**, חלק ב', אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון — ההוצאה לאור, [חיפה], 1983, עמ' 853. ביתר פירוט ראו: אלישע קלי, **המאבק על המים: תולדותיו, מבנהו ותפקידיו של מפעל המים הארצי**, הקיבוץ המאוחד, [תל־אביב], תשכ"ה (להלן: המאבק על המים).
37. האזורים המפורזים, עמ' 113–117.
38. על השתלשלות האירועים, טענות הצדדים ונימוקיו של בניקה ראו: האזורים המפורזים, עמ' 123–144.

39. המאבק על המים, עמ' 40.
40. על השתלשלות תכנית ג'ונסטון ופרשיה ועל תגובת הצדדים ראו: המים ביחסי הגבול, עמ' 17–20.
41. ראו: המים ביחסי הגבול, עמ' 29–30 וכן ראו: מי הירדן, עמ' 853 והערה 30 שם.
42. המים ביחסי הגבול, עמ' 23.
43. איתמר רבינוביץ', "המאבק על מי הירדן כמרכיב בסכסוך הערבי־ישראלי", אבשלום שמואלי, ארנון סופר, נורית קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל** (לעיל הערה 36) (להלן: המאבק על מי הירדן), עמ' 865.
44. המים ביחסי הגבול, עמ' 35–36.
45. ריאיון ל"א־צפא" בדמשק, אמ"ן/מחקר, לקט מודיעין מס' 1878 מיום 15.9.1963.
46. באשר לוועידת הפסגה ותכנית ההטיה הערבית ראו: המים ביחסי הגבול, עמ' 39–50.
47. United Nations, Security Council Official Records, Document s\5980, 1964
48. N. Bar-Yaacov, **The Israel–Syrian Armistice 1949–1966**, Jerusalem, 1967, p. 243 (להלן: שביתת הנשק).
49. ראו: המים ביחסי הגבול, עמ' 57–61 וכן ראו: שביתת הנשק, עמ' 252–258.
50. ראו"ל יצחק רבין, **סקירה תקופתית, 1 יוני '64 — 31 דצמ' 67'**, לשכת הרמטכ"ל, מנ־96, 1 בפברואר 1968, עמ' 6; יצחק רבין, **פנקס שירות**, ספרית מעריב, (תל־אביב), ספטמבר 1979, עמ' 124.
51. המים ביחסי הגבול, עמ' 72.
52. המאבק על מי הירדן, עמ' 867.
53. להרחבה ראו: לקט אירועי בט"ש, עמ' 123–134.
54. ראו: מטכ"ל, עקד היסטוריה, "צוק סלע", ינואר 1966.
55. ראו: אג"ם/מה"ד — תו"ל, ענף היסטוריה, "יוסף" ו"אלפא", יוני 1966. ראו גם: לקט אירועי בט"ש, עמ' 135.
56. המטה הכללי, עקד היסטוריה צבאית, מבצע "מגרסה", יוני 1968.
57. ראו: לקט אירועי בט"ש, עמ' 145.
58. דברי הכנסת, ישיבה מיום 5.4.1967.
59. עמי גלוסקא, **אשכול, תן פקודתו**, מערכות, תל־אביב, 2004, עמ' 193 (להלן: אשכול, תן פקודה). לטענת המחבר הייתה זו הפעלה של חיל אוויר במלוא עוצמתו אשר חרגה מהיקף האישור שניתן על־ידי שר הביטחון.
60. דיון מטכ"ל, 10.4.1967.
61. אשכול, תן פקודה, עמ' 197.
62. עזר ויצמן, **לך שמיים, לך ארץ**, ספרית מעריב, תל־אביב, 1975, עמ' 254.
63. מתתיהו מיוזל, **המערכה על הגולן: יוני 1967**, מערכות, תל־אביב, 2001, עמ' 19.
64. ראו: אשכול, תן פקודה, עמ' 204–211.
65. שם, עמ' 214.

המעורבות העיראקית במלחמת ששת הימים

שאול שי

רקע[1]

שנת 1966, השנה שקדמה למלחמת ששת הימים, הייתה מן השנים הפוליטיות הסוערות ביותר שידעה עיראק. בתחילת השנה היה נשיא עיראק עבד א־סלאם עארף (שעלה לשלטון בהפיכה צבאית בשנת 1963) עסוק בניסיונות להביא לאיחוד בין ארצו לבין מצרים. במסגרת ההכנות לאיחוד נקט עארף, בהשפעת נאצר, בסדרת צעדים כלכליים שכללו בין היתר את הלאמת התעשייה הכבדה, מערכת הבנקאות וסחר החוץ. האיחוד בין המדינות לא יצא לפועל, אך המשק והפיתוח הכלכלי בעיראק נפגעו קשות. במקביל לטיפול ברעיונות הכושלים של "האיחוד" היה השלטון בעיראק טרוד בניסיונות חוזרים ונשנים לדכא את המרד הכורדי בצפון המדינה.

באפריל 1966 נהרג הנשיא עארף בתאונת מסוק ואת מקומו כנשיא ירש אחיו, הגנרל עבד א־רחמן עארף. עבד א־רחמן עארף התגלה כשליט חלש שלא הצליח להתמודד עם הבעיות שניצבו בפניו. ראש ממשלת עיראק בזאז ניסה לפתור את בעיית המרד הכורדי בתכנית לממשל עצמי בחבל הכורדי, אלא שהנשיא לא מסוגל היה לשכנע את ראשי הצבא להסכים לכך. התכנית נכשלה, בזאז אולץ להתפטר, והמלחמה עם הכורדים נמשכה ללא יכולת הכרעה.

במהלך המשבר הישראלי-ערבי במאי 1967 ניצבה עיראק בפני דילמה: מחד גיסא, המצב הכלכלי הקשה, התמשכות הלחימה נגד הכורדים וחוסר היציבות של השלטון חייבו את מיקוד תשומת הלב והמשאבים של המשטר העיראקי בזירה הפנימית במדינה. מאידך גיסא, עיראק לא רצתה לוותר על מעמדה בעולם הערבי ולכן לא יכלה להרשות לעצמה להתנתק מהמאמץ הערבי הכולל שהוליך נאצר בעימות מול ישראל. לפיכך גיבשה עיראק מדיניות חוץ תקיפה, בהדגישה את מחויבותה למאמץ הכלל־ערבי מול ישראל ואת השתלבותה בו. אולם בפועל, בניגוד לרטוריקה המתלהמת, ניסתה עיראק לצמצם ככל הניתן את המשאבים והכוחות שהתחייבה לרתום לטובת המחנה הערבי.

על מנת לחפות על אי־רצון לשגר כוחות מחוץ לגבולות המדינה, עשו שלטונות עיראק מאמצים להוכיח למצרים כי לעיראק חזית משלה בצפון המדינה הקשורה למערכה הכללית, בשל התמיכה והסיוע שישראל נותנת לכורדים.

נראה כי במהלך חודש מאי 1967 אכן גברה המתיחות במרחב הכורדי, ואף נמסר על התנגשויות בין הכוחות המורדים בראשות מוצטפא ברזאני לבין אנשי טלבאני שנתמכו על־ידי שלטונות בגדד. כוחות כורדיים ערכו פשיטות כנגד מתקני הממשלה בצפון המדינה ולטענת הרמטכ"ל העיראקי, בתום עונת הקציר אמורה הייתה להתחדש המתקפה בחבל הכורדי במלוא עוצמתה.

בסוף חודש מאי פתחו שלטונות עיראק במסע תעמולה להכנת דעת הקהל לשיגור כוחות עיראקיים לחזית עם ישראל. המופתי של עיראק קרא למלחמת קודש ולגיוס מתנדבים למערכה, ומרבית הפרשנויות ברדיו בגדד הוקדשו לחשיבות החזית מול ישראל המחייבת תגבור כדי לעמוד בפני האויב הציוני ואף להכריעו.

ב־29–30 במאי נערכו בבגדד הפגנות המונים ביוזמת גורמים פרו־נאצריים שקראו להתגייסות עיראק לצד מצרים במערכה הקרבה ובאה (ההסכם העיראקי־מצרי שנחתם נועד כנראה גם להרגיע חוגים אלה בתוך עיראק).

בתחום הצבאי, החלו ההכנות לריכוז כוחות המשלוח במערב עיראק ולהפעלת שדה התעופה H-3 שבאזור; כן בוצעו תיאומים מול המפקדה הערבית המאוחדת (מפע"ם) שהחלה לפעול בירדן.

עיראק שאפה אמנם להבליט את השתלבותה במהלך המצרי, אך בה בעת היססה להסתבך בהרפתקה צבאית, בעיקר משיקולי ביטחון פנים ויציבות המשטר.

מצרים הייתה, כאמור, הכוח המניע המרכזי בגיוס עיראק למערכה נגד ישראל, ועודדה אותה לפתוח במגעים עם סוריה וירדן לשיגור כוחות משלוח יבשתיים ומטוסים לחזית המתגבשת. משקעי העוינות והחשדנות בין עיראק לסוריה הקשו על המגעים ביניהן ולבסוף החליטה עיראק להשתלב דווקא בציר המצרי־ירדני, כפי שבא הדבר לידי ביטוי בהסכם ההגנה המצרי־עיראקי שנחתם בקהיר ב־31 במאי 1967.

המגעים לשיתוף פעולה צבאי בין עיראק לסוריה

המגעים הראשונים בין עיראק לסוריה החלו כבר ב־15 במאי 1967. עיראק הציעה לסוריה סיוע בכוחות יבשה ואוויר, אולם סוריה שללה תחילה שיגור כוחות יבשה והסתפקה בסיוע אווירי של מטוסים שיופעלו משדות תעופה בעיראק.[2]

ב־24 במאי 1967 השתנתה העמדה הסורית וסוריה הסכימה לקבל כוח משלוח יבשתי שימנה חטיבה ממוכנת, מוגברת בגדוד טנקים ובגדוד קומנדו. למחרת הגיעה

לסוריה משלחת צבאית עיראקית בראשות מפקד דיוויזיה 3 לצורך תיאום העברת הכוח לשם.[3] לאחר מספר ימי דיונים נחתם ב־28 במאי 1967 הסכם שבו נקבע כי הכוח יוצב בגזרת שיח' מסכין-דרעא על גבול סוריה-ירדן.[4] קידומה של חטיבה ממוכנת 8 ממחנותיה באזור מוצול למערב עיראק החל כבר ב־19 במאי 1967, עוד בטרם הושג ההסכם עם סוריה. העברת הכוח ל־H-3 אמורה הייתה להסתיים ב־27 במאי וקידומו לתוך סוריה נועד להתבצע, על־פי הדרישה הסורית, במשך שלושה עד ארבעה ימים.[5] בפועל הגיע ל־H-3 במועד התכנון רק גדוד הטנקים 6 (שנועד לתגבר את החטיבה הממוכנת) ואילו החטיבה עצמה נשארה מרוכזת בחבאניה. בתחום האווירי סוכם על סיוע בשתי טייסות הנטר שיופעלו משדה התעופה H-3 וכן הוחלט על הקמת ערוצי תיאום בין שדות התעופה העיראקיים למפקדת חיל האוויר הסורי.[6]

התייחסותה המסויגת של סוריה לשיתוף הפעולה עם עיראק מחד גיסא, וגיבושה של החזית המצרית-ירדנית-עיראקית מאידך גיסא, הביאו בסופו של דבר לשינוי יעדו של כוח המשלוח העיראקי מסוריה לחזית הירדנית.

שיתוף הפעולה הצבאי וכוח המשלוח העיראקי במצרים

ב־20 במאי 1967 הגיעה לקהיר משלחת עיראקית רמת דרג כדי להשתתף בישיבת ההנהגה המדינית המשותפת לעיראק ולמצרים. בראש המשלחת עמד סגן ראש ממשלת עיראק טאהר יחיא. מטרת המשלחת הייתה לעמוד על ההתפתחויות האחרונות במשבר עם ישראל ובכלל זה על כוונותיה של מצרים. בהודעה משותפת שפורסמה בתום דיוני ההנהגה המאוחדת הובעה תמיכה בצעדים שנקטה מצרים והוחלט לאחד את המאמצים בכל התחומים כדי לקדם את פני הסכנות. עיראק הציעה למצרים לשגר לעזרתה כוחות חי"ר, שריון ואוויר. הצעה זו התקבלה במצרים בברכה ואף פורסמה ברדיו קהיר ב־22 במאי. הפגישות במצרים זכו להבלטה רבה באמצעי התקשורת העיראקיים מתוך מגמה להבליט את מעורבותה של עיראק בחזית הערבית המתגבשת.

כאשר נדרשה עיראק לממש את התחייבויותיה הצבאיות, הסתבר כי בפועל היא התכוונה להטיס למצרים רק גדוד חי"ר (ללא כלי רכב ונשק כבד) ולהעביר למצרים מספר מצומצם של מטוסים.[7]

נאצר רגז על הסיוע העיראקי הדל והודיע כי מצרים מוותרת על סיוע זה שנועד לאפשר לעיראק לצאת ידי חובה לשותפות הערבית בלי לשלם את מלוא המחיר שהתחייבה עליו.

ב־31 במאי 1967 שיגרו העיראקים מטוסים ובהם גדוד החי"ר למצרים, וכמחווה

הצטרף לכוח בנו של הנשיא עארף.[8] מצרים, לפיכך, הועמדה למעשה בפני עובדה מוגמרת. הגדוד העיראקי השלים את הטסתו למצרים ב־3 ביוני 1967 וביום המחרת נעשו הכנות להעברתו לאזור היערכותו באלעריש.[9]

העיראקים הציעו למצרים גם סיוע אווירי והיו מוכנים להקצות לשם כך טייסת מטוסי מיג־21 וכן 3 מפציצי טו־16, אולם מצרים דחתה הצעה זו בנימוק שהכוח מועט יחסית ולא ישפיע מהותית על הזירה המצרית. לפיכך, הציעו המצרים כי מטוסים אלה יופעלו במסגרת המפע"ם בחזית המזרחית.[10]

ב־4 ביוני 1967 הגיעה למצרים בשנית משלחת בראשות סגן ראש הממשלה העיראקי טאהר יחיא אשר חתמה על הסכם הגנה בין מצרים ועיראק. מבחינתה של עיראק הייתה לכך בעיקר משמעות תעמולתית ותרומה לייצוב המערכת הפנימית מול גורמים פרו־נאצריים, ואילו מבחינתה של מצרים הושלם בכך מעגל ההסכמים עם מדינות ערב ונוצר בפועל ציר מצרי-עיראקי-ירדני.[11]

המגעים וההכנות לשיגור כוח המשלוח העיראקי לירדן

ב־1 ביוני 1967 הגיע רמ"ט המפע"ם עבד אלמנעם ריאד לירדן והקים בעמאן מוצב פיקוד קדמי של המפע"ם, זאת לאחר שב־31 במאי 1967 תיאם יחד עם רמ"ט הצבא הירדני בבגדד את שיגור כוח המשלוח העיראקי לירדן.[12]

במוצב הפיקוד של המפע"ם הוצבו קצינים בכירים של המטכ"ל הירדני ואליהם צורפו קצינים בכירים מצריים ועיראקים מהנציגויות של מדינות אלה במפע"ם ונציגי כוח המשלוח העיראקי (ממפקדת דיוויזיה 3 העיראקית).

ב־2 ביוני 1967 הורה המפע"ם על הכנסת כוח משלוח עיראקי לירדן בסדר גודל של דיוויזיה מוגברת (שתי חטיבות חי"ר, חטיבה ממוכנת, חטיבת שריון וגדוד צש"ף (421); הכוח העיראקי הוכפף למפע"ם ולא לצבא ירדן.

ב־2 ביוני נמצאו העוצבות העיראקיות הבאות בכוננות לתזוזה לירדן, על־פי פקודה ממפע"ם:[13]

- חטיבת חי"ר 1 (פחות הגדוד שהועבר למצרים).
- חטיבה ממוכנת 8 (שהחלה כבר מתרכזת ב־H-3).
- חטיבת חי"ר 27 (שקיבלה ב־30 במאי פקודת תזוזה לעבר H-3).
- חטיבת שריון 6 (שגדוד אחד שלה החל כבר להתרכז ב־H-3 יחד עם חטיבה 8).

בקבוצת פקודות שקיים רמ"ט המפע"ם ברבת עמון בבוקר 2 ביוני סוכם כי כוח המשלוח העיראקי יחל בתנועה לירדן בבוקר 4 ביוני.

יצוין כי כוח המשלוח אורגן בחיפזון והיה בלתי אחיד בהרכבו, ומפקדה קדמית של דיוויזיה 3 שקודמה לעמאן שימשה בפועל כמפקדת כוח המשלוח.[14]

ב־4 ביוני בשעה 08:00 יצא החלוץ של כוח המשלוח לדרכו ל־H-4 בירדן. כוח זה כלל את חטיבה ממוכנת 8, גדוד טנקים מחטיבה 6 וגדוד קומנדו פלסטיני 421. בחצות ה־4 ביוני הגיע הכוח למפרק.

במקביל לתנועה של חטיבה 8 הגיעה לעמאן בליל 5/4 ביוני משלחת צבאית עיראקית בראשות עוזר הרמטכ"ל לענייני מנהלה על מנת לדון ולתאם את הסוגיות הלוגיסטיות של חיל המשלוח העיראקי בירדן.

בתחום הסיוע האווירי, כבר ב־1 ביוני 1967 פרסה טייסת מטוסי האנטר עיראקית לשדה התעופה H-3 ככוח התערבות לזירה.

מפציצי הטו־16 ארוכי הטווח נועדו לתקוף בשטח מדינת ישראל מבסיסיהם בעומק עיראק וכן עלתה אפשרות לפריסת טייסת מיג־21 בשדה התעופה מפרק (אולם מהלך זה לא יצא אל הפועל).

כוח המשלוח העיראקי בחזית הירדנית במהלך הלחימה 5–9 ביוני 1967

עם פתיחת המערכה נעה חטיבה 8 ממפרק בהתאם לפקודות שקיבלה מהמפע"ם לעבר צומת אלמצרי שבבקעת הירדן.[15]

ב־052045 הגיעה המפקדה הקדמית של החטיבה, בדרך ג'רש-סלט-כראמה, לצומת אלמצרי וב־052310 חברה אליה מפקדת החטיבה ועמה שני גדודים.

במהלך תנועת חטיבה 8 ממפרק לצומת אלמצרי התקיפו מטוסי חיל האוויר הישראלי את החטיבה, אולם למרות האבדות שספגה, המשיכה החטיבה בתנועתה.[16] לבד מהנזקים שנגרמו לה בתקיפת חיל האוויר סבלה החטיבה בתנועתה גם מבעיות לוגיסטיות וממחסור בדלק. חלק מכלי הרכב נתקעו עד אשר תודלקו על־ידי הירדנים.[17]

בשחר ה־6 ביוני הורה מפקד המפע"ם ריאד לחטיבה להתפרס באזור יריחו, כהכנה להנעת שני גדודים מוגברים לאזור רמאללה. אולם, ב־060625 שונתה פקודה זו והיא נצטוותה לשלוח גדוד ממוכן אחד בלבד, ועמו גדוד צש"ף 421 לדרך יריחו-ירושלים, לתגבר את חטיבת חי"ר 2 הירדנית שבאזור רמאללה.

בהמשך, ב־061150 הורה ריאד לחטיבה 8 לנוע מצומת אלמצרי ולתפוס עמדות הגנה בצומת מח'רוק כדי לאבטח את נסיגת הכוחות הירדניים מגזרת ג'נין.

אם כן, בערבו של ה־6 ביוני הייתה החטיבה ערוכה כלהלן: גדוד ממוכן ועוד גדוד צש"ף 421 באזור יריחו (יחד עם גדוד חי"ר 24 הירדני) ושאר החטיבה בצומת מח'רוק.

בליל 7/6 ביוני הוצאה לכוחות הירדנים הוראת נסיגה כללית מהגדה המערבית,

אולם היא בוטלה בעקבות צפי להחלטת מועצת הביטחון על הפסקת אש. לנוכח ביטול הוראת הנסיגה התכוון ריאד לחסום את המעברים אל בקעת הירדן ולשם כך הורה לכוחות העיראקיים והירדניים ביריחו לתפוס את אזור נבי מוסא כדי למנוע פריצה בציר ירושלים-יריחו. הכוח העיראקי הוכפף לחטיבת שריון 60 הירדנית; בהתאם לפקודה תפס את מקומו באזור נבי מוסא ב־070150, ואילו שאר כוחות חטיבה 8 נשארו בצומת מח'רוק.

פקודת הנסיגה לגדה המזרחית של הירדן ניתנה שנית בבוקר ה־7 ביוני כאשר חטיבה 8 העיראקית, יחד עם חטיבת חי"ר 36 הירדנית, אמורות היו לסגת אחרונות באור אחרון ב־7 ביוני. ב־071245 הודיעה לפתע החטיבה העיראקית כי היא נסוגה דרומה והתמקמה באזור כראמה-ואדי אביד'.

לחטיבה ניתנה הוראה לחזור צפונה אולם היא, בתואנות שונות, לא מילאה אחר ההוראה.

בנסיבות אלה ניתנה לחטיבה הוראה לסגת דרך ואדי שעיב לסלט ומשימות ההגנה על צומת מח'רוק וצומת אלמצרי נמסרו לחטיבה ירדנית.

ב־7 ביוני אחר־הצהריים התרכזה חטיבה 8 בסלט ומשם המשיכה לנאעור, לשם הועברו גם הגדוד הממוכן וגדוד צש"ף 421 שתגברו את אזור יריחו. ב־8 ביוני הועברה החטיבה כולה לזרקא ככוח עתודה.

ב־6 ביוני ביקש ריאד (מפקד המפע"ם) ממפקד חיל המשלוח העיראקי לשגר לירדן חטיבת חי"ר עיראקית נוספת ולהעבירה לבקעת הירדן. חטיבה זו אמנם הגיעה ב־061700 ל־H-4 אולם איחרה את המלחמה ולבסוף נערכה ב־8 ביוני עם עוד גדוד טנקים באזור מפרק. מ־090520 הועברה החטיבה ממפרק וקיבלה משימות הגנה על ציר נאעור-גשר בית הערבה.

למרות סיום המלחמה המשיכו העיראקים להזרים כוחות נוספים לירדן והסד"כ העיראקי הגיע לכדי עוצמה דיוויזיונית (מפקדת דיוויזיה 3, חטיבת שריון 6 ו־ חטיבת חי"ר 27 שהוצבו במפרק, כאשר אלמנטים של שריון מחטיבת שריון 6 סייעו לחטיבת חי"ר 12 הירדנית בצפון גזרת הבקעה).

כוחות האוויר העיראקיים במלחמה

העיראקים הקצו למאמץ נגד ישראל טייסת הנטרים, טייסת מיג־21 ומפציצי טו־16.

ב־4 ביוני 1967 החל כוח המשלוח העיראקי בתנועתו לתוך ירדן. החשש בישראל ממטרייה אווירית אשר תגונן על כוחות המשלוח העיראקים וכן מידע מודיעיני בדבר כוננות חיל האוויר העיראקי לתקוף שדות תעופה בישראל, הביאו להחלטה לתקוף את שדה התעופה H-3 בעיראק.

משימת התקיפה הוטלה על טייסת 110 (ווטורים) ברמת דוד וליווי התוקפים הוטל על טייסת 117 (שחק). חיל האוויר תקף את שדה התעופה H-3 שלוש פעמים ב־5, 6 ו־7 ביוני 1967. בסך הכול בוצעו 11 גיחות תקיפה של ווטורים ו־8 גיחות של שחקים. בתקיפות אלה הושמדו על הקרקע שמונה מטוסי מיג־21, כעשרה הנטרים ומטוס תובלה. בקרבות אוויר הופלו מיג־21 וארבעה מטוסי הנטר ומסלולי הבסיס נפגעו חלקית.

בפעילות כנגד H-3 איבד חיל האוויר שלושה מטוסים, מטוס שחק ושני מטוסי ווטור.

חיל האוויר העיראקי תקף מספר פעמים מטרות בשטח מדינת ישראל:

- ב־5 ביוני 1967 בשעה 14:30 תקף מבנה של מטוסי הנטר את נהלל, כנראה לאחר שלא הצליח לזהות את רמת דוד.
- ב־6 ביוני 1967 בשעות 05:30–05:00 תקף מבנה של מטוסי הנטר כוחות מחטיבה 9 ליד ברק וגרם לפציעת חמישה חיילים.
- ב־6 ביוני 1967 הפציץ מטוס טופולב־16 את נתניה, לאחר מכן הגיע המטוס לאזור רמת דוד, נפגע מאש נ"מ והתרסק על מחנה "עמוס" צפונית למגידו. בהתפוצצותו גרם למותם של 16 חיילים ולפציעתם של 8.
- במהלך ה־6 ביוני 1967 ניסו מטוסים עיראקיים לתקוף את כוחותינו באזור ג'נין.

בהמשך הלחימה פנו מצרים וסוריה מספר פעמים לעיראק בבקשות דחופות לסיוע אווירי אולם עיראק הסתפקה בהגנת שמי מערב עיראק ונמנעה מהקצאת מטוסים לסיוע למדינות האחרות.

סיכום

מצבה של עיראק היה נוח יחסית ליתר המדינות שנטלו חלק במלחמת ששת הימים שכן לא היה לה גבול משותף עם ישראל, ובשל הטווח הרחוק היה גם חלק משדות התעופה שלה פגיע פחות.

עם זאת, לכשנענתה לפנייה המצרית ושיגרה מטוסים לתקוף מטרות בישראל, ספגה התקפה אווירית ישראלית על שדה התעופה H-3 ונגרמו לה אבדות במטוסים. בשל כך הצטננה במידה רבה הנכונות של העיראקים להעניק סיוע אווירי והם הודיעו למצרים ולסורים שאין ביכולתם לסייע להם במטוסים.

בתחום כוחות היבשה נמשכה הזרמת הכוחות לירדן אך בשל העליונות האווירית של ישראל אולצו הכוחות לנוע רק בשעות החשכה וקצב הזרמת הכוחות הואט.

אפשר להעריך כי הכניסה האטית של כוחות המשלוח תאמה גם את האינטרסים העיראקיים ואפשרה להם להימנע מהטלת כוחותיהם לשדה הקרב.

עיראק ניסתה לחפות על פעילותה האווירית המוגבלת ועל סירובה לספק מטוסים למצרים וסוריה בהצגת רטוריקה תקיפה באשר למאבק חסר פשרות מול ישראל והמערב.

במקביל גילתה עיראק פעילות במישור הבין־ערבי בתחום החיוני לה — תחום הנפט. כך יזמה עיראק כינוס של שרי החוץ הערבים שנועד להתקיים ב־8 ביוני בכווית לשם דיון במצב שנוצר לאחר החלטתם להפסיק את שאיבת הנפט.

על אף עמדתה התקיפה לכאורה שאפה עיראק להבטיח את עצמה מפני פגיעה במשק הנפט העיראקי ולהביא לגיבוש מדיניות שתמנע הפסקה ממושכת בהזרמת הנפט. למהלך כזה, עלולות היו להיות משמעויות חמורות ביחס לכלכלתה.

עוד ראוי לציין במישור הצבאי כי על אף הפנייה המצרית (בליל 7/6 ביוני) להפסיק את תנועת הכוחות העיראקיים לירדן כדי להימנע מפגיעה אפשרית בהפסקת האש, ועל אף הבהרתו של חוסיין שהוא מוותר על הסיוע העיראקי, הרי שדווקא עם התמוטטות המערך הירדני הוגבר קצב כניסת הכוחות העיראקיים לירדן.

נראה כי עיראק התכוונה, במסווה של סיוע צבאי לירדן, לנצל את ההזדמנות ולקנות לעצמה אחיזה ודריסת רגל רשמית בירדן המהווה יעד עיראקי מסורתי.

ב־8 ביוני 1967 הועברה פנייה של נאצר לנשיא עיראק ובה בקשה שעיראק תסכים להפסקת האש בירדן, אך גם פנייה זו נתקלה בסירוב עיראקי.

עיראק סירבה להיענות גם לפנייה נוספת של נאצר ואף לפניות מאוחרות יותר (10 ביוני) מצד חוסיין וריאד אגב הפגנת קו עצמאי ומיליטנטי והבעת רוגז על מצרים אשר גררה אותה למלחמה ובעצמה נענתה, לאחר התבוסה, להפסקת אש בהתאם להחלטת מועצת הביטחון. נראה כי שלטונות עיראק התעלמו במכוון מהחלטות מועצת הביטחון ופניות מצרים, ירדן וסוריה להסכים להפסקת אש; הסיבה לכך הייתה רצונה של עיראק להדגיש את עמדתה הנחרצת לעומת חולשתן של מדינות ערביות אחרות, וכך להצטייר כמנהיגת העולם הערבי. בכך קיוותה עיראק לצמצם את הביקורת הפנימית על המשטר שהיה שותף לתבוסה הערבית הכוללת.

בתום מלחמת ששת הימים נשארו כוחות המשלוח העיראקיים בירדן ונערכו לצד הכוחות הירדניים הנסוגים להגנת המדינה. כוחות אלה נטלו חלק במלחמת ההתשה בשנים 1968–1970 ופונו מירדן רק לאחר אירועי "ספטמבר השחור" בשנת 1970.

הערות

1. מאמר זה פורסם לראשונה בגרסה שונה בספרו של שאול שי, **העימות הישראלי-עיראקי 1948-2000**, מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל־אביב, 2002.
2. אג"ם/מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים, האויב, האו"ם והמעצמות הצד תמריני**, נובמבר 1971.
3. אמ"ן סקירת מודיעין מיוחדת 70/67 – סיכום ידיעות צבאית – 24 מאי 1967.
4. אמ"ן סקירת מודיעין מיוחדת 84/67, סיכום ידיעות צבאיות – 28 מאי 1967.
5. **שם**.
6. **שם**.
7. לעיל הערה 2.
8. סקירת מודיעין מיוחדת 108/67, סיכום ידיעות צבאיות – 2 ביוני 1967.
9. סקירת מודיעין מיוחדת 111/67, סיכום ידיעות צבאיות – 3 ביוני 1967.
10. **שם**.
11. סקירת מודיעין מיוחדת 112/67, סיכום ידיעות צבאיות – 4 ביוני 1967.
12. סקירת מודיעין מיוחדת 108/67, סיכום ידיעות צבאיות – 2 ביוני 1967.
13. סקירת מודיעין מיוחדת 111/67, סיכום ידיעות צבאיות – 3 ביוני 1967.
14. סקירת מודיעין מיוחדת 112/67, סיכום ידיעות צבאיות – 4 ביוני 1967.
15. סקירת מודיעין מיוחדת 116/67, סיכום ידיעות צבאיות – 5 ביוני 1967.
16. סקירת מודיעין מיוחדת 119/67, סיכום ידיעות צבאיות – 5 ביוני 1967.
17. סקירת מודיעין מיוחדת 120/67, סיכום ידיעות צבאיות – 5 ביוני 1967; סקירת מודיעין מיוחדת 122/67, סיכום ידיעות צבאיות – 5 ביוני 1967.

נעליים בחולות

דמות האויב הערבי באלבומי הניצחון של מלחמת ששת הימים

ישראל בן־דור

מלחמת ששת הימים היא מן האירועים המכוננים החשובים בתולדות מדינת ישראל והמזרח התיכון. המחקר ההיסטורי נטה להתמקד יותר באירועים ובסיבותיהם ופחות בדימויים שהשפיעו על המאורעות או שנוצרו בעקבותיהם. חשיבותם של דימויים ותדמיות מקובלת היום, והמחקר בתחום זה מתרחב והולך.

מטבע הדברים, בעניינים של ביטחון ומדיניות חוץ, חומר רב העשוי לשפוך אור על תהליכי קבלת ההחלטות נותר חסוי במשך עשרות שנים ומכאן צימאונם של ההיסטוריונים לאתר מסמכים שלא נחשפו ולפרסמם. אולם לצורך מחקר ההיסטוריה של הדימויים בסכסוך הישראלי-ערבי, יש לאמץ גישה שונה לגבי המקורות. כאשר חברה, כדוגמת החברה בישראל, מצויה בסכסוך שהיא מגדירה כסכסוך קיומי, התמודדותה עם האויב באה לידי ביטוי במכלול היצירה התרבותית. בנסיבות אלו חשיבותם של מסמכים ארכיוניים, מבחינת עיצוב הדימויים של החברה בישראל כלפי האויב, עשויה להיות משנית בהשוואה, למשל, לעיתונות התקופה, לספרות יפה, לקולנוע ועוד. הממד החזותי אף הוא חשוב ביותר ולכן יש לייחס השפעה רבה לצילומים, לקריקטורות, למפות וליצירות אמנות. אפשר לייחס לביטויים תרבותיים אלו משקל משמעותי הן כמייצגים את טעם הציבור הרחב (ובכך מעידים על רוח התקופה), כיוון שיוצריהם ניסו לקלוע לטעמו של הציבור, והן כמעצבים של התפיסה הרווחת. הבדל נוסף בין ההיסטוריה העוסקת בתהליכי קבלת ההחלטות לבין ההיסטוריה של הדימויים הוא ממד הזמן. חקר תהליכי קבלת ההחלטות מצריך מעקב מדויק אחר השינויים בתמונת המצב והתגובות אליהם. הדימויים, לעומת זאת, נוצרו בעבר והשינויים המתחוללים בהם הם אטיים ביותר.

הדימויים של החברה הישראלית לגבי הערבים נוצרו עוד בתקופת "היישוב היהודי" ובמיוחד ב"מאורעות", התעצבו בימי מלחמת העצמאות והתמידו ללא שינויים מהותיים עד מלחמת ששת הימים.

שלושה מושגים נחוצים לדיון: דימוי (Image), אויב (Enemy) ואיום (Threat). **הדימוי** הוא תמונה מייצגת של המציאות המצטיירת בשכלו של האדם כתוצאה משילוב של זיכרון, ידע, משקעים תרבותיים, מוסכמות חברתיות וניסיון מצטבר. בעת סכסוך, כל צד נוטה להשחיר את דמותו של האויב ו"לצייר" אותו כפראי, אלים ובזוי. הדימוי מסתמך על מציאות הסכסוך אולם הוא נוטה להכליל את התכונות השליליות ואת פרי הניסיון מהעימות ולייחס אותם לכל מי שמשתייך לצד שמנגד, המזוהה כאויב. הדימויים משפיעים על הבנת המציאות ומובילים להחלטות ולמעשים. **האויב** כולל את כל מי שמנסה לפגוע או לתקוף, ולפיכך הופך ליעד לפגיעה. ככל שהאלימות גוברת, כן משחירה דמותו של האויב. האויב יכול להיות אמיתי או מדומה, אך הנטייה היא להתייחס אליו בצורה מכלילה. **האיום** הוא הצהרה על כוונה להעניש או לפגוע במישהו. ככל שהסכסוך מחריף ודימוי האויב מקצין, גדלה הסכנה המשוערת הגלומה באויב. חריפות האיום — במיוחד במצבי משבר — קשה לאומדן, והטעויות בהערכתו עלולות להיות קשות.[1]

"ימי האלבומים"[2] הם כימיה של המדינה והראשונים הופיעו לאחר מלחמת העצמאות. גם לאחר מלחמת סיני התפרסמו אלבומים,[3] אולם לאחר מלחמת ששת הימים הפכה הוצאת האלבומים לתופעה נרחבת במיוחד. בעקבות מלחמת ששת הימים התפרסמו אלבומים רבים שהניצחון הועלה בהם על נס והובא מידע רב, חזותי ומילולי, על המלחמה. מטרת מאמר זה היא לחשוף את הדרך שבה הציגו האלבומים את דמות האויב הערבי לאחר מלחמת ששת הימים. טענתי היא שאלבומים אלו מהווים מקור חשוב לחקר הדימויים של הערבים כאויב לאחר מלחמת ששת הימים, וזאת משלושה טעמים עיקריים: הכותבים והעורכים השתדלו, במידת האפשר, לקלוע לטעמו של הציבור הרחב וזאת כדי להגדיל את תפוצתם; הציבור הרחב קיבל ברצון וללא ביקורתיות יתרה את המסרים והדימויים שהוטמעו בהם בגלל אווירת האופוריה לאחר הניצחון הגדול; תפוצתם[4] של האלבומים הייתה רחבה ביותר. נוסף על כך, האלבומים, יחד עם גורמים נוספים, עיצבו גם את התפיסה העצמית של החברה והמדינה בישראל בהעמידם את דמותם של הישראלים לאחר הניצחון הגדול בניגוד לאויב.

בראשיתו של כל אלבום הובא בדרך כלל תיאור המערכה. האלבומים שונים מאוד זה מזה בגודל, במספר התמונות, ביחס שבין כמות הטקסט לבין החומר הצילומי, באיכות הפרשנות הצבאית־ביטחונית ובאיכות הכיתובים. אולם ניתן להצביע על כמה קווים מאפיינים; באלבומים הובאו ציטוטים ודברים שנאמרו על־ידי ראש הממשלה לוי אשכול, שר הביטחון משה דיין, הרמטכ"ל יצחק רבין, אלופי הפיקודים, מפקדי האוגדות ואחרים. הדברים הובאו יחד עם דפים קרביים, פקודות, פסוקים מן

התנ"ך, מפות עתיקות, שירים וכיתובים שיש בהם קריצה אל הקורא. התחושה הכללית היא של התרוממות הרוח, התקדשות וחיבור להיסטוריה של העם היהודי בארץ ישראל ובכל הדורות. ההתפעמות המשיחית[5] באה לידי ביטוי גם בפקודות הצבאיות. בדף קרבי מספר 1 של פיקוד דרום בחתימתו של האלוף ישעיהו גביש, אלוף הפיקוד, נכתב בין היתר: "... גורל מדינת ישראל נתון בידיכם. עיני העם כולו נשואות ברגע גורלי זה אליכם ומתפללות לניצחונכם ולשלומכם. ויהי ה' עמכם."[6] מן הקריאה באלבומים נדמה שהזמן התמוסס — המלחמה "סוגרת מעגל" מימי התנ"ך ועד ימינו ומחברת בין הבית הראשון, השני והשלישי.[7]

על־פי פקודת היום של מפקד חיל האוויר, האלוף מרדכי הוד, בבוקר ה־5 ביוני, המלחמה היא חוליה נוספת במלחמות העם היהודי בארצו. הוד מתייחס בפקודה לגבורה שגילו הלוחמים היהודים מכיבוש הארץ על־ידי שבטי ישראל (המאה השלוש־עשרה לפני הספירה) ועד המכבים (המאה השנייה לפני הספירה) ובדילוג על־פני כאלפיים שנה עד מלחמת העצמאות. צה"ל (וחיל האוויר בתוכו), לפי פקודה זו, הוא ממשיך דרכם של המכבים. דמות האויב היא דמות של חיה שצריך למגר, לשבור את "מלתעותיה" ולפזר במדבר.

מפקד חיל האוויר 050800
אל כל יחידות החיל
לוחמי חיל האוויר!
האויב המצרי המשתחץ והמתגרה הניף ידו עלינו לכלותנו. לחיל האוויר — אגרופו הקמוץ של צה"ל — ניתן הצו. המראנו לקרב! החלה החוליה השלישית במלחמתנו לעצמאות וקוממיות במולדתנו ההיסטורית. החוט המשולש: 1948 — 1956 — 1967 לא יינתק! שוב חברו עלינו אויבים מכל צד.

רוחם של גיבורי ישראל בכל הדורות תלווה אותנו בקרב! גבורתם בת האלמוות של לוחמי יהושע בן־נון, גיבורי דוד המלך, המכבים ולוחמי מלחמת הקוממיות וסיני תשמש לנו מקור ממנו נשאב כוח ותעצומות רוח להלום באויב המצרי המאיים על ביטחוננו, עצמאותנו ועתידנו. במיגורו המוחץ נבטיח שלום וביטחון לנו, לבנינו ולדורות הבאים. טוסו! עוטו על האויב! הכו בו עד חורמה! השמידו מלתעותיו! הפיצוהו במדבר לכל עבר למען ישכון עם ישראל לבטח בארצו לדור דור![8]

חלק מהאלבומים מוקדש לעשרים שנות עצמאות ישראל והם סוקרים את המלחמות ואת תהליכי בניין המדינה כרצף משולב אחד. במובן זה, מלחמת ששת הימים נתפסת

כהמשך ישיר למלחמת העצמאות וכפתרון לרבות מן המצוקות והמכאובים שהותירה אותה מלחמה. הדברים מודגשים במיוחד בתיאור כיבוש העיר העתיקה בירושלים והחזרה להר הצופים, הרובע היהודי, גוש עציון וחברון. הכישלונות הצבאיים בלטרון ובג'נין במלחמת העצמאות הוחלפו בניצחונות מזהירים בשנת 1967. כך עולה מהדף הקרבי של פיקוד מרכז מיום 8 ביוני: "עומדים היינו על סיפך ירושלים. היום באנו בשעריך! ירושלים עיר דוד ושלמה בידי צבאות ישראל. בצילו של הכותל המערבי שרנו הבוקר את 'התקוה' והזכרנו את חללי צה"ל, שנפלו על כיבוש העיר."[9] עם העברת עצמותיהם של חללי מלחמת העצמאות ברובע היהודי בירושלים לקבורה בהר הזיתים, פנה אליהם שר הביטחון משה דיין ואמר: "אחינו שנפלתם במלחמת השחרור, לא נטשנו את חלומכם ולא שכחנו את לקחכם. שבנו אל ההר, אל ערש ימי־עמנו, אל נחלת האבות, ארץ השופטים ומעוז מלכות בית דוד, שבנו לחברון ולשכם, לבית לחם ולענתות, לירייחו ולמעברות הירדן באדם העיר ..."[10]

מטרתם של האלבומים הייתה לשתף את הציבור כולו בסיפור הניצחון. לצורך זה הושארו דפים ריקים באלבומים שנועדו לכך שרוכש האלבום יתאר את עלילותיו. **אלבום צה"ל**, שהופץ על־ידי "דבר" ונערך על־ידי קצין חינוך ראשי, אל"ם מרדכי בר־און, אף הגדיל לעשות וצירף לכל עותק תעודה מהודרת – "דף אישי על מלחמת ששת הימים". על התעודה מופיע אות המלחמה וסומנו שורות לציון הקרבות שבהם השתתף הרוכש, רשימות על המלחמה, סיפורי חברים וחתימות המפקדים והחברים לנשק. למעשה הייתה זו תעודת הצטיינות והוקרה שכל פרט יכול היה להעניק לעצמו ולהשאיר לדורות הבאים.

המדגם שנבדק לצורך מאמר זה כולל עשרה אלבומים.[11] מבדיקת תכניהם, בולטת העובדה שההתייחסות אל האויב, הן במלל והן במספר התמונות, היא בדרך כלל פחותה בכמה סדרי גודל בהשוואה להיקף ההתייחסות לצה"ל ולעורף האזרחי בישראל. על־פי־רוב, אין באלבומים תיאור גרפי של מהלכי הקרבות. בשניים מהאלבומים מופיעים מרשמי הקרבות, אך רק באחד מהם (האלבום שערך מרדכי בר־און) מופיעה היערכות האויב במרשמים. עם זאת מצויים באלבומים נתונים מפורטים למדי על סדרי הגודל של כוחות האויב ובכלל זה העוצבות ואמצעי הלחימה השונים.[12]

המלחמה נתפסה כ"סיבוב השני"[13] (לעתים כ"סיבוב השלישי") במלחמותיה של ישראל. אחד הכותבים טען כי ערב המלחמה, כאשר כל מדינות ערב איחדו את כוחותיהן, עמד בפני צה"ל "מקרה הכול" – כל מדינות ערב נגד ישראל.[14] כך נקשרה מלחמת ששת הימים עם איומיהם של הערבים אחרי מלחמת העצמאות לחסל את מדינת ישראל שזה עתה קמה במלחמה נוספת. לפי תפיסה זו, שניצניה

התגבשו עקב איומי מדינות ערב כבר בשנת 1949, ישאפו הערבים למחוק את חרפת תבוסתם במלחמת העצמאות ויצאו שוב למלחמה כוללת נגד ישראל. ישראל נאלצה לעמוד באתגר הכפול של בניית תשתיות המדינה והחברה בד בבד עם שמירה על הביטחון. במשך כל השנים, בעת שהערבים הפיקו לקחים ובנו את כוחם ל"סיבוב השני", הם התמידו במאמציהם להתיש את המדינה ואת אזרחיה בהטמנת מוקשים, הצתת השדות, רצח ילדים ונשים בשנתם וירי ארטילרי על יישובי הספר. רק לאחר הניצחון המזהיר הוקל לישראל והסמיכות לגבול הפכה לבעיה המציקה למצרים, ירדן וסוריה.[15]

על־פי התפיסה המקובלת אז, האיום שנשקף למדינת ישראל במלחמת ששת הימים היה חיסול מדינת ישראל (פוליטיסייד) ואולי גם רצח עם (ג'נוסייד).[16] הדימוי העצמי של ישראל, לפני המלחמה, הושתת על ההכרה שהיא מדינה קטנה וצנועה, ולכן המעיטה בערך עצמה.[17] מקריאת מאמרי הביקורת בעיתונים באותה עת ברור כי בארץ שררה חרדה אמיתית מן האיום על קיומה של ישראל. צעדיו של נאצר, בדידותה של ישראל, הידיעות על נשק בלתי קונוונציונלי שהציבו המצרים בסיני — כל אלה הגבירו את החרדה והיא השתקפה בהשוואה שבין התבטאויותיו של נאצר לאלה של היטלר בזמנו.[18] לוי אשכול, ראש הממשלה, בנאום בכנסת ב־12 ביוני אמר כי הערבים ערכו הכנות קדחתניות "למלחמת־השמד כוללת נגד ישראל."[19] באלבומים כונה האיום הערבי לפני המלחמה "טבעת החנק הערבית החדשה."[20] הרמטכ"ל יצחק רבין טען כי "נסתיימה מלחמת בני־אור באלה אשר ניסו להוריד עלינו את החשכה."[21] קיומה של ישראל חשוב לקיום המערב והיא מגנה עליו מפני השתלטות ברית־המועצות והקומוניזם. חיסול מדינת ישראל, לדעת חיים הרצוג, היה מוביל למהפכה עולמית. כל המזרח התיכון, מערב ודרום אסיה ורוב יבשת אפריקה, היו עוברים להשפעתה של ברית־המועצות.[22]

מצרים וירדן, כך עולה מן האלבומים, התכוונו להפעיל חומרי לחימה כימיים נגד ישראל. בחצי האי סיני נמצאו "מעבדות גזים" וממסמכי שלל שנפלו בידי צה"ל בימי המלחמה התברר כי המצרים התכוונו להפציץ ולהפגיז בחומרים אלה מרכזי אוכלוסייה בישראל. כל החיילים המצרים צוידו בציוד ללוחמה כימית ובכלל זה מסכות, כפפות ומגפיים. בד בבד עם גיבוש התכניות להתקפה על ישראל הגבירו המצרים את התקפות הגז שלהם בתימן כדי להפיק לקחים. המלך חוסיין הזמין מסכות גז מגרמניה המערבית.

ר"ל (מיל') חיים לסקוב, מי שהיה הרמטכ"ל החמישי של צה"ל (1958–1960), טען שהמלחמה מבחינת הערבים היא "מלחמת קודש" ומטרתם היא להחזיר את תמונת המצב לשנת 1917 — כלומר לא רק "תיקון" המפלה במלחמת סיני (1956)

או חזרה ל"חלוקה" של שנת 1947 אלא גם חיסול "הבית הלאומי" שהוקם בימי המנדט הבריטי. מוסר ההשכל הוא שלצה"ל אסור להפסיד באף מגע עם האויב "כי הפסד במגע יכול להגיד לדמיון המזרחי כי צה"ל חלש והוא עלול לתקפו מתוך שיקול מוטעה" — כלומר, אי־הצלחה יכולה להתפרש בעיני הערבים השוגים בדמיונות כביטוי לחולשה והדבר עלול לפתות אותם לתוקפנות חוזרת. בעניין עקרונות המלחמה והדרך שבה על צה"ל לנהוג בעתיד, סבור לסקוב כי יש להפעיל כוח לשמו, והוא מצטט מדבריו של רס"ר: "... יש רק עקרון אחד למלחמה והוא — 'דפוק' אותו מהר ככל שתוכל, חזק ככל שתוכל, במקום שיכאיב לו הכי הרבה וכאשר הוא לא מביט."[23]

האויב, ובמיוחד הצבא המצרי, נתפס כצבא בוטח בעצמו, שחצן, מוכן לקרב. המטרה הייתה, אם כך, לא רק לשבור את האויב מבחינה פיזית, אלא גם מבחינה נפשית. המפקדים והלוחמים היו חדורים בתחושה שגורל המדינה תלוי בכל קרב ולכן אין להתייחס לכל קרב במונחים צבאיים רגילים. האלוף ישראל טל אמר זאת ללוחמים לפני הקרב במפורש ופקד עליהם שאין להתחשב באבדות ואין לסגת לאחור — "גורל הקרב ביבשה תלוי בהצלחת הקרב שלנו, פירושו שגם גורל המדינה כולה תלוי במה שאנחנו נעשה. עכשיו אני הולך להגיד דבר חמור, אך אין לנו ברירה אחרת. הקרב הזה יהיה קרב לחיים ולמוות. כל אחד יסתער עד הסוף ללא התחשבות באבדות. אין נסיגה, אין עצירה, יש רק 'הסתערות קדימה'."[24]

בדומה למלחמת העצמאות, נתפסה מלחמה זו כמלחמת "מעטים מול רבים" — מלחמתו של דוד נגד גולית. יצחק רבין, בהקדמתו לאחד האלבומים, ציין כי: "במלחמה זו, אולי לראשונה מאז פלישת צבאות ערב באביב תש"ח ובמלחמות נגבה ודגניה, עמדו יחידות צה"ל בכל הגזרות, מעטים מול רבים."[25] באלבום **שלום ואש** ציין העורך: "מלחמת ששת הימים הייתה, במובן מסוים, חזרה על מלחמת הקוממיות. כאז כן עתה מצא צה"ל את עצמו מול צבאות אויבים משלושה עברים ונאלץ להלחם בשלוש חזיתות בעת ובעונה אחת."[26]

המאזן הצבאי הוצג כמוטה לחלוטין לרעתה של ישראל. אריה חשביה טען כי "טבעת החנק" שהושמה סביב צווארה של מדינת ישראל הקטנה והצרה הורכבה מצבאות שמנו למעלה מחצי מיליון איש ולהם יותר מאלף מטוסי סילון וכאלפיים טנקים, חלקם חדישים ביותר. עוצמתה של ישראל, כפי שפרסמו מקורות זרים, עמדה על 70,000 חיילים סדירים ועם קריאת המילואים יוכל צבאה להגיע לרבע מיליון איש. השריון הישראלי (כ־600–800 כלים) היה מדגמים של מלחמת העולם השנייה ומלחמת קוריאה.[27] לטענתו של חשביה, צויד צה"ל למעשה בציוד שנפלט מן השירות בצבאות של המדינות שהיו מוכנות למכור נשק לישראל. באותה עת

צוידו צבאות ערב על־ידי הסובייטים בנשק חדיש עד כדי כך שלא סופק עדיין לעוצבות השריון בצבא הסובייטי.[28]

אולם יחסי הכוחות הכמותיים, שהיו לרעתה של ישראל, לא שיקפו בהכרח את מאזן העוצמה האמיתי, הכולל מרכיבים נוספים. יתרה מזו, מתוך האלבומים עולה הגאווה הלא־מוסתרת בביצועיה המזהירים (לפי כל קנה מידה) של "המכונה הצבאית" של צה"ל במלחמה ולפיכך מתקבלת מן העיון באלבומים תחושה של סתירה עזה בין הנטייה להבליט את חולשתה של ישראל לבין השאיפה להתפאר בהישגיה הצבאיים. באלבומים שיצאו לאור לרגל עשרים שנים לישראל (בשנת 1968) מובלטת בנייתו של צה"ל כאחד מן ההישגים הגדולים.

ההידרדרות למלחמה מוצגת באלבומים כקשורה בעיקר באישיותו של גמאל עבד א־נאצר ובהתנהגותה של סוריה, שגררה אחריה את מצרים.[29] נאצר נתפס והוצג כ"אדם שרכב על גב הנמר" וכאחראי עיקרי למלחמה. מצרים תחת מנהיגותו איבדה את השליטה על מהלכיה עקב הכנסת כוחות הצבא לסיני. מהלך זה יצר היסטריה המונית ותקוות לחיסולה של ישראל. פעולות הראווה של נאצר גררו אותו לצעדים שחרגו מהכוונות המקוריות, ומצרים עצמה הופתעה מההסכמה של האו"ם לפנות את כוחותיו מהגבול עם ישראל. התלהבות ההמון דבקה בצמרת המצרית ונוסף על כך, גם יחסי הכוחות מול צה"ל נראו כעומדים לטובתה של מצרים. לאחר שנאצר הגיע למסקנה שיוכל להביס את צה"ל, ברור היה שלא יוכל לעמוד בפני הפיתוי והלחץ לפתור את "בעיית פלסטין". תיאר חיים הרצוג:

> המלחמה הפסיכולוגית חסרת הרסן של הערבים הגיעה עד שיאים אשר טרם נראו כמותם בעולם הנאור. הניצחון, האונס, הרצח, השוד והביזה הובטחו לעולם הערבי, אשר נכנס לאקסטזה מזרחית ללא גבולות. הדמיון המזרחי השתלהב, השקר בדיווח טיפח אשליות, והעולם הערבי — ולא רק העולם הערבי, כי אם גם חלק ניכר מדעת הקהל העולמית — האמין בלב שלם כי הפעם יהיה הניצחון לערבים.[30]

ישראל לא ידעה מהי יכולתו של הצבא המצרי. אמנם הישגיו במלחמה בתימן לא היו גבוהים — אך לא היה בכך כדי להעיד בהכרח על יכולתו האמיתית כיוון ש"גם צבאות מערביים מפוארים לא הוכיחו יכולת רבה במלחמה נגד לוחמי גרילה."[31] חיל האוויר והשריון המצריים לא עמדו כלל למבחן בתימן. מצבה של ישראל היה קשה מזה שבשנת 1956 — "עמדנו לבד, ללא כל סיוע מצד מעצמה צבאית גדולה."[32] לעומת זאת, הצבא המצרי הלך והתעצם. אם בשנת 1956 לא הספיקה הפעילות

הרוסית לשאת פרי, הרי לאחר למעלה מעשור סביר היה להניח שמאמץ זה הביא לתוצאות. ישראל עמדה מול שתי מדינות ערב (מצרים וסוריה לפחות) וללא גורם רציני שינטרל את ירדן. בהדרגה איבדה ישראל את ההרתעה. מאחר שלא הגיבה בכוח כאשר הלך והתהדק המצור סביבה, חדלו אויביה להאמין כי היא מסוגלת להגיב, וכך איבדה ההרתעה הישראלית את אמינותה. ישראל איבדה את ההפתעה האסטרטגית וקרובה הייתה לאבד את היוזמה האופרטיבית — אם האויב יכתיב לה את "מועד הקרב ודרך התפתחותו". פגיעותה של ישראל למטוסים וארטילריה בגבולות ארוכים ונעדרי עומק, הייתה ברורה ביותר. ארטילריה ירדנית יכלה להרעיש בקלות את מרכזי האוכלוסייה הצפופים של ישראל ובהם עיר הבירה. הערבים תכננו מהלומת פתע על ישראל בנוסח פרל הרבור במלחמת העולם השנייה. ישראל נאלצה להמתין כדי שתתברר חוסר יכולתן של המעצמות לפתור את הבעיות שנוצרו וכדי שכל העולם יבין שישראל הגיעה למצב שלא נותר לה מוצא אחר אלא לתקוף. כמה ימים לפני המלחמה התהדקה הברית בין מצרים, ירדן, סוריה ועיראק; ב־4 ביוני עברה חטיבה עיראקית ראשונה את מפרק שבירדן בדרכה אל הגדה המערבית. נאצר לא מסוגל היה להתעלם מהפיתוי שנוצר לתקוף את ישראל, כפי שכתב הרמטכ"ל יצחק רבין:

> אם ביום סגירת מצרי אילת גרס עבדול נאצר שבידו להכריע את צה"ל בכוח הצבא המצרי בלבד, עתה, משעומדים לפקודתו גם צבאות ירדן, סוריה ועיראק על אחת כמה וכמה ... הפיתוי ליטול את היוזמה ולתקוף את ישראל גובר והולך. משיעמדו כל הצבאות העצומים הללו ערוכים על גבולות ישראל, עם מאות טנקים פרוסים במרחק של עשרות קילומטרים בלבד ממבואות תל־אביב וחיפה — כיצד תוכל מצרים לשאת פניה בפני העולם הערבי ולא לנצל את ההזדמנות להגשים חלום היוקד בלב הערבים מאז התבוסה ב־1948?[33]

תחושת ה"אין־ברירה" ו"תקופת ההמתנה" דרכו את צה"ל כקפיץ אדיר וכאשר שוחרר, פרץ כמו זרם אדיר ושטף את כל צבאות ערב שלא יכלו לעצור את התקדמותו.

תמונות מעטות, בדרך כלל, מציגות באלבומים את היערכות האויב למלחמה. באלבום **הניצחון** בעריכתו של אהד זמורה שמספר התמונות המייצגות בו את האויב גדול מאשר באלבומים האחרים, מהוות התמונות של ההיערכות המוקדמת פחות מרבע (16) מכלל התמונות המייצגות את האויב (57).

התמונות המייצגות את האויב בתקופה שקדמה למלחמה הן: תרגילים קרביים, מצעדים ותנועת כלי נשק בקהיר ובדמשק; היערכות כוחות מצריים בסיני — טנקים,

קומנדו וחי"ר; הפגנות המונים מוסתים בקהיר ובדמשק; תעמולה והסתה לחיסולה של ישראל בעיתונות ובבתי הספר; אזרחים מצרים שהצטיידו בנשק ל"מלחמת הקודש"; נאצר ועאמר עם הטייסים המצרים; אחמד שוקירי, יו"ר אש"ף ואנשיו התופסים את מקום אנשי האו"ם בגבול שבין מצרים לישראל; העלאת הכוננות בלגיון הירדני; חלוקת נשק לקראת המלחמה לאזרחים בעזה; נאצר ואו תאנט; חיילי הלגיון הערבי העבר־ירדני בירושלים לפני המלחמה; חוסיין מתנשק עם נאצר.

תמונות בורדות, אם בכלל, מציגות את האויב בלחימה. בכמה אלבומים הופיעה תמונה ובה מטוסי מיג תוקפים את כוחותינו בסיני. לעומת זאת, הוצגו באלבומים בהרחבה הפגיעות באויב: מטוסים מופלים בקרבות אוויר, מטוסים ומסוקים מצריים ואחרים שהושמדו על הקרקע, טנקים ורק"ם אחר שנפגע בקרבות מעלים עשן בשיירות ארוכות בסיני ובמִצר המתלה. התפוררותו של הצבא המצרי בנסיגה השאירה רושם עז. תיאר אחד הטייסים: "כאשר הגעתי למתלה ראיתי המון טנקים וכלי־רכב עולים בלהבות. הבחנתי בעוד כמאה טנקים ערוכים כנמלים בזה אחרי זה. ראיתי פגיעות נהדרות! לא נתקלנו באש ולא ראינו נפש חיה. נדמה לי כי כל החיילים המצריים נמלטו מרכבם אל נקיקי הסלעים במצרי המתלה."[34] בניגוד להתפוררות הצבא המצרי, הוצגה התקדמותו המהירה של צה"ל בחזית המצרית והומחשה, בין היתר, בציון מקרים שבהם טעו כוחות האויב והאוכלוסייה המקומית וסברו כי כוחות צה"ל הם כוחות ערביים.

דגש רב ניתן להצגת האויב בחולשתו – המושל הצבאי של עזה חותם על כתב הכניעה; נכבדים ערבים מהכפרים נכנעים; חיילים מצרים הולכים מרצונם לשבי לאחר שאיבדו את דרכם במדבר;[35] ריכוזי חיילים בשבי; כוחות צה"ל ודגל ישראל מונף בבסיסים צבאיים, ערים ואזורים שנכבשו זה עתה. השלל שנלקח מהאויב הוצג בתמונות רבות ובפירוט רב – שורות של טנקים, תותחים, קטיושות, תותחי נ"מ, תותחי נ"ט, טילי קרקע־אוויר, תחמושת, מזון, תמונות ענק של נאצר.

מראה הנעליים הפזורות בחולות בסיני, שהיה לדימוי הנפוץ ביותר של האויב הערבי במלחמת ששת הימים (והצבא המצרי, הגדול בצבאות ערב, בפרט), הפכו לסמל לבריחתו ושבירתו של האויב. נעליים אלו, כך נכתב, שהשאירו החיילים המצרים הבורחים, נשארו לכל אורכו ורוחבו של המדבר.[36] מחוץ למשמעות הצבאית שעיקרה השבירה הגמורה של הצבא המצרי ככוח לוחם, נתפסה התופעה בעיקרה כמעידה על נחיתותו של החייל המצרי מבחינה תרבותית וטכנולוגית. כך נכתב בכיתוב מתחת לתמונה של ריכוז נעליים במדבר: "**אינם רגילים לנעליים.** [ההדגשה במקור] במקומות רבים בסיני נמצאו ריכוזי נעליים, סימן לבריחה. החייל המצרי אינו רגיל לנעול נעליים, בעוד שליטיו מבקשים להדריכו בשיגור טילים."[37] היישוב

היהודי ומדינת ישראל שייכו עצמם לתרבות המערב שייחסו לה עליונות מובנית על תרבות המזרח. הפעלת טנקים, מטוסים ותותחים על־ידי צבאות ערב במלחמת העצמאות הפתיעה את מדינת ישראל, אולם לאחר שנבלמה התקדמות הצבאות הערביים נשאר בעינו – ואף התחזק – הדימוי של הערבים כשייכים לתרבות מיושנת ונחשלת מעצם מהותה.

מתוך נפתלי ארבל (עורך) **מלחמה וניצחון**

יגאל אלון הסביר כי בשנת 1967 פיגרה החברה הערבית אחר התקדמות הטכנולוגיה הצבאית ולכן נכשלו צבאות ערב ולא יכלו להפעיל את כלי הנשק המודרניים שבידיהם בצורה יעילה. החברה הערבית נגועה בשקר ובפלגנות ואילו ישראל, על אף כל הפילוגים, כך סובר אלון, היא מופת של אחדות, דמוקרטיה ואיכות:

> השקר שולט בכיפה. שליט משקר לשליט; שר מרמה שר; מפקד עוצבה מוליך שולל את הממונים עליו והחיילים מערימים על קציניהם. חוששני שראשי השלטון עושים שקר בנפשם. נגדם עמדה ישראל מלוכדת, על אף כל פלגותיה, הנתמכת בסולידריות כל־יהודית ובאהדה בינלאומית. יתרון הדמוקרטיה על הרודנות הוכיח שוב את אמיתו; יתרון האיכות האישית והקולקטיבית על פני הכמות ניצח גם הפעם כבמלחמות העבר.[38]

מראה הנעליים הפזורות ביסס את המעבר החד מחרדה קיומית עזה ב"תקופת

ההמתנה" לתחושת העליונות שנוצרה בעקבות הניצחון. האויב בתקופה שקדמה למלחמה יוצג, בין היתר, במראות ההמונים המשתוללים ותובעים מלחמה נגד ישראל ובתמונה הנודעת של גמאל עבד א־נאצר בפגישה עם הטייסים וחיוכים רחבים על פני כול — בשעה שבישראל עסקו בהכנת העורף האזרחי למלחמה. לעתים הובאו התמונות זו ליד זו, כגון "מתנדבים חופרים שוחות בישראל [מימין] — בעוד שנאצר והמרשל עאמר בחברת טייסיהם מביטים בביטחון גמור לקראת העתיד".[39] גאוות הסרק של נאצר הוצגה בקלונה בתמונות שבהן צולמו חיילים ישראלים ליד תמונותיו. אולם מראה הנעליים הוכיח, מבחינת הציבור הרחב בישראל, כי היהירות של נאצר וטייסיו הייתה חסרת בסיס וכי "הערבים נשארו ערבים" — מי שאינו מורגל בשימוש בנעליים, בוודאי שלא יוכל להפעיל בהצלחה נשק מתקדם ולכן צבאות אלה אינם מהווים אתגר משמעותי ל"מכונה הצבאית" של צה"ל.

רק חלק זעיר מן התמונות — בעיקר תמונות של שבויים וחללים — מציג את האויב בצורה וולגרית ופוגעת. הדבר נובע בעיקר מתחושת ההצלה והשחרור בעקבות חרדה קיומית קשה. כך, למשל, בכיתוב מתחת לתמונה של שבויים וחללים מצרים, נכתב: "הרוגים ושבויים מצריים אלה הם מה שנשאר מחלומו של נאצר להשמיד את ישראל". אמנם מורגשת היטב אנחת הרווחה, אך בין השורות ניכר שהייתה בציבור הרחב חרדה אמיתית מנאצר וחלומותיו להשמיד את מדינת ישראל. מאמצע שנות החמישים ועד המלחמה[40] נתפס נאצר בקרב ההנהגה בישראל כמנהיג ששאיפתו היא להקים אימפריה ערבית גדולה וכי השמדתה של ישראל היא חלק מהצעדים לקראתה. הספרון שפרסם בראשית שלטונו, **הפילוסופיה של המהפכה**, תורגם לעברית. דבריו על שאיפתו שמצרים תוביל בשלושת המעגלים (המעגל הערבי, המעגל המוסלמי והמעגל האפריקני), נתפסו כמדיניות התפשטות ששאיפתה לחסל את מדינת ישראל. בעיניו של דוד בן־גוריון (וגם בעיני הקברניטים בצרפת ובבריטניה) ספר זה היה "מיין קאמפף" של ה"היטלר המזרח־תיכוני". כל מעשיו והתבטאויותיו, גם כאשר הגיב לפעולותיה של ישראל, נתפסו כביטוי למגמה זו. כדי להסביר את מניעיו הושווה נאצר בדרך כלל להיטלר ולרודפיו של העם היהודי בעבר.[41] מובן מאליו כי ההצהרות הערביות בדבר כוונתם להשמיד את ישראל, הזכירו את ההצהרות והמעשים של גרמניה הנאצית שזיכרונם היה טרי עדיין.

אמנם יכולתה הצבאית של ישראל השתפרה לאין־ערוך בהשוואה למצבה במלחמת העצמאות ומקבלי ההחלטות היו ערים לכך, אך חרדותיה עקב נחיתותה בכוח אדם ובשטח ביחס לעולם הערבי נותרו בעינן ואולי אף התעצמו — בין היתר בגלל שאיפת הנקם הערבית, מנהיגותו של נאצר, פעולותיו לאיחוד העולם הערבי, הסיוע הסובייטי למדינות ערב והתגובה הרופסת של המערב.

מן האלבומים בולטת בעיקר תחושת ההישג הנובעת מסילוקו של האיום. האויב נתפס בעיקר כמכשול בדרכה של המדינה שמן ההכרח להסיר אותו. לעתים נוסחו ההישגים בצורה מוגזמת, כאילו הצליחה ישראל להשמיד את כוחם הצבאי של הערבים.[42] כך, בפקודת היום של הרמטכ"ל יצחק רבין ב־12 ביוני 1967: "צבא הגנה לישראל, ביבשה, באוויר ובים, מחץ צבאות ארבע מדינות ערב."[43] אולם במקומות רבים אחרים באלבומים הופיעו הערכות שקולות ומתונות יותר של היקף האבדות שנגרמו לאויב והן נוסחו במונחים ממשיים והגיוניים יותר. האלוף דוד ("דדו") אלעזר, אלוף פיקוד הצפון, ציין כי הצבא הסורי לא הושמד, אך הוא סבל אבדות ואיבד כשליש מהטנקים שלו.[44] האלוף ישעיהו גביש, אלוף פיקוד הדרום, העריך כי 600 טנקים מצריים הושמדו ו־100 טנקים נפלו בידי צה"ל, כ־10,000 מצרים נהרגו, אלפים נשבו ועשרות אלפים ברחו לעבר התעלה. כוח של שלוש דיוויזיות ישראליות הבים שבע דיוויזיות מצריות והשמיד אותן.[45]

האלבומים רוויים בתהילה לצה"ל, מפקדיו ולוחמיו. אולם ישנם הבדלים בין החזיתות השונות; התהילה בלחימה נגד הצבא המצרי היא בעיקרה שיר הלל למפקדים וללוחמים שהסירו את איום ההשמדה מעל ישראל הודות לכך ששברו את כוחו ועוצמתו של הצבא הגדול ביותר והמצויד ביותר מבין צבאות ערב. הלוחמים והמפקדים בחזית הדרום שמו ללעג ולקלס את יומרותיו של גמאל עבד א־נאצר ובכך שברו את כוחו של המנהיג הערבי שנחשב לאויבה המסוכן ביותר של ישראל (מאז אדולף היטלר) ואשר הצליח לאחד את צבאות ערב למלחמה נגדה. המפקדים והלוחמים בחזית הצפון הסירו את האיום שרבץ כצל על היישובים בעמק הירדן ובחופי הכנרת ובכך שחררו את מדינת ישראל מן ה"מפלצת" שרבצה על גבולה המזרחי. אולם עיקר התהילה נפל בחלקם של משחררי ירושלים העתיקה והכותל המערבי. עוצמתו הרגשית של המפגש מחדש עם הכותל המערבי והרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, חוללה את "המפץ הגדול". בזכות הלוחמים, שָבָה הציונות והתחברה למקורה היהודי הקדום. לראשונה מזה אלפיים שנה שלט העם היהודי בירושלים המאוחדת, והסמליות העמוקה של הרגע ההיסטורי גברה על כל חילוקי הדעות ושברה את כל המחיצות שבין הקבוצות השונות בעם היהודי – בישראל ומחוץ לה. היה זה רגע היסטורי מכונן בתולדות האומה, כמעט שווה ערך בעוצמתו להכרזה על הקמת המדינה בשנת 1948. התמונות של הצנחנים הבוכים בכותל נחרטו מאז בזיכרון האומה.

חלק מהתמונות נועד לבטא את אנושיותו ומוסריותו של צה"ל, את היחס הנאור לשבויים ולאוכלוסייה האזרחית ואת היחס למקומות הקדושים. האויב שנחלש אינו אויב שיש לפגוע בו: "המצרי שוב אינו בגדר אויב, חייליו התועים במדבר הם עתה

אנשים יגעים עד מוות, המודים בגרון ניחר על היפה במחוות אנוש: אם צמא אויבך השקהו מים".[46] נושאי התמונות המייצגים מגמה זו הם: חיילים מסייעים לאזרחים ערבים החוצים את גשרי הירדן ההרוסים; חייל ישראלי משקה תינוקת; טיפול רפואי בשבויים; שבויים שנפצעו הוחזרו לארצותיהם לאחר שקיבלו טיפול רפואי; לוי אשכול, ראש הממשלה, מסביר את מדיניות הממשלה בנוגע לשמירת המקומות הקדושים לאנשי דת מוסלמים. רוח זו באה לידי ביטוי בדבריו של שר הביטחון משה דיין בכותל המערבי. בד בבד עם ההתפעמות מאיחורה של ירושלים, הבטיח דיין כי יישמרו המקומות הקדושים לאסלאם ולנצרות וחופש הפולחן.[47] הודגש כי למרות השליטה האווירית בשמי המזרח התיכון, שהושגה בתוך זמן קצר, נמנעו הטייסים מפגיעה באוכלוסייה אזרחית.[48]

באלבומים גם הושם דגש על החזרה המהירה של החיים למסלולם ובחלק מהתמונות נראים יהודים וערבים יחד, במיוחד בירושלים. תושבי השטחים הכבושים בשומרון ויהודה, רמת הגולן ועזה, השלימו במהירות עם המציאות החדשה. בתי הספר נפתחו וחיי המסחר, המלאכה והחקלאות מתנהלים כסדרם. ספרי הלימוד, כך נכתב, תוקנו כדי שלא יטיפו לשנאת היהודים כפי שהיה בעבר. השאיפה היא לשכנע כי "ישראל אינה שואפת נקם ומעניקה שלום לכל היושב בגבולותיה."[49]

לעומת זאת, יוחסו תכונות שליליות רבות לאויב הערבי. נראה כי במידה הרבה ביותר יוחס להם השקר, הניתוק מהמציאות, ההפרזה והכזב. במלחמת ששת הימים, גרם הפער המוכח בין דברי הרהב והשחצנות ליכולת הלחימה בפועל לאישוש האמונה שלפיה תכונות אלו הן חלק מהזהות הערבית. הדיווחים השקריים של אמצעי התקשורת הערבית צוטטו באלבומים והועמדו על ריקנותם ועל היעדרו החריף של הקשר למציאות. לאחר הפסקת האש, המציאה מערכת התעמולה הערבית כי מטוסים אמריקנים ובריטיים סייעו לישראל בהפצצה ובמתן "מטרייה אווירית". כביכול, טענה התקשורת הערבית, הייתה כאן חזרה על "הקנוניה" של מלחמת סיני בשנת 1956. ישראל הגיבה על דברים אלה בפרסום השיחה הטלפונית בין נאצר לחוסיין שבה שכנע נאצר את חוסיין להסכים לפרסום הסיפור על סיוע אווירי אנגלו־אמריקאי לישראל.[50]

בין התכונות השליליות האחרות שיוחסו לערבים ניתן לציין את הערמומיות, היעדר כבוד למקומות קדושים ואהבת ההרס שבאה לידי ביטוי בהצתת שדות. הערמומיות של האויב ניכרה באלבומים גם במהלך הלחימה. כך מסופר כי בתל פאח'ר, פצועים סורים שהניפו דגלים לבנים ונלקחו בשבי, שלפו נשק שהיה חבוי בבגדיהם וירו בחיילי צה"ל בגבם.[51]

הניגוד בין הערכים המוסריים של צה"ל ומדינת ישראל לבין הנחיתות המוסרית

שיוחסה לערבים, הוסבר בכיתובים לתמונות המתארות את תחילת העבודות ברובע היהודי בירושלים: **"עת לחרום ועת לבנות"**. הירדנים הרסו בתי כנסת עתיקים וחיללו בתי קברות יהודיים ואילו ישראל משקמת הריסות בעלי ערך היסטורי בעיר העתיקה"; בצמוד לתמונה של בית הכנסת אליהו הנביא, שרק שלד הבניין נותר ממנו – "בית הכנסת המפואר הפך על ידי 'שומרי המקומות הקדושים' לאורווה";[52] ליד תמונה של גרם מדרגות הבנוי ממצבות של יהודים, נכתב: **"חילול בית הכנסת העתיק בהר הזיתים"**. גם זה אחד ממבצעיהם 'המזהירים' של שומרי המקומות הקדושים. המצבות מהר הזיתים פורקו ושמשו לאבני מרצפת, קירות ומדרגות במחנה הלגיון שבדרך יריחו".[53] יתרה מזו, עוד במלחמת העצמאות, עם כיבוש הרובע היהודי בעיר העתיקה, פוצץ הלגיון הירדני את שני בתי הכנסת שבמקום. מנגד, כפי שסיפר עוזי נרקיס, "תכנית האש הישראלית פסחה בקפידה על המקומות הקדושים, ואכן אלה לא נפגעו."[54]

חיילי צה"ל אף גילו כבוד ללוחמים הירדנים שנהרגו בקרב בגבעת התחמושת והובלט הניגוד בינם לבין הירדנים: "מחווה של לוחמים. לעומת התנהגותם הברברית של הירדנים, הוכיחו לוחמי צה"ל כי יודעים הם לכבד גם אויב היודע להילחם. על גבעת התחמושת הקים מאן דהוא (מישהו) מצבת עין עליה חרט: כאן נקברו 17 חיילים ירדניים אמיצים".[55]

תכונותיו השליליות של האויב הערבי לא השתנו מראשית הסכסוך. כך, לדוגמה, בצמוד לתמונה בגודל שני עמודים ובה אש בשדות, נכתב: "מבעירי שדות. תמונה זו זכורה היטב לוותיקי מאורעות הדמים שנערכו בארץ ישראל בימי טרום המדינה. מבעירי השדות המודרניים הם הסורים, שהבעירו שדות בשלים באש מרגמות ותותחים."[56]

קיימים הבדלים בתכונות המיוחסות לצבאות השונים. האלוף ישעיהו גביש, אלוף פיקוד הדרום, העריך כי המצרים נלחמו טוב יותר מאשר במבצע סיני והציוד שלהם טוב בהרבה ממה שהיה להם אז, אך החיילים המצרים חסרי רצון לחימה והמפקדים אינם מסתגלים למצבים בלתי שגרתיים.[57] הוא העריך כי הצבא המצרי נלחם היטב בהגנה אך איכות הלחימה שלו ירדה פלאים כאשר נאלץ להילחם בקרבות תנועה – "ונשבר כשצריך היה להתמודד בקצב ובתכתיבים שלנו."[58]

עוזי נרקיס, אלוף פיקוד המרכז, העריך את הצבא הירדני כצבא מקצועי וטוב עוד מימי תש"ח ופעולות התגמול. צבא זה הקפיד על התחפרות והתבצרות, התייחס ללחימה "בכובד ראש", ידע להפעיל עתודות ולעמוד בעיקשות בעמדותיו – "עד שמעבירים עליו מכבש."[59] חיילי הלגיון העבר־ירדני נלחמו בעקשנות והפעילו נשק נגד טנקים ביעילות.[60] הלחימה בגבעת התחמושת תוארה על־ידי אל"מ מרדכי

(מוטה) גור, מפקד חטיבת הצנחנים, בפירוט רב ובציון העובדה שלירדנים היו למעלה מ־50 הרוגים.[61]

הצבא הסורי הסתמך על "הרמה הסורית" ששלטה באש ובתצפית על היישובים בעמק הירדן ומירדה את חיי תושביהם במשך שנים. נפתלי ארבל תיאר את הצבא הסורי "כמפלצת אימתנית וקטלנית מעל ליישובי הספר, מהכינרת ועד מטולה".[62]

הסורים בנו ברמת הגולן מערך ביצורים אימתני, בנוי בטון, בונקרים, גדרות תיל, ובו טנקים וכלי נשק אחרים. כיבוש הרמה כונה "טיהור קני המרצחים". כאשר נכרתה הברית בין סוריה למצרים וירדן, והצבא הסורי ריכז את כוחותיו כדי לכבוש את היישובים בגבול, נוצרה הזדמנות לסגור את החשבון ההיסטורי עם סוריה. הבעיות הכרוכות בלחימה נגד הסורים היו נוקבות יותר מאשר בגבולות האחרים. נוצר הכרח להפעיל כוחות חי"ר, שריון ואוויר בתיאום, אגב טיפוס בשטח הררי קשה ביותר. בכיבוש רמת הגולן היה צורך למוטט את האגרה, שהלוחם הסורי האמין בה, כי טנקים לא יוכלו לטפס לרמת הגולן וכי לא ניתן להבקיע את ביצורי הבטון ושדות המוקשים.

האלוף אלעד פלד הצהיר כי סייר בקו מאז'ינו וב"חומה האטלנטית" ולדעתו, קו הביצורים הסורי, מבחינת עומק הביצורים וכמות הנשק שהייתה בו, היה חזק משניהם.[63] לאחר כיבוש רמת הגולן צולמו היישובים בעמק הירדן כפי שנראו מחרכי הירי של הבונקרים הסוריים ברמת הגולן ותמונות אלה הובאו באלבומים והמחישו בכך כיצד נראו היישובים בעיניו של האויב הסורי. לגבי החיילים הסוריים, נכתב במפורש כי צה"ל לא לקח שבויים רבים כי הלחימה פנים אל פנים בתעלות העמוקות ובבונקרים הייתה לחיים ולמוות ואי־אפשר היה לברוח.[64]

הדימויים של הצבאות הערביים השונים נשארו בעינם ממלחמת העצמאות ואילך, ובמלחמת ששת הימים אושרו מחדש. הצבא הירדני נחשב כצבא המקצועי והטוב ביותר. הקרבות שנוהלו נגד יחידותיו בירושלים ובצפון השומרון נתפסו כחיזוק של הדימוי שהיה קיים כבר ממלחמת העצמאות. העובדה שצה"ל ניצח בשנת 1967 במקומות שנכשל בהם בשנת 1948, נתפסה כאישור לעליית המדרגה של צה"ל שהפך במשך עשרים השנים שחלפו ל"מכונת מלחמה". הצבא הסורי נתפס במלחמת ששת הימים כצבא שנהנה במידה המרבית מן היתרון הקרקעי וממערכת הביצורים שעמדה לרשותו. עם זאת ניכרת גם הערכה לעיקשות הסורית, שייתכן שנבעה גם מחוסר האפשרות לברוח מן התעלות שבהן נערכה הלחימה. הצבא הגרוע ביותר, כפי שמשתקף מן האלבומים, הוא הצבא המצרי. חולייה של החברה המצרית המשתקף בבורות של הפלאחים, בנתק שבין השכבות השונות בחברה, בשקיעה בדמיונות, בהיעדר הנחישות והיזיעה על מה נלחמים — כל אלה באו לידי ביטוי בהתפוררות

הצבא המצרי, בבריחת הקצינים שהפקירו את חייליהם לתעות במדבר ללא מים ובהפקרת כמויות ענק של אמצעי לחימה מודרניים ויקרים.

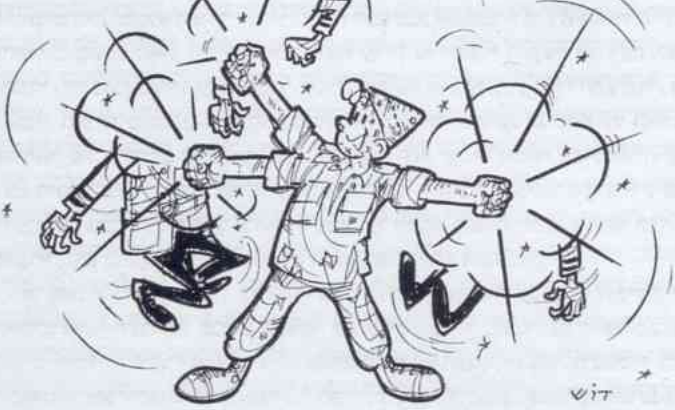
צה"ל, כך עלה מהאלבומים, לא רצה במלחמה. האויב רצה במלחמה כי זו הפעם השלישית שבה הוא שגה באשליה שיוכל להכניע את ישראל. אין לישראל מלחמה עם אזרחיה של מצרים, ישראל אינה רוצה את אדמתם ואת רכושם ואינה רוצה להחריב את ארצם – "אנחנו מזנקים כדי למגר את משימת ההשמדה."[65] האלוף אברהם יפה כתב כי החיילים לא הונעו משנאה אלא מכעס על האויב שאילץ את החיילים לעזוב את בתיהם כדי להציל את המדינה. היה גם כעס על העולם כולו שעמד מן הצד ושתק. מטרתם של החיילים הייתה: "להכות באויב במהירות, לחסלו ולשוב הביתה."[66] בין הגורמים שצוינו לנכונותם של החיילים להילחם היו התחושה כי כל הארץ היא גבול וכי המדינה נתונה למאבק של חיים ומוות; זכר השואה מדרבן את היהודים להיות חזקים – "לעולם לא להיות מובלים שוב לטבח";[67] אהבת המולדת; המפקדים הלכו ראשונים ושאפו להוכיח עצמם לעיני חייליהם.[68]

ניצחונה של ישראל, לדעת חיים הרצוג, נובע במידה חלקית מרשלנות הפיקוד המצרי אך בעיקר מ"המוח הצבאי היהודי" וכן "צה"ל הצליח לגדל במשך השנים דור מפקדים למופת." הדימוי של צה"ל בששת הימים אינו הדימוי של הכוחות המאולתרים של מלחמת העצמאות אלא צבא מאורגן היטב – "ישראל ניצחה כי ידעה, מאז קום מדינת ישראל, לבנות מכונה צבאית מעולה ורבת עוצמה." הדגש על חילות האוויר והשריון הוכיח את עצמו. אבל הרצוג בכל זאת מציין כי ההכרעה הושגה על־ידי "צבא מילואים שפעל עם מכוניות הובלה של חלב, ירקות ודברי מכולת."[69]

באלבומים בולט מאוד הלעג לערבים. כך, לדוגמה, ליד תמונה של חייל צה"ל רוכב על חמור ברמת הגולן נכתב: "גם סוריה מייצרת כלי רכב... הרכב היחיד מתוצרת סורית – בעל 'מנוע' של 'כוח חמור' אחד. כל שאר כלי הרכב שנמצאו על הרמה היו מתוצרת ברית המועצות".[70] אולם הלעג מגיע לשיא עוצמתו כאשר הוא ממוקד במצרים בכלל ובדמותו של גמאל עבד א־נאצר, מי שנחשב עד למלחמה לאויבה הנחוש ביותר של ישראל. "קול הרעם מקהיר", שופר התעמולה המצרי ששפתו העברית הייתה עילגת, היה גם הוא מקור לבדיחות רבות. כך, למשל, בכיתובים מתחת לתמונות באחד האלבומים: "קול הרעם מקהיר: כוחותינו מתקדמים בכל החזיות". בהקשרים אחרים: "התותח לשלל – המצרים לשבי"; "ב־23.5.67 אמר נאצר: מיצרי טיראן לא ייפתחו עוד לעולם – ה'עולם' הזה נמשך בדיוק שבועיים..."[71]; "הטנקים המצריים באזור התעלה שקעו בביצות כי המפקדים המצריים לא הכירו את השטח 'שלהם'"[72]; "רוב הקצינים המצריים שנפלו בשבי הצהירו מיד כי אינם מבינים דבר בתורת המלחמה וכי גויסו לא מכבר".[73]

הלעג לערבים בא לידי ביטוי באותם ימים בשני ספרים שיש בהם שילוב של טקסטים קצרים וקריקטורות — **נמר הנייר** ו**סליחה שנצחנו**.[74] שניהם, ככל הנראה, זכו לתפוצה רחבה ביותר. בשני הספרים בולטת המגמה להציג את הערבים ככלל כחולמי חלומות, מנותקים מהמציאות וחסרי יכולת. במיוחד רבים חצי הלעג שנשלחו לעבר דמותו של נאצר, אך גם "חוסי" (חוסיין) ויתר מדינות ערב מהווים מטרות ללעג מושחז. ההתמודדות עם הערבים, לפי הספרים האלה, "בראה" את ישראל מחדש וכך שחררה את הישראלים מכל חולשותיהם. במכתב דמיוני מגמאל עבד א־נאצר ובסופו "חתימתו" בשפה הערבית, מסביר קישון בשמו של נאצר כי חולשתה של המדינה בחיי היום־יום הטעתה ופיתתה אותו לתוקפנות.[75]

באלבומי המלחמה הובעה פעמים רבות האמונה בעליונותו הבלתי מעורערת של החייל והלוחם הישראלי (והטייסים בראש) לעומת נחיתותו המלאה של החייל והלוחם הערבי. לסקוב כתב: "בכל, פרט לכמות, עלה צה"ל על צבאות ערב. הוא ירה טוב יותר, הוא אומן טוב יותר, היה לו יותר אומץ והוא נלחם למטרה צורקת יותר — קיום הבית השלישי."[76] בקרבות האוויר הוכחה עדיפותו של הטייס הישראלי על כל יריב במרחב כולו.[77] בתיאור גורמי הניצחון העלה על נס קצין חינוך ראשי, מרדכי בר־און, את רוחם של החיילים שהיו מוכנים להסתכן ולהתמיד בהסתערות עד שהאויב הובס.[78]

מתוך אפרים קישון וקריאל גרדוש **סליחה שניצחנו**

בנאומו במסדר הניצחון לאחר המלחמה, העמיד שמואל ("גורודיש") גונן, מפקד חטיבה 7, את גבורתם של חייליו במישור של ההיסטוריה של העם היהודי כמופת החורג בעוצמתו מן המציאות. עוז לִבם, כך טען גונן, גרם למוות להתבייש בפניהם:

> עמנו למוד המלחמה על קיומו — שוב נלחם על חייו והפעם פגע הברזל בברזל וצבאות האויב הוכו מכה ניצחת. אתם הייתם חוד החנית של התקפת השריון על קליפתו הקשה של הצבא המצרי בקרב תנופה אכזרי ומר, מלא הוד וגבורה ... בכל מקום שעברנו השארנו מאחורינו שלדים שרופים, טנקים מתפוצצים וגוויות חרוכות. אל המוות הישרנו מבט והוא השפיל עיניו. לא הסבנו ראשינו אל יקירינו שעם רכב ברזלם עלו באש. לא עמדנו על הדם — ובחמת זעמנו הבאנו ברעם שריוננו את המוות — לתוך לבו של האויב, עד שהכרענוהו כליל, ושחררנו את עמנו מסיוט ההשמדה המיידית, שאיים עליו על ידי אויב אכזר. כי כיהודים נלחמנו, על חיינו נלחמנו, ובזעם נלחמנו. גבורת ההמונים שהתגלתה אצלנו — לא שיערנוה מראש, ועמנו — לא במקרה קיים לעד, ואכן נצח ישראל לעולם יישאר. רעיי הלוחמים, אתם בעצמכם לא ידעתם על הוד גבורתכם. כשראיתי את השריונים נחדרים ועולים באש והאנשים — אתם — ממשיכים מתוכם במלחמה, ידעתי כי האיש הוא הפלדה והשריון — מתכת בלבד ...[79]

מדבריו של שמואל ("גורודיש") גונן ללוחמים עולה כי האיום שעמו התמודדו הלוחמים היה "השמדה מיידית" וכי אומץ לבם נבע מהעובדה כי נלחמו על חייהם כיהודים. בשנת 1967 היה זיכרון השואה עדיין טרי למדי והקשר אל רצח העם היהודי היה מובן מאליו ונהיר לכול. הסכנה הביאה להתעלות עד כדי התעלמות מן הסכנה, ואפילו מַחֲברים שנפגעו במהלך הקרב — עד שהושג הניצחון על האויב. הלחימה של היהודים במלחמת ששת הימים הייתה חוליה נוספת בהיסטוריה של העם היהודי שנאלץ להילחם על חייו מעת לעת — וגם הפעם לא הכזיב. רק כך, לדעתו של גונן, הצליח העם היהודי לשמור על קיומו. למרות המסר הכוחני העולה מדבריו, גונן גם הוא מציב את האדם ורוחו במרכז ולא את הטנק.

הרמטכ"ל יצחק רבין, במעמד קבלת תואר דוקטור כבוד שהעניקה לו האוניברסיטה העברית, הבליט בנאומו את עדיפותם של מפקדי צה"ל על מפקדי האויב. היתרון העיקרי שבו מכירה האוניברסיטה עם הענקת התואר לרמטכ"ל הוא "יתרונו הרוחני והמוסרי" של צה"ל. לדבריו, דווקא הלוחמים, שראו מקרוב בנפול חבריהם בקרב, לא שמחו לאידו של האויב. ייתכן שהדבר נעוץ בכך שהעם היהודי

לא חונך לכך — "ויודע אני שהמחיר הנורא ששילם האויב, נגע אף הוא עמוק בלבם של רבים מהם. יתכן, שהעם היהודי מעולם לא חונך ולא הורגל לחוש שמחת הכיבוש והמנצח, ולכן הדבר מתקבל ברגשות מעורבים."[80]

באלבומים באה לידי ביטוי התקווה כי דווקא לאחר המלחמה השלישית, נוצר סיכוי לשלום. זאת מאחר שהמאבק המתמיד במשך עשרים שנה הוכיח כי העם היהודי בישראל מוכן להילחם למען ארצו ודבק בה. ישראל, מצדה, רוצה בשלום ומוכנה לתרום את חלקה לקידומו של המזרח התיכון.[81] בדבריהם של ראש הממשלה לוי אשכול ושר החוץ אבא אבן, המובאים בפירוט באלבומים, בא לידי ביטוי חזון מפורט ומרשים של השלום שבו תשתלב ישראל במרחב ותהפוך מטריז בין המדינות והעמים לגשר.[82] אלוף (מיל') יגאל אלון, שר העבודה, כתב כי "היעד האמיתי שלנו הוא השלום." ישראל שואפת להגיע לשלום עם מדינות ערב. הון עתק מבוזבז על מרוץ החימוש בשעה שהעמים במרחב משוועים לפיתוח כלכלי וחברתי. גם ישראל הייתה מעדיפה להשקיע את ההון המועט שברשותה בפיתוח כלכלי וחברתי, במקום בפיתוח צבאי.[83]

במחקר הדימויים עולה תמיד שאלת היחס בין הדימויים לבין המציאות ההיסטורית. הדימוי מטבע בריאתו כולל הטיות שונות, העשויות לנבוע מדעות קדומות וסטראוטיפים ובמיוחד כאשר מדובר ביחס לבני תרבות או לאום אחרים. התפקודים הנוספים של הדימויים — ובמיוחד דימויי האויב — כאמצעי לחיזוק הלכידות הפנימית בתוך חברה הנתונה בעימות או כדי להגביר את גיוס המשאבים למלחמה ואת יעילותו של המשטר והעומדים בראשו, מובילים גם הם לשיבוש היחס שבין דימויי האויב למציאות. אולם בשאלה זו יש לדון בהסתייגות מסוימת; המציאות ההיסטורית חמקמקה מטבעה ותמונה בהירה יותר שלה מתקבלת רק בדיעבד ובדרך כלל רק לאחר עשרות שנים, כאשר הארכיונים נחשפים למחקר היסטורי. מבחנם של הדימויים הוא בראש ובראשונה מבחן המציאות המיידי. צבאות ערב וגמאל עבד א־נאצר שגו בהערכת כוחו של צה"ל ערב מלחמת ששת הימים. הפער בין הדימוי של צה"ל כאויב לבין יכולתו היה חריף מדי ומכאן התבוסה. יגאל אלון כתב בעניין זה: "מדהים הדבר עד כמה טעתה הכת הצבאית המצרית בהערכת המצב. היא הקלה ראש בעוצמתה של ישראל למרות נצחונותיה בעבר והגזימה בכוחה היא למרות מפלותיה של מצרים, לא רק מידי ישראל אפילו מידי השבטים הלוחמים בתימן."[84] מבחינתו של צה"ל, התוצאה מעידה כי הערכת יכולתו העצמית מול צבאות ערב הייתה נכונה בבסיסה וככל הנראה אף הייתה הערכת יתר מסוימת של האויב הערבי. ברור כי ברמת סיכון גבוהה כל כך, הערכת יתר של האויב עדיפה על הערכת חסר.

אולם השאלה המרכזית שלאורה יש לבחון את הדימויים היא אחרת. נראה כי צריך לבחון את הדימויים לנוכח הנסיבות ההיסטוריות כפי שהיו ידועות בזמן שהתרחשו האירועים ולהציב את השאלה כך: האם מערכת הדימויים של האויב הערבי נשענה על יסודות עובדתיים מוצקים והתאימה למציאות כפי שהייתה ידועה אז? שאלה זו, מן הבחינה של המחקר ההיסטורי של הדימויים, היא פורייה ומשמעותית יותר מאשר ההשוואה של הדימויים שרווחו בתקופה ההיסטורית הנחקרת עם התוצאות המאוחרות של המחקר ההיסטורי.

בניסיון ראשוני להשוות את מערכת דימויי האויב שקדמה למלחמה עם "רוח התקופה" והנסיבות ההיסטוריות, נראה כי הערכת האיום הנשקף לישראל אם תובס לא הייתה מנותקת מן המציאות כפי שהובנה באותה עת. הבנת המציאות התבססה במידה רבה על עובדות, שאמנם אפשר לחלוק על הפרשנות שניתנה להן, אך אי־אפשר לבטל את קיומן. מחוץ למידע השוטף על צעדיו של נאצר והיערכות העולם הערבי, לא חסכו הערבים כל מאמץ כדי לשכנע את ישראל באיום הצפוי לה, אם תובס במלחמה. השאלה באיזו מידה התכוונו לבצע את איומיהם היא במידה רבה חוכמה שבדיעבד. היו ראיות רבות לכך שהערכת האיום הייתה סבירה ביחס לנסיבות ההיסטוריות ולידע שהיה אז על כוונותיהם של הערבים. האלוף יהושפט הרכבי, במחקרו החלוצי שהתפרסם בשנת 1968 ("עמדת הערבים בסכסוך ישראל־ערב"), הגיע למסקנה ברורה וחד־משמעית וזאת בהסתמכות ישירה על מקורות ערביים רבים, כי לדעת הערבים לא הייתה שום הצדקה לקיומה של ישראל והיעד המשותף לערבים הוא חיסולה הגמור, אם בדרך צבאית ואם בדרכים אחרות. בשאלת כוונתם של הערבים לבצע רצח עם ("ג'נוסייד"), סבר הרכבי כי תעמולת הזוועה נגד ישראל עלולה הייתה להכשיר את הדרך לרצח עם. תיאור האויב כמפלצת בלתי אנושית, כפי שתוארה מדינת ישראל, עלול להוביל לדה־הומניזציה שלו (לכך שלא ייחשב לאנושי) ולכן כל פעולה נגדו תהיה מוצדקת.[85]

צילומי הנעליים הפזורות במדבר, הפגיעות במטוסים ובטנקים, שלל וחיילים שבויים, יצרו את התחושה שישראל נהנית מעליונות תרבותית שבאה לידי ביטוי הן ברוח הלחימה וביכולת הטכנולוגית והן ביתרונה האיכותי והמוסרי. אמנם באלבומים מופיעים מאפיינים של דימויי האויב כפי שנוצרו בימי מלחמת העצמאות ואפילו לפניה; הערבים מזוהים כחוליה נוספת ברודפי העם היהודי בכל הדורות וכחוליה הבאה אחרי רצח העם היהודי בשואה – כלומר – ממשיכי דרכם של הנאצים. הציור השלילי של הערבים כאויב כולל מאפיינים מוכרים מסכסוכים אחרים כגון פגיעה במקומות קדושים, הצתת יבולים, תאוות רצח ואלימות לשמה. אולם האלבומים עוסקים בעיקר ב"בריאה מחדש" של היהודים בארצם ובמדינתם –

כביכול, מלחמת העצמאות הסתיימה למעשה במלחמת ששת הימים. מסיבה זו כורכים חלק מהאלבומים את עשרים השנים הראשונות כמקשה אחת ומציגים כמכלול אחד את ההתמודדות הצבאית־ביטחונית ואת תהליכי הבנייה של מדינת ישראל.

ראוי להדגיש כי הפתולוגיה החריפה של שנאת האויב, המוכרת היטב מסכסוכים אחרים, נעדרת מהם לחלוטין. אין באלבומים תעמולת זוועה נגד הערבים או הטפה לשנאה שהיא חלק חשוב בהשחרת דמותו של האויב. האופן שבו מוצגת השליליות של הערבים כאויב הוא מתון מאוד בהשוואה לדרכים הבוטות של הצגת האויב בתעמולה הערבית מיום קומה של מדינת ישראל ועד היום, בתעמולה האנטישמית נגד היהודים, בתעמולה בין הצדדים הנלחמים בשתי מלחמות העולם וב"מלחמה הקרה". בסכסוכים אלה בולטת מאוד המגמה לביטול האנושיות של האויב, לייחוס כל הרוע כלפיו, ומכאן — הצדקת ההרג ללא הבחנה במלחמה, ואפילו רצח עם, כפי שקרה בשואה.[86] התעמולה הערבית בארצות ערב הלכה בעקבותיה של התעמולה הנאצית והיא רצופה עד היום (וגם במצרים וירדן לאחר החתימה על הסכמי השלום) ביטויי שנאה חריפים ביותר נגד ישראל והיהודים וקריאה מפורשת להשמדת העם היהודי ומדינתו.[87] באופן פרדוקסי, ביטויי השטנה הקשים ביותר באלבומים הם בדרך כלל קריקטורות וציטוטים שפורסמו בעיתונות בארצות ערב והובאו באלבומים כדי להוכיח את אמיתותה של הסכנה וכדי לבטא את כוונותיו של האויב.

בולטת באלבומים הנטייה להציג את צה"ל כצבא מוסרי, המטפל היטב בשבויים, באוכלוסייה האזרחית ובמקומות הקדושים. עורכי האלבומים מצאו לנכון להבליט דימוי זה לצד טנקי האויב המעלים עשן והמטוסים הפגועים. יש בכך כדי להעיד על החשיבות של השמירה על צלם אנוש בעיניו של הציבור בישראל. גם כאשר סכנת ההשמדה נחשבה וראית, וגם מול אויב שאכזריותו ושנאתו נחשבו כעובדה מוצקת — נשמרו המוסריות והאנושיות כערכים נורמטיביים שמן ההכרח להעלותם על נס. שיכרון הניצחון וההתפעמות מן הכוח, שרווחו לאחר המלחמה, לא ביטלו תפיסות יסוד אלה.

עם זאת ברור כי אלבומי הניצחון, יחד עם גיליונות תרבותיים נוספים, תרמו את חלקם לעיוורון שפקד את המדינה והחברה בישראל ואשר הוביל להתעלמות מן ההכנות של מצרים וסוריה למלחמת יום הכיפורים. במשך שש שנים הצליחו מצרים וסוריה להתאושש, לבנות את צבאותיהם מחדש ולהציב איום חמור על מדינת ישראל. דימוי ה"נעליים בחולות" הוכח כחרב פיפיות, כיוון שהאמונה הניצחת בנחיתותם של הערבים כלוחמים ובעליונותו של הלוחם הישראלי הייתה בין הגורמים שמנעו את היערכותו של צה"ל במועד וגרמו להלם שפקד את החברה והמשטר בישראל עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים.

הערות

1. דיון נרחב בהיבטים התאורטיים והפניה למקורות ראו: ישראל בן־דור, **דימוי האויב הערבי ביישוב היהודי ובמדינת ישראל 1947־1956**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" בהדרכת יואב גלבר ועוז אלמוג, אוניברסיטת חיפה, 2003. כמו כן ראו: הנ"ל, "דמות האויב הערבי בתש"ח", **מערכות**, 407 (יוני 2006), עמ' 46–55; הנ"ל, "חדרה ו'השאלה הערבית' **'החאן': אסופה לחקר חדרה והמושבות**, מוזיאון "החאן", חוברת 2 (אוגוסט 2005), עמ' 33–73.
2. תום שגב כינה את התקופה הסמוכה למלחמה "ימי האלבומים". תום שגב, **1967: והארץ שינתה את פניה**, כתר, ירושלים, 2005 (להלן: שגב, 1967), עמ' 462–463.
3. ראו למשל: בנימין גפנר (עורך), **אלבום סיני**, (עברית, צרפתית ואנגלית), לדורי, תל־אביב 1957; **מבצע סיני**, מ' בירן, תל־אביב, תשי"ז.
4. השיקול של הגדלת התפוצה בא לידי ביטוי גם בעובדה שהאלבומים היו דו־לשוניים ואף תלת־לשוניים. לצד העברית, הובאו הטקסטים והכיתובים הצמודים לתמונות בתרגום לשפות נוספות — אנגלית, צרפתית, יידיש ועוד. הפורמט הרחב, ההידור החיצוני (לעתים בציפוי בצבעים שונים עם אותיות זהב), הצילומים המוגדלים לעמוד שלם ואף לשני עמודים, הכיתובים שניסו להיות קולעים והרב־לשוניות — כל אלה הרחיבו מאוד את מעגל ההשפעה של האלבומים. אפשר לומר שבהכללה, לגבי הרוב היהודי במדינת ישראל, כמעט בכל בית היה "אלבום ניצחון" אחד לפחות. השפעתם הרחיקה ככל הנראה גם לחו"ל.
5. ראו על המשיחיות והתרוממות הרוח הדתית שאפיינו את התקופה הראשונה שלאחר מלחמת ששת הימים בספרה של יונה הררי, **משיח רבוב של טנק**, הקיבוץ המאוחד, ירושלים, 2002 (להלן: הררי, 2002).
6. אל"ם מרדכי בר־און (עורך), נתן שחם (כיתוב), **שישה ימים 5.6.67 צבא הגנה לישראל**, מטכ"ל קצין חינוך ראשי/משרד הביטחון, 1968 (להלן: בר־און, 1968).
7. על תפיסת הזמן וההיסטוריה היהודית בעקבות המלחמה ראו בהרחבה אצל יעקב ידגר, **הכיסור שלנו**, אוניברסיטת חיפה/פרדס, ירושלים, 2004, עמ' 36–43.
8. הנוסח המלא לפי אהד זמורה (עורך), **הניצחון: מלחמת ששת חימום תשכ"ז 1967**, לוין אפשטיין, תל־אביב [ללא שנה] (להלן: זמורה, הניצחון), עמ' 39. חלקה הראשון של הפקודה צוטט במקומות רבים. ראו, למשל, בר־און, 1968, עמ' 11.
9. **שם**, עמ' 121.
10. **שם**, עמ' 161. ראו גם עמ' 180.
11. יצחק גוטוטר (עורך), **צה"ל בגבורתו**, "מסביב לעולם", 1967 (להלן: גוטוטר, 1967); ג' בנימין (עורך), **אלבום מלחמת הניצחון תשכ"ז**, לדורי, תל־אביב (להלן: בנימין, מלחמת הניצחון). הכיתובים לתמונות תורגמו לאנגלית. כולל: "תולדות מלחמה אחת" מאת אריה חשביה. הטקסט תורגם במלואו גם לצרפתית ואנגלית: בר־און, 1968. מרדכי בר־און היה קצין חינוך ראשי של צה"ל בשנים 1963–1968 והאלבום גם הוגדר כ"אלבום צה"ל"; דוד פאיאנס, **שלום ואש: ישראל תש"ח־תשכ"ח**, עמיחי, תל־אביב, 1968 (להלן: פאיאנס, 1968); זמורה, **הניצחון**. האלבום יצא לאור גם בעטיפות בצבעים אדום, כחול וירוק, עם אותיות זהב המוטבעות עליהן; בנימין זאב לוי, **עשרים שנה למדינת ישראל: במלים ובתמונות**, ברונפמן, תל־אביב, 1968 (להלן: לוי,

1968); נפתלי ארבל (עורך), **מלחמת ששת הימים**, מ' מזרחי, תל־אביב, 1967 (להלן: ארבל, ששת הימים). האלבום בעטיפה אדומה ועליה אותיות בזהב. יחד עם כרך זה, באותו מארז, הובא כרך נוסף, אף הוא בכריכה אדומה עם אותיות זהב — **מלחמה וניצחון**. מטרת כרך זה הייתה לתאר את המלחמה על כל חיבטיה. בראש הכרך הובאה סקירה פרי עטו של שר העבודה, אלוף יגאל אלון, ובגוף הכרך סקירות של שבעה עיתונאים. בכרך צילומים בשפע ומרשמי קרב שבהם האויב אינו מופיע. נפתלי ארבל (עורך), **מלחמה וניצחון**, מ' מזרחי, תל־אביב, 1967 (להלן: ארבל, מלחמה וניצחון); **ששת ימי מלחמת הניצחון, תשכ"ז**, הסברה לעם, תל־אביב, יולי 1967; גרשון גרא (עורך), **שחרור ירושלים ואיחודה**, ספרי צבר, תל־אביב, 1969.

12. ראו למשל בסקירתו של נפתלי ארבל — ארבל, ששת הימים, עמ' 14.
13. ראו בפתח האלבום: ארבל, ששת הימים, בהקדמתו של ר"ל (מיל') חיים לסקוב ובדברי הפתיחה של דוד פאיאנס לאלבום **שלום ואש** (פאיאנס, 1968). איומים אלו נקלטו ונתפסו בשנות החמישים כרציניים ביותר. ברוח זו הוכנה הערכת המודיעין ל"מקרה הכל" — התקפה כוללת של צבאות ערב על מדינת ישראל. החשש מפני "הסיבוב השני" עמד ברקע להשתתפותה של ישראל במלחמת סיני (1956) כאשר בעקבות עסקת הנשק הצ'כית־מצרית נראה היה שהצבא המצטייד לקראת מלחמת חורמה בישראל. ראו בעניין זה: אוסף מרדכי גיחון, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, מקרה "הכל" הערכת מודיעין 1954, כ"ט בטבת תשי"ד, דצמבר 1953; שמעון גולן, **גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל, 1953־1949**, מערכות, תל־אביב, 2000, עמ' 212-245.
14. דניאל מולד, "שמיים טהורים", בתוך: ארבל, מלחמה וניצחון, עמ' 24.
15. פאיאנס, 1968.
16. יהושפט הרכבי, "הסכסוך הערבי ישראלי", בתוך: אלוף יהושפט הרכבי, **בין ישראל לערב**, מערכות, תל־אביב, 1968, עמ' 21.
17. גבריאל בן־דור, "ישראל של 1967: מעמדה הבינלאומי ודימוייה העצמי ערב מלחמת ששת הימים", בתוך: אשר סטר (עורך) **שישה ימים — שלושים שנה**, מרכז רבין לחקר ישראל/עם עובד, תל־אביב, 1999, עמ' 31-44.
18. עירית קינן, "מלחמת ששת הימים כמראה לעידן תקשורתי שחלף", בתוך: אשר סטר (עורך) **שישה ימים — שלושים שנה**, מרכז רבין לחקר ישראל/עם עובד, תל־אביב, 1999, עמ' 215-216.
19. מצוטט אצל גוטוטר, 1967.
20. ארבל, ששת הימים. השוו גם בהקדמה של האלוף חיים הרצוג אצל זמורה, הניצחון.
21. גוטוטר, 1967, ציטוט מדברי הרמטכ"ל, ז' בסיוון תשכ"ז.
22. זמורה, הניצחון, עמ' 7.
23. ארבל, ששת הימים, עמ' 6.
24. בר־און, 1968, עמ' 38.
25. פאיאנס, 1968.
26. **שם**.
27. בנימין, מלחמת הניצחון.

28. אצל בנימין, מלחמת הניצחון.
29. ראו בהקדמה של האלוף חיים הרצוג, זמורה, הניצחון.
30. **שם**, שם. ראו את תיאור ההיזדרדרות למלחמה וצעדיה של מצרים בסקירתו של הרצוג אצל זמורה, הניצחון, עמ' 7–10.
31. בר־און, 1968, עמ' 8.
32. שם, עמ' 9. השווו גם בדבריו של אריה חשביה אצל בנימין, מלחמת הניצחון.
33. בר־און, שישה ימים, עמ' 9.
34. זמורה, הניצחון, עמ' 132.
35. ראו תיאור אצל זמורה, הניצחון, עמ' 136: "במרחבי סיני נעו ביום הרביעי למלחמה עשרות אלפי קצינים וחיילים מצריים, עייפים, ממורטטים, מוכים וצמאים, מנסים למצוא שביל שיוביל אותם הביתה..."
36. בנימין, מלחמת הניצחון; זמורה, הניצחון.
37. ארבל, ששת הימים, עמ' 103.
38. ארבל, מלחמה וניצחון, עמ' 19.
39. לוי, 1968.
40. אלי פודה, "דמוניזציה של האויב: נאצר והנאצריזם בעיני מקבלי ההחלטות בישראל", **המזרח החדש**, מ"ה (2005), עמ' 151–208.
41. ישראל בן־דור, **עשיו איש יודע ציד... דימויי הערבים (1947־1956)** (כתב יד), 2005, עמ' 97–99.
42. לוי, 1968.
43. בתוך: זמורה, הניצחון.
44. ארבל, ששת הימים, עמ' 302.
45. זמורה, הניצחון, עמ' 163–165.
46. בר־און, 1968, עמ' 57.
47. כפי שמצוטט אצל גוטוטר, 1967.
48. בר־און, שישה ימים, עמ' 31.
49. פאיאנס, 1968.
50. ראו אצל מיכאל אורן, **שישה ימים של מלחמת**, דביר, אור יהודה, 2004, עמ' 274–275.
51. זמורה, הניצחון, עמ' 163.
52. ארבל, ששת הימים, עמ' 248.
53. **שם**, עמ' 249.
54. אצל בנימין, מלחמת הניצחון.
55. ארבל, מלחמה וניצחון.
56. ארבל, ששת הימים, עמ' 266.
57. זמורה, הניצחון, עמ' 144–145.
58. **שם**, עמ' 166.
59. בתוך: בנימין, מלחמת הניצחון.

60. זמורה, הניצחון, עמ' 50.
61. **שם**, עמ' 80–83, 91.
62. ארבל, ששת הימים, עמ' 7.
63. בתוך בנימין, מלחמת הניצחון.
64. ארבל, ששת הימים, עמ' 298, 303. ראו גם אצל לוי, 1968. השוו גם בר־און, 1968, עמ' 194.
65. האלוף ישראל טל, מפקד גייסות השריון, בדף הקרבי ב־5 ביוני 1967, כפי שמופיע אצל גוטוטר, 1967.
66. בר־און, ששת הימים, עמ' 229. הדברים צוטטו באלבום מתוך ההקדמה של האלוף אברהם יפה לספר **אנו הלוחמים** בהוצאת עמיחי.
67. דבריו של עופר פניגר ז"ל, בן קיבוץ גבעת חיים שנפל בקרב על גבעת התחמושת. צוטטו אצל בר־און, ששת הימים, עמ' 230.
68. דברים שהובאו מ"שיח לוחמים" אצל בר־און, 1968, עמ' 230.
69. זמורה, הניצחון, עמ' 6–7.
70. ארבל, ששת הימים, עמ' 298.
71. גוטוטר, 1967.
72. ארבל, מלחמה וניצחון, עמ' 97.
73. **שם**, עמ' 105.
74. ישה ברזינר (עורך), אורי בן־יהודה (קריקטורות), ארט בוכוואלד (הקדמה והומורסקות), **נמר הנייר**, סביון, תל־אביב, 1968. הספר **נמר הנייר** קיבל את שמו מהתבטאותו של משה דיין ב־8 ביוני שלפיה צבאות ערב הם "נמר של נייר"; אפרים קישון — דוש [קריאל גרדוש], **סליחה שנצחנו**, מעריב, תל־אביב, 1967 (להלן: קישון ודוש, סליחה).
75. קישון ודוש, סליחה, "יא אחי אפרים".
76. ארבל, ששת הימים, עמ' 6.
77. בר־און, 1968, עמ' 23. על פעולת חיל האוויר ראו דניאל מולה, "שמיים טהורים", בתוך: ארבל, מלחמה וניצחון, עמ' 24–47.
78. בר־און, 1968, עמ' 9.
79. בר־און, 1968, עמ' 232.
80. גרשון גרא (עורך), **שחרור ירושלים ואיחודה**, ספרי צבר, תל־אביב, 1969. את הנאום חיבר אלוף־משנה מרדכי בר־און, מי שהיה אז קצין חינוך ראשי. הכוונה היא ל"שיח לוחמים", קובץ שביטא את הזעזוע החריף שגרמה המלחמה לצעירים, לוחמים מבני הקיבוצים, שביטא בין היתר את המפגש עם הערבים לא רק בלחימה אלא גם כאזרחים. בר־און עצמו עבד עם קבוצת הלוחמים כדי שהחומר יעמוד במגבלות הצנזורה. ראו מרדכי בר־און, עדותו של האיש מאחורי הנאום, כתוב: צבי צמרת וחנה יבלונקה, **העשור השני תש"ח־תשי"ח**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים, 2000, עמ' 405–408. דברי הלוחמים עברו עריכה והדברים הקשים ומעוררי המחלוקת עודנו או נמחקו. הספר הפך לרב־מכר: למעלה מ־100,000 עותקים נמכרו; שגב, 1967, עמ' 465–470; **שיח לוחמים: פרקי השיבה והתבוננות**, בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, תל־אביב, 1968; הדרי, 2002, עמ' 96–100.

81. דברי לוי אשכול בפתח האלבום, פאיאנס, 1968. בדבריו של דוד פאיאנס: "ידנו, יד המנצח, מושטת לשלום ואנו מוכנים לכתת חרבותינו לאתים, לבוא בברית אחווה ולקדם, שכם אחד, את כל מדינות המזרח התיכון."

82. דברי לוי אשכול בכנסת ב־12 ביוני 1967, אצל בר־און, 1968, עמ' 237; נאומו של אבא אבן ב־19 ביוני 1967, **ששת ימי מלחמת הניצחון**, תשכ"ז, הסברה לעם, תל־אביב, יולי 1967, בתחילת האלבום.

83. ארבל, מלחמה וניצחון, עמ' 12.

84. ארבל, מלחמה וניצחון, עמ' 14.

85. יהושפט הרכבי, **עמדת הערבים בממדך ישראל־ערב**, דביר, תל־אביב, 1968, עמ' 396–406.

86. ראו בהרחבה אצל Sam Keen, **Faces of the Enemy**, Harper & Row, San Francisco, 1986.

87. ראו בהרחבה אצל אריה סתיו, **השלום: קריקטורה ערבית**, זמורה ביתן, תל־אביב, 1996.

המאבק על האבהות

דימוי המנהיגים של מלחמת ששת הימים באלבומי הניצחון

בעז זלמנוביץ[1]

לניצחון אבות רבים ומלחמת ששת הימים הייתה ניצחון כזה. ככל מלחמה היא ייצרה מיתוסים של גבורה, אך בניגוד למיתוסי הגבורה שקיימים, או שהיו קיימים בתודעה הציונית והישראלית, העוסקים בגבורת הנופלים או בגבורתם של מעטים מול רבים,[2] מלחמה זו יצרה מיתוסים של גיבורים חיים שהובילו את ישראל לניצחון.

הנצחתם של גיבורים חיים שונה מזו של הנופלים.[3] אמנם אין מתעלמים מהנופלים במלחמה, אך עיקר הדגש הוא על גבורת החיים ועל פועלם, ובמילים אחרות — על יצירת מיתוס הגבורה של המנהיגים.[4] שונה הדבר מגבורת הלוחמים והמפקדים בשדה הקרב וחמקמק יותר, אולם כובד האחריות וההחלטות, המנהיגות והמצביאות, הן סוג שונה של גבורה. נוסף על כך, ביצירת הזיכרון של המלחמה עסקו אלה שגם היו מעורבים בניהולה, אותם גיבורים מנצחים המיועדים להיות המיתוסים הבאים של ישראל. בכך מעורבים רגשות, משקעי עבר, פוליטיקה וכוונות לעתיד.

במלחמה הובילו את המדינה ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל. הם היו המועמדים הטבעיים להפוך לגיבוריה. החשיבות לקביעת "מי הגיבור" שהוביל את המדינה לניצחון נובעת מכך שאותו גיבור ייצג, מעבר לעצמו, גם את הקבוצה שאליה הוא שייך. היה זה בסופו של דבר מאבק בין דורות, בין דור המייסדים של המדינה לבין דור ההמשך, דור בני הארץ היורשים המיועדים. מעבר לכך, היה זה מאבק בין הצבא לבין הדרג המדיני־האזרחי על הבכורה בעיני הציבור.

מטרת המאמר היא להציג את השתקפות הדימוי של המיועדים להוות את המנהיגים והגיבורים הלאומיים באחד ממוצרי התרבות הפופולרי ביותר שלאחר המלחמה — ספרי הניצחון ואלבומי הניצחון. התמונות שהופיעו בהם, כמו הדימויים שהשתקפו בהן, הפכו לחלק מתודעתם וזיכרונם המשותף של רבים מתושבי מדינת ישראל, מרגע סיום המלחמה ולאורך השנים הבאות לאחריה. זהו, אם כן, הטעם לעשות שימוש בתמונות אלו כמקור ליצירת הדימוי ולניתוחו.[5] ראשית, יוצגו וינותחו

הספרים והאלבומים: ההיסטוריה, המאפיינים שלהם ועקרונות ניתוח התמונות שבהם. לאחר מכן ייבחנו הדימויים של לוי אשכול ראש הממשלה בעת המלחמה כגיבור האזרחי הפוטנציאלי וכנציג דור המייסדים. למולו יוצבו דימוייהם של משה דיין ויצחק רבין – מהנציגים המובהקים של דור בני הארץ ואנשי הצבא.

ספרות המלחמה ואלבומי הניצחון – הגדרה וניתוח

סיום מלחמת ששת הימים הביא לתחושות אחרות מאלו שהיו לפניה. פרץ של התלהבות, השתלהבות וגאווה בלתי ניתנים לתיאור תפסו את מקום הדכדוך והחרדה. ביטוי ראשוני ל"אופוריה"[6] ניתן במאמרים ובכתבות העיתונים שסיפרו את ניצחון צה"ל. מיד לאחר מכן, הופצו עשרות אלבומים וספרים שהנציחו ושימרו את זיכרון הניצחון ומחולליו. לצורך המחקר נסקרו 47 אלבומי תמונות וספרים תיעודיים אשר רובם הגדול יצאו מיד לאחר המלחמה בשנת 1967 ובראשית שנת 1968.[7] מהם המאפיינים של אותם ספרים ואלבומים? מה אפשר ללמוד מהם?

מרבית הוצאות הספרים, כמו משרד הביטחון ויחידות צה"ל, נטלו חלק בהוצאה ובהפצה של הספרים והאלבומים. גם גופים רבים אחרים הוציאו אלבומים וספרים אשר הציגו את חלקם בניצחון. כך, לדוגמה, הסתדרות העובדים,[8] הציונות הדתית ומפד"ל.[9] אלבומים מסוימים הוקדשו להנצחת פיקוד ספציפי[10] ואף לתיאור עלילותיה של חטיבה בודדת.[11] האלבומים והספרים הופצו בכמויות גדולות וזכו לפופולריות רבה כמתנות. האלבום **ששה ימים 5.6.67 – 10.6.67** שהוציא לאור משרד הביטחון, והיה באופן לא־רשמי האלבום הרשמי של המלחמה,[12] הופץ ב־120,000 עותקים בעברית ובעשרות אלפי עותקים באנגלית.[13] דוגמה נוספת היא ספרו של שבתי טבת **חשופים בצריח** שהיה לסמל של אתוס "עליונות השריון". ספר זה יצא לאור בפברואר 1968 ובתוך פחות מחודשיים יצאו לאור ארבע מהדורות; עד מהדורה זו עמדה המכירה על 30,500 עותקים,[14] והוא ממשיך להימכר עד היום.

אלבום ניצחון של מלחמת ששת הימים ניתן להגדיר באופן הבא: "ספר מהודר המכיל תצלומים רבים או שהם גורם דומיננטי בו, אשר יצא לרגל מלחמת ששת הימים, במשך השנה שלאחריה, על ידי גוף או גורם ישראלי."[15] לאלבום ניצחון של מלחמת ששת הימים מבנה אופייני: בפתיחה, בדרך כלל, מופיעים הקדמה או מבוא מטעם אישיות צבאית, כדוגמת יגאל אלון,[16] חיים לסקוב[17] וחיים הרצוג,[18] ולעתים פרשן צבאי כדוגמת אריה חשביה.[19] לרוב, מחולק האלבום למספר פרקים או שערים. השער הראשון מציג את "תקופת ההמתנה" ובו תמונות של החיילים בשטחי הכינוס, ותמונות של העורף והתגייסות העם. השער שמציג את חיל האוויר והצלחותיו, הוא הבא בתור. בהמשך ישנה חלוקה לפרקים הנוגעים לחזיתות או לפיקודים השונים ובהם מוצגות

תמונות מן הקרבות בחזית בצירוף מלל המתאר את מהלכי הקרב והווי החיילים. תמונות שמחה וניצחון של חיילים בגזרות השונות הן חלק אינטגרלי בכל פרק. לעתים מצורפות מפות ברמות פירוט שונות. בסוף האלבום קיים אזכור של הנופלים.[20]

לספר ניצחון סממנים דומים לאלבום הניצחון. ספר ניצחון או ספר תיעודי של מלחמת ששת הימים הוא ספר אשר יצא מיד לאחר המלחמה ומתאר את שאירע מנקודת מבט ישראלית. הספרים הם, לרוב, פרי עטם של כתבים צבאיים, ואפשר לראותם כ"אינסטנט היסטוריה"[21] נרגשת ובלתי אובייקטיבית. כמו אלבומי הניצחון, גם ספרי הניצחון מכילים תמונות, אך בספרים בחירת התמונות היא סלקטיבית יותר שכן אי־אפשר לכלול בהם מספר דומה של תמונות כמו זה המופיע באלבומים. הצורך בבחירה מחזק את הדימוי הנשקף מהתמונות המצורפות לספרים שכן הוא מעיד על בחירה לאחר חשיבה. הבדל נוסף בין הספרים לאלבומים הוא שבספרים מובאות — לעתים בגלוי ולרוב במובלע — מחלוקות וביקורות.[22]

הוצאת אלבומים וספרי ניצחון אינה ייחודית למלחמת ששת הימים.[23] לאחר סיום מלחמת העצמאות יצאו ספרים המנציחים את המלחמה,[24] הקרבות[25] והיחידות.[26] כך היה גם לאחר מבצע קדש.[27] קיימים מספר הבדלים בין ספרים אלו לאלבומים שיצאו בשנת 1967, למשל בפורמט, במספר התמונות ובגודלן. אולם ההבדל הבולט ביותר טמון בכך שבאלבומי הניצחון ובספרי הניצחון של המלחמות הקודמות היו מרבית המפקדים והחיילים כמעט אנונימיים ונטולי זהות אישית,[28] ואילו באלו שיצאו לאור לאחר מלחמת ששת הימים הייתה חשיפה עצומה של המפקדים. אם אחרי 1956 היה שימוש בדמותו של דיין כמצביא המערכה בלבד,[29] הפעם הכירו הכול את "דדו", "שייקה" ועוזי נרקיס, את אוגדת טל, את מוטה משחרר ירושלים ואת "שמוליק". דמויותיהם מופיעות באלבומי הניצחון ודבריהם הודפסו בספרים הרבים.[30] על־פי טרטקובר: "[זאת] תופעה שלא הייתה קיימת במלחמות הקודמות ומבטאת את תחילתה של האופוריה הגדולה ואת הפיכתו של דמות המצביא לגיבור לאומי מזוהה."[31] באלבומים השונים נעשה שימוש בתצלומים דומים וחלק מן התמונות חוזר במספר ספרים ואלבומים, עניין המסייע להחדרתן לתודעה הציבורית. דוגמה לכך היא תמונת דיין, רבין ואלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, הצועדים משער האריות לעיר העתיקה. תמונה זו הפכה לסמל הניצחון ושחרור ירושלים. הדימוי הופיע בדרכים מגוונות ורבות, ביניהן דגלונים, כרטיסי ברכה ו"שנות טובות".[32] תמונות נוספות שהפכו לסמלים שבהן לא הופיעו מפקדים בכירים, הן תמונת הצנחנים בכותל ותמונתו של חייל הטובל בתעלת סואץ ומניף רובה קלצ'ניקוב.[33]

אופן ניתוח האלבומים הוא איכותני־סמיוטי. מטרתו לבחון את תפקידי האלבומים והמסרים שהם נושאים בתמונותיהם דרך איתור מערכת הסימנים והמסומנים

האופייניים להם. הסמיולוגיה היא שיטה לניתוח איכותני של המשמעויות הטמונות במקבץ דוקומנטרי של מוצר תרבות. מגמתה לאתר את המשמעויות הטמונות ב"טקסט" בפירוקו למערכת סימנים שהם אוסף הגירויים הפיזיקליים המועבר מהמוצר לאדם, ושל המסומנים, שהם המשמעויות המטפיזיות שהסימנים מייצגים.[34] בהקשר זה יש לזכור שבאלבום, המסר מועבר דרך השילוב של התמונה, הכיתוב המתייחס אליה והקונטקסט שבו היא מוצבת. רק בבחינה של השילוב כשלם אפשר להבין את המשמעות הסמיוטית של התמונה. הדימוי נוצר, כאמור, במספר אופנים, בין השאר בתמונות ובמלל. התמונות נטבעות ונטמעות בנו במספר החזרות שלהן והכיתוב הצמוד אליהן. באלבום, המלל הוא חגיגי ומלא פתוס ולא מוזכרות מחלוקות, אולם כמו בתמונות, "אם אתה לא שם אתה לא קיים." התצלום משפיע על הדימוי והתדמית של האישיות המצולמת, כמו בחירתו והקונטקסט שבו הוא מוצב הנקבעים על־ידי העורכים.[35] עם זאת, ברגע שהרדפס התצלום והופץ לקהל הרחב, הוא יוצא משליטת הצלם והעורך, והדימוי הנשקף ממנו זוכה לפרשנות סובייקטיבית של הצופה. לפני שנפנה לבחינת הדימויים, יש צורך להזכיר כי נושא זה, כפי שטוען בר־און, חמקמק למדי וזאת בשל שלושה קשיים עיקריים:[36] המאמר אינו מקיף וממצה את כל החומר שיצא אחרי המלחמה, אלא מתמקד בסוג אחד של טקסט;[37] נוסף על כך, יש תיקוף כללי בלבד לכך שאבחנותיהם של העורכים, הסופרים ומחברי הטקסט של האלבומים משקפים את הדימוי הקולקטיבי של אשכול, דיין ורבין; ולבסוף, הניתוח הסמיוטי במאמר זה משקף בעיקר פרשנות אישית של תמונות וטקסטים ואינו חושף עובדות כמותיות מוצקות.

דימויי לוי אשכול — "הנעבעך מאוקראינה"[38] או "שמשון דער נעבעבכדיקער"?[39]

בשנים האחרונות דומה שמתקיים תהליך של החזרת אשכול למקומו כראש ממשלה חשוב בתקופה מרכזית בחיי מדינת ישראל. הזמן שחלף מאז מותו (1969), האירועים שעברו על מדינת ישראל ומעל לכול הגעגועים למנהיג יציב, שקול ושואף לקונצנזוס, מאירים את צדדיו החיובים.[40] מעבר לחלקו הרב בבניין הארץ ופיתוח הכלכלה והמשק, מודגש חלקו של אשכול בהכנת הצבא לקראת מלחמת ששת הימים.[41] מה שנתפס כהססנות, חולשה ופחד טרם מלחמת ששת הימים, נתפס כיום כאחריות וכרצון להימנע ממלחמה. מאמרים שהופיעו בעת האחרונה מציגים את אשכול באור חיובי יותר ביחס ל"תקופת ההמתנה" ולניהול המלחמה.[42] מובלט גם הפן האקטיבי של אשכול אשר דחף לכיבושים ולהתקפיות כאשר הוחלט לפתוח במלחמה.[43] אולם למלחמת ששת הימים הגיע אשכול כאשר האהדה כלפיו בשפל. באחת־עשרה שנותיו

כשר אוצר (1952–1963), זכה ביחס אוהד מצד הציבור והתקשורת באופן יוצא דופן לנושא תפקיד זה.[44] בשיא הפופולריות הוצא אלבום תמונות לכבודו של אשכול.[45] בשנת 1965, ניצח אשכול בבחירות לכנסת בראשות מפא"י, וניצח באופן אישי את בן־גוריון.[46] אולם שנת 1966 והמחצית הראשונה של 1967 עמדו בסימנם של המיתון הכלכלי החריף והירידרות המצב הביטחוני. במדינה שרר מצב רוח עגום שהתבטא באמירה: "שהאחרון יכבה את האור."[47] מצב זה הוביל לירידה חריפה בפופולריות של אשכול כראש הממשלה. עיקר האכזבה נבע מאשכול, שהיה שר אוצר בתקופה של שגשוג, וכראש ממשלה, בלשונם של דנקנר וטרטקובר: "הוא הפיל עלינו את המיתון הזה". דימויו של אשכול "כיכב" בחוברות בדיחות מצוירות כדוגמת "כל בדיחות אשכול"[48] שהמוטו שלה היה: "חוברת קטנטנה זאת באה לאסוף את כל בדיחותיה של תקופת אשכול – ההנאה היחידה שתקופה זו הביאה לישראל."[49] גולדשטיין מצביע על כך שמערכת סבוכה של סיבות, אישיות וכאלו הקשורות למצב במדינה, הביאו לירידה בפופולריות של אשכול.[50] הסיבות הן חשובות, אולם אינן מעיסוקנו כאן. אנו נבדוק את הדימוי של אשכול כפי שנשקף מאלבומי הניצחון שלאחר המלחמה.

תמונה 1 מתוך שמואל שמחוני (עורך) **הניצחון הגדול בתמונות**

בניגוד לתיאור ירידת הפופולריות של אשכול בקרב האזרחים טרם המלחמה, 13 מתוך 37 תמונותיו שנמצאו במקורות עוסקות במפגש עם חיילים.[51] בתמונות נראה אשכול מוקף חיילים ולא ניכרת תחושת ריחוק בינו לבין העם (תמונה 1). באחד המקורות מציין הכיתוב לתמונה: "ראש הממשלה לוי אשכול והשר מנחם בגין מבקרים בסיני לאחר הנצחון ומתקבלים בתשואות על ידי החיילים".[52] האם הדבר מעיד על העלייה בפופולריות? קשה להעריך או לדמיין. בכל המקורות שנסקרו נמצאה רק תמונה אחת שבה נפגש אשכול עם אזרחים. על־פי ארכיון התצלומים הלאומי, זוהי תמונה מביקור שעשה אשכול ב־10 ביוני בצפון לאחר שהורחקו קני התותחים הסורים. העורך שבחר לכלול את התמונה באלבום שיקף אולי את דעתו על אשכול או את הלך הרוח הכללי בכך שבחר להציב בעמוד הנגדי תמונת פגר פרה שנפגעה בהפגזה סורית.[53] יש לזכור כי זוהי תמונה בודדת ועל כן קשה להסיק ממנה מסקנות חד־משמעיות, אך היא מצטרפת להלך הרוחות.

האם אשכול מסמל את איחוד העם, כפי שמצופה מראש מדינה בעת מלחמה? ניתן להעריך שמשכה הקצר של המלחמה לא אפשר לאשכול להירשם בזיכרון המשותף כמנהיג העם והצבא במשך הקרבות, כדוגמת דוד בן־גוריון במלחמת העצמאות.[54] אך מה עם דימויו כראש ממשלת הליכוד הלאומי וכמי שהביא לאחדות השורות טרם הקרב? בתמונה המציגה את ממשלת הליכוד הלאומי שהוקמה ב־1 ביוני, אשכול כלל אינו מופיע. לעומת זאת מופיעה תמונה משותפת לאשכול ומנחם בגין שצורף לממשלה בפעם הראשונה מאז קום המדינה. תמונה זו מופיעה במספר מקורות,[55] אך רק באלבום אחד מציין הכיתוב את לכידות העם, וזאת אגב שימוש בדברי אשכול עצמו: "אנו מלוכדים וחזקים כפי שלא היינו מעולם".[56] במקום אחר, ממוקמת תמונתו של אשכול מול תמונות אחרות, וההקשר שנוצר בין התמונות מציג את אחדות העם.[57] אפשר, אם כן, לומר שאשכול לא זכה לדימוי של מלכד השורות. ניתן לשער שהתנגדותו להקמת ממשלת הליכוד הלאומי, ובעיקר התנגדותו להצטרפותו של דיין,[58] לא נשכחה ולא הובנה,[59] ולכן לא הוצג כדמות המאחדת והמלכדת את העם.

הדימוי הבא שייבחן הוא דימוי המנהיג הצבאי או המנהיג המאציל מרוחו על הצבא. בגלל משכה הקצר של המלחמה, חיוני היה לבקר באתרי ניצחון[60] קרוב ככל האפשר לזמן התרחשות הקרב, וזאת כדי ליצור דימוי של מצביא בעת לחימה. ביקורים כאלה אפיינו בעיקר את דיין. דוגמה מובהקת לכך היא תמונת שער האריות. באלבומי הניצחון, אשכול "לא צעד" בשער האריות. אמנם תמונה כזו שבה נראה אשכול מבקר בעיר העתיקה שעות אחדות אחרי דיין ורבין כן צולמה,[61] אך היא אינה מופיעה באלבומים ובספרים. במקום זאת, מופיעות תמונותיו בחליפה הדורה

ובכובע חגיגי בחום הירושלמי של יוני,[62] ועומדות בניגוד עז להופעה הקרבית של דיין ורבין. השניים נראים כנכנסים עם הכוחות הפורצים, ואילו אשכול מוצג כמבקר לאחר הקרבות, ומושווה בכך למבקרים אחרים כמו נשיא המדינה ובן־גוריון.[63] זוהי תרומה נוספת לחיזוק דימויו של אשכול כמנותק מהלחימה ומההשתתפות בהכרעת הקרבות.[64]

תמונות אחרות שצולמו ברמת הגולן יכולות לשקף את הדימוי הקרבי־לוחמני. בתמונות הללו מצולם אשכול יחד עם דיין, דדו ומפקדים בשטח, "אי־שם" בחזית הצפון. תמונה זו חוזרת בשמונה אלבומים וספרים, בשלוש וריאציות[65] המשקפות את נקודת המבט של עורך האלבום או מחבר הספר. בחלק מהמקרים אין כיתוב לתמונה, אולם אפשר לחברה לאחד משלבי ההתקפה על רמת הגולן על־פי מיקומה ברצף: לפני ההתקפה, במהלכה או לאחריה. במקרים אחרים אפשר להבין על־פי הכיתוב את הקישור שעשה עורך האלבום בין התמונה להתרחשות ולתפקידו של אשכול: למשל, לפני הקרב: "ראש הממשלה ושר הביטחון עורכים ביקור בגזרת הפיקוד שם מציג לפניהם אלוף הפיקוד כוחות ערוכים לקרב ומצפים לפקודה"[66] או במהלך הקרב: "התייעצות בין ראש הממשלה, שר הביטחון, סגן הרמטכ"ל ואלוף

תמונה 2 מתוך דניאל רוזנבלום **אלבום הניצחון**

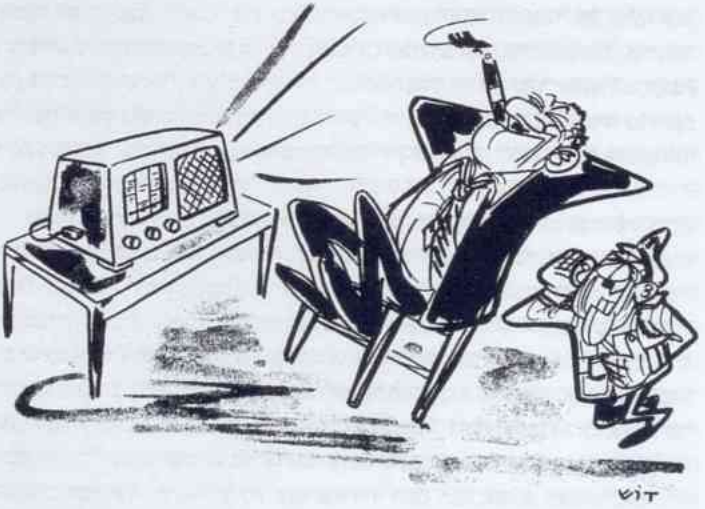
פיקוד הצפון"[67] או אחרי הקרב: "ראש הממשלה בסיור ברמה הסורית לאחר כיבושה, נלוו אליו שר הביטחון משה דיין, הרמטכ"ל יצחק רבין ואלוף פיקוד הצפון דוד אלעזר".[68] מעבר לכך, בתמונה לא נראה שדה קרב ואין חיבור ישיר למערכה.[69] חוסר החלטיות לגבי מעורבותו של אשכול בהובלת הצבא במהלך המלחמה משתקף גם באופן שבו הוא עומד בתמונה שנבחרה – כמנותק מהמפקדים המתייעצים ודיין במרכזם.[70] כך או כך נראה שבמרבית הפרסומים לא מוצג אשכול כמנהיג צבאי גם בהקשר זה.[71]

לאשכול, אם כן, אין דימוי של מנצח והוא אינו מקבל עוצמה מנהיגותית משל עצמו. דימויו נשען לרוב על אחרים, כדוגמת תמונתו עם רבין והאלוף ישראל טל[72] (תמונה 2). אז מקבלת תמונתו את הכותרות הבאות: "שלישיה של עוצמה"[73] ו"כתף אל כתף לקראת הנצחון".[74] כלומר, אשכול הוא שותף להנהגה הצבאית ולניצחון.[75] דימוי השותפות בהנהגה הצבאית בא לידי ביטוי גם באותם פרקים העוסקים במפקדים. במקרה זה, אשכול ניצב באותה עמדה כמו דיין ורבין,[76] אולם מספר המקורות המציבים את אשכול בעמדה זו הם מעטים יחסית למקורות שבהם מוצגים כך שני האחרים. כעבור שנה וחצי מתום המלחמה יצאו ספרים המוקדשים לאשכול בלבד, אך אלה היו כבר ספרים לזכרו.[77]

במאמרים ובכתבות שפורסמו בעיתונים עוד בטרם המלחמה, הוצג אשכול כנציג העבר הגלותי, כנציג הדור הקודם, ראש ההנהגה שעבר זמנה,[78] "הצמרת המזקינה".[79] הפליאו "לחבוט" באשכול קישון ודוש בסטירות ובקריקטורות שפרסמו לפני המלחמה ובמהלכה. הללו רוכזו בספרם המשותף **סליחה שנצחנו**.[80] בעזרת השילוב של הטקסט והקריקטורה, אשכול מתואר, בין השאר, כהססן; כמקבץ נדבות אצל המעצמות; כממתין לפתרון מדיני בעוד "שרוליק" לבוש במדים, ממתין חסר סבלנות; וכמובן נאצר המתמוגג מאושר לאחר הנאום המגומגם (תמונות 3 ו־4). המסר של קישון ודוש היה חריף במיוחד, אך גם כותבים אחרים על המלחמה העבירו מסר ברור, אם כי מרוסן יותר.[81] גם באלבומי הניצחון מופיע אשכול בחלק ניכר מתמונותיו עם ה"בֶּרֶט" הגלותי.[82] כבר תואר, שבביקורו הראשון בכותל ובעיר העתיקה הופיע אשכול לבוש בחליפה חגיגית, בניגוד למדי הקרב של דיין ורבין. מעבר לנתון האובייקטיבי־הטבעי של גילו בעת המלחמה (72), לבושו השונה מלבוש ה"צעירים" מבליט את הדימוי הזקן והגלותי, דימוי "דור העבר".

אפשר לסכם בשלב זה ולומר כי הדימוי של אשכול, שנפגע לפני המלחמה, אינו צומח באלבומי הניצחון ובספרים. אמנם לרוב אין בו פגיעה גסה וישנן אף תמונות אוהדות, אך אפשר להצביע על כך שהוא אינו מובלט לחיוב. עניין זה בולט בעיקר למול אנשי הצבא בכלל ולמול דיין ורבין בפרט.

תמונות 3, 4

מתוך אפרים קישון וקריאל גרדוש סליחה שנצחנו

בעקבות לחץ ציבורי ופוליטי נאלץ אשכול לפנות את מקומו כשר הביטחון לטובת משה דיין.[83] מעשה זה לא רק שפגע באשכול אישית ונפשית אלא העלה את דיין לקדמת הבמה. החלק הבא יעסוק אפוא בדימויים של משה דיין באלבומי הניצחון.

דימויי משה דיין — המושיע או אבו ג'ילדה?[84]

משה דיין התחיל את המלחמה כשהוא זוכה לפופולריות רבה וזאת למרות, ואולי משום שמאז שנכנס לפוליטיקה "שקע בספסלי השורות האחוריות". כניסתו לממשלה כשר הביטחון בראשית יוני הייתה בעיקרה משום היותו פופולרי בהקשר הצבאי, והמלחמה רק חיזקה את דימוי האיש החזק והמצביא. ניתן לומר שדיין היה גיבור המלחמה הקודמת[85] (1956) ואז היה הגיבור היחיד שהובלט. אחרי מבצע סיני היה דיין סמל הגבורה הישראלית.[86] דימויו הקרבי לא נשכח במהלך התקופה שבין 1957 ל־1967 והוא עצמו המשיך לטפח דימוי זה. דיין הוציא במהלך התקופה את ספרו על מבצע סיני,[87] ונוסף על כך, כתב במעריב סדרת כתבות מביקורו אצל הצבא האמריקני בווייטנאם בשנת 1966 ותיאר את הרפתקאותיו שם.[88] הרטייה השחורה הייתה לסמל והפכה את פרצופו של דיין לאייקון שניתן לתארו בכמה קווים בודדים.[89] דוגמה לכך היא פסלו של דיין שיצר בנו, אודי, המוצב ליד מחלף "הסירה" בסמוך להרצליה. הפסל עשוי עיגול מתכת הנחצה באמצעו בקו או פס מתכת נוסף ועליו עיגול מתכת מלא המסמל את הרטייה. באנדרטת "מגילת האש" של הפסל נתן רפופורט שלוש הדמויות נושאות את "המנורה השבה הביתה". הדמויות הללו מייצגות את הטיפוס הישראלי, ותווי פניה של זאת המייצגת את החייל הישראלי מתקופת מלחמת ששת הימים, מזכירות את אלה של דיין.[90] גם אם זו ספקולציה מרחיקת לכת מעט, הרי שהדבר תואם את הדימוי של דיין שרווח ממלחמת ששת הימים ועד מלחמת יום הכיפורים.

בראש ובראשונה, דיין מוצג כאדם שכולם חיכו לו בעת המשבר של טרום המלחמה, וכמי שבזכותו הוקמה ממשלת הליכוד הלאומי.[91] בניגוד לאשכול שאינו מוצג בתמונות עם הממשלה, דיין מופיע במספר מקורות בתצלומים עם חברי הממשלה החדשים (תמונה 5).[92] גם הכיתובים מחזקים את הדימוי הנשקף מן התמונה: "בישיבה הראשונה של ממשלת הליכוד הלאומי שהעם תבע הקמתה";[93] "שכם אחד לעזרת העם"[94] ו"ישיבה ראשונה של ממשלת הליכוד הלאומי. הרגשת הסכנה שנשקפה לישראל הביאה לצירוף רב־אלוף משה דיין לממשלה בתפקיד שר הבטחון...".[95] בולט כאן גם הדימוי של נבחר העם, מי שהעם רצה בו, כפי שמציג הציטוט הבא של דיין: "לידידיו אמר בחיוך: 'העם רצה אחרת, העם בחר בי'."[96] צירופו של דיין לממשלה אף מוצג כסיום ההסטנות הישראלית כלפי פנים[97] וגם

תמונה 5 מתוך אביעזר גולן ששה ימי תחילה

כלפי ארצות ערב: Moshe Dayan: The Arabs feared him most;[98] "מינויו של רב־אלוף משה דיין כשר הבטחון, מחייב את הצד שכנגד לעשות הערכה מחודשת ומותר להניח כי יושבים במפקדה המצרית ומשננים את 'יומן מערכת סיני'[99] הדימוי שנובע מכך הוא דימוי "נבחר העם ומצילו" — "המושיע".[100]

דיין מוצג בתמונות כחלק בלתי נפרד מהצבא ומהגוף המנצח. הוא מופיע במדים, אמנם לרוב ללא דרגות, אך במרבית התמונות הוא חובש קסדה.[101] הכינוי "רב־אלוף" מוצמד אליו בכיתובים רבים ובחלק מהטקסטים הנלווים.[102] בניגוד לאשכול שרק במספר קטן של תמונות ניצב כתף אל כתף למפקדים, דיין מופיע במעמד זה כל הזמן. הדוגמה המפורסמת היא כמובן תמונת שער האריות, המופיעה ב־11 מהמקורות שנסקרו (תמונה 6). ניתן לומר שהתמונה מדברת בעד עצמה, אך הכיתובים הצמודים לה תומכים בדימוי של דיין כשותף מלא בהצלחת הצבא: "המנצחים על הר־הבית";[103] "כניסת אלופי צה"ל לעיר העתיקה דרך שער האריות";[104] "צעדת הניצחון",[105] והכיתוב הבא אומר זאת בפירוש: "שלשה בטחונות. שר הבטחון, משה דיין, הרמטכ"ל רב־אלוף יצחק רבין, אלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס פוסעים ברחובות העיר העתיקה בדרכם אל הכותל המערבי. זה מקרוב נכבשה העיר ואווירת המלחמה עוד עומדת היתה באוויר".[106] המילה "מנצחים" בחיבור עם דיין ומפקדי צה"ל חוזרת לא רק בתמונה זו. כך לדוגמה בתמונתו עם רבין ליד הכותל: "חיוך מנצחים

תמונה 6 מתוך קורנפלד (עורך) מלחמת הגאולה והשלום

ליד כותל הדמעות"[107] וגם בדוגמה הבאה, הפעם עם נרקיס וגנדי בפתח מערכת המכפלה: "שומר מערת המכפלה מקבל פני המנצחים".[108] דיין מופיע במרבית הפרקים המוקדשים למפקדים. בחלק מהמקרים הוא מוצג כמנצח שעשה זאת פעם שנייה: "ר/א משה דיין גיבור מערכת סיני 1956. אשר שב אל הדגל לקראת מערכת ששת הימים 1967 ..."[109] וגם "'הוא עשה זאת שוב!' זעקו כותרות העיתונים בעולם כולו".[110]

דימוי "המצביא והלוחם" של דיין מאושש בהצגתו כמי שנמצא בשטח במהלך הקרבות. מרבית תמונותיו צולמו באתרי הקרבות, מיד לאחריהם ולעתים אף במהלכם. מתוך 93 התמונות שנמצאו במקורות שבהן מופיע דיין, 58 תמונות הן באופן מובהק תמונות שטח. עם מינויו לשר הביטחון, דרש דיין שיכינו עבורו רכב פיקוד קרבי.[111] אולם גם ללא רכב כזה, הוא מונצח בתמונות מכל החזיתות. בחלקן, כמו בתמונתו עם ויצמן ונרקיס על הר הצופים, הוא צופה על הקרב בהתנהלותו: "שר הביטחון, משה דיין, ראש אג"ם אלוף עזר ויצמן ואלוף הפיקוד מגיעים אל פסגת הר הצופים דרך האזור שנכבש זה עתה, לעמוד מקרוב על מהלך הקרב".[112] בחזית הצפון, נוסף על התמונה שנידונה קודם (תמונה 2), דיין מצולם בבניאס. מחזית המרכז, נוסף על

התמונות שכבר תוארו, מצויות תמונות מבית לחם,[113] מחברון,[114] מגוש עציון,[115] ומגוון רחב של תמונות מהעיר העתיקה של ירושלים.[116] מחזית הדרום, אפשר לראות באלבומים: תמונה עם רבין בשארם א־שיח': "בשארם א־שייך הדרך זוכרת אותם, בבואם שנית לפקוד את צבאם",[117] בתעלת סואץ[118] ואפילו עם בתו במדבר.[119] גזרת חיל האוויר משלימה את סבב גזרות הלחימה. אמנם קשה היה "לתפוס" את דיין מפציץ את שדות התעופה, אך הוא, יחד עם רבין, מצולם במסדר הניצחון של חיל האוויר.[120] לא רק שדיין מכבד את חיל האוויר, אלא גם להפך — הכבוד וההערכה שחיל האוויר מעניק לדיין (ולרבין). נוסף על כך, כפי שכבר צוין, גם בלבושו ניכר הלוחם. במרבית תמונות "שדה הקרב" דיין מצולם לבוש מדים וחבוש קסדה על ראשו. נוכחותו בשדה הקרב ולבושו תואמים את התפיסה הישראלית של המפקד בצה"ל שיסודותיה בדוגמה האישית ובקריאה "אחריי",[121] דבר המעצים את דימוי ה"לוחם" בנוסף לדימוי ה"מנצח".

ב־12 מהתמונות, דיין מוצג במפגש ידידותי עם פלסטיני (תמונה 7). למשל בשיחה עם תושב בית לחם: "חיוכים בבית לחם, שר הבטחון עם נכבדים ערביים בבית־לחם".[122] דבריו מדומים למגע הראשוני עם האוכלוסייה והוא עצמו מקבל דימוי של איש הקשר: "דבריו לשכנינו הערבים".[123] זאת, בניגוד לאשכול שאינו מופיע בתמונות המראות מגע עם הפלסטינים ובניגוד לרבין, שלו תמונות מעטות שכאלה. דיין מוצג כמי שמתקבל בשמחה על־ידי התושבים והמקומות שנכבשו זה עתה: "בית לחם מקבלת את משה דיין... השלט אמנם נועד לצרכי תיירות, אך שר הבטחון הישראלי נהנה כאילו קבלת הפנים נועדה לו" (תמונה 8).[124] דימוי זה משקף את הכמיהה של רבים מתושבי ישראל, ובכך הופך דיין למייצג "הישראלי הכובש המתקבל ברצון",[125] בעל הדימוי "השב למולדתו".[126] דימוי זה הוא חלק מדימוי "בן הארץ", אותו צבר טיפוסי, דור תש"ח שלחם וקומם את המולדת.

באופן מפתיע, לדיין אין תמונות שבהן הוא נפגש עם אזרחים. בתמונות, דיין נפגש עם מפקדים בלבד, המגע שלו עם חיילים נראה בלתי מכוון ומרוחק. דבר זה משרת, כנראה, את הדימוי המורם מעם שלו.

ההערצה לדיין משתקפת היטב במספר הספרים שנכתבו על אודותיו בשנתיים שלאחר המלחמה. פולחן האישיות היה, לטענת גן, חלק מהאופוריה, והתבטא ב"פולחן הגנרלים".[127] בכך, הוא אינו ייחודי רק לדיין, אך במקרה של דיין הועצם הדבר עקב היותו פוליטיקאי פעיל. מבין תומכיו בלט יהודה הראל שהוציא שתי גרסות לספרו על דיין: האחת רגילה, והשנייה במהדורה אלבומית.[128] מעבר לביוגרפיה נוספת, אשר שמה מעיד על דימויו של דיין **עין אחת למארים**,[129] נכתבו עליו עוד שני ספרים שונים ומשונים. האחד, לקט קריקטורות מעריצות מכל

תמונה 7 מתוך נפתלי ארבל מלחמת וניצחון

תמונה 8 מתוך נפתלי ארבל מלחמת ששת הימים

העולם,[130] והשני, ספר מבית המדרש הכנעני שכתב עזרה זהר.[131] האלבום **משה דיין — דיוקן**, גם הוא דוגמה בולטת לפולחן האישיות של דיין. האלבום בנוי בדומה לאלבומי הניצחון של המלחמה וכך גם תכניו, התמונות שבו והדימויים שהוא מייצר.[132] ספרים אלה מחזקים את הדימויים שנוצרו לדיין, כאשר הדימוי המרכזי הוא תמציתם של הדימויים "המנצח" ו"הלוחם" — "המנהיג הלוחם".[133]

במהלך התמרונים הפוליטיים של "תקופת ההמתנה", ביקש דיין להתמנות לאלוף פיקוד הדרום. אשכול אישר זאת מתוך רצונו לנטרל פוליטית את מבקשי כניסת דיין לממשלה, אך הדבר עורר את התנגדותו של הרמטכ"ל אז, יצחק רבין.[134] אף כי בהמשך מצא עצמו רבין תחת מרותו של דיין כשר הביטחון, הייתה זו, בדיעבד, יריית הפתיחה במאבקי היוקרה. כעת נבחן את דימוייו של רבין, אשר ניצב על אותה משבצת עם משה דיין, משבצת "המנהיג הלוחם".

דימויי יצחק רבין — המצביא, האהוב או המצטנע?

יצחק רבין היה רמטכ"ל ששת הימים. באותה עת היה בן 45 ושימש בתפקידו שלוש שנים וחצי. המילים הבאות שכתב ארבל, מתמצתות את הדימוי שנוצר לרבין בספרות המלחמה:

> **רב־אלוף הנצחון**. הרמטכ"ל, רב־אלוף יצחק רבין, נמנע מהצהרות במשך כל ימי הקרבות. הוא נהג כמנצח על תזמורת אדירה, המכוון פעולותיה כשגבו אל הקהל. בימי המערכה נהג את צה"ל בקור רוח ובבטחון אל נצחונו המוחץ. כשנשמעו דבריו מעל גלי האתר, הדביק בבטחונו את העם כולו — לוחמים ואזרחים בעורף. הצלחתו המרשימה וצניעותו המופלגת, היקנו לו את אהבת ישראל כולה.[135]

בפסקה הנוכחית נבדוק את השתקפות הדימוי הזה באלבומים.

ב־28 ביוני, כשבועיים אחרי סיום הקרבות, העניקה האוניברסיטה העברית תואר "דוקטור לשם כבוד" לרבין. בטקס נשא רבין נאום תודה.[136] הנאום זכה לתהודה עצומה, נדפס במרבית העיתונים וכתבי העת ואף הופץ על־גבי תקליט.[137] מרבית האלבומים והספרים שיצאו אחרי הנאום, שילבו אותו בתוכם. בחלקם מובא הנאום במלואו,[138] חלקם ציטטו קטעים נבחרים ובחלקם הופיעה תמונתו של רבין מול הקהל באוניברסיטה שעל הר הצופים[139] (תמונה 9). לא נחסכו תשבחות מהנאום ומהנואם: "היה זה אחד הנאומים המרטיטים ביותר שהושמעו בישראל מאז הקמתה, ובו הועלתה על נס הרוח שהביאה לישראל את הניצחון."[140] הנאום הפך

תמונה 9 מתוך נפתלי ארבל מלחמת ששת הימים

להיות הטקסט המייצג של המלחמה[141] וחיזק את דימויו של רבין כמפקד הצבא המנצח.[142]

מחד גיסא, "מעמד הר הצופים"[143] כונן את דימוי "המנצח" של רבין. מאידך גיסא, הכיתובים המלווים את תמונות רבין בנאום מחזקים את הדימוי המצטנע שלו: "הנאום הנודע, רב־ההשראה של רב־אלוף יצחק רבין, נאום זה הוא הא"ב של דמות החייל הישראלי, דמות הצבא הישראלי בכלל";[144] "מלחמת העם";[145] "בכוח רוחו של צה"ל".[146] הדימוי של איש צוות החולק את התהילה עם שותפיו האלופים, שמסמל את ההצטנעות, נמצא גם בתמונת המטכ"ל עם הנשיא[147] (תמונה 10). בתמונה זו נמצא רבין בצוותא ובאותה שורה עם אלופי המטכ"ל. הכתוביות שמתחת לתמונות רק מחזקות דימוי זה: "קבלת פנים שנערכה ל'מועצת המנהלים של המלחמה'[148] "אלופי צה"ל מסובים עם נשיא המדינה לציון הנצחון במערכה";[149] "אלופי צה"ל התכנסו בבית הנשיא לאחר המלחמה".[150] תמונה נוספת המציגה את רבין כאיש צוות היא תמונתו עם חיים בר־לב, סגן הרמטכ"ל, ועם עזר ויצמן, ראש אג"ם בזמן המלחמה[151] (תמונה 11). דומה שהתמונה מייצגת את הדימוי ואת המסר שניסו להעביר של אחידות בצמרת הצבא בזמן המלחמה, כל זאת על רקע התרחשויות שהיו מאחורי הקלעים בשבועיים הקודמים לפרוץ הקרבות: התמוטטותו של רבין;

תמונה 10 מתוך שלמה רוזנר ימי מעריבה

תמונה 11 מתוך אביעזר גולן המשקדים

"הפוטש" של המטכ"ל; התנהגותו של ויצמן והדחתו למעשה על־ידי אשכול, ומינויו של בר־לב לסגן הרמטכ"ל במקומו.[152] הכיתובים לתמונה מדגישים גם הם את עניין האחדות והשותפות בין רבין ופקודיו,[153] אך לא פוסחים גם על הדימוי של מנהיג צבאי מקצועי.

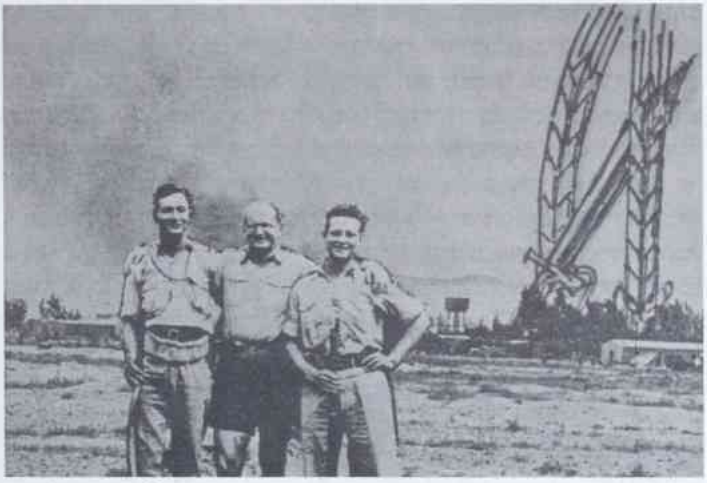
הנה, לתמונתו של רבין עם בר־לב וויצמן, הוצמד הטקסט הבא: "צמרת־הבטחון מחשבה, תכנון ומעשה צבאיים ברמה עליונה בצירוף נסיון קרבי עשיר".[154] דבר זה מצביע על התחושה שהניצחון הוא תוצר של גאונות צבאית מיוחדת, כפי שמביעות גם המילים הבאות: "יש מי שהציע לחדש בשבילו את המונח העברי הקדמון 'מצביא', בדרגת רב־אלוף אין די."[155] בספר פרי עטם של עיתונאים זרים שתורגם בשנת 1967, נכתב: "בזכות כשרונו האיסטרטגי הגאוני, גילה רבין כמצביא קרבי מזהיר, הבנה מעמיקה לצרכי מלחמה רב־חזיתית."[156] בספר מתורגם נוסף, שוב זוכה רבין לתשבחות: "אישיותו המופלאה מאוד של הרמטכ"ל ... שמו הולך לפניו כאסטרטג ממדרגה גבוהה ביותר..."[157] יחד עם רבין זכו גם שאר המפקדים לתהילה על יכולתם המקצועית ועל המנהיגות הקרבית שלהם והוקדשו להם פרקים באלבומים,[158] ואף אלבומים משל עצמם.[159] דווקא דימוי הצניעות והשיתופיות של רבין בשילוב עם דימוי המצביא שלו ושל צוות המפקדים,[160] מעצימים את דמותו כראש המצביאים.

בניגוד לדיין ולאשכול, המנהיגים האזרחיים אשר כמעט אינם מונצחים במפגש עם אזרחים, הדימוי שהוצמד לרבין הוא של אישיות אהובה על האזרחים: "אהוב העם. הרמטכ"ל הצנוע של צה"ל היה לאהוב העם. בכל מקום בו ביקר נתקבל באהבה והערצה על ידי תושבי ישראל. לשכתו במטכ"ל הוצפה במתנות ובמכתבי הערצה. חלק מהמתנות — אישיות לרמטכ"ל, כגון חפיסות שוקולד, חלקן מתנות כסף למערכת הבטחון של צה"ל. כל מכתב זכה למענה על ידי לשכת הרמטכ"ל".[161] הוא היחיד אשר מצולם מנושק ומחובק. לתמונה שלו עם אזרחים מחייכים, ניתן הכיתוב: "הרמטכ"ל מבקר אצל פצועים".[162] לתמונתו, נבוך ומנושק, ניתנות הכותרות הבאות: "נשיקה למנצח",[163] "נשיקה לגיבור"[164] (תמונה 12). דימוי זה מאושש גם בשתי תמונות יוצאות דופן: האחת, מפגש עם נער הנושא את שמו,[165] ובשנייה, רבין מחובק על־ידי שר הדתות.[166]

דימוי נוסף שקשור לרבין הוא דימוי "משלים פיקדון הדורות".[167] הכוונה היא לסגירת המעגל או החשבון של אנשי חטיבת "הראל" בירושלים. כרמית גיא, בשמו של חיים בר־לב, טוענת שהזיכרון המר שנותר לאנשי "הראל" משנת 1948 — רבין, נרקיס ואורי בן ארי, היה מהגורמים המרכזיים שהובילו לכיבוש ירושלים.[168] דימוי זה טיפחו באופן מעניין חיים חפר ומרסל ינקו באלבום המשלב את כתיבתו של

תמונה 12 מתוך אורי פז (עורך) **מלחמת חניצחון תשכ"ז**

תמונה 13 מתוך חיים חפר ומרסל ינקו **מפקד הלוחמים**

הראשון ותמונות הקולאז' של השני, **מסדר הלוחמים**.[169] השניים מכריזים על ניצחון הפלמ"ח במלחמה ועל מפלת הדור הזקן[170] (אלה שניסו לפרק את הפלמ"ח): "אני זוכר את התמונה מעבר למרחק והזמן, יצחק שדה; מימינו יגאל אלון ומשמאלו משה דיין. אני עובר בהרי ירושלים ובשבילי הנגב וחושב את זה שחרר יצחק רבין, את זה כבש חיים ברלב. אני מביט אל הקורטט הזה בהנאה ונאנח ובכן, בכל זאת לא הצליחו לפרק את הפלמ"ח" (תמונה 13). אולם לא רק ב"מסדר הלוחמים" מופיע דימוי זה. הון כותב שרבין פרע חוב ישן ממלחמת השחרור,[172] ותמונתו של רבין עם דיין בשארם א־שיח'[173] מסמלת סגירת מעגל משנת 1956.[174] דימוי "פירעון הדורות" הוא דרך נוספת לדימוי "בן הארץ". פירעון הדורות הוא החוב של אנשי הפלמ"ח ולוחמי תש"ח לארצם ולחבריהם שנפלו, להשלים את המלאכה.

אפשר לסכם שהדימויים המרכזיים שנמצאו בתמונותיו של רבין בספרי הניצחון ובאלבומי הניצחון הם: "המנהיג הלוחם", "אהוב העם" ו"בן הארץ משלים פירעון הדורות". דימוי "המושיע" אינו חד־משמעי בהקשרו של רבין שכן הוא היה נוכח בשלב ההכנות למלחמה ובשלב הגלישה אליה, ואינו מגיח לפתע עם דרישת העם להצילו, כדיין.

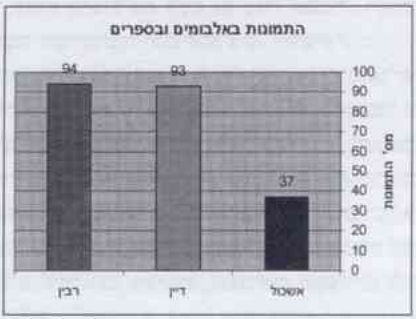
דיון והשוואה

לַניצחון, כאמור, אבות רבים, והתחרות מי היה אב הניצחון עמדה על הפרק בתום המלחמה.[175] עיקר המאבק על היוקרה היה סמוי ומאבק של דימויים, אם כי גם באופן גלוי נאמרו הדברים. דיין מצוטט באומרו: "מי שטוען כי באתי אל המוכן, מנסה רק לזרות חול בעיניים."[176] בדיון נציג שני היבטים של מאבק הדימויים. הראשון הוא כמות המופעים של כל אחד מהמנהיגים בתמונות, וההיבט השני הוא השוואה בין ארבעת הדימויים המרכזיים שהוצגו והביטוי של כל אחד מהם אצל אשכול, דיין ורבין.

כאמור, עניין המאבק על ראשות הניצחון אינו מבוטא באלבומים בריש גלי, אולם כמות ההופעות של כל אחד מהשלושה מעידה על חשיבותו בעיני המחבר, העורך או האכסניה. הנה לדוגמה, עוזר ויצמן קיבל ארבעה עמודים בספר שבו כל אחד מהמפקדים האחרים, ובהם דיין ורבין, קיבלו שניים.[177] דוגמה אחרת היא ספר שבו מופיעים המשפטים הבאים: "האשמתו בחולשה [של אשכול] הייתה בגדר דמגוגיה טהורה" ו"נוכחותו של דיין לא תרמה במאומה לפריצתה [של המלחמה]."[178] הספר יצא בהוצאת "דבר" שהייתה בשליטתה של מפא"י, מפלגתו של אשכול.

אם להשתמש במונחים טלוויזיוניים, אזי ניתן להשוות את ההופעה באלבומי הניצחון ובספרי המלחמה לחשיפה ב"פריים טיים" — ככל שהדמות מופיעה פעמים

רבות יותר, כך היא זוכה להכרה גדולה יותר ולזיהויה עם הניצחון. בבחינת מספר המקורות ומספר התמונות שבהם הופיעו שלושת גיבורי המאמר, עולה כי אשכול זכה לחשיפה הנמוכה ביותר. תמונותיו של אשכול נכללות בפחות מקורות ומספרן הכולל הוא פחות ממחצית ממספר תמונותיהם של דיין ורבין. יש לאשכול פחות תמונות עצמאיות, והוא שותף רק במעט מאוד מפרקי "מפקדים ומנצחים".

בהמשך הרעיון של "פריים טיים", אשכול אינו מופיע בתמונה שהפכה לסמל מיד אחרי המלחמה, "המנצחים בשער האריות". תמונה זו לא רק שהופיעה ב־11 מן האלבומים והספרים שנסקרו, אלא גם שרדה והפכה להיות מן הדימויים המייצגים של המלחמה עד היום.[179] היעדרו של אשכול מתמונה זו גרם להפחתה נוספת בדימויו כמייצג המלחמה והניצחון.

במהלך המאמר הוגדרו ארבעה דימויים מרכזיים: "המושיע", "המנהיג הלוחם", "בן הארץ" ו"אהוב הציבור". בטבלה הבאה נעשה ניסיון לבחון את הופעתם אצל שלושת המנהיגים.

טבלת דימויים

	"המושיע"	"המנהיג הלוחם"	"בן הארץ"	"האהוב"
לוי אשכול	-	-	-	?
משה דיין	+	+	+	-
יצחק רבין	?	+	+	+

הדימוי של "המושיע" שאול מדמותם של הנביאים והשופטים במקרא ומתפיסות על אודות הכריזמה. הופעתו של דיין מ"שום מקום", הגם שנסמכה על עברו, מחברת אותו אל דימוי "המושיע". לגבי דימוי "המושיע", כפי שבא לידי ביטוי ברמותו של רבין, נראה שהוא נתפס כמוביל הניצחון, ואולם רבין היה נוכח בכל מהלך ההידרדרות וההמתנה למלחמה; מצב זה מחליש את דימוי המושיע אצלו. אשכול, באופן חד־משמעי, אינו נתפס כ"מושיע". נהפוך הוא, נראה כי חלק מדימוי "המושיע" של דיין נבנה על כך שהוא הושיע את העם גם מידי אשכול. דמותו של אשכול לא נתפסה בעיני הציבור ככריזמטית ולכן הוא אינו "מושיע".

"המנהיג הלוחם" הוא דימוי המצביע על השאיפה הישראלית למנהיג חי בעל יכולת צבאית. דימוי זה משתקף היטב בתצלומיו של דיין בכל האלבומים. לבוש מדים, חבוש קסדה ומופיע בכל החזיתות בזמן הקרבות. ההקשר לעברו של דיין, שנעשה בספרים ובכתוביות של התמונות, תומך אף הוא בדימוי. רבין, גם הוא, נתפס כמצביא וכראש הצוות שהביא לניצחון בשדות הקרב, ועל כן דימוי "המנהיג הלוחם" משקף גם אותו. אשכול, לעומת זאת, אף שניתן למצוא תמונות שלו בחזית, אינו מקושר בהן לאמירות כגון מפקדים, מצביאים ומנצחים. לפיכך, גם בהקשרו של דימוי זה נדחק אשכול הצדה.

לדימוי "בן הארץ" שני פנים. הפן הראשון בולט בהקשרו של דיין ומשקף שיבה למקורות ומפגש עם בני הארץ האחרים. דיין מופיע בתמונות במפגשים רבים שצולמו באתרים ובמקומות בשטחים שנכבשו. העניין מוצג כקבלת פנים לבן השב. גם פגישותיו עם ערביי השטחים מוצגות כידידותיות ועל בסיס שפה משותפת. הפן השני קשור לדימוי "פירעון הדורות" הבולט בהקשרו של רבין שאיננו מוצג כבן הארץ השב למכורתו. הכוונה ב"פירעון הדורות" לפירעון בני הארץ שלחמו את מלחמתה, ונשארו חייבים לעצמם ולחבריהם המתים את השלמת משימת הכיבוש המלאה. אף לא אחד משני פנים אלה של דימוי "בן הארץ" מתאים, על כן, לאשכול, בעל הקסקט וההומור היידישאי, נציג הדור הזקן וההנהגה הגלותית.

הדימוי המרכזי האחרון, "אהוב העם", אינו מייצג את דיין. כפי שראינו אין לו מגע עם העם ועם החיילים הפשוטים. דווקא אצל רבין, החייל, דימוי זה נוכח בעוצמה רבה. ייתכן שדימוי זה הבא לידי ביטוי בתמונותיו מחובק ומנושק נובע משום היותו בלתי "נגוע" בפוליטיקה. בהקשר לדימוי "אהוב העם", ביחס לאשכול, ישנו חוסר אחידות בנוגע להיותו אהוב. מחד גיסא ישנן תמונות שלו מוקף חיילים ואזרחים, אך מאידך גיסא, אין הן רבות והכתוביות אינן תומכות בכך.

בשיר הלל שפרסם **מעריב** בראשית המלחמה ניתן הכבוד לשלוש הדמויות. בשיר מקבל אשכול כבוד רב מזה של דיין, אך לרבין ניתנת הבכורה, כמוביל הניצחון.[180]

ואולם בראשית 1968 סיים רבין את תפקידו כרמטכ"ל ומיד התמנה לשגריר בוושינגטון, מה שהרחיק אותו מהתודעה הציבורית. שנה לאחר סיום המלחמה, לעומת זאת, נחשב דיין למנצח הגדול ואילו אשכול נחשב למפסיד באהדת דעת הקהל. במשאל שערך **ידיעות אחרונות** לקראת ראש השנה תשכ"ט הצביעו 48% על דיין כאיש הראוי להיבחר כ"איש השנה", 8% הצביעו על רבין, שכבר היה כשנה מחוץ לזירה, ואילו אשכול זכה ב־7% בלבד.[181] אפשר לראות בכך תימוכין למשתקף מהאלבומים.

סיכום

המלחמה שלאחר מלחמת ששת הימים הייתה מלחמת דימויים. ספרי הניצחון ואלבומי הניצחון שיצאו בהמוניהם מיד לאחר המלחמה משקפים דימויים אלו, מייצרים אותם ומשמרים אותם. נוכחותם הרבה של הדימויים עקב תפוצתם הנרחבת של האלבומים והספרים חקקה את המסרים הגלויים והסמויים בציבור הישראלי בשנים שלאחר המלחמה. בקרב על דימוי המנצח — הגיבור הלאומי — זכה דיין אשר הופיע בתור "מושיע" בזירה וזכה לקטוף את פֵּרות הניצחון. רבין, כרמטכ"ל, מוצג כמוביל הניצחון הצבאי וזכה לאהבת הציבור, אולם היותו איש צבא ויציאתו ל"גלות" מרופדת כשגריר בארצות־הברית הרחיקו אותו ממלחמת הדימויים לטוב ולרע. אשכול, לעומתם, ראש ממשלת ישראל, אשר נכנס למלחמה בשפל תדמיתי, לא זכה להתרומם ולזכות בתהילה. הוא לא היה "המושיע", לא "המנהיג הלוחם", ואהדת הציבור לא הייתה נתונה לו. אשכול הפסיד במלחמת הדימויים של המנצחים. הוא היה מבוגר, שייך לדור הקודם ומייצג אותו. דמותו ותדמיתו האזרחית לא תאמו את האווירה הצבאית שחגגה במדינה. עורכי האלבומים ומחברי הספרים הביעו זאת, לרוב באופן סמוי, אך המסר היה ברור.

הערות

1. המאמר נכתב במסגרת החוג ללימודי ארץ־ישראל באוניברסיטת חיפה.
2. דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), **מיתוס ויזכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**, תל־אביב, 1997, פרק שלישי.
3. הנצחת הנופלים על סַמניה זוכה לספרות ענפה. ראו לדוגמה: אילנה שמיר, **הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעצוב נופי הזכרון**, תל־אביב, 1996, פתח דבר; מעוז עזריהו, **סולחני מדינה**, המרכז למורשת בן־גוריון, אוניברסיטת בן־גוריון, 1995; עוז אלמוג, "אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיולוגי", **מגמות**, לד (2) (1991), עמ' 179–210. בתיה ברוטין, "על מזבח העם והמולדת: אנדרטות משותפות להנצחת 'השואה והגבורה' ולנופלים במערכות ישראל", **ישראל**, 4 (סתיו 2003), עמ' 155–184; עמנואל סיון, **דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון**,

תל־אביב, 1991. על הנצחת גיבורים מתחומים שונים בתרבות הרשמית של ישראל ראו: אליק מישורי, **שורו הביטו וראו: איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית**, תל־אביב, 2000 (להלן: מישורי, 2000), עמ' 66–71; מנחם ברינקר, "הצעת מחקר בנושא תרבות ישראל הרשמית מנקודת ראות בולאית", **אגרא**, 3 (1990), עמ' 9–14.

4. לדיון בבעייתיות ה"גבורה" בשדה הקרב ראו: ישעיהו ליבוביץ, "על גבורות ומלחמות", **אגרא**, 1 (1985), עמ' 9–16.

5. אני נסמך על טיעוניו של זנד לגבי הקולנוע, ראו: שלמה זנד, **הקולנוע בהיסטוריה: לחמיין ולביים את המאה העשרים**, תל־אביב, 2002, עמ' 26, ועל טיעוניו של מאיירס לגבי מוספי הזיכרון העיתונאיים, ראו: אורן מאיירס, "מוספי זיכרון כמעצבי העבר הישראלי", **סנים**, 23 (2003), עמ' 112–123. הרעיונות הללו לובנו בשיחות עם פרופסור יחיעם וירן, פרופסור עוז אלמוג וד"ר אורן מאיירס. אם נפלו טעויות הן כמובן שלי.

6. על החזרה והדיכאון לפני המלחמה ועל האופוריה שלאחריה ראו: אלון גן, **חשיח שגועים? תרבות השיחים בניסיון ליצור זהות מייחדת לדור השני בקיבוצים**, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל־אביב, 2002 (להלן: גן, 2002), פרק שלישי. ראו גם: יונה הדרי, **משיח רבוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955–1975**, ירושלים, 2002 (להלן: הדרי, 2002).

7. לאזר מצביעה על לפחות 11 ספרים פרי עטם של עיתונאים שיצאו בחודשי יולי־אוגוסט 1967, ראו: חיה לאזר, "הספרא שבעקבות הסייפא — ספרי־המלחמה מפרי־עטם של עתונאים ישראליים", **ספר השנה של העתונאים תשכ"ז**, אגודת העתונאים בתל־אביב, תל־אביב, 1967, עמ' 75. ראו גם: גן, 2002, פרק שלישי, שם מסופר על כך שספרו של אריה אבנרי **חיום הקצר ביותר** נכתב בארבעה ימים!

8. יוסף אוליצקי, **ציבור העובדים במלחמת ששת הימים**, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל, 1968.

9. יונה כהן (עורך), **מלחמת המגן והישועה**, ירושלים, תשכ"ח (להלן: כהן, תשכ"ח).

10. שאול הון, **קדמות אל פני ירדן**, רמת־גן, 1968 (להלן: הון, 1968); גרשון גרא (עורך), **שחרור ירושלים ואיחודה**, תל־אביב, 1969 (להלן: גרא, 1969).

11. גרשון גרא (עורך), **ירושלים של צנחנים**, מפקדת החטיבה בסיוע מטכ"ל, קצין חינוך ראשי באמצעות ההוצאה לאור משרד הביטחון, תשכ"ח (להלן: גרא, תשכ"ח).

12. מרדכי בר־און (עורך), **ששה ימים 5.6.67–10.6.67**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: בר־און, תשכ"ז).

13. ריאיון טלפוני עם מרדכי בר־און, 19 בינואר 2004. בר־און, שהיה קצין חינוך ראשי באותה עת, ערך את האלבום.

14. שבתי טבת, **חשופים בצריח**, מהדורה חמישית, ירושלים ותל־אביב, תשכ"ח (להלן: טבת, תשכ"ח).

15. הגדרה זו נסמכת על **מלון אבן־שושן**, כרך ראשון א'–ד', המלון החדש בע"מ, 2003, עמ' 71.

16. נפתלי ארבל, **מלחמה ונצחון**, תל־אביב, 1967 (להלן: ארבל, מלחמה ונצחון).

17. נפתלי ארבל, **מלחמת ששת הימים**, תל־אביב, 1967 (להלן: ארבל, ששת הימים).

18. אהד זמורה, **הנצחון: מלחמת ששת הימים, תשכ"ז 1967**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: זמורה, 1967).

19. בנימין גלאי (עורך), **אלבום מלחמת הנצחון תשכ"ז**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: גלאי, תשכ"ז).

20. ניתן לציין בהכללה שאזכור הנופלים הוא מינימלי, לעתים עמוד בודד או תמונת אנדרטה. ככל שהאלבום שייך לקבוצה מצומצמת יותר (חטיבה), אזכור הנופלים מפורט יותר.
21. מתתיהו מייזל, "מלחמה של שישה ימים: מלחמה קונבנציונלית והיסטוריה קובנציונלית מאד", **ישראל**, 4 (סתיו 2003), עמ' 223.
22. עירית קינן, "מלחמת ששת הימים כמראה לעידן תקשורתי שחלף", אשר סטר (עורך), **שישה ימים — שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים**, תל־אביב, 1999, (להלן: קינן, 1999), עמ' 209.
23. היא אינה ייחודית לישראל, ראו: ג'ורג' ל' מוסה, **הנופלים בקרב**, תל־אביב, 1990, עמ' 150, 187. תחילתו של צילום המלחמות בסביבות 1855, ראו: Jean-Claude Lemagny and Andre Rouille (ed.), **A History of Photography**, Cambridge, 1987, p. 56.
24. לדוגמה: י"צ שוורץ, **מלחמת השחרור של עם ישראל**, תל־אביב, 1951 (להלן: שוורץ, 1951); אפרים תלמי, **במצור ובקרב: פרקים ממלחמות ישראל על עצמאותו, תש"ח-תש"ט**, תל־אביב, תש"ט; זאב וילנאי, **המערכה לשחרור ישראל**, ירושלים, 1950; משה ברסלבסקי (עורך), **פרקים במלחמת ישראל תש"ח-תש"ט**, עין־חרוד, 1949 (להלן: ברסלבסקי, 1949). אלבומי תצלומים החלו להופיע במחצית שנות השישים. לפני מלחמת ששת הימים הופיע האלבום: זאב (אהרן), **כך קמה מדינת ישראל**, תל־אביב, 1966. לאחריו יצא אלבום בפורמט אלבומי הניצחון שנקרא: "הגדולה בשנות חיינו" בעריכת בנו רותנברג. לספר הקרמה מאת בן־גוריון. כנראה שרצו להזכיר לציבור ששנת 1948 הייתה חשובה יותר.
25. לדוגמה: משה כרמל, **מערכות צפון**, עין־חרוד, 1949.
26. לדוגמה: **חטיבת הנגב במערכה**, [תל־אביב], 1949.
27. **אלבום התצלומים ממבצע סיני**, תל־אביב, 1956; **מבצע סיני: מבחר פרקים על המערכה בחצי־האי סיני ובריצועת עזה בתובים בידי סופרים בתבים צבאיים ולוחמים**, תל־אביב, 1956 — מכיל את אותן תמונות כמו האלבום; מהלך דומה עשתה הוצאת "לדורי" שהוציאה אלבום: בנימין גפנר (עורך), **אלבום סיני: אלבום תצלומים על מערכת סיני**, תל־אביב, 1957 וספר המכיל את אותן התמונות עם תוספת: בנימין גפנר (מלקט ועורך), **ספר מלחמת סיני**, תל־אביב, 1957; שבתי טבת, **מפע צ.ח.ל. בסיני**, ירושלים ותל־אביב, 1957; גואן קומי, **ששת הימים של מערכת סיני**, חברה ישראלית להדפסה וספרי אילוסטרציה, תל־אביב, 1957. באלבומים ובספרים אלה אפשר לראות תמונות בעלות תוכן דומה לתמונות שנראה באלבומי ששת הימים. האלבומים הם בפורמט של ספר ולא בפורמט אלבומי.
28. לדוגמה כותב עורך ספר על מלחמת העצמאות: "שמות לוחמים שנפלו ניתנו בספר במלואם, פרט במקרים שהשם לא נשתמר בזכרון המספר; שמות לוחמים שחיים עמנו ניתנו בראשי־תיבות בלבד". ברסלבסקי: **פרקים**, עמ' 4. מנגד אפשר למצוא תמונות של יגאל אלון אצל שוורץ, 1951, עמ' 16. נוסף על כך, לדוגמה, תמונה נוספת קטנה של אלון מופיעה אצל בנימין עציוני (מלקט ועורך), **איל ושלח: דרך־הקרבות של חטיבת גולני**, תל־אביב, 1950, עמ' 403. זו תמונת המפקדים היחידה בספר. השימוש בתמונות בספרים באותה תקופה היה מינורי.
29. עיון בתמונות אלבומי סיני מגלה שקיימות תמונות מפקדים אך מספרן מועט. מפקדים שאינם אלופים כמעט ואינם נראים ופחות מזה מוזכרים בשמם. יש לזכור שאלוף פיקוד הדרום ומי

שיכול היה להתבלט בנוסף לדיין, אסף שמחוני, נהרג בסיום המלחמה בתאונת מטוס.

30. באלבומים שיצאו מטעם הצבא ויחידותיו נעשה הדבר באופן מודע. על־פי בר־און, הוא קיבל החלטה שבאלבום שערך יופיעו מפקדי החטיבות והאוגדות הלוחמות, האלופים והרמטכ"ל. מרדכי בר־און (19.1.2004), ריאיון טלפוני.

31. דוד טרטקובר, "אלופים ורבי אלופים: מודל החייל בתקשורת החוזתית משנות ה־60 ואילך", **סטודיו**, 30 (1992), עמ' 25 (להלן: טרטקובר, 1992).

32. טרטקובר, 1992, עמ' 25–27; חיים גרוסמן, "חייל וצבא של 'שלום וביטחון': דמות חייל ומראה צבא צה"ליים באגרות ברכה לשנה החדשה", **זמנים**, 81 (חורף 2002–2003), עמ' 52; שלום צבר, "מאה שנות כרטיסי 'שנה טובה': לתולדותיו של המנהג והתפתחותו האמנותית", מוקי צור (עורך), **בשנה הבאה 'שנת טובות' מן הקיבוץ**, גבעת חביבה, 2001.

33. על סמלים ואייקונים ראו: מישורי, 2000, עמ' 12–13.

34. עוז אלמוג, "אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיולוגי", **מגמות**, לד (2) (1991), עמ' 182. ראו גם: רולאן בארת, **מיתולוגיות**, תל־אביב, 1998.

35. ראו לדוגמה על אופן צילומי האישים לבחירות: "תראו איך ביבי נראה, תראו את פרס: שיחה עם גדי דגון", אריאלה אזולאי, **איך זה נראה לך? 25 שיחות, 44 תצלומים**, תל־אביב, 2000, עמ' 200–207.

36. מרדכי בר־און, "אנשי העורף, אנשי החזית: דימויי העורף בקרב לוחמים בתש"ח", **ישראל**, 4 (סתיו 2003), עמ' 7–8.

37. קיים אינוונטר רב של חומרים – מעבר לאלבומים ולספרים: טלוויזיה, סרטים, תאטרון, ספרי יזכור למיניהם, ספרות, שירה, עיתונים (טקסט ותמונות), כתב עת, מודעות, פעילות פוליטית ועוד – שיצרו את הדימוי של המלחמה וגיבוריה.

38. יחיעם ויץ, "אילו לא גמגם אשכול", **פוליטיקה**, 20 (1988) (להלן: ויץ, 1988), עמ' 51.

39. רפי מן, **לא יעלה על הדעת**, אור יהודה, 1998 (להלן: מן, 1998), עמ' 286.

40. יחיעם ויץ, "**תעשור חשני תשי"ח–תשכ"ח**, סדרת עידן 21, ירושלים, 2000 (להלן: ויץ, 2000), בעיקר עמ' 178–181, 189; מיכאל אורן, "אשכול, הגיבור הנשכח", **תבלת**, 14 (2003), עמ' 25–66. זהו גם המסר של הביוגרפיה שכתב גולדשטיין, ראו: יוסי גולדשטיין, **אשכול: ביוגרפיה**, ירושלים, 2003 (להלן: גולדשטיין, 2003). דעות שכאלה נכתבו כבר בעבר, ראו: שלמה אהרונסון, "על טיפוסי מנהיגים פוליטיים בישראל", **מגמות** (אפריל 1979), עמ' 61–67; ויץ, 1988, עמ' 49–51.

41. גולדשטיין, 2003, עמ' 533. יצחק גרינברג, **חשבון ושיכוח: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה, 1957–1967**, תל־אביב, תשנ"ז.

42. **לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1895–1969)**, ירושלים, 1997 (להלן: אשכול, תעודות), עמ' 559. ראו גם: אשר סטר (עורך), **שישה ימים – שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים**, תל־אביב, 1999.

43. לדוגמה: מתתיהו מייזל, **המערכה של הגולן: יוני 1967**, תל־אביב, 2001. הדברים נכתבו כבר אחרי המלחמה. ראו: מיכאל בר־זוהר, **התודש האריך ביותר**, תל־אביב, תשכ"ח, עמ' 260; איתן הבר, **חיום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תת־אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי**

הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, תל־אביב, 1987 (להלן: הבר, 1987); גולדשטיין, 2003, עמ' 578. לדיין וסנגוריו יש את ההסבר שלהם לעניין, ראו לדוגמה: אריה בראון, **חותם אישי: משה דיין במלחמת ששת הימים ואחריה**, תל־אביב, 1997, עמ' 236.

44. דן גלעדי, "לוי אשכול — יקיר התקשורת", **קשר**, 29 (מאי 2001), עמ' 118.
45. חזי לופמן (עורך), **אשכול**, תל־אביב, ספטמבר 1965.
46. ויץ, 2000, עמ' 185.
47. בשנת 1966 היה מאזן ההגירה שלילי. על כך ועל המיתון המתוכנן שיצא משליטה ראו: "מדינת ישראל", **האנציקלופדיה העברית**, כרך שישי, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 129–131. על הביטוי ראו: מן, 1998, עמ' 8.
48. אמנון דנקנר ודוד טרטקובר, **איפה היינו ומה עשינו: אוצר שנות החמישים והשישים**, ירושלים, 1996 (להלן: דנקנר וטרטקובר, 1996), עמ' 124; מן, 1998, עמ' 133. על בדיחות פוליטיות בכלל ומעט בדיחות על אשכול ראו: אורי סלע ושרגא הר־גיל, **אוצר הבדיחה הפוליטית**, תל־אביב, 1969, עמ' 216–219.
49. מצוטט מתוך הדרי, 2002, עמ' 68.
50. גולדשטיין, 2003, עמ' 519–532, פרק 42.
51. לדוגמה: ארבל, ששת הימים, עמ' 37; כר־און, תשכ"ז, עמ' 174; גרא, 1969; זאב ענר ויוסף אלקוני (עורכים), **המלחמה תשכ"ז 1967**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: ענר ואלקוני, תשכ"ז), ללא מספרי עמודים.
52. שמואל שמחוני (עורך), **הנצחון הגדול בתמונות**, תל־אביב, 1967 (להלן: שמחוני, 1967), ללא מספרי עמודים.
53. אורי פז (עורך), **מלחמת הנצחון תשכ"ז**, תל־אביב, 1967, עמ' 42.
54. אליוט א' כהן, **הפיקוד העליון, אנשי צבא או מדינאים: מי ינחה במלחמה?**, תל־אביב, 2003. הספר מעמיד את בן־גוריון בשורה אחת עם לינקולן, צ'רציל וקלמנסו כמדינאים שהוליכו את ארצם במלחמה. הדרי, 2002, עמ' 91, טוענת שבן־גורין נתפס כמשיח במלחמת קדש ומחפשת את המשיח של 1967. טיעון זה נראה מוגזם מעט.
55. זמורה, 1967, עמ' 153; שמחוני, 1967; אורי פז, **ביאוגרפיות ופיסורים של מפקדי מלחמת ששת הימים**, תל־אביב (להלן: פז, ביאוגרפיות), עמ' 4; עדי, ס"ש (עורך), **המלחמה לשלום**, תל־אביב, [תשכ"ז] (להלן: עדי, תשכ"ז). תמונה זו צולמה במהלך ביקור בסיני לאחר המלחמה ב־13 ביוני 1967.
56. עדי, תשכ"ז.
57. ארבל, ששת הימים.
58. גולדשטיין, 2003, עמ' 563.
59. לדוגמה, אפרים קישון ודוש, "שעתם הקטנה", **סליחה שנצחנו**, תל־אביב, 1967 (להלן: קישון, 1967), ללא מספרי עמודים.
60. אתר ניצחון הוא אתר המסמל את הניצחון, לדוגמה: הכותל, הכניסה לעיר העתיקה בשער האריות, טבילה בתעלה.
61. עוזי נרקיס, **את ירושלים**, תל־אביב, 1975.

62. בר־און, תשכ"ז, עמ' 160; ארבל, מלחמה ונצחון.
63. ראו, לדוגמה, צמידות תמונת אשכול ותמונת הנשיא בכותל אצל בר־און, תשכ"ז, עמ' 160. וכן ראו: גרא, 1969.
64. תמונה אחרת של אשכול אשר מצביעה על מעורבות או נוכחות שלו בצמתי ההחלטה היא תמונתו במוצב הפיקוד העליון ליד מפקד חיל האוויר בזמן תקיפת שדות־התעופה, ראו: משה הדר ורס"ן יהודה עופר (עורכים), **חיל האויר**, משרד הביטחון ומפקדת חיל האויר, (ללא תאריך), עמ' 91. תמונה זו לא הופיעה באלבומי הניצחון.
65. בר־און, תשכ"ז, עמ' 201; יצחק גוטוטר (עורך), **צה"ל בגבורתו**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: גוטוטר, תשכ"ז); ג' קורנפלד (עורך), **מלחמת הגאולה וחשלום**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: קורנפלד, תשכ"ז), ללא מספרי עמודים; שמחוני, 1967; פז, ביאוגרפיות, עמ' 16; אריה חשביה, **היסטוריה של מלחמת ששת הימים**, תל־אביב, תשכ"ח (להלן: חשביה, תשכ"ח); שמואל שגב, **סדין אדום: מלחמת ששת הימים**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: שגב, תשכ"ז).
66. בר־און, תשכ"ז, עמ' 201.
67. חשביה, תשכ"ח.
68. שגב, תשכ"ז.
69. על־פי דיין, הוא ביקר עם אשכול בחפ"ק של דדו שהיה בפוריה ב־10 ביוני. ראו: משה דיין, **אבני דרך**, ירושלים, 1975 (להלן: דיין, 1975), עמ' 479. ראו גם: הבר, 1987, עמ' 257, מתאר את התנהלות הדיון בחפ"ק וראו את התמונה שהוא מביא בספרו.
70. דיין, 1975, עמ' 479. דיין טוען שאשכול התהלך כנזוף בעת הביקור אצל דדו.
71. תמונה "קרבית" נוספת של אשכול היא תמונה שבה הוא נראה שט בסירת חיל הים עם האלוף שלמה אראל, אולם מתמונה זו לא נשקף דימוי קרבי. ראו: גוטוטר, תשכ"ז; שמחוני, 1967; ארבל, מלחמה ונצחון; רני פנקס (עורך), **מלחמת 4 הימים**, מפקדת פיקוד הדרום, תשכ"ח.
72. לטענה דומה, ראו: אשכול, תעודות, עמ' יג, 572–573. תמונה זו צולמה ב־25 במאי 1967.
73. דניאל רוזנבלום, **אלבום הנצחון**, תל־אביב, תשכ"ז (להלן: רוזנבלום, תשכ"ז), ללא מספרי עמודים.
74. הסברה לעם, **ששת ימי מלחמת הנצחון תשכ"ז 1967**, תל־אביב, 1967 (להלן: מלחמת הנצחון).
75. תמונה זו מופיעה גם אצל פז, ביאוגרפיות, עמ' 13, אך ללא כיתוב.
76. מלחמת הנצחון; חשביה, תשכ"ח. כניגוד ראו את התמונה שבחר גולדשטיין כדי לייצג את אשכול במלחמה – תמונתו עם המטכ"ל בשורה אחת עם דיין ורבין. ראו: גולדשטיין, 2003.
77. Prittie, Terence, **Eshkol of Israel: The man and the nation**, Museum Press, London, 1969; שפירא, יוסף, **לוי אשכול: במעלות השליחות**, רמת־גן, 1969.
78. אמנון רובינשטיין, "ימי תהילה, שעת כושר", **הארץ**, 30 ביוני 1967, מצוטט אצל רות בונדי, אהר זמורה ורפאל בשן (עורכים), **לא על החרב לבדה**, תל־אביב, תשכ"ח (להלן: בונדי, תשכ"ח), עמ' 407.
79. עמוס אילון, "דרוש דור חדוש", **הארץ**, 30 באפריל 1967, מצוטט אצל הדרי, 2002, עמ' 417. על התפקידו של **הארץ** במאבק מול אשכול ראו גם: אמנון רובינשטיין, "עיתון הארץ וממשלת אשכול", אשר סטר (עורך), **שישה ימים – שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים**, תל־אביב, 1999, עמ' 229–234.

80. קישון, 1967. ספר זה הודפס לראשונה בספטמבר 1967 וכעבור חודש יצאה מהדורה חמישית.
81. ראו, לדוגמה: מיכאל בר־זוהר, **החודש האריך ביותר**, תל־אביב, תשכ"ח (להלן: בר־זוהר, תשכ"ח), עמ' 144; טבת, תשכ"ח, עמ' 34-35. על הטון המרוסן של העיתונות ביחס לאשכול ראו: קינן, 1999, עמ' 213-215.
82. במבט קרוב הברט נראה ככומתה צה"לית, אך אופן חבישתה הוא יוצר הדימוי.
83. ויץ, 2000, עמ' 187-188.
84. עפרה נבו־אשכול, **אשכול של הומור**, תל־אביב, 1988, עמ' 110. ראו גם: מן, 1998, עמ' 3.
85. שגב, תשכ"ז, עמ' 14.
86. דנקנר וטרטקובר, 1996, עמ' 121.
87. משה דיין, **יומן מסעות סיני**, תל־אביב, 1965.
88. פנחס יורמן (עורך), **משה דיין: דיוקן**, תל־אביב, 1968, ללא מספרי עמודים, 12 עמודים מוקדשים לעניין זה. ראו גם: משה דיין, **יומן וייטנאם**, תל־אביב, 1977.
89. לתיאור הסימבוליות של הרטייה ראו: טבת, תשכ"ח, עמ' 307. בדימוי זה מסיים טבת גם את הביוגרפיה שלו על דיין. שבתי טבת, **משה דיין**, ירושלים ותל־אביב, 1971 (להלן: טבת, 1971), עמ' 601. ראו גם: דנקנר וטרטקובר, 1996, עמ' 121. וכן ראו: הבר, 1987, עמ' 274: "שרי הממשלה היו אחוזי בעתה מפני דיין ועינו האחת והחודרת של שר הביטחון הייתה פקוחה עליהם כמו האח הגדול."
90. מישורי, 2000, עמ' 197-198.
91. קישון, 1967, "השאלה והתשובה".
92. ז'ן וסימון לאקוטור, אריק רולו וז'ן־פראנסיס הלר, **ישראל וארצות ערב: המערכה השלישית**, תל־אביב, 1968 (להלן: לאקוטור, 1968); גלאי, תשכ"ז; זמורה, 1967, עמ' 15; קורנפלד, תשכ"ז; אביעזר גולן, **ששה ימי תהילה**, תל־אביב, 1967 (להלן: גולן, 1967), עמ' 52; מלחמת הנצחון; שגב, תשכ"ז. התמונה מופיעה גם בספר תעודותיו של אשכול, אשכול, תעודות, עמ' 555.
93. זמורה, 1967, עמ' 15.
94. מלחמת הנצחון.
95. שגב, תשכ"ז.
96. טבת, תשכ"ח, עמ' 42.
97. לדוגמה: הון, 1968, עמ' 18. חשביה, תשכ"ח, עמ' 10.
98. **Lightning out of Israel: The Six-Day War in the Middle East**, The Associated Press, 1967 (להלן: Lightning out of Israel), עמ' 143. ראו גם: בר־זוהר, תשכ"ח, עמ' 178.
99. חיים הרצוג, **חימום הגדולים...**, תל־אביב, תשכ"ז, עמ' יט (שידור דריו מ־3 ביוני 1967). ראו גם: לאקוטור, 1968, עמ' 84.
100. זאב ויסמן, **מרשיעים ונביאים: שני פניה של הבריזמה במקרא**, תל־אביב, 2003, עמ' 23 ואילך.
101. בחלק מתמונות הדיוקן יש שימוש בתמונתו כרמטכ"ל. ראו: גלאי, תשכ"ז.
102. לדוגמה שבתי רביב, **אנו הלוחמים: משתתפי מלחמת ששת הימים מספרים**, תל־אביב, 1967, עמ' 13.
103. זמורה, 1967, עמ' 107.

104. קורנפלד, תשכ"ז.
105. שגב, תשכ"ז.
106. ארבל, ששת הימים, עמ' 244.
107. זמורה, 1967, עמ' 15.
108. מלחמת הנצחון.
109. רוזנבלום, תשכ"ז.
110. אורי פז (עורך), **מלחמת הנצחון תשכ"ז**, תל־אביב, 1967 (להלן: פז, 1967), עמ' 82.
111. בר־זוהר, תשכ"ח, עמ' 183–184. משיכת דיין לחזיתות הייתה חלק מאופיו, כפי שניתן ללמוד ממבצע קדש וגם ממלחמת יום הכיפורים.
112. בר־און, תשכ"ז, עמ' 145; גרא, 1969.
113. ארבל, מלחמה ונצחון; רוזנבלום, תשכ"ז.
114. מלחמת הנצחון; גוטוטר, תשכ"ז.
115. כהן, תשכ"ח.
116. לדוגמה: פז, 1967, עמ' 163, 168; בר־און, תשכ"ז, עמ' 145; גלאי, תשכ"ז; גרא, 1969; שמחוני, 1967.
117. בר־און, תשכ"ז, עמ' 120.
118. לדוגמה: גלאי, תשכ"ז.
119. ענר ואלקוני, תשכ"ז.
120. שמחוני, 1967. פז, ביאוגרפיות, עמ' 14.
121. על "אחריי" כתמצית מסורת המנהיגות הצבאית מבית היוצר של דיין והצנחנים, ראו: אביהו רונן, "ארבע מסורות מנהיגות בצה"ל", מיכה פופר ואביהו רונן, **על המנהיגות**, תל־אביב, 1989, עמ' 112–121; אורי בן ארי, **אחריי**, תל־אביב, 1994 (להלן: בן ארי, 1994), עמ' 11. ראו גם: מן, 1998, עמ' 8–9.
122. ארבל, מלחמה ונצחון.
123. גרא, 1969. בפועל דיין כממונה על הממשל הצבאי הצליח להכפיף לאחריותו רבים מתחומי הניהול השוטף של השטחים ופעל ללא אישורם של אשכול והממשלה. ראו: ראובן פרהצור, **ניצחון המבוכה: מדיניות ישראל בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים**, תל־אביב, 1996, עמ' 66. ראו גם את תמונותיו של דיין בהקשר המגע עם הפלסטינים בשטחים: שלמה גזית, **המקל והגזר: הממשל הישראלי ביהודה ושומרון**, תל־אביב, 1985.
124. ארבל, ששת הימים, עמ' 200.
125. באלבומים קיימים תצלומים נוספים, ללא דיין, המשקפים שאיפה זו.
126. לעניין זה ראו גם: טבת, 1971, עמ' 584–586.
127. גן, 2002, פרק שלישי. מביא מבואות מעיתוני התקופה והתייחסויות מאוחרות יותר ל"פולחן הגנרלים".
128. יהודה הראל, **הלוחם: חייו ועלילותיו של משה דיין**, תל־אביב, 1967; יהודה הראל, המצביא והמדינאי, תל־אביב, 1968.
129. אריה חשביה, **עין אחת למארם**, תל־אביב, 1969.

130. יוסף בס, **דיין בעין הקריקטורה**, תל־אביב, 1969.
131. ע' רד־אור, **שתי פנים לדיין**, תל־אביב, 1968.
132. פנחס יורמן (עורך), **משה דיין: דיוקן**, תל־אביב, 1968. לאלבום מבוא מאת יעקב דורי בדומה למבוא של אלבומי הניצחון. העותק שנמצא בספריית אוניברסיטת חיפה נתרם על־ידי ראובן הכט, והוא חתום באופן אישי בידי דיין.
133. דימוי זה לקוח מתוך מוטי גולני, "משה דיין — המנהיג האולטימטיבי, רשימות מקצה שולחן העבודה", חנה עמית (עורכת), **אחריו: על מנהיגות ומנהיגים**, תל־אביב, 2000, עמ' 220. ראו גם: עוז אלמוג, **הצבר: דיוקן**, תל־אביב, 1997 (להלן: אלמוג, 1997), עמ' 26, משתמש במונח "הצבר הלוחם".
134. יצחק רבין ודב גולדשטין, **פנקס שרות**, כרך ראשון, תל־אביב, 1979 (להלן: רבין, 1979), עמ' 175–176.
135. ארבל, ששת הימים, עמ' 45. ההדגשה במקור.
136. "דברי רב אלוף יצחק רבין במעמד קבלת תואר דוקטור כבוד. האוניברסיטה העברית הר הצופים, 28/6/1967", צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השני תשי"ח-תשכ"ח**, סדרת עידן 21, ירושלים, 2000 (להלן: העשור השני), עמ' 403; על הנאום, תולדותיו וניתוח שלו ראה תמר ברוש (בחרה והקדימה), **נאום לכל עת**, תל־אביב, 1993 (להלן: ברוש, 1993), עמ' 60–65. בר־און מרדכי, "עדותו של האיש מאחורי הנאום", העשור השני, עמ' 405–409. ניתוח נוסף ומזווית אחרת ראו: הדרי, 2002, עמ' 96–100.
137. הוציאו את התקליט קול ישראל ו־CBS, ראו תמונת עטיפת התקליט אצל עדי אופיר (עורך), 50 ל־48 — חמישים לארבעים ושמונה, **תאוריה וביקורת**, 12–13 (1999), עמ' 194.
138. פז, ביאוגרפיות, עמ' 28–33.
139. בר־און, תשכ"ז, עמ' 231; ארבל, ששת הימים, עמ' 318 (עמוד אחרון); גרא, 1969; ארבל, מלחמה ונצחון.
140. חשביה, תשכ"ח, עמ' 304.
141. ברוש, 1993, עמ' 61.
142. בר־און מצביע על כך שיש שראו את הזמנת רבין לקבל תואר "דוקטור לשם כבוד" "משום התרסה סמויה נגד משה דיין, שסחף, לפי דעה זו, שלא בצדק, לפחות חלק מן ההחלטה שהגיעה ליצחק רבין ..." ראו: מרדכי בר־און, "הביטחוניזם ומבקריו: 1949–1967", מרדכי בר־און (עורך), **אתגר הריבונות, יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, ירושלים, 1999, עמ' 103.
143. כך מכנה רבין את הטקס. ראו: רבין, 1979, עמ' 207–208. ראו גם: שיברון קטע מנאום בין דברי רבנים אצל כהן, תשכ"ח, עמ' 150.
144. מרדכי קשתן, **בך ניצחנו: המלחמה, מגיעת, לקחיה, מיסוריה**, תל־אביב, 1967 (להלן: קשתן, 1967), עמ' 11.
145. אפרים תלמי, **מלחמות ישראל 1949–1969: מה ומי במלחמות עשרים השנה**, כרך ב', תל־אביב, 1969 (להלן: תלמי, 1969), עמ' 346–348.
146. **על מלחמת ששת הימים (לקט)**, שידורי ההסברה במשרד ראש־הממשלה — שידורי הפרסום, יוני 1969, עמ' 12–15.

147. תמונה זו מופיעה בשבעה מהמקורות. ראו לדוגמה: כהן, תשכ"ח, עמ' 130; שגב, תשכ"ז; תלמי, 1969, עמ' 334; שלמה רוזנר, **ימי מערכה**, מרכז ההסברה במשרד ראש־הממשלה, ספטמבר 1967.
148. ארבל, ששת הימים, עמ' 317.
149. שמחוני, 1967.
150. בר־זוהר, תשכ"ח.
151. תמונה זו חוזרת בשתי וריאציות בשבעה מהמקורות. ראו לדוגמה: קורנפלד, תשכ"ז; דוד דיין, **מחרמון עד סואץ**, מסדה, תל־אביב, 1967 (להלן: דיין, 1967); אביעזר גולן, **המפקדים**, תל־אביב (להלן: גולן, המפקדים), עמ' 7.
152. לתמצית העניין ראו: גולדשטיין, 2003, עמ' 547–549. ראו גם: מוטי גולני, "הכוחות גויסו, הרמטכ"ל נעלם", **במחנה** (12 באפריל 2002), עמ' 17. כרמית גיא, **בר־לב**, תל־אביב, 1998 (להלן: גיא, 1998), עמ' 123–132.
153. רוזנבלום, תשכ"ז, כריכה אחורית; דיין, 1969; "מלחמת ששת הימים בתמונות", **ספר השנה של העתונאים תשכ"ז**, עמ' 33.
154. עדי, תשכ"ז.
155. פז, 1967, עמ' 84–85.
156. רוברט י' דונובן, **שישה ימים ביוני**, ירושלים, 1967 (להלן: דונובן, 1967), עמ' 67–68.
157. לאקוטור, 1968, עמ' 84.
158. לדוגמה: שמחוני, 1967. ראו גם: תמונות אצל טבת, תשכ"ח. שם, כאשר מופיעות דמויות ולא טנקים, אלה הם מפקדים המזוהים בשמם.
159. פז, ביאוגרפיות; גולן, המפקדים; משה בן־שאול (עורך), **האלופים**, הרר, תשכ"ח.
160. חשביה, תשכ"ח, עמ' 11.
161. ארבל, מלחמה ונצחון.
162. שמחוני, 1967.
163. מלחמת הנצחון.
164. פז, 1967, עמ' 169. ראו גם: **Lightning out of Israel**, עמ' 111; ארבל, מלחמה ונצחון.
165. קשתן, 1967, עמ' 13.
166. כהן, תשכ"ח, עמ' 99.
167. על־פי אוחנה: רבין "... יפה הבלוריות והתואר פיקד בפלמ"ח, לחם בירושלים ורבים מחניכיו היו מגש הכסף של מדינת היהודים. המפקד ההירואי של מלחמת ששת הימים משלים כפיקדון־דורות את מה שהחסיר במלחמת העצמאות..." דוד אוחנה, **חיישראלים האחרונים**, תל־אביב, 1998, עמ' 35. ראו גם: אניטה שפירא, "מדור הפלמ"ח לדור ילדי הנר", יוסי מאלי (עורך), **מלחמות, מהפכות וזהות דורית**, תל־אביב, 2001, עמ' 135.
168. גיא, 1998, עמ' 136; על תסכולם של אנשי הראל על כך שלא נתנו להם לנצח בשנת 1948, ראו: עוזי נרקיס, **חייל של ירושלים**, תל־אביב, (1991), עמ' 326–327. וכן דבריו של בן ארי: "לאחר ההפוגה השלמנו את משימתנו בקרב על ירושלים. העיר נשארה חצויה. כוחנו ומאמצינו לא הספיקו כדי לשחרר את ירושלים כולה..." בן ארי, 1994, עמ' 284; רבין, 1979, עמ' 190.

169. חיים חפר ומרסל ינקו, **מסדר הלוחמים**, תל־אביב, 1968 (להלן: חפר, 1968).
170. על חפר כסוכן דור הפלמ"ח ראו: אלמוג, 1997, עמ' 25.
171. חפר, 1968, "אחות לוחמים". בעמוד ממול לשיר, תמונתם של יצחק שדה עם יגאל אלון ומשה דיין.
172. הון, 1968, עמ' 45. ראו גם: חשביה, תשכ"ח, עמ' 169; כהן, תשכ"ח, עמ' 74.
173. בר־און, תשכ"ז, עמ' 120.
174. דוגמאות נוספות לחיבור של ששת הימים עם עשרים שנות ישראל והמלחמות הקודמות ראו: **על בטחון ישראל: סדרת תמונות ממערכות צה"ל מאז מלחמת הקוממיות ועד ימינו**, מטכ"ל/קצין חינוך ראשי/ענף הדרכה והסברה, משרד החינוך והתרבות, משרד הביטחון/אגף השיקום/המחלקה להנצחת החייל (ללא תאריך); אפרים תלמי, **מלחמות ישראל 1949–1969: מה ומי במלחמות עשרים השנה**, כרך ב', תל־אביב, 1969.
175. יובל נאמן, "ביצד נשמור על הישגי מלחמת התעוזה", **מעריב**, 18 ביוני 1967, מצוטט אצל בונדי, תשכ"ח, עמ' 372. ראו גם: הבר, 1987, עמ' 260–263.
176. דונובן, 1967, עמ' 173.
177. פז, ביאוגרפיות.
178. לאקוטור, 1968, עמ' 82, 83.
179. "מלחמת ששת הימים בתמונות", **ספר השנה של העתונאים תשכ"ז**; מרדכי נאור, **העם היהודי במאה העשרים: היסטוריה מצולמת**, תל־אביב, 2001, עמ' 378. מביא גם את תמונת אשכול נפגש עם חיילים.
180. **מעריב**, 6 ביוני 1967. מצוטט אצל **השבוע האריך: לקט ממערכות ישראל בתשכ"ז**, תל־אביב, 1968.
181. **ידיעות אחרונות**, 22 בספטמבר 1968, מצוטט אצל גולדשטיין, 2003, עמ' 601.

ספרי ואלבומי ניצחון שנסקרו כמקורות

ארבל, נפתלי, **מלחמה ונצחון**, מ' מזרחי, תל־אביב, 1967.

ארבל, נפתלי, **מלחמת ששת הימים**, מ' מזרחי, תל־אביב, 1967.

אשכול, יוסף (עורך), **מלחמת ששת הימים**, מטכ"ל, קצין חינוך ראשי, 1967.

בונדי, רות, זמורה, אהד ובשן, רפאל (עורכים), **לא על החרב לבדה**, א' לוין־אפשטיין, תל־אביב, תשכ"ח.

בן־שאול, משה (עורך), **האלופים**, הדר, תשכ"ח.

בר־און, מרדכי (עורך), **ששה ימים 5.6.67 — 10.6.67**, מטכ"ל, קצין חינוך ראשי, משרד הביטחון, תל־אביב, תשכ"ז.

בר־זוהר, מיכאל, **החודש האריך ביותר**, א' לוין־אפשטיין, תל־אביב, תשכ"ח.

גוטוטה, יצחק (עורך), **צה"ל בגבורתו**, "מסביב לעולם", תל־אביב, תשכ"ז.

גולן, אביעזר, **הממקדים**, אלכסנדר מוסף, תל־אביב.

גולן, אביעזר, שמיר, עמינדב (עורכים), **ספר הגבורה**, אגודת העיתונאים בתל־אביב וברית עולמית של ניצולי ברגן־בלזן, תל־אביב, תשכ"ח.

גולן, אביעזר, **ששה ימי תהילה**, דקל, תל־אביב, 1967.

גלאי, בנימין (עורך), **אלבום מלחמת הנצחון תשכ"ז**, לדורי, תל־אביב, תשכ"ז.

גרא, גרשון (עורך), **ירושלים של צנחנים**, מפקדת החטיבה בסיוע מטכ"ל, קצין חינוך ראשי, באמצעות ההוצאה לאור משרד הביטחון, תשכ"ח.

גרא, גרשון (עורך), **שחרור ירושלים ואיחודה**, ספרי צבר, תל־אביב, 1969.

דונובן, רוברט י', **שישה ימים ביוני**, אחיאסף, ירושלים, 1967.

דיין, דוד, **מחרמון עד סואץ**, מסדה, תל־אביב, 1967.

הבר, איתן, לנדאו, אלי ושיף, זאב, **מאת בתבנו הצבאי**, כידון, תל־אביב, 1967.

הון, שאול, **קדוות אל סני ירדן**, מסדה, רמת־גן, 1968.

הרצוג, חיים, **הימים הגדולים ...**, ספרית מעריב, תל־אביב, תשכ"ז.

השבוע הארוך: לקט ממערבות ישראל בתשכ"ז, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לנוער, 1968.

זמורה, אהד (עורך), **הנצחון: מלחמת ששת הימים, תשכ"ז 1967**, א' לוין־אפשטיין, תל־אביב, תשכ"ז.

חשביה, אריה, **היסטוריה של מלחמת ששת הימים**, לדורי, תל־אביב, תשכ"ח.

טבת, שבתי, **חשופים בצריח**, שוקן, ירושלים ותל־אביב, תשכ"ח.

כהן, יונה (עורך), **מלחמת המגן והישועה**, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ח.

כתבים צבאיים, **השריון: מעללי השריון במלחמת הנצחון**, אותיות ארגמן, תל־אביב, 1967.

לנדאו, אלי, **ירושלים לנצח**, אותפז, תל־אביב, 1967.

לאקוטור, ז'ן וסימון, רולו, אריק והלר, ז'ן־פראנסיס, **ישראל וארצות ערב: המערכה השלישית**, עם הספר — מהדורת דבר, 1968.

מרשל, סמואל לימן אטווד, **חרב שלוחה — נצחון ישראל, יוני 1967: יומן היסטורי**, א' לוין־אפשטיין, מהדורת ידיעות אחרונות, תל־אביב, 1967.

נאור, מרדכי, ענר, זאב (מלקטים), **ימי יוני 1967: תאורים מן המלחמה**, מערכות, תל־אביב, תשכ"ז.
עדי, ס"ש, **המלחמה לשלום**, הוצאת דקל, ללא תאריך.
עזריה, ד' ואלון, א', **הפצועים לא צעקו**, אותיות ארגמן, תל־אביב, 1967.
על מלחמת ששת הימים (לקט), שירותי ההסברה במשרד ראש־הממשלה — שירותי הפרסום, יוני 1969.
ענר, זאב ואלקוני, יוסף (עורכים), **המלחמה תשב"ז 1967**, אותפז, תל־אביב, תשכ"ז.
פז, אורי (עורך), **מלחמת הנצחון תשב"ז**, רמדור, תל־אביב, 1967.
פז, אורי, **ביאוגרפיות וסיפורים של מפקדי מלחמת ששת הימים**, רמדור, תל־אביב, 1967.
פנקס, דני (עורך), **מלחמת 4 הימים**, מפקדת פיקוד הדרום, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, תשכ"ח.
צ'רציל ראנדולף וצ'רציל וינסטון, **מלחמת ששת הימים**, מסדה, רמת־גן, 1967.
קורנפלד, ג' (עורך), **מלחמת הגאולה והשלום**, ברונפמן וספרי אייל, תל־אביב, תשכ"ז.
קשתן, מרדכי, **כך ניצחנו: המלחמה, מניעיה, לקחיה, סיפוריה**, נתיב, תל־אביב, 1967.
רביב, שבתי, **אנו הלוחמים: משתתפי מלחמת ששת הימים מספרים**, עמיחי, תל־אביב, 1967.
רוזנבלום, דניאל, **אלבום הנצחון**, רמדור, תל־אביב, תשכ"ז.
רוזנר, שלמה, **ימי מערכה**, מרכז ההסברה במשרד ראש־הממשלה, ספטמבר 1967.
שגב, שמואל, **מדין אדום: מלחמת ששת הימים**, נ' טרבסקי, תל־אביב, תשכ"ז.
שמחוני, שמואל (עורך), **הנצחון הגדול בתמונות**, תל־אביב, 1967.
ששת ימי מלחמת הנצחון תשב"ז 1967, הסברה לעם, תל־אביב, 1967.
תלמי, אפרים, **מלחמות ישראל 1949-1969: מה ומי במלחמות עשרים השנה**, כרך ב', דבר, תל־אביב, 1969.

Lightning Out of Israel: The Six-Day War in the Middle East, The Associated Press, 1967.

"בכייה לדורות"
תוצאות מלחמת ששת הימים בגזרה המזרחית: ניצחון צבאי וכישלון מדיני

זאב דרורי

מבוא

מאמר זה בא לסכם את התוצאות הצבאיות והמדיניות של מלחמת ששת הימים בחזית המזרחית. מלחמת ההתשה בחזית זו והלחימה במחבלים עד ספטמבר 1970 ("ספטמבר השחור"), מהווים מסכת קוהרנטית לצורך ניתוח האפשרויות המדיניות שנפתחו עם השלמת ההישגים הצבאיים במרחב.

הנדבך הראשון להבנת האירועים ההיסטוריים של אותה תקופה הוא ליבון תוצאות מלחמת ששת הימים והבנת מטרותיה המדיניות של ממשלת ישראל, ומנגד, הצגת עמדותיהם של ירדן והארגונים הפלסטיניים באשר לתוצאות המלחמה ומדיניותם המוצהרת לפתרון הסכסוך.

מלחמת ששת הימים יצרה מציאות חדשה במזרח התיכון. תוצאות המלחמה שינו לא רק את גבולות "הקו הירוק" של הסכמי שביתת הנשק משנת 1949, אלא היה בהן שינוי גאו־אסטרטגי מהותי במצבה המדיני והביטחוני של מדינת ישראל. מאחר שהסדר מדיני לא נראה בטווח הקרוב, הפכו קווי הפסקת האש לגבול ביטחון שמעמדו הולך ומתקבע. ישראל זכתה בעומק טריטוריאלי ומרכזי האוכלוסייה הורחקו מקו החזית. הניצחון המהיר והמכריע במלחמה חיזק את מעמדה הבין־לאומי והביטחוני של ישראל; דומה היה כי כושר ההרתעה גבר. השטחים הפכו לקלפי מיקוח במשא ומתן העומד בפתח, כפי שסברו הקברניטים והעם. חוויית הניצחון הצבאי המפואר העלתה את מפלס הגאווה הלאומית, וביחד עמו את התקווה לשלום.

ואולם התשובה הערבית ניתנה בהחלטת ועידת ח'רטום ב־2 בספטמבר 1967 שבה נקבעו ארבעת הלאווים: לא להכרה במדינת ישראל, לא למשא ומתן עם ישראל, לא להתפייסות ("סולח"). הלאו הרביעי היה אי־ויתור על זכויות הפלסטינים.

ממשלת ישראל עמדה בפני הכרעות מדיניות קשות, אך למעשה לא קיבלה כל

הכרעה באשר למפת הגבולות העתידית. מאחר שהממשלה דחתה הצעות להחזרת השטחים ללא הסכמי שלום, וגם תכניות דוגמת אלה של אלון ודיין לא הועלו כלל לדיון, הפכו קווי הפסקת האש ל"גבולות הביטחון". נושא עתיד הגדה המערבית הפך מוקד המחלוקת בזירה הפוליטית הפנימית הישראלית עד ימינו אלה.

נדבך נוסף להבנת הפער בין גודל ההישגים הצבאים לכישלון המדיני הוא הישגי צה"ל בלחימה בארגוני המחבלים ובמרי האזרחי. אלה התפתחו בשטחי הגדה ולאורך הגבול הירדני בהמשך לניצחון על צבא ירדן. בעקבות תבוסת מדינות ערב במלחמת ששת הימים, פתחו ארגוני המחבלים ב"מלחמת שחרור עממית" אגב ניסיון להתבסס בתוך שטחי הגדה בקרב האוכלוסייה המקומית. ארגוני המחבלים התנגדו לכל תכנית מדינית בהדגישם כי הבעיה העומדת על הפרק אינה החזרת השטחים שנכבשו, אלא עצם קיומה של מדינת ישראל. זאת הייתה גם עמדתה של סוריה שתמכה בארגוני המחבלים, הובילה את העמדות הלוחמניות וביקשה לכבול את ידיהם של נאצר וחוסיין.

מלחמת הגרילה והטרור והמרי האזרחי בגדה המערבית היו למעשה המשך למלחמת ששת הימים. צה"ל בסיוע השב"כ הצליח להשתלט ולעקור את תאי המחבלים בגדה המערבית עד ראשית שנת 1968, ולהרגיע את אוכלוסיית הגדה המערבית.

המחבלים שנכשלו במאמציהם להקים רשת טרור ברחבי הגדה המערבית ורצועת עזה העבירו את מרכז פעילותם לעמק הירדן ויזמו פעולות רבות בשטח ישראל, לא פעם בסיוע הצבא הירדני. לאורך גבול ירדן התפתחה לחימה כנגד המחבלים וצבא ירדן, מלחמה זעירה, שבמהלכה למד צה"ל להתמודד כנגד לוחמת הגרילה, ללכוד ולחסל את מרבית החוליות החודרות.

הישגי צה"ל בלחימה כנגד המחבלים בשנים 1967–1970 מהווים נדבך חשוב ביצירת הנתונים למשא ומתן מדיני עם המלך חוסיין באותה תקופה. עליית כוחם של המחבלים ויצירת "מדינה בתוך מדינה" בשטחי בקעת הירדן ומחנות הפליטים גרמו לאיום ממשי על קיומו של המשטר ההאשמי.

מערכת היחסים בין ארגוני המחבלים ומשטרו של חוסיין ידעה עליות ומורדות. שיאו של העימות היה במלחמת האזרחים בספטמבר 1970 ("ספטמבר השחור"). עימות זה יצר את ההזדמנות ליזומה מדינית ולהסדר בין מדינת ישראל וממלכת ירדן, הזדמנות שהוחמצה.

בסוף שנת 1970 הייתה ידו של צה"ל על העליונה ולמעשה, הן הגבול הירדני הארוך והן שטחי הגדה המערבית שקטו. פעולות הטרור וכן המרי האזרחי פחתו ומדינת ישראל נתפסה כגורם המייצב בזירה המזרח תיכונית והתומך בשלטון המלך

חוסיין בירדן. בתקופה זו חברו יחדיו גורמים שיצרו בסיס רציני לתרגום ההישגים הצבאיים להישג מדיני. הראשון והחשוב שבהם – ההכרעה הצבאית במלחמת ששת הימים ותחושת התבוסה בעולם הערבי. הישג צבאי נוסף היה הפסקת האש באוגוסט 1970 במלחמת ההתשה שהכריז הנשיא המצרי עבד א־נאצר, ללא כל הישג צבאי או מדיני למצרים. הישג צבאי משמעותי היה הכרעת המחבלים והמרי האזרחי בשטחים הכבושים ולאורך הגבול הארוך עם ירדן. נדבך נוסף רב־חשיבות היה עמדתה של מדינת ישראל במלחמת האזרחים בירדן: גיוס והיערכות צה"ל לאורך הגבול בצפון ופעילות חיל האוויר הישראלי יצרו הרתעה כנגד הפלישה הסורית והעניקו תמיכה למלך חוסיין במלחמתו על השלטון בממלכתו. הגורם האחרון היה בסיס ההבנות האסטרטגיות כמו הגיבוי שניתן לישראל מארצות־הברית לאחר אירועי "ספטמבר השחור" בירדן. באותה עת לא היה כל בסיס להידברות עם אש"ף והאופציה הפלסטינית באשר לעתיד הגדה המערבית נזנחה על־ידי מקבלי ההחלטות בישראל.

כל אלה חייבים היו להביא ליוזמות ולמהלכים מדיניים בעלי חזון ותוצאות מדיניות מעשיות במזרח התיכון. למיטב הערכתי, בנתונים הגאו־אסטרטגיים וההישגים המוכחים של צה"ל באותה עת, אפשר היה להגיע לפתרון מדיני עם ממלכת ירדן שאמור היה לנטרל את הבעיה הפלסטינית למשך שנים רבות ואולי אף להטות את כיוון ההתפתחות ההיסטורית במרחב.

תוצאות מלחמת ששת הימים

תוצאות מלחמת ששת הימים הביאו לשינויים פוליטיים גאו־אסטרטגיים במרחב המזרח התיכון והשלכותיהן נגעו בכל תחום ורובד של מדינת ישראל, החברה הישראלית וצבאה. אותה רעידת אדמה שהניעה את עמודי היסוד של מרחב המזרח התיכון השפיעה במקביל גם על מדינות ערב, אך יותר מכול על החברה הפלסטינית בשטחים הכבושים ובכל פזורותיה. כמו שבר טקטוני, החבוי במסתרי לב האדמה ואינו נצפה בעתו, גם לגבי העם הפלסטיני הייתה רעידת האדמה של מלחמת ששת הימים ראשיתו של תהליך לאומי וחברתי עמוק ומכריע.

מטרות מדינת ישראל במלחמת ששת הימים, כפי שהוצבו בראשיתה – לשבור את כוחם הצבאי של צבאות ערב ולהשיב את כושר ההרתעה של צה"ל, הושגו במלואן. במהלך המלחמה נכבשו חצי האי סיני ורצועת עזה מידי המצרים, הגדה המערבית מידי ממלכת ירדן ורמת הגולן מידי הסורים.

לישראל היו במערכה זאת כ־800 חללים, 2,700 פצועים ו־15 שבויים. בקרבות בסיני נהרגו כ־340 חיילי צה"ל, בקרבות בגדה המערבית נהרגו כ־300 לוחמים, מהם 183 בקרבות על ירושלים, ובקרב על רמת הגולן נהרגו 141 חיילים. בהפגזות

הירדניות על ירושלים נהרגו 14 מתושבי העיר שנוספו למניין החללים של ישראל.

בישיבת המטכ"ל לאחר תום הקרבות, ב־18 ביוני 1967, הציג אהרון יריב, ראש אמ"ן, את הנתונים שהיו ידועים כבר אז לצה"ל לגבי אבדות הערבים. להערכת אמ"ן איבדה מצרים כ־700 טנקים וחיל האוויר שלה הוכה קשות. ירדן איבדה את חטיבת הטנקים 40 וחטיבת השריון 60 נפגעה קשה אף היא; סוריה איבדה כ־80 טנקים. אולם כבר אז העריך יריב שעד סוף שנת 1967 ובמהלך שנת 1968 ישוקמו צבאות ערב בעזרת הסובייטים.[1]

בחינה מאוחרת ומדויקת יותר של תוצאות המלחמה העלתה את הנתונים הבאים: כוחות האוויר והשריון של מצרים, ירדן וסוריה הושמדו ועוצבות השדה נשחקו ונוטרלו; למדינות ערב היו למעלה מ־15,000 חללים, 53,000 פצועים וכ־5,000 שבויים. בשעה שלצה"ל נפגעו כ־140 טנקים, איבדו צבאות ערב למעלה מ־1,000 טנקים. חיל האוויר הישראלי איבד 45 מטוסי קרב ואילו לצבאות ערב אבדו כ־450 מטוסים.[2]

כאמור, בבחינת תוצאות המלחמה על־פי תפיסת מטרות המלחמה של צה"ל, היו הישגי המלחמה מושלמים: כיבוש שטחים והשמדת כוחות האויב על מנת להגיע להכרעה אסטרטגית, והסרת האיום מעל מדינת ישראל. התוצאות הצבאיות הניחו את השטחים הכבושים בידי ממשלת ישראל כקלפי מיקוח מדיני. הניצחון המהיר והמכריע במלחמה חיזק את מעמדה הבין־לאומי והביטחוני של ישראל. הרמטכ"ל יצחק רבין היה משוכנע שהיזמה הצבאית של ישראל ב־5 ביוני 1967 הייתה אכן תגובה לאיום קיומי, איום שאין גדול ממנו. הניצחון במלחמה היה בעל חשיבות מכרעת – צבאית, לאומית ומדינית כאחת.[3] רבין אמר: "בהיעדר שלום, מלחמת ששת הימים אפשרה לישראל להחזיק בקווי ההגנה הטובים ביותר שניתן לשרטט על מפת המזרח התיכון בלא להיחשף – בשלב הראשון לפחות – ללחצים של ידידים ולסגת."[4]

ב־19 ביוני 1967 החליטה ממשלת ישראל בראשותו של לוי אשכול להחזיר את השטחים שנכבשו מידי המצרים והסורים במסגרת הסכמי שלום שייחתמו עם מדינות אלה. ההערכה הייתה כי ניצחונו המכריע של צה"ל על צבאות ערב יביא להסכם שלום עם ארצות ערב ובראשן מצרים. אך לאכזבתה של ישראל, ארצות ערב לא הסכימו לכל הסדר עם ישראל בתנאי כניעה משפילים, לדעתן, ודרשו את נסיגת צה"ל מהשטחים הכבושים בטרם יחל כל משא ומתן.

ההישגים הטריטוריאליים של המלחמה גרמו לשינוי בסיסי בהתייחסותם של מנהיגי מדינת ישראל לעתידה ולגבולותיה של המדינה. הביטחון העצמי יצר בסיס לתקווה כי אפשר יהיה להחזיק בשטחים ששוחררו לאורך שנים ולהתוות מחדש את

קווי הגבול של מדינת ישראל. מכל מקום, גם המתונים שבשרי הממשלה לא חשבו על נסיגה מהשטחים שנכבשו ללא הסדרי שלום ופתרון מדיני עם ארצות ערב השכנות. על המחשבות שרחשו בלב כל שרי ממשלת ישראל ניתן ללמוד מדבריו של לוי אשכול בישיבת הממשלה הראשונה לאחר המלחמה, ביום 11 ביוני 1967: "... בימים אלה ראיתי באיזה שהוא מקום שמישהו אמר על המדינה שהיא נולדה מחדש. אינני יודע אם אפשר להיוולד מחדש אבל בוודאי אפשר לצמוח, לגדול ולהתרחב וזה יותר קרוב למציאות הגורלית שבה אנו נתונים."[5] הרמטכ"ל יצחק רבין ראה בתוצאות המלחמה הזדמנות היסטורית לשינוי מפת המזרח התיכון:

> מבחינה מדינית הכשירה ההמתנה את הקרקע לשיפור הסיכוי להגן על הישגי המלחמה. רק מפני שישראל נתנה לארצות הברית שהות סבירה למנוע את המלחמה באמצעים מדיניים — קיבלה מועצת הביטחון את ההחלטה על הפסקת האש, בלא לכרוך אותם עם ההחלטה על נסיגה ישראלית אל העמדות שלפני המלחמה — כפי שקרה ב־1956. מכאן נפתח הפתח להפוך את הישגינו הצבאיים להישגים מדיניים.[6]

השינויים הגאו־אסטרטגיים בעקבות המלחמה

בכנס שערך סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל ב־29 ביוני אמר שר הביטחון משה דיין כי הישגי המלחמה העניקו למדינת ישראל את הקו המקסימלי שמישהו חלם עליו. מבחינה גאוגרפית, מדינית וצבאית, אלו הם גבולות אידאליים.[7]

עד מלחמת ששת הימים היו קווי שביתת הנשק משנת 1949 גבולה של מדינת ישראל. קווים אלה נקבעו כקווים זמניים עד אשר ייקבעו הגבולות במסגרת הסכמי השלום שייחתמו בעתיד. בעקבות הניצחון במלחמה נפלו לידי ישראל שטחי הגדה המערבית, רמת הגולן, חצי האי סיני ורצועת עזה. שטחה של מדינת ישראל גדל פי ארבעה. בתום מלחמת העצמאות, לאחר הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב השכנות, היה שטחה של מדינת ישראל 20,250 קילומטר מרובע. עם סיום מלחמת ששת הימים שלטה ישראל על שטח של 88,000 קילומטר מרובע, מהם 60,000 קילומטר מרובע בסיני.

השטחים הכבושים שינו גם את אורך הגבולות. עד יוני 1967 היה אורכם של גבולות מדינת ישראל 985 קילומטרים, וברובם הגדול לא נשענו על גבולות טבעיים. לאחר המלחמה, התקצרו הגבולות ל־650 קילומטרים בלבד, ורובם התבססו כעת על מכשולים טבעיים: קו תלי הגעש ועורפי נחלי הרוקד והירמוך ברמת הגולן בגבול הסורי, נהר הירדן בגבול הירדני, ותעלת סואץ בגבול עם מצרים. אורך הגבולות

התקצר בכ־35% והיחס בין אורכם לשטח של המדינה השתנה דרמטית מ־1:13 לפני המלחמה ל־1:86 בעקבותיה. הגבולות הימיים, לעומת זאת, התארכו פי ארבעה לכ־1,000 קילומטרים לעומת 254 קילומטרים. אורכו של חוף ים המלח, הגבול הימי בגזרה המזרחית שבשליטת ישראל, גדל מ־53 ל־100 קילומטר.

ממד העומק האסטרטגי של מדינת ישראל, שהיה עקב אכילס וגורם מרכזי בתפיסת הביטחון ההתקפית של ישראל, השתנה. המרחבים החדשים אפשרו את השינוי בתפיסת הביטחון שחייבה מכה מקדימה/מתקפת מנע או העברת המלחמה לארמת האויב, מתוך הבנה כי ניתן להכיל ולבלום את התקפת הצבא המצרי בסיני והסורי ברמת הגולן. מרכזי האוכלוסייה שוב לא היו בקרבת הגבול. תושבי ישראל שוב לא היו תחת איום כפי שחיו במשך תשע־עשרה שנים תחת קני התותחים ברמה הסורית, חיילי הלגיון הירדני בירושלים והחיילים המצרים ברצועת עזה. מעבר לעומק האסטרטגי, ביטל כיבוש רמת הגולן את היתרון הטופוגרפי שהיה לסורים אשר אִפשר במשך שנים תצפית וטווח אש תותחים ומקלעים לעבר יישובי הצפון ללא הפרעה. הייתה בכך תחושת שחרור וביטחון לדור שלם של ילדים שגדל במקלטים. אך לא רק שהעומק האסטרטגי הרחיק את מרכזי האוכלוסייה מקו החזית, אלא הוא אף אִפשר לצה"ל לגייס את כוחות המילואים ללא איום על מרכזי ונתיבי הגיוס.

תוצאות המלחמה חוללו תמורה נוספת במחשבה הצבאית. עד מלחמת ששת הימים הייתה מקובלת ההנחה כי צה"ל ייאלץ להילחם בשתיים או שלוש חזיתות, אך לא יוכל להשיג הכרעה אלא בחזית אחת בלבד – בעודו נמצא במגננה בשתי החזיתות האחרות. אחרי הניצחון, גברה תחושת העוצמה כי ניתן להשיג הכרעה בחזית המצרית והירדנית ולאחר מכן להעביר את הגייסות להכרעה בחזית הסורית. תחושת הביטחון העצמי גברה הן בשורות הצבא והן בקרב המנהיגות האזרחית עד כדי זלזול וביטול יכולתן של מדינות ערב וצבאותיהן להשתקם וליזום מהלך צבאי שיפתיע את צה"ל, כפי שאכן אירע במלחמת יום הכיפורים.

בכנס של סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל שהתקיים ב־28 בפברואר 1968, העריך חיים בר־לב, הרמטכ"ל החדש שמונה כחודשיים קודם לכן, כי אין כל אפשרות לחזות כיצד תיראה המלחמה הבאה, ושעל צה"ל לבנות עצמו לכל התפתחות:

> האם אנחנו מסוגלים היום, ב־28.2.1968, לבוא ולומר: המלחמה הבאה תהיה כזאת ולא אחרת. לדעתי, גם מלחמת ששת הימים הוכיחה שצה"ל חייב להיות מוכן למלחמה בעלת אופי שונה וברור שאנו נעשה הכול ונשאף תמיד כי המלחמה אותה ננהל תהיה בעלת האופי המסוים המתאים במיוחד לנו

ובה אנו יכולים לבוא לידי ביטוי מלא. אבל אינני חושב שאנחנו יכולים לבנות את עצמנו לסוג מלחמה ספציפי ... המסקנה הראשונה מן המלחמה הזאת שאנחנו חייבים להיות בנויים בצורה כזאת, אשר תהיה תואמת אפשרויות שונות של התפתחות.[8]

קווי הפסקת האש של מלחמת ששת הימים צמצמו את האיום על מרכזי האוכלוסייה, התעשייה ונתיבי התחבורה, ויצרו את המושג החדש: "גבולות ביטחון", ביטוי שהמדינאים הרבו לשבץ בנאומיהם. מושג אחר שנוסף לטרמינולוגיה המדינית והצבאית באותם ימים היה "גבולות בני הגנה" אשר נסמך על הגבולות הטבעיים שעליהם נבנו מוצבי צה"ל לאחר תום הקרבות לאורך תעלת סואץ, הירדן וקו תלי הגעש בצפון. המושג "גבולות בני הגנה" נתפס כמושג ניטרלי ללא זיקה ובסיס אידאולוגי/דתי. כמושג ביטחוני טהור, ביקש להעניק למדינה ממד עומק וגבולות הנסמכים על תוואים טופוגרפיים שימנעו הפתעה ויעמדו במבחן בעת פקודה.

תוצאות המלחמה בעולם הערבי

במלחמת ששת הימים ספגו מצרים, ירדן וסוריה תבוסה צורבת ומכאיבה, אך למרות הכישלון ואובדן השטחים התגברו המשטרים במדינות אלו על המכה ושרדו. הניצחון הישראלי המוחץ והמהיר על צבאות ערב בא כהפתעה הן למדינת ישראל והן לעולם הרחב כולו, והתקבל כהלם תודעתי וכמפלה היסטורית בעולם הערבי.

החוקר הערבי סלים מנצור העריך כי הייתה זאת המפולת הצבאית הערבית בעלת העוצמה הגדולה ביותר מאז כיבוש בגדד וביזָתָה בידי המונגולים באמצע המאה השלוש־עשרה, והשפעתה על כל רובדי החברה הערבית הייתה מכרעת.[9] ממדי המפלה זעזעו את שורשי הביטחון העצמי של הערבים, כפי שכתב פואד ע'מי, לבנוני החי בארצות־הברית ונחשב לגדול ההוגים הערבים בימינו:

המפלה ב־1967 כפתה על הערבים "חשבון נפש" ברגע של לחץ גדול ובהירות נדירה. ואיזה חזיון התגלה! היכולת הרגילה של משטרים להכחיש ולהתחמק, להסתיר שקיעה מאחורי פרגוד של הצהרות שלוות שהכול כשורה, שהאויב מובס והמצב שפיר — כל הדברים האלה, שכל המשטרים עושים בהם שימוש, כבר לא היה בהישג ידם של גיבורי האתמול. שם, בהצגה ברוטאלית, פרוס היה העולם שהם יצרו; הם לא יכלו עוד לשקר לצעירים ולתמימים. מדינה קטנה חשפה את אזלת ידם ההיסטורית, לקחה מהם פיסות קרקע והפכה לעיי חרבות את הצבאות הגדולים שנשקם וגאוותם הוצגו לעין כל בחגיגיות

כזו במרוצת העשור הקודם. לא היה היכן להיחבא; אנשים היו צריכים לשקול מחדש את מקומם ואת משמעות הדברים. ... באורה המסנוור של המפלה הגדולה בא דור חדש לשאול שאלות קשות ולהציג תביעות מרחיקות לכת.[10]

בבסיס המאבק המתמשך נגד הישות הציונית במזרח התיכון עמד המשקע הקשה של תבוסת 1948, מרירות ותסכול שעלו והחריפו לאחר מערכת סיני. העוינות כלפי מדינת ישראל ועצם קיומה התבטאו באין־ספור ספרים, מאמרים, כתבות בעיתונות הערבית ובשידורי הרדיו. מערכת החינוך בכל ארצות ערב נרתמה למלאכת התעמולה כנגד ישראל והציונות. נאומים מתלהמים של מנהיגי עֲרָב עֲרֵב המלחמה כמו התחרו על העמדות הקיצוניות והלוחמניות שהפגינו כנגד קיומה של מדינת ישראל.

ערב מלחמת ששת הימים השוו שופרות התעמולה הערבית את המלחמה הבאה בישראל למלחמה בצלבנים, והסבירו לקהל הקוראים והמאזינים כי ישראל תושמד כפי שהושמדו הצלבנים על־ידי צאלח א־דין. מכאן אפשר להבין את רוח הקרב שפיעמה בקרב הציבור הערבי בכל ארצות המזרח התיכון ערב המלחמה: הרצון להשתחרר מתסכולי "נכבת פלסטין". דווקא על רקע זה ניתן להסביר עד כמה טראומתית הייתה התבוסה של 1967. "על רקע ההתלהמות של ערב המלחמה העמיקה ה־'נכסה' (תבוסת יוני 1967) את טראומת ה־'נכבה' והרחיבה אותה לשכבות העממיות של הציבור הרחב."[11]

לרידה של החברה הערבית הייתה מלחמת ששת הימים התנגשות נוספת בין העולם המערבי לזה המזרחי־ערבי. עימות היסטורי מתמשך מאז ימי הצלבנים, דרך כיבוש הלבנט על־ידי צבאות נפוליון בראשית המאה התשע־עשרה וכיבוש המזרח התיכון על־ידי גנרל אלנבי במלחמת העולם הראשונה. מלחמת 1948, ועתה מלחמת ששת הימים, היוו מכה קשה מידו של המיעוט היהודי שהתנחל בלב המזרח התיכון הערבי.

החברה הערבית חיפשה והתחבטה בשאלות היסוד של החברה והאדם הערבי וביקשה דרכים לשיפור ופתרון אותן חולשות בחברה ובמשטר הערבי כמו ביחסים שבין מדינות ערב. "ספרות המשבר", כפי שנקראה, הציגה מספר פתרונות, ביניהם זרם רפורמי שדגל בפיתוח החינוך והידע הטכנולוגי בחברה הערבית ותיקון היחסים בין מדינות ערב. הזרם המהפכני היה חסר סבלנות לתמורות היסטוריות בחברה ובמשטרים הערביים וביקש לנקוט בדרך של מלחמה עממית מהפכנית נגד ישראל. הזרם הדתי־מוסלמי קרא לחזור לדת ולדבוק בחוקי האסלאם על מנת לתקן את ליקויי האדם והחברה הערבית שהביאו לתבוסה. זרם זה היה חלש ועדיין לא תפס את לב ההמונים. לכוחו האמיתי יגיע רק בשנות השמונים והתשעים של המאה

הקודמת או כפי שפגשה בו מדינת ישראל בניצחון תנועת החמאס בבחירות לרשות הפלסטינית בשנת 2006. הזרם הרביעי, זה הממסדי ובעיקר מצרים, הודה בכישלון ובחולשות הפנימיות וחיפש דרכים מעשיות לתיקון ולבניית הכוח למערכה הבאה.

המנהיגות הערבית החלה לערער על נכונות התפיסה שלפיה פתרון צבאי כולל הוא הדרך היחידה לפתרון הסכסוך הערבי־ישראלי שבסיסו הבעיה הפלסטינית. העליונות הצבאית הישראלית הייתה ברורה ומכאיבה ודווקא בשל כך לא היו מדינות ערב מוכנות לקבל כל פתרון מדיני שהציעה ישראל. המדיניות הישראלית והצעות השלום נראו משפילות ופוגעות ונתפסו ככניעה ערבית לישראל. התקווה הערבית הייתה כי האומה הערבית תמצא את הדרך לתקן את דרכיה, ובסופה של המערכה המתמשכת יזכו עמי ערב בניצחון הצודק. גישה זו היא שהובילה להחלטות ועידת ח'רטום בחודש אוגוסט 1967: לא למשא ומתן, לא להכרה במדינת ישראל ולא לשלום. החלטה חשובה נוספת שהתקבלה באותה ועידה הייתה, כאמור, אי־ויתור על זכויות היסוד של העם הפלסטיני.[12]

הסבר נרחב זה באשר לתוצאות המפלה בעולם הערבי, מהווה בסיס חשוב להבנת מהלכי המדיניות הישראלית באותן שנים. התוצאות הצבאיות בזירה המזרחית מול ממלכת ירדן והחברה הפלסטינית הם אשר עומדים במוקד הדיון וההערכה במאמר זה.

ממלכת ירדן על עברי פי פחת

ממלכת ירדן ספגה מפלה כואבת ואיבדה את הגדה המערבית ואת ירושלים. המלך חוסיין ניצב מול שאלת המשך קיום משטרו לנוכח התמוטטות הצבא הירדני ואובדן מרבית גיסותיו.

מאז תום מלחמת העצמאות והסכמי שביתת הנשק של שנת 1949 ביסס המשטר ההאשמי את אחריותו ואת זכותו לדון ולהחליט בגורלו ובעתידו של העם הפלסטיני. שטחי הגדה המערבית ואוכלוסייתה היו ליסוד חיוני בהצדקת זכות קיומו ומעמדו של המשטר הירדני בעולם הערבי; המשטר הירדני ראה בפתרון מהיר של בעיית הגדה המערבית חובה למעמדה הבין־ערבי של ירדן ולהרגעת הלחצים של האוכלוסייה הפלסטינית מבית. לבעיית החזרת הגדה המערבית נוספו בעיות מדיניות, כלכליות וחברתיות כבדות בעטיין של תוצאות המלחמה. 200,000 פליטים חדשים הצטופפו במחנות הפליטים מעבר לירדן והגבירו את התסיסה החברתית והעול הכלכלי. הצבא הירדני דרש את שיקום הגייסות וחידושן בעקבות המפלה הצבאית. המשך שהותו של חיל המשלוח העיראקי והחרפת פעולות ארגוני המחבלים משטח ירדן תרמו למתחים הצבאיים ולמיליטנטיות הגוברת בממלכה.

מטרתו הבסיסית של המשטר הייתה חזרה לגבולות ה־4 ביוני 1967 וזו עמדה בראש יעדיו ופעילותו. חוסר אמונתו של המלך חוסיין לזכות בהישגים מדיניים כתוצאה ממלחמה בישראל, והכרתו כי ישראל תעמיק את שלטונה בגדה המערבית, הניעו אותו לחתור להבנות מדיניות עם ישראל אף במחיר ויתורים מסוימים. דומה היה כי בשבועות הראשונים לאחר המלחמה בחן חוסיין את האפשרות להגיע לידי הסדר נפרד עם ישראל. לאחר המלחמה, ביקש להגיע להסכם על הפסקת מצב הלוחמה עם ישראל תמורת נסיגת כוחות צה"ל והחזרת הגדה המערבית לשלטונו. במסגרת אותו הסכם אמורה הייתה הגדה המערבית להיות מפורזת.

חוסיין לא הסכים להכיר באופן רשמי במדינת ישראל ולא לחתום עמה על כל הסכם שלום. בשיחות החשאיות שניהל עם מנהיגי ישראל, ביקש להגיע להסדר אשר לא יחרוג מהקונצנזוס הערבי ויהיה מקובל על נאצר. במרכז ההסדר עמדה נסיגה מהגדה המערבית ופתרון בעיית ירושלים.

דומה שהבעיה המרכזית שניצבה בפני המלך חוסיין ובה עסק משך מספר שנים הייתה האתגר הפלסטיני שהלך וצבר עוצמה פוליטית וצבאית לאחר הניתוק והכיבוש הישראלי. עליית משקלו של אש"ף בקרב הפלסטינים בזירה הערבית ובזירה הבין־לאומית היוותה איום על עצם קיום הממלכה הירדנית ההאשמית. המלך חוסיין היה מוכן להגיע להסדר עם ישראל על מנת להשיב את ריבונותה בגדה המערבית ושליטתה בגורמי הכוח הפלסטינים בגדה. תמיכה במדיניות זו קיבל חוסיין מהנשיא המצרי וגם מרבים מנכבדי הגדה שהמשיכו לקבל משכורתם מירדן וביקשו לשמר את מעמדם.

הפסקת האש אפשרה את פתיחת גשרי הירדן לתנועת אנשים וסחורות בין הגדה המערבית וירדן וכך יכול היה חוסיין להמשיך ולהזרים לנאמניו בגדה כספים. ישראל שהחליטה שלא לספח את הגדה המשיכה להחיל את החוק הירדני על תושביה הערבים של הגדה, ובכך שימרה כביכול את הזיקה לממלכה. היו אלו למעשה אינטרסים כלכליים ופוליטיים שיצרו שיתוף פעולה בין מדינת ישראל וממלכת ירדן. הקשרים הפיזיים בין תושבי הגדה ובין ירדן יצרו מעין נורמליזציה שאפשרה לתושבי השטחים לקבל את הממשל הצבאי הישראלי. כל עוד לא הגיעו תושבי הגדה להסכמה פנימית בין תומכי החזרה לממלכת ירדן לבין חסידי עצמאות הממשל הפלסטיני, יכלה ישראל לשלוט ולהרחיב את ההתיישבות בגדה ולהרחיק את תקוותו של חוסיין להשבת הגדה לחיקו.

מאמצע ספטמבר 1967 התגברה תחושת התסכול בירדן בשל הכיבוש והניתוק מהגדה המערבית ודעת הקהל לחצה על המשטר להזניח את הדרך המדינית ולהצטרף ל"מלחמת השחרור" יחד עם ארגוני המחבלים הפלסטיניים. בעוד הגדה הלכה

והתרחקה מממלכת ירדן, עלתה והתבססה התנועה הלאומית הפלסטינית על פלגיה השונים. לגבי תנועה זו היה הניצחון הישראלי וכיבוש השטחים עמדת זינוק חדשה למאבק המזוין להשגת מטרותיהם הלאומיות.

כל עוד לא איימו ארגוני המחבלים על שלטונו, תמרן המלך חוסיין בין לחציהן של מצרים וסוריה שתמכו בפעולות המחבלים ובין אנשי חצרו ומפקדי צבאו שדרשו הטלת מרות ושליטה מוחלטת על פעולות המחבלים בתחום הממלכה. בסתר לבו חיכה חוסיין להזדמנות להגיע להסדר עם ישראל ולהיפרע מארגוני המחבלים. "תכנית רוג'רס" והסכם הפסקת האש באוגוסט 1970 הביאו להתנגשות הסופית בין חוסיין וארגוני המחבלים.

על רקע ההסלמה בחזית התעלה בחודש יולי 1970 חידש שר החוץ האמריקאי רוג'רס את יוזמתו להסדר במזרח התיכון. באיגרת שנשלחה לשר החוץ המצרי מחמוד ריאד הציע רוג'רס הפסקת אש לשלושה חודשים. ב־25 ביולי הודיע נאצר על הסכמתו לקבל את היוזמה האמריקאית גם ללא נסיגת ישראל מהשטחים הכבושים. ב־31 ביולי נענתה ישראל ליוזמת רוג'רס אגב הבהרת עמדתה הנחרצת כי אינה עומדת לוותר על עקרונות מדיניותה. בליל ה־8 באוגוסט, בחצי הלילה, נכנסה הפסקת האש לתוקפה. חוסיין מלך ירדן מיהר להצטרף למצרים והודיע על קבלת התכנית ועל הפסקת אש גם בגזרה המזרחית. האש לאורך הגבולות פסקה כמעט לחלוטין לבד מפעולות המחבלים.

בחזית הירדנית עוד ניסו ארגוני המחבלים להוכיח את כוחם, אך החלטתו הנחושה של המלך חוסיין לשים קץ לפעילותם ולהשתלטותם על ממלכתו הביאה בספטמבר 1970 למלחמת אזרחים ולדחיקת רגלי המחבלים מממלכת ירדן.

רוח חדשה בלאומיות הפלסטינית

תוצאות מלחמת ששת הימים העמיקו את האיבה כלפי ישראל בכל ארצות ערב ובמיוחד בקרב הפליטים הפלסטינים שחוו טראומה כפולה. מכאן אפשר להבין את עלייתם של הכוחות המהפכניים בקרב הפלסטינים שלא קיבלו עוד את מרות מנהיגי מדינות ערב וגם לא את מנהיגות הדור הישן, וביקשו להוביל את המרי המזוין והמלחמה העממית כנגד הכיבוש הציוני ללא מגבלות מדיניות.

כיבוש יהודה שומרון וחבל עזה במלחמת ששת הימים והמשך שלטונה של מדינת ישראל על הפלסטינים, היה הגורם המרכזי לגיבוש הלאומיות הפלסטינית והתחזקות אש"ף והביא את הבעיה הפלסטינית למודעות העולם הרחב. אלמלא המשיכה ישראל באחיזתה בגדה המערבית, יש להעריך כי השלטון ההאשמי בירדן היה מצליח למנוע את הפיכת ארגוני המחבלים ואש"ף לכוח פוליטי של ממש.[13]

מאז שנת 1965 ועד מלחמת ששת הימים פעלו שני זרמים פוליטיים־חברתיים בזירה הפלסטינית. אש"ף, שהוקם בשנת 1964, והפתח שנוסד בשנת 1965. שני הארגונים ביטאו את שאיפת הפלסטינים לעצמאות מדינית. בעוד אש"ף נסמך על חסות מדינות ערב ובמיוחד מצרים, הפתח קרא ל"מהפכה מזוינת" והיווה אופוזיציה לארגון שנתמך על־ידי הליגה הערבית. הפתח שביצע עד יוני 1967 כ־70 פעולות חבלה ומיקוש כנגד ישראל, תרם את תרומתו להידרדרות למלחמה והוביל בפועל את "המאבק המזוין". ירידת כוחו של אש"ף בראשות שוקירי לאחר המלחמה סללה את הדרך להשתלטות הפתח וארגוני המחבלים על הארגון כממסד בעל מנגנון ואמצעים שהליגה הערבית מכירה בו. מעמדם של ארגוני המחבלים הלך ועלה עד להשתלטות מלאה של הפתח – ובראשו ערפאת – על הארגון לשחרור פלסטין בפברואר 1968.[14]

גם רחבעם זאבי, אלוף פיקוד המרכז וראש אג"ם בתקופה האמורה (1968–1973), ראה בניצחונה של ישראל במלחמת ששת הימים את הולדתה המחודשת של תנועת הטרור הערבי לצורותיה וגלגוליה השונים. לאחר שנואשו מהתמודדות צבאית קונוונציונלית פנתה התנועה הפלסטינית בראשות אש"ף לדרך של מלחמת גרילה וטרור על מנת להגיע להישגים פוליטיים ומדיניים.[15]

כישלון הפתח להקים בסיס גרילה בשטחי יהודה ושומרון

תוצאות מלחמת ששת הימים יצרו מהפך בחשיבה ובסיסמאות האחדות הפאן־ערביות והעמידו את המאבק המזוין הפלסטיני במרכז הזירה. תם עידן האידאולוגיה הנאצריסטית שחסמה את דרכי המאבק הפלסטיני בשם אחדות האומה הערבית. ערפאת וחבריו לארגון הפתח היו אלה שהובילו בשלב זה את המאבק המזוין כנגד ישראל לאחר שנואשו מהרעיונות הפאן־ערביים ומהכישלון של נאצר ושאר המשטרים הערביים.

בזכות פעילות הגרילה בשטחים והפרסום הרב שידע לתת לפעולותיו קנה לו הפתח אחיזה בתודעה הערבית, ובמיוחד בין המוני הפליטים הפלסטינים. בתמיכת מדינות ערב ובראשן סוריה ומצרים, יצאו הארגונים להילחם בישראל מתוך שטחי יהודה ושומרון ("השטחים") בכוונה ליצור התנגדות עממית רחבה, התקוממות ומרי אזרחי, שבשילוב המאבק המזוין של תאי המחבלים יביאו – כך קיוו – לנסיגת ישראל מהשטחים.

ערפאת ביסס את החלטתו על תורת מאו צה טונג: "המהפכן חייב לפעול בין בני עמו כדג במים" ועל האמונה והביטחון כי חברי הארגון שיישלחו לפעול בשטחים יקבלו סיוע מלא של האוכלוסייה ויצליחו להיטמע בכפרי יהודה ושומרון.

בחמשת החודשים שבין סוף מלחמת ששת הימים ועד סוף שנת 1967 נעשה הניסיון הכושל של ארגוני המחבלים, ובראשם הפתח, להקים בסיס קבע למהפכה העממית בתוך שטחי הגדה. באותם חודשים ניסה ערפאת לבנות תשתית קבועה ותאי לוחמה ניידים אשר יישאו על שכמם את לוחמת הגרילה ויוליכו את המרי המזוין והמהפכה העממית שתבוא בעקבותיה. מנהיגי הפתח וערפאת בראשם, שהיו מנותקים מהמתרחש בגדה המערבית, ביקשו "לייבא" את תורתו של מאו ודרכי הפעלת לוחמת הגרילה כפי שלמדו אצל ידידיהם הוייטנאמים וגנרל גיאפ מנהיגם הצבאי. בבסיס תכניתם הצבאית עמדו מספר הנחות יסוד שלא תאמו את השטח ואת שיטת ואופי הפעולה של צה"ל בשטחים, שכן שטחה של הגדה המערבית אינו מבותר וסבוך ואינו תואם ללוחמת גרילה כפי שהיה הדבר בוייטנאם או באלג'יר.

הרצון העז של מפקדי הארגון להקים תשתית רחבה במהירות גדולה גרם נזק רב לרמתו האנושית ולחשאיות שהיה חייב לפעול בה באותם ימים. ראשי החוליות גייסו את הצעירים מכפרי הגדה ללא כל מבחני היכרות ויכולת, ורבים שנענו, הצטרפו בשל הכבוד, המדים, הנשק והמשכורת. כל אלה היו טובות הנאה שקשה להתעלם מהן לנוכח המצב הקשה ששרר בערים ובכפרים ובמיוחד במחנות הפליטים.

המחבלים התארגנו בשלב הראשון בתוך הכפרים ורק לאחר שכוחות צה"ל החלו לסרוק כפר אחר כפר ולעצור את המחבלים, יצאו המחבלים מהכפרים והחלו מתבססים במערות ובגבעות שמסביב לכפרים. הכפר נשאר המרכז הלוגיסטי שממנו קיבלו אספקת מזון ומים וצעירי הכפר היו מטרת השכנוע והגיוס לשורות הארגון.

הניסיון לבנות ועדים מקומיים בכל כפר וכפר, כמו בתוך השכונות העירוניות, כיוון למטרה אסטרטגית של הקמת ממשל עצמאי של הפתח אגב הפעלת שכנוע וטרור זה בצד זה כנגד האוכלוסייה המקומית. תאי הרשת הפזורים ברחבי הגדה ביקשו לדחוף את תושבי הערים והכפרים למעשים של מרי אזרחי, לשביתות ולהפגנות כנגד הממשל הצבאי. הרעיון הטמון בבניית תשתית עממית רחבה זו נסמך על הניסיון הסיני בוייטנאם, מתוך אמונה שיעלה בידם להוביל מרי עממי בשילוב מהפכה עממית מזוינת עד לשחרור השטחים. המרי האזרחי והמלחמה העממית המזוינת היו, אם כן, שתי אבני היסוד שעליהן ביקש הפתח לבנות את האסטרטגיה שלו במאבק בשלטון הכיבוש הישראלי.

בחודשים הראשונים שלאחר המלחמה נראה היה כי צה"ל לא עמד על המתרחש לאורך הגבול הירדני, ובקעת הירדן הייתה למעשה פרוצה למעבר לוחמי הפתח ולהחדרת כמויות גדולות של נשק, תחמושת ואמצעי חבלה.

נדבך חשוב במלחמה בטרור היה ארגון השב"כ. גם השב"כ, כמו צה"ל, לא היה מוכן להתרחשויות בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה בתקופה שמיד לאחר המלחמה.

גופי המודיעין חסרו נתוני יסוד, תיקי שטח וגם אנשים מיומנים ומוכשרים למשימה שנפלה על הארגון עם תום המלחמה. בחצי השנה הראשונה שלאחר המלחמה התארגן השב"כ בבניית מערכת המודיעין על מנת לכסות את כל הגדה המערבית ורצועת עזה ולבנות תמונה מהימנה שתאפשר פעולה רצינית ולא מעצרים ספורדיים של חשודים בפעילות חבלנית. ההצלחה הגדולה של מערכת הביטחון הושגה כתוצאה משיתוף הפעולה שנוצר בשטח בין מפקדי היחידות, מושלי המחוזות וגורמי השב"כ, לאחר התגברות על החיכוכים הראשוניים ועל בעיות בין־ארגוניות. שיתוף הפעולה בין אנשי השטח של השב"כ ומפקדי השטח של צה"ל תרם את תרומתו הגדולה בתרגום מיידי של עבודת השב"כ לפעילות מבצעית כנגד חברי ארגוני המחבלים שביקשו להתערות ולפעול בשטח.

המתקפה על ארגוני החבלה ופעילותם התפצלה לשני מרחבים שתרמו למפלה הניצחת של ארגוני הטרור בכוונתם לבנות בסיס לוחמת גרילה בתוך הגדה כנגד צה"ל: לאורך בקעת הירדן הופעלה חטיבת הבקעה בפיקודו של רפאל איתן שהרחיבה את פעילות הבט"ש. החטיבה שפרסה מוצבי תצפית ומודיעין לאורך הקו, תגברה את כמות המארבים והסיורים, שכללה את שיטת המרדף ופעלה יומם ולילה לחסימת קו הבקעה בפני חדירת חוליות המחבלים. במקביל לפעולות החסימה של חטיבות הקו בבקעה ובית שאן, שם אירעו מרבית החדירות, החלו המפקדות האזוריות ביהודה ושומרון בשיתוף השב"כ ומשמר הגבול לעצור ולפגוע במחבלים שהסתתרו בערים, בכפרים, ברכסי ההרים ובוואדיות של אזור יהודה ושומרון.

את עיקר נטל הלחימה במחבלים בגדה נשאו כוחות צה"ל שבמהלך החודשים ספטמבר־דצמבר 1967 המשיכו לרדוף ולעצור את המחבלים שניסו להתבסס ברחבי הגדה. השלב הראשון שרבים מחברי הארגונים נעצרו בו, נקרא בפי צה"ל שלב "גל המעצרים". הסריקות המסודרות ומסדרי הזיהוי בכפרים, וכן לחץ אוכלוסיית הכפרים חייבו את לוחמי הפתח לצאת מהכפרים ולחפש מסתור במערות ברכסי ההרים הסמוכים לאותם כפרים שמהם קיבלו סיוע. הפשיטות החוזרות של לוחמי צה"ל על המערות הביאו לנטישת המערות ולמעבר המחבלים לתוך הערים. הערים הגדולות, ובמיוחד סמטאות הקסבה הנפתלות, הפכו למסתור לרבים מחברי ארגוני החבלה. ירושלים המזרחית, שכם, ג'נין, טול כרם וחברון היוו את מטרות הפשיטה הבאות של חיילי צה"ל.

אמצעי ההרתעה והענישה שהיו בידי הממשל הצבאי כללו מעצרים, הגליית ראשי המסיתים ומנהיגים שסייעו לפעולת ההתקוממות והמרי, גירוש והגליית משפחות של חברי ארגוני המחבלים ופיצוץ בתיהם של אלו שנעצרו ונמצאו אשמים בפעולות טרור וחבלה. פיצוץ בתי המחבלים או בתי המשפחה הקרובה היה לפעולת

העונשין והצער ההרתעתי הקשה ביותר שנקט צה"ל באותן שנים. ארגון הפתח הגיע למסקנה כי עליו להעתיק את מרכז פעילותו משטחי יהודה ושומרון אל מעבר לנהר הירדן, ובינואר 1968 הצטמצם מספר מעשי החבלה בשטחים והגיע לשישה בלבד.

כישלון הפתח להקים תשתית מבצעית ולוגיסטית ביהודה ושומרון נבע בראש ובראשונה מחוסר ההתלהבות ואי־שיתוף הפעולה של אוכלוסיית הגדה. הפתח לא מצא את הדרך אל לב האיכרים והמפקדים הזרים שהוחדרו לגדה לבסס את רשת הארגון, ואלה נשארו זרים ודחויים. סיסמאות הפתח על "שחרור חיפה ותל־אביב" והמהפכה החברתית והלאומית שהוא נושא עמו היו רחוקים מהם. רוב האוכלוסייה הפלסטינית האמינה כי גודל פלסטין והעם הפלסטיני תלוי במדינות ערב, במלך חוסיין ובישראל, אך בוודאי לא בפעולות גרילה וטרור של חברי ארגון הפתח.

המנהיגות המסורתית של הגדה חששה מעלייתו של ארגון המחבלים וראתה בו מתחרה מסוכן. אותה מנהיגות שמרנית שבראשה השיח' ג'עברי מחברון העדיפה לשמור על הקיים, לשמר את היחסים עם הממלכה ההאשמית ולהימנע מעימותים מסוכנים ומיותרים עם ישראל. אותה מנהיגות ביקשה למנוע "נכבה" חדשה שתביא לבריחה מחודשת מזרחה ותפיל שואה חברתית וכלכלית על אוכלוסיית הגדה.

הגורם השלישי שעצר ומנע את הצלחת התבססות ארגון הפתח בגדה היו כמובן הסוחרים והשכבה העירונית האמידה שהתעשרה בזכות הפריחה הכלכלית ובזכות מדיניות הגשרים הפתוחים. למעשה, כל שלושת מרכיביה המרכזיים של החברה הפלסטינית ביקשו מטעמיהם הם להרגיע את המחבלים גם אם השלימו עם נוכחותם ופעילותם.

עם בוא החורף של שנת 1967 צומצמו אפשרויות הפתח לפעול הן בשל עליית מי נהר הירדן והן בשל תגבור פעילותה של חטיבה 80 לאורך בקעת הירדן. עד סוף חודש מרץ 1968 עצר צה"ל כ־1000 פלסטינים, הרג 200 מחבלים ודחק את המחבלים לנסיגה אל מעבר לנהר הירדן.

במהלך שנת 1967 ועד 31 מרץ 1968 אירעו 98 היתקלויות אלימות בחוליות טרור וחבלה בשטח ישראל "הישנה". 50 מתוכן היו בשטחי הגדה המערבית ובבקעת הירדן. בשטחי יהודה ושומרון אירעו 26 היתקלויות באש שבהן נהרגו 34 מחבלים ונתפסו 36.[16] כתוצאה מההיתקלויות בכל הגזרות היו למדינת ישראל 12 הרוגים ו־33 פצועים בלבד. שבעה מהחללים ו־10 מהפצועים היו מחטיבת הבקעה. בשאר נפות יהודה ושומרון היו לישראל ארבעה הרוגים ושישה פצועים.

השטחים המוחזקים לא הפכו לזירות קרב דוגמת וייטנאם או אלג'יר, בין השאר

בשל שיטת הממשל הצבאי ומדיניות "המקל והגזר" שבודדה את ארגוני המחבלים. באותו שלב לא עלה בידי המחבלים לבנות ולבסס את בסיס מלחמת הגרילה כנגד ישראל מתוך השטחים, אך היה זה הפרק הראשון במערכה ארוכת שנים ורבת ייסורים וקורבנות. בראשית 1968 שינו הארגונים את הטקטיקה והעבירו את מרכז כובד פעילותם אל מחוץ לשטחים הכבושים. הארגונים עברו לשיטת שיגור חוליות חבלה מהגדה המזרחית לחדירות קצרות למטרות חבלה ונסיגה לבסיסי היציאה. מלחמתם של ארגוני החבלה והטרור הפלסטינים בישראל נמשכו מעבר לנהר הירדן עד ספטמבר 1970, החודש שבו פרצה מלחמת האזרחים בירדן. מלחמה זו, שמה קץ לפעילות המחבלים מגבול ירדן כנגד ישראל.

הניצחון הצבאי בשטחי יהודה ושומרון השלים, למעשה, את ההישגים הצבאיים של מלחמת ששת הימים ונספחיה בגזרה המזרחית. המשבר בממלכת ירדן שיחק לידי ממשלת ישראל והניח בידיה הזדמנות בלתי חוזרת להגיע להסדר מדיני עם המלך חוסיין ולהחזיר לידיו את שטחי הגדה המערבית יחד עם פצצת הזמן של הבעיה הפלסטינית.

כפי שיתואר להלן, לא השכילה ממשלת ישראל להתמודד עם בעיית הגדה המערבית ופסחה על הסעיפים מאז מלחמת ששת הימים ועד אותה הזדמנות היסטורית, בספטמבר 1970, אז היכה חוסיין במחבלים והדף את הכוחות הסוריים הפולשים. גם אם אפשר להבין את הלבטים בימים שלאחר תום המלחמה, אי־אפשר לקבל את חוסר התעוזה המדינית בימים שלאחר ספטמבר 1970.

מדיניות ממשלת ישראל

תוצאות מלחמת ששת הימים היו ברורות לממשלת ישראל בתום יומה הראשון של המלחמה. כבר ב־6 ביוני פתח אשכול את ישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון שהתכנסה בתל־אביב בהציגו את השאלות העומדות בפני הממשלה באשר לעתיד **השטחים שעריין לא נכבשו:**

> לפנינו בעיות של עתיד יחסינו עם מצרים: מעמד סיני ורצועת עזה, שאלת חופש השיט במפרץ אילת וגם בסואץ, מעמד הגדה המערבית, מעמד ירושלים העתיקה, שאלת האזורים המפורזים בצפון, שאלת הים, פתרון בעיית הפליטים ובעיות האוכלוסייה הערבית שתתווסף אולי עם כיבוש השטחים.[17]

מעמדה של ירושלים נידון בממשלת ישראל כבר ביומה השני של המלחמה. במהלך הקרב על ירושלים פנה המלך חוסיין וביקש הפסקת אש. שגריר ארצות־הברית

בישראל, וולוורת בארבור, העביר למשרד החוץ ארבעה מברקים שקיבל ישירות מעמאן. חוסיין התחנן על עצם קיום משטרו וממלכתו. אולם לא אשכול ואף לא דיין רצו בהפסקת האש ומבחינתם טעותו ההיסטורית של חוסיין נפלה לידי ישראל כפרי בשל. עתה, לנוכח הניצחון בגזרה המצרית והירדנית, ראו השניים הזדמנות היסטורית לשנות את גבולות מדינת ישראל ולהשלים את כיבוש הגדה כולה. התובנה כי כיבוש זה יכניס תחת כנפי השלטון הישראלי למעלה ממיליון פלסטינים ויסכן את אופייה היהודי של מדינת ישראל, ברורה הייתה לאשכול.

ההחלטה על כיבוש ירושלים ובהמשך כיבוש הגדה המערבית כולה, עדיין לא יצרו מצב בלתי הפיך. אשכול חשש כי ישראל תיאלץ להחזיר את הגדה ואת ירושלים בשל לחץ בין־לאומי שיופעל עליה, ואולי ראה בהן "קלפי מיקוח" למשא ומתן שייפתח עם תום הקרבות.

בשעות הבוקר של היום השלישי למלחמה נפלה ירושלים המזרחית בידי כוחות צה"ל ובשעה עשר בבוקר הודיע מפקד חטיבת הצנחנים מוטה גור את הדיווח הנרגש: "הר הבית בידינו."[18] שר הביטחון משה דיין מיהר לירושלים והנציח את מעמד כיבוש העיר העתיקה בצילום משותף עם הרמטכ"ל יצחק רבין ועם אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס. באותו מעמד הכריז דיין: "חזרנו על מנת שלא להיפרד מהם עוד לעולם." ואכן, שר הביטחון מיהר לפעול.

באותו יום, ה־8 ביוני אחר־הצהריים, נערך דיון במלון "המלך דוד" בירושלים על ביטול גבולות המעבר בין ירושלים הערבית לעברית. משמעותה המיידית של ההחלטה הייתה הפלת החומות. למחרת בשעה 13:00 נכנס סיפוח ירושלים המזרחית לתוקפו.

הכללת ירושלים המזרחית והכפרים בפרברי העיר בשטח המוניציפלי של עיריית ירושלים ובשלטון ישראל עברה ללא הפגנות ומעשי אלימות, ואזרחי העיר הערבים והיהודים התערבבו בשווקים ובכיכרות של שני חלקי העיר המאוחדת.

שחרור ירושלים ואיחודה יצרו מצב בלתי הפיך מבחינת ממשלת אשכול. לא היה אחד משרי ישראל באותה עת שהתכחש לפרץ הרגשות שאחז בשרים כמו באחרון החיילים ואזרחי ישראל לשמע איחודה של ירושלים "עיר הנצח". חילונים כדתיים ראו בחזרה אל ירושלים העתיקה ואל הכותל המערבי את הגשמתה של שבועת הנאמנות של כל יהודי וישראלי: "אם אשכחך ירושלים תישכח ימיני". מעבר לתחושות היסטוריות, לא אפשרו הרכבה הפוליטי של ממשלת אשכול והרצון להמשיך ולקיימה כל מחשבה על חלוקתה מחדש של העיר.

ב־11 ליוני 1967 התכנסה הממשלה לישיבת סיכום המלחמה. בדברי הפתיחה אמר לוי אשכול:

זו הישיבה המכובדת מכל הישיבות. ... יצאנו לחפש אתונות ומצאנו מלוכה. הוסר האיום מצד הגדה המערבית ... הוסר האיום על ביטחון ישראל מצד הרמה הסורית ... הרחקנו את התותחים והמרגמות למרחק של 20 ק"מ מהישובים.[19]

יחד עם זאת הציג ראש הממשלה את המחלוקת על עתיד השטחים, מחלוקת שעמדה והתעצמה לשסע פוליטי מר וכואב שמחלק את הציבור בישראל עד ימינו אנו. שרי ממשלת ישראל לא היו ערוכים להתמודד עם החלטה כה קשה בדבר עתיד השטחים שנכבשו במלחמה. רובם לא היו שותפים לתכנוני המלחמה והופתעו מפרות הניצחון. שטחי הגדה המערבית, כמו חצי האי סיני ורמת הגולן, לא נראו להם בעלי ערך ביטחוני קודם ליוני 1967; מדיניות הביטחון הלאומי של כל ממשלות ישראל בעבר לא כללה את הצורך בכיבוש שטחים אלה לצורכי ביטחון המדינה. עם זאת הוסכם על דעת כל שרי הממשלה כי השטחים שנכבשו מהווים "פיקדון ביטחוני" וקלפי מיקוח במסגרת המשא ומתן העתידי עם מדינות ערב. הגדיר זאת משה דיין: "בסופו של דבר, מה אנחנו רוצים? אנחנו רוצים ביטחון עכשיו ולאורך ימים ... וגם לטווח ארוך בעייתנו בגדה המערבית, ברצועת עזה, בסיני ובגולן הוא ביטחונה של מדינת ישראל."[20]

עתיד הגדה המערבית עמד במרכז דיוני הממשלה באותם הימים. שר החינוך זלמן ארן סבר כי הגדה המערבית אינה נחוצה למדינת ישראל וכי השלטון בה יביא יותר נזק מאשר תועלת. ארן חשש מהריבוי הטבעי באוכלוסייה הפלסטינית והתנבא לתבוסה של מדינת ישראל בעתיד. שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא, הדגיש את התקופה הפוסט־קולוניאלית שבה אנו חיים וראה את הנולד — שליטת ישראל בערביי הגדה תציג את מדינת ישראל כנושאת האימפריאליזם והקולוניאליזם. סיפוח הגדה יהפוך את ישראל למדינה דו־לאומית, הזהיר שר המשפטים. רוב השרים חשבו שאין לקבל החלטות מיידיות, ובהם שר האוצר פנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה זאב שרף ואפילו מנחם בגין ששלל מכול וכול פתרון של החזרת שטחים לידי ממלכת ירדן או הקמת מדינה פלסטינית בגדה. אין סיבה למהר, אמר בגין, כל עוד הממשל הצבאי עובר היטב ויש סיכוי לעלייה והתיישבות יהודים בגדה המערבית בשנים הבאות.

משה דיין, מתוקף תפקידו כשר הביטחון, ראה עצמו אחראי למדיניות באשר לעתיד השטחים. דיין שלל כל פתרון שיביא לתוספת של מיליון ערבים לאוכלוסיית מדינת ישראל, ולהערכתו עמדו על הפרק שני פתרונות אפשריים. הראשון: הקמת אוטונומיה בגדה שאינה מדינה פלסטינית עצמאית שנושאי החוץ והביטחון שלה

יהיו בשליטת ישראל. הפתרון השני היה החזרת הגדה המערבית לידי המלך חוסיין אגב הבטחת פירוז הגדה. כמו כן, היה על חוסיין לקבל השארת מספר בסיסי צה"ל בשטח.

בעיה נוספת שביקש דיין לפתור בעזרת ממלכת ירדן הייתה קליטת פליטי רצועת עזה בשטחי הגדה המזרחית. להערכתו היה הפתרון הראשון בר ביצוע, ואילו לגבי הסכמת המלך חוסיין לא תלה תקוות רבות וראה בכך הצעה היפותטית בלבד.

בישיבות הממשלה ב־18 וב־19 ביוני 1967 התקבלו מספר החלטות עקרוניות שבבסיסן עמדו הצעות השלום של מדינת ישראל למצרים וסוריה. בצד החלטות אלו התקבלה ההחלטה על סיפוח ירושלים. בדיון עלו שאלות נוקבות שחלקן לא באו לידי ביטוי בהחלטת הממשלה. דיין הביא הצעה מגובשת שהיוותה בסיס להחלטות הממשלה ואשר סיכמה את ועדת השרים שקדמה למליאת הממשלה. בניגוד לדיוני הוועדה המקדימה הרגיש דיין את נושא המנהל העצמי של תושבי השטחים והתכוון להקמת אוטונומיה. בשלב זה, כפי שנאמר, היה דיין בעד אופציה פלסטינית כאשר לחוסיין לא היה כל מקום בתכניותיו. דיין ביקש כי רצועת עזה תיכלל כולה בשטח מדינת ישראל. לגבי פתרון בעיית הפליטים, לא הביע שר הביטחון כל עמדה וראה לנכון שישראל תימנע בשלב זה מכל יוזמה.

הדיון בבעיית הפליטים ורעיונות לפתרון הנושא באו לידי ביטוי בדרישתו של שר המשטרה אליהו ששון שדיבר על פיצוי כספי לפליטים ופתרון על בסיס החלפת אוכלוסיות — יישוב פליטים פלסטינים באותן מדינות ערב שמהן נאלצו יהודים להימלט בעבר. דוברים אחרים העלו רעיונות בדבר אפשרות יישוב הפליטים הפלסטינים בסיני ובשטחי הגדה. במקביל לדיון בבעיית הפליטים עלה כבר בישיבה זו נושא ההתיישבות הישראלית בשטחים.[21] השרים גלילי ואלון היו בדעה אחת שבכל מקרה אין להחזיר את הגדה המערבית לידי חוסיין, וכי ההיבט הביטחוני חייב להיות הבסיס לכל תכנית מדינית בגבול המזרחי. יגאל אלון היה נחרץ עוד יותר מגלילי בצורך להבטיח את קיומה וביטחונה של המדינה בקביעת הירדן כגבולה המזרחי של מדינת ישראל ודחיית כל הסכם עתידי עם חוסיין מלך ירדן. וכך אמר אלון:

> רבותי, אנחנו השתעשענו בזה ב־1948/9 בכל מה שנוגע לבית ההאשמים במקום לכבוש את ירושלים, שהיה בגדר הישג יד; וכל הגדה המערבית, שהיה עניין של שלושה־ארבעה ימים; השתעשענו עם בית ההאשמים ושילמנו בעד זה ביוקר, אני חושש שזה חוזר מחדש. הדבר האחרון זה החזרת אינץ' אחד של הגדה המערבית, לא צריך לראות את חוסיין כקיים לנצח.[22]

באותו דיון הציע יגאל אלון לספח לישראל את בקעת הירדן והר חברון ולהקים מדינה ערבית־פלסטינית עצמאית בגדה המערבית שתהיה מוקפת טריטוריה ישראלית. אלון ביקש לקבוע עובדות בשטח דרך הקמת יישובים ישראליים באותם שטחים שייקבעו – התנחלויות שתהיינה מבוססות על היאחזויות הנח"ל שתתאזרחנה במשך הזמן. זאת הייתה למעשה הסקיצה הראשונה של "תכנית אלון".

החלטת ממשלת ישראל (563) מיום 19 ביוני 1967 שעסקה בשטחים הכבושים, קבעה כי יש לדחות את הדיונים בעניין העמדה שתינקט כלפי ירדן כמו את נושא הסדר בעיית הפליטים.[23] דיוני השרים והחלטת הממשלה נשארו חסויים ולא הועברו לידיעת צה"ל ואף לא לידיעת הרמטכ"ל יצחק רבין. רבין קיבל את פרטי ההחלטות מפי האמריקאים רק לאחר הגיעו לוושינגטון כשגריר ישראל בארצות־הברית בראשית 1968.

אי־שיתופם של גורמי צה"ל בדיונים ובמהות ההחלטות פגע ביכולת התפקוד של הממשל הצבאי שהיה חסר הכוונה מדינית, כפי שכותב שלמה גזית, ראש אמ"ן מחקר באותה תקופה: "אגף המודיעין של צה"ל, שהיה מופקד על עריכת המודיעין הלאומית, לא ידע על החלטה זו ולא היה שותף לדיונים ולהבעת דעה על התגובה הערבית האפשרית."[24] ישראל לא נתנה פומבי להחלטותיה ולא נקטה כל צעדים נוספים פרט להעברת ההחלטות לידי האמריקאים. מדיניות השלום של ישראל התבטאה בהמתנה לצעדים ולהצעות שתקבלנה מדינות ערב, כפי שהתבטא דיין: "אנו ממתינים למלך חוסיין שירים לנו טלפון."[25]

תחושת הביטחון שאחזה בשרי ממשלת אשכול בעקבות הניצחון הגדול יצרה תחושת זלזול וביטול כלפי מדינות ערב, וגרוע מכך, הולידה חוסר מודעות לפצצת הזמן הטמונה בשלטון הכיבוש על העם הפלסטיני. הפלסטינים באותה עת לא נראו כגורם בר משקל בסכסוך ובוודאי לא בן שיח לממשלת ישראל על עתידם.

בנסיבות שנוצרו הפכו מדיניות הפנים ומאבקי הפוליטיקה הפנימית הישראלית לגורם המרכזי בשיתוק שאחז את ממשלת אשכול. המנהיגות הישראלית לא חשה כל דחף לקבל החלטה כלשהי שתעמיד בסימן שאלה את קיומה של ממשלת האחדות הלאומית שזה עתה כוננה. מדיניותה של ממשלת ישראל לאחר תום הקרבות לא הייתה ברורה וגם לא אחידה; רוב שרי הממשלה התנגדו בתוקף לסיפוח הגדה המערבית בטענה שישראל לא יכולה לקלוט מיליון ערבים נוסף על 300,000 אזרחי ישראל הערבים בלי שתאבד את זהותה כמדינה יהודית דמוקרטית ושוויונית. הבעיה הדמוגרפית ומשמעות הריבוי הטבעי בקרב האוכלוסייה הערבית עמדו כבר אז מול עיני הקברניטים. היו שטענו בעד הקמת ישות פלסטינית אוטונומית בגדה המערבית ועשיית שלום עמה אגב התעלמות מן המדינות הערביות. אחרים טענו בעד החזרת

השטחים תמורת שלום, לבד מתיקוני גבול קטנים. הממשלה לא קיבלה על עצמה שום התחייבות פרט לדרישה להסכם שלום במלוא מובן המילה, שלום המבוסס על גבולות בטוחים ומוכרים. לא הייתה תחושה של דוחק להגיע להסכמה כל עוד הערבים אינם מושיטים יד לשלום. כפי שכותב פדהצור במחקרו, מצב אי־הוודאות וחוסר היכולת להתקדם בכל משא ומתן עם ארצות ערב גרם למגוון גישות, ויותר מכך – לחוסר רצון לקבל החלטות. רבים מקרב השרים האמינו כי הזמן משחק לטובתה של ישראל ואין למהר ולפעול – ובוודאי שלא להתחייב לנסיגה ולהחזרת השטחים.[26]

המנהיגות הישראלית לא ניצלה את שעת הכושר שנפתחה בפניה לאחר מלחמת ששת הימים ולא השכילה לקבל כל יוזמה מדינית אשר תפתח נתיב להסדרים כלשהם עם מדינות ערב והפלסטינים. היוזמות שננקטו באו בדרך כלל כתגובה ללחצים בין־לאומיים ולא שיקפו חשיבה ישראלית עצמאית. הנוקשות, העיקשות וחוסר הנכונות להתפשר, אפיינו את הקו המדיני הישראלי באותן שנים, כפי שטען החוקר הערבי פרד ח'ורי:

> דומה שהישראלים לא למדו את ההיסטוריה המודרנית שלהם עצמם. מוטב היה לו השכילה ישראל להפיק את הלקח מהתנהגותה הפשרנית שלה בשנים שלפני קום המדינה וליישמו למצב הדומה שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים; מוטב היה לו השכילה להבין כי הערבים היו מגלים יתר גמישות סמוך למפלתם במלחמת ששת הימים מאשר מאוחר יותר כשכוחם הצבאי הלך ושוקם.[27]

קבוצת השרים אשר הובילה את מדיניות ישראל לגבי עתיד השטחים בתקופה שלאחר קבלת ההחלטה ב־19 ביוני כללה את ראש הממשלה לוי אשכול, שר הביטחון משה דיין, שר העבודה יגאל אלון, שר החקלאות חיים גבתי והשר בלי תיק ישראל גלילי. קבוצת שרים זאת, גם אם סבלה מחילוקי דעות אידאולוגיים ואישיים, גיבשה וביצעה את מדיניותה של ישראל בשטחים אגב התעלמות ופגיעה ברורה בהחלטת הממשלה העקרונית מיום 19 ביוני 1967. שרים אלה, בין שפעלו במתואם ובין שפעלו מתוך תחרות ויריבות אישית מרה, לא שיתפו את חבריהם לממשלה ולמעשה שמו קץ לקו המדיני שעמד מאחורי החלטת הממשלה 563.

עמדתו של אשכול הייתה כי יש להפריד בין הגבולות הביטחוניים של מדינת ישראל, שהם קווי הפסקת האש של מלחמת ששת הימים, ובין הגבול המדיני אשר ייקבע במשא ומתן עתידי. להערכתו, גבולות מדיניים אלו שיושגו במשא ומתן

בילטרלי יהיו קרובים לקו הירוק, עם תיקוני גבול סביב העיר ירושלים וגזרת לטרון. אך המציאות הלכה והשתנתה בעקבות מדיניות הביטחון וההתיישבות שננקטה הלכה למעשה. מדיניות זו הובילו אלון ודיין. שני השרים הבולטים והאקטיביסטים שבממשלת אשכול הגשימו את תפיסתם המדינית־ביטחונית הלכה למעשה בשטח גם אם לא קיבלו את הסכמתה ואישורה הפורמלי של הממשלה למדיניותם.

"תכנית אלון", שנקראה על־שמו של שר העבודה, ותכנית "חמשת האגרופים" של שר הביטחון משה דיין, עסקו בתפיסות המדיניות־ביטחוניות ביחס לגדה המערבית, האוכלוסייה הפלסטינית וההתיישבות, והיו בעלות השפעה על מדיניות הממשלה בשטח משך שנים רבות.

תכנית אלון

כבר בישיבות הממשלה הראשונות ביקש השר אלון לוותר על רמת הגולן ועל סיני תמורת הסדרי שלום. את עיקר המאבק המדיני ראה בשמירת הגדה המערבית בתחום גבולות מדינת ישראל. את תכניותיו פרס לפני ועדת השרים לענייני ביטחון כבר ב־14 ביוני 1967, אז אמר:

> נספח את הר חברון עד ים המלח, מדבר יהודה פלוס ירושלים רבתי על האוכלוסייה הערבית שלה. יהיה עוד "גליל" כמו המשולש, אינני מציע להקים מדינה פלסטינית עם כל האטריבוטים של מדינה, אבל נציע חבל ערבי אוטונומי. הייתי מנתק את החבל האוטונומי מעבר הירדן המזרחית על ידי "חגורה" ישראלית ריבונית לאורך בקעת הירדן של כ־5 עד 10 ק"מ.[28]

בישיבת השרים שנמשכה למחרת הציע אלון ליצור עובדות התיישבותיות בהר חברון ובבית לחם בהקמת שנים־עשר יישובים, קיבוצים ואחרים, וכן להקים חמישה עד שישה יישובים בבקעת הירדן. יגאל אלון הטיף לתכנית אשר קבעה את נהר הירדן כגבולה המזרחי של מדינת ישראל — "גבול ביטחון" אשר יהפוך לגבול מדיני בהסכמים שייכונו בעתיד. עיקרה של התכנית היה הצבת חיץ ביטחוני־התיישבותי בין ארץ ישראל המערבית לבין ירדן ובין מדינת ישראל ומצרים, וביסוס החיץ הביטחוני על ההתיישבות שתיתן גיבוי במסגרת ההגנה המרחבית (הגמ"ר). בכך ביטא אלון עיקרון של פשרה טריטוריאלית שתאפשר התיישבות ישראלית בהתאם לצורכי הביטחון, ובצד הפשרה — בחינת דרכים לקידום פתרון הבעיה הפלסטינית.

במסגרת "תכנית אלון" נקבעו שורה של היאחזויות לאורכה ולרוחבה של הגדה

המערבית שאמורות היו לעלות על הקרקע ולאפשר את השליטה בצירים המרכזיים ובנקודות המפתח.[29]

להגשמת תכניתו, הציע אלון לנקוט שורה של צעדים:

א. להתוות את קו הגבול הדרוש לביטחונה של ישראל.

ב. להעניק בסיס חוקי לצירוף השטחים המיועדים לחיבור עם מדינת ישראל.

ג. להקים שורה של היאחזויות התיישבותיות באמצעות הנח"ל לאורך בקעת הירדן, בסביבות ירושלים ובהר חברון.

ד. לגשת מיד לבניית מספר שכונות יהודיות בירושלים המזרחית ולשיקום הרובע היהודי בעיר העתיקה.[30]

העיקרון המרכזי בתכניתו של אלון היה הענקת גבולות ביטחון לישראל עם מינימום אוכלוסייה פלסטינית. על־פי דוקטרינה ביטחונית זו, יועד קו הגבול הבטוח להעניק חומת מגן בעצם קיומו. פירוז שטחים במסגרת הסדרי שלום עתידיים לא סיפק את אלון והוא ראה חשיבות בהחזקת השטח כחלק מעומק אסטרטגי הנדרש לביטחונה של ישראל.

המנהל העצמי היה חלק אורגני ב"תכנית אלון". לתפיסתו, מאחר שהנושא הפלסטיני הוא מוקד הסכסוך, הידברות עם הפלסטינים עשויה להקהות את חודו ולמצוא ערוצי הידברות לעתיד האזור. מכאן באה הצעתו של אלון לכונן מנהל עצמי ערבי שייהנה ממעמד של חבל אוטונומי הקשור לישראל בחוזים ברורים מבחינה כלכלית וביטחונית ויהיה חופשי לקיים קשרים עם העולם הערבי, פרט לענייני צבא.

"תכנית אלון" אשר הונחה על שולחן המשלה ב־27 ביולי 1967 התעלמה מן הרצונות והעמדות הערביות של המנהיגות הפלסטינית בגדה ושל חוסיין מלך ירדן; אלון הניח כי יצליח לכפות את תכניתו על חוסיין ועל האוכלוסייה הפלסטינית.

ממשלת ישראל החליטה שלא לדון בהצעה ובמפה העתידה כל עוד אין התקדמות לעבר משא ומתן. אך אף כי לא נידונה, הייתה תכניתו של אלון הבסיס לפעולתה של ממשלת ישראל באותן שנים. גם אלון עצמו נמנע מלשרטט מפה מפורטת, כפי שהסביר לא אחת: "בתפקידי הנוכחי אני מנוע מלשרטט במפורט את מפת ישראל הרצויה, מפה אשר תעניק לה את מירב הביטחון עם מזער הסיבוכים המדיניים ותהיה נאמנה לזיקתו של העם היהודי לארץ ישראל."[31]

בראשית שנת 1968, לאחר שהשתכנע כי הסיכויים להגיע להסכם עם המנהיגות הפלסטינית קטנים, נטש אלון את הנטייה לפתרון באמצעות אוטונומיה פלסטינית לטובת האופציה הירדנית. התפיסה הבסיסית של "תכנית אלון" לאחר התגבשותה הייתה שישראל וירדן יחלקו ביניהן את האחריות על השטחים שנכבשו במלחמת

ששת הימים: ישראל תקבל את השטחים החיוניים לה מבחינת ביטחון ושטחים ריקים יחסית מאוכלוסייה ערבית, וכן אזורים בעלי משמעות דתית ורגשית לישראל. בשטחים ריקים הייתה הכוונה לשטחים של בקעת הירדן ולחלקו הגדול של מדבר יהודה. בשטחים בעלי משמעות היסטורית ודתית הייתה הכוונה כמובן לירושלים המאוחדת ולגוש עציון. ירדן אמורה הייתה לקבל את האזורים המאוכלסים ברכס הר חברון בדרום ועד ג'נין בצפון. כמו כן דובר על "פרוזדורים" אשר יהוו צירי קישור וגישה בין השטחים שבאחריות ירדן, סביב רמאללה ושכם, לבין גשרי הירדן.

יש לציין את מעלותיה הרבות של "תכנית אלון". הייתה זאת תכנית שענתה לצרכיה הביטחוניים הבסיסיים של מדינת ישראל אשר הציבה בסיס להסכמה פוליטית רחבה בציבור הישראלי באותה עת.

בשנים 1967–1970 נמנעה הממשלה מלדון ולהחליט על כל מפת גבולות מדינית מחייבת מתוך מגמה לשמור על קיום ממשלת הליכוד הלאומי ולהימנע מלפרקה.

בישיבת הוועדה המדינית של מפלגת העבודה שהתקיימה ביוני 1968 הסכים שר הביטחון עם נדבכים מרכזיים ב"תכנית אלון". דיין, שהסכים עם הקביעה כי נהר הירדן הוא גבולה הביטחוני של מדינת ישראל, אמר בדבריו: "... אבל מוכן אני בהחלט לומר שהמפה המוצעת על ידי יגאל מקנה למדינת ישראל ביטחון רב ללא כל השוואה לביטחון הקודם והיא מקובלת עלי, באם הקו הוא קו של גבול."[32] חובה להדגיש כי שר הביטחון דיין לא קיבל את תפיסתו הביטחונית הישנה של יגאל אלון שראתה ביישובים חלק ממערך ההגנה של צה"ל בעת מלחמה. דיין לא קיבל את תפיסת ההגנה המרחבית ולדעתו היה על צה"ל לבסס את תכניותיו הצבאיות על כוחות ניידים ועל מוצבי הגבול. על־פי תכניתו, נדרש צה"ל לבנות ולהעביר בסיסים צבאיים לשטחים חיוניים בגדה המערבית, "אגרופים" כפי שכינה אותם, בלי להתחשב באוכלוסייה הערבית וביישובים הערביים הקיימים סביב.[33]

הנטייה לפתרון משותף עם ממלכת ירדן לא קנתה לה תומכים רבים. לא רק בקרב הפלסטינים התנגדו לה כי אם גם המלך חוסיין עצמו, כיוון שלא יכול היה להסכים לוותר על שטחים נרחבים של הגדה, ובוודאי לא על ירושלים.

הימין הישראלי התנגד בחריפות לתכניתו של אלון וראה בה חלוקה מחדש של ארץ ישראל. ואילו משה דיין, שר הביטחון, גם אם הסכים למספר נדבכים בתכנית, הרי מטעמים אישיים וכן מתפיסה שדחתה את הקשר עם ממלכת ירדן, לא סייע למימושה במסגרת יכולתו הרבה כ"שר השטחים".[34]

אלון ודיין אמנם גרסו כי יש לצייר מפת גבולות ישראלית רצויה, אך לא העלו בממשלה את תכניותיהם הטריטוריאליות להצבעה מאחר שידעו כי אין כל סיכוי שהממשלה תכריע בנידון, בראש ובראשונה בשל התנגדות ראש הממשלה לוי אשכול.

אך אף כי ממשלת ישראל נמנעה מלקבל החלטות מחייבות, לאמיתו של דבר שיקפה מדיניות ההתיישבות בשטחים את מגמותיה הטריטוריאליות של ישראל. עתידה של הגדה המערבית, אזור יהודה ושומרון, שנוי היה במחלוקת בין שתי אוריינטציות.

מדיניות משה דיין והממשל הצבאי

ממשלת ישראל בראשות אשכול לא גילתה, כאמור, כל יוזמה ולא גיבשה את מדיניותה באשר לעתיד השטחים שנכבשו. לפיכך הפך הממסד הביטחוני, ודיין בראשו, לגורם בעל הסמכות העליונה בשטחים. דיין הוכיח את חשיבתו העצמאית ומנהיגותו חסרת הפשרות כבר ב־8 ביוני, בדיון על ביטול הגבלות המעבר בין ירושלים הערבית לעברית. כל המשתתפים בדיון התנגדו בכל תוקף לביטול ההגבלות והמחסומים. למחרת, בשעה 13:00, אמור היה להיכנס לתוקפו הצו לסיפוח ירושלים; המשתתפים בדיון חששו מהסתה במסגדים בתפילת יום השישי שבמהלכה יצאו המנהיגים הדתיים בדרשות נגד הסיפוח ויקראו להפגנות. היה חשש לרצח בסמטאות העיר העתיקה ועלה חשש מתגובתם של יהודים חמומי מוח שיפגעו בערבים שיבקרו בירושלים העברית. לימים, חזר דיין ושחזר את אותה החלטה:

> אני תבעתי להנהיג מיד תנועה חופשית לכל כיוון ולבטל את נקודות הביקורת ואת ההוראות על הצורך ברשיונות מעבר. לא היו בידי הוכחות שתתבדינה הנבואות השחורות; אבל דעתי הייתה נחושה: עלינו ליצור מיד מציאות חדשה. אחר כך נטפל בבעיות שתתעוררנה. על אף ההתנגדות העזה והטענה שאני מביא שואה על ירושלים, הוריתי לנהוג כפי שאמרתי.[35]

אשכול ניסה כמיטב יכולתו לבנות מוקדי החלטה בוועדות שרים כאלו ואחרות שינטרלו את עוצמתו ואת מדיניותו העצמאית של דיין, ואולם כל ניסיונותיו לעצור את דיין ולנשלו מניהול בלעדי של המדיניות בשטחים לא צלחו והביאו לקיפאון מדיני.[36] מתוקף תפקידו, הצליח דיין להכפיף לאחריותו את הניהול השוטף של השטחים, ובתחומים רבים קיבל החלטות עקרוניות ללא התייעצות וללא אישור הממשלה. את מחאתו כנגד מדיניותו העצמאית של דיין בשטחים הטיח אשכול בישיבת הממשלה ב־10 בספטמבר 1967: "נניח שאיני ראש הממשלה ואני יושב מן הצד וקורא את העיתונים, מתחיל להתהוות אצלי הרושם שיש ממשלה אחת ויש ממשל ביטחון וזאת דומני, אין הממשלה הזאת רוצה."[37]

אך דיין, שהיה חסר סבלנות לדיוני סרק ארוכים וחיפוש אחר פתרונות מדיניים ארוכי טווח וכוללניים, העדיף להימנע מלהשתתף באותן ועדות שרים וגילה עניין

מועט בכל אותם סיכומים; הוא העדיף את העשייה המדינית בשטח. כל סוגיות הממשל הצבאי הקשורות בגדה המערבית, רצועת עזה והפלסטינים היו קרובות ללבו, והוא עסק בהן באופן אישי. כשר הביטחון היה עליו לכונן ממשל צבאי בשטחי יהודה ושומרון ולנסות ולהרגיע את השטח. היו שאמרו כי משה דיין לאחר ששת הימים היה "שר השטחים" יותר מאשר שר הביטחון; אין ספק שדיין ראה בבעיות השטחים ויושביהם נושאים מרכזיים בסדר היום הלאומי, ובוודאי בהשלכות הביטחוניות והצבאיות של המצב הגאו־אסטרטגי החדש שנוצר. מעמדו, דעותיו ומדיניותו היו הקובעים והמובילים באותן שנים כפי שביטא אליהו זעירא בדבריו: "איני מכיר אף החלטה בתחום הביטחוני/מדיני שנתקבלה אלא אם כן משה דיין הסכים לה. רוב חברי הממשלה לא רק שלא התווכחו כאשר הוצגו בפניהם הערכות המודיעין, אלא שלא עמדו לרשותם, לאף אחד מהם, כלים לבחון את הדברים."[38]

תכנית "חמשת האגרופים"

תכניתו המדינית של דיין גרסה שיש להעניק לתושבי יהודה ושומרון שלטון עצמי — או לספחם לירדן. עמדותיו של דיין לא היו קבועות ונעו בין התפיסה המבקשת ליצור אוטונומיה פלסטינית ובין החזרת השליטה בגורלם של הפלסטינים תושבי האזור לידי ממלכת ירדן. תכניתו ביקשה למסור את המנהל האזרחי ביהודה ושומרון לידי ממלכת ירדן במסגרת חוזה שלום, אך לא את הריבונות.

בהתאם לתפיסתו המדינית טען דיין שעל הממשלה ליזום התיישבות יהודית נרחבת בכל רחבי יהודה ושומרון ובמיוחד באזור המיושב בערבים בגב ההר. כל זאת מתוך מניעים מדיניים, על מנת למנוע החזרת שטחי יהודה ושומרון לריבונות ערבית כלשהי.

כוונתו של דיין הייתה להקים חמישה ריכוזים ("אגרופים") המבוססים על מחנות צה"ל, וסביבם יישובים אזרחיים שיוקמו על הרכסים מאזור ג'נין שבצפון ועד אזור חברון שבדרום. הבסיסים אמורים היו להתחבר במערכת כבישי רוחב אל מדינת ישראל שבתוך "הקו הירוק". הבסיסים שהוצעו היו: גוש עציון, זבבידה, חווארה, בית־ין־ג'יפתליק וח'רבת מג'נונה. את הצעתו לתפיסת קו הרכס מג'נין ועד הר חברון הביא דיין כבר לישיבת ועדת השרים לביטחון שהתכנסה ביום 14 באוגוסט 1967. דיין אמר כי לדעתו, יש לראות בירדן גבול ביטחוני, ובקו הרכס שממערב לו יש לראות שטח חיוני שעל מדינת ישראל לתפוס ולהתיישב בו. יגאל אלון התנגד באותה ישיבה להתיישבות באזורים צפופי אוכלוסייה ערבית והדגיש את החשיבות שבהתיישבות בבקעת הירדן שהייתה כמעט ריקה מתושבים. בסופו של דבר נדחתה תכניתו של דיין, בעיקר בשל הכוונה להידחק בלב אוכלוסייה ערבית צפופה. את

תכניתו יכול היה דיין לבצע רק בהקמת בסיסי צבא, כפי שאכן התרחש זמן קצר לאחר מכן.

תפיסתו הביטחונית של שר הביטחון באשר לעתיד הגדה המערבית הובהרה לאלופי המטכ"ל פעם נוספת לאחר כניסתו של רא"ל חיים בר־לב לתפקיד הרמטכ"ל בראשית 1968. דיין אשר לחץ להעביר את בסיסי צה"ל לשטחי יהודה ושומרון חזר על תכניתו ואמר:

> מה שאני אומר על שארם א־שיח' בוודאי נכון על הגדה המערבית. אסור לזוז מהערים כמו שכם, חברון וכל קו הרכס ולא לתת לאיזה שהיא מדינה אחרת רשות להחזיק צבא מערבה מהירדן. קו ההגנה של ישראל זה הירדן והמשלטים שבו על קו הרכס המזרחי עם השליטה על הדרכים שהולכים מזרחה לירדן. ... אנחנו מקימים בסיסים ויושבים במקומות האלו.[39]

ההתיישבות היהודית בשנים שלאחר המלחמה הייתה צמודה לקונספציה הטריטוריאלית של "תכנית אלון", וזה היה הביטוי למדיניותה של ישראל הלכה למעשה עד למהפך הפוליטי של 1977.

במדיניות שמצאה את ביטוייה הלכה למעשה בשטח, מחק דיין ככל שיכול היה את הגבולות לכיוון מזרח ומערב. כשר ביטחון הכתיב את עמדותיו ודרש לתת לאוכלוסייה חופש תנועה מקסימלי של אנשים וסחורות, לא אחת אגב ויכוח עם קציני הממשל הצבאי. דיין דרש להוציא את מפקדות הממשל הצבאי אל מחוץ לערים ולשכנן במפקדות שמחוץ לעיר. קציני הממשל הצבאי שחששו כי מרכזי הערים יהפכו למרכזי מרי וללא שליטה ויהיו סגורים בפני הישראלים, לא קיבלו את הנחייתו, ודיין נאלץ להתפשר בנושא זה.

בנתחו את "האופציה הפלסטינית" של משה דיין, כתב פינחס ענברי שהמסמך רב־העוצמה של השקפותיו של דיין היו העובדות שקבע בשטח.[40] דיין עודד את הבלטת הייחוד הפלסטיני של השטחים בעידוד כל מה שיכול היה לסייע להבלטת המודעות הפלסטינית: אוניברסיטאות, עיתונות, תשתית ארגונית ברשת מועדונים, איגודים מקצועיים ומעל לכול — שמירת מעמדם של ראשי הערים הערביות בגדה. כל ראשי הערים שנבחרו בעת השלטון הירדני המשיכו לכהן בתפקידיהם, בשיתוף פעולה עם הממשל. עיצוב הבחירות לעיריות מדי ארבע שנים בא על־מנת לחדד את אופייה הנפרד של הגדה המערבית ולתת לעיריות עוצמה פוליטית בְּקֶרֶב הפלסטינים בשטחים.

אי־אפשר לומר כי דיין יצר את הלאומיות הפלסטינית. היפוכו של דבר, דווקא

התסיסה הלאומית בקרב האוכלוסייה הביאה אותו לגיבוש תכניתו, אך פעולותיו סייעו לגיבוש הלאומיות הפלסטינית בעתיד. שלמה גזית, מתאם הפעולה הראשון בשטחים, מייחס להצלחת המדיניות בשטחים של דיין את העובדה שהתקוממות פלסטינית רבתי לא פרצה אלא בדצמבר 1987, יותר מעשרים שנה לאחר מלחמת ששת הימים. "ישראל לא הייתה נהנית מרגיעה יחסית במשך עשרים שנה אלמלא שלושת מאפייניה העיקריים של מדיניות זו: שלטון כיבוש 'בלתי נראה'; נורמליזציה המלווה בזיקה חופשית לעולם הערבי; ומדיניות ענישה מתוחכמת."[41] "כסף הוא כסף," בלשונו של דיין, והסוחרים בגדה נהנו להמשיך ולסחור הן בלירות הישראליות והן בדינר. השארתו של הדינר הירדני כהילך חוקי בצדה של הלירה הישראלית בגדה המערבית, הקל על הסוחרים ואִפשר המשך מסחר פתוח ורציף עם ממלכת ירדן.

למרות תחומי אחריותו הרבים ומגבלות זמנו, היה דיין מעורב וקשוב לכל "רחשי השטח" ודלתו הייתה פתוחה בפני מתאם הפעולות בשטחים ומושלי המחוזות בכל עת ושעה. היו לו מודיעים מבין הפלסטינים שגילו את אזנו על המתרחש עוד לפני שהמערכת הצה"לית איתרה ועיכלה את האירועים. לא אחת היה זה דיין עצמו שנתן הוראות ביצוע לסיכול פעולות מרי אזרחי או הפגנות ישירות למושל, עוד בטרם עמדו על המתרחש המפקדות הממונות. את הוראותיו לסלק מחסומים, להחזיר כלי רכב שהוחרמו, לאפשר לחקלאים לצאת לעבודה ולצמצם את שעות העוצר חילק ישירות למושלים ולמפקדי החטיבות והגדודים. יהודה ושומרון כמו שאר השטחים היו תחת שליטתו הבלעדית כשר ביטחון, ודיין לא אִפשר כל התערבות של ועדות שרים כאלה ואחרות בכל הנעשה בשטח. דיין היה מעורב במיון ובמינוי המושלים הצבאיים והללו היו מתואמים עם מדיניותו והנחיותיו באופן אישי. כל מושלי הנפות היו כפופים לשר הביטחון בצינורות הפיקוד ובלי הגבלה לתחום הביטחוני לבדו.

דיין ביקש לכונן ממשל צבאי אשר יאפשר לפלסטינים, כמו לישראלים, לקיים את החיים המשותפים גם במצב של קונפליקט, בשעה שפעולות טרור מתבצעות כנגד ישראל בד בבד עם צעדי העונשין שהנהיגה ישראל בשטחים — מעצרים, הגליות ופיצוצי בתים. "מה שלטרור — לטרור, ומה שלחיים — לחיים. זהו אולי המבחן הקשה ביותר שנצטרך לעמוד בו."[42]

מחשבותיו של דיין, הגיונו הבריא, עמדותיו ומדיניותו כלפי הסכסוך המתמשך עד ימינו מרתקים את הקורא והמאזין לדבריו גם בימים אלה. בשנים שבהן שימש שר ביטחון היה דיין מי שהפעיל את מדיניות "המקל והגזר" שבאמצעותה הצליח צה"ל להתמודד עם ניסיונות המרי האזרחי והשבתת מערכות החיים בגדה.

מעמדם ותפיסתם המדינית־ביטחונית של משה דיין ויגאל אלון לא אפשרו את הפתיחות המחשבתית הנדרשת – ואולי אף את החזון – להגיע להסדר מדיני עם המלך חוסיין בעת מלחמת האזרחים בירדן. באותה תקופה כבר ברור היה כי ארגוני המחבלים אינם מוכנים לכל פשרה וימשיכו במלחמת גרילה וטרור כנגד מדינת ישראל.

האופציה השנייה – הסדר שלום עם ממלכת ירדן, הייתה בעלת בסיס רחב ואיתן, בוודאי על רקע מערכת היחסים שנבנתה במשך שנים בין המלך חוסיין וראשי השלטון בישראל. לכל אורך אותה תקופה ביקש שר הביטחון למתן את תגובות צה"ל ולנסות להימנע מהסלמה בחזית המזרחית; פגיעותם של יישובי העמקים בצפון הסמוכים לקו הגבול עמדה לנגד עיניו. נוסף על כך, היה שר הביטחון ער לדילמה ולחוסר היכולת של המלך חוסיין לכפות את מדיניותו ואת שלטונו לא רק על המחבלים כי אם גם על חלק ממפקדי השדה בצבאו. הרמטכ"ל שקיים פגישות עתיות עם הרמטכ"ל הירדני ונציג הארמון, ביקש להבין בשיחות אלו את הסיבה לחוסר יכולתו של צבא ירדן להשתלט על פעילות המחבלים ולמונעה. אותן פגישות קבועות אפשרו להחליף דעות ולמנוע הסלמה גם אם יצאו השניים בחוסר הסכמה ובחילוקי דעות לגבי המצב בגבול וביחס להמשך העימות המזוין לאורך הגבול. באותן פגישות הוצגו לבר־לב הלבטים שנידונו, כמו למשל בָּקֶרב הכוחות שפעלו במסדרונות השלטון הירדני, על אודות אפשרויות הריסון של פעילות המחבלים. הרמטכ"ל הירדני סיפר לבר־לב כי המלך חוסין לא קיבל את דעתו והצעתו לדכא את ארגוני החבלה בפעולה צבאית קצרה בעת שהמלך עצמו יצא לביקור באנגליה. להערכתו של הרמטכ"ל הירדני נמנע המלך לצאת להתמודדות סופית מול המחבלים ולחסל את ארגוניהם מאחר שלא הייתה בידו אלטרנטיבה מדינית טובה. המלך חשש ממלחמת אזרחים ומשפיכות דמים גדולה שתערער את יציבות שלטונו ולכן הסתפק בהישגים פנימיים קטנים.[43]

ככלל, הציג הרמטכ"ל הירדני את חוסר יכולתו לאכוף על כל דרגי השדה בצבאו פקודות האוסרות לסייע למחבלים, ועוד יותר מכך – לחייבם לפעול כנגד המחבלים. לא אחת הציג בפני הרמטכ"ל הישראלי את השאלה: "האם ישראל מעוניינת להפיל את המשטר הירדני ומה טובה תצא לה מכך?" להערכתו היה העימות בין המלך וצבאו ובין ארגוני המחבלים עניין של זמן ובסופו של דבר יסולקו המחבלים מאדמת ירדן. על ישראל להתאזר בסבלנות ולהמתין לעיתוי הנכון שיביא קץ לפעילות הטרור מגבול ירדן, טען הרמטכ"ל הירדני.

ואכן הערכתו של הרמטכ"ל הירדני הייתה מדויקת הן בלוח הזמנים והן במתקפה שיזם המלך חוסיין והכין כנגד ארגוני המחבלים. במלחמת האזרחים בירדן הוכו

ארגוני המחבלים מכה קשה על־ידי צבא ירדן, ספגו אבדות רבות וכושרם המבצעי נפגע קשות. כאשר ניסו בכל זאת לפעול לאחר מכן, נתקלו בהתנגדות הצבא הירדני בניגוד לסיוע שזכו לו בעבר. סיום הלחימה בגזרה המזרחית, אפוא, היה תולדה של ההתפתחויות הפנימיות בירדן שהגיעו לשיאן במלחמת האזרחים.

סיכום — תובנות ולקחים

שכרו של ההיסטוריון הוא מרחק הזמן מהאירועים כמו ריחוק וניתוק מגיבורי הסיפור של התקופה. מרחק וניתוק המאפשרים דיון שקט ללא רגשנות ומעורבות יתר אגב ניתוח ענייני של האירועים ומשמעותם. תוצאות מלחמת ששת הימים שהיו כה נחרצות בשדה הקרב, לא הובילו לפרי מדיני. מלחמת ההתשה בגזרה המזרחית שבאה כהמשך למלחמת ששת הימים העלתה את קרנם של ארגוני המחבלים הפלסטיניים ופתחה דף חדש במערכה כנגד ישראל.

המלחמה המתמשכת בגרילה ובטרור מעצימה את חשיבותו ותרומתו של המחקר לדיון בדרכי הטיפול בסכסוך הישראלי־פלסטיני ובלחימה בין צה"ל וארגוני המחבלים. הכוונה לתיאום מרבי בין הדרכים המדיניות לטיפול בסכסוך הלאומי והאמצעים הצבאיים ללחימה בארגוני הטרור.

המלחמה שהתפתחה בחזית המזרחית — ובעיקר הלחימה כנגד ארגוני המחבלים — הייתה חלק בלתי נפרד ממלחמת ההתשה. המלחמה נמשכה מאז תום מלחמת ששת הימים ועד הפסקת האש בליל ה־8/7 באוגוסט 1970, שלוש שנים תמימות של אש ולחימה בלתי פוסקת.

המלחמה שהתנהלה כנגד ארגוני המחבלים הייתה בעלת מאפיינים ייחודיים ונבדלה מהמלחמה שהתנהלה בחזית המערבית מול מצרים. הייתה זאת מלחמה מוגבלת ומרוסנת בחזית המזרחית כנגד ממלכת ירדן שבצדה לחימה עקשנית וללא סייגים בארגוני המחבלים משני צדי הירדן.

הצלחתו הגדולה של צה"ל בעזרת השב"כ, שסיכול רבות מפעולות הטרור והחבלה ומעצר מחבלים רבים התבצע כתוצאה מעבודתו המאומצת והיסודית, הייתה בראש ובראשונה במניעת התבססות ארגוני המחבלים בשטחי יהודה שומרון ועזה בתקופה הקצרה שלאחר מלחמת ששת הימים. בתוך מספר חודשים, ולמעשה עד ראשית שנת 1968, נאלצו ארגוני המחבלים להעביר את מפקדותיהם אל מעבר לירדן ולהודות בכישלונם.

בעזרת הממשל הצבאי הצליח צה"ל לא רק להשתלט על פעולות הטרור והמרי המזוין אלא גם להביא להרגעת האוכלוסייה ולהחזרת החיים בשטחים למסלולם הרגיל. מדיניותו הליברלית של דיין שהתבטאה בהקטנת הנוכחות של צה"ל בשטחים,

במדיניות אי־ההתערבות והגשרים הפתוחים, היוותה את הבסיס להשגת יצירת ביטחון ושקט יחסי במרחב יהודה ושומרון. בצד מדיניות ליברלית זו הפעיל צה"ל מערכת הרתעה בנקיטתו יד ברזל ובהטלת עונשים כבדים על המחבלים ועל מנהיגי המרי האזרחי. "מדיניות הגזר והמקל" הובילה להצלחתו של צה"ל בהרגעת האזור למשך שנים רבות.

כאשר בוחנים את פעולות צה"ל לאורך הירדן יש לציין את התוצאה הסופית והיא חסימת הגבול מפני חדירת מחבלים. חסימת הגבול המזרחי מנעה מהמחבלים מלהגיע למרכזי האוכלוסייה הפלסטינית ביהודה ושומרון שבגב ההר ותרמה רבות להרגעת האזור.

יש לציין כי במספר מקומות הצליחה הפעילות הצבאית מחד גיסא, וההידברות מאידך גיסא, להשפיע על המשטר הירדני לרסן ולמנוע את פעילות המחבלים. ההצלחה הייתה בגזרת עקבה־אילת ומפעלי ים המלח, שם מנע הצבא הירדני את ירי הטילים מחשש לגורלה של העיר עקבה, המוצא היחידי של ירדן לים.

אחת התובנות המעניינות נובעת ממפגשי הרמטכ"לים של צה"ל וצבא ירדן לכל אורך אותה תקופה. אמנם המלך חוסין נפגש בחשאי באותן שנים עם יעקב הרצוג, אבא אבן ועם הרמטכ"ל חיים בר־לב, אך לא היו אלו פגישות עבודה בדרג הביצועי. מפגש מפקדי הצבאות בשעת מלחמה הוא נתון מדהים לכשעצמו, בוודאי כשהוא מגובה על־ידי ראשי המשטר בירדן וממשלת ישראל. היו אלה מפגשים שבהם קיבלו המשתתפים החלטות חשובות שמנעו את הסלמת המלחמה בגבול המזרחי. מפגשים אלה סיפקו במה לשיח ושיג, דיון ובירור בעיות באופן ישיר וללא מתווכים. אותם מפגשים, גם אם לא פתרו את הסכסוך ולא הביאו להסכמי הפסקת אש, מיתנו את העימות ואפשרו פתרון מחלוקות נקודתיות. אפשר לומר באופן ברור כי אותם מפגשים תרמו לגישתו המתונה של צה"ל ביחס לתגובות הצבאיות כנגד ירדן, מתוך רצון שלא לערער את שלטון המלך חוסיין.

על רקע תובנות אלה חוזרת ועולה השאלה מדוע לא השכיל הממשל הישראלי להגיע להסדר מדיני במשבר שהתחולל בירדן בספטמבר 1970. העימות בין חוסיין והארגונים היה בעל חשיבות מדינית והיסטורית לא רק לגבי עתידה של ירדן אלא לעתיד הסכסוך הישראלי־פלסטיני. מיהו הנציג הלגיטימי והבלעדי של בני העם הפלסטיני? בשאלה זו לא ויתר אש"ף ובכל פורום והסכם דרש את הכרת מדינות ערב באש"ף כנציגו הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני. משמעותה של תביעה זו שהלכה והתקבלה בקרב מדינות ערב הייתה העברת זכויותיה של ממלכת ירדן בגדה המערבית ובירושלים לידי הפלסטינים, שיהפכו ברבות השנים ליריבה של ישראל על עתיד השטחים הכבושים. אמנם הייתה זו תחילתו של תהליך ארוך, אך

השלכותיו לגבי עתיד האזור ולגבי מארג היחסים העדין שבין ישראל וממלכת ירדן מצד אחד והלחימה נגד ארגוני המחבלים מהצד האחר, היו גורליות ומכריעות. הקרע בין ממלכת ירדן והפלסטינים הציב את אש"ף כבר פלוגתא הלגיטימי של ישראל לגבי עתיד יהודה ושומרון וחבל עזה.

באותם ימים ביקשה המנהיגות בישראל להתעלם מהמציאות ההולכת ומתהווה מול עיניה אך בדיונים סגורים היה ברור לכול כי הקרע בין ממלכת ירדן לפלסטינים נתן יתר תוקף לדרישתם של הפלסטינים לישות עצמאית שאינה תלויה במדינות ערב. על רקע עליית כוחו של אש"ף הייתה ישראל חייבת להיענות לדרישת ארצות־הברית ולנצל את הנתונים ליצירת הסדר מדיני עם ממלכת ירדן. ארצות־הברית ומדינות מערב אירופה תמכו במשטר בירדן ודחקו בישראל באותה עת להגיע להסדר עם המלך חוסיין.

בחירתו של ניקסון לנשיא ארצות־הברית פתחה דף חדש ביחסי ישראל־ארצות־הברית. הנשיא החדש ויועצו לביטחון לאומי, הנרי קיסינג'ר, ראו בישראל נכס אסטרטגי ומדיני ובעזרת ישראל ביקשו לחזק את עמדתם במזרח התיכון במסגרת המאבק הבין־מעצמתי על ההשפעה באזור. ישראל הדמוקרטית, בעלת משטר יציב וצבא גדול וחזק, נתפסה כבעל ברית אמין ובטוח למערב בזירה תוססת ורבת תהפוכות כמו המזרח התיכון.

הבסיס להבנה ולשיתוף הפעולה בין הממשל האמריקני לישראל הורחבו לאחר שב־31 ביולי 1970 קיבלה ממשלת ישראל את "תכנית רוג'רס ב'", ועוד יותר מכך, בספטמבר 1970, לנוכח האיום על משטרו של המלך חוסיין והתערבות הכוחות הסוריים בירדן.[44] על־פי המלצתו של קיסינג'ר התבקשה ישראל ליצור הרתעה פעילה כנגד הכוחות הסוריים הפולשים בגיוס ובהנעת כוחות לכיוון רמת הגולן ובהפעלת חיל האוויר. בסופו של דבר התגבר הצבא הירדני על הכוחות הפולשים בכוחות עצמו ולא נדרשה התערבות ישראלית, אך אין ספק כי האיום הישראלי הניע את הסורים שלא להשתמש בחיל האוויר הסורי באותה מערכה.

הברית הבלתי כתובה בין ישראל לארצות־הברית באותם ימים באה לידי ביטוי בדבריו של קיסינג'ר לשגריר ישראל בארצות־הברית יצחק רבין ב־25 בספטמבר, עם תום הנסיגה הסורית:

> הנשיא לא ישכח לעולם את התפקיד שמילאה ישראל במניעת ההידרדרות בירדן ובבלימת הניסיון לבצע שם הפיכת המשטר. הנשיא אמר כי מזלה של ארצות הברית הוא שיש לנו בעלת־ברית כישראל במזרח התיכון. מה שהתרחש יובא בחשבון בכל התפתחות בעתיד.[45]

תנאים מדיניים וצבאיים טובים יותר לא יכולה הייתה מדינת ישראל לבקש בחפשה דרך לפתרון של שלום עם ממלכת ירדן אגב דחיקת מעמדם של ארגוני המחבלים.

להערכתי, הסדר מדיני־בטחוני בין מדינת ישראל וממלכת ירדן באותה עת על חשבון המאוויים הפלסטיניים, יכול היה ליצור מומנטום חדש ונתיב היסטורי שונה בתולדות המזרח התיכון.

הערות

1. ארכיון צה"ל, תיק ישיבות פורום מטכ"ל, 18.6.1967.
2. זאב שיף ואיתן הבר, **למבוקן לביטחון ישראל**, הוצאת זמורה־ביתן, מודן, 1976, עמ' 15. ראו הרצאתו של ישראל טל: "לקחי המלחמה", **מלחמת ששת הימים, סמינר 'במוגיות בביטחון ישראל' 1996**, העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית שליד אוניברסיטת תל־אביב, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, 1996, עמ' 283–284.
3. יצחק רבין, "המאפיינים וההישגים של מלחמת ששת הימים", **מערכות 344–345** (דצמבר 1995–ינואר 1996), עמ' 35. המאמר הופיע תחילה ב**מערכות**, 256 (יוני 1977).
4. אפרים ענבר, **רבין והביטחון הלאומי של ישראל**, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תל־אביב, 2004, עמ' 38.
5. ישיבת הממשלה מיום 11.6.1967, מופיע במחקרו של אברהם זוהר, **מלחמת החתשה**, מחלקת היסטוריה, 1998 (להלן: זוהר, 1998), עמ' 53.
6. יצחק רבין, **פנקס שירות**, ספרית מעריב, תל־אביב, 1979 (להלן: רבין, 1979), עמ' 206.
7. כנס ספ"כ, 29.6.1967, ארכיון צה"ל, תיק 46/80–2.
8. כנס ספ"כ, 28.2.1968, תיק 192/74–987, עמ' 63 וכן ראו: חיים נדל, **המחשבה הצבאית של צה"ל בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים (1967–1973)**, המטה הכללי אמ"ן — תוה"ד המחלקה להיסטוריה, 2004 (להלן: נדל, 2004), עמ' 30.
9. Salim Mansur, "The Egypt–Israel Relations: An Anatomy of Wasted Decades", Paul Marantz and Janice Gross Stein (eds.), **Peace-Making in the Middle East – Problems and Prospects: An Anthology**, Croom Helm, 1985, p. 37.
10. Fuad Ajami, **The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice since 1967**, Updated edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, pp. 29–87.
11. **שם**, שם.
12. הרחבה והעמקה של העמדה הערבית ראו בספרו של יהושפט הרכבי, **לקח הערבים מתבוסתם**, עם עובד, תל־אביב, 1969.
13. אריה שלו, **קו ההגנה ביהודה ושומרון**, הוצאת קו אדום, המרכז למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב, 1982, עמ' 65.
14. על השינויים באש"ף, על עליית התנועה הפלסטינית ועל המאבק המזוין ראו: זאב דרורי, **ממזרח תיכתח חרשת: החזית המזרחית במלחמת החתשה 1967–1970** (שם זמני), מערכות, תל־אביב (לקראת פרסום), פרקים ה'–ו'.

15. רחבעם זאבי, "הטרור הערבי והמלחמה בו", אילן כפיר, יעקב ארז, יהודה שיף (עורכים), **צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא וביטחון**, כרך ב' (1968-1981), רביבים, ספרית מעריב, תל־אביב, 1984, עמ' 45-51.
16. מספר חברי ארגוני החבלה שנהרגו במהלך שנת 1967 ועד 31 מרץ 1968 בפיקוד המרכז: נפת ג'נין — 2, נפת שכם — 9, נפת טול כרם — 11, נפת רמאללה — 4, נפת בית לחם — 1, נפת חברון — 7. בגזרת חטיבה 80 בבקעה נהרגו 42 מחבלים ונשבו 5. אג"ם/מה"ד/מחלקת היסטוריה, **ביטחון שוטף שנת העבודה 68-1967**, עמ' 40. סיכום האברות של מדינת ישראל והמחבלים לשנת 1968/67 מופיע אצל זאב דרורי, **ממזרח תיכתח הרעה: החזית המזרחית במלחמת ההתשה 1967־1970** (שם זמני), מערכות, תל־אביב (לקראת פרסום), בפרק "ראשית 1968: התפכחות מאשליות".
17. ישיבת הממשלה מיום 6.6.1967, מופיע אצל זוהר, 1998, עמ' 52.
18. מרדכי גור, **הר הבית בידינו**, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, 1984, עמ' 16.
19. זוהר, 1998, עמ' 53.
20. ראובן פרהצור, **ניצחון המבוכה**, הוצאת ביתן ויד־טבנקין — מכון גלילי, תל־אביב, 1996 (להלן: פרהצור, 1996), עמ' 29.
21. יחיאל אדמוני, **עשור של שיקול דעת: ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967-1977**, יד־טבנקין, מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן, 1992 (להלן: אדמוני, 1992), עמ' 20-21; ראו: דן בבלי, **חלומות והזדמנויות שהוחמצו 1967-1973**, כרמל, ירושלים, 2002 (להלן: בבלי, 2002), עמ' 36-37.
22. פרהצור, 1996, עמ' 50.
23. נדל, 2004, עמ' 24.
24. שלמה גזית, **פתאים במלכודת**, הוצאת זמורה־ביתן, תל־אביב, 1999 (להלן: גזית, 1999), עמ' 34. להערכתו של גזית, העובדה שהצד הערבי שלל את הצעותיה של ישראל השאירה את הנושא פתוח ובלתי פתור. אילו החל אז תהליך מדיני בין הצדדים עשוי היה הדבר לגרום להשלכות מיידיות על מדיניות הממשל הצבאי הישראלי ועל עתיד השטחים.
25. **שם**, עמ' 31 (ציטוט של משה דיין בריאיון לבי.בי.סי., 12.6.1967).
26. ראובן פרהצור מצביע במחקרו על אותם "מטבחי־החלטה" שנוצרו בממשלתו של אשכול ושנמנעו למעשה מדיון אסטרטגי מקיף וארוך טווח. אותם ניגודי כוחות פוליטיים כמו אישיים בין שרי הממשלה ובמיוחד בין אשכול, דיין ואלון, מנעו יכולת קבלת החלטות ארוכות טווח וקשות. הרכבה הפוליטי של אותה ממשלת אחדות לאומית שבה חברים גם חברי גח"ל ובראשם מנחם בגין, המפלגה הדתית לאומית ורפ"י, לא אפשרו כל דיון אמיתי על החלטה הקובעת החזרת שטחים תמורת הסדר כלשהו. המרב שהייתה מוכנה ממשלת ישראל להציע לכל ממשלה ערבית היה פחות מהמינימום שכל משטר ערבי ואפילו המלך חוסיין יכול היה לקבלו.
27. Fred Khouri, **The Arab–Israeli Dilemma**, Syracuse University Press, 1985, p. 335.
28. זוהר, 1998, עמ' 83.
29. ירוחם כהן, **תבונת אלון**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1973 (להלן: כהן, 1973).
30. **שם**, עמ' 83.

31. יגאל אלון, **בתחבולות מלחמה: סוגיות בעניני ביטחון**, הקיבוץ המאוחד, תל־אביב, 1990 (להלן: אלון, 1990), עמ' 286.
32. כהן, 1973, עמ' 122.
33. הרחבה בנושא ההתיישבות הביטחונית ראו: אדמוני, 1992; כהן, 1973; אלון, 1990.
34. להרחבה בנושא ראו: פרהצור, 1996, פרק ז': "תוכנית אלון' מול 'תוכנית דיין'", עמ' 124–156 כמו כן ראו פרק ח': "ההתיישבות" העוסק בעמדות המנוגדות של שני האישים לנושא ההתיישבות, עמ' 163–168.
35. שר הביטחון משה דיין, "נשרים פתוחים לירדן", בתוך: אילן כפיר, יעקב ארז, יהודה שיף (עורכים), **צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא וביטחון**, כרך ב' (1968–1981), רביבים, ספרית מעריב, תל־אביב, 1984, עמ' 41.
36. מאבקי כוח בממשלת אשכול, כישלון "מטבחי ההחלטה" שיום והקיפאון המדיני, ראו: פרהצור, 1996, עמ' 58–68.
37. **שם**, עמ' 67.
38. ציטוט מדברי אלוף (מיל') אליהו זעירא, לשעבר ראש אמ"ן, **מלחמת יום הכיפורים: מבט מחדש: מבחר הרצאות מיום עיון ב־27 באוקטובר 1998**, המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיווים, האוניברסיטה העברית; בבלי, 2002, עמ' 47.
39. סיכום דיון מטכ"ל 3/68 בהשתתפות שר הביטחון משה דיין, 15.1.1968, עמ' 8.
40. פינחס ענברי, **האופציה הפלסטינית: אש"ף מול האתגר הציוני**, כרמל, ירושלים, 1989, עמ' 106–107.
41. גזית, 1999, מדיניות השטחים של דיין, עמ' 58–78.
42. **שם**, עמ' 143.
43. דו"ח מעניין של הרמטכ"ל חיים בר־לב על פגישותיו עם הרמטכ"ל הירדני, ניתן לפורום מטכ"ל בדיון השבועי שנערך ב־30 במרץ, 1970.
44. על מלחמת האזרחים בירדן ראו: זאב דרורי, **ממזרח תיפתח הרעה: החזית המזרחית במלחמת ההתשה 1967–1970** (שם זמני), מערכות, תל־אביב (לקראת פרסום), בפרק העוסק בסיום מלחמת ההתשה.
45. רבין, 1979, עמ' 314.

מסמכי צה"ל
ומסמכי שלל ערביים

פקודת "מוקד" לתקיפת שדות התעופה של צבאות ערב — 16 במרס 1967

סודי ביותר
למכותב בלבד

העתק מס'...מתוך 60 העתקים
המסמך מכיל 108 דפים

מפקדה חיל האויר
מחלקת אויר
ענף אויר/3
מל' 2646
מב-21-2052(120)

אדר השכ"ז
16 מרץ 67

אל _____

מבצע "ס ו ק ך"
פקודת מבצע 11/67

נספחים

נספח א - סדרי־עין
נספח ב - ממרות
נספח ג - כוחות ומשימות
נספח ד - שליטה
נספח ה - פקודת אב "סדן"

ידיעות

1. כללי

א. אי־היציבות המדינית באיזור, המכונה לפלחה של מדינות ערב הפיקוד העצאי המשותף, המתיחות הכלתי פוסקת לאורך הגבולות והרגישות סביב סקורות הסים ותופש השיש - כל אלו מצביעים על אפשרות המתרצמה של פלחמה כוללת בזירה;

ב. משימתו הראשונה של חיל - האויר בפלחמה בזו תחא השגת עליונות אוירית בנגד האויב העיקרי - מצרים, ובנגד מדינות נוספות בתאם להתפתחות המלחמה;

ג. מבצע "מוקד" עלול להתבצע בסקרים הבאים:-

1) בתשך להיווצרות בגבול סוריה, ירדן או מצרים;
2) בתשך למבצע "מחץ" או "מרקחת";
3) בתשך למבצע "פרגול" - כיבוש ירושלים והגדה המערבית;
4) בתשך למבצע "גרזן" - כיבוש הרמה הסורית;
5) בתוצאה להיווצרות באיזור המיוצרים - מבצע "אסיף";
6) כמבצע יזום בסקביל למבצע "קלשון" - כיבוש סיני;
7) לאחר מסיגה - בסקביל עם כיבוש "סדן" הצה"לי.

סודי ביותר
למכותב בלבד

2/...

- 2 -

סודי ביותר
לסכותב בלבד

סב - 21-(120)- 2052
העתק מס'...ג.....

ד. אי לכך מקימה פקודת סדקו את אפשרויות הלחימה הבאות:-

1) נגד מצרים בלבד - תכנית א';

2) נגד סוריה בלבד - תכנית ב';

3) נגד מצרים ו-סוריה או מצרים,סוריה ו-ירדן תכנית ג';

4) נגד לבנון ו-עיראק בנוסף לנ"ל;

ה. פקודת אב זו תשמש כמקור לכל פקודות האב האחרות.ביצוע כל פקודת אב אלול לגרור בעקבותיו השלמת "מקור" בכפוף ליזום או מהירדרות.

2. זירה

א. מדינת ישראל;

ב. מצרים, סוריה ו-ירדן;

ג. לבנון ו-עיראק - פרוזה בהתערבותן בלחימה;

ד. ים תיכון - עד כ-100 מיל מחופי;

ה. מפרץ אילת ו-מפרץ סואץ עד כ-40 מיל דרומית ל-שארם-א-שייך.

3. אלופים - ראה נספח מס' 1 לנספח א - מודיעין. תחזית מדוייקת תינתנה לקראת ביצוע.

4. בהתחייב - כל פיזיות,כוננות,כוחות וחיזוקי חיל האויר בתחום לפקודת אב - "סדן".

5. אויב - ראה נספח א' ו-ב' - מודיעין ומסרות.

משימה

6. לשתק את חיל האויר של האויב ע"י פגיעה בשדות בסלוליו ותשתית מירב המשוסים על הקרקע,תוך חבנת שטי המדינה וביצוע יתר משימות חחיל על פי התפתחות המלחמה.

שיטה

7. כללי

א. שורת התקופה המבצעיים של האויב יותקפו בשטים רצופים של כל משוסי התקיפה,למעט 8-12 משוסי שחק (לאחר ובהתבונת לפני שפיעה עד 24 משוסי שחק);

ב. דגש יושם על האויב העיקרי - מצרים;

ג. בשורת האויב יותקפו משלולים,משלולי חטח מקבילים ומשוסים על הקרקע. סדרי חבנה של האויב יותקף,במשימה משנית,בחתאם למידת חפרעתו לביצוע משימות הראשוניות;

ד. לאחר הסמס הראשון חמשך התקיפה בקצב מירבי על שטי דירות תרוצות מתאויר ועל פי הוראות המשל"ט;

סודי ביותר
לסכותב בלבד

3/...

סודי ביותר
לסכותב בלבד

סב-21-(120)-2052
העתק מס'.....

ח. משרד שילום(וסחר,שחק) ישולבו בתוך המבנים התוקפים,ויצלמו תוצאות הפגיעה בסמליהם;

ו. מערך התגנה האווירית ייפרס ויעמוד בכוננות הגבוהה ביותר;

ז. תעשיינה הכנות לפשיטה;

ח. תבוצענה הכנות לביצוע יתר משימות החיל;

ט. מילואי חיל האויר יוקראו לשרות.מערך "סדן" יתפס בשלואו;

י. שעת ה-ש- תהיה עדיפות לקראת ביצוע;

יא. בסקרה של הידרדרות מיוחן שעת ה-ש- בכל אחת משעות היממה;

יב. המעלה המבצע תעשה על פי פקודת מטכש"ם,המעל "סוקר" תכניה..... שעת ה-ש-.....".פקודה זו תהיה מלווה עם בניסה אופרטיבית לסצ כוננות ג' והמעלה "סדן".אם סצב כוננות זה לא הוכרז לפני כן.

8. ערכות - ראה פקודת אב "סדן".

א. חיל האויר יבנה לתקבות חרום על פי "סדן",לפני או בסקביל לפתיחת המלחמה,מתוך בטיבותן;

ב. סמלולי חרום יתפסו ע"י יחידות סמלול;

ג. יחידות בקרה,גדוד נ"מ ואבטחה וסצפים יפרסו על פי הערכות החרום המתוכננת;

ד. תחל מסצב כוננות ג' תעשינה הכנות לשינויי הערכות הבאים-

1) פריסת 113 ל-לוד;

2) פריסת 107 ל-חצרים (בסקרה של הכנית א' או ג' בלבד);

ה. תוראה לפריסת המייסות תוצא בנפרד;

ו. בנוסף תעשינה הכנות בכל השדות המבצעיים וסמלולי החרום לקליטת ותוצאת מבנים בודדים לחקיפה של כל סוגי המטוסים.

כוחות ומשימות - ראה נספח ג'.

9. פקודת "סוקר" מתבססת על כח של 80%-85% מסד"כ.נספח כוחות ומשימות מציין עדיפות משימות לאייטות בסידה ומסד"ב יהיה קפן מהמתוכנן.

10. מטוסים בעתודה יחושמו,יכוסו לכוננות גבוהה החל בשעת ה-ש- ויאפשרו בפישות בהעלת הכח.

11. בשבלאות כוחות ומשימות מהכנים 2 מטוסים.המטס השני הוא משוער ועשויים לחול בו שנויים קק מנור זמנים,או שנוי מטרת לאחר דוות.מטיסות ישתלו לעמוד בזמנים המופיעים בטבלה.

12. קביעת שדות המנויים אשר יותקפו תעשה בטמוך ללחיטה,על כן עשויים לחול שינויים בהקצאת הכוחות(ראה הערות בנספח כוחות ומשימות).

סודי ביותר
לסכותב בלבד

.../4

סודי ביותר
למכותב בלבד

פב-21-(120)-2052
תעתק מס'....

תקיפת עמדות העומק

15. המסרות

א. כ-סיני - אל עריש, גבל לבנה, טל, ביר חסרה;

ב. נחשלה - כבריט, אבו סואר, פאיד;

ג. באיזור קהיר - אינשאס, קהיר מערב;

ד. כרונס מצריים - מיניה, לוקסור, בני סואף, ראס באנאס;

ה. כ-סוזיה - דמשק, דסיר, סיקל, סרבי ריאל, 4- T ;

ו. כ-ירדן - עמאן, סמרק.

14. מסרות מבוקשת או מיהרוספה - פרטנה ביריעת הערכות מעורכנות ערב הביצוע. נספח כוחות וקיסוח ישנה כתאם.

15. כל המסרות מרוקשנה בסמך ראשון:- (ראה נספח ג'-כוחות וסשימות).מסייסים יבצעו כל מקורות המשימה המוכננות,אשיר על משכן הקשנה מספר המסוסים בכנוי.

16. בנסשך הלחימה מיתכן תקיפה של כל המסרות הנמצאות בתחום רדיוס פעולתו של המסוס.לפיכך חלה חובה ליסוד של כלל המסרות האפשריות.(ראה נספח סוריעין).

17. תיעדים לתקיפה

א. בכל שדה נקבעו יעדי הסצנה על המסלולים ומסלולי ההסקה."יעד" הוא קטע מסלול,ברוחב רבייוון המסלול,באורך של כ-300 מטר;

ב. תיעדים תקיריים מצויינים בסלבנים בנספח ב' - מסרות,וכמנקטי המסרות. יעדים משניים מסומנים כ-א- ויותקפו כמקרים מיוחדים בלבד;

ג. מבנים יתקפו את היעדים כמצויין כ-ב.ס. אלא אם כן נוכחו לבסח שתיעד שלהם נסבר על ידי קדמיהם. במקרה זה יהיו רשאים לשנות ולתקף יעדים מתאימים אחרים בשדה;

ד. בשדות התעופה בהם יתגלו רכזוי מסוסים,יותקפו המסוסים בסצנות(ראה הערה בסעיף 18 חמוש);

ה. צליחת תעשה כנגד מסוסים סניקים,מסוסים כתחילה מסלול,מסוסים בשיוור, ובעדיפות שניה ציוד הנדסי העסק בתיקון מסלולים;

ו. בסקיר של המעלה תכנית כי מבוצע תקיפה נ"מ לשני תקיפה מסלולים.

18. חימוש

א. פצצות 500 ק"ג,400 ק"ג,250 ק"ג,100 ק"ג,70 ק"ג,50 ק"ג,ש"כ,רסצנות סמ"ס עמ',בסמס נשיאה של מספר פצצות פיזיבי בסבלת המשקל של נקודת התליה וחסחים.(שימוש בנמ"סים/נמ"סים בתאם לסוגי המצריה);

ב. מסוסי אורגן יחושמו בקיפות 10- T ח"ש משמה כנוסף למצוות;

ג. מסוסי סוכה יחושמו בקיפות 80 מ"מ ומצוות 50 ק"ג;

סודי ביותר
למכותב בלבד

פקודת המתקפה של פיקוד דרום "נחשונים" — 3 ביוני

סודי - בידוח

מקור דרום/אג"מ
אל' 211
מ.כ. 502
אזיר תשכ"ז 67
יוני 3

עותק מס' 37 מתוך 38 עותקים
מכיל 3 עמ'

אל: אלוף 38 לק' אג"מ

סב-ע ה כוחותינו ה
פק' מבצע ראש ;

הכוונה

1. **ערך הדרוש:**

א. יבצוע את קישור סיני עד קו של-עריש - ג'בל ליבני - בית חסנה - קציימה.

ב. ישסיר את מירב תצבא המצרי בסרחב זה.

ג. יפנא בכוננות לתסוך פיתוח המתקפה למרחבי סיני.

השיטה

2. **כללי**

א. מתקפה פיק' הדרום תתבסס על:-

1) **אוגדה שלטה מאוגדים** אוגדתיים שיפרוץ ציר תקיפת חשוריינת בארכבה צירים כדלהלן:-

א) 2 צירים ב-אוג' 84 לעבר רפיח - ג'ורייש.

ב) 1 ציר ב-אוג' 53 להתייצבות בעורף מתחם אבו-עגילה.

ג) 1 ציר ב-אוג' 31 רפיח ואדין לעבר בית-לחן.

2) תחילת פריצת השריון תחל ב-H+ דקות 30.

3) פריצה לעבר אבו-עגילה תחל בשעה 1400 ביום ה-"ש ובכיבושה בתקפה לילה בסיוע כוחות שוב'.

4) **מגזרת הצירים** אבו-עגילה - רפיח - ג'ל-עריש.

5) ניתוק ערב תכרעה עם קיצה השריון מסצרי בסאסץ כללי ציקודי בגזרת ג'בל ליבני, בעצה עציימה, בית חסנה.

6) **משאב אש' מס' שיסטרן** בסערת ריתוק ותשתייה בגזרת כוננתילה - קוריזיה וניסוב ניפוץ אזלה.

ב. חסוך קירוב כוננה קשתה בגזרת מרחב אזלה להבטת העיר ומניעת פריצה אויב לסרחב.

ג. קירוב כוחו הנותר של אוג' מס' בגזרת נאר לוץ - מצפה-רמון.

ד. רצת משקיף לי'.

סודי - בידוח

עותק מס'.1.
למכתב מיקוד דרום/אג"מ
מ.ב. 502-
מ-3 יוני 67

סודי - ביותר

- 2 -

1. שלבים

א. שלב א' - משעה "שי" ועוד 30 דקות ועד שעה "שי" ועוד 12 שעות:-

1) כיבוש רפיח, פריצה בציר החוף וכיבוש מחנם ג'ירדי כפנמה להשתלט על שדה התעופה אל-עריש.

2) פריצה לעבר אבו-עגילה וכיבוש מעבר החוף.

3) החדרת חט' מט' בציר חרדין להשתלטות על צומת ביר-לחפן או תערוכות.

4) החדרת גד' מנקיש בציר (נ"ג 81) להתייצבות בעורף מחנם אבו-עגילה.

5) כיבוש הרצועה או כיבוש חבילוים ון עיה בלבר.

6) ריתוק ע"י חיסרון והשחייה בגזרת כרנחילה - קוריה.

7) ריתוק קציקה.

8) המשך קיום הסגנה בסאר הגזרות.

ב. שלב ב' - משעה "שי" ועוד 12 ש' ועד שעה "שי" ועוד 24 שעות:-

1) כיבוש אל-עריש, פריצה דרומה לעבר ביר-לחפן - ג'בל ליבני.

2) כיבוש אבו-עגילה.

3) ריתוק הרצועה, וכיבושה לפי פקודה.

4) המשך ריתוק לריתוק והשחייה בגזרת כרנחילה - קוריה.

5) המשך קיום הסגנה בגזרת פרתב אילת וגם ברצועה - בסיוע ולא תיכבש.

ג. שלב ג' - משעה "שי" ועוד 24 שעות ועד שעה "ש" ועוד 36 שעות:-

1) השמדת החלק העורפי של קציקה מהעורף והתייצבות מזרחית בבקעת קציקה וכליפת שריון האויב בגזרת זו.

2) השמדת מירב הצבא המצרי בשטח זירו-עגילה - ג'בל ליבני - ביר-לחפן.

ד. שלב ד' - חתל בשעה "שי" ועוד 36 שעות - קרבות השמדת בפרתב תחיסרון.

ה. שעה "שי" - מתקפת חיל האויר נגרם ה-"עי".

פקודת המתקפה של פיקוד צפון בגיזרת ירדן — 4 ביוני

סודי ביותר

אל: .....

מקיפים

ל – פרסם קרב, התקפה.

מ – הערכות למגנה.

מבצע "פרגולה"

עיקרי פקודת מבצע מס' 2

ידיעות

1. כוונת האויב להגן על גזרתו ולהחזיק על שמתים מזלפים בגזרת השרירת ו/או הירדנית.

2. היכולת "סדן" /"ארגוב" מסתלקת עם הזנאח שבנפחה לכיוון מאחז התקפי מעורן עמ ביח – 2N לעבר רמת אירביד, דבכה מחמאדים חם' 45 וכח היבאח הידקל.

3. סד"כ האוגדה מחבסס על : –

א. חם' 45 – המרוכזת באזור ביח – אלפא – – ניר דוד (ומסתלבת בביום ההסניה לעבר רמת – אירביד).

ב. חם' 9 – (בהרכב של 2 גד' חי"ר ו–יח' חיבוריות) – חערוכה להגנה בגזרה ח–גלבוע – – נוב כסל.

ג. כוני גד' חי"ר נוספים : –

1) גח"ל 908.

2) גדוד 24 (מסח"ר 2).

תכרונה

4. אוגדה 36 חכבוש את ג'נין, דיר – אבו – דעיף ו–סובאם ותבסס קו הגנה עד "ס' ועוד 24, תוך כוננות לניצול הצלחה בגזרתה.

תעיסה

5. כללי

א. כיבוש יעדי ג'נין ואבטחת גזרת התקפלה לכוון מערב ע"י חט' חי"ר מוקצה.

ב. כיבוש דיר – אבו – דעיף , אל – מע"ר, סובאם ומוצב חלד (115.2) ותחיזקות באזור קבמיה למיבור חתקפות נגד ע"י חט' מסוכנת.

ג. מאמץ חט' ח–חי"ר יוכחה על : –

1) כבוש מעברי ג'נין ע"י 2 גד' חי"ר ו–טל' מנקים מטרה, תוך קידום כוחות ח–חי"ר ברכב לקראת הישגים.

2) כוננות להחלטות על איזור קבמיה וקידום מנעים לאזור זה לבידור מרח הקרב.

סודי ביותר

2/..

סודי - בירור עותק מס' ..... 18 .....

- 2 -

ד. מאמץ ה-מס' המפורטת יוטמח על : -

1) ההמלטות מהירה על ידי סובאס ע"י צב"ם בהרכב של כ-2 פל' סנקים ו-2 פל' חרמ"ם, מכוון חר זאבנר - - אל מע"ר - - סובאס לאחר אבטחת מבוקה זו ע"י כיבוש מוצבי אל - מע"ר - - חירבת-אל מוסילה ע"י גד' נח"ל ובסיוע הסנקים הכלולים בצוות הקרב המיועד ל-סובאס.

2) החדרת עיקר ה-מס' מכוון צפון לעבר דיר-אבר-דעיף תוך כיבוש המוצב הלר(115.2) ע"י פל' חרמ"ם בסיוע סנקים לפחיחת ציר התנועה לעבר ג'נין וכ בוש דיר - אבו - דעיף ע"י כח בעוצמה של כ-גד' חרמ"ם עם פל' סנקים.

3) ההמלטות על צומת קבטיה ע"י כוח בעוצמה של כ- פל' סנקים ו-פל' חרמ"ם.

ה. ההקפה המפיה ע"י כח בעוצמה של כ-פל' חי"ר בסיוע 2 מחלקות סנקים פ-גמ"פ על מוצב הגבך הצפוני ברדילה והערכות להגנה עם גדוד חי"ר באזור תל - שלם ו -תל - מלקוח - יסובי המרוננות.

ו. ההקפה המפיה נוספת באיזור זהרת - אל - וצרה לביום מאמץ לפחיחת ציר ל-יעבד , ע"י פל' חי"ר , ויחידת סיור - בפיקוד חט' 9.

ז. הערכות להגנה בסמך הכבוש תחבסס על : -

1) הערכות חט' חי"ר עם פל' סנקים באיזור ג'נין - - קבטיה (כגדוד ב- כ"א).

2) הערכות חט' ממוכנת עם 2 גדודי חרמ"ם באיזורים סובאס ו -חלפיט ועם גד' חי"ר באיזור ג'לקמוס, תוך ריכוז עיקר גד' הסנקים באיזור אום - חרת.

3) במקרה שסובאס לא הכבש - תתבסס הערכות התטיבה הממוכנת על : - פתחם גד' חרמ"ם באיזור חלפיט, פתחם גדוד חי"ר באיזור ג'לקמוס וריכוז גדוד חרמ"ם נוסף וגדוד סנקים באיזור חירבת חנין - - אום - חרת.

4) כוננות לניצול ההצלחה לכר ה-ג'יפסליק ו/או הרחבת הטליטה מערבה ל - ג'נין.

ח. ס ל ב י ם

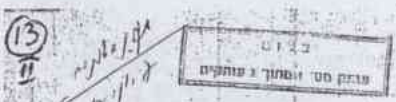
1) סלב א - מ - ש עד ס ועוד 4 - כיבוש הלר (115.2), דיר אבו - דעיף , אל - מע"ר, החדרה בזרות לעבר סובאס ו - קבטיה תקיפת מוצב ג'נין ובצוע המטיעות ומניעה על סוללת גד"ב באיזור יעבד.

2) סלב ב - מ - ס ועוד 4 עד ח ועוד 6 - כיבוש סובאס והחלפת כיבוש ג'נין.

3) סלב ג - הערכות להגנה, תוך כוננות לניצול הצלחה.

ט. טעת ה - ס - 2100 - סער קו הגבול.

נחשונים מס' 2 — הפקודה המטכ"לית מ־6 ביוני אחר הצהריים

מאת: אגי/מבצעים - אל"מ חופי 061745 (תשארבעשבעאחדששאפס)

אל: פיקי צפון/ק' אגי"מ (.) פיקי מרכז/ק' אגי"מ (.) פיקי דרום/ק' אגי"מ (.)
תיא/רמ"ח אויר (.) חיי/רמ"ח ים (.) קשניר (.) קתניר (.) קתניר (.)
קשריר (.) קצניר (.) אגיא/מצפע/רמ"ח תחזוקה (.) אמינ/רעינ ביש (.)
דע: רל"ש ה־רמטכ"ל (.) רל"ש ס' רמטכ"ל (.) רל"ש ר' אגי"מ (.)

תיק נחשונים 2 (שתים) (.)

מ י ד י

סודי ביותר - למכותב בלבד - מב־2(15)-1697

הנדון: מבצע נחשונים - פק' מס' 2

רקע

1. אתמי 30 (אפסשלש) שעות משעת ה־ש מטשיכ צהיל במתקפה בגזרת סיקי ובגזרת ירדן ובולם בגזרה הסורית (.)
2. אכוחות צהיל בסיני מתקדמים לאיזורי ג'בל לבני, כאשר עזה אל־עריש , חג יונס , רפיח , אבו - עגילה ואום קטף בידי כוחותינו (.)
3. בגזרת ירדן נערכים קרבות באיזור ירושלים ובצפון הגדה המערבית, כאשר קיים מעבר חופשי בין ירושלים להר הצופים והחלק הארי של ירושלים בידינו (.) ג'ניג ומספר כפרים נפלו בידינו (.)

הכוונה

4. צהיל יקבע עובדת נוכחותו במפרצ שכמה ע"י חדירת מערכים קרקעיים בליל 7-8 יוני 67 (שבע/שמונה/שבעשש) וימשיך בחיסול כוחות היבשה המצריים בסיני (.)
5. צהיל יכבוש את הגדה המערבית עד גב הנהר (.)
6. צהיל יבלום בגזרה הסורית, תוך כוננות לביצוע מתפ בכוחות הקיימים תיפ הפיקוד (.)

השיטה

7. כללי

א. חיל האויר - ימשיך בקיום העליונות האוירית, יגן על העורף האורבי של הסדינה ויסייע לכוחות היבשה (.)

ב. פיקוד צפון - יבלום בגזרה הסורית וימשיך בכבוש שטח בגזרה הירדנית, תוך כוננות למעבר למתקפה לגזרה הסורית (.)

ג. פיקוד מרכז - יכבוש את הגדה המערבית עד לגב ההר, ויתחבר עם הכח בהר הצופים עד גבול הפיקוד (.)

ד. פיקוד דרום -

1) ימשיך בכיבוש סיני ובהשמדה כוחות האויב בעורף עד לקו רומני - בירגפגפה- ג'בל ג'ידי- ג'בל חשין - ראס - ג'ונדי, תוך כוננות להחזקתות לעבר תעלת סואץ (.)

2) ישתלט על רצועת עזה ויקים בה ממשל צבאי (.)

ה. כח אוריט - בפיקוד ה-קצין , אשר יכלול צחים מ משוריין וכוחות מוצנחים/מונתים מהאויר ושהיים ינוע בציר ראס- א- נקב - דהב- ראס- נצראני- שארם- א- שייך , יכבוש את ראס - נצראני ואת שארם- א-שייך ויפתח את מיצרי שלמה (.)

8. כוחות לפיקודים

א. פיקוד צפון - ה-סדיכ שבפקודת נחשונים (.)

ב. פיקוד מרכז - ה-סדיכ שבפקודת נחשונים ועוד חטי חיר מוצנח 55 (חטשחמש) , 7 ועוד 3 (שלש) פלי טנקים (.)

ג. פיקוד דרום - ה-סדיכ שבפקודת נחשונים ופחות חטי חיר מוצנח 35 (חמשלש) פחות חטי חיר מוצנח 80 (אפשמונה) פחות חלק מ-חטי 8 (שמונה) (.)

ד. כח אוריט - בהרכב:-

1) חטי חשינ 8 (שמונה) (גדי חרטיש,2(שתים) פלי טנקים,מכנית, וחלק מ-פלי סדי) (.)

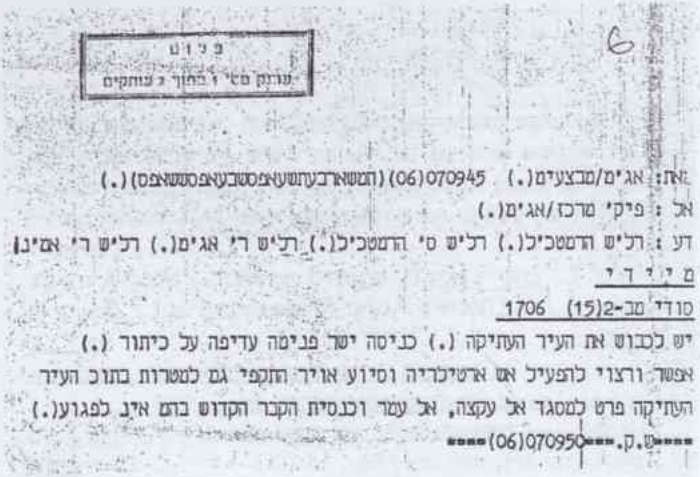
2) חטי חיר מוצנח 80 (אפשמונה) (.)

3) פלי תהינ מ-גדי 601 (אחדאפשש) (.)

4) פלי דוכיפת (לפי פקודה נפרדת) (.)

ה. עתודת טטכ"ל - חטי חיר מוצנח חטי 35 (חמשלש) (.)

פקודת המטכ"ל לכיבוש העיר העתיקה של ירושלים — 7 ביוני

פ י ו ס
ערוך מכ' ו בתוך ג עותקים

6

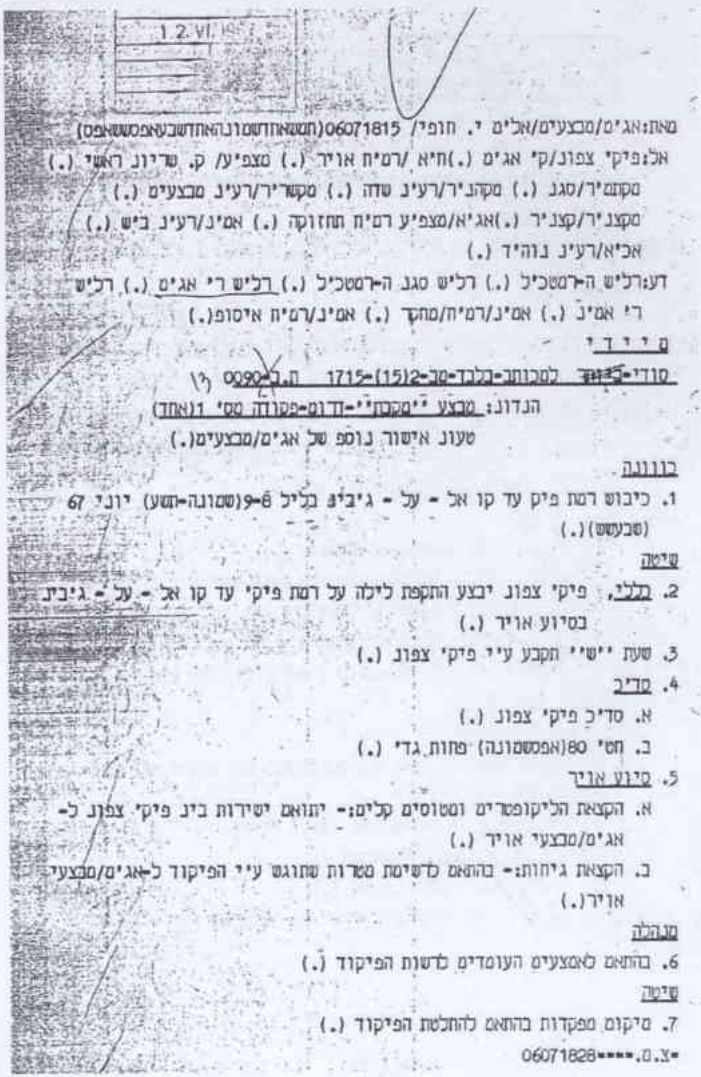
את: אג'ם/מבצעים(.) 070945(06)(המשארבעתשעאפסשבעאפסששאפס)(.)
אל : פיק' מרכז/אג'ם(.)
דע : רל"ש המטכ"ל(.) רל"ש מ' המטכ"ל(.) רל"ש רי אג'ם(.) רל"ש רי אג'נ(.)

מ י ו ד י

סודי מב-2(15) 1706

יש לכבוש את העיר העתיקה (.) כניסה ישר פניטה עדיפה על כיתור (.) אפשר ורצוי להפעיל אש ארטילריה וסיוע אויר התקפי גם לטווחות בתוך העיר העתיקה פרט למסגד אל עקצה, אל עמר וכנסית הקבר הקדוש בתם אינ לפגוע(.)
ש.ק.070950(06)

פקודת המטכ"ל למתקפה בדרום רמת הגולן — 7 ביוני אחר הצהריים

1.2.VI.

טאח:אג'ם/מבצעים/אל"ם י. חופי/ 06071815 (תשעאחשמונהאחתשבעאפסשאפס)
אל:פיקי צפון/ק' אג'ם (.)חיא /רמ"ח אויר (.) מצפ"ע/ ק. שריון ראשי (.)
מקמ"ר/סגן (.) מקונ"ר/רע"ן שדה (.) מקשר"ר/רע"ן מבצעים (.)
מקצנ"ר/קצנ"ר (.)אג'א/מצפ"ע רמ"ח תחזוקה (.) אמ"ן/רע"ן ביש (.)
אכ"א/רע"ן נוהי"ד (.)
דע:רל"ש הרמטכ"ל (.) רל"ש סגן הרמטכ"ל (.) רל"ש ר' אג'ם (.) רל"ש
ר' אמ"ן (.) אמ"ן/רמ"ח/מחק (.) אמ"ן/רמ"ח איסוף(.)

ס ו ד י

סודי-בלבד למכותב-בלבד-סב-2(15)-1715 ת.ב.0090

הנדון: מבצע "מקבת"-הדום-פקודה מס' 1(אחד)

טעות אישור נוסף של אג'ם/מבצעים(.)

בוננה

1. כיבוש רמת פיק עד קו אל - על - גיבע בליל 8-9(שמונה-תשע) יוני 67 (שבעשש)(.)

שיטה

2. כללי, פיקי צפון יבצע התקפת לילה על רמת פיקי עד קו אל - על - גיבע בסיוע אויר (.)

3. שעת "ש" תקבע ע"י פיקי צפון (.)

4. סדיר

א. סדיכ פיקי צפון (.)

ב. חטי 80(אפסשמונה) פחות גדי (.)

5. סיוע אויר

א. הקצאת הליקופטרים וטוסים קלים:- יתואם ישירות בין פיקי צפון ל- אג'ם/מבצעי אויר (.)

ב. הקצאת גיחות:- בהתאם לדרישת סדרות שתוגש ע"י הפיקוד ל-אג'ם/מבצעי אויר(.)

מנהלה

6. בהתאם לאמצעים העומדים לרשות הפיקוד (.)

שיטה

7. מיקום מפקדות בהתאם להחלטת הפיקוד (.)

-צ.ט.-06071828

פקודת פיקוד הצפון לכיבוש צפון רמת הגולן — 8 ביוני

סדרי ביזור

בפקום שופט פברץ

סודי

מאת: מפקדת פקוד צפון/אג"מ

אל: חטיבה 1/פ. אג"מ(.) חטיבה 8/פ. אג"מ(.) חטמ"ר 3/פ. אג"מ(.) מח"מ(.) מחנ"מ(.)

לשכת האלוף(.) אג"מ מבצעים/ע' מבצעים(.) מטה מחאם(.) מקע"מ(.)

סדרי ביזור מ.ב. 128

הנדון: מבצע "מ ק ב ח" צפון

תוראה מבצעית מס' 1

כללית

1. פקוד צפון יכבוש את גזרת חל חמדה חל עזריאה חל פאתר 9106, 9101, 9102 זעורה, הכולל את הסובבים חל פאתר חל חמדה מחנות הבניאס 9155, 9151, 9133, 9136 חל עזריאה, בתריאה, בורג בביל, נעמוש גור אל אסקר.

השימה

2. כללי

א. התקפה יום בשני מאסביס חטיבתיים בציוד ח"מ שריון וארט'.

ב. שלבים

א) בתריאה.

ב) חל פאתר.

ג) נעמוש.

ד) מוצבי זעורה ו-עין פיס.

ה) בורג בביל.

ו) בור אל אסקר.

2) שלב ב':-

א) כבוש עזריאה.

ב) כבוש אזור מחנות ה-בניאס רמת הבניאס.

ג) חל חמדה.

3) שלב ג':-

א) הערכות להגנה.

ב) כוננות לנצול ההצלחה לעבר קרניסרה לפי פקודה.

ג) מחיתת ציר 2 × 4 באזורי הבניאס.

ג. יום ה"ע 8 יוני 67

ד. שעת ה"ש" 1400 תקיפת היעדים ע"י ח"א.

3. כוחות ומשימות

א. חטיבה 1 ועוד מ"מ 2 פלוגות טנקים מ 50 ו-סל' הנדסה מ-גד' חה"נ 602 וסיוע ארט' תכבושז-

1) גדוד 51 - יכבוש את תל עזזיאת.

2) גדוד 12 - מנויד על זחלמים ועוד פלוגת טנקים מ 50 יכבוש את תל-פאהר, יהיה בכוננות לנצול הצלחה ל-בורג בביל ולכבוש תל עזזיאת ינוע בציר הנפש ויכבוש את תל חמרה תוך הסתיעות ב-צנ"מ מ-חט' 8 מכוון מזרח בציר הבניאס, xxxxxxx

3) גדוד 13 - יכבוש את בחריאת בורג בביל ויהיה בכוננות לכבוש תל חמרה.

ב. חטיבה 8 ועוד מ"מ סל' מ 51 מ-חט' 37 ו-2 סל' חי"ר מ-חט' 1 המורכבת מ-3 צנ"מים תכבוש בסיוע ארט'

1) צנ"מ המורכב מ-2 סל' מ 51 מנקים ו-חרמש יכבוש את נעמוש, גזר אל אסקר ומוצבי זעורה הדרומיים.

2) צנ"מ המורכב מ-סל' מנקים מ 50 ו-חרמש יכבוש את מוצבי זעורה הצפוניים.

3) צנ"מ המורכב מ-סל' מנקים מ 51 ו-חרמש יכבוש את מוצבי עין פיט ויעבור מ"מ חטיבה 1 ויסייע בכבוש תל חמרה מכוון מזרח בציר הבניאס.

4) בנסר הכבוש יהיו שני צנ"מים בכוננות לנצול הצלחה לעבר קוניטרה לפי פקודה.

ג. גדוד חה"נ 602 מחות פלוגה יכשיר צירי עליה ל-רמת הבניאס ויסייע לכוחות בהתארגנות.

4. הקצאת פקחי אוויר

א. ל-חטיבה 8 - שני פקחים

ב. ל-חטיבה 4 - פקח אחד

5. קו הפצצה - ראה מרשם קרב.

6. שליטה

א. מקום מפקדות:-

1) חמ"ק ח-מ' ב-חמר.

2) מפק' חט' 1 - הגושים.

3) מפק' חט' 8 - עין זיתים.

4) קשר ללא שנוי מרם לכניסת חט' 8 לרשתות בהתאם לקביעת ח-מקש"א.

7. דוחות - ראה מרשם קרב.
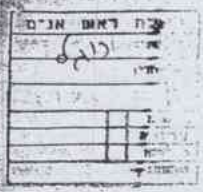
בבדלמן יצחק, רס"ג

קצין אג"ם ע'

שעת התיבור: 080900

חותם [illegible]

הנחיות המטכ"ל לשמירה על המקומות הקדושים בירושלים — 8 ביוני

מאת: אג'ם/ מבצעי מ (.) רס'נ פלחנ 082140(6) (אפסארבעאחדשתימשמונהאם
אל: פיק' צפון/ אג'מ (.) פיק' דרום/ אג'מ (.) פיק מרכז/ אג'מ (.)
חי'א/ אויר 3 (.) חי'ר /ים 3 (.)
דע: רל'ש ר' אג'מ (.) מקהנ'ר ע' שדה (.) מקשמ'ר /מבצעים (.) אג'מ/בטחו'ר
המפקד (.) מקמצי'ר/סגנ (.) מפצי'ר/פצי'ר (.) תיקי ירוגלי (.)

מ י י ד י

שמור מב 2(15) - 1760

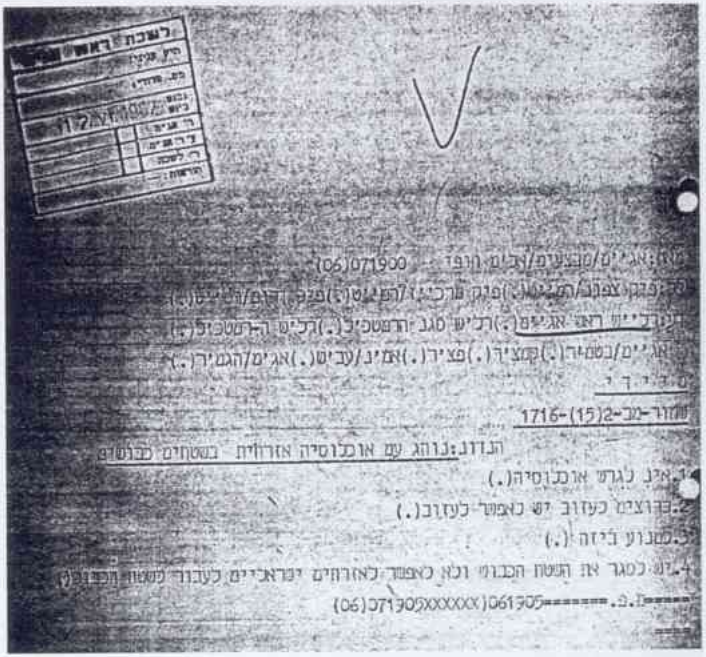
הנדון: מקומות קדושים ואתרים היסטוריים

מברקי מב 2(15) מ-694 60 יוני 67 (שתים תשעאחד ארבע
תשעשאחד שש)

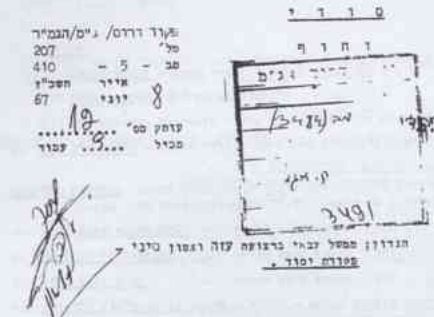
1. בהמשך למברקנו שבסימוכין:
א. יש להקצות כוחות לשמירה על המקומות הקדושים לשם מניעת כל פגיעה
בהם הן מצד חיילי צ.ה.ל. והן מצד תושבי המקום או כל גורם אחר (.)
ב. יש לוודא מדרוג כוחותינו ובפרט הכוחות המוקצים לשמירה על מקומות
הקדושים בדבר התנהגות נאותה במקומות אלה וזאת כדי למנוע פגיע
ברגשות המאמינים (.)

==(6)082150==.ר.מ====)

הנחיות המטכ"ל להתנהגות עם האוכלוסיה האזרחית בשטחים שנכבשו — 7 ביוני

פקודת ארגון הממשל הצבאי בעזה ובצפון סיני — 8 ביוני

הנדון: ממשל צבאי ברצועת עזה וצפון סיני - פקודת יסוד .

כללי

1. פקודה זו מפרטת את ארגון הממשל הצבאי ברצועת עזה וצפון סיני ומחייבת לביצוע שלב ב' של הממשל בתנאי שלבים א - ב בוצעו ע"י העוצבות שהוצבו המרחבים ה-נ"ל .

סמכות:- הפקודה מתבססת על :-

2. א. מסמך לשכה ראש אג"ם מב - 5 - 10408 מיום 6 יוני 67 .
ב. מסמך אג"ם חוא"ר מג - 2 - 790 מיום 5 יוני 67 .
ג. הנחיות שר הבטחון בביקורו בעזה ביום 7 יוני 67 .
ד. פגישת חאוס בנושא בסמכות פיקוד דרום ביום 7 יוני 67, בהשתתפות נציגי המפקדת המרחבית לממשל וסמ' המיקור .

יעוז המשפל ב לב ב'

3. לנהל שלטון יציב ברצועת עזה וצפון סיני .

4. להשליט סדר וממשר בקרב האוכלוסיה האזרחית בשטח ה-נ"ל בסגנה להחזיר במהירות את אורח החיים לסלולו תקין .

5. תפקידים

א. לשלוט ברצועת עזה וסיני באמצעות כוחות אשר יוקצו ע"י מפקדת המיקור .
ב. להפעיל ממשל צבאי בקרב האוכלוסיה לשם :-
1) מניעת פעולות עוינות נגד כוחותינו .
2) החזרת אורח חיים תקין ומהר ביצורי .
ג. לתאם את כל גורמי הבטחון והמינהל האזרחי אשר יופעלו ברצועת עזה וסיני .

ד. לאבטח מתקנים חיוניים, לניהול המלחמה ולקיום אורח חיים תקין בקרב האוכלוסיה .

ארגון וממשל הצבאי

6. מתאר פקנת הממשל : ראה נספח 'א' .

7. מפקדת ממשל מרחבית 662

א. מפקד : הסגל הצבאי הבכיר ברמת המפקדה המרחבית יקרא "מפקד אזא הגנה לישראל ברצועת עזה וצפון סיני" ויהיה כפוף מבחינת הכישות הבירורה ביותר מפקד צה"ל בשטח ה-נ"ל.

ס ו ד י

ג. כפיפות

1) המוסכל הצבאי – כפוף היקודית לאלוף פיקוד דרום .

2) יחידה מקצועית – לראש אג"ם במפ"ר .

3) בכל הנוסאים האורחיים יקויים המוסכל מגף יחיד לועדת ה-סל"ח העליונה .

ד. תקן כ"א ובל"ם – בהתאם להקנים המוקדים ע"י אג"ם הוא"ר .

ה. סמכויות נפחיות: לצורך קיום המוסכל הצבאי מחולק הזירה לשלוש מרחבי מוצה ואשר על כל מרחב יקויים המוסכל ע"י מפקדת מס ל נפחית ובהלחלן :

א. מרחב צפון רמת עזה – יחידה : סל נפחית 553 .

ב. מרחב חג יונה ורעיון – יחידת מוסכל נפחית 539 .

ג. מרחב צפון סיני – יחידה מס.ל נפחית 555 .

ד. תקן כ"א ובל"ם כל על עשרה – ס-כ"ל – בהתאם להקנים המאושרים ע"י אג"ם מח"ם .

ה. כפיפותה – מפקדי יחידות כפופים למפקד המרחב .

3. נבול גזרות : ראה נספח ב' .

סדיגות מוסכל צבאי

10. לאלו תחיות עבולה בגזרה :

א. מגירת אזור המוסכל .

1) אזור המוסכל יסגר ולא תותר כניסת אזרחים או אנ"י אבא פרט לצרכים מבצעיים ולצרכי פיקוח על המוסכל, (אופן הטגירה יפורסם בנפרד).

2) הכניסה לאיזור המוסכל לצרכים כשפורט לעיל תהיה ברשיון בלבד, סמכות הוצאת הרשיונות תינה בידי:

(א) מפקד המרחב ו/או מי מטעדי הגיוס .

(ב) קצין הגמ"ר פיקוד דרום .

(ג) ראש אג"ם/במפ"ר .

3) טבלי המפקדות וטבלי הכוחות ליוכפפו יבוזרו ברשיונות קבועים .

4) אנשי או"ם – רשאים לבוא ולהכנס לאזור המוסכל ללא רשיונות (הנוקה חופשית).

5) רשימת רשיון – ראה נספח ב' .

ב. מגירת ביזה וסחר :-

1) המפקד המרחב הורא מגירת ביזה ויה לנקוט בצעדים [redacted] נגד עבריינים .

2) ס-כ"ל יה לורא איסור כל סחר עם תושבי אזור המוסכל .

3) סם די גוס סגן וו/אב יפרסמו הוראות בנושא, לאזרי הגמ"ר ויינקטו פעולה בכל מקרה של גלוי הפרת ההוראות .

4) ק ל"ם יורא פעולה המברה לחיילים ולמרחבי תיקובים בהקשר ל-ב"ל .

ג. יחסים לאנשי יצ"מ ואו"ם

1) יה להתיחס ל-כ"ל כאל עורחינו, ולגלות כלפיהם יחס של כבוד וחברות, יה לסייע להם ולשתף ולעד תיכולה .

2) חיילי הצה"ל ישתי ל את ג קו לחבנתם העצמית .

3) לעזרת הוכנו הרזק לפליטים (אונר"א) יה לאשר הנוקה חופשית לביצוע תפקידי הולל ואלה מתיעדיו מתו עבני המקום .

ס ו ד י

- 3 -

עותק מס' 12
מכיל ... עמוד

ד. ענפי יחידות וגופ"ן: הנושא בטיפול מא"ל שמואל בן ואחר יקיים לצורך זה מגעים ישירים עם גורמי המוסד"ל, הנושא מטופל בשטח ע"י אל"מ נבי יצחק, פעולה זו תהיה מתואמת ע"י המוסד הצבאי.

ה. מא"ל חיים בארן - מונה לקצין קישור לאוגד"א, פעולתו תתואם ע"י המוסד הצבאי.

ו. בניסות / יציאות מ- / אל אזור המפ"ל:
מפקדת המרחב תקיים תדירות שוטפת עם המעברים הר"מ:

1) כביש אדי - עזה
2) כביש נחל עוז
3) כביש כרם לוט
4) צומת רפיח
5) כביש אל עדי ממזרח
6) בניסת לאל עדי מדרום
7) ראס נסראת 3

ז. תאום כניסת/יציאת יחידות צה"ל לאזור המפ"ל.

1) הביצוע מחייב תיאום מפורט בטעיף 10 א'(2) דלעיל.
2) ממבזוזת הוצאת הידיעות - מ-נ"ל.
3) הביצוע מחייב תאום מוקדם עם מפקדת המרחב.

ח. תחום מוסרת ישראל

1) מפקדת זו תפעל להקצאת 3 קציני מ"י ביחידים למיקום הנושאים המשטרתיים באזור המפ"ל ולהקצאת כ- 20 יחידות לאיוש המעברים וכו', בנוסף לשומרי מ.ע. .

מנהלה

11. אספקה: ראה נספח ד'.

12. טלקום: ראה נספח ה'.

13. בסק: מקור רכוש/אספקות ינשק הנשק ליחידות המפ"ל בתחום לתקנים ובהתאם לשכל ציוד חיילת/חיילת יצוייד בנשק אישי. בנוסף יוקצו 15 מקלעים עבור המעברים וסיורים ממונעים. כן תוקצב התחמושת בהיקף 100 כדור לכלי ו- 50 כדור לכלי, רזרבה.

14. רכב:
א. בכלב זה מוקצים למפקדת המרחב (כולל עבור משרות הנגזרות).
1) 29 מנדרים.
2) 4 ג'יפים.
3) 1 מ"א.

15. מפקדת המיקוד תשמל עם קציני הקי"ל הרא"ציים, למילוי המשרים בסיוע יעודי וצל"מ ליחידות החילוית המוסמכות למפקדות המפ"ל.

16. סקר מעמדן הביטוחי של מפקדות המפ"ל והכוחות, תנתן קדימות בביצוע הולם.

ס י ו ם

1. בין נספ"ר מיוחדי הכוחות הנזכרו מהאם במפקדת המיקוד לנושא מפ"ל חוץ.

ס י י ר

פקודת המטכ"ל להתארגנויות בשטחים שנכבשו — 11 ביוני

הנדון: מבצע "נחשונים" – פקודת התארגנות בגבולות המורחבים של המדינה

כללי

1. בין 8-10 יוני 67 עסקה האש בכל הגזרות בהדרגה–
   א. ב-8 יוני 67 המחיים כיבוש הגדה המערבית ועסקה האש עם ירדן.
   ב. ב-9 יוני 67 הושלם כיבוש סיני ועסקה האש עם מצרים.
   ג. ב-10 יוני 67 הושלם כיבוש הסף עד לקו מסעדה — קוניטרה — רפיד — אל – חמה ועסקה האש עם סוריה.
   ד. הוסכם על הפסקת אש עם מצרים, ירדן, סוריה.

2. כוחות צה"ל עומדים בסיומו הכושר של הסף שנכבש בפנסה לעבור להגנה עם כוחות מזעריים הכרחיים, כדי למנוע חידוש פעולות האויב.

3. כוחות המילואים אשר אינם דרושים להגנה על הסף ולבטחון עורף יכוחררו בהקדם, כדי לאפשר חזרה מהירה לחיי שלום בסקטור האזרחי.

הכוונה

4. צה"ל יעבור להגנה בגבולות המורחבים של מדינת ישראל, תוך קיום פעילות בסיון עורף וכוננות למניעת תוקפנות אפשרית של ארצות ערב ביבשה בים ובאויר.

המשימה

5. כללי:–
   א. פיקוד צפון יתארגן להגנה בגבולותיו המורחבים, יקיים פעילות בסיון עורף בפרתבו ויסנג תוקפנות אפשרית של סוריה ולבנון בגזרתו, יקיים מסמל צבאי כרמה הנורית.
   ב. פיקוד מרכז יתארגן להגנה בגבולותיו המורחבים עד לירדן, יקיים פעילות בסיון עורף בפרתבו ויסנג תוקפנות אפשרית של ירדן בגזרתו, יקיים מסמל צבאי מגדה המערבית.
   ג. פיקוד דרום יתארגן להגנה בגבולותיו המורחבים עד לתעלת סואץ, פרט לפרתב טלמה, יקיים פעילות בסיון עורף בפרתבו ויסנג תוקפנות אפשרית של מצרים וירדן בגזרתו. אוג' 38 תקבל את האחריות לפרתב סיני, מ"פ פיק' דרום, תחל ב-14 יוני 67. פיק' דרום יקיים מסמל צבאי ברצועת עזה.
   ד. פרתב טלמה יתארגן להגנה בפרתבו ויקיים פעילות בסיון עורף תוך אבטחת מעבר חופשי במיצרי טיראן. הכפיפות יהיה ל-מטכ"ל.
   ה. מפק' גי"ש מתארגן ומקיים מרכז את מערך ההדרכה של גייסות המילואים.

סודי – ביותר

עותק מס' 21
מב-22/1890

סודי - כיוחי
- 2 -

6. כוחות (עיקריים בלבד) - לקיום מערך התגנדותלבמקון שוסף יישארו בפיקודים
כוחות העיקריים הבאים-

א. בפיקוד צפון:-
1) חט' חט"נ 37.
2) חט' חט"נ 10.
3) חט' חט"נ 45.
4) חט' חי"ר 1.

ב. בפיקוד מרכז:-
1) חט' ח"נ 8.
2) נט"ם 182.
3) גד' סג"ב צפון.
4) גד' סג"ב מרכז.
5) חט' חי"ר סוגנת 35 - כחתארגנות בעתודה מכ"לים. (ארבע לבות כפרחב שלשה).

ג. בפיקוד דרום:-
1) מפק' אוג' 38 (עד 14 יוני מפק' אוג' 84).
2) חט' חי"ר 11.
3) חט' חט"נ 7.
4) חט' חט"נ 14.
5) חט' חט"נ 60.
6) נט"ם 226.
7) סרחב אילת.

ד. סרחב טלמה:-
1) גד' חי"ר סוגנת ש-חט' 35 ועוד חי' חט' בהחאם לצורך.
2) מפק' סרחב טלמה.

7. נבול גזרות - נבול הסדינה המורחבת, כולל הגבול בין העיקודים - ראה תשקיף ל.

8. יר"ם:-
א. סט"ם הכוחות אשר יכוחדרו החל ב-11 יוני 67 - ראה נספח א'.
ב. סר"כ העורם של הכוחות כפי שיאוין בפיקודים - ראה נספח ב'.

9. אבטחת תנועות בפרחבים הכבושים:-
א. תנועות על הכבישים תבוצע בשני כלי רכב לפחות, כאשר הנוסעים חמושים בנשק קל.
ב. כנ"ל מכאר שבע ודרומה בגבול המדינה היכן.
ג. יבידה מתכבישים תחייה לעשיחות מבצעיות בלבד, כוחות אשר יבידו בשטח יקיימו קשר אלחוטי עם בחיס יציאתם.
ד. לא יבידו מכבישים/צירים במקומות המסוכנים במיוחד, בפרט בנוגעה בדיקה בפני מיקוש והמוקשים מולקו ומוסר ציר תנוכה.

סודי - כיוחי

עותק מס' 34
מב-22/1630

ה. הפיקודים יפעילו יחידות אבטחת מטוגעות ומתמסיב לאורך הכבישים בפרחב הביזתר.

ו. כל אדם או קבוצת אנשים שמב לא יתפסרו לכוחותינו יחשב כאויב. במידה וחם ינסאו נסק ופסכניס את כוחותינו - רשאים הכוחות לפתוח באש עליהם. במידה ואין חם מסכניס את כוחותינו, יחכנו כסכויים ועל הכוחות להביאם למבלאת הקרובה.

10. בניסה לשטחים הכבושים

א. סיורים בשטחים הכבושים יבוצעו לצרכי מעקיב בלבד.

ב. סיורים כנ"ל יבוצעו ע"י חיילים בסירות מעיל בלבד.

ג. יחידות אשר תצוכנה לבצע סיורים בפרחב שאינו פרחב האבטחת יחידתם יאושרו ע"י אג"מ/מבצעים.

ד. נוהל סיורים בתפקיד יחית כדלקמן:-

1) היחידה אכר צריכה לבצע את הסיור מסנה למיקוד הפרחבי, אשר יסנה את הדריסת ל-אג"מ/מבצעים.

2) אג"מ/מבצעים יוציא אישור למיקוד אשר בפרחבו יצפרך להתבצע הסיור עם העתק ל-אג"מ/בטח"ר.

3) היחידה תקבל בדרכ. סיור ידך אג"מ/בטח"ר - עתק" המיקוד והנסייד באישורי כניסה לשטח הכבוש.

4) אישורי כניסה לאיזור מסגל צבאי יינתנו רק ע"י מפק' מסגל צבאי כפסורט כפקודת אג"מ/בטח"ר מב-50(10)1018 מ-9 יוני 67.

ה. המיקודים המחבריס ל-אג"מ/בטח"ר יעבירו ל-אג"מ/מבצעים 100 אישורי כניסה קבועים לשטחים כבושים, כדי לאפשר כניסת סיורים מסל"ליים לשטחים הכבושים, ללא מאום מפוסך. אג"מ/מבצעים יקבע את אופן חלוקת האישורים ב-מסב"ל.

11. סידור אויר

א. סיוע מסוסי סילון - בהתאם לנוהלים מפקובלים בשטח שלום.

ב. הקצאת מסוסים קלים ומליקופטרים לפיקודיים - יקבע בכנרז מדי יום, בהתאם למשימות.

ג. הקצאת זרועות דריסה ובקרה, ג'יפי קש"א ומקחי אויר - לעוצבות הנשארות פוצבות כפיקודים לצרכי הגנה ובסחון פוסף - רשי סחוקצו למבצע "נחשונים".

ד. משימת סיור שגרחיות מבוצעני כדלקמן:-

1) לאורך קו הגבול החדש עם סוריה - עד למרחק של 1 ק"מ מערבה מקו זה.

2) לאורך קו הגבול החדש עם ירדן - עד למרחק של 1 ק"מ מערבה מקו זה.

3) לאורך קו הגבול החדש עם מצריים - יקבע בנפרד.

12. אבטחת מתקנים

א. המיקודים יאבטחו את המתקנים החיוניים שבשרחבם בהתאם לסדיקוליהם.

ב. המיקודים יציעו ל-אג"מ/מבצעים הצעה לאופן אבטחת המתקנים החיוניים שנפרחבם, אחרי שהדור ח-טד"כ כמפורט בנספח א'.

סודי - ביותר
- 4 -

עותק מס' 83
מב- /22
1830

13. מסחר הנבול

א. סיקור מרכז יתכנן הצבת גדודי מסחר הנבול בהתאם למסגרות המלחמתיות הקיימות, כאשר מפק' המלוגה מחזות מפק' גם לנושאים מנחלתיים.

ב. מ"י/מטא"ר/מג"ב תתאם מרמים עם מפק' הסיקור המרחבי.

ג. גדודי מסחר הנבול יתייצבו ב-מ"ק' מרכז ביום ב' 12 יוני 67 שעה 1500.

ד. גד' מג"ב צפון יתייצב בהרכב של 3 אל' מוקנית, באזור ח-אל' המאבטחת את הסוכיל הארצי ו-מח' מטלס ח-אל' האחרות נשארות בסיקור צפון.

14. הנדסה

א. הכשרת הצירים, סינוי מוקשים לאורך הצירים וסילוק הנדסי להבצרות - בהתאם להוראות סינוצאו ע"י מפק' קהנ"ר, בתאום עם הסיקורים.

ב. הרסת סדום מוקשים במרחב במדינה, בהתאם להוראות מפק' קהנ"ר ומקורות שתמורסמנה בנפרד - מחילת ביצוע עם קבלת הפקודה זו.

15. אג"ם - הצבת משקיפי או"ם לאורך קו הנבול החדש עם סוריה, באושרת.

סנהלה

15. מחזוקת כוחות - בהתאם לפקודת מחנצא ע"י מטה"ח/אג"א.

16. סינוי של מהשמחים הכבושים - בהתאם לפקודות שהוצאו ע"י מטכ"ל/אג"א.

עליסה

17. הקשר לכוחות במרחבי המיקודים יהיה באמצעות קשר קוי וקשר רדיו.

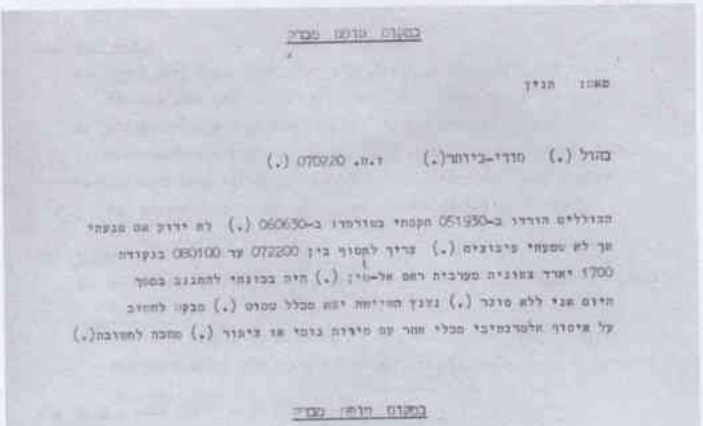
18. אחריות המיקודים למתן קשר לכל הגורמים הנמצאים במרחבם.

19. יש להקפיד על נוהל במתן מקו"ר תוך שימוש במלקוד.

יח/זה

יצחק חופי/ אל"מ
ראש אג"ם/מבצעים

דיווחי המבצע לחבלה בנמל אלכסנדריה

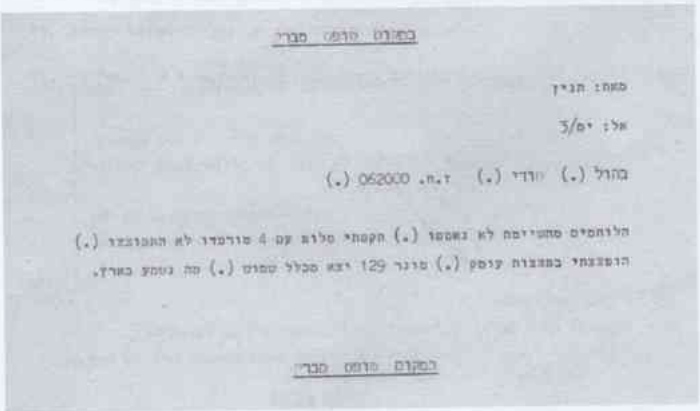
בסקרם מדעם מברי

מאת: תנין

בהול (.) מודי-בירור(.) ז.מ. 070920 (.)

הכוללים הורדו ב-051930 חקמחי בטורמדו ב-060630 (.) לא ידוק אם מבעחי
אך לא שמעחי פיצוצים (.) צריך למסוק בין 072200 עד 080100 בנקודה
1700 יארד צפונית מערבית ראס אל-טין (.) חיה בכוונחי להחנגב בסוך
היום אני ללא סוכר (.) נצנץ חמיזחת יצא מכלי טמוס (.) מבקש לחזיב
על אימוך אלטרנחיבי מכלי אחר עם מידות גדמי או ציפור (.) מזכה לחשובה(.)

בסקרם מדעם מברי

בסקרם מדעם מברי

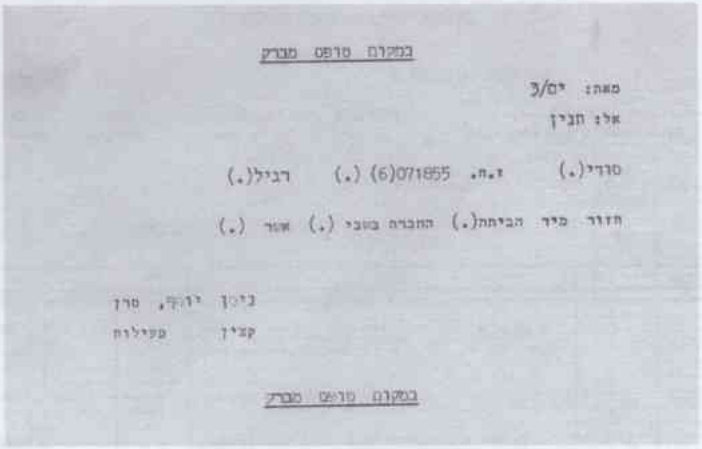
מאת: תנין

אל: ים/3

בהול (.) מודי (.) ז.מ. 062000 (.)

הלוחמים מחשיימה לא נאספו (.) חקמחי טלוש עם 4 טורמדו לא החגלגלו (.)
הומצחי במצבות עומק (.) סוכר 129 יצא מכלי טמוס (.) מה נעמע בארץ.

בסקרם מדעם מברי

במקרה סדפס מברק

מאת: ים/3

אל: חבין

סדרי(.) ז.מ. 071855(6) (.) רגיל(.)

חזור מיד הביתה(.) החברה בשבי (.) אשר (.)

נ[illegible] יהוא, סרן

קצין מבילות

במקרה סדפס מברק

דיווחי לחימה – פיקוד הדרום

ינואר 1967

זמן	מאת	אל	עניין מסירה	הערות
050805	אל"מ מיידן	אל"מ ז'	טלפון	נמצא "סודן אדום" – נחשונים מופעל.

(חתום) 6.6.67

-64-

חזרה 86 – יומן מרוכזים

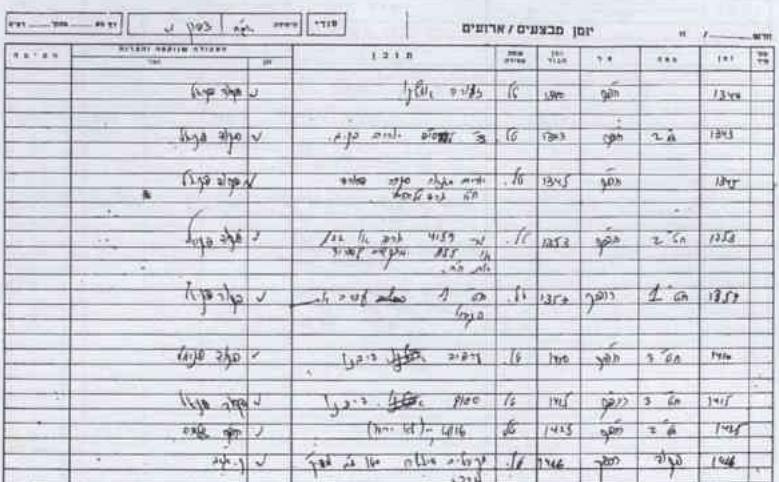
מס'	שעה	מ...	אל	תוכן	רשם	הערות
	א	ב	ג	ד	ה	ו
2	061820			כח"מ מחטיבה מרחב מילוך בפיקוד בחרמ דחידה אל המפלה, כוח־ בי"ים בצד מזרח, אחר מכנה בצד המרכז.		
2	061855	40	42	.הקשן אל"מ לכרו יציע צד לבד 18.	אר.	
2	061900 (בערך)			ה־חצ"ן מגיע לשם בסביבה כ־1/2כ ליבני. מצוי עם אוגדה 31 ה־ כד 40.		

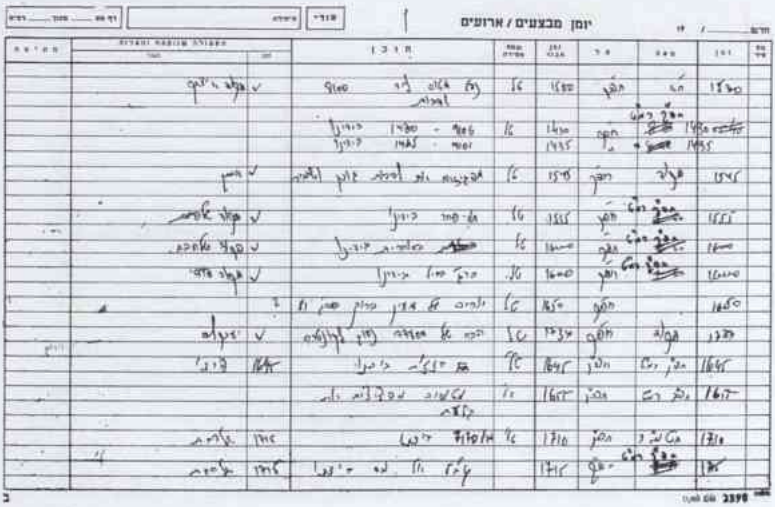
יומן מבצעים / ארועים

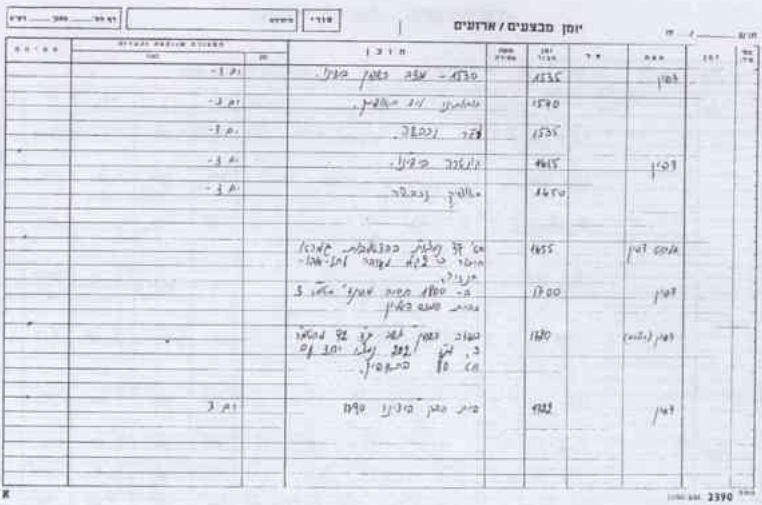
תרגם _____ ל־ _____

מס' ע"מ	זמן	מצב	א ר	תכנון	מספר אסמכתא	תוכן	מסירה מוקדמת ומאוחרת		מי רשם

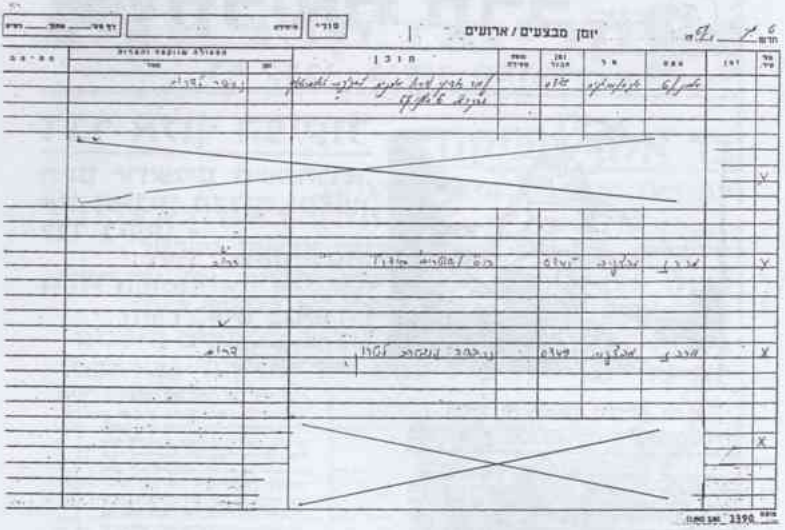
דיווחי לחימה — פיקוד צפון

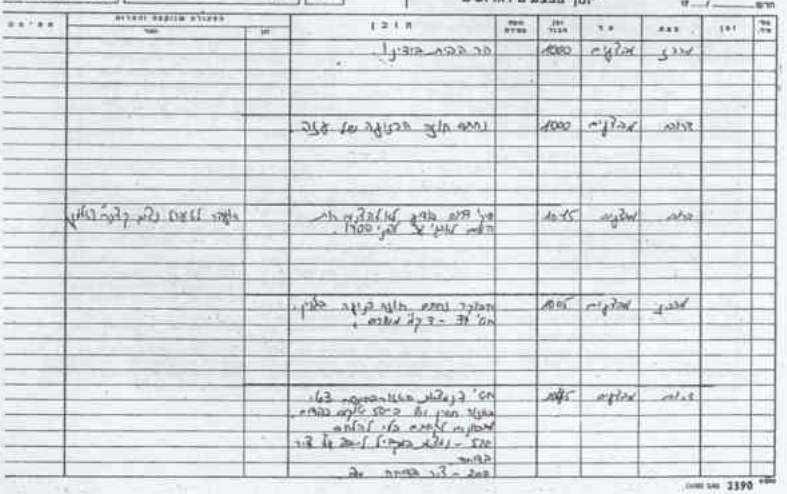

יומן מבצעים / ארועים

יומן מבצעים / ארועים

דיווחי לחימה — פיקוד המרכז

חריאת קרב

— גיליון מיוחד לחיילי צה"ל בקרב — 5

דף קרבי - פיקוד המרכז יום ג', כ"ו באייר תשכ"ז, 6.6.67

דבר אלוף הפיקוד

היום ירושלים משתחררת.
עיר האבות מדרום ומצפון
כבר בידינו -
ועוד נשקנו נטוי.
חיילי הפיקוד -
היו דבקים במטרה!

אלוף עוזי נרקיס
אלוף פיקוד המרכז

"הנני עליך, פרעה מלך מצרים!"

חיילי יחידותינו ניצבים היום בלב הארץ, בלב האומה, בלב ההסטוריה

היום מוחק צה"ל כתם שהוטבע במשך ארצנו לפני 20 שנה – בשעה שנכרתה מלב עמנו בירתנו הקדושה והעתיקה. חיילי פיקוד המרכז צועדים היום בסיבות שמעון בר-כוכא ולוחמי הקנאים, ולאחר אלפיים שנה מקיפה חומה עברית שלימה את ירושלים שלנו.

המונה מהרהבה על הר-הזיתים – מריא שריוני ישראל הנושים בשמו. וניסיו השיחרור העברי מתנוססים על צריחיהם.

שירה אדירה מול הר-ההיכל – תותחי ישראל מרעימים על עמדות האויבים של האויב, אשר ניסיו עוד אתמול למוטט את ירושלים העברית.

וירושלים העברית – אשר עמדה במהלומות – ניתה שסעה ורגיעה. מאשטרת לצה"ל לעבור את המלאכה אשר התחיל בה.

חיילי פיקוד המרכז וכו – יבירם הנסקר שחרור עיר-הנצח, עיר דוד, עיר העבר הנקיוד. היום הם ניצבים בלב הארץ, בלב האומה – בלב ההיסטוריה.

המלחמה נושמת

יש נגלל למכלולות, אבל אין נגלל לאוסף.
הגלל נסוע, אחיים, החל הקרב.
למרות שבמשקף, מוקם אנחנו קומפ —
כוחנו רב, אחיים, כוחנו רב.

מלחמת הקיום, מלחמת אור בחשרך —
היא תלחית, אחיים, כמו איזר
נדים מפעלות בוהל, מלוח ונחושת,
וקול הפגזים כצליל פדיר.

המטוסים שורקים, השמיעה רועמת,
חיצים שחורים פולחים את הקשת.
כמו נפילי עקב המלחמות נושמת
וקלי הניצחון בחוך קשת.

דדי

יומן המלחמה

יום ב', ה' באייר תשכ"ז, 4.6.67

- בשעות הבוקר המוקדמות פרצו עשרות אחיזי חפרים בין כוחות האויב והמחנים הסורים לבין כוחותינו.
- חיבור צה"ל הודיע הבוקר, כי תעופת האויב אחר שיתופיות בפרוץ המלחמה לבין לעבר ישראל, הושמדה יצאו לבלתם.

- עשרה מטוסים לאחר תחילת תפעולה נוסר בשדות של יעוף ישראלי בתיבוע. כי עוד מטוסים מסרים מהמטוסי הידוע כי הטייסים לאחר-מכן בשלמה-מלחמה-לפני הסיבוב.
- שר הבטחון, רא"ל משה דיין, אמר בשידור בשעה 10 בערב שהיה עדיין בתיבוע בידיים אויב בשטח מצרים, בדברים אל חיילי צה"ל, כי לנו ארץ מטרות ביעדים וכי כל מחשבה היא רעיון לאל את מוראן בעצמת עוד לנסיון את אחבנו הלוחם אך מבטנו ראש המטוסים מר דיי אשכול שידר נאום לאומי בשעות

המוקדמות של היום ושמע עידוד, אבל רגיע שתחול בת, נצא מכוח המגנים.

- יחידי צנחנים של ירושלים והמבצעים את מר-שבר, רמת-רחבעם, שער הגיבורים, ומלון שער הגיבורים, הוכו ירבים.
- מטוסים מרוים הפציצו את שדה-התעופה בקהיר. הדיווח מלוכלכת ישראלי אחר מטוסים מרוים יחולו.
- שר החוץ, אבא אבן, ציין כי מרוים לא נגעה עישום ביתי בכפות הנפש.

יום ב', ה' באייר תשכ"ז, 4.6.67

- בליל היום את חילות האויר של מצרים, סוריה, ירדן והצבא מלוכות ערביות אחרות שנמצאו מהשאיים מר-עכשיו נכתבי הוא אחר. ביטוי אחרון והמפתיע ובמצבי רשות. אל-ערבים, מרוקנים ומתמוטטים בכוחו של האויר ב-3 — חזר המטוסים מערבי

חילות מיוחד הסורים, מוסים על ירושלים המזרחי — מצפון ומדרום ובר-שמאל לשמן בידי כוחותינו

קריאת קרב

— מבט —
לחיילי צה"ל בקרב

7

דף קרבי - פיקוד המרכז

יום ה', ט"ו באייר תשכ"ז, 16 ב...

בר אלוף הפיקוד

עומדים היינו על סיפך ירושלים.
היום באנו בשעריך!
ירושלים עיר דוד ושלמה בידי צבאות ישראל.
בצילו של הכותל המערבי שרנו הבוקר את "התקוה"
והזכרנו את חללי צה"ל, שנפלו על כיבוש העיר.
גייסות הפיקוד, מסתערים אמיצים, מסייעים נאמנים -
יום זה ייזכר לעד בלב עמנו יחד עם הוד גבורתכם.

אלוף עוזי נרקיס
אלוף פיקוד המרכז

כתר ירושלים

עברנו אותו הבוקר, ורוב חיילות שכונות מזרח בתרבותנו הערבה כי אין זו בכיס כבד רכבנים נאחז ומגלם מעבר מרכזנים — פיקוחים חבריה לירושלים העברית.

עברנו אותו — אחוזי רשלנים ומבוקר, ואנו עוברים אותו הלילה — את העבר האחרון, הכוכב, המאסף מסחור לכוונים — השבוד האחרון ומסיימי ומאבדי אחרון את לבן אדומו במשך 20 שנה. ואחר אינו עוד. כי נפתח בירלילה, עם הקול אשר פרוש עוזר.

עברנו אותו — דרך השערים שנסתתר. דרך בל השערים אשראנו מסביב מסוד חשוב — אל ירושלים שמסתיר. אל ארץ בירושה בשמן. אל ירושלים בירושה, ואל ישוב חשוב על בן האומות. חתום העבר. חיישראלי בשערו.

בשיפות העברים של בל המקומות — צפים ומחיתים בנת איתן, כאיכו המסיים מחנות לאחרון, בשחתוכ — אלא אנוש, כאות שניט, שערות אנוש, עד שיגשו בחוני ישראל ושמש אחוש מחיתומם.

חיול מכוון עיוש בשמעו. "ערבה, חיום מדרך בשמעו" — שיניח יגיעת ומקומו את התוקה מסמרת, ותיבנה "ירושלים בנתה ביחיו" ואיך בשמעו' — בשני הארוחה ו' ואחר מסדיר. עם שער האפשרות מסוה".

השלום האחרון בשיפות הכותל עד תדר ואכזר. "בנתה ביחיו" — ויום הבעיה ביחיו שלא מנחת לו עמד הזיון מחיתים, כי מעשה ויחיו זה בתוך האמהות. בתוך הערבים, בתוך ירושלה.

ירושלים ישנה, ומעבדה אחרוניה ישמיע העבר שלנו, בתי־לחם ואכזר, אבנון ובעזון, אחות ירושלים.

הגשם האביב, הגשם הטוב — ירושלי לנו בחוב לנטוע את ירושלים ושם שיעשבו את הצאן.

מ ש ת

הרגע הגדול ליד הכותל

ורית שלו — אשר לא חדלו להרגיש את ירושלים שבגדות בתה ורוח. השחרור הפיח בהם אומץ בלתוכה.

ביקור הכותל. חילילי ובאמנה הלא נוכחה — כל רוכב — ביטי ורגע זה בגדות שלם ו' הנשתה שלי בב.

ירושלים העתיקה בידינו!

חלמה א מרית רבה־רושם לשעת לחשנים בשעבעים שבגלי אשת הון בן יהוה אמרים, לעבור שבניהם עדיין הם מסוכנים — שומרים ליד הכותל המערבי, פיקחים וחלמת בית, והם מכלכלים בו לחי "אני האמנים". "ירנו מחיל לחן שבחול המערבי". אבל זה בגבי היה חומת, לאחר בכותל יהוה, ואחוזה בחזה ומחה ומחיתים ומחיתים ומחיתים

חריאת קרב
דף קרבי - פיקוד המרכז

דבר אלוף הפיקוד

שערי ירחו הוקפו, חומתה נפלה והעיר בידינו. חיילי ישראל חונים על כל מעברות הירדן.

מערת־המכפלה וקבר רחל גם הם בידי בניהם של אברהם, יצחק ויעקב.

גוש עציון שוחרר: כפר עציון, משואות־יצחק, עין צורים ורבדים - זכרונות הגבורה וההקרבה של מחלקת הל"ה, לוחמי שיירת נבי־דניאל ומגיני כל הגוש.

הגדה המערבית כולה בידינו.

נזכור: המשימה בוצעה, אך יש מבינינו שלא יכו לראות בביצועה. נישא זכרם בליבנו לעד.

עם ההכרזה על הפסקת־האש, ניצב צה"ל כולו בתוכו גייסות פיקוד המרכז - חזק משהיה אי־פעם, עטור ניצחון, נחוש בכוחו ובהחלטתו להבטיח את עוצמת השלום של העם, כשם שהבטיח את עוצמת המגן והמלחמה.

אלוף עוזי נרקיס
אלוף פיקוד המרכז

מפקדינו — ליד חכוחל

דף קרבי מס' 1

כ"ו אייר תשכ"ז, 5 יוני 1967

מפקדי וחיילי הדרום !

במשך 11 שנה חישל שליט מצרים עוצמה צבאית רבת מימדים בהכריזו בגלוי על כוונותיו להשמיד את מדינת ישראל.

לאחר הברית הסורית - מצרית וההסכם הירדני - מצרי הגיעה העוצמה הערבית המכוונת נגד ישראל לשיאה .נאצר ריכז מרבית כחותיו בסיני, סילק את כח החרום של האו"ם מגבולותיו וחסם את מיצרי טיראן בדרך לאילת, תוך הפרה גלויה של חוקים והתחיבויות בין לאומיות.

היום, לאחר שהאויב פתח במלחמה חדשה, תוך הפגות ישובינו על גבול רצועת עזה, ניתנה שוב הפקדה לכוחותינו להשיב מלחמה שערה. מטוסינו הניחו הבוקר לעבר סיני וגבול הרצועה. שוב רועמים השיריונים, שוב שועטים הטנקים אלי קרב. שורת הלוחמים נערכה מחדש לקרב, ותיקי מלחמת תש"ח, נועזי מבצע קדש, חיילי מילואים והצבא הסדיר מסתערים להגנת המולדת.

אנחנו בעיצומה של המערכה !

לוחמי הדרום, קדימה לקרב ולניצחון !

ישעיהו גביש, אלוף

אלוף פיקד הדרום

שלושים שנה למלחמת ששת הימים

דף קרבי מס' 5

ע' בניין השניה, 9 ביולי 1967

מפקדי וחיילי הדרום!

הבוקר נשלחה הודעה זו לרמטכ"ל ר/א יצחק רבין:

מאושר להודיעך כי כוחותינו
הגיעו אל גדות תעלת סואץ
חצי האי סיני כולו בידינו
ברכותי לך ולכל חיילי צ.ה.ל.

ישעיהו גביש, אלוף
אלוף פיקוד הדרום

אתמול התנהלו קרבות שריון בשריון בסביבות ביר גפגפה, מעבר המיתלה, א־נחל ורומני.

בסופו של יום קרבות ארוך זה הושמדו מספר רב של שריוני האויב.

נסיון השריון המצרי להמלט לעבר התעלה נכשל.

שריוניו נעוצבו או נפגעו ע"י שריוני צ. ה. ל.

הובס הצבא המצרי והושמדו שריוניו, חיילי מצרים נפלו שדודים על אדמת חצי האי סיני.

פעם נוספת חזה צבא זה מבשרו את עוצמת כוחו של צ. ה. ל.

לוחמי הדרום!

זקופי קומה, עשירי קרבות, גאים על מלחמתנו, הגענו אל גדות התעלה ולמבואות ים סוף.

חצי האי סיני בידינו!
כבוד ותפארת ללוחמי הדרום.

אלוף הפיקוד

עלי צפון

כ"ו אייר תשכ"ז 5.6.1967

- דף קרבי -

מפקדים! חיילים!

הבוקר יצאו לוחמי פיקוד הצפון, יחד עם כל חיילי צה"ל לפיקודיהם וחילותיהם, להלום באויב, עקב תוקפנותו הבוגדנית. תמו ההכנות. הגיעה שעת ההכרעה.

מפקדים! חיילים!

העם אשר בישראל הפקיד בידינו את היקר שבנכסיו: את עצם קיומו. בוטח הוא בנו כי נעמוד במערכה, נגן על חייו ועל עתידו, נהדוף כל צר, נכה בכל הקמים עלינו.

אנו לא נכזיב את אמונו.

מפקדי וחיילי פיקוד הצפון!

נאים בכוחנו כי רב, נכונים לכל משימה, דרוכים לשליחות אשר הוטלה עלינו — יוצאים אנו להביס את אויבינו בקרב.

קדימה לנצחון!

דוד אלעזר — אלוף
אלוף פיקוד הצפון

כרוזי החברה של מפקדת הג"א (התגוננות אזרחית)

הקם
מקלט
לבטחון
בני ביתך
פנה ליעוץ בעיריה או במועצה המקומית

מכתב שר ההגנה הסורי המשבח חייל שפתח באש ללא רשות

הרפובליקה הסורית
משרד ההגנה
פמה הצבא והכוחות המזוינים
אגף המבצעים – ענף תכנון ומבצעים
מס' 507/5649
תאריך 31.7.66

אל: מפקד האזור הדרומי-מערבי – מבצעים

– בהסתמך על מברקכם מס' 507/773 מיום 2.7.66, שבו הודיע לנו מפקד הגזרה הדרומית על הפלת עוגש מאסר רגיל של 10 ימים על החייל שפתח באש לעבר סירת דיג ישראלית.

– העונש שהוטל היה נכון, כדי שהכל ידעו וייראו שהפרת ההוראות הצבאיות תעמיד את הפצירים בפני עונשים משמעתיים, ואף עלולה להביאם בפני בית דין. אך יחד עם זאת, ובגלל שהחייל מילא את תוכמו בפני האויב, והרג אחד האנשים שבסירה – הרי שהמפקד מעריכה את דיוק צליפתו, את גבריותו ואת שנאתו לאויב, שינצה אשר השתלטה עליו ואשר בגללה הוא הפר את ההוראות בניגוד לרצונו ולכן היא מעניקה לו פרס כספי של 100 לירות לאות הערכה על אופן לבו. יחד עם זאת דורשת המפקדה ממנו, ומצלה שכמוהו, לשלוט בעצביהם בעתיד ולבצע את ההוראות. היא מזהירה את כולם שהעמיד לדין את כל אלה שיפרו אתההוראות בעתיד, וזאת בהתאם למכתב מס' 507/3965 מיום 22.5.66.

החתום:
הלוא תאפר' אל-אסד
שר ההגנה

– לעיון ולהפצת תוכן המסמך הנ"ל בקרב מפקדי הגדודים ואלה יפסרו את תכנו בעל פה למפקדי המלוגות.
החתום:
מפקד האזור הדרומי-מערבי.

הנחיה סורית להסתרת אמל"ח מפני מפקחי האו"ם

עודי ביוחר
לכבוהב בלבר - מיידי

הרפובליקה הכללית של הצבא והכוחות המזוינים
מפקדת חטיבה 6
ענף מבצעים - מבצעים
מס/646/עס
תאריך 29.3.62

פקודה מנהלית

ב-30.3.62 עומדת ועדת של משקיפי או"ם לבקר, החל בשעה 0800, באזור החגנה - כלומר בשטח הנמצא מערבית לקו האורך 612 העובר מעין פית. מטרת הביקור היא לודא שאין במקום זה (ריכוז) של כוחות מי"ר בגודל של גדוד אחד ובכל גזרה.

לכן יש לנקוט בצעדים הבאים-

1. "קטיע חפר" - יש להחזיר שתי פלוגות ל"אסף", ולהשאיר פלוגה אחת תוך נקיטת צעדים להסתרת המרגמה 82, התומכים נ.מ. וכן הטנקים הנמצאים במקום.

2. מחלקה אחת מ"קנעבה" ומחלקה מ"ראויה" יועברו ל"ואסף" קדמי. יש להשאיר מחלקה בראויה ומחלקה ב"קנעבה", וכן להסתיר את הנשק האנטי טנקי ואת הטנק הנמצא שם.

3. יש להסתיר את חומת הנ.מ. ואת הטנק בנקודה 756. את מחצית מספר החיילים יש להוריד למקלטים או לפנותם אל מחוץ לנקודה.

4. יש להסתיר את הנשק הכבד בחל-עזקיאת. את רוב החיילים יש להסתיר בעת ביקור משקיף האו"ם.

5. יש להסתיר את רוב החיילים בחל-ורנשיה בעת בקור משקיף האו"ם.

6. "האון" (?) - את הפלוגה הראשונה מרגמות 120, לעמדה הראשית ב"עין קנעבה". פלוגת מרגמות 120 נמצאת ב"חפר" יוחזרו ל"ואסף".

7. יש להסתיר את כל כלי הנשק נ.מ. והמרגמות בכל הנקודות של המשמר הלאומי.

8. יש לפנות את האזור החגנתי בתאום לעיל אור ליום 30.3.62, הכוחות ישובו ויחפסו את עמדותיהם באותו יום בערב.

9. ראש ענף הגרסה ובקין המשלחת יחלוו לוועדת המשקיפים.

החתום:
קצין ק.מ. מחמד זיאר אל-חריר
מפקד חט' 6

פקודת מבצע ירדנית לכיבוש אזור מודיעין

סודי כיוחד

מס' העותק (1)
מפקדת המטיבה המשטרית
(מבצעים)
מס'/-56/1/19
תאריך: 21 מאי 1967.

תורגמה בינוי מיוחדות למבצע "ח'אלד".

הנדון: ידיעות מבצעים אלחסין מס' 1
תאריך 21 מאי 1967.
מפות עיון: כפי שהן במבצע אלחסין מס' 1

1. המצב

א. האויב

(1) כוחות האויב המוכרים במחנה בית נבאלא (145154) ושדה התעופה תל נוף (133128) ורמלה (138148) ולוד (138148), שהם הכוחות העיקריים, נמצאים במרחק של שעובה עד עשרה ק"מ מקו שביחה הנשק.

(2) לאויב רשת דרכים לאורך קו שביחה הנשק המקילה עליו את הסיוע המסונע והמאפשרת לו שבור עמודות להפיסת העמדות המוכנות מוך שעתיים.

(3) עמדות האויב ברמות אלברג' (15201455) וביר מאעין (15201439) מוכנות, בלתי מבוצרות ולא חפוסות, אך באפשרות האויב חפיסתן ע"י פלוגת חי"ר, בעת הצורך.

(4) המצאות העמדות שברמות אלברג' וביר מאעין ואפשרות חפיסתן ע"י כוחות אויב מאיימת על קוי התגבה והתחבורה הקדמיים באזור בית סירא ולטרון.

(5) משליטה באויר לטובת האויב.

ב. כוחותינו

(1) מטרת מפקדת המחוז המערבית היא כיבוש רמות אלברג' וביר מעין במהירות האפשרית מיד עם ההכחות המצב כדי להחריפן מידי האויב וע"מ ליצור - יחד עם בוצע לטרון - ראש גשר לפריצת היחידות הערביות לעבר העיר לוד ורמלה.

(2) משימה זו הוטלה על גדוד העתודה של החטיבה.

(3) המערך ההנחי של יחידות החטיבה ישאר בהחאם למבצע אל חסין.

ג. המסופקים והיחידות המסרות (מיד עם צאת פקודת המבצע אל גדוד העתודה):-

תחת פיקוד - אין.

בסיוע ישיר - הסוללה המיועדת לציר בית עור עילית. קצין חצפית מוחחנות שדה מס' (2).

כיתת אנרסם שדה מפלוגת החנרסם.

סודי ביותר
-2-

2. המשימה

גדוד העתודה של החטיבה יכבוש רמת אלברג' 15201455 וכיר מאעין 15201439 בהתרוה האפשרית מיד עם קבלת הסיסמה "צאעק" מפקדת החטיבה.

3. השיטה

א. כללי. ההתקפה תיערך בלילה בשלב אחד (בבה אחת) בשתי פלוגות בצורה שההתקפה תהא תרישית עד שתעבור ההפתעה.

ב. פלוגה ימנית. פלוגה פריצה ימנית.
(1) המשימה: כיבוש רמת אלברג' 15201455.
(2) סיפוח: בקר אש נייד לפרגמות.
(3) התארגנות מחדש.
(א) הפלוגה תתארגן מחדש על היעד עצמו בכוון קדימה ותשלח מחלקה לרמה 302 שמימין ליעד.
(ב) סיפוח: יחידת מרגמות 3 אינטש+קצין תצפית תותחי שדה.

ג. פלוגה שמאלית. פלוגה פריצה שמאלית.
(1) המשימה: כיבוש רמת כיר מאעין 15201439.
(2) סיפוח: בקר אש נייד לפרגמות.
(3) התארגנות מחדש.
(א) הפלוגה תתארגן מחדש על היעד עצמו בכוון קדימה.
(ב) חשגר מחלקה אל הרמה הדרומית מערבית - רמה 273.
(ג) סיפוח: יחידת מרגמות 3 אינטש+ קצין תצפית תותחי שדה.

ד. מחלקת המרגמות
(1) המקום בהתאם למצוין בחשק"ף ס'.
(2) המשימה: בהתאם להכניה האש - נספח א' הרצ"כ.
(3) התארגנות מחדש.
(א) מפקדת המחלקה ועוד יחידת מרגמות 3 אינטש יתארגנו מחדש מאחורי רמת כיר מאעין.
(ב) שאר היחידות המוסמכת לפלוגות בהתאם להלוקתן בשעת ההתארגנות מחדש.

ה. מחלקת התכלה
כיתת אחת תצורף לכל פלוגת פריצה קידמית:
(א) המשימה: פריצת מעבר לפלוגות התקפיות דרך גדרי התיל אם ימצאו כאלה.
(ב) התארגנות מחדש: לאחר כיבוש היעד תוחזרנה הכיתות אל מפקדת הגדוד ותהיינה תחת פיקוד המפקדת לסיוע לפלוגות בהתקנת גדרי תיל.

.../7

סודי ביותר

-4-

(1) בכפוף הפריצה אחרי פלוגות הפריצה.
(2) אחרי ההתארגנות מחדש אחרי רמת גיר כאיון.

ג. קשר
(1) רשת הקשר האלחוטי והחוטי בלי שינוי.
(2) הוסל רשת אלחוט עד שתגבלה ההקפה עם התחלת תכניות הירי של התותחים והחרגמות.

ד. סלות צופן

הסלה	פרוש	תינתן על ידי
(1)	(2)	(3)
"צעצע"	התחלת התקפ ע"י גדוד העתודה	מפקדת החטיבה
"נצר"	הגדוד ככש את היעד	מפקד הגדוד.

נא לאשר.

(חתום)
אלעזיד אלרכן
(=אלוף משנה ק.ב.)
כמאל אלסאהר
מפקד החטיבה ההאשמית

רשימת התפוצה: לוסת

נספחים: נספח א' – תכניית האש.
נספח ב' – אזור הירידה, הכנוס, קו ההתחלה, ציר התקדמות, היעד.

(חוספת בכתב יד)

אני מעיד שתוכן פקודה זו ידוע לי ושאני אבצע אותה לכשתינתן הפקודה לכך.

אלמקדם(סגן אלוף)
(חתימה)

סב"ח הגלן גאזי/6
גדוד העתודה של החטיבה.

תוכנית ההגנה הירדנית בגיזרת לטרון-רמאללה

סודי ביותר

מס' תעתק 3
מפקדת חטיבה החמושה
מ ב צ ע י ם
מס' 59/1/18
התאריך 22/ בפא' 1967

הוראות מלחמתיות מס' 67/1
"מבצע אל-חסין"
הפנות לקרקע
סלבית, יד-ח"א, רמאללה, לוד
ירושלים, ע'ג'ור
1/50,000

1- המצב

א' כללי

(1) יתכן סיכסוך חמוש בחזית של אחת ממדינות ערב במטרה למנוע תיקונים מעשי התכלה והחרם מצד המדאינים.

(2) המיר עיני ישראל צפיות להרחבת מטחי ע"י כיבוש מבנים המשלטים על הגדה המערבית של הירדן, כדי להכשיר הגנת מאזורים המרוחקים על החוף, מעליהם קיימים מרבית הייעודים הימודים.

ב' - האויב

(1) הנספח א' חר"ב מראה את כוחות האויב הקרביים העומדים מול חזית החטיבה המגנחית, שהיא אזור המרכז.

(2) יתכן שהאויב יבצע מבצעים נרחבים במטרה לכבוש את הגדה המערבית כולה, אך המחייב ריכוז כוח גדול מאוד במרכז החזית המערבית המזרכב מכל היסודות.

(3) גם יתכן שהאויב יבצע התקפות מרובלות על מרכזים נבאריים או על תחנות מטר שליד הגבול, במטרה להרים את המורל של כוחותיו במרם כיבוש מבנים נרחבים.

(4) כידי האויב יתכן אמרדיות בחירות לקראת הלוחמים לביצוע פעולת-פתע מהירה על כל גזרה שהיא בחזית המערבית או בחזיתות הקרובות לגבול.

ג'- הכוחות הידידותיים

(1) הכוחות המזוינים של ירדן מוסבים על גזרותיהם הכוללת בתוכה על גבולם, במצב של כל הזקנות מצד האויב עד למנעת הכוחות מטמה המטמ"ם לפקודת הכוחות המזוינים של ירדן.

(2) החזית המערבית הנן על הגדה המערבית ועל כל אזרן קו מכית"נ.

(3) החטיבה החמושית הנן על גזרת רמאללה בפי שמתואר בחרטים (ם) המצורף בזה ולידה חטיבה האפידה עליה מימין וחטיבה הפלך מלאל מסמאל.

(4) התוכנה האווירית לנטרים טעל נהר הירדן היא בחתום אחריות המפקדה הכללית ולפם כך נקבעו יחידות פנדוד תותחנה 4 נ.מ.

(5) הרזרבה של החזית, חטיבת חי"ר מלמה תבצע התקפות-נגד להחזרת כל מרכז חיוני שיכבש מבבולות החזית.

ד' - נספחים

לפקודה - מחלקה מכנית קדמית / 4

סיוע ישיר - גדוד תותחנות שדה שלוש סוללה

סוללה כבדה

מחלקה הנדסה שדה

יחידת סיוע אוירי

(2) המשימה

המשימה המאפסית חגן על גזרה ראמאללה למניעת כל פריצה מצד האויב בתוך גבולות הגזרה .

(3) - הבצוע

(א) כללי -

1. תריכוז . הנספח (ב) תר"ב .

2. תמוצב דלהלן הם תיוניים ביחס להבנת של המשימה, ויש לחגן עליהם, לכסרם בכל מחיר : -

(א) מגבהי דיר נט'אם נ.צ. 161156
(ב) " כית עור אל-פוקא נ.צ. 161146
(ג) קו מגבהי הרדאר נ.צ. 162136 עד נבי
סמואל נ.צ. 167137

3. שיטת חגנה

(א) החגנה תהיה ע"י שני גדודים מלפנים וגדוד אחד מאחור .

(ב) גדוד המלך ע'אזי/6 או כל גדוד בבסיס אלהגבי צאלח ישתחרר ממשימתו הקודמת ויהיה רזרבה למשימת נ.צ. 166145 הכפר ביתוניה, כאשר הכוחות הקדמיים לא יוכלו לעצור את התקפות האויב, ויעברו בדרכים דלהלן : -

(אא) המלוגה המפוזרת באזור דיר קדיס תעבור בדרך ראס כרכר-עין עריק-ביתוניה .

(בב) המלוגה המפוזרת בח'רבה ביה נופך תעבור בדרך בית עור התחתית - בית עור עליה - ביתוניה.

(ג) הגדוד התאפסי/חן, או כל גדוד שמעל למגבהי בית עור עליה :

(אא) יתפוס את המקומות המיועדים לכך בבית עור עליה מיסי/המפקד הציר הראשי לא יתאפסו בתוחיו, אם ייתצאו או מפוזרים.

(בב) יש למנוע כל התקדמות של האויב בציר הזה.

(ד) גדוד האחיר מחמד/9. המקומות האלטרנטיביים למלוגת הרדאר ולמחלקת הנמצאת בקידמת תלת אל-לוזה יהיו במקומות דלהלן : -

3/...

- 3 -

(אא)פלוגת הדואר על חלקית המסיעים יהיו בבכל אל-רג'מאן
ג.צ. 16491275

(בב)מחלקת אל-לוזה תחזית בחל הנמצא מזרחית לג'בל אל-
הג'מאן ג.צ. 16571388

(4) ריכוז התגנת

התגנת הגיקרזית התיכוך בצי תעוזין בתרסים (ס) הר"ב בתדורים
דלהלן : -

(א) תסקופות התיוניים בתוך אזור התסיבה .
(ב) תצור הראשי בית עזר עילית-ראמאללה .
(ג) תציר התוכיל מתרדאר אל בדו-ביתוניה-ראמאללה ותציר
כדו-נבי סמואל.
(ד) תצור דיר נס'אס-נס'אלה-ראמאללה
(ה) סגירת כל הדרכים התקרובות התסילות לתרכזי התגנת
הראשיים ביחס לגזרת ראמאללה.
(ו) התנגדות ותיסול כל נחיתת אוירית בתוך אזור התסיבה.

(5) הפקיעות

(א) יש להשתלם על קו שביה"נ ועל שטח התסקר ע"י הסרולים
העולים ועי"י תסארבים לתם תתן אזהרה טרקדטת לתרכזי
התגנת הראשיים.
(ב) יש לבצע פעולות הרס מאחורי קדוי האויב עם תתן ההוראות
לכך.

ב - נדוך התלר ע'אז'/6 או כל נדוך בתרכז אלנבי צאלח

(1) התסקר . תסקר הנדוך ע'אז' 6 .
(2) התשקיד. התגנת על אזור (א) של התרסים (ס) הר"ב. הוא
יהיה רדוכה לתסיבה ויתלא את התסיפות דלהלן : -
(א) יבצע אהתקפה - נגדית לתם התזדת כל תקום תיוני
שייכנס באזור התסיבה התגנתי .
(ב) יתכוס את התקופות התסתכזיים דלהלן תמול תרכזי
התסיבה התגנתיים, לבטיחתו התוראות לכך מעט התסקדה
תזאת .

(אא) קרית אל-בורג' ג.צ. 152145
(בב) קרית בית כאתין ג.צ. 152143

(ג) תצבה עלוגה תיי"ר בתרכזים התגנתיים תראשיים בדיר
נס'אס ג.צ. 151156. עלוגה זו תשלה מאגלה מחלקה
לחטיבה תרכזית התגנתיים התאשיים בראש כרכר ג.צ.
151501. עלוגה זו תשלה מסיפתה כדלהלן : -

(אא)סניפת תתקפות כיוות האויב בציר דיר נס'אס ובציר
קדיש-ראס כרכר ראמאללה
(בב)טסיבת כל התרכזים הראשיים בתני תצירים תללו.

(ד) טסיוע טכיונות בדרג תל ודוד על תרכזים תראשיים
בתחום אבולות התסיבה לפי טלות תכיבני של כל תרכז בפי
פרטים בפקה (ב) של תניף (ס) בתקודה זו.

4/...

ג - תגדור התאמתי/10 או כל גדור כציר בית עור עילית

(1) הספק . ספק הגדור התאמתי/10
(2) התפעיל. הגנת על אזור (ב) של התרסים(ה) הר"ב. הוא יפלא את המשימות דלהלן : -

(א) מניעת התקדמות בוחות האויב כציר בית עור עילית-ראפאללה.

(ב) יקבל אחריות והשטירת על המרכזים הראשיים של בית עור עילית ויסוע ו כל פריצה סצד האויב, ויזאת עם קבלת הסיכמה "ערנשן" בצוף מזמן.

ד - גדוד הסיור מחט/9 או כל גדוד בציר הדרום

(1) הספק . ספק גדוד הסיור מחט/9 .
(2) התריפה. הגנת על אזור (ג) של התרסים (ה) הר"ב. הוא יפלא את המשימות דלהלן : -
(א) יחסום את המקומות שנקבעו לו לפי התרסים לאחר ריכוז בהתחיל, בסקות שהות סדיר, עם קבלת הסיסמה "ספיאן" והזמן.
(ב) יפנע את התקדמות האויב בציר ודרום - בדרום-אלב'יב ובציר בדרום נבי סמואל.
(ג) יגן ויחסור של המרכזים הראשיים המפתרים לאורך מבנתי תרדאר ר.צ. 16236 עד נבי סמואל ר.צ. 167137.

ה - גדוד תרתקות שדה/1 אחות סוללה

(1) התריחר - נספח (ב) הר"ב .
(2) התסיסה - לפי תכנית האש הר"ב (ג)

ו - סחלפ חיזוק שדה

(1) התריחר - נספח (ב) הר"ב
(2) התעיפה - היה השלא את המשימות דלהלן : -
(א) ביצורי הגנה במרץ רבולות המסיבה והשסירה עליהם. נספח (ו) הר"ב.
(ב) זריעת שיור מוקשים נפי סטרטיר עם סתן התוראות לכך.
(ג) פיצוץ המיוחד המעשית לפי ההוראות המובאות בנספח (ד).

ז - תורמות מיוחד

(1) תבוללות - תרסים (ה) .
(2) תואיב מתנת :

א. ספקי הגדודים יתאסר את התנגה בין מיחידות כאופן שלא תהייה פרצת משותיר ביכל לנצלן.

ב. ספקי גדוד הסיור יהרוף את המוזרים אשר יתכן סייפסרו לו פסיפרי האש וכן את הדרכים המובילות אליהם. הוא יקבע הוראות ופקודות לגבי כל אזור.

ג. יש להעתלם על תבוללות וכל שטיר התפקר באפצעות פסרולים ומארבים.

ד. אם סליח האויב לעורף אחר מצירים באזור התסיבה יבצעו הכוחות המוקצים פעילות הרס כאותו מציר מאחדי קווי האויב בדרכו התכוחר ומיירחיק ומסירותים התיונניים שלו.

5/...

פקודת המבצע של חיל האוויר הסורי לתקיפת שדות תעופה בישראל

מסמכי שלל

הרפובליקה הערבית המאוחדת
מפקדת האזור מזרחי האוירי
לשכת ראש המטה
מס. 10/67/3/35
תאריך 27.5.1967

פקודה קרב מס. 67/7

בהקשר לנספח מס. 1 של פקודת קרב מס. 67/2 מיום 21.5.67 יתוקנו הפקודות כדלהלן : -

1. יעד חטיבה אוירית 2 :

א. פיסת 10 בכוח של 12 מטוסים המרוכזים בבסיס האוירי 259 המצוין את שדה התעופה עקרון (עכיר) ואת מכ"מ ש/ת עקרון , בחנאי שחחית מעל המטרה בשעת ש.

התמרוש : רקטות וחרחחים .

ב. פיסת 25 בכוח של 12 מטוסים המסוקמה בבסיס אוירי 260 חבצע כיעד מס. 1 המצוין 3 בסיסי חוק ג.א. (123147) (140158) (142166).

חזמן מעל המטרה שעת ש.

התימוש: רקטות וחרחחים .
משימה מס. 2 כרזרבת המפקד .

2. יעד חטיבה אוירית 12 :

א. פיסת 24 עם 12 מטוסים המסוקמה בבסיס האוירי 248 חבצע כמשימה מס. (1) השמדת 3 בסיסי מכ"מ ג.א. (121073) (124130) (145973).

חזמן מעל המטרה שעת ש .

התימוש: רקטות וחרחחים. למרד המבצע ש/ת ח'אלצה כיעד מס. 2 שיתכן שיושל על המטיסה כמשימה בפקוח המשימה המקורמת .

ב. תורכב פיסת 31 מקציני קורס סוחר"י וקורס אמון קרבי ומטפוסי מיג 17 F , המאוישים לשימוש בבסיס האוירי 220 ו-206 והמבוצאים המסוקחים לקורס סוחר"י ולקורס אמון קרבי. פיסת זו חשמש כרזרבת המפקד .

3. יעד חטיבה אוירית 1 :

א. 6 מטוסים מפיסת 55 המסוקמים בבסיס האוירי 260 יפציצו את מרכז המפקד ובאזור התחראה לשוות ארוך מרבם אפריקאי חנמצא בהאריכ"א וכן מרכז הפקוד .

חזמן מעל המטרה שעת ש.

התימוש : לכל מטוס שחי מצנחת ושחי כוורות רקטות .

ב. 10 מטוסים מפיסת 55 יסוקמו בבסיס 233 כרזרבת המפקד .

4. יעד חטיבה אוירית 01 :

א. מכנה של 9 מספרים יפציץ ש/ת חצרים בשעה ש+2 ויחאם שח"מ עם סייסת 24 בדי שהגף המיועד להמצגה מכ"ם חצרים ישמש סיוע ישיר לחטיבה כמשימה זו .

ב. יוקצו 6 מטוסים להמצגה ש/ת באר מנוחה כיעד מס. 1 שעה ש. כן עליהם ללמוד תכנית המצגה ש/ת מצדה , כיעד מס. 2 שיתכן ויוטל עליהם במקום משימת באר מנוחה .

ג. יוקצו 6 מטוסים להמצגה ש/ת עקרה כיעד מס. 1 . השעה מעל המטרה שעת ש.

יחד עם זאת יש ללמוד תכנית המצגה ש/ת חסנ כיעד מס. 2 וש/ת אילת כיעד מס. 3 וזאת במשימה שתוטל עליהם במקום המשימה הקודמת .

5. יעד חטיבת אויר 65 :

א. מכנה של שלושה מטוסים יפציצו ש/ת פתח-תקוה שעה ש+3 .

ב. מכנה של שלושה מטוסים יפציץ ש/ת לוד בשעה ש + 3 , כן ילמד תכנית ש/ת פתח-תקוה כיעד מס. 2 שיתכן ויוטל עליו להמציצו במקום ש/ת לוד .

ג. מכנה של 6 מטוסים יפציץ ש/ת חצור בשעה ש. חסיבה תלמד את ש/ת רמת/דוד ומיפה במשימה אשר יתכן שתוטל עליו במקום המשימה הקודמת .

כללי :

- כל הסיירות ילמדו את מסרות האויב אשר במסגרת הפונת המקצי בתחאם לרו"מ ענף התדיעין בובוה נסוך מסקומן העוכחי .

- קביעת המסרה להמצגה - תיעשה לפני התמראה .

- שעבת ההגנה האוירית תוציא הנחיות בדבר האפשרה והתגנה האוירית בעת ההמצגה המרוכזת ובעת הסכב .

- תאום עח"מ בין היחידות המשתתפות בהמצגה מרוכזת זו ייעשה לאור נחות המאורעות העונים .

- החתום

לוא סיים/נ'לאל אבראהים זיד
ראש מפה המפקדה האוירית המזרחית

תפוצה ל :

- מפקד חטיבה אוירית 2 (סיירת 18)	בבסיס האוירי	259	1
- מפקד סיירת 25 בבסיס	בבסיס האוירי	260	2
- מפקד סיירת 24	בבסיס האוירי	240	3
- מפקד סיירת 31	בבסיס האוירי	228	4
- מפקד חטיבה אוירית 1	בבסיס האוירי	233	5
- מפקד חטיבה אוירית 61	בבסיס ראוירי	229	6
- לצבא סגן המפקד העליון - לוא סייס מחמוד צפוח			7
- ראש מפה המבצעים האוירייס			8

איגרת המרשל עאמר לחיילים המצרים עם ההכרזה על הכנסת כוחות לסיני

פקודת קרב מס. 1

אל הקצינים, הנגדים והחיילים של הכוחות המזוינים !

כל אחד מכם, יודע, כי מצרים הינה בסיס המשחררות והעצמאות בעולם הערבי. המדינות האימפריאליסטיות וחריאקציונריות מתכננות להנחית מהלומה על חנועת השחרור הערבית . הן ניסו זאת בהרן מצרים באמצעים שונים, שהאחרון שבהם היה הלחץ הכלכלי של ארה"ב.

כל הנסיונות האלה נכשלו, לרבות נסיונותיהם להסל את מהפיכת תיכון ולשים קץ למהפיכת של הדרום הערבי .

חיילי מצרים יעמדו בראש המאבק לשחרור שהמיים תמיד בצחרון עמנו הערבי וכוחותינו המזוינים .

כמשך חשנה הנוכחים ומאז ראשית מאי 1967, נעשה ברור, כי ישראל ניצלה הזדמנות זו . דבר זה נעשה, כנראה, בהשראת המדינות האימפריאליסטיות המרוכזת ע"י התנברות הסכנה הישראלית להנחית מהלומת צבאית על העם הערבי בסוריה .

בימים האחרונים, מסרו דוח"ם מחימנים, כי קיימים ריכוזים ישראליים עצומים על גבולות סוריה, וכי מטרתם הינה לבצע פעולות תוקפניות בתוך סוריה בטרם :

1. להפיל את השלטון השחרורי-הערבי ולכונן שלטון ריאקציוני,סוכן בסוריה .

2. להפסיק את תנועת השחרור לטען פלסטין .

דבריו אלה אושרו בהצהרות התוקפניות החצופות של רמ"ט ישראל ושל הרמטכ"ל הישראלי וסים לראות בהם התגרות גלויה בכוחות הערביים המשוחררים, ובראשם במצרים ...

אני סבור, כי הגורמים שהניעו את ישראל לנקוט עמדה זו הם :

1. מדיניותה של ארה"ב הרוצה למצוא הזדמנות מתאימה לפגוע בתנועה השחרור בעולם הערבי .

2. כשלון המדיניות האמריקנית - האנגלית לפגוע בהתפתחות בתיכון .

3. כשלון המדיניות הסוביטית בדרום הכבוש והתנברות ההתנגדות העממית המזוינת .

3/...

4. חולשת מעמדם של ביצל וחסין ומחדש של הכוחות האימפריאליסטיים
כי שני המובנים יופלו ע"י חזרם המהפכני הערבי המשתחרר

מאחר שידענו, כי המדיניות הסערבית האימפריאליסטית שואפת
להנחית מהלומה על כוחות המשחרר בעולם הערבי, כדי שמדיניות
אלת הזכלנה לבסוף לכתר את מצרים ואת המדיניות הערבית
המשוחררת - חייבים היינו לעמוד בפני כל פעולות התוקפנות
נגד כל מדינה ערבית משוחררת, שהרי מדינות אלה מהוות למעשה,
קו ההגנה הראשון של מצרים.

מכל זאת מתבדר, כי ישראל מצאה כי השעה כשרה להנחית מהלומה
צבאית מכרעת על סוריה ועל התנועה הלאומית הערבית ועל בעיית
פלסטין.

תוך הכרה מלאה של כל התנאים העולמיים והמסיבות הבינלאומיות
השוררות במצב ובעמדת הכוחות האימפריאליסטיים המסייעים
לישראל, ותוך תערכה שהאויב עשוי לשער, כי אנו עלולים
להסתבך במערכה בשעת שאינה מתאימה לנו, אולם לאחר עיון בכל
האפשרויות, החלטנו לנקוט עמדה תקיפה כנגד איומיה הצבאיים
של ישראל ולהתערב מיד במקרה של תוקפנות ישראלית נגד סוריה.

אנשי הכוחות המזוינים.

לאור האמון המלא של עמנו בכם, לאור אמונו המחלט של אחיו הלאומיות
הערבית, הנשיא ג'מאל עבד אל-נאצר, בעמידתכם האיתנה,
באמונתכם בצדקת האומה הערבית וביכולתכם - קצינים וחיילים -
להשיב נצחון, נתתי את הפקודות הבאות:

1. גיוס הכוחות המזוינים.

2. העלאת דרגת הכוננות של הכוחות המזוינים לדרגת כוננות
מלאה לקרב החל ב-14.5.67 שעה 1430.

3. העוצבות והיחידות שנקבעו בתכניות המבצעים יגיעו
למקום הנייתם הנובחי לאזורי הריכוז שנקבעו.

4. הכוחות המזוינים יפקדו בכוננות מלאה לביצוע משימות
הקרב בחזית ישראל, לאור ההתפתחויות במצב.

לאור הכרתי אתכם ואמוני בכם, הריני מצפה מכולכם לפעולה נעלה
למען ההיסטוריה של עמנו וגבורת בוחותינו המזוינים. אללה ינחה
דרככם ויסמור עליכם.

מפקד
עבד אלחכים קאסר
סגן המפקד העליון של
הכוחות המזוינים

14.5.67
אמ/אא

ב ל מ י ם

איגרת המרשל עאמר לכוחות המצריים מראשית חודש יוני 67'

סגן המפקד העליון של הכוחות המזויינים

פקודת קרב מס. 2

אל / הקציניס, הנגדים והחיילים של הכוחות המזויינים !

ישראל ניסתה והיא מסתיכה לנסות לרכוש תמיכה ישירה מארה"ב לפעולותיה הצבאיות נגד סוריה. כדור עתה, כי ארה"ב לא תכנס להתסתק של כניסה לפעולה ישירה לצד ישראל, בשל עסקות התקיפה של בריה"מ והחלטתה להתערב, בסקרה של תוקפנות מצד מעצמה נגד קע"מ .

ישראל אינה יכולה לשאת בנטל הגיוס בשך תקופה ארוכה . הגיוס גרם לשיתוק כלא לכלכלתה .

בתקופה האחרונה ארעו שני מאורעות חשובים :

1. הצטרפות ירדן להגנה משותפת .
2. השתתפות הכוחות העיראקיים בכוח גדול במערכה נגבול ירדן .

ניהוח המצב בעיני-וכסיוחד לאחר שתוקפה מסשלת חרדם בישראל שבה משתתפים קיצוניים הקוראים למלחמה - היא שישראל סבורה, כנראה, כי הכוחות העיראקיים לא יחיו אפקטיביים בחזית הירדנית לפני שיקברו שבועיים .יתכן שישראל תחוף את קע"מ בסהירות, לפני שריכוז זה ייעשה .

לפיכך החוויתי את תכניתי ונתתי הוראות לארגן את המבצעים. אני קורא לכל אחד מכם להלחם בעוז סירבי ולסלא אחר הפקודות וההוראות במסגרת התכנית הכוללה, כדי שהמפקדה תשיג את מטרתה .

מטרתנו תהיה להרוס את הכוחות המזויינים העקריים של ישראל .

כוחותינו המזויינים יכולים לעשות זאת באמצעות אפשרויותיהם העצומות .

הריני מברך את כולכם, כשהנני סמוך ובטוח, כי כל איש ימלא את החובה כשלואה וכי תחשבו רק על הפקידכם הישיר ועל ביצוע התכנית שהוטלה עליכם .

המערכה הינה מערכת גורלה של הרפובליקה הערבית המאוחדת ושל האומה הערבית כולה .

כירכם נתון כבוד הכוחות המזוינים והערבים .

אני מברך ובטוח בנצחון .

אלוה ינחה דרככם וישמור עליכם .

משיר
עבד אלחכים עאמר
סגן הממפקד הכללי של הכוחות
המזוינים

אמ/אפ

ב ל ם י ם

קטעים מפקודת מבצע של דיוויזיה סורית לכיבוש הגליל

סודי ⁄ בהכלית

העתק מס' 4

יישמר אצל מפקד
עצמו ויושמד כשהקודה
תהיה בשכנה

אשמר
מפקד אוגדה 12
עמיר ק.מ. עבד אל-ע'ני אכראהים
תאריך 6/1/66

מבצע "ס א ר ק"

פקודת קרב חת"ם אוגדה 12 מס' 65/4 המסקדת אל-דלתפיה שעה 1000
יום 6/1/66 מפה 50,000 רשת פלשתין מהדורת 1943

1) תאריך

11) גודל הכוחות הישראליים נאמד כלהלן:-

111) כוחות היבשה

- 20 חטיבות חי"ר (סדירות ומילואים) קו ראשון ושני/ תגבת מרחבית ונח"ל)
- 2 חטיבות פרצנחות + גדוד
- 5 חטיבות משוריינות (סדירות ומילואים)
- 4 גדודי חת"ם (155 מ"מ)
- 5 גדודי חת"ם (108 מ"מ)
- 2 גדודי חת"ם (25 ליט')
- 4 גדודי מרגמות (120 מ"מ)
- יחידות נוספות של חת"ם נ"ט , ושל חת"נ וחילות אחרים.

112) פרטות האויר

- 70 מטוסי קרב (מיראז')
- 250 מטוסי קרב מסוגים שונים / 132 מטוסי פילון/
- 26 מסוקים (ורטורים)
- יחידות מילי קרקע אויר (חוק) הנאמדים כ-10-15 סוללות
- יחידות חת"ם נ"מ
- מספר סיירות הובלה מסוגי דקוטה , נורד אטלס, סטראטוקרוזה, המאפשרים להעביר העיבת צנחנים בבה אחת.

- האויב עלול לערוך התקפת נגד באמצעות העתודה שלו המסתערת באזור התגבה השני בכח של:-
- 1 חטיבת חי"ר + 1 חטיבה משוריינת מחקו:
חרכת אל מנשאר (205-265) - מחניים (203-256) בכוון כעוש אחרשתקו:-
- איילת השחר (204-269) חצור כ' (202-260) בכוון כעוש התרשה.

17) כוחות ומתקיפים יזדרזו/יריע עלולים להחשף לפעולות השרדת באש או בהתקפת מהכנרת ובכוחות של לא יותר מגדוד המוסע בסירות וחמפתיע באשן.

משימת הקרב של אוגדה 12 (מחוז חטיבת חי"ר) המורכבת מן-

- חטיבת חי"ר 8 - חטיבה חי"ר 11 - חטיבה חי"ר 19 -חטיבת חי"ר 32.
- גדוד חת"ג 53
- פוב' חת"ם 192 של 57 מ"מ נ"מ
- גדוד 288 (מרגמות 120 מ"מ) (קודחתי 122 מ"מ ארוכי קנה)
- גדוד 219 + גדוד 129
- פלוגת גדוש 168 (תותחי 152 מ"מ מחטיבה 27)
- פלוגת של גדוד (שילים 130 מ"מ) מחטיבה 27
- שתי פלוגות של פוב' 65 נ"מ 85 מ"מ מחטיבה 27
-פלוגת 235 (מ"צ) שדה) מחפלוגה תכסיסית חשלישית
- פלוגת הגנת של אוגדה 12
- פלוגת שירותים של אוגדה 12
- פלוגת קשר של אוגדה 12
- פלוגת 150 להכיוריים קליע
- פלוגת ניתוק אש של אוגדה 12
- פלוגת 185 להכיוריים קליע.
- היא תקוף סכסיס הזינוק המוגבלו- סימון כ"ב 147 (209-273) - משמאל אל-צוירה (211-265) תשרוץ את הכיצוריים המכוצרים של האויב בגזרה המוגבלת:-
- סיסיון: בשר פרוס אל חורי (כולל) (209-271)
- ממערב לעלמין (210-265) בחשפירה את כוחות האויב באנשיש ובאמצעי ירי ביסוכים , כעוש החדשה (גדות) (208-269) - כני צמח (206-267) ותכבוש את הקו:-
- חולתה (207-273) - שיח' אבו אל ריש (206-268) כני אמח (206-267) כמשימה ישירה
- הגדב השני שלה יכנס לקרב מקו:-
אנאאר אל ע'נאמה - כני צמח .
יושמדו הכוחות האנשיש בציור אש של האויב באיזור רוחאניה (203-272) אילת השחר (204-269) מחניים (203-266) - שוכה חישנה (200-682).

6/..

היא תכביש את הקו:-
רחאניה (272-203) - אילה השחר - צומת הדרכים (266-202) תל את קצב (264-202) .
כחדר המשימה תבא שתכסיה את הכנפת אוגדה 35 לקרב מקו: 500 מ מסדרת לסנכרון - גבעה 343 (262-205).
בש"מ עם אוגדה 35 היא תכביש את הקו:-
חצן (276-203) - מנשארה (266-200) - הגבעותשמצפון לראש פינת אליפלט (אל מרג') (261-201) חג'ר אל דם (260-204) אם אל עקארב כמשימה עזרית של כוחות החזית הערבית הסורית.
- לאחר תגבור הקו שייכבש תשיל אוגדה 12 כח תלוץ ככח של גדוד חי"ר מגובר סז- ר חאניה (272-203) בכורון: חצן (276-203) כדי לתבשיח את המשך עם כוחות החזית הלבנונית שם.
- אוגדה 12 תרכיב את צורת המפרצת הדרושים לשם מריצה לאזוריים המכוונים.
מערך המקד לשני דרגים:-
- הדרג הראשון: חטיבה 8 - חטיבה 19
- הדרג השני: חטיבה 32.

3. <u>הכוחות השכנים</u>
סיסיון: כוחות החזית הלבנונית יפרצו את כיצורי האויב באזור אל-מאלכיה (279-197) ברכזם את מאמציהם הראשיים בכורון:-
קדס (279-199) - ארם אל הראוי (277-203)
- בתשימה להשמיד את כוחות האויב ואמצעי האש שלו באזור אל-מאלכיה (279-197) חרכת אל הראוי (277-203) - יפתח (281-202) ואם יכבשו את קו: צומת הדרכים (277-197) חורכת אל-הראוי (277-203) - תכביש הראשי - ראש פינה - מרג'עיון ולתבשיח את המקר עם כוחות החזית הערבית הסורית בו- אזור אל חצרן (276-203) וע"י כך ינתק עמק החולה.
- המחראית לתבשיח תקשר עם הכוחות הלבנוניים היא מפקדת החזית המערבית הסורית.

<u>משמאל</u>
- הכוחות החזית הירדנית יפרצו את כיצורי האויב בסוכלעת לשרון ויכבשו את הגבעות על קו: אל-מרג' (152-145) -כיר מעין (152-144) - שלבית (141-140) , בסבצע דומה יכבשו את קו: חורכת אל מנאשור (157-140) - נקודת 521 (154-136) עם הצלחת סבצע זה יתקיפו הכוחות הירדניים את הישוביים:-
- כאלוניה (165-133) - תקסל (163-133) - מעלה החמישה (160-136) - עם הצלחת סבצעים אלו יתגבר מכוחות את הקו שהושג ויתכוננו להדוף את התקפותיו הצפויות של האויב, כך ינתק כוחות החזית הירדנית את הדרך הראשית לירושלים.

7/..

- מאחראית להבשחת הקשר עם כוחות החזית הירדנית היא מפקדת החזית הערבית המזרחית.

(33) <u>מאחור</u>

אוגדה 35 (מחוז השיכה חי"ר) תצא מעמדותיה שנקבעו לה - מיסין בעאתה (223-289) משמאל אל ג'וויזה (271-288) ומחקוף מאחורי אוגדה 12 בציר: כפר נפאח' - בשר בנות יעקב - ראש פינה ומחיית מוכנה להכנה לקרב מעו 500 מ' ממזרח למחנייה - גבעה 248 (262-265) כשמשימתה היא להשלים את הרצת אזור החקנה הראשון.

- כש"ם עם אוגדה 12 תשפיע את תאויב באזור ראש פינה - אליפלא (201-261) תג'ר אל דם (260-204) ומכוון קו המשימה חפוסיו: חצן - מנשארה (200-266) הגבעות שמצפון לראש פינה אליפלא - תג'ר אל דם - אם אל עקארב (259-206).

שתי האוגדות 12 ו-35 תהיינה מוכנות להדוף מהלומת צפריות נגדיות של האויב.

-8 מצפון : מקו אל-ח'אלדה (291-203) - מרגליות (291-201) ובכוון יפוצ תעלה - כעוש התדשה.

- מדרום: מקו סגול (249-197) - חקוק (253-196) ככוון חורבת ח'אפי (259-204) - כעוש התדשה.

תוכנית ההתקפה הסורית — 4 ביוני 67'

הנושא: מבצע "נצר" (2)
(ראה פרסום מס; שא/16/586.140)

לחלן מובא הזכון מקודת קרב של חטיבה 19 חי"ר הנושאת את התאריך ח-4.6.67.

בפקודת הקרב מצויינים אזורי התקפה שעל החטיבה לשפל בהם בשעת ההתקפה בהתאם למבצע "נצר" וכן מערך התקדשות של החטיבה בגזרות השונות.

כן מצויינים בפקודה מערך כוחות צה"ל בגזרת הצפון ובחידות הסיוע וכוחות חיל האויר של צה"ל העשויים לשחול חלק במערכה.

הרפובליקה הערבית הסורית
מיניסטריון התגנה
חטיבה 19-ארטילריה של החטיבה
מס' 5/235
תאריך 4.6.67

סודי ביותר

פקודת קרב ארטילריה של חטיבה 19 חי"ר מס' (01) מרכז פקוד (3631 - 313) 1.6.67. 800 ממח 50,000 מירקשור חודפסה בשנת 1963.

1. האויב: קיימת אפשרות שישראל, אחר שביימה את כוחות המפלואים שלה מבצע התקפה על גבול מצריים במגמה להחזיר את תופש השיש במערך עקבה. ישראל ריכזה, במסגרת מיתקפה חשיבתית, יחידות של חטיבה חי"ר המסחייעות בפלוגה שריון.
פלוגות חי"ר עם נשק מסייע נמצאות גם באזורי חרבה אם מיראם - ח'רבה אלעשה - ח'רבה כראזה.

כוחות המפלואים של האויב (חטיבה 37) שריון מרוכזים באזור סג'ד אלכרום.
(3643-270)

2/...

- כאשר לים כברת קיימה האפשרות, שתאויב ישתמש ב-5 ספינות מלחמה גדולות מסוג נתתות תפושות בתוחתים 40 מ"מ וכן ב-40 - 50 סירות קטנות מהירות תפושות בקלעים.

- קיימת אפשרות שכוחות האויר של האויב יתערבו נגד המיתקפה של חצבא הסורי ב-32 מטוסי קרב (מיראג' וסופר מיסטר) וב-40 - 50 מטוסי קרב מתוצת מסוג מיסטר, אוראגן, סקאי הוק, ונשר וב-24 מטוסי אמון שונים אחרים.

- קיימת אפשרות שתאויב ישתמש פרבע עד שליש של כוח זה נגד מיתקפת התסיבה שלנו.

- כוחות האויר של תאויב משתמשים בפצצות נפלים ויתכן גם שהוא ישתמש בתומרים רדיו אקסיביים ובנשק כימי (בקטריולוגי).

- תק תרשון עובר בסורב, אבו אלטין - תל אלמשלח - ח'רבת אום פיראס (302 - 3642) - מזאר שח' אבראהים (303-3642).

- תק השני עובר בתל אלקצב - ח'רבת ז'יזי - ח'רבה אלקראזה (299 3642) תחנת המשטרה (299-3640).

- גזרת קו התגנה השני צוינה. קו זה עובר בגבול כעזן - תזקוק - מגדל - תחוך המערבי של תכורת.

- קיימת אפשרות שתאויב יפתח בתתקפות תגר שלו מתכוונים תבאים:
א. מגדל (393 - 3634) - ח'רבת צראס אלביד'ם (298 - 3648)
ב. תצור אלמגרה (297 - 3648) - תל אלמשלח (303 - 3643)

2. כמתוינגו תסיבת מ"ר 19 תנחית את מתלומת תעקדית בכוון תנקודת 208 (304 - 36641) תל 97 (302 - 3641) תחנה תמשטרה (299 - 3640) חגשר (296 - 3638). תחסיבה תחנה את תגר וזה תאגם ותבקיע את בצורת תאויב בגזרת דאר אבו אל-ליל (314 - 36642) אל שיח' עבדללה (301-3640) ובשתוף פעולה עם תסיבה מ"ר 80 יש להשמיד את תאויב באזור ח'רבה אס אל פיראס - ח'רבת אלעשה - כפר נחום. על תכוח לכבוש את תק כמשימה ישירה תוך תבקעת אום פיראס (302 - 3642) - תמדום 500 מטר מערבית לסמאכיה. לאחר מכן יסיל תכוח את אזרג תשני שלו לקרב וידחיב את התתקפה בכוון אל שיח' מחמד תחנת תמשטרה וישמיד את תאויב באזורי אלשיח' מחמד - ח'רבת אלבאזרכה - תחנת תמשטרה - תחנה תחשמל (298-3638) - אל ח'אמתה. על תכוח לכבוש את תק כמשימה נוספת תוך תבקעת ח'רבת כראזה - מגר' אלכור (297 - 3640) - ח'רבת אכלור - תגבולות תמערביים של פדדס אל-שיח' עלי אל-סיד (297 ל 3638) ולאחר מכן להתקדם את תיתקפת ככוון תחנת תמשטרה - תשטח של מחמד עלי (296 - 3637) - מגדל (294 - 3635) ולכבוש את קו תגבעות (294 - 3638) - תל 94 (294 - 3637) תל אלחניד (296 - 3637).

- תסבנת תקרבי של התסיבה יעשה בשני דרגים:

דרג תראשון גדוד מ"ר 159 וגדוד מ"ר 114.

דרג שני גדוד מ"ר 222.

תסבנה תארטילרית שתקדם להתקפת תיפשך 55 דקות:

-התרעה תראשונה: נפשכה 15 דקות מ(ש-41 עד ש-26)
וחחיה מכוונת להפציר את כוחות האויב, כלי תירי שלו בישובים
ובקוורות התשענות בקו תראשון ולשחק את ארטילריה ואפרגמות
של האויב.

-התרעה משנית: נפשכה 11 דקות מ(ש-26 עד ש-15)
ושטרתה לשחק את כוחות האויב וכלי הנשק שלו בישובים ובקורות
התשענות בקו תשני. וכן לשחק את תארטילריה ואפרגמות של האויב.

-פרק תזמן האוקצה להתרעה לצור תשרות: מ(ש-26 עד שעה ש-ש)
בפגמה להשפיל ולחרוס את תכצורים ואת כלי הנשק תנייחים של האויב,
שנמסגרה בקורות התשענות בקו תראשון.

חיל תאויר מכוון לפעולה מאשעה ש-15 עד לשעה ש-ש.

-התרעה תשלישית: נפשכה 14 דקות (משעה ש-ש עד ל-14 ש)
בפגמה להפציר את כוחות האויב, את כלי נשקו ואת נקודות התשענות בקו תראשון.

-סיוע ארטילריה: סיוע של תארטילריה להתקפה יינתן בגדרת אצרצ
עד לקוע נקודות התשענות של קו תראשון. התפגדת תחיה מרוכזת ורצופה
ולאר מכן יש להעניל ארטילריה מרוכזת ואינטנסיבית במתאם לצורך.

3. מאנפיה: חטיבה 80 תי"ר התקיף ביהין ואבקיע את נהר שירדן בגדרת
ח'רבת אבו לוזה - משפך של נהר הירדן. על תכוח לאבקיע את ביצורי האויב
כשהוא פנתיה את תמלוטת הנקרית בכוון אל עאפריה - תל אלאסלה - ח'רבת
ח'אפי עמיקר.

תאשיפה תישירת: להשפיל את האויב בח'רבת אבו לוזה - תל אלאסלה -
ח'רבת אלאלחה ולכבישאת הקו - ח'רבת אבו לוזה תל 163 - דמדום אלרב' -
תל דמדום-קאסם - ח'רבת אלפראפה.

תאשיפה תכאתה: תשכדת תאויב באזור צדדת מחור - זנג'אריה -ח'רבת
ח'אפי - שטח אדיתים וכבוש הקו תוך אבקאה תל מצרי - אל ש'יח ח'אפי - חרבת
כראזה ולתאשיך בתתקפה בכוון ח'רבת ח'אפי צילילים.

-הקו תאפריד יהיה תל אלבאזיל (317 - 3643) - ג'אזיל (308-3641) -
שפרץ נהר תירדן (304 - 3642) - ח'רבת כראזה - ריס אלנואר (296 - 3641) -
גבעה 194 (294-3641).

-בשאל יתקיפו כוחות עירקיים מבסיס תזינוק בגדרת עדרוחית בשטרת
להשפיל את האויב באזור דרום תכנדה.

הקו האפריד: ג'ות'ד - שמשרת - כרסי - נפריץ (386-3630).

4. יחידת הארטילריה של החטיבה מורכבת מגדוד ארטילריה 189 ומגדוד
ארטילריה 297. מעבר יחידת הארטילריה יהיה מעבר גדור תארטילריה 189.

תמשימות של תגדוד ארטילריה 189:

א. בשלב תחכנה להתקפה

- לשחק את תארטילריה והאפרגמות של האויב תעכיבים את התקדמות
ופריסת תכוח לכבוש בסיס תזנוק וכן לשחק את כלי הנשק לאשמדת שדשלים איד
עם גילויים.

- למנוע מהאויב אפשרות התבוננות על-ידי ביצוע תפנית בשרך 8 דקות על פלוגת ההתחנינים והתרחקות של האויב ועל מרכזי ביצוריו כפי שנקבע בתכנית התפנית וחרכוך הארטילרי הקודם להתקפה.

- להשמיד את הנקיים של האויב ואת כוחותיו כשרת למנוע ממנו לערוך סיור קרבי.

ב. בעת שלב הרכוך הארטילרי הקודם להתקפה:

- משת אש ראשון על כוחות האויב ועל כלי הנשק בנקודות התשענות ובישוביו בקרו הראשון ושיתוף הארטילריה והמרגמות של האויב בגזרה 714.

- משת אש שני על כוחות האויב וכלי הנשק שלו בישוביו ובנקודות התשענות בקו השני ושיתוף הארטילריה והמרגמות של האויב בגזרה 719.

- משת אש עלישי: על כוח האויב ועל כלי הנשק שלו בקו הראשון בגזרה 714.

ג. תעיוף:

- לעיוף להתקפה תחי"ר והשנקים ע"י תפנית מרוכזת רצופה בעומק הקו הראשון. לירות על הקו משי 2 בגזרה 719.

יש להבטיח את השלת הדרג הראשון של התשיבה והשגת המשימה תישירה של מרחבית התשיבה. כן יש להבטיח את השלת הדרג השני של מרחבית התשיבה ע"י משת אש במשך 10 דקות על הנזרות 736-24-23-14 - זהרת אלה'רשום 2,1.

- יש למנוע התקפת נגד של שנקים וחי"ר של האויב מכוונים אשרייה.

- יש להבטיח את התנופים התשופים קוארדינטות: גדוד 189

3641110	307440	פלוגה 1
3641172	308080	פלוגה 2
3640820	307577	פלוגה 33

גדוד 189

גדוד 189 יתגבר את גדוד חי"ר 159

המשימות של 279:

א א. בשלב התכנת ההתקפה: כפי שצויין במשימות גדוד 189 תותחנים.

ב. בעת שלב הרכוך הארטילרי להתקפה:

- משת אש ראשון: על כוחות האויב וכלי הנשק בנקודות התשענות ובישוביו בקו הראשון ושיתוף התותחנים והמרגמות של האויב בגזרה 714.

- משת אש שני: על כוחות האויב וכלי הנשק שלו בישוביו ובנקודות התשענות של קו השני בשיתוף הארטילריה והמרגמות של האויב בגזרה 727.

-6-

קו התפרשות מס' 3:
גבול ימין (3639800-297200)
גבול שמאל (3638650-297050)
בכוון שמח מחצר עלי.

קו התפרשות מס' 4: גבול ימין (3639000-2985000) גבול שמאל (3638000-2978000)
בכוון אבו פריב' יחידת "מזרח נ.צ.ם של החשיבה מנוע מאחורי חשיבה 60 ועליה
לחיות מוכנה להתפרסם.

קווי התפרשות מס' 5 :
גבול ימין אלזיתונה (3643-300) גבול שמאל דרומם לחרבת כאזה (3642-299)
ב-200 מ'טר בכוון עסיעד.

קו התפרשות מס' 6:
גבול ימין ז'הר אל עראר (3642-297) גבול שמאל דרומית לחרבת צראש אלביר'ת
(3642-288) בכוון רוש אלנואר.

קו התפרשות מס' 7:
גבול ימין אפנסיה להאבדרה ח'רוב (3638-295) ב-300 מ'. גבול שמאל צפונית לח'ר
לח'רבת נחיבת (3637-296) ב-600 מ'בכוון מגרת אל-עסיר (3641-296) .

6. הכוון חבשיפי לירי 4500 מילים מזרש.
7. כוננות לשמות באש על בסיס פזמוגרפי -מלא. עתה 100 .
   בימוי א (יוד).
8. צריכת התחמושת:

משלכים	מרגמות 82מ"מ	תותחי נ.מ. 85 מ"מ	מרגמות 120מ"מ	מקלעים 7.62 מ"מ
שלב התכנה	0.22	0.25	0.15	0.15
שלב תרכוך	1.20	0.41	0.70	1.1
שלב חשיוף	0.65	0.50	0.75	1.1
סה"כ	2.07	1.16	1.60	2.65

9. נקודת חצייה עם מפקד החשיבה בנעה 57 (309-360).
תנקודה חנוע בכוון אלחשיניה-בזיל מזאר אלעיח' אבראחים-אלקסמי - אלעיח'
דיאב-חחנת המשטרה.

החתום: מפקד האוגדה
של חשיבה מ"ח 19
תראיר נדיח עלי חבדס.

דת/

7/...

מדיווחי כלי התקשורת הערביים במהלך המלחמה

6. רדיו קהיר – 5.6.67 שעה 1430
"בעוד שעות ספורות ייפול תל־אביב בידינו. ערבים! תהלה השיבה לפלסטין".

7. רדיו קהיר – 5.6.67 שעה 1600
"צבאנו הלוחם בירדן חודר את הכפרים הסמוכים לת"א. כל הערבים מתקדמים לתוככי הפולרה".

15. רדיו דמשק – 5.6.67 שעה 1215
בהודעה מטעם משרד ההגנה בסוריה נאמר: "קצינים וחיילים גבורים, הלחמי עד לנצחון ללא נסיגה. למחוץ את הקיום הציוני. מוצבי האויב החלו נופלים תחת מכות האויר שלכם. צבאות ערב המתערו על בסיס התוקפנות".

21. רדיו דמשק – 6.6.67 שעה 0850
בהודעה מטעם שר ההגנה הסורי נאמר: "כוחותינו המתקדמים כבשו את הישוב שאר ישוב, שמצפון לבקעת החולה... עתה מתנהל קרב קשה עם האויב המנסה לעכב את התקדמות כוחותינו בתוך האדמה הכבושה".

22. רדיו דמשק – 5.6.67 שעה 1900
"אל הערבים בכל מקום! הדרך איננה ארוכה עוד, המערכה היא לעיננו, הנה מתקני האויב נופלים על ראשו, שדיוניו מושמדים בחיפה, יפו, יהודים נהרסים בזה אחר זה, ערבים בכל מקום! אנו בדרך הפלישה ובדרך אל הנצחון".

23. רדיו דמשק – 5.6.67 שעה 2400
"הלילה תיקצץ האדמה הכבושה ותמנה קבוצות של פראזינים פלסטינאים אשר יורעו מזה בכל מקום. הלילה תסעקו טעמו של המוות במקום שלא ציפיתם ממנו... תלאה לתל־אביב, כוחותינו מתקדמים לעבר תל־אביב".

50. רדיו קהיר – 5.6.67 שעה 1230
דובר צבאי ירדני מסר "כוחות ירדן כבשו את הר הצופים בירושלים. האויב נס כעת מפני כוחותינו המתקדמים בדרום ירושלים".
בהודעה נוספת נאמר "לאבות את נראו עולים ממפיסה קיבוצים עקב הפגזה הת"א שלנו".

51. רדיו קהיר – 5.6.67 שעה 1730
"כוחותינו משעידו עמ בהר הצופים שמונה מקלים של האויב ושלליהו לכתר את יתר כוחותינו בצור ומסול לשיח' עבר אלעזיז בדרך לירושלים. הצוטלרים שלנו עדיין מפגיזה את שרידי האויב אשר חתל לנוס בשומו עזוך".

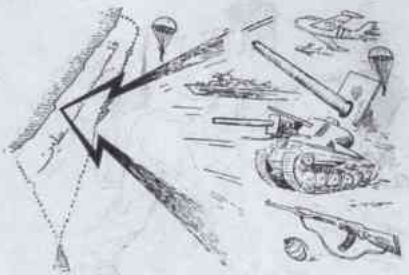
52. רדיו קהיר – 6.6.67 שעה 1800
"ביום זה ה־6 ביוני 1967 הנשיטו חיילי תוסיין מהלומה על מבצרי היהודים בירושלים... הם פרסו את הכנסת ושחררו את האדמה הקדושה מידי הציונים, חיילי תוסיין תמשיכו מתקדמים לעבר תל־אביב".

שער חוברת של צבא סוריה להוראת הקריאה והכתיבה

דף מספר לימוד קריאה של צבא סוריה

الدرس الثامن

طَريقنا إلى تحريرِ فِلَسطين

طَريقنا إلى تَحريرِ فِلَسطين ؛

هوَ القوَّة . ونَحن الَّذينَ سَنعيد

فِلَسطينَ بِالقوَّةِ ، سَنعيد فِلَسطينَ إلى

أَصحابِها بِالقوَّةِ مَعَ إخوانِنا العَرَبِ .

نَحن الَّذين ؛ سنعيد فِلَسطينَ العَرَبِيَّةَ

إلى أَصحابِها العَرَبِ بِالقوَّةِ .

١١

תרגום:

שעור שמיני: דרכנו אל שחרור פלסטין

דרכנו אל שחרור פלסטין היא הכוח.

ואנו אלה אשר נשיב את פלסטין בכוחן

שוב נשיב את פלסטין לבעליה בכוח יחד עם אחינו הערבים.

אנו אלה אשר נשיב את פלסטין הערבית אל בעליה הערבים בכוח.

על המחברים

יאיר אבן – בעל תואר ראשון בלימודים רוסיים וסלאביים ובהיסטוריה של המזרח התיכון מהאוניברסיטה העברית, בעל תואר שני מבית הספר להיסטוריה של אוניברסיטת תל־אביב, עוסק בחקר המעורבות הסובייטית במזרח התיכון.

מא"ל (מיל') לב ניב – בעל תואר שני במדע המדינה מאוניברסיטת חיפה, חוקר במחלקת היסטוריה, חוקר ומתרגם ספרים בתחום ההיסטוריה הצבאית ומדעי הצבא.

ד"ר עמיעד ברזנר – חוקר בתחום ההיסטוריה הצבאית ומתמחה בתחום השריון, חוקר במחלקת היסטוריה. ספרים שפרסם: "הנגב בהתיישבות ובמלחמה", "ניצני השריון", "סוסים אבירים".

תא"ל (מיל') דב תמרי – בעל תואר שני בהיסטוריה.

עמירה שחר – היסטוריונית, חוקרת במחלקה להיסטוריה, דוקטורנטית בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל־אביב. בין ספריה: "בחזית המחשוב", "חיל החימוש כמכפיל כוח", "יצחק רבין – מבחר תעודות מפרקי חייו" (איסוף ומחקר).

סרן גיא אבישר – חוקר בענף היסטוריה של חיל האוויר, בעל תואר ראשון בהיסטוריה של המזרח התיכון ותואר שני בתכנית ללימודי ביטחון מאוניברסיטת תל־אביב.

אל"מ (מיל') אלי אורן – שירת בתפקידים בכירים במודיעין חיל הים ובאגף התכנון, פרסם מאמרים שונים בנושאי צבא וביטחון.

מא"ל (מיל') ד"ר שמעון גולן – ראש התחום לחקר הרמה האסטרטגית במחלקה להיסטוריה בצה"ל, מחברם של הספרים "מרות ומאבק בימי מרי" ו"גבול חם – מלחמה קרה".

פקד ד"ר טל משגב – היסטוריון וחוקר, מפקד יחידת ההיסטוריה ובית המורשת של משמר הגבול.

פרופ' זכי שלום – חוקר בכיר במכון לחקר ישראל באוניברסיטת בן־גוריון ועמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי באוניברסיטת תל־אביב.

סא"ל יחלי עמית – ראש ענף חקר קרבות במחלקת היסטוריה. שירת בעבר בתפקידי מחקר ופיקוד באמ"ן.

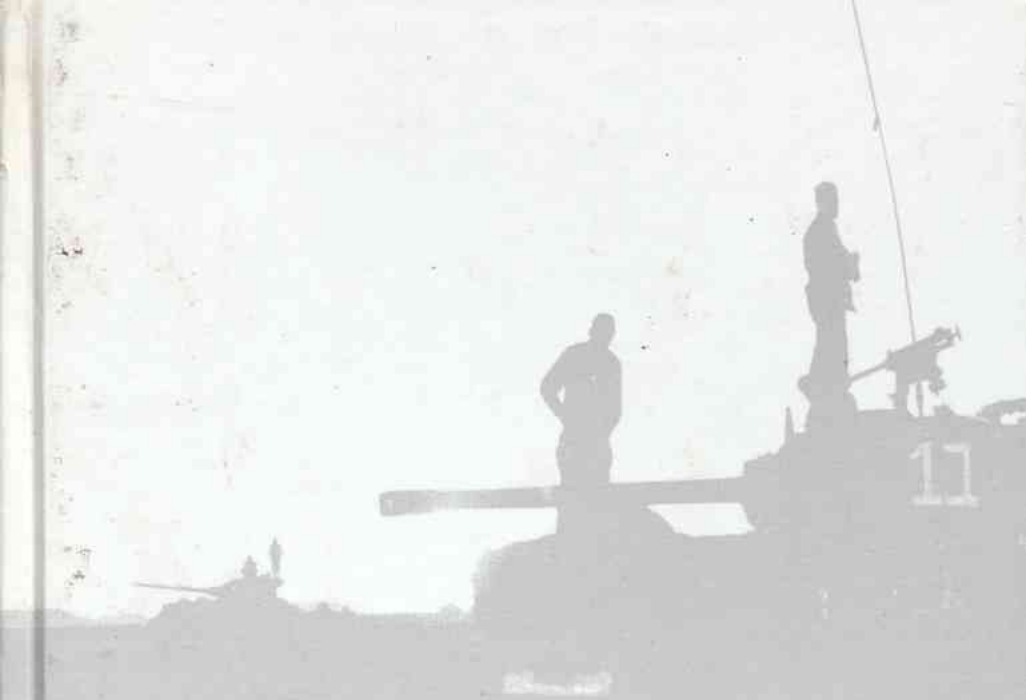
אל"ם (מיל') מתי גרינברג – חוקר בכיר במחלקה להיסטוריה, שימש בעבר ראש ענף מחקר והדרכה וראש ענף בט"ש במחלקה.

אל"ם (מיל') ד"ר שאול שי – עומד בראש המחלקה להיסטוריה של צה"ל, מילא בעבר תפקידים בכירים במערך המודיעין, עמית מחקר במכון למדיניות נגד טרור במרכז הבינתחומי בהרצליה ומרצה באוניברסיטת בר־אילן, מחבר ועורך של עשרה ספרים. ספרו האחרון – "הטרור האסלאמי והבלקן".

ד"ר ישראל בן דור – היסטוריון, עמית הוראה בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה, חוקר במחלקה להיסטוריה, עוסק בהוראת היסטוריה ובכתיבת מחקרים ועריכתם. ספרים שכתב וערך: "הראשון לחי"ל", "מצנח רביעי נפתח", "איתי בסיירת הדרוזית".

סא"ל בעז זלמנוביץ' – שימש סמח"ט חי"ר, בעל תואר שני בלימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה, פרסם מאמרים בנושאי צבא ב"מערכות", זכה בפרס הרמטכ"ל לכתיבה צבאית.

אל"ם (מיל') ד"ר זאב דרורי – מרצה במסלול ללימודי מדינת ישראל באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, הקים את התכנית ללימודי צבא וביטחון באוניברסיטת בן־גוריון ועמד בראשה, מרצה בבית הספר להיסטוריה ובמחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה. שירת בחטיבת הצנחנים כמ"מ במלחמת ששת הימים וכסמג"ד 890 בקרבות "החווה הסינית" במלחמת יום הכיפורים, פיקד על סיירת שקד ועל חטיבת גבעתי, היה מפקד גלי צה"ל, פרסם חמישה ספרים.

הניצחון של מדינת ישראל במלחמת ששת הימים, בעיקר על רקע המבוכה והחרדה שקדמו לה, הביא לשפע פרסומים שסקרו בפרטי פרטים את המהלכים הצבאיים בכתב ובתמונה. עם השנים נוספו גם מחקרים שבחנו היבטים שונים של הרקע המדיני למלחמה. במלאת ארבעים שנה למלחמה בא הקובץ "נחשונים" להאיר זוויות והיבטים הנוגעים למלחמה זו אשר טרם זכו לתיאור ולניתוח. הסרת חלק הארי של מגבלות הסיווג הביטחוני מאפשרת לנו כיום פרסום פירותיהם של מחקרים המבוססים על מסמכי צה"ל ועל חומר ארכיוני. נוסף למאמרים מביא הקובץ מסמכים מקוריים רבים ובהם הפקודות העיקריות של צה"ל בצד תוכניות התקפה והגנה של צבאות ערב.

עיטופה: לילנד-לילנד

מחיר מומלץ: 89 ש"ח

0 004800035347
דאנאקוד 48-3534

צה"ל - הוצאת "מערכות"/משרד הבטחון - ההוצאה לאור